

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE MİLLİ
BANKASI: BİR TOPLUM DÖNÜŞTÜRME AYGITI

Irmak KARABULUT

Danışman
Prof. Dr. Bayram BAYRAKDAR

İZMİR – 2019

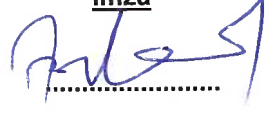
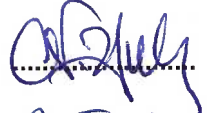
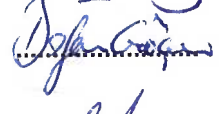
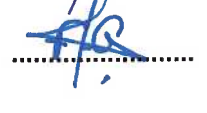
DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Irmak KARABULUT
Öğrenci No : 2014800132
Tez Başlığı : Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye Milli Bankası: Bir Toplum Dönüştürme
Aygıtı

Savunma Tarihi : 18/06/2019

Danışmanı : Prof.Dr.Bayram BAYRAKDAR

JÜRI ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Bayram BAYRAKDAR	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Doç.Dr.Nedim YALANSIZ	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Doğan GÖÇMEN	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Doç.Dr.Dilşen İnce ERDOĞAN	- Adnan Menderes Üniversitesi	
Doç.Dr.Filiz ÇOLAK	- Uşak Üniversitesi	

Irmak KARABULUT tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği ☒ / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye Milli Bankası: Bir Toplum Dönüştürme Aygıtı” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerkere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Irmak Karabulut

İmza

ÖZET

Doktora Tezi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye Milli Bankası: Bir Toplum Dönüştürme Aygıtı

Irmak KARABULUT

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Aalı

Tarih Programı

Osmanlı Anonim Şirketi yapılanmasındaki Türkiye Milli Bankası, İngiltere'nin önde gelen sermayedarları tarafından İstanbul merkezli olarak 1909 yılında kurulmuş ve 1931 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüştür. İngiliz sermayedarlarının ilgisi, Türk Hükûmetinin isteği ve İngiliz Hükûmetinin desteği ile kurulan Banka çalışmalarına kamuoyunun yüksek alakası ve beklentisi ile başlamıştır. Bu girişim İngiliz sermayesinin Osmanlı'daki temsilcisi olma amacı taşımıştır. Bununla birlikte Banka, faaliyet yılları boyunca kendisine duyulan beklentiyi karşılayamamıştır. Bankanın faaliyetleri her dönemde Türk-İngiliz ilişkilerinin seyri ile yakından ilgili olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Türkiye Milli Bankası, devlet kredileri ve belediye kredilerine katılmak, ülkenin alt yapı yatırımlarını desteklemek, ülkedeki İngiliz uyruklu girişimcilerin yatırımlarını finanse etmelerinde aracılık yapmak gibi diğer yabancı bankaların çalışmalarına benzer faaliyetlerde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı döneminde ise faaliyetlerini büyük ölçüde durdurmuştur.

Mütareke döneminde sermaye değişikliğine giden ve İngiltere'nin Yakındoğu'ya ilgisinin artmasını takiben kısa süreli bir canlanma yaşayan Türkiye Milli Bankası, Cumhuriyet sürecindeki gelişmeler, değişen ekonomi politikaları, Türk-İngiliz siyasi ilişkilerindeki bozulmanın ekonomik ilişkilere yansımaları sonucu 1920'lerin sonunda neredeyse çalışmaz duruma gelmiştir. Bankanın ismi Cumhuriyet döneminde daha çok Türk Hükûmeti ile girdiği davalarla birlikte anılmıştır. Türkiye Milli Bankası, dünya ekonomik buhranının

patlak vermesi ve Merkez Bankasının kurulması sürecinde 1931 yılında tamamen tasfiye edilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye Milli Bankasının faaliyetlerinin tespit edilmesinin yanı sıra Bankanın Türk İngiliz ilişkilerindeki rolü saptanacak, iki ülke arasındaki ilişkilerden ve Türkiye'deki siyasi dönüşümden ne derece etkilendiği ortaya konulacaktır. Konuya ilişkin Türk ve İngiliz arşiv kaynaklarından, süreli yayınlardan ve resmi yayınlardan yararlanmanın yanı sıra kapsamlı bir kaynak taraması ve analizi gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Milli Bankası, Yabancı Bankalar, İngiliz Ticaret Korporasyonu

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (Ph D)
The National Bank of Turkey from Ottoman to Republic: A Society Conversion
Instrument
Irmak KARABULUT

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
History Program

The National Bank of Turkey which was under the construction of Ottoman Incorporated Company was established in Istanbul by leading investors of England in 1909 and continued its works until 1931. The bank established with the interest of English investors, the desire of Turkish Government and the support of English Government began its works with high concern and expectation of public opinion. This venture had the aim of delegate of English capital in the Ottoman. Besides, the bank couldn't meet the satisfaction during its operation years. The activities of the bank were closely interested in the progress of Turkish-English relations in every period. Especially in the 2nd Constitutional period, the National Bank of Turkey were involved in the activities similar to the woks of other foreign banks such as joining in the state credits and the municipality credits, supporting the infrastructure investments of the country, mediating for the financing of the investments of English entrepreneurs in the country. It stopped its activities considerably during the First World War.

The National Bank of Turkey which had a capital change and a short-term revival following the increasing interest of England to Near East in the truce period became almost out of order at the end of the 1920s after the developments in the process of Republic, the changing economic policies and the reflection of breakdown in Turkish-English political relations to the economic relations. The name of the bank was mostly mentioned with the cases that it had with Turkish

Government in the Republic period. In 1931 the National Bank of Turkey was liquidated completely after the breakout of world economic crisis and in the process of the establishment of Central Bank.

In this study, the role of the Bank in Turkish-English relations will be determined and to what extent it was impressed from the relations between two countries and the political conversion in Turkey will be revealed as well as the determination of the National Bank of Turkey form Ottoman to Republic. An extensive literature review and analysis was made as well as the utilization from Turkish and English archival resources, periodicals and official publications concerning to the subject.

Key Words: The National Bank of Turkey, Foreign Banks, British Trade Corporation

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE MİLLİ BANKASI: BİR
TOPLUM DÖNÜŞTÜRME AYGITI**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiii
TABLolar LİSTESİ	xv
EKLER LİSTESİ	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ KURULMASI VE YABANCI BANKALAR
İÇERİSİNDEKİ YERİ**

1.1. OSMANLI DÖNEMİNDE BANKACILIĞIN GELİŞİMİ VE YABANCI BANKALAR ARASINDA TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ YERİ	38
1.1.1. Avrupa’da ve Osmanlı Devleti’nde Bankacılığın Gelişmesi ve İlk Bankacılık Girişimleri	38
1.1.2. Osmanlı Devleti’nde Anonim Şirket Olarak Kurulan Yabancı Sermayeli Bankalar	46
1.1.3. Osmanlı Devleti’nde Şube Bulunduran Başlıca Yabancı Bankalar	50
1.1.4. Osmanlı Devleti’nde Kurulan Milli Bankalar	54
1.2. İNGİLİZ ÇOK ULUSLU BANKACILIK SİSTEMİ VE OSMANLI DEVLETİ	58
1.3. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ KURULUŞU VE İÇ TÜZÜĞÜ	71
1.3.1. II. Meşrutiyet’in İlanı Ardından İngiliz Finansının Durumu ve Yabancı Sermaye Karşısındaki Tutum	71

1.3.1.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve İngiliz Finansının Türkiye'deki Girişimleri	71
1.3.1.2. İttihat ve Terakki'nin Yabancı Sermaye Karşısındaki Tutumu ve Dışarıya Bağımlılık Meselesi	86
1.3.2. Türkiye Milli Bankasının Kuruluşu	104
1.3.3. Türkiye Milli Bankasının İç Tüzüğü	122

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FAALİYETLERİ

2.1. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ DEVLET KREDİLERİNE KATILIMI	139
2.1.1. 1909 Yılı Devlet Kredisi	139
2.1.2. 1910 Yılı Devlet Kredisi	148
2.1.2.1. 1910 İstikrazı ve Türkiye Milli Bankası	148
2.1.2.2. 1910 İstikrazına ve Türkiye Milli Bankasına Karşı Tepkiler	183
2.1.3. 1912 Yılı Devlet Kredisi	196
2.1.4. 1913 Yılı Devlet Kredisi	205
2.2. BELEDİYE KREDİLERİ VE TÜRKİYE MİLLİ BANKASI	208
2.2.1. 1909 Yılı İstanbul Belediye Kredisi	208
2.2.1.1. 1909 Yılı İstanbul Belediyesi İstikraz Antlaşması ve Yürürlüğe Girmesi Süreci	208
2.2.1.2. Banka ile Emanet Arasında Bir Uyuşmazlık	229
2.2.1.3. İstikrazın Sarfı	231
2.2.2. Bandırma Belediye Kredisi	233
2.2.3. Adana Belediye Kredisi	236
2.2.4. Aydın Belediye Kredisi	236
2.2.5. Bağdat Belediye Kredisi	240
2.2.6. Diyarbakır Belediye Kredisi	255
2.2.7. 1913 Yılı İstanbul Belediye Kredisi	256
2.3. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FİNANSE ETTİĞİ YATIRIMLAR	258
2.3.1. Hindiye Su Seddi ve Habbaniye Su Savakının Finanse Edilmesi	258

2.3.2. Lübnan Bölgesinde Sulama İmtiyazı Alınması	269
2.3.3. Reşadiye Gemisinin Alınmasında Sermaye Tedariki	270
2.3.3.1. Türkiye Milli Bankasının Türk Hükûmeti ve İnşaat Grubu ile Anlaşma Yapması	270
2.3.3.2. Reşadiye Gemisine El Koyulması ve Türkiye Milli Bankası ile Yaşanan Tahviller Sorunu	277
2.3.3.3. Gemilere El Koyulması Ardından Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Tahvil Sahiplerinin Durumu	281
2.3.4. Samsun ve Trabzon Liman İnşasını Finanse Etmesi	287
2.4. BANKANIN YARDIMLARI VE KATILIM SAĞLADIĞI ŞİRKETLER	293
2.4.1. Bankanın Yardımları	293
2.4.2. Bankanın Katılım Sağladığı Şirketler	298
2.5. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ DEMİRYOLU VE PETROL ALANLARINDAKİ FAALİYETLERİ	305
2.5.1. Bağdat Demir Yolu ve Türkiye Milli Bankası	305
2.5.2 Türkiye Petrol Şirketi	325
2.6. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FAALİYETLERİNE DEVAM ETMESİ ADINA ÇÖZÜM ARAYIŞLARI	354
2.6.1. Türkiye Milli Bankasının Osmanlı Bankası ile Birleşmesi Girişimi	354
2.6.2. Bankanın Kapatılması Meselesi	366
2.6.3. Türkiye Milli Bankasının Selanik Bankası ile Birleşmesi Girişimi	381
2.6.4. Türkiye Milli Bankasının Bilançosu	385

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FAALİYETLERİ

3.1. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE DÖNEMİNDEKİ DURUMU	389
3.1.1. Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Milli Bankası	389
3.1.2. Mütareke Döneminde Türkiye Milli Bankası	397
3.1.2.1. İngiliz Ticaret Korporasyonu ve Levant Kumpanyası Çatısı	

Altında Türkiye Milli Bankası	397
3.1.2.2. Türkiye Milli Bankasının İstanbul'da Yeniden Şube Açması	402
3.1.2.3. İngiliz Hükûmetinin İstanbul'daki Bankacılık İşlemlerini Türkiye Milli Bankasına Devri Meselesi	405
3.1.2.4. Yüksek Komiserlikçe Osmanlı Devleti'ndeki 'Düşman' Bankaların Kontrolü ve Türkiye Milli Bankasının Durumu	408
3.1.2.5. 1919- 1920 Yılı İstanbul Belediye Kredisı	415
3.1.2.6. 1920 Yılı Devlet Kredisı	420
3.1.2.7. Cumhuriyet'e Giden Süreçte İngiliz Ticaret Korporasyonu ve Türkiye Milli Bankasının Durumu	422
3.2. CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE YABANCI SERMAYE VE İNGİLİZ GİRİŞİMLERİ	425
3.2.1. Sevr'den Lozan'a Yabancı Devletlerin Mali Kontrolünden Kurtuluş	425
3.2.1.1. Sevr Anlaşmasının Ekonomik Yönü	425
3.2.1.2. Lozan Görüşmelerinde Borçlar ve Türkiye Milli Bankası	427
3.2.1.3. Lozan Görüşmelerinde İmtiyazlar ve Türkiye Milli Bankası	432
3.2.2. Cumhuriyet Yönetiminin Yabancı Sermayeye Karşı Tutumu	440
3.2.3. Mütareke ve Cumhuriyet Dönemindeki Türk İngiliz İlişkilerinin İngiliz Yatırımlarına Yansımaları	452
3.3. LOZAN ANTLAŞMASI'NI TAKİBEN TÜRKİYE MİLLİ BANKASI İLE OSMANLI'DAN KALAN BORÇLAR VE İMTİYAZLAR MESELESİNİN HALLEDİLMESİ	468
3.3.1. Lozan Antlaşması Ardından Reşadiye Gemisi Tahvil Hamilleri Meselesi ve Türkiye Milli Bankasında Kalan Son Taksitin Akıbeti	468
3.3.1.1. Reşadiye Gemisi Tahvil Hamilleri Meselesi ve Çözümü	468
3.3.1.2. Türkiye Milli Bankasının Elinde Bulunan Son Taksitin Aidiyeti Meselesi	473
3.3.2. Türkiye Milli Bankası ile İstanbul Belediyesi Arasında 1909 Kredisinden Kaynaklı Sorunlar ve Çözülmesi	487
3.3.3. Menderes Nehrinin Islahı ile Samsun ve Trabzon Limanlarına İlişkin Uyuşmazlığın Halledilmesi	511
3.3.4. Bankanın Müşterileri ile Olan Uyuşmazlıkları	514

3.4. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ ŞUBELERİ VE YETKİLİLERİ	515
3.5. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ TASFİYE EDİLMESİ	522
3.5.1. Cumhuriyet Döneminde Faaliyette Bulunan Bankalar ve Cumhuriyet Yönetiminin Yabancı Sermayeli Bankalara Karşı Tutumu	522
3.5.2. 1929 Ekonomik Buhranı, Bankalar Konsorsiyumu ve Merkez Bankasının Kurulması	535
3.5.3. Türkiye Milli Bankasının Tasfiye Edilmesi	548
SONUÇ	556
KAYNAKÇA	563
EKLER	

KISALTMALAR

ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
BBME	:The British Bank of Middle East
BCA	:Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	:Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
CHF	:Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev.	:Çeviri
D.	:Devre
Ed.	:Editör
FO	:Foreign Office
Haz.	:Hazırlayan
IOB	:Imperial Ottoman Bank
İ.	:İnikad
İ.S.	:İçtima Senesi
İTC	:İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTK	:İngiliz Ticaret Korporasyonu
MMB	:Mısır Milli Bankası
MMZC	:Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
NYT	:New York Times
OBA	:Osmanlı Bankası Arşivi
PRO	:Public Record Office
s.	:Sayfa numarası
ss.	:Sayfadan sayfaya
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.	:Treasury
TBMM.	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM. ZC.	:Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TL	:Türk lirası
TMB	:Türkiye Milli Bankası

TPŞ :Türkiye Petrol Şirketi

Yay. Haz. :Yayına Hazırlayan

£ :Sterlin

Not: Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi Fonlarının kısaltmaları Kaynakça kısmında açıklanmıştır.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1:	1914’de Yabancı Sermayenin Sektörlere ve Ülkelere Göre Dağılımı	s. 33
Tablo 2:	1884- 1914 Arası Yabancı Devletlerin Osmanlı Devletine Gerçekleştirdikleri İthalatın Yüzdeleri	s. 34
Tablo 3:	Osmanlı İhracatında Yabancı Devletlerin Payları	s. 35
Tablo 4:	1873-1910 Yılları Arası İngiltere’nin Türkiye’ye İhracat Ve İthalat Ortalaması	s. 36
Tablo 5:	1896-1906 Yılları Arası İngiltere’nin Türkiye’ye Gerçekleştirdiği İthalat Ortalaması	s. 85
Tablo 6:	Haliç Köprüleri Geçiş Ücretinin Dört Yıl Zarfındaki Geliri	s. 228
Tablo 7:	Paşabahçe Petrol Depolarının Dört Yıl Zarfındaki Geliri	s. 228
Tablo 8:	Reşadiye Gemisinin Finansmanı	s. 271
Tablo 9:	Reşadiye Dretnotu İçin Türkiye Tarafından Ödenen Para	s. 286
Tablo 10:	Reşadiye Dretnotunun İnşası Sürecinde Yapılan Masraflar	s. 287
Tablo 11:	TPŞ Sermaye Dağılımı	s. 335
Tablo 12:	1928 Yılı İtibariyle TPŞ Sermaye Dağılımı	s. 353
Tablo 13:	31 Aralık 1910 İtibariyle TMB’nin Aktif Ve Pasiflerin Durumu	s. 386
Tablo 14:	TMB’nin Kâr ve Zarar Hesabı	s. 387
Tablo 15:	Sevr Anlaşmasına Göre TMB’den Alınan Borçlar	s. 426
Tablo 16:	Lozan Görüşmeleri Sırasında Hazırlanan Borç Dağılımını Gösteren Rapora Göre TMB’den Yapılan Borçlanmalar	s. 429
Tablo 17:	Balkan Savaşları Sonrası Düzenlen Çizelgeye Göre TMB’den Yapılan Borçlanma ile Avansların Devletler Arasında Dağılımı	s. 430
Tablo 18:	1923-1929 Yıllarında Avrupa Devletlerinin Türkiye’deki İthalat ve İhracat Oranları	s. 466
Tablo 19:	Yabancı Bankalar ve Türkiye’deki Sermayeleri	s. 525

Tablo 20:	Yabancı Banka Çalışanlarının Tâbiyetleri	s. 533
Tablo 21:	Bankalar Konsorsiyumuna Katılan Bankalar	s. 544

EKLER LİSTESİ

- EK 1:** Türkiye Milli Bankasının kurulmasına dair *Tanin* gazetesinde yer alan haber ek s.1
- EK 2:** Banka mühendisinin Aydın'da incelemede bulunmasına yardım edilmesi konusunda Türkiye Milli Bankası tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı. ek s. 2
- EK 3:** Banka Genel Müdürü Babington Smith tarafından Bağdat Belediye kredisine ilişkin Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı ek s. 3
- EK 4:** Türkiye Milli Bankasının İngiltere ve Türkiye'de yayınlanan gazete ilanlarının örneği ek s. 4
- EK 5:** Bank of England tarafından 9 Temmuz- 3 Ağustos 1915 tarihleri arasında Reşadiye gemisi tahvil hamillerine ödenen meblağı gösteren çizelge ek s. 6
- EK 6:** Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında Samsun ve Trabzon'da liman inşa edilmesine dair imzalanan muamele-i kat'ının tercümesi ek s. 7
- EK 7:** Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında imzalanan Samsun ve Trabzon'da liman inşa edilmesi imtiyazına ait şartnamenin tercümesi ek s. 19
- EK 8:** Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında imzalanan Samsun ve Trabzon Limanları keşfiyatına ait muamele-i ibtidâiyyenin tercümesi ek s. 46
- EK 9:** Türkiye Milli Bankası ile Osmanlı Bankasının arasında yürütülen görüşmelerinin kesildiğine dair Babington Smith tarafından Revoil'e gönderilen 4 Kasım 1910 tarihli mektup ek s. 50
- EK 10:** Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye Milli Bankasının faaliyetlerinin denetim altında devam edeceğine dair *The Manchester Guardian* gazetesinde yer alan haber ek s. 51
- EK 11:** Türkiye Milli Bankası Londra Şubesinden İngiliz Dışişlerine, Bankanın İstanbul şubesinin yeniden faaliyete geçmesine dair gönderilen 15 Kasım 1918 tarihli mektup ek s. 52

- EK 12:** 1920 yılı İstanbul Belediye kredisi için Türkiye Milli Bankası ile yapılan anlaşma ile ilgili Bakanlar Kurulu kararı ek s. 54
- EK 13:** İngiliz Ticaret Korporasyonunun *The Times* gazetesinde yer alan ilanı ek s. 55
- EK 14:** Türkiye Milli Bankası ile İstanbul Belediyesi arasındaki itilafın sonuçlandırıldığına dair *Milliyet* gazetesinde yer alan haber ek s. 56
- EK 15:** Türkiye Milli Bankasının İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına kaydını gösteren evrakın tercümesi ek s. 57
- EK 16:** Türkiye Milli Bankasının faaliyetini sonlandıracağını bildiren *Vakit* gazetesinin haberi ek s. 59
- EK 17:** Türkiye Milli Bankasının kesin suretle tasfiyesine dair *Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli* 'nde yer alan haber ek s. 60
- EK 18:** Türkiye Milli Bankasının 1910-1921 yılları arasında İstanbul'daki merkez şubesi olarak kullandığı Yeni Postahane karşısındaki Kınacıyan Han ek s. 61
- EK 19:** Türkiye Milli Bankasının 1924 yılından sonra İstanbul'daki merkez şubesi olarak kullandığı Union (Tütün) Han ek s. 62
- EK 20:** Türkiye Milli Bankasının 1931-1935 yılları arasında gerçekleşen genel kurul toplantısına katılan hissedarlar ve hisseleri ek s. 63

GİRİŞ

TARİH YAZIMI, METODOLOJİ VE YAKLAŞIMLAR

Bu tezin ana konusunu Türkiye’de 1909-1931 yılları arasında faaliyet gösteren ve İngiliz sermayesi ile kurulmuş bir Osmanlı Anonim Şirketi olan Türkiye Milli Bankasının faaliyetleri oluşturmaktadır. XX.yüzyılın başından itibaren İngiltere’nin üstlendiği borçlanmalar Türkiye Milli Bankası aracılığı ile yapılmıştır. Türkiye Milli Bankasının kurucu sermayedarları başta olmak üzere, Banka genel müdürü ve yönetim kurulu üyeleri İngiltere’nin Osmanlı’daki önemli temsilcilerinden oluşmaktadır. İlaveten Türkiye Milli Bankasının hayata geçmesinde İttihat Terakki’nin önde gelen isimlerinin de katkısı vardır. Türk ve İngiliz yönetici kadroları ile olan ilişkisi Bankayı sadece bir ekonomik kurum olmanın ötesinde siyasi olarak da önemli kılmaktadır. Türkiye Milli Bankası kurulduğu dönemde İngiltere’nin günümüz Türkiye sınırları içerisinde benzer niteliklere sahip başka bir mali kurumu bulunmamaktadır. Bu nedenle Bankaya yönelik beklentiler yüksek olmuştur.

Doğrudan Türkiye Milli Bankasına ilişkin Türkçe herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte yabancı dilde yayınlanmış çeşitli çalışmalar vardır. Bu çalışmalar büyük ölçüde Türkiye Milli Bankasının İngiltere’nin bir temsilcisi olup olmadığını ve Bankanın niteliğini tartışmışlardır. Türkiye Milli Bankasına dair yayınlanan başlıca çalışma Marian Kent’e aittir¹. Kent, ağırlıklı olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığına ait evrakları kullandığı çalışmasında Bankanın Osmanlı dönemindeki faaliyetlerini ele almış ve Bankanın İngiliz Dışişleri ile ilişkisini, İngiliz-Fransız ittifakının Bankaya yansımaları, Bankanın İngiliz İmparatorluğu’nun bir temsilcisi olup olmadığını tartışmıştır. Kent’e göre Türkiye Milli Bankası, finansçıların nokta-nazarının sınırları dâhilinde İngiltere’nin temsilcisi olarak hareket etmek istemiş ve bunu yaparken Hükûmetin isteklerini takip etmeyi denemişti; ancak faaliyet alanı itibariyle İngiltere’nin önceliğine girmediğinden yeterli desteği görmemişti².

Türkiye Milli Bankasına ait bir diğer çalışma John Burman’a aittir. Burman, TMB’nin İngiliz Dışişlerinin bir aracı olmadığını belirtmektedir. Burman, Bankanın

¹ Marian Kent, “Agent Of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy”, **The Historical Journal**, Cilt: 18, Sayı: 2, 1975, (Bank), ss. 367- 389.

² Kent, Bank, s.389.

özünde siyasi değil ticari bir girişim olduğunu vurgulamaktadır. Bankanın başlıca yaratılış amacı finansal kazanç beklentisi ve özel fırsatlar yakalama şansıdır. Burman’a göre Kent çalışmasında bunu yeterince vurgulamamaktadır³. Burman diğer çalışmalardan farklı olarak özellikle Bankanın başlıca sermayedarı Ernest Cassel’e ve onun Bankadaki rolüne odaklanmaktadır. John Burman’ın çalışması ağırlıklı olarak Bankanın Genel Müdürü Babington Smith’in evrakına dayanmaktadır.

Türkiye Milli Bankasına ilişkin yakınlarda yayınlanmış bir çalışma Jonathan Conlin’e aittir. Conlin makalesinde Türk tarihçilerin de Thobie, Kent ve Burman’ı tekrar ederek Türkiye Milli Bankasının Cassel ya da İngiliz Dışişleri tarafından tasarlanan bir proje olduğunu kabul ettiklerini belirtir. Conlin, İngiliz Dışişlerinin Bankanın kuruluşuna destek vermesinin onu İmparatorluğun temsilcisi yapmadığına dikkat çeker ve Kent’in aksine TMB’nin kuruluşunu Grey’in izlediği Osmanlı’da İngiliz-Fransız işbirliğini teşvik etme çabası olarak görmez. Conlin makalesinde İttihatçıların ve özellikle Cavit Bey’in Banka ile ilişkisini vurgular. Dönemin Maliye Nazırı Cavit Bey’in İttihatçıların ekonomik politikasını şekillendirmedeki önemi, Türk ve yabancı tarihçilerce de kabul edilmektedir. Bununla birlikte Conlin, Cavit Bey’in Türkiye Milli Bankasındaki dâhline pek az yer verildiğini belirtir. İlaveten Conlin önceki çalışmalardan farklı olarak Banka sermayedarlarından Gulbenkian’ın Bankadaki rolüne dikkat çekmektedir. Gulbenkian’ın Lizbon’daki evrakını kullanması Conlin’in çalışmasını daha da önemli hale getirmektedir; nitekim Conlin’in makalesi Gulbenkian’ın biyografi projesinin bir parçasıdır ve Lizbon’daki Gulbenkian Vakfı tarafından finanse edilmektedir⁴.

Doğrudan Türkiye Milli Bankasına ilişkin olmamakla birlikte çeşitli çalışmaların Bankanın niteliğine yönelik yargılarda bulundukları görülmektedir. Örneğin Yergin, Türkiye Milli Bankasının aslında sadece İngiltere’nin ekonomik ve politik çıkarlarına yönelik olarak kurulduğunu belirtmektedir⁵.

Bu tez çalışması ise Bankaya ilişkin var olan çalışmalardan da yararlanarak Türkiye’den bakışla Türkiye Milli Bankasını ve çalışmalarını ele almayı hedefler.

³ John Burman, “Politics and Profit: The National Bank of Turkey Revisited”, **Oriens**, Cilt: 37, 2009, ss.225-227.

⁴ Jonathan Conlin, “Debt, Diplomacy and Dreadnoughts: The National Bank of Turkey, 1909–1919”, **Middle Eastern Studies**, Cilt: 52, Sayı:3, 2016, (Debt), ss. 526,528, 540.

⁵ Daniel Yergin, **Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 181.

Çalışmanın amacı II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte Türkiye Milli Bankası üzerinden bir yabancı bankanın faaliyetlerini ele almak; diğer yabancı bankalar içerisindeki yerini tespit etmek; Bankanın Türk ekonomisine katkısını saptamak; Türk-İngiliz ilişkilerindeki yerini tartışmak ve yirmi yıla rejim değişiklikleri, savaşlar, toprak kayıpları sığdıran bir devlette kurulmuş olan bir bankanın bu değişimden ne şekilde etkilendiğini ortaya koymaktır. Bu çalışma esas olarak İngiliz ve Türk devleti ile ilişkileri çerçevesinde Bankanın faaliyetlerini ele almayı hedefler.

Türkiye Milli Bankası İngiliz sermayedarlar tarafından kurulmuş ve iki ülke arasındaki ticareti, sanayiye geliştirmek, İngiliz girişimlerini desteklemek amacıyla faaliyete başlamıştır. Bu nedenle söz konusu tez çalışmasında Türkiye Milli Bankasının Türk ekonomisindeki yeri ele alınmakla birlikte aynı zamanda bu Bankanın başlangıçtaki hedefini ne derece gerçekleştirdiği, Türk-İngiliz siyasi ve ticari ilişkilerindeki dinamiklerden ne kadar etkilendiği, Türkiye'nin yabancı sermayeye bakışının İngiliz sermayesine bakışından ne derece ayrıldığı da tartışılmıştır.

Türkiye Milli Bankasının dönemin önemli bankaları arasında yer alan yine yabancı sermaye ile kurulmuş Osmanlı Bankası veya Selanik Bankası gibi kendi arşivi bulunmamaktadır. Bu nedenle Bankanın bilançosu, toplantı tutanakları gibi kayıtlara ancak resmi makamlara verdikleri bilgiler ya da gazetelere yansıdığı kadarıyla erişebilmekteyiz. Bununla birlikte Banka içerisinde önemli bir yere sahip olan Banka Genel Müdürü Babington Smith, yönetim kurulunda bulunan Gulbenkian gibi isimlerin yurtdışında kendilerine ait arşivleri bulunmaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Burman ve Conlin'e ait çalışmalar bu evrakları kullanmışlardır.

Bu çalışmanın başlıca kaynaklarını Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, İngiliz Ulusal Arşivi ve Osmanlı Bankası Arşivi bünyesinde bulunan Bankaya ait evraklar oluşturmaktadır. Yine Meclis tutanakları, Düstur, Resmi Gazete gibi resmi yayınlardan yararlanılmıştır. Ayrıca geniş bir basın taraması gerçekleştirilmiştir. Türkiye basınından *Tanin*, *İkdam*, *Sabah*, *Şehrah*, *Milliyet*, *Cumhuriyet*, *Vatan*, *Vakit*, *Hakimiyet-i Milliye*, *Sicili Ticaret Gazetesi* ve *Piyasa Cetveli*'nin ilgili yılları taranmıştır. İngiliz basınından *The Times*, *The Manchester*

Guardian, The Observer, Daily Express, Daily Mirror; Fransız basınından *Le Temps, Le Journal des Débats, Le Journal des Finances* taranmıştır.

Bankanın isminin Osmanlı Arşivinde; “Türkiye Milli Bankası”, “Milli Banka”, “National Bank”, “Bank-ı Nasyonel”, “National Bank of Turkey”, “Banque Nationale de Turque” olarak geçtiği tespit edilmiştir. Yine Osmanlı basınında, “Osmanlı Milli Bankası”, “Milli Osmanlı Bankası”, “Milli Banka”, “Türkiye Milli Bankası” olarak geçmektedir. Bankanın Genel Müdürü Babington Smith’in isminin genellikle “Esmet” olarak yazıldığı tespit edilmiştir.

Türkiye’de hem yerli hem de yabancı bankalara ilişkin önemli çalışmalar vardır⁶. Benzer şekilde yabancı literatürde İngiltere bankacılık sistemi özel olarak da İngiltere’nin denizaşırı ve çok uluslu bankalarına dair önemli çalışmalar vardır. Bu tez çalışmasında da bankacılığa dair bu çalışmalar rehber alınmıştır. İlâveten Osmanlı ekonomisi, Cumhuriyet ekonomisi, Türk-İngiliz ilişkilerine dair yayınlanmış çalışmalardan büyük ölçüde yararlanılmıştır.

1909’da kurulan ve başlıca sermayedarı Ernest Cassel, Genel Müdürü Babington Smith olan Türkiye Milli Bankası/National Bank of Turkey bu isimle kurulan ilk banka değildir. 1850’lerin ortalarında “Türkiye Milli Bankası” ismi ile bir bankanın kurulma çalışmaları içerisinde olduğu bilinmektedir. Aşağıda bu banka üzerinde de durulmuştur. İlâveten 1909 yılı sonunda “Türkiye Bankası” ismi ile bir banka daha kurulacaktır. Bu bankanın ismi Türkiye Milli Bankası ile benzer olduğundan bankanın ismi değiştirilecek ve Eylül 1910’da “Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası” adını alacaktır⁷. Bu nedenle tezin konusunu oluşturan, 1909-1931 yılları arasında faaliyet gösteren Türkiye Milli Bankası bu bankalar ile karıştırılmamalıdır.

Tez çalışmasının Birinci Bölümünde Türkiye Milli Bankasının kuruluşu ve diğer bankalar içerisindeki yeri ele alınmıştır. Osmanlı Devleti’ndeki bankalar üçe ayrılarak incelenmiş, Türkiye Milli Bankası; Osmanlı Bankası ve Selanik Bankasının da içlerinde bulunduğu Osmanlı Anonim Şirketi yapılanmasındaki yabancı sermaye ile kurulmuş bankalar sınıfına dâhil edilmiş ve bu açıdan değerlendirilmiştir. Aynı zamanda Türkiye Milli Bankasının İngiliz çok uluslu bankaları ve İngiltere’nin

⁶ Bu çalışmalara dair ayrıntılı bir literatür taraması için bkz. Hüseyin Al, “Osmanlı Bankacılığı Üzerine Bir Kaynak Taraması”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2003, ss.171-188.

⁷ “Tahvil-i Unvan”, *Sabah*, 24 Eylül 1910; Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma, *Ticaret ve Ziraat Nezareti, Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012, ss.147-150.

Yakındoğu’da tesis ettiği bankalar arasındaki yeri incelenmiştir. Bu bölümde Banka sermayedarlarının Bankanın kuruluşundan önce Türkiye’de üstlendikleri yatırımlar, Türk ekonomisine bakışları ve Bankanın kuruluş süreci dönemin siyasi gelişmeleri ile birlikte ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Tezin İkinci Bölümü Bankanın Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetlerine ayrılmıştır. Bankanın yer aldığı devlet ve belediye kredileri, finanse ettiği yatırımlar, katılım sağladığı şirketler tespit edilmiştir. Osmanlı ekonomisindeki yeri tartışılmıştır.

Üçüncü Bölüm Bankanın Mütareke ve Cumhuriyet dönemindeki faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu yeni dönemde Banka sermayedarlarının da el değiştirmesi söz konusu olmuştur. Bankanın bu dönemdeki faaliyetleri tespit edilmekle birlikte bu bölümde Birinci Dünya Savaşının, Mütareke yıllarının, Lozan Antlaşması’nın ve Cumhuriyet yönetiminin Bankaya etkisi üzerinde de durulmuştur. Cumhuriyet yönetiminin yabancı sermayeye bakışı, Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişimi bu nedenle ele alınmıştır. Bu bölümde Bankanın kapatılması sürecinde etkili olan gelişmelere yer verilmiştir.

Tezin ana konusunu oluşturan Türkiye Milli Bankasının tarihini ve faaliyetlerini ortaya koymadan önce bu Bankanın kurulduğu dönemin ekonomik ve siyasi şartlarına; Osmanlı Devleti’nin ekonomik gelişmelerden ne şekilde etkilendiğine; Sanayi Devrimi ardından gelişen sermaye ihracı ve bu şekilde Osmanlı Devleti’ne giren yabancı sermayenin faaliyet alanlarına kısaca değinmek gerekmektedir. Türkiye Milli Bankası İngiliz sermayesi ile kurulmuş bir banka olduğundan dolayı son dönem Osmanlı-İngiliz siyasi ilişkilerine ve Osmanlı’daki yatırımlar konusunda diğer devletlere kıyasla İngiltere’nin payına da kısaca temas etmek gerekmektedir.

OSMANLI EKONOMİSİ, YABANCI SERMAYE VE İNGİLİZ PAYI

Sanayi Devrimi, İngiltere’de en az iki yüz yıllık sürekli bir iktisadi gelişmenin ardından ve bu iktisadi gelişmenin hazırladığı temeller üzerinde gerçekleşmişti. Sanayi Devrimi adı verilen teknik sıçrama ve kapitalist gelişme için ön koşullar İngiltere’de hazırды. Kökenleri XVI.yüzyıla dayanan gelişmeler dolayısıyla İngiltere tarımında pazar için üretim yaygınlaşmış, köylülük, tarım işçiliği büyük ölçüde ortadan kalkmış, kapitalist üretim ilişkileri egemenlik kazanmış ve üretimde verimlilik artmıştı. Öte

yandan geleneksel teknolojiye dayanan mamul madde üretimi gelişmiş ve sermaye birikimi artmıştı. Tarımdaki ve mamul mallardaki üretim artışı ulaştırma alanındaki gelişmelerle birleşmiş, ülkedeki iletişim koşulları iyileşmişti. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren nüfus artışı dolayısıyla ucuz işgücü imkânı vardı. Bu şekilde iç ticaret büyümüş, ülke gelişmiş bir ulusal pazar ve ulusal ekonomiye sahip olmuştu. Devlet, Sanayi Devriminin ihtiyaç ve beklentileri doğrultusunda politika belirleyecek durumdaydı. İngiltere, ulusal ekonomisini korumak için gerektiğinde korumacı politikalar izlemekteydi⁸.

1760'lı yıllarda buhar gücüne dayalı makinelerin kullanılmaya başlamasıyla geleneksel üretim yerini ücretli işçilerin çalıştığı fabrika sistemine bırakmış ve üretim maliyetleri hızla düşmüştü. XIX.yüzyılın başlarından itibaren Sanayi Devrimi İngiltere'den Kıta Avrupasına sıçradı. Fransa, Belçika, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri bir yandan yerli sanayilerini İngiliz rekabetine karşı korurken diğer yandan makina kullanan fabrika düzenine geçmeye başladılar. Kısa bir süre sonra düşük maliyetle büyük miktarda mamul mal üretebilen İngiltere ve Batı Avrupa ülkeleri mamul mallarına yeni pazar bulabilmek, bol ve ucuz hammadde kaynakları edinebilmek için dikkatlerini dünyanın geri kalanına çevirdiler. Bu süreçte dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı güçlendi. Bu hiyerarşinin üst basamağında sanayileşmiş Avrupa ve Amerika varken alt basamağında ekonomileri tarıma dayalı çevre ülkeler vardı⁹.

Osmanlı Devleti, klasik dönem olarak bilinen 1300-1600 yılları arasında ekonomik açıdan bağımsız bir dünya imparatorluğu olarak yapılanmıştı. Bürokrasi, devlet anlayışı, toprak düzeni, egemenlik gibi alanlarda Orta Asya, Sasani, Bizans ve İslam kurumlarından etkilenecek kendine özgü bir Yakındoğu devlet ve toplum geleneği yaratmıştı. XVI.ve XVII.yüzyıllardan itibaren ise Osmanlı Devleti dünya kapitalist sisteminin etkisi altına girdi¹⁰.

⁸ E. J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2003, ss. 33-41; Şevket Pamuk, **Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, (İktisadi), ss. 191-192; Öner Buçukcu, **1908-1913 Osmanlı Dış Politikası Buhran-ı Meşrutiyet**, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 6.

⁹ Pamuk, İktisadi, ss. 192-193.

¹⁰ Bayram Bayraktar, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014, s. 1. Osmanlı klasik dönem ekonomik yapısı ile ilgili bkz. Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600**, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017. Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşmesine dair bkz. Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and The Capitalist World Economy", **Türkiye'nin**

Osmanlı Devleti ekonomisi tarıma dayalı çevre ülkeler sınıfına girmektedir. Avrupalı devletlerin Sanayi Devrimini yakaladığı bu süreçte Osmanlı Devleti'nin durumuna bakıldığında, geniş halk kitlelerine iktisadi hizmet, eğitim ve teknik yardım götüremediği görülür. Ülkede ilkel teknoloji ile tarım yapılmaktaydı. Köylünün, asgari yaşam tarzını sürdürebileceğinin üstündeki artık değere, devlet ya da ayan tarafından el koyulmaktaydı. Müslüman Türk unsurunun sermaye biriktirmesine, vakıflardan başka alana yatırım yapmasına olanak tanınmamıştı. Oysa Avrupa'da feodal düzenin sona ermesiyle büyük köle kitleleri toprak mülkiyetine kavuşmuş, tarımda yaratılan tasarruflar sermaye birikimine dönüştürülmeye başlamıştı. Osmanlı'da şehirdeki az çok verimli meslekler yabancıların ve azınlıkların elinde bulunmaktaydı. Bunda Müslüman-Türk halkının zihniyet dünyasının da etkisi vardı. Osmanlı elit sınıfı, ticaret ve sanayi mesleklerini küçük görmüş, askeri, dinsel ve kamu hizmetleri ile ilgili alanlara yönelmişti¹¹.

Osmanlı toplumunun önemli bir özelliği olan din ve törenin etkinliği, toplumun iktisadi sorunlar karşısındaki pasif tutumunu bileylemiş, ticari faaliyetlere katılma küçümsenmişti. Türkler, askeri güç, toprak idaresi ve devlet yönetimi ile meşgullerdi. Batıyla olan ilişkilerde dil ön plandaydı. Ermeniler- Rumlar gibi gruplar çocuklarını Avrupa'da tahsil ettirmişler, verdikleri eğitimle ticarete yatkın nesiller yetiştirmişlerdi.

Tanzimat öncesinde Osmanlı'da mutlak mülkiyetten özel mülkiyete geçiş yaşandıysa da Tanzimat sonrası, özel girişimci bir sınıf ortaya çıkmamıştı. Servet sahibi olarak toprak sahiplerinin yanına sadece üst düzey bürokratlar gelmişti¹². Esasen XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı egemen sınıfı önemli sayılabilecek bir servet biriktirmişti; ancak bu servet çok dar bir kesimin elindeydi. Saray, ayanlar, ağalar, derebeyleri, sarraflar, mültezim, malikane ve mukataa sahipleri bunların başlıcalarıydı. Devlet adamları servetlerini ekonomik verimlilikten uzak, ziynet eşyaları ve gayrimenkullere yatırırlardı. Aynı şey padişah için de geçerliydi. Pek çok

Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), (Der. Osman Okyar ve Halil İnalcık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 1980, ss. 117-122; Huricihan İnan, "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 23, Birikim Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 9-38.

¹¹ Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013; ss. 26-29. Zihniyet dünyasının iktisadi meselelerdeki yerine ilişkin bkz. Sabri Ülgener, **İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri**, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951.

¹² Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2013, ss. 278-281

batılı hükümdarın aksine Osmanlı padişahları servetlerini ekonomik teşebbüslere yatırma yoluna gitmemişlerdi¹³.

Ordusunun ileri batılı toplumlara kıyasla yeterli askeri ve teknik donanımdan uzak olması dolayısıyla XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti yeni topraklar elde edemiyor, kazanç sağlayamıyordu. Coğrafi keşifler sonucu geliştirilen merkantilist politikalar gereği dünya ticareti Akdeniz limanlarının dışına kaymış, yeni dünyanın keşfi ile altın ve gümüş fiyatları artmıştı. Yeni sosyo-ekonomik ve yönetim koşullarına istenilen ve beklenen düzeyde uyum sağlayamayan Osmanlı Devleti'nde süreklilik kazanan savaşlar, merkezi yönetimde toplanan tarımsal artının üretime dönüşmesine olanak vermemiştir¹⁴. XVIII. ve XIX.yüzyıllar boyunca giriştiği savaşlarda kaybettiği topraklar, ödemek zorunda kaldığı savaş tazminatları, İmparatorluk içerisinde çıkan isyanları bastırma adına yaptığı harcamalar Osmanlı Devleti'nin ekonomisine büyük zararlar vermişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, iktisadi faaliyetleri ve teşebbüs fikrini sınırlayan eski nizamlar uzun zaman muhafaza edilmişti; memleketi pek çok mahalli pazarlara bölen iç gümrükler, geniş bir piyasa isteyen büyük sanayiin kurulmasına uzun yıllar engel olmuştu. Kara ticaretindeki iç gümrükler 1874'e; deniz ticaretindeki gümrükler XX.yüzyıla kadar yürürlükteydi. Lonca ve gedik teşkilatı ise Tanzimat'a kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra bu kurumların tekeli konumları ortadan kalkmıştır. Eğitimdeki yetersizlikler de, iktisadi kalkınmayı önleyen faktörlerden biri olmuştur.

Vergi sisteminin günün ihtiyaçlarına cevap vermemesi de Osmanlı ekonomisinin çıkmaza girmesinde önemli bir etkendi. Özellikle vergi mevzuatı adalet prensiplerine uymuyordu. Şehirlerde yaşayanların ödediği vergi % 6'yı geçmezken,

¹³ Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 325-332; A.G. Sayar, s. 278. Moltke'nin konuya ilişkin değerlendirmesi durumu özetlemekteydi. Buna göre; Türkiye'de servet, paradır. Avrupa'da servet, kıymetli metaların gerçek bir üretiminden doğar. Avrupa'da para, bir ticaret aracıdır. Türkiye'de ise para, malın kendisidir. Türkiye'de bir fabrika, bir değirmen, bir çiftlik kurmaktansa 100,000 kuruşa mücevher almak tercih edilir. Zengin ailelerde çocukların bile taşıdığı mücevherler memleketin fakirliğini gösterir. Kimde çok varsa ondan daha çok vergi alınacağını bildiği için herkes geçimi için zorunlu olanı yetiştirmekle yetinir. Aynı durum maden çıkartılması ve fabrika işletilmesi için de geçerlidir. Tüm ticaret, devlet içinde bir sürü devlet meydana getiren yabancıların elindedir. Türkiye, hammaddesini yabancı ülkelere sattığı halde elde ettiği para ile yabancı endüstri ürünlerini ödeyip alamaz. Türk denizlerinde dalgalanmayan sadece Türk bayrağıdır. Bkz. Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, ss. 46-47, 195-196.

¹⁴ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s.9.

köy halkına yüklenen vergi %13 civarında buluyordu. Ticari ve mali müesseseler 1914 reformuna kadar hemen hemen vergi ödememekte idiler¹⁵.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı mali sisteminin en önemli ayaklarından birini oluşturan Tımar Sistemi de dünya ekonomisindeki yapısal değişiklikler, dünyada para ilişkilerinin yaygınlaşması, fiyat devrimi, harp teknolojisinin gelişmesi ve profesyonel ordulara ihtiyaç duyulması, sanayi kapitalizminin doğuşu gibi sebeplerden dolayı işlerliğini yitirmeye başlamıştı. Tanzimat döneminde, ayni-bölgeci vergi sisteminden nakdi-merkeziyetçi vergi sistemine geçme yolunda reformlara girildiye de süreç içinde devlet, merkez teşkilatının artan ihtiyaçlarının karşılanmasında yetersiz kaldı¹⁶.

Tanzimat dönemi ile birlikte merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelik girişimler söz konusu olmuş, askeri, idari, mali pek çok reform yapılmıştır. Bu süreçte özellikle askeri alana yönelik sanayileşme girişimleri de olmuş, Avrupa'dan son teknolojiyi kullanan makinalar ithal edilmiş, çeşitli fabrikalar kurulmuştu; ancak bunların pek çoğu XIX.yüzyılın ortasında işlemez bir haldeydi¹⁷.

Osmanlı Devleti, dünyanın iktisat yönünden gelişmemiş diğer ülkeleri gibi Sanayi Devriminin dışında kalmıştı. XIX.yüzyılda Avrupa'nın önde gelen iktisatçıları, bir ülkenin zenginliğinin kıymetli madenlerle ölçülemeyeceğini; ancak ülkedeki üretimde görülebileceğini, ticaretin de üretilenin etkin bölüşümünü sağlayacağını yazıyorlardı. Sanayi Devrimi karşısında endüstri araçları ile ülkeyi donatacak yeterli sermayesi olmayan Osmanlı Devleti, bütün bu gelişmeleri yakalayamadığı gibi Avrupa'nın pazarı haline gelmiş, serbest ticaret anlaşmaları ile Avrupa'nın ucuz fabrika mamullerine kapıları sonuna kadar açılmış, yerli sanayisi çökmüştü¹⁸.

Sanayi Devrimini yaşamakta olan ülkelerin İngiliz mallarına kapılarını kapattıkları, korumacı önlemler aldıkları bir süreçte Osmanlı Devleti yabancı devletlerle serbest ticaret anlaşmaları imzalayacaktı. Osmanlı Devleti, 1838 yılında önce İngiltere ile ardından iki üç yıl içerisinde diğer Avrupa devletleri ile serbest ticaret anlaşmaları imzaladı. Bu anlaşmalarla daha önce bazı ihraç ürünlerine

¹⁵ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, (Harp), ss. 2-3,13.

¹⁶ Necdet Ekinci, "İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış", **Belleten**, Cilt: LV, Sayı: 214, ss. 764-765.

¹⁷ Pamuk, İktisadi, ss. 198-202; Yenal, ss. 32-33.

¹⁸ Necla Geyikdağı, **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye**, Hil Yayın, İstanbul, 2008, ss. 13-14.

uygulanan yasaklar kaldırılıyor; tarım ürünleri ve diğer eşyaların ticaretini yerli tekellere bırakan yed-i vahit usulü kaldırılıyor, böylece Osmanlı'nın dış ticarete açılması kolaylaşıyor; satın alınan ürünlerin bir yerden başka bir yere nakli için yerli makamlardan alınan izinden vazgeçiliyor; ihracata uygulanan vergi % 12'ye çıkarılırken, ithalattan alınan vergi %5 olarak saptanıyor, yerli tüccar iç gümrük vergisi öderken yabancı tüccar bu uygulamanın dışında bırakılıyordu¹⁹.

1838'den itibaren imparatorluğun her yerinde yerli üreticiler Avrupa'dan gelen malların tehdidi altında bulunuyordu. Osmanlı, gittikçe artan oranda dışarıya bağlanıyordu. Geleneksel metotlarla üretilen ürünler Avrupa'nın ucuz sanayi ürünleri ile rekabet edemez hale gelmişti. Sanayi Devrimi yaşayan ülkeler buhar gücü ve makineler kullanıyor, iş bölümü uyguluyorlardı. Eski üretim tarzında çalışan iş yerleri yok olmaya mahkûmdu. İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletleri bu dönemde yüksek gümrük vergileri uygulayarak endüstrilerini korumaya alırken Osmanlı Devlet'inde ise gümrük vergileri Avrupalılar tarafından belirleniyordu²⁰.

Burada üzerinde durulması gereken, bizim de çalışmamızın konusunu teşkil eden nokta ülkedeki yabancı sermayedir. Bu aşamada tekrar dünyadaki gelişmelere bakmak gerekmektedir. Sanayi Devrimi ardından kapitalizmin gelişimine bakıldığında iki aşama ortaya çıkar. Birincisi XIX.yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve 1870'lerde hızını yitiren serbest rekabetçi kapitalizm aşamasıdır. Bu aşama, ulusal pazarın yeterli doyuma ulaşması, üretim fazlasını hazmedemez hale gelmesi ile sona ermiştir. İkincisi ise 1870'lerin ortalarında belirginleşip 1900'lü yılların başında yaygınlaşan tekelleşen kapitalizm yani emperyalizm aşamasıdır. Bu süreci kolaylaştıran ve hızlandıran önemli bir etken üretimin yoğunlaşması, sermayenin merkezileşmesi, finans ve kredi sisteminin gelişmesidir. Pazarın genişlemesine, üretim ve teknoloji gereksinimlerinin artmasına paralel olarak finansman sorunları da önem kazanmıştır. Büyük yatırımlar artık banka ya da bankalar grubunun açtığı kredilerle gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Sanayi sermayesi ve mali sermaye birbirine kenetlenirken bankaların ve diğer kredi kurumlarının sermayeleri merkezileşmiştir. Daha çok banka sermayesi giderek daha az banka tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır.

¹⁹ Pamuk, İktisadi, ss. 203- 207; Geyikdağı, ss. 53-55; Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001, (Düzeni), ss.106-107.

²⁰ 1838 Balta limanı ticaret anlaşması ve onu takiben Avrupalı devletlerle imzalanan ticaret anlaşmaları sonucu Osmanlı sanayinin durumu hakkında bkz. Geyikdağı, ss. 58-61.

Kapitalizmin ilk aşaması olan rekabetçi kapitalizm devrinde meta ihracı öneme sahipken, tekelci kapitalizmin en belirgin ekonomik özelliği sermaye ihracı olmuştur. Sermaye fazlasına sahip olan ülkeler bu fazla sermayelerini, sermayenin kıt, kâr oranlarının yüksek olduğu alanlara yani sömürge ve yarı sömürge alanlara yöneltmişlerdir. Sermaye ihracı, doğrudan yatırımlar, portföy yatırımlar ve devlet borçları biçiminde gelişmiştir²¹.

Lenin, emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda emperyalizm, kapitalizmin tekel aşamasıdır. Meta ihracının hâkim olduğu eski kapitalizmin yerini sermaye ihracına bıraktığı bu dönemde sermaye fazlasının geri kalmış bölgelere akmasının nedeni bu alanlarda kâr oranının yüksek olmasıdır nitekim; bu bölgelerde sermaye az, toprak fiyatı düşük, ücret az, hammadde ucuzdur²².

1873-1876 yılları arasındaki Büyük Bunalım döneminin emperyalizm çağını başlattığını belirten Hobsbawm emperyalizmi şöyle sınıflandırır: “Afrika’nın paylaşılması şeklindeki resmi emperyalizm, ulusal ve uluslararası konsorsiyumların zayıf ülkelerin mali yönetimini ele geçirmesi biçimindeki yarı resmi emperyalizm, yabancı yatırımlar biçimindeki gayri resmi emperyalizm.”²³

XVIII. yüzyıl sonu XIX.yüzyıl başlangıcında İngiltere’de doğan Sanayi Devrimi ile üretimin artması, güç ve teknik sorunların üstesinden gelinmesi sayesinde sermaye artışı yaşanmış ve sermaye sahipleri paralarını kullanabilmek için yeni yatırım alanları aramaya başlamışlardı. Bu şekilde yeni ülkelerde işletilebilecek ve Avrupa’dan borç isteyen devletlerin tahvillerine yatırılacak büyük bir sermaye fazlası meydana gelmişti. İngiliz sermaye sahipleri, sermaye fazlasını az faizle yerli sanayiye yatırırsa yabancı tahvil ve senet satın almayı daha kârlı buldular²⁴.

Avrupa’da ticaret bankaları ve yatırım büroları gibi uzmanlaşmış mali kurumların kurulması dolayısıyla yatırımların eskisinden daha risksiz bir hale gelmesiyle XIX.yüzyıl uluslararası borç verme dönemi olmuştur. Bu dönemde Avrupa’da dışarıya yatırım yapmaya hevesli bir orta sınıf mevcuttu. Özellikle İngiltere

²¹ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, ss. 58-65.

²² V. İ. Lenin, **Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, çev. Cemal Süreyya, Eriş Yayınları, 2003, ss. 63-64, 90

²³ Hobsbawm, s. 120.

²⁴ Donald C. Blaisdell, **Dünyâ-ı Umûmiyye Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 30.

dönemin en büyük uluslararası banka faizcisiydi. Credit Mobilier'in kurulması ile Fransa da 1850'lerden sonra önemli banka faizcileri arasına girdi. 1870'lerden sonra Deutsche Bankın kurulmasıyla Almanya'nın da yabancı ülkelere yönelik kredilerinde hızlı bir artış oldu. ABD, Belçika, Hollanda, İsviçre de diğer bankacı-faizci ülkelerdi²⁵.

İngiltere, XIX.yüzyıl boyunca en çok sermaye ihraç eden ülke idi. Sermaye ihracı önce diğer devletlere borç vermek şeklinde gelişmişti. Daha sonra bunu demiryolları ve madenlere yapılan yatırımlar izlemişti. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, yaklaşık 972,5 milyon sterlin devlet kredisi vermişti. Yabancı ülkelerin demiryollarına 1,5 milyar sterlin, madenlerine 273 milyon sterlin, bankalara 72,9 milyon sterlin ve petrol endüstrisine 40,6 milyon sterlin yatırım yapmıştı²⁶. Pamuk'un verdiği rakamlara göre de 1913 sonunda yabancı ülkelerdeki 3,7 milyar sterlinlik İngiliz sermayesinin % 41-42'si demiryollarına yatırılmıştı. Yabancı devlet tahvillerine yatırılan pay da yaklaşık % 26 idi. Devlet borçları ve demir yolu yatırımları aynı şekilde Almanya ve Fransa'da da yüksek orana sahipti. Sermayenin yatırıldığı ülke olan Osmanlı Devleti'nde en çok devlet borçları ve demiryollarına yabancı sermaye aktarımı yapıldığı görülmekteydi²⁷.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin İmparatorluk dışında yaptığı yatırımlar: ABD'ye 754,6 milyon sterlin; Latin Amerika'ya 756,6 milyon sterlin; Avrupa'ya 218,6 milyon sterlin; Mısır'a 44,9 milyon sterlin; Türkiye'ye 24,0 milyon sterlin ve dünyanın geri kalanına 184,6 milyon sterlin şeklindeydi. Toplam İmparatorluk dışındaki yatırımı 1,983,300,000 sterlin idi. Kanada, Avusturalya, Yeni Zellanda, Güney ve Batı Afrika, Hong-Kong gibi Büyük Britanya İmparatorluğu'nun içerisinde yer alan ülkelere yapılan yatırımla birlikte hesap edildiğinde bu rakam 3,763,300,000 sterline ulaşmaktaydı²⁸.

²⁵ Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 23-24.

²⁶ Herbert Feis, **Europe The World's Banker 1870-1914, An Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy Before the War**, Yale University Press, New York, 1930, s.27; Kurmuş, ss. 68-69.

²⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, (Bağımlılık), s. 77; "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye", Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914", **ODTÜ Geliştirme Dergisi**, 1878 Özel Sayısı, (Yabancı), s. 142.

²⁸ Feis, s.23.

Sermaye ihracında İngiltere'nin ardından Fransa ve Almanya öne çıkmaktadır. Frank üzerinden yaptığı değerlendirmede²⁹ Lenin, 1862 yılında İngiltere tarafından yabancı ülkelere yatırılan sermayeyi 3,6 milyar frank olarak belirtirken bu rakamı 1902'de 62 milyar frank; 1914'te 75-100 milyar frank olarak belirtir. Fransa'nın yabancı ülkelere yatırdığı sermayesi 1902'de 27-37 milyar frankken bu rakam 1914'te 60 milyar franktır. Almanya'nın ise yabancı ülkelere yatırdığı sermayesi 1902'de 12,5 milyar frankken; 1914'te bu rakam 44 milyar franka ulaşmıştır.

1910 yıllarında İngiltere tarafından Avrupa kıtasına yatırılan sermaye 4 milyar frankken; Amerika kıtasına 37 milyar frank; Asya, Afrika ve Avustralya'ya yatırılan sermaye 29 milyar franktır. Fransa tarafından yapılan sermaye yatırımlarında kıtalar arasındaki dağılım sırası ile 23 milyar frank; 4 milyar frank; 8 milyar frank şeklindedir. Almanya tarafından yapılan yatırımın kıtalar arasındaki dağılımı sırası ile 18 milyar frank; 10 milyar frank; 7 milyar frank şeklindedir³⁰.

Dünyadaki pek çok ülke ve pek çok ülkedeki pek çok girişimci Londra'dan kredi almıştır. İspanya, Portekiz, Yunanistan, Almanya, Avusturya Macaristan, İskandinav ülkeleri, Rusya, Türkiye Hükûmetleri finansal olarak Londra'dan destek görmüşlerdir. Bununla birlikte XIX.yüzyılın son on yılında, İngiltere'nin elindeki kıta tahvillerinde³¹ bir düşüş yaşanacaktı. Fransa ve Almanya'da ise tersine yükselme söz konusuydu. Aşağıda incelendiği üzere benzer durum Osmanlı Devleti için de geçerliydi. 1876'da Osmanlı'nın iflasından sonra, İngilizler, borçlar idaresinin varlığına rağmen bu ülkeye çekimser yaklaşmışlardı. Pek çok nedenden ötürü İngiltere kıtanın taleplerine karşı daha katı bakarken ve kıtada İngiliz yatırım ve girişimleri azalırken Fransa, Almanya, Belçika ve İsviçre'de gelişim yaşanacaktı. Paris ve Berlin doğu ve güneydoğu Avrupa için kredi temin merkezleri olacaktı. İngiliz yüklenicileri,

²⁹ 1 altın Osmanlı lirası 100 kuruş etmekteydi. 1 frank= 4,39 kuruş iken; 1 altın Osmanlı lirası = 22,80 frank idi. Yine 1 sterlin = 1,10 kuruş iken; 1 altın Osmanlı lirası = 0,903 sterlin alınabilirdi. Bkz. Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, (Tetkik), s.155. Bu hesaplara 1 sterlin = 25,25 frank üzerinden değerlendirilebilir.

³⁰ Lenin, s. 65.

³¹ Hükûmet, belediye veya hisseleri eshama ayrılmış bir şirket halktan yapacağı istikrazları küçük meblağlara ayırır ve buna tahvil denir. Tahvil metni senede belirli bir faiz vereceğini içerir. Tahvilin ihraç fiyatı, üzerinde yazan 'itibari kıymet' denilen rakamdan farklıdır ve ondan azdır. Nadiren ihraç fiyatı itibari kıymete denk veya ondan yüksektir. Örneğin itibari kıymeti 10 lira olan bir tahvilin ihraç fiyatı 8 lira ise o tahvil satılmak üzere ilk kez halka arz edildiğinde satış fiyatı 8 liradır. Bununla birlikte tahvilin itfa zamanı geldiğinde sahibi onu müstakırza 10 liraya satar. Bkz. Hakkı Yeniay, **Osmanlı Borçları Tarihi**, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936, (Osmanlı), s.6.

İngiliz Hindistan'ı, Güney Amerika, Kanada, Avusturalya, Amerika, Afrika'nın bazı bölümlerine yönelecekti³².

İngiltere için az gelişmiş ülkelerin pazarlarına girmek her zaman rakip, gelişmiş ülkelerin pazarlarına girmekten daha kolay ve kazançlı olmuştur. Bu nedenle Latin Amerika ve Hindistan İngiltere için önem taşıyordu. 1850'lerde sermaye ihracının yarısından fazlası Avrupa ve Amerika'ya idi. İngiliz yatırımlarında 1860-1890 arası ise Avrupa'nın payı % 25'ten % 8'e düştü. Benzer şekilde Amerika'nın payı da Birinci Dünya Savaşına giden süreçte hızlı bir düşüş yaşadı. Latin Amerika ve Hindistan'ın İngiliz ticaretindeki payı ise arttı³³. Fransa'nın yatırım ağırlığı Avrupa idi. Fransa, 1815'den itibaren daha çok İspanya, Sicilya, Avusturya, Portekiz, Prusya, Belçika, Hollanda, Yunanistan, Rusya ve Osmanlı Devleti'ne borç verdi.

İngiltere ve Fransa başta olmak üzere bankacılar, sermaye fazlalığı nedeniyle hükümetleri borçlanmaya teşvik etmeye başladılar. Borçlanmak isteyen hükümet belli bir miktarda tahvil çıkartıyor, bu tahviller bir veya daha fazla ülkenin borsasında aracı bankalarca, hükümetin o günkü mali güvenilirliğine ve piyasadaki faiz oranına göre, itibari değerinin altında ve belirlenen faizle piyasaya sürülüyordu. Aracı bankalar %2-5 arasında komisyon alıyordu. Fransa'da borsa işlemlerinin 1850'ye kadar %78'i, 1878'lerde %60'ı ülkelerin ihraç ettiği tahvillerden oluşuyordu³⁴.

Özellikle "Fransızlar Avrupa'nın tefecisi" idi. Borçlanmaya başvuran bir ülke çoğu zaman borç miktarının %90'ından fazlasını alamamaktaydı. Dahası uluslararası işlemlerde borç veren taraf her zaman ek bir takım çıkarlar elde etmekteydi. Ticaret anlaşmasına koyulan lehte bir madde, liman yapım ayrıcalığı, alınacak borcun borcu veren ülkeden yapacağı satın almalara özellikle de savaş araçlarına, gemi yapımına harcanması gibi. 1890-1910 yılları arasında Fransa sık sık bu yola başvurmuştu. Almanya'da Krupp, Fransa'da Schneider, İngiltere'de Armstrong bankalarla ve hükümetlerle sıkı ilişkileri olan, borç anlaşması yapılırken çıkarları dikkate alınan firmaların örnekleriydi³⁵.

Osmanlı Devleti'ni ele aldığımızda bu ülkedeki yabancı sermayeyi incelerken iki aşamaya bakmak gerekir. Birincisi dış borçlanmalar vesilesi ile ülkeye giren

³² Feis, ss. 17-19.

³³ Hobsbawm, ss. 134-135.

³⁴ Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (Osmanlı), ss. 672-673.

³⁵ Lenin, ss. 56, 66-67

yabancı sermaye ikincisi ise doğrudan yatırımlar şeklinde ülkeye giren yabancı sermaye. İlk olarak dış borç alanına bakmakta fayda vardır.

Osmanlı Devleti yabancı sermayeyi çekebilecek önemli bir alandı. Osmanlı'da sınırlı olan yerli sermaye Rum, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslim unsurların elinde toplanmıştı. Söz konusu Osmanlı uyruklarının ortaya koydukları sermaye ise askeri giderler ve maaşlara yetmekteydi. Doğal kaynakların işletilmesi, alt yapı çalışmaları için daha çok sermaye ihtiyacı söz konusuydu³⁶. Bu şekilde Osmanlı'ya dış ticaret, borçlanmalar ve doğrudan yatırımlar şeklinde giren yabancı sermaye aynı zamanda XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin kapitalist sistemle bütünleşmesini sağlayan mekanizmalardı³⁷.

Savaşların sıklığına, vergi sistemindeki bozukluklara rağmen Osmanlı, XIX.yüzyılın ortalarına kadar dış ülkelerden borç almamıştı. 1840'lardan itibaren ise Avrupalı sermayedarlar ve bu devletlerin temsilcileri, mali sorunlara çözüm bulmak için dış borçlanmaya gidilmesi konusunda Osmanlı'ya baskı yapmaya başlamışlardı. Osmanlı'nın Avrupa para piyasasında tahvil satarak borçlanması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yarar sağlayacaktı. İlk dış borçlar, Galata bankerleri aracılığı ile ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlandı. Osmanlı bir müddet uzun vadeli dış borçlanma sürecini başlatmakta direndi³⁸. Bu anlamda Kırım Savaşı dönüm noktası oldu, İngiltere ve Fransa'dan 1853-1856 Rus Savaşının gerektirdiği olağanüstü harcamaları karşılamak amacıyla dış borçlanma gerçekleştirildi. Hazineye giren miktar harcamaları karşılayacak düzeyde değildi. İç borçlanma yolunu denediyse de istenilen başarı elde edilemedi ve Osmanlı ilk borçlanmasını bu süreçte gerçekleştirdi. Bir yıl sonra yeni bir borç anlaşması yapıldı ve bunu yenileri izledi. Osmanlı Devleti, ilk borçlanmasını yaptığı 1854 yılındaki borçlanmadan sonra 1875'e kadar on beş kez daha borçlanma gerçekleştirdi³⁹.

³⁶ Blaisdell, s. 88.

³⁷ Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 652.

³⁸ Pamuk, İktisadi, s. 230.

³⁹ Frank üzerinden yapılan değerlendirmeye göre tahvillerin itibari kıymeti yaklaşık 5,3 milyar frank iken, devletin eline geçen para 3 milyar franktır. %6-7 oranındaki aracı komisyon masrafı da düşürüldüğünde ele geçen para 2,7 milyar franka düşer. Bkz. V. Eldem, Tetkik, s. 183; Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, (Haz. Muammer Sencer), İleri Yayınları, İstanbul, 2005, (Türkiye), s.66; Parvus Efendi, **Türkiye'nin Can Damarı Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı**, (Haz. Filiz Dıñoğlu), Taş Mektep Yayınları, İstanbul, 2014, (Devlet-i Osmaniye) s.24; A. Du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, (Der. Maliye Tetkik Kurulu), Damga Matbaası, Ankara, 1978, ss. 206, 218-219. Osmanlı lirası üzerinden yapılan değerlendirmede Yeniyay, yaklaşık 238,7 milyon Osmanlı altın lirası

Osmanlı Devleti 1860'ların ortalarından itibaren düzenli ödeme yapamamaya, borç kuponlarını ertelemeye başlamıştı⁴⁰. Borç faizleri ve anaparası Osmanlı'nın yıllık gelirinin çok üstündeydi⁴¹. Sadece Osmanlı Devleti değil aynı dönemde borçlu pek çok ülke zor durumdaydı. 1873 yılında dünyada ekonomik kriz başgöstermiş, İspanya, İtalya, Yunanistan ve birçok Latin Amerika ülkesi borcunu ödeyemez duruma gelmişti. Pek çok ülke faiz ödemelerini bekleme almıştı. Orta Avrupa'dan çıkan panik tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Osmanlı Devleti de borçlarını yeni borçlarla kapattığından krizin etkisi ile Avrupa'dan yeni fonlar bulamamıştı⁴².

1875 yılında Osmanlı Hükûmeti, dış borçları için gerekli ödeme yapamaz duruma gelmişti. Mahmut Nedim Paşa, borç faiz ve amortismanının yalnız yarısını nakden kalanını yeni basılıp dağıtılacak %5 faizli hisse senetleri ile ödeyebileceklerini yayınladığı resmi bildiri ile duyurdu. Bundan sonra Ramazan Kanunnamesi ile de % 5 faizli 35 milyonluk tahvil ihdas oldu. Kendilerine tebliğ edilen bu karar alacaklılar arasında oldukça tepki topladı. Bu kısmi ödeme de uzun müddet sürmedi. 1876'da artık Osmanlı Devleti borç ödemesi yapamıyordu. Bosna-Hersek isyanı, Sırbistan-Karadağ ile yapılan savaş ülkeyi bu azaltılan borçları da ödeyemez hale getirdi. Aynı zamanda 1877 yılında 5,5 milyon Osmanlı liralık bir istikraz daha gerçekleştirdi. Bu istikraz tahvillerine Londra ve Paris'te talep olmadı ve Osmanlı Bankasınca alındı⁴³.

O zamana kadar Babiali'ye bireysel olarak başvuruda bulunmuş olan tahvil sahiplerinin iddiaları ilk kez Berlin Kongresinde ele alındı. Kongrede temsil edilen devletler, İstanbul'da hükümetleri tarafından atanacak uzmanlardan oluşmuş bir komisyon kurulmasını ve komisyonun tahvil sahiplerinin şikâyetlerini inceleme ve bu istemleri karşılamak için en etkili önerileri hazırlamaya yetkili kılınmasını Babiali'ye öğütlediler. Berlin Kongresi Babiali üzerinde baskı unsuru oluşturmuştu. Babiali

borçlanıldığı halde devletin eline yaklaşık 127 milyon Osmanlı altın lirası geçtiğini belirtir. Bkz. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964, (Yeni), ss. 51,59. Emine Kınay da benzer bir rakamı sterlin üzerinden vermekte, borçlar toplamının yaklaşık 220 milyon sterlinken ele geçen paranın 116 milyon sterlin olduğunu belirtmektedir. Borçların ayrıntıları için bkz. Kıray, ss. 11, 209-215. Issawi'de ise daha farklı rakamlara rastlamaktayız. Issawi, 5,5 milyon Osmanlı liralık 1877 istikrazını da hesaba katarak kredi anlaşmalarının toplam değerinin 268,8 milyon, ele geçen paranın 135 milyon Osmanlı lirası olduğunu belirtir. Bkz. Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.361.

⁴⁰ Geyikdağı, s. 77; Blaisdell, s.90; V. Eldem, Tetkik, ss. 183-184.

⁴¹ Rakamlar için bkz. Parvus Efendi, Türkiye, s. 275; Pamuk, İktisadi, s.231.

⁴² Geyikdağı, s. 76; Pamuk, İktisadi, s.231; Kıray, s. 151.

⁴³ Velay, ss. 207-213, 240; Faruk Yılmaz, **Osmanlı Borçları Tarihi (Duyûn-u Umumiye)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, ss. 49-52.

alacaklılarının şikâyetlerini çözüme bağlamak istiyordu; ancak bundan sonra Avrupa mali piyasalarına tekrar başvurabilecekti⁴⁴.

Sonuçta 1881 yılı sonunda Osmanlı Hükûmeti ile yabancı ve yerli alacaklıların temsilcileri arasında Osmanlı tahvilleri üzerindeki ödemelerin tekrar başlatılması yönünde bir anlaşma imzalandı. “Muharrem Kararnamesi” olarak bilinen bu anlaşma ile Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdaresi meydana geldi. Düyûn-ı Umumiye İdare Meclisi, İngiliz-Hollanda, Fransız, Alman, İtalyan, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı tahvil hamillerini temsil eden altı delege ile mümtaz tahvil hamillerini temsil eden yedinci bir delegeden oluşuyordu. Bu delege Osmanlı Bankası tarafından veya kendi aralarında alınan kararla seçilecekti. İngiliz delegesi Hollanda ve Belçikalı dainleri de temsil ediyordu⁴⁵.

Yapılan anlaşma sonunda borç miktarı yaklaşık olarak ihraç fiyatına indirilirken⁴⁶ borcun kalan bölümünün ödenmesi için Osmanlı Hükûmeti, borcun tamamı ödenene kadar kesin ve geriye dönülmez olarak gelirlerinin bir bölümünden vaz geçiyordu. Bu gelirlerin başlıcaları, tuz- tütün tekeli, damga vergisi, balık vergisi, alkollü içkiler ve bazı bölgelerdeki ipek böceği kozası vergisinden oluşuyordu⁴⁷.

⁴⁴ Blaisdell, ss. 14, 36, 97-102.

⁴⁵ Blaisdell, s. 14; V. Eldem, s. 184; A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979, ss. 86-88; Yeniay, Yeni, ss. 73-74; Velay, s. 283.

⁴⁶ 1881’de tedavülde bulunan tahvillerin anaparaları ortalama ihraç fiyatı hesaplanırken, tahvilleri satın alan müesseselere uygulanan fiyatla halkın satın alırken ödediği fiyat ortalaması alınmıştır. Anlaşma gereğince toplam borç anaparası 190,9 milyon sterlinden yaklaşık 96,7 milyona, birikmiş faizler 61,8 milyon sterlinden 9,6 milyona, indirilmiştir. Bu şekilde borç toplamı 252,8 milyon sterlinden 106,4’e indirilmiştir. Bu da yaklaşık 278 milyondan 117 milyon Osmanlı lirasına indiğini göstermektedir. Bkz. Yeniay, Yeni, ss. 64-70; Kenan Bulutoğlu, **100 Soruda Türkiye’de Yabancı Sermaye**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 81; Sait Açıba, **Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon, 1995, ss.92-93; Blaisdell, ss. 104-105; Gürsel, Osmanlı, s. 683. Kararname kapsamına giren 12 istikraz A’dan D’ye dört tertipte birleştirilmiş, tahvilleri değiştirilmiştir. Değişmeden kalan Galata Bankerleri borçlanması (mümtaz tahviller), teminat olarak Mısır vergisinin gösterildiği Muharrem Kararnamesi dışında kalan 1854-1855-1871-1877 yılı borçları da eklendiğinde Kararnamenin yayınlandığı tarihteki borç anaparası 237 milyon Osmanlı lirası/ 215,5 sterlin etmektedir. Bu kalemlerin eklenmesinin yapıldığı hesaba göre de borç anaparası, 141,5 milyon Osmanlı lirasına/ 128,6 milyon sterline inmiştir. Yıllık faiz ve anapara ödemeleri de yaklaşık 15 milyon Osmanlı lirasından 3 milyon Osmanlı lirasına indirilmiştir. Bkz. Kırkor Kömürçan, **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyûn-ı Umumiye Tarihçesi)**, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1948, s. 57; Yılmaz, ss. 55-60; Kıray, s. 216; Açıba, ss. 92, 94.

⁴⁷ Blaisdell, ss. 104-105; Novıçev, s. 86; Yeniay, Yeni, ss. 71-72; Geyikdağı, s. 79. Bu gelirlere Bulgaristan vergisi; Kıbrıs adası gelir fazlası; tömbeki geliri; Şarkî Rumeli geliri, ticaret anlaşmalarının düzenlenmesi sonucu gümrük resmi oranında meydana gelecek artışın ortaya çıkarttığı ek gümrük geliri; patent vergisinin genelleştirilmesi dolayısıyla halen bu vergi yerine yürürlükte olan temettü vergisine kıyasla ortaya çıkan ek gelir de eklenmelidir. Hem bu gelirler hem de yukarıda sayılan altı rüsumun sağladığı hasılatla ilişkin rakamlar için bkz. Haydar Kazgan, “Düyûn-ı Umumiye”,

Osmanlı'nın en büyük gelir kalemleri Düyûn-ı Umumiyyede toplanırken yılsonunda toplanan gelirlerinden borç faizleri, anapara ödemeleri, kurum masrafları düştükten sonra eğer varsa kalan miktar Osmanlı Devleti'ne kalıyordu. 1913'de Düyûn-ı Umumiyyenin kontrol ettiği bütçe tüm Osmanlı bütçesinin 2/5'iydi⁴⁸.

Düyûn-ı Umumiyye sadece Avrupalı alacaklılar ve yatırımcılar adına devlet gelirlerini toplayıp aktarmakla yetinen bir kuruluş değildi. Aynı zamanda işletmecilik yapmaktaydı. Tuz ve tütün tekeli bu kurumdaydı. Muahrrem Kararnamesi ile Osmanlı Devleti, tütün üzerinde tekel kurulmasına ilke olarak karşı çıkmayacağını, tütün işletmesinden doğan kazancın devlet, alacaklılar ve yönetici şirket arasında kararlaştırılacak şekilde paylaşılacağını kabul ediyordu. Bundan sonra Osmanlı Bankası, Viyanalı ve Berlinli banker grupların katılımı ile Osmanlı Tütün Tekeli Şirketi yani Reji Şirketi kuruldu. Bu kurum yıllık kârının bir kısmını borç ödemesi için Düyûn-ı Umumiyyeye bırakacaktı. Gördüğü hizmet için de koyduğu sermayenin %8'i oranında kâr alacaktı. Daha önce tütün imalat ve ticareti serbestti. Devlet sadece bandrol usulü ile satışı vergilendirirdi. Bu kuruluş Düyûn-ı Umumiyyenin en önemli kuruluşlarından biri haline geldi. Çiftçinin tütününe düşük fiyat veren Reji'nin Osmanlı Hükûmeti ve tütünden geçimini sağlayan halkla ilişkisi hiçbir zaman iyi olmadı. Tütün kaçakçılığını denetlemek üzere kurduğu kolcu kuvveti ile kendi silahlı gücünü yarattı ve kaçakçılarla silahlı mücadeleye girdi⁴⁹.

Düyûn-ı Umumiyye İdaresi'nin, Osmanlı mali teşkilatı içindeki yeri git gide genişledi öyle ki ikinci bir maliye nezareti halini alacak kadar kuvvetlendi⁵⁰. Düyûn-ı Umumiyye, bünyesinde binlerce memur çalıştırmakta, bunlar, 'devlet yetkileri ile donatılmış' "devlet memuru" niteliği taşımaktaydı⁵¹. Sadece borçların taksitlerinin ve faizlerinin ödenmesi işlemi değil, yeni çıkacak borçların Avrupa piyasalarına sürülmesi, Türkiye'de batı şirketlerinin yaptıkları yatırımların, imtiyaz sözleşmeleri gereğince yaptıkları harcamaların bedellerinin Osmanlı Devleti'nce sağlanması gibi işlemler de bu kurum tarafından görüldü. Yine imtiyaz verilen demir yolu inşa

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 707-713.

⁴⁸ Parvus Efendi, Türkiye, s. 18.

⁴⁹ Geyikdağı, ss. 183-184, 187; Avcıoğlu, Düzeni, ss. 134-135.

⁵⁰ V.Eldem, Tetkik, s. 186; Parvus Efendi, Türkiye, s. 72; Devlet-i Osmaniye, s.30.

⁵¹ Parvus Efendi, Türkiye, s. 113; Devlet-i Osmaniye, s.62; Novicev, s. 142.

şirketlerinin kilometre garantisi üzerinden gelirlerinin ödenmesi işi de Düyûn-ı Umumiye İdaresince yerine getirilmekteydi⁵².

Bu süreçte Osmanlı'daki yabancı girişimlerin çoğu ile, başta demir yolu olmak üzere, Düyûn-ı Umumiyedeki konsey üyeleri kişisel olarak ilişki içindeydi. Burada çeşitli işletmelerin çıkarları ile konseyin çıkarlarını birleştirmenin Düyûn-ı Umumiye'nin işbirliğini sağlamak için oldukça güvenli bir araç olarak addedildiği göze çarpmaktadır. Örneğin, Konseyin İngiliz üyesi Vincent Caillard, Deutsche Bankta Kaula ile birlikte önce 1888'de Haydarpaşa-İzmit demir yolunun genişletilmesi imtiyazını paylaşmıştı, daha sonra da Anadolu demir yolunun yönetim kurulunda görev almıştı. Vincent'in Konsey'deki yerini alan İngiliz delegesi, Edward Fitzgerald Law, aynı zamanda söz konusu ortaklıkta da yerini aldı. Fitzgerald'ın istifası ardından 1900'de onun yerini alan Henry Babington Smith'in Anadolu Demir Yolu Şirketinin yönetim kuruluna seçilmediğini görüyoruz.

Halefi Adam Block ise İstanbul Ticaret Odası başkanıydı ve kurulacak Türkiye Milli Bankasının yöneticiliği yapacaktı. Aynı zamanda Müşterekülmenfaa Doklar ve Tersaneler ve İnşaat-ı Bahriye Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi/ Imperial Ottoman Docks, Arsenals and Naval Constructions Company'nin⁵³ yönetim kurulundaydı. Yine Düyûn-ı Umumiyedeki Fransız temsilcisi Berger de Anadolu demir yolunun yönetim kurulundaydı. Reji İdaresinde de yönetimdeydi. Bağdat demir yolunun yönetim kurulunda da konseyden Alman, Türk ve Fransız temsilciler vardı. Konseyin Alman üyesi aynı zamanda Haydar Paşa Liman Ulaştırmasının yönetim kurulundaydı. Bu konsey üyeleri resmi görevleri, kişisel çıkarları, geldikleri ülkelerin Hükûmetleri ile bağlantıları nedeniyle Türkiye'deki yabancı girişimlerin destekçileri olmuşlardı.

Sermayedar ülkelerin Hükûmetleri arasındaki rekabete Konsey üyeleri de katılırlardı. Temsilciler, geldikleri ülkelerin finans kurumlarını destekleme ve savunma eğilimindeydiler. Konsey üyeleri ve bankacılık grupları Hükûmetlerinin desteğine ihtiyaçları olduklarını bilirlerdi ve onların karşısında olmayı göze almazlardı. Konsey üyeleri kendi ülkelerinin büyükelçileri ile yakın ilişki kurmaktaydı. Almanya'nın temsilcisi Prusya Devlet Bankası Başkanı tarafından aday

⁵² Bulutoğlu, s.87.

⁵³ Bu şirket Aralık 1913'te kurulacaktı. Haliç'te tersane ve silah deposu kurmak ve İzmit körfezinde yüzer havuz inşasını üstlenmişti.

gösterilmişti ve Dışişlerinin uygun görmesiyle Deutsche Bank ve Bleichröder tarafından seçimle iş başına getirilmişti. İngiliz delegelerinden çoğu Hükûmet görevlilerinden seçiliyordu. Bu, Hükûmet onayı için bir kanıtı⁵⁴.

Düyûn-ı Umumiyenin kurulması ardından 1875'den beri Türkiye'ye sırtını çevirmiş olan Avrupa sermayesi yeniden Yakındoğu'ya yöneldi. Bu dönemden sonra Osmanlı Bankasının ve Deutsche Bankın verdiği kredilerin pek çoğuna Düyûn-ı Umumiye tarafından denetlenen devlet gelirleri teminat gösterilecektir⁵⁵.

Osmanlı Devleti Düyûn-ı Umumiyenin kurulması ardından 1886'da tekrar borçlanmaya yöneldi. Bu tarihten 1903 anlaşmasına kadar yaklaşık 58 milyon Osmanlı lirası/ 52 milyon sterlin değerinde dış borç anlaşması yapıldı, yeni tahviller çıkartıldı⁵⁶. 1903 yılında 32,7 milyon Osmanlı lirası/ 29,7 milyon sterlinlik borçların birleştirilmesi anlaşması yapıldı. Bu anlaşma ile Muharrem borçlarının anaparasında indirim gerçekleşti. 1904-1908 arası yaklaşık 30,2 milyon Osmanlı lirası/ 27,4 milyon sterlin değerinde borçlanma gerçekleştirildi. 1908- 1914 yılları arasında ise yaklaşık 45,7 milyon Osmanlı lirası/41,6 milyon sterlin değerinde borçlanma gerçekleştirildi⁵⁷.

1881-1908 arası yapılan yaklaşık 120 milyon liralık borçlanmadan ele geçen 107,8 milyon Osmanlı lirası idi. 1908-1914 arası yapılan yaklaşık 46 milyonluk borçlanmadan ele geçen rakam ise 39 milyon Osmanlı lirası idi⁵⁸. II.Meşrutiyet döneminde tekarar hızlı bir borçlanmaya gidilmişti. Türkiye ise görüldüğü üzere yapılan dış borçlanmalardan oldukça az miktarda yarar sağladı. Eski borçların ödenmesi ve komisyonlara ödenen paralar nedeniyle borçlandığı her 100 liranın sadece %21.32 lirasından doğrudan yararlanabildi⁵⁹.

Yapılan borçlanmalar iki ayrı döneme ayırarak incelendiğinde 1854'teki ilk borçlanmadan, Osmanlı Devleti'nin borç ödemesinde bulunamayacağını ilan ettiği

⁵⁴ Feis, ss. 338-339; Blaisdell, ss. 146-147, 236-237, 241-243.

⁵⁵ Blaisdell, ss. 15-16.

⁵⁶ Bu rakama borçların değiştirilmesi-dönüştürülmesi adına yapılan borçlanmalar da dâhildir. Bkz. Yeniay, Yeni, ss. 79-89; Kıray, ss.217-220.

⁵⁷ Yeniay, Yeni, ss.90-108; Kıray, ss. 220-225; Yılmaz, ss.65-70. Hazine tahvili ihracı ve avans şeklinde yapılmış olan borçlanmalar dâhil edilmemiştir.

⁵⁸ Issawi, s. 362.

⁵⁹ Fişek, 1854-1914 arası yapılan borçlanmaları 399,5 milyon Osmanlı lirası olarak hesaplar. Bu rakamın 135,5 milyonu yani %34'ü emisyon ve komisyona; 178,9 milyonu yani %45'i daha önceki borçları eritmede; 22,3 milyonu yani %5,5'i askeri harcamalarda; 20 milyonu yani %5'i bütçe açığını kapatmada kullanılmıştır. Sadece 18,1 milyonu yani %4,5'i yatırımda kullanılmıştır. Kalan 25 milyon yani paranın %6'sı hazineye girmiş veya diğer harcamalara ayrılmıştı. Bkz. Kurthan Fişek, "Osmanlı Dış Borçları Üstüne Düşünceler", **Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 3, 1967, s. 162; Issawi, ss. 362-363.

1875-76 yıllarına kadar olan birinci dönemde Osmanlı'nın çok yüksek meblağlarda ve ağır koşullarla borçlandığı görülür. Bu dönemde faiz oranları çok yüksektir, gerçek faiz oranları % 10 civarındadır. Tahvillerin piyasa satış fiyatı itibari değerlerinin çok altındadır, tahvilleri satan bankalar çok yüksek komisyon almaktadır. Osmanlı hazinesine giren miktarların yeni tahvillerin itibari değerine oranı, %50'nin altına düşmüştür; yani 1860'tan sonra, hazineye giren bir İngiliz lirası için, iki İngiliz lirasından fazla borç alınmıştır. İkinci dönem olan 1882-1914 arasında ise Düyûn-ı Umumiye'nin kurduğu denetim dolayısıyla Osmanlı istikrazlarının riski Avrupalılara göre azalmıştır. Faizler daha düşük düzeydedir. 1910'a kadar %5-7 arasında kalmış bu tarihten sonra %8'e yükselmiştir. 1882-1901 arasında daha az borç alındığı halde yüzyıl başından itibaren yeni borçlanma hacminde hızlı bir artış oldu. Bütçe açıkları ve askeri harcamaların artması Avrupa borsalarından, Osmanlı Bankasından ülke içindeki mali kurumlardan alınan borçlanmaları beraberinde getirdi. 1910'lardan itibaren Osmanlı maliyesi eski borçların anapara ve faiz ödemelerini ancak dış borçlarla karşılar hale gelmişti⁶⁰.

II. Meşrutiyet'e giden süreçte ekonomik bağımsızlık yönündeki söylemler ön plana çıktı; fakat problem devletin hükümlerlik haklarını sınırlayan engel ve imtiyazların kaldırılmasından ibaret görüldü ve emperyalizmin ekonomik mekanizmalarından kaynaklanan bağımsızlık ilişkileri kavranamadı. Bunun sonunda yabancı sermaye ve dış borçlanma teşvik edildi⁶¹. 1908'de İmparatorluk ekonomisinin önemli noktaları, Avrupa ülkelerinin temsilciliklerinin elindeydi. 1911'de Osmanlı devlet gelirlerinin 1/3'ü, gümrük gelirlerinin %95.4'ü Düyûn-ı Umumiye'nin elindeydi⁶². 1911 yılında toplam bütçe gelirlerinin % 30'u ipotek altındaydı. Dış borçların faiz ve anapara ödemelerinin devletin yıllık harcamalarındaki payı giderek arttı. Bu oran 1887-88 mali yılında % 10 iken, 1900-1 mali yılında % 19 ve 1910-11 mali yılında % 33'tü⁶³.

II. Meşrutiyet'in hemen ardından yayınlanan ilk güvenilir bütçe, 1909-1910 için 25,100,000 TL gelir, 32,100,000 gider gösteriyordu. Bunun dışında 11,000,000 devlet borçları için kullanılmıştı. Düyûn-ı Umumiye'deki İngiliz temsilci Adam

⁶⁰ Pamuk, Bağımlılık, ss. 64, 69-70; Yabancı, ss.136- 140.

⁶¹ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2015, s. 31.

⁶² Fişek, s. 162.

⁶³ Yahya Zekai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, (Cumhuriyet), s. 96.

Block⁶⁴, 1914'deki raporunda bütçedeki 33,000,000'un dışında borç hizmetinin 11,300,000 tuttuğunu belirtmekteydi. Sonraki yıllarda da büyük bir gelişme olmadı. Senet ihracı yapmadığı dönemlerde Fransız ve Alman bankalarından, silah firmalarından, tütün rejisinden, Bağdat ve Anadolu demiryollarından kısa süreli avans⁶⁵ elde edildi. Yine de aylıklarda gecikme yaşandı, alacaklar tam olarak ödenemedi. Bu süreç boyunca da Türkiye eski borçları amorti etti ve daha az elverişli şartlarda yeni anlaşmalar yaptı. Sonraki kredilerin güvenceleri olarak devlet gelirlerinin ek kaynakları genel bütçeden çıkartılarak alacaklı kurumun denetimine verildi. Bu anlamda liste çok kalabalıktı. Demir yolu gelirleri, Mısır'dan gelen vergi, tuz ve tütün tekelinin net geliri, bazı bölgelerde koyun ve büyük baştan alınan vergi geliri, İstanbul gibi limanlardan alınan gümrük vergileri, şarap vergisi, ipek ürünleri ve balıkçılıktan alınan vergi alacaklıların kontrolüne verilecekti⁶⁶.

Diğer borçlu ülkelerde olduğu gibi Osmanlı dış borçlanmaları Avrupalı emperyalist devletlere doğrudan siyasi çıkarlar sağladı. Borç tahvillerinin Avrupa borsasında işlem görebilmesi için ilgili hükümetin iznine ihtiyaç duyulmaktaydı. Avrupa hükümetleri de buna dayanarak borçlanma işini Osmanlı'dan siyasi ve iktisadi ödün koparmada pazarlık ögesi olarak kullandılar. 1860 tahvillerinin Londra borsasına kaydedilmesi istendiğinde İngiliz Hükûmeti karşılık olarak Osmanlı'daki taşınmaz mallarla ilgili mülkiyet hakkının yabancılara da tanınmasını ve Osmanlı maliyesinin uluslararası bir kuruluşun denetimine sokulmasını istedi. Konuya ilişkin aşağıda

⁶⁴ Adam Block (1856-1941). İngiltere'de 1870'lerin sonlarından itibaren İngiliz tebaası olup umut vaat edenlerin Doğu dilleri konusunda eğitilip bölgede görevlendirilmesi uygulamasına geçmişti. İstanbul'a ilk gelen ve Ortaköy'de eğitim alan öğrenciler arasında Adam Block da vardır. Block, 1877 yılında Doğu Akdeniz Servisine katılmıştı. Block Hindu bir devlet memurunun oğluydu ve bir Doğu Akdeniz konsolosunun kızıyla evliydi. Bkz. G.R. Berridge, **İngiliz Gizli Belgelerinde "Yahudi Dönmesi İttihatçılar" Gerald H. Fitzmaurice Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları**, çev. Utku Umut Bulsun, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2011, ss. 25-26,39, 372.

Block, Beyrut, Şam ve İstanbul konsolosluklarında görev yapmıştır. 1890'da İstanbul konsolosluğuna atanmış dört yıl sonra birinci tercüman derecesine yükselmiş ve 1902'de elçilik başkâtipliğine terfi etmiştir. 1903 yılında Babington Smith'in yerine Düyûn-ı Umumiye Konseyi'ne İngiliz ve Hollandalı dainler vekili olarak atanmıştır. Savaş yılları hariç 1928 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bu anlamda Konsey'in en uzun süreli üyesidir. Bkz. Blaisdell, s. 239; Joseph Heller, **British Policy Towards Ottoman Empire 1908-1914**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), London School of Economics, London, 1970, s.493. 1907- 1914 arası İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası Başkanlığını yapmıştır. Büyük Savaş sırasında Dışişleri ve Abluka Bakanlığında çalışmıştır. Bkz. Berridge, s. 372.

⁶⁵ Genellikle, nispeten küçük bir meblağın istikrazına avans adı verilir. Bkz. Yeniay, Osmanlı, s.6.

⁶⁶ Feis, ss. 315-317.

ayrıntılı olarak değinileceği üzere İngiltere'nin bu konudaki müdahaleci yanı Fransa'ya nispeten daha sınırlıydı.

XIX.ve XX.yüzyıl başında Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisi ile daha çok bütünleşmesini anlayabilmek adına ikinci olarak bakılması gereken alan, Osmanlı'da ticaret, banka, sigortacılık, tarım, madencilik, imalat, ulaştırma, kent hizmetleri alanında iş yapan yabancı özel sermayedir⁶⁷. Bu yatırımlar “doğrudan yatırımlar”olarak adlandırılabilir. Dolaylı ve portföy yatırımlarda yatırım yapan işletmeye katılmaz ve yalnız sermaye transferi yapılır. Sermayeye hisse senedi olarak katılım sağlar. Doğrudan yatırımda ise yatırımcı kontrolü veya işletmesi altındaki teşebbüslere yatırım yapar. Doğrudan yatırımlar Birinci DünyaSavaşı öncesi dönemde nispeten daha düşük bir oran teşkil etmektedir. 1913 yılında bu tür yatırımlar, İngiltere'nin dış ülkelerde yaptığı yatırımların %20'si kadardır. Geri kalanı portföy yatırımı denilen çoğunluğu Hükûmetin demir yolu ve bazı kamu hizmetlerine yaptığı yatırımlar için çıkartılan tahvillerin alınması şeklindeki yatırımlardır. Bu tür yatırımlar, ihracat amacıyla hammadde üretiminde faaliyet gösteren kuruluşlara yapılmıştır⁶⁸.

Esasen 1840-1870 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ticareti beş misli artmıştı. Bununla birlikte ülkedeki alt yapı eksiklikleri yabancı tüccarın işini zorlaştırıyor, ticaret potansiyeli yeterince gelişmiyordu. Ülkede yeni yollar açılması, limanların ıslahı gibi alt yapı çalışmalarına ihtiyaç vardı. Ülkede alt yapı çalışmalarını gerçekleştirecek birikim de söz konusu değildi. Buna karşın Avrupa'nın hammadde ihtiyacı vardı ve bu ihtiyaç dünyanın daha geri kalmış bölgelerinden sağlanıyordu. Avrupalı'nın bu kaynaklara ulaşabilmesi için bu ülkelerin alt yapılarının geliştirilmesi şarttı. Bu inşa faaliyetlerinde Avrupa'nın demiri, çeliği kullanılacağından yine Avrupalı üreticiler kârlı çıkacaktı. Bu nedenle ilk doğrudan yatırımlar ticareti arttırmaya yönelik olarak altyapı ve fabrika tesislerine yönelik yapılan yatırımlardır. Bunun ardından tarım ve maden üretiminde doğrudan yabancı yatırımları artış gösterir. Doğrudan yatırım yapan şirketlerin sayısı arttıkça bunlara hizmet veren yabancı banka ve sigorta şirketlerinin sayısında da artış görülür⁶⁹.

⁶⁷ Tezel, Cumhuriyet, ss.98- 99.

⁶⁸ Baran Tuncer, **Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, ss. 16-17.

⁶⁹ Geyikdağı, ss. 91-92.

XIX.yüzyılın sonlarından XX.yüzyılın başına Osmanlı'da yapılan yabancı yatırımların daha çok demir yolu, liman işletmesi gibi ulaşımaya yönelik; elektrik, hava gazı gibi altyapı çalışmalarına yönelik ve bankacılık, sigortacılık gibi hizmet sektörüne yönelik yatırımlar oldukları görülmektedir. Maden imtiyazları da buna eklenmektedir. Bu yatırımların pek çoğu, Türkiye Milli Bankası için de geçerli olmak üzere, Osmanlı Hükûmeti garantisi altındaki tahvillerin Avrupa sermaye piyasasında satılması yoluyla finanse edilmiştir. Yabancı devletler endüstri alanına ise yatırım yapmayı tercih etmemişlerdir. 1870-1911 yılları arasındaki iki yüz otuz sekiz imtiyazın yüz dokuzunun yabancılara altmış yedisinin azınlıklara verilmesi bu alanda yabancılardan ağırlığını açık bir biçimde göstermektedir⁷⁰.

Sanayi yatırımları yerine maden çıkartmak, hizmet sektörüne yatırım yapmak gelişmiş ülke sermayedarlarının az gelişmiş ülkelere yaptıkları yatırımların ortak özelliğidir. Pazar ve hammadde ihtiyacının karşılanması burada ön plana çıkar. Osmanlı örneğinde görüldüğü üzere yabancı sermayenin bankacılık, ticaret, alt yapı hizmetleri, temel tesis inşası ve ulaştırma alanına toplanması ve üretim ve imalat işine girmemesi açıkça bu sermaye grubunun ithali mümkün olmayan kesimde toplandığını gösterir. Sanayileşmiş ülkede üretilen ürünler ise anavatanında yapıp az gelişmiş ülkeye ihraç edilir⁷¹. Yine Osmanlı Devleti özelinde de görüldüğü gibi demir yolu yapımı yabancı sermayenin en çok ilgi gösterdiği alandır.

Osmanlı Devleti'ndeki en büyük doğrudan yatırım dalgası 1888-1896 yılları arasında görüldü. Yaklaşık 30 milyon sterlin ülkeye girdi. 1905-1913 arası ise yaklaşık 17 milyon sterlin ülkeye girdi. Her iki dönemde de demiryolları önemli bir ağırlığa sahipti⁷².

Avrupalı devletler demir yolu yapımını kendi nüfuz bölgelerinin oluşturulması adına bir girişim olarak görmüşlerdir. Demir yolu inşası ile birlikte dış pazara yönelik tarımsal üretim genişliyor, bölge üretimi Avrupa mamul malları karşısında geriliyordu⁷³. İlâveten yabancılardan Osmanlı Devleti'ndeki demir yolu yatırımlarının büyük bir kısmı ray, yapı malzemesi sağlanması, mühendis ve diğer teknik personelin

⁷⁰ Cem Alpar, "Yabancı Sermaye", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.507.

⁷¹ Bulutoğlu, ss. 36, 102,107.

⁷² Pamuk, Bağımlılık, s. 72.

⁷³ Pamuk, İktisadi, ss. 236-237.

maaşlarının ödenmesi amacıyla kendi ülkelerine geri dönmektedir⁷⁴. Yine kilometre garantisi usulü⁷⁵ yabancı sermayenin yatırım riskini azaltmaktadır.

Osmanlı'da demir yolu inşası yabancı devletlerin dış ticaretini büyük oranda arttırmaktadır. Deutsche Bankın elde ettiği demir yolu imtiyazı buna en büyük örnektir. İmtiyazın alındığı 1880'den itibaren Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı önemli ölçüde arttı⁷⁶. XIX.yüzyılın son yıllarında Alman ticaret firmalarının ve komisyoncu bürolarının sayısında da önemli bir artış yaşandı⁷⁷. Benzer durum 1850-1860'lı yıllarda Batı Anadolu'da görülen İngiliz egemenliği için de geçerlidir. Demir yolu yapımı bölgenin İngiltere ile olan ticaretinde hızlanmaya neden olurken bu gelişmeyi belediye, sanayi vb doğrudan yatırımları izledi. Yine 1880-90'lı yıllarda Suriye-Filistin bölgesindeki demir yolu Fransa ile ticaretin büyümesini ve Fransız doğrudan yatırımlarını beraberinde getirdi⁷⁸.

Osmanlı Devleti tarafından yabancı sermaye yatırımları ve devlet borçları karşılığında yılda yaklaşık 16 milyon Osmanlı lirası ödenmektedir. Buna yaklaşık 8 milyon Osmanlı lirası dış ticaret açığı da eklendiğinde her yıl yaklaşık 24,5 milyon Osmanlı lirasının Türkiye'den yabancı ülkelere aktığı görülür⁷⁹.

Osmanlı'daki borçlar ve doğrudan yatırımlar konusunda yabancı ülkelerin paylarına ve özellikle İngiltere'nin payına değinmeden önce bir İngiliz bankası olan Türkiye Milli Bankasının faaliyetlerini ve süreci değerlendirebilmek adına kısaca Türk-İngiliz ilişkileri üzerinde durulması gerekmektedir. Bakıldığında Batı Avrupa devletleri arasında en geç siyasi ve iktisadi ilişkiler İngiltere ile kurulmuştur. Türk-İngiliz ilişkilerinin başlangıcı XVI.yüzyıla dayanmaktadır. İktisadi ilişkiler de aynı süreçte başlamış ve İngiltere kapitüler haklar elde etmiştir⁸⁰. Bununla birlikte

⁷⁴ Novıçev, s. 59.

⁷⁵ Bu sistemde imtiyaz sahibine kilometre başına güvence altına alınmış bir hasılat sağlanıyordu. Fiili hasılat sağlanan miktarın altına düştüğü zaman aradaki farkı devlet ödüyordu. Hasılat fazla olursa bu fazlalık anlaşmadaki esaslar uyarınca devletle şirket arasında paylaştırılıyordu. Bkz. V.Eldem, Harp, s.12. Bazı durumlarda gelirleri rehneden sancaklardan toplanan paraların tümünün dahi kilometre güvencesini karşılamadığı oluyordu. Sağlanan güvencenin ödenmesi için Hükûmetin istikrazda bulunmak zorunda olduğu durumlar da oluyordu. Bu bakımdan demir yolu yapımının dışı olan mali bağımlılığı arttırması söz konusuydu. Konuyla ilgili örnekler için bkz. Novıçev, ss. 47-49.

⁷⁶ Alpar, ss.507-508.

⁷⁷ Novıçev, s. 30.

⁷⁸ Pamuk, Bağımlılık, s. 78; Yabancı, s. 148.

⁷⁹ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap:2, Tanzimattan I.Dünya Savaşına**, çev. Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.328; Kepenek ve Yentürk, s.12.

⁸⁰ Türk İngiliz ilişkilerinin ilk dönemi için bkz. Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih

İngiltere'nin Türkiye'ye ilgisi asıl olarak XVIII. yüzyılda, İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirmesinden sonra başlamıştır. İngiltere'nin Yakındoğu'ya girmesinin ardından bölgedeki siyasetinin esasını Hindistan'ı güvence altında tutmak oluşturmuştur. Artık zayıflamaya başlamış ve Hindistan genişleme yönünün dışında kalmış olan Osmanlı Devleti, İngiltere için tehdit oluşturmamıştır. Bu süreçte İngiltere'nin Yakındoğu'daki çıkarlarını tehdit eden devlet Fransa ve Rusya idi. XVIII. yüzyıldan itibaren Türk-İngiliz ilişkileri, Türk-Rus ilişkileri ile yakın bir bağlantı içerisinde olmuştur. İngiltere Yakındoğu'daki Rus tehlikesine karşı, Osmanlı Devleti'ni bir set olarak tutma politikası izlemiştir. Bu şekilde Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Rusya'ya karşı İngiltere'ye dayanma politikası izlemiştir⁸¹.

Bu süreçte İngiltere'nin Osmanlı'yı savunmak adına ticari çıkarları vardı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasına kadar İngiltere'den Hindistan'a karayolu Türk toprakları üzerinden geçmekteydi⁸². İngiltere için Türkiye'nin Hindistan ile bağlantısı, İngiliz ticari girişimlerinin sağlanması ve politik çıkarları açısından önemliydi. Bu da İngiltere'nin Padişahın otoritesinin korunmasından yana olmasını beraberinde getiriyordu. Bu şekilde İngiltere'nin 1899'lara kadar Akdeniz ve Hindistan yolu konusunda ana politikası Boğazlar'ın korunması olmuştu, daha sonra bu politika yerini Mısır'ın korunmasına bırakmıştı Aslında Boğazların korunması İngiliz politikasında geç gelişen bir durumdu; XVIII.yüzyıla kadar çok etkili değildi⁸³.

İngiltere ilk kez 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rusya'ya ultimatom vermiş ve Osmanlı toprak bütünlüğünü korumuştur. 1798'de ise Napolyon'un Mısır'ı ele geçirmesi üzerine İngiltere, Rusya ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yardımına koşmuştur. 1821 Yunan isyanı sırasında bu kez İngiltere Yunan bağımsızlığını desteklemiştir. Osmanlı'nın Mısır Valisini kullanarak ayaklanmayı bastıracağı ve Mora'nın da Mısır Valisinin eline geçeceğinin anlaşılmasının ardından birleşen İngiliz-Rus ve Fransız donanmaları Osmanlı donanmasını yakmıştır. Osmanlı'nın ayaklanan Mısır Valisine karşı Rusya ile Boğazların statüsünde bu devlet lehine

Enstitüsü Yayını, Ankara, 1953; Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kıtış Yayınları, İstanbul, 1969.

⁸¹ Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, (1919-1926), ss. 15-16, 87.

⁸² David Mclean, "Finance and "Informal Empire" before the First World War", **The Economic History Review**, Cilt: 29, Sayı: 2, 1976, s. 293.

⁸³ D.C.M. Platt, **Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914**, Clarendon Press, Oxford, 1971, ss.182-184.

değişiklik yaparak 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı imzalaması, İngiliz politikasında tekrar değişikliğe neden olmuştur. İngiltere, bundan sonra Rusya'ya karşı herhangi bir sürtüşmeye mahal vermeden Osmanlı'nın gücünü Rusya'ya karşı arttırma politikası izlemiştir. 1838 yılında İngiltere ile tekellerin yasaklanmasını öngören bir ticaret sözleşmesi imzalanmıştır. Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi olarak bilinen bu sözleşmenin amacı, Mısır'ın önemli bir gelir kaynağı olan tekelleri kaldırarak Vali'yi zarara uğratmaktır. Bundan sonra 1841 Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazların savaş gemilerine kapalılığı ilkesi benimsenirken 1853 Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne doğrudan yardım etmiş ve savaşa katılmıştır. Bu savaşın ardından Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü doğrudan Avrupa Devletlerinin güvencesi altına alınmıştır⁸⁴.

1860'lardan itibaren ise Türk-İngiliz ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Almanya'nın 1871'de siyasi birliğini tamamlamasının ardından 1890'lara kadar Avrupa'da Bismarck'ın üstünlüğü vardı ve Bismarck'ın politikası Rusya ile müttefikliğe dayanıyordu. Artık İngiltere'nin tek başına Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruması güçleşmişti. Üstelik Osmanlı'nın azınlıklara uyguladığı politika İngiltere tarafından desteklenmemekteydi. 1876 Bulgar ayaklanmasının Osmanlı tarafından sert bir şekilde bastırılması, İngiliz kamuoyunda tepki çekmişti. 1876'da İngiltere, Boğazları korumak için Çanakkale'ye donanmasını gönderdiyse de çıkan Osmanlı-Rus savaşına katılmamıştı. Bu savaş Türk-İngiliz ilişkileri için de dönüm noktası olmuş ve Osmanlı'nın zayıflığını göstermişti. İngiltere, savaşa katılmamakla birlikte Rusya'nın Osmanlı'ya kabul ettirdiği ve diğer Avrupa devletlerinin tepkisine neden olan Ayastefanos Antlaşması'nın yerine Berlin Antlaşması'nın imzalanmasında yer aldı. Bundan sonra Osmanlı'nın parçalanmasını kaçınılmaz sayan İngiltere'nin politikası, Yakındoğu'da özellikle Hindistan yolundaki iktisadi ve siyasi çıkarlarının güvenliğini sağlamak adına Osmanlı topraklarını kendisi ele geçirmek veya Osmanlı'dan kopacak ulusal topluluklarda kendi etkinliğini sağlamak şeklinde oldu. Liberal Parti'nin iktidarı ile İngiliz politikası daha da netlik kazandı.

⁸⁴ Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 17-22; Durdu Mehmet Burak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Babil Yayınları, Ankara, 2004, ss.9-16.

İngiltere'nin, Osmanlı'ya karşı Yunanistan'ı desteklemesi⁸⁵, 1877-1878 Berlin Antlaşması'nın ardından Kıbrıs'ın İngiltere'nin eline geçmesi, bundan sonra İngilizlerin Mısır'a el koyması Türkiye'nin İngiltere'ye olan tutumunu doğrudan etkiledi. Bu süreçte II.Abdülhamit, Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı toprak bütünlüğünü teminat altına alabilecek olan Almanya'ya doğru eğilim göstermeye başlamıştı. Diğer taraftan II.Abdülhamit'in izlediği Panislamist politika, Hindistan, Mısır ve Arap dünyasında milyonlarca Müslümanı yönetimi altında tutan İngiltere tarafından olumsuz karşılandı. Buna ilave olarak XIX.yüzyıl sonunda İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tavırlarında sözde insani gerekçelerden dolayı değişiklik yaşandı. Bu değişikliğin sebebi olarak Balkanlardaki Hristiyan halklara ve Ermenilere karşı uygulanan şiddet hareketleri gösterilmekteydi. İngiliz Liberal Partisi içinde Türk aleyhtarlığını Gladstone, "Avrupa'dan ebediyen kovulmaları gereken müthiş Türkler" sözü ile anlatıyordu. Bu zamana kadar İngiltere tarafından uygulanan Osmanlı Devleti'nin Rusların Ortadoğu ve Akdeniz'e inmelerine set çekecek bir devlet olarak güçlendirilmesi siyaseti İngiltere tarafından bir kenara itildi. Almanya'nın Avrupa'daki etkinliği İngiltere ve Rusya'yı yakınlaştıırken Türkiye ve İngiliz ilişkilerinde bozulmayı beraberinde getirdi⁸⁶.

Osmanlı-İngiliz ilişkilerindeki bozulma sadece siyasi alanda değil, ticari ve mali alanda da kendisini göstermekteydi. Kırım Savaşından önce Türkiye'de en büyük çıkarı olan devlet İngiltere idi. Bununla birlikte 1860'lardan itibaren durum değişecekti.

Esasen Levant Kumpanyasının tasfiye edilmesi sonrası Yakındoğu'ya İngiliz tüccarların akını hızlanmıştı. Levant Kumpanyası, 1581'de Kraliçe I. Elizabeth tarafından verilen imtiyaz ile kurulmuştu. Şirketin, İzmir, Halep, İstanbul olmak üzere üç önemli merkezi vardı. Şirket, İngilizlerin Osmanlı ile yaptığı tüm ticareti tekeline almıştı. Şirket üyesi olmayan tüccarların Doğu Akdeniz ile ticaret yapmaları kesin olarak yasaklanmıştı. Üye tüccarlar da sıkı bir denetime tabiydi. XIX.yüzyılda serbest ticaret eğilimlerine paralel olarak Şirkete karşı eleştiriler de arttı. 1825 yılındaki genel kurul toplantısında Şirket kendisini feshetti. Şirket tekelinin kalkması ile boşalan yeri

⁸⁵ Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 24-28.

⁸⁶ Osman Okyar, "Fethi Okyar'ın 1922 ve 1934-39 Yıllarında Londra'da İki Kez Görevlendirilmesinin Işığında, Türk-İngiliz İlişkilerinin Savaş Arası Dönemdeki Gelişimi", **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, ss. 64-65.

İngiliz tüccarlar kurdukları şirketler ile kısa zamanda doldurdu. 1811 yılında İzmir'e yerleşen Whittall ailesi bunlara en büyük örneklerden biriydi. İngiltere bu süreçte pamuk endüstrisi, meyan balı, yağ sabun üretimi, halıcılık başta olmak üzere Batı Anadolu'da önemli sanayi kollarında üstünlük elde etmişti⁸⁷.

1830'larda İngilizler, Osmanlı Devleti'ni bir hammadde kaynağı, İngiliz mamul maddeleri için önemli bir pazar olarak görüyorlardı. 1850'de Avrupa bazında baktığımızda, İngiliz ihracatının Hanse Kentleri ve (Hamburg, Lübeck, Bremen) Hollanda'nın ardından yöneldiği üçüncü ülke 2,811,000 sterlin ile Osmanlı Devleti idi. Bu konuda İngilizlerin en çok dert yandığı nokta ise ülkedeki tekeller, keyfi vergiler ve ticaret yasakları idi. Yukarıda bahsedilen 1838 ticaret anlaşması bu anlamda İngilizlere istediklerini vermişti⁸⁸.

XIX.yüzyılın ilk yarısında İngiliz tüccarının Asya'ya kısa yoldan bağlantısı Osmanlı Devleti üzerindendi. Bu nedenle Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve kendisini koruyabilecek güçte olması İngiltere için önemliydi. Süveyş Kanalı'nın açılması ise durumu değiştirdi, bütün Avrupa devletleri için Asya'ya giden yolu kısalttı. İngiltere bundan sonra ekonomik ve siyasi nedenlerle Mısır'ı işgal etti. Bu şekilde Hindistan yolunu da güvence altına aldı. Bundan sonra Osmanlı'ya yapılan İngiliz doğrudan yatırımları Fransa ve Almanya'ya oranla azalacaktı. İngilizler sahip oldukları demiryollarını Fransız ve Almanlara satarken doğrudan yatırımlara girişmediler⁸⁹.

Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrazlarına katılmak İngiltere için oldukça kârlı idi. İngiltere'de yıllık faiz oranı %3,5-4,5 oranında ve Fransa'da bu oran daha düşükken Ortadoğu kentlerinde en kıymetli kâğıtların yıllık faiz oranı %11-20 arasındaydı.

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'na borç veren başlıca bankacı-faizci ülkelerdendi. 1854 ile 1862 arası 23 milyon sterlin tutarındaki toplam dış borcun %90'ı Londra'da %10'u Paris'te satılan tahvillerden sağlanmıştı. İngiltere'nin bu üstün konumunu zamanla Fransa devralmıştı. 1864-1865 arası satılan toplam 44 milyon sterlin tutarındaki tahvilin %52'si Londra, %48'i Paris'te satılmıştı. 1869'da

⁸⁷ Kurmuş, ss.74-76.

⁸⁸ Kıray, ss.68-71

⁸⁹ Geyikdağı, s. 101.

Fransa'nın payı %66'yı bulurken; İngiltere'nin payı %34'e düşmüştü⁹⁰. Bundan sonra İngiltere'nin Osmanlı borçlarındaki payı sürekli bir düşüş göstermiştir⁹¹.

İngiltere'nin Osmanlı ekonomisindeki payının düşmesi bir bakıma İngiliz ekonomisinin dünya genelindeki gerilemesinin bir yansımasıydı. Bakıldığında İngiliz ekonomisinin 1870'lerin başına kadar süren büyük gelişme dönemi bu dönemden itibaren inişe geçmiştir. Sanayileşen diğer devletler ise İngiltere'ye yetişmişlerdir. İngiltere 'dünyanın atölyesi' olmaktan çıkmış, dünyanın en büyük üç sanai gücünden biri olmuştur. 1873-1896 arası bu dönem "büyük bunalım" dönemi olarak adlandırılır⁹².

İngiliz sermayesinin, ilk Osmanlı istikrazlarını neredeyse kendi başına satın aldığı, 1860'larda ise Fransa'nın en büyük alıcı olarak belirlediği ve payını giderek arttırdığı; ancak İngiliz sermayesinin de 1875-1876 iflasına kadar piyasadan çekilmediği söylenebilir. İflastan önceki dönemde Osmanlı istikraz piyasasında Alman sermayesine pek rastlanmamaktadır. 1881-1898 arasında İngilizlerin ellerinde tuttıkları istikrazların miktarında ve borçlar içerisindeki payında düşüş yaşanmıştır. İngilizler, ellerindeki tahvilleri Avrupa'nın diğer ülkelerine satmışlardır. İngiltere'nin 1881-1914 arası aldığı yeni tahviller de oldukça sınırlı olmuştur. 1881-1914 döneminde Osmanlı istikrazlarının çoğu Fransız veya Alman bankaları tarafından satışa çıkartılmış ve yine bu iki ülke sermayesince satın alınmıştır⁹³.

Avrupa açısından Türkiye yıkılmaya yakın görünüyordu. Türk Hükûmetine verilen her bir kredi ve ondan alınan her bir ayrıcalık yeni gelişmelere neden olabilirdi. Borç veren başlıca ülkeler sermayedarlarının hareketlerini düzenliyorlardı. Almanya

⁹⁰ Kıray, ss. 24-25.

⁹¹ Pamuk, 1881'de Osmanlı borçlarının % 33.2'si İngiltere'ye iken bu rakamın 1890'da % 23.1; 1898'de %22.6 ve 1914'te % 14'e indiğini belirtir. Osmanlı borçları içerisinde Fransa ve Almanya'nın payı ise devamlı bir artış içindedir. Fransa'nın payı 1881'de %34.3 iken 1914'te %53 civarındadır. Almanya'nın ise 1881'den 1914'e %7.5'dan % 21'e çıkmıştır. Pamuk, Eldem'den farklı olarak hesaplamasına hangi istikrazların dâhil edildiğini çalışmasında belirtmiştir. Bkz. Pamuk, Bağımlılık, s. 84; Yabancı, s. 153. Eldem, İngiltere'nin payını 1881; 1898; 1913'de sırası ile % 29; %10.9; %6.9 olarak hesaplar. Fransa'nın ise 1881'de % 40'dan 1913'de % 49.5'e yükselmiştir. Almanya'nın ise %4.7'den %20'ye çıkmıştır. Bkz. V.Eldem, Tetkik, s. 188. Geyikdağı ve İkinci'de de savaş öncesinde Osmanlı borçlarında Fransa'nın payı % 49,5; İngiltere'nin % 6,9 iken Almanya'nın %20 olarak yer alır. Bkz. Geyikdağı, s.85; İkinci, s. 769. Novıçev ve Kent, 1914'te borçların % 62,9'u Fransa; % 22,3'ü İngiltere; %14,8'i Almanya'ya olduğunu belirtir. Bkz. Novıçev, s.96; Marian Kent, "Moguls and Mandarins: Robinson ang Gallagher and British Interests and Policies in the Ottoman Empire in the Early Twentieth Century", **Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy 1900-1940**, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1993, (Interests), s.14.

⁹² Hobsbawm, ss.116-117; Buçukcu, ss. 15-16; Lenin, ss. 63- 65.

⁹³ Pamuk, Bağımlılık, ss. 82-85; Yabancı, ss. 151-154.

buna ideal bir örnekti. Almanya, güçlü bir Türkiye istiyordu ve bunu finanse etmeye hazırdı. 1882'ye kadar Türkiye'de Alman sermayesi yok denilebilecek kadar azdı. Alman sermaye piyasaları 1888'den başlayarak Türk devlet tahvillerine açılacaktı. Daha önce tereddüt etmelerine rağmen güçlü Alman bankaları risk ve sorumlulukları kabule zorlanacaklardı. 1888'de Deutsche Bank, Osmanlı Bankasının reddettiği krediyi, Alman Hükûmetinin desteği ile onayladı. Aynı durum, ileride ayrıntıları verileceği üzere, 1910'da da gerçekleşti. İngiltere ve Fransa'nın kredi vermeye yanaşmaması üzerine Deutsche Banktan kredi alınacaktı. Almanlardan alınan borçlar 1880'den 1914'e dört kat artacaktı⁹⁴.

1881- 1914 arasındaki otuz dört yılda Osmanlı Devleti, on dokuz devlet istikrazı, yedi konversiyon, sekiz hazine bonosu emisyonu olmak üzere otuz dört işlem gerçekleştirdi ve bu işlemlerden yirmi dördü Fransız ya da Fransız ağırlıklı bankalarca yürütüldü. 1888-1913 arası yapılan emisyon işlemlerinde Fransa'nın ağırlığı çok büyüktü. Osmanlı emisyonuna katılan Fransız kurumları ise Osmanlı Bankası, Fransız Ticaret ve Sanayi Bankası ve Perier Bankası idi. İkinci sırada ise Almanya vardı. Almanya'da da Deutsche Bankın ağırlığı söz konusuydu. Burda Wiener Bank Verein ve Bleichröder'in Deutsche Bank ile emisyona katıldığı görülür. İngiltere ise üçüncü sıradadır ve İngiltere tarafında başkanı İngiliz olan kuruluşlarca yürütülen emisyon işleminde sadece Türkiye Milli Bankasının girişimleri yer almaktadır⁹⁵.

Türkiye'nin borçları ve yatırımlar konusunda en büyük pay Fransa'nındı. 1854-1914 arası kredi bazında bakıldığında Türk Hükûmetine verilen yirmi altı krediden on altısı Fransızlara aitti. İngiliz finansçılar, kredi taahhüdüne girmeden hükûmete danışma yoluna gitmekteydiler. İngiliz Hükûmeti ise mümkün olduğunca sorumluluktan kaçınmaya çalışmaktaydı⁹⁶. Sözleşmeler ve imtiyazlardaki rekabette İngiliz tüccarlar ve finansçılara kısmen kendi başarısızlıkları sonucu üstün gelinmekteydi; ancak burada önemli bir etken de İngiliz Hükûmetinin imtiyazlara katılma konusunda gösterdiği isteksizlik, Balkanlı ve Ermeni azınlıklar arasındaki konumunu kaybetmekten kaçınmak istemesiydi.

⁹⁴ Feis, ss. 318-319.

⁹⁵ Jacques Thobie, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (Yabancı) ss. 730-732

⁹⁶ Feis, ss. 320, 330.

1800'lerin sonunda İngiliz ticaret ve finans toplulukları çıkarlarının İngiltere tarafından korunmasını talep ediyorlardı; çünkü rakipleri kendi devletlerinden destek görmekteydi. Türkiye'deki İngiliz Ticaret Odası, İngiltere'ye karşı şikâyet ve kızgınlığa dikkat çekiyordu. Bunun başında da odanın başkanı J.W.Whittall gelmekteydi⁹⁷. İleride Türkiye Milli Bankasının kurulmasında rol oynayacak isimler bu dönemde de Osmanlı ekonomisinde oldukça aktiflerdi. Onlar için Osmanlı Devleti pek çok fırsat elde edebilecekleri bir hazineydi. Özellikle Cassel, II.Abdülhamit devrinde finansal olarak oldukça etkiliydi. Ne var ki bu süreç boyunca İngiliz girişimciler imtiyazları elde etmede başarısız oluyordu⁹⁸.

Devlet borçları dışındaki doğrudan yatırımlarda da İngiltere'nin durumu aynı idi. İngiltere, 1860-70'li yıllarda Osmanlı'daki doğrudan yabancı yatırımları içerisinde birinci sıradaydı. Yatırımlar özellikle Batı Anadolu bölgesine yönelmişti. 1888 yılında da en büyük pay İngiltere'nindi. Bu tarihten sonra düşüş gerçekleşti. İngiltere, tahvillerde yaptığı gibi bu dönemden itibaren İzmir-Kasaba demir yolu örneği başta olmak üzere yatırımlarını başka ülkelere satmaya başladı. Bu şekilde 1881'den 1914'e İngiliz doğrudan yatırımları % 56'dan %15'e düştü⁹⁹.

Pamuk, 1888 yılında toplam 16 milyon sterlin değerindeki Osmanlı'daki yabancı yatırımlar içerisindeki İngiliz payını % 56.2 olarak ve bu ülkenin özel olarak bankacılıktaki payını % 50 olarak vermektedir. Aynı yıl Fransa'nın toplam yatırımlardaki payı %31.7, bankacılık sektöründeki payı ise % 50'dir. Almanya'nın toplam yatırımlardaki payı ise %1.1'dir. Diğer ülkelerin payı ise % 11 civarındadır¹⁰⁰.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde dış borçlar haricindeki alanlara yapılan doğrudan yatırım yaklaşık 75 milyon sterlin/ 82,5 milyon Osmanlı lirasıdır. Bu rakam dış borçlara yatırılan yabancı sermayenin neredeyse yarısı kadardır. 75 milyon değerindeki doğrudan yatırımların yaklaşık % 15.3'ü yani 11,3 milyonu İngiltere'ye aittir. 75 milyon değerindeki toplam yatırım içerisinde bankacılığın payı 8,9 milyon sterlinidir. Bankacılık sektöründeki İngiliz yatırımı ise 2,9 milyon sterlin civarındadır. 1914 yılına ait olarak yabancı sermayenin sektörlere ve ülkelere göre yüzdesel dağılımı tabloda verilmiştir.

⁹⁷ Platt, ss.188-189,197.

⁹⁸ Burman, s.227.

⁹⁹ Pamuk, Bağımlılık, ss. 85-86

¹⁰⁰ Pamuk, Bağımlılık, ss. 72- 74.

Tablo 1: 1914’de Yabancı Sermayenin Sektörlere ve Ülkelere Göre Dağılımı¹⁰¹.

	Fransız %	İngiliz %	Alman %	Diğer %	Sektörün Toplamdaki Payı %
Demir yolu	49.6	9.8	36.8	3.8	63.1
Limanlar	69.1	12.8	18.1	-	4.3
Belediye Hizmetleri	44.6	9.5	8.0	38.0	5.1
Bankacılık	38.2	33.1	19.7	9.0	12.0
Sigorta	81.8	18.2	-	-	0.7
Ticaret	70.7	17.6	7.0	4.7	5.8
Sanayi	30.8	42.1	7.6	19.6	5.3
Madencilik	73.5	16.5	6.4	3.7	3.7
Ülkelerin Toplamdaki Payı	50.4	15.3	27.5	6.8	100

Kaynak: Pamuk, Bağımlılık, s. 75; Yabancı, s.144.

1914 yılında nominal olarak 1,479,847,000 frank değerindeki şirket yatırımlarının % 47’si Fransa’ya; % 15.5’i İngiltere’ye; % 24.5’i Almanya’ya % 13’ü de Belçika, Avusturya, İtalya’ya aittir¹⁰².

Görüldüğü üzere İngilizlerin Osmanlı ekonomisindeki payında 1860’lardan itibaren azalma kaydedilmişti. Batı Anadolu’daki İngiliz üstünlüğü 1890’lara doğru zayıflamış, Almanlar giderek daha geniş ölçüde bölge ekonomisine hâkim olmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren konuyla ilgili kaleme alınan raporlar, Alman şirketlerine karşı koyabilmek için İngiliz şirketlerinin aralarında rekabet etmemeleri gerektiğini vurgulamaktaydı. Almanya’nın o zamana kadar İngiltere’nin egemen

¹⁰¹ Yabancı sermayenin dağılımına ilişkin olarak Pamuk’tan yararlanılmıştır. Eldem, 1911-1912 yıllarında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını 84,6 milyon Osmanlı lirası olarak belirtir. Burada İngiltere’nin payı 14 milyon Osmanlı lirasıdır. Eldem, çeşitli kalemler içerisinde bankacılık ve sigortacılığı beraber ele almıştır ve bu pay 8,2 milyondur. Demiryollarının payı ise 53,3 milyondur. İngiltere’nin bankacılık sektöründeki payı ise 2,8 milyon Osmanlı lirasıdır. Yabancı sermayenin sektörlere ve ülkelere göre dağılımına ilişkin Eldem’in hesaplamaları için bkz. V. Eldem, Harp, s.12; Tetkik, ss. 127-128; Yerasimos, s. 327.

¹⁰² Thobie, Yabancı, s. 734.

olduğu pazarlara uzanmasında kapitalist ülkeleri ve İngiltere'yi büyük oranda etkileyen Büyük Bunalımın da etkisi vardı. Almanya'nın dünya pazarında korkulu bir rakip olarak çıkması İngiltere'nin elindeki sömürge pazarlarını kaçırmama yolundaki çabalarını yoğunlaştırdı ve o zamana kadar uyguladığı 'serbest ticaret' rejiminden vazgeçerek İmparatorluk içi ekonomik ilişkilere ağırlık verdi. Bundan sonra İngiltere'nin diğer ülkelere ihracatı azalırken sömürgelere olan ihracatı hızla arttı. Sömürgelerle ilgili her türlü işleme Londra Borsasında ayrıcalık tanındı¹⁰³.

Osmanlı Devleti ile yabancı devletlerin ekonomik ilişkilerini anlamak adına 1884-1914 arası gerçekleşen ithalat yüzdeleri aşağıdaki gibidir. Görüldüğü üzere İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi devletlerin ithalat hisseleri düşerken Almanya-İtalya gibi devletlerin yükselme göstermektedir.

Tablo 2: 1884- 1914 Arası Yabancı Devletlerin Osmanlı Devletine Gerçekleştirdikleri İthalatın Yüzdeleri¹⁰⁴.

	1884	1897	1907	1911	1913
İngiltere	45.5	42.1	33.4	22.1	19.4
Avust-Mac.	20.8	19.6	19.9	15.2	14.7
Fransa	12.9	10.3	9.1	8.2	8.6
Almanya	0.3	1.4	4.9	11.5	11.2
İtalya	3.0	4.2	8.0	5.5	8.7
Rusya	6.6	7.1	6.1	6.7	8.4
ABD	1.5	0.2	0.3	2.7	2.6
Diğer	9.4	15.1	18.3	27.6	26.4

Kaynak: V. Eldem, Tetkik, s. 118. Celal Aybar, **Osmanlı İmparatorluğu Ticaret**

Muvazenesi 1878-1913, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1939, ss.19-27.

¹⁰³ Kurmuş, ss. 229-230, 252-253.

¹⁰⁴ Tablodaki rakamlar için Eldem ve Aybar'ın çalışmasından yararlanılmıştır. Pamuk, Osmanlı ithalatında İngiliz payına ilişkin şu rakamları vermektedir: 1870-72 %32.4; 1880-82 % 45.2; 1890-92 % 35.9; 1900-02 % 29.8; 1909-11 % 23.9. Pamuk'un 1830-1914 yılları arası diğer ülkelerin Osmanlı ithalatındaki paylarını da kapsayan ayrıntılı tablo için bkz.Pamuk, Bağımlılık, s. 34; Şevket Pamuk, **19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt:I, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995 (Ticaret), s. 62. Issawi de Aybar gibi Osmanlı ithalatında İngiliz payları için şu oranları vermektedir: 1878 % 49; 1890 % 43; 1900 % 35; 1913 % 19. Bkz. Issawi, s. 86. Kent'in çalışmasına göre 1900'de Osmanlı'ya yapılan ithalatta İngiltere'nin payı % 35, Almanya'nın % 2.5 idi. 1914'de İngiltere'nin %21'e düşerken Almanya'nın % 12'ye çıktı. Bkz. Kent, Interests, s. 13.

Tablo 3: Osmanlı İhracatında Yabancı Devletlerin Payları¹⁰⁵

	1884	1897	1907	1911	1913
İngiltere	34.6	40.2	29.7	24.0	21.6
Fransa	36.1	29.4	19.1	18.9	19.9
Avust-Mac	9.8	9.3	12.0	13.9	10.4
Almanya	-	3.1	7.1	6.1	5.7
İtalya	3.1	3.3	4.0	2.2	4.3
Rusya	3.2	2.9	3.1	3.8	3.9
ABD	0.6	2.2	3.8	6.1	6.4
Diğer	12.6	9.6	21.2	25.0	27.0

Kaynak: V. Eldem, Tetkik, s. 120; Aybar, ss. 19-27.

İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki lider konumunu rakamsal olarak koruduğu görülmektedir. 1878 yılında İngiltere'den yapılan ithalat 9,710,676 altın lira iken bu rakam 1909'da 8,917,686 ve 1910'da 8,128,587'dir. Aynı üstünlük ihracat için de geçerlidir. Bununla birlikte Almanya'nın Osmanlı dış ticaretindeki yükselişi dikkate değerdir. Osmanlı'nın Almanya'dan 1878'de ithalatı 48,115 iken bu rakam 1909'da 2,356,352 ve 1913'de 4,688,744'e çıkmıştır. Burada Osmanlı'nın yaptığı ithalatının 1878'de 20 milyon liradan 1913'de 40 milyona çıktığı da unutulmamalıdır¹⁰⁶.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik etkinliğinin azalmasında önemli bir etkende Amerikan İç Savaşının sona ermesi ile bu ülkeden pamuk ve buğday ihracatının yeniden başlatılmasıydı. Bu durum İngiltere'nin Batı Anadolu'ya ilgisinin azalmasını beraberinde getirmişti¹⁰⁷.

İngiltere'nin Osmanlı ticaretindeki payının devamlı olarak düşme eğilimi göstermesinde asıl sebep belirtildiği üzere İngiltere'nin rakipleri olan Almanya-Avusturya ve İtalya'nın Osmanlı ekonomisindeki artan ağırlıklarıydı. 1880'lerden

¹⁰⁵ Pamuk, Osmanlı ihracatında İngiliz payına ilişkin şu rakamları vermektedir: 1870-72 %27.2; 1880-82 % 23.5; 1890-92 % 25.9; 1900-02 % 25.9; 1909-11 % 17.9. Pamuk'un 1830-1914 yılları arası diğer ülkelerin Osmanlı ihracatındaki paylarını da kapsayan ayrıntılı tablo için bkz. Pamuk, Bağımlılık, s. 33; Ticaret, s. 61. Issawi de Aybar gibi Osmanlı ihracatındaki İngiliz payı için şu rakamları vermektedir: 1878'de % 42; 1890'da % 38; 1900'de % 38; 1913'de % 19. Bkz. Issawi, s. 86.

¹⁰⁶ Aybar, ss.18-31.

¹⁰⁷ Pamuk, Bağımlılık, s. 88-89; Yabancı, s. 155.

itibaren İngiliz konsolosları, bu rakiplerden ve İngiliz ticaret hacminin Osmanlı'daki küçülmesinden bahsetmekteydi. Dahası, Levant Kumpanyasının dağılmasından sonra, daha önce İngiliz işverenlerin maiyetinde çalışan Ermeniler ve Rumlar İngiliz firmaların temsilciliklerini elde etmişler ve ardından daha önceki işverenleri ile rekabete girişmişlerdi.

Bakıldığında 1850'lerde İngiltere, dünyadaki endüstri üretim ve ticaretinin % 40'ını oluşturunuyordu. Pamuk, kömür, demir ve çelikte bu oran daha da yüksekti. Bu tarihten sonra, rakamsal olarak artış görülmekle birlikte, İngiltere'nin endüstri üretimi ve ticaretteki hissesi diğer ülkeler endüstrileşmesine paralel olarak düşüşe geçti. Özetle aynı durum Osmanlı özelinde de görülmüştü.

Tablo 4: 1873-1910 Yılları Arası İngiltere'nin Türkiye'ye İhracat ve İthalat Ortalaması

	İngiltere'nin Türkiye'ye İhracat Ortalaması (sterlin)	İngiltere'nin Türkiye'den İthalat Ortalaması (sterlin)
1873-1877	3,291,000	3,296,000
1886-1890	6,474,000	4,443,000
1896-1900	5,701,000	5,712,000
1908-1910	7,978,000	5,320,000

Kaynak: Issawi, ss. 86-87.

İstanbul'da yaşayan yabancıların sayısı ve gösterdikleri değişim bir bakıma bağlı bulundukları ülkelerin Türkiye ile olan ilişkilerinin yansımasıydı. XVI.yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'da yaşayan İngilizlerin sayısı sürekli artmıştı. İstanbul'daki İngiliz Sefaretinin 1871 yılı kayıtlarına göre İstanbul ve çevresinde 4-5,000 Avusturyalı, 2-3,000 Fransız ve 1,000 civarında Alman yaşamaktaydı. İngiliz vatandaşlarının sayısı ise 3,596 olarak kaydedilmişti. 1880'lerin ortalarında bu sayı neredeyse yarıya düşmüştü¹⁰⁸.

1850-1913 yılları arasında Türkiye'de ticaret yapmak, fabrika açmak, maden işletmek gibi amaçlarla Londra'da kurulmuş olan 10,000 ile 1,000,000 sterlin sermayeli İngiliz şirketlerinin sayısını ise Kurmuş, en az 166 olarak belirlemekteydi¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Volkan Ediger, **Osmanlı'da Neft ve Petrol**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003, s.178.

¹⁰⁹ Kurmuş, s. 69.

Türk Hükûmetinin sürekli borç içinde olması ve aldığı borçları askeri gücünü arttırmak için kullanması İngiltere'ye cazip gelmemekteydi. Bununla birlikte İngiliz Hükûmeti, Almanların Osmanlı'daki etkinliğinin belirginleşmesinden sonra daha girişimci bir tutum sergilemeye başlayacaktı. Kral Edward 1908'de, Türkiye'deki ticari girişimlerin dışında kaldıkları ve yer edinmenin oldukça zor olduğunu anladıkları için üzgün olduğunu söylemişti. Bu döneme kadar Fransa ile birlikte hareket edilmesi gerektiğine, İngiliz girişiminin kendi başına şansına olmadığına inanmıştı. Bunun bir sonucu olarak da o zamandan beri Türkiye'de ticaretin başarısız finansçıların elinde olmasından dolayı hayal kırıklığı yaşanmıştı. Bu açıklama, Türkiye Milli Bankasının kurulması için İngiliz girişimlerinin bölgeye açılmasını neden desteklediğinin de cevabı sayılabilmektedir¹¹⁰.

¹¹⁰ Feis, s. 331.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ KURULMASI VE YABANCI BANKALAR İÇERİSİNDEKİ YERİ

1.1. OSMANLI DÖNEMİNDE BANKACILIĞIN GELİŞİMİ VE YABANCI BANKALAR ARASINDA TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ YERİ

1.1.1. Avrupa’da ve Osmanlı Devleti’nde Bankacılığın Gelişmesi ve İlk Bankacılık Girişimleri

Osmanlı Devleti’nde bankacılığın gelişimine değinmeden önce bankacılığın dünyadaki gelişimine kısaca bakmakta yarar vardır. Eski çağlardan itibaren insanların servetlerini korumak adına çeşitli tedbirler aldıkları ve bu tedbirlerin başında da servetlerini tapınaklarda saklama usulünün geldiği bilinmektedir. Eski Çağlarda bu kurumların banka işlevi gördüğü söylenebilirdi¹¹¹. Bu şekilde Eski Çağlardan itibaren para değıştircileri ve bankalar ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan ihtiyaç sahiplerine ticari senetler veya mallar karşılığında para ikrazı yapanlara her devirde rastlanmaktaydı. Sümer ve Babil’de ilk bankacılık hizmetlerinin M.Ö. 2000’lere, paranın icadından da eski bir döneme dayandığı bilinmektedir. Bu süreçten itibaren bankacılık faaliyetleri ile ticari ilişkiler arasında her zaman paralellik görülmüştü. Eski Yunan’da da devletler ve sitelerin kendi hazinelerini önemli mabetlere teslim ettikleri görülürken zengin tüccarlar M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren ticaretin yanında bankerlikle uğraşmışlardı. Her sitede bir devlet bankası kurulmuştu. Roma İmparatorluğu’nda da özel bankalar ve para değıştircilerin parasal alandaki hâkimiyetleri söz konusuydu. Devlet bankaları da devlet gelirlerini toplamak, değışik cins paralar arasındaki ilişkiyi düzenlemekle meşguldü.

Ekonomik faaliyetlerin kilise otoritesine tabi olduğu bu suretle kredi işlerinin ve faizin men edildiği, siyasi istikrarsızlık ve savaşın sık sık yaşandığı, yolların emniyetten uzak olduğu Ortaçağ Avrupası’nda faizle borç para veren Yahudi tefeciler, Lombardlar ve çeşitli aileler yükselmiş ve Avrupa Hükûmetleri’ne krediler açmışlardı.

¹¹¹ Arslan Yüzgün, “Türk Bankacılığının Tarihsel Gelişimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, (Tarihsel), s. 155.

Yahudiler sıkı takibe alınırken Lombardlar ise papalığın himayesine mahsar olmuşlardır. Ortaçağlarda Avrupa’da yayılmış pek çok küçük krallık ve bu krallıkların bastıkları çeşitli ayardaki paralar göze çarpmaktaydı. Bu durum para değişim işlemini gerekli hale getirmiş ve bu işlemi de önce sarraflar ardından yine Lombardlar ve çeşili aileler yürütmüştü. Para değiştirme işlemlerinin giderek gelişmesi ile bu işi yapanlara *Bancheri*, *Bancherius* adı verilmiştir. Bunlar ilk bankerlerdi. Zamanla işlemlerini çeşitlendirdiler. İtalya’nın önemli ticaret merkezlerindeki bankerlerin bir kısmının da aynı zamanda deniz aşırı ticaretle ilgilendiği bilinmektedir. Öyle ki bu bankerlerin XI. yüzyıldan itibaren deniz aşırı ticarete komanditer ortak olarak sermaye yatırdıkları görülmektedir. Özellikle Floransa seksen banka ve yüz sekiz ticaret şirketi ile Ortaçağın en ileri seviyesine yükselmişti. Ortaçağ’da bankacılık adına bir gelişme de şehir belediyeleri tarafından devlet bankalarının kurulmasıydı. Yeniçağlarda da belediyelerin hem kendi kredi ihtiyaçlarını hem de tüccarlar ve halkın aradığı emniyet ve istikrarı temin etmek amacıyla kurdukları resmi transfer bankaları ön plandadır. Burada ticaretle uğraşan ve büyük servetler biriktiren İtalyan şehirlerinin Hanseatik şehirlerinden daha büyük ve uzun ömürlü bankalar kurdukları göze çarpmaktadır¹¹². Bu şekilde Orta Çağların sonlarına doğru fuarlar ve pazar yerlerinde para değiştiriciliği ile başlayan bankacılık önce tevdiat ve transfer bankaları ile sonra da ticari senetleri iskonto muamelesine tutarak yeni kredi imkânları yaratan iskonto bankaları ile gelişmişti.

XVII. yüzyılın sonlarına kadar İngiltere’de modern anlamda bankacılık yoktu. XVII. yüzyıl ise modern bankacılığın temellerinin atıldığı İngiltere’de, kuruluşundan itibaren İngiliz maliyesinin hazinedarı ve yardımcısı, İngiliz bankacılık sisteminin temeli olan Bank of England/İngiltere Bankasının kurulduğu yüzyıldı. 1694’te kurulan İngiltere Bankası, sermaye ihtiyacını halktan ve tüccardan toplayacağı mevduat yolu ile karşılamış ve iskonto ettiği senetler karşılığında banknot ihracı hakkına sahip olmuştu. İlerleyen süreçte Avrupa ve Amerika’da tek tek hükümetin yakın kontrorlünde çalışan emisyon bankaları tesis edilmiştir. Fransa’da XVIII.yüzyıla kadar hiçbir milli banka kurulmamıştı. Banque de France Napolyon’un öncülüğünde 1800 yılında faaliyete başlamıştır. Almanya’da ilk emisyon bankası ise 1776’da

¹¹² Burhan Ulutan, **Bankacılığın Tekamülü**, Ankara 1957, ss. 15-45; Selim Tarlan, **Tarihte Bankacılık**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1986, ss.8-13.

Prusya kralı II. Frederick'in gayretleri ile kurulmuştur. Bismark ise 1875'de emisyon bankası şeklindeki Reichsbankı faaliyete geçirmiştir. XVII-XVIII. yüzyılda yeni oluşan müstemlekeci milli hükümetlerin ve ticari-sanai teşebbüslerin finansman ve kredi ihtiyaçları eskisine kıyasla büyük oranda arttığından bu dönemde emisyon bankalarının yanı sıra özel bankacılık da büyük gelişme göstermiştir.

Sanayi Devrimi XVIII.yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'nın iktisadi görüntüsünü tamamen değiştirmiş, yaşanan teknolojik gelişmeler ticaret ve iktisadın gelişimini de derinden etkilemişti. Bu dönemde ticaret ve sanayi kuruluşlarının sermaye ihtiyacı özel kesimi; artan ticari ve sosyal ihtiyaçlara paralel büyüyen kamu harcamaları da devleti kredi talebine yöneltmişti. Aynı zamanda Avrupa dışındaki ülkelerin Avrupa'dan borç talep etmeleri bu taleplere cevap verecek kredi ve finans kurumlarını teşvik etmişti. Önceki dönemlerde de önemli görevler yapmış bulunan, banka işlevi gören kurumlar Sanayi Devrimi ile birlikte üretim, ticaret ve kamu yatırımlarının vaz geçilmezi olmuştu. Eskiden bankalar sadece kendi sermayelerini ikraz ile uğraşan müesseselerken, XVIII- XIX. yüzyılda artık banknot ihracı imkânını elde etmeleri; ellerindeki tevdiat ile tüccarlara açtıkları cari hesapları çekle kullandırarak hesap parası uygulamasını yaygınlaştırmaları; piyasaya hisse senedi ve tahvilat ihracına aracılık etmeleri ve bu plasmanlarla elde edilen paraları sanayi ve ticari teşebbüslerin kurulup işletilmesine tahsis etmeleri ile bu yüzyılda geniş nüfuz ve imkânlarla sahip olmuşlardı. Bu durumda geleneksel yapıdaki ufak dağınık bankalar yerlerini geniş sermaye ve iyi bir organizasyona bağlı çok şubeli büyük bankalara bırakmıştı¹¹³.

Bu şekilde XIX. yüzyıl sonunda dünyada bankaların işlevlerinin değişmesi söz konusu oldu. Bankaların ilk ve temel görevi ödemelerde aracılık hizmeti görmek, bu şekilde kullanılmayan parayı ve sermayeyi etkin sermayeye yani kâr sağlayan sermayeye dönüştürmekti. Bununla birlikte bankalar geliştikçe sadece birer aracı olmaktan çıkıp bir ülkenin ya da pek çok ülkenin hammadde kaynaklarının ve üretim araçlarının çoğunu ve kapitalistlerin sermayelerinin tümünü emirlerinde bulunduran tekeller haline geldiler. Mütevazı araçların bu şekilde tekelci konumuna gelmesi Lenin'e göre kapitalizmin kapitalist emperyalizme dönüşmesinin temel süreçlerinden birini meydana getirmiştir. Örneğin 1909 sonunda dokuz büyük Berlin bankası

¹¹³ Tarlan, ss.38-41; Ulutan, ss. 45-68, 74- 77.

kendilerine bağılı olan bankalarla birlikte toplam Alman banka sermayesinin % 83'ünü denetimleri altında tutmaktaydılar. Deutsche Bank buna en büyük örnekti. XX. yüzyılın başında Deutsche Banka doğrudan ya da dolaylı olarak bağılı olan 87 banka bulunmaktaydı. Büyük bankalar, küçük bankaları yalnızca yutmakla kalmadılar, onların sermayelerine katıldılar, hisselerini satın aldılar ya da değıştirdiler ve onları kendi konsorsiyumları içerisine soktular.

Sermaye yoğunlaşması ve iş cirosundaki artış ile bankaların ağı tüm dünyada hızlı bir biçimde arttı. Almanya'da altı büyük Berlin bankasının şubeleri, ajansları, kambiyo büroları, anonim şirket halindeki bankalardaki sürekli iştirakleri 1895'de kırk iki iken 1911'de dört yüz elli idi. İngiltere'de 1910'da yedi bin yüz elli bir banka şubesi vardı. İngiltere piyasasındaki en büyük dört bankadan her birinin dört yüz ile yedi yüz arasında, diğerk başka dört büyük bankadan her birinin iki yüzü aşkın, on bir bankadan her birinin yüzü aşkın şubesi vardı. Fransa'nın en büyük üç bankası olan Credit Lyonnais, Comptoir Natioizal d'escompte ve Societe Genereale'nin şube ve ajans sayısı 1870'de altmış dört iken 1909'da bin iki yüz yirmi dokuzdu¹¹⁴.

Bu şekilde XVI-XVIII. yüzyıl arası dönemde ticaret kapitalizminin gelişmesi ve merkezi devletlerin kurulması sürecinde Rothscild gibi başlıca faaliyeti merkezi devletlere borç vermek ve devlet tahvillerini piyasaya sürmek olan aynı zamanda da dış ticareti finanse eden büyük bankacılık kurumları doğmuşken XIX. yüzyılda Osmanlı'da halen sarrafların etkin olduğu ve bu kurumların Ortaçağa özgü işlevlerini sürdürdükleri gözlemlenmekteydi. Avrupa'da modern bankacılığı etkileyen unsurlar; Sanayi Devrimi'nin getirdiği artan üretim ve buna bağılı olarak ticret kredisi ihtiyacı, hisse senedi ve tahvil piyasasındaki gelişmeler, yabancı devletlerin Avrupa piyasalarından sağladıkları istikrazlar, devletlerin altyapı çalışmalarını ve hizmetleri finanse edebilmek için bankaların önemli müşterileri haline gelmeleri şeklinde özetlenebilirdi.

Aynı sürecin Osmanlı'daki aşamasına baktığımızda bankacılık işleminin ilk aşaması sayılabilecek sarraflığın Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyılda doğduğu gözlemlenir. Bu sarrafların işlevleri Ortaçağ Avrupası'ndaki sarraflar ile benzerlik taşımaktadır¹¹⁵. İstanbul'un fethinin ardından II.Mehmet döneminden itibaren

¹¹⁴ Lenin, ss. 33-38.

¹¹⁵ Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, ss. 485-486.

padişahlar tarafından paranın değerinde çeşitli oynamalar yapıldığından, eski paralar tedavülden kaldırıldığından ve fetih, ticaret gibi çeşitli nedenlerden yabancı ülkelerden farklı paralar Osmanlı'ya girdiğinden Osmanlı piyasasında daima birkaç çeşit para bulunurdu. Zamanla bu paraların değişimi işlemi oldukça önemli bir iş kolu haline geldi¹¹⁶. Bu işi de sarraflar üstledi. Sarraflar da ilerleyen süreçte bankerlere dönüştü.

Osmanlı Devleti uzun bir müddet doğrudan borçlanmaya başvurmamış, kaynaklarını sermayeye dönüştürmeyi tercih etmişti. Bunu da gelirlerini iltizama verme yöntemi ile yapmıştı. Batı monarşilerinin güçlü bankerlere borçlandığı bir dönemde Osmanlı açıklarını tağşiş, iltizam, vergileri arttırma, mevki satışı gibi yöntemlerle kapatmıştı. Devlete bu parayı sağlayan Osmanlı ileri gelenleri ise kendilerine yüklenen yükümlülükleri yerine getirmekten yoksun olduklarından sarraflardan borç alma yolunu tutmuşlardı. Batı Avrupa'da XVII- XVIII. yüzyıllardaki gelişmeler yavaş yavaş devletin mali piyasa üzerindeki iktidar ve nüfuzunun sınırlanmasını mümkün kılmış, sermaye piyasası özerklik elde etmişti. Batı dünyasında sermayenin sadece ekonomik alanlara yatırım yapma fırsatı artarken, faizler düşerken, piyasa daha rekabetçi bir hal alırken ve banka-kredi kurumları gelişirken Osmanlı'da XIX.yüzyılda halen devlet sermaye piyasasının talep cephesindeki baskın konumunu sürdürüyordu¹¹⁷.

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı'da bugünkü anlamda bankaya ya da bankere rastlanmamaktaydı. Kısmen bankacılık işlemlerini üstlenmiş bulunan sarraflar, para bozma, muhtelif cins paraları birbiri ile değiştirme, başkalarının paralarını işleme ve poliçe alım satımı ile meşgul olurlardı. Bu sarraflardan ileri gelenlere iş yerlerinin Galata'da bulunması sebebiyle Galata Sarrafları veya Galata Bankerleri denilmekteydi. Büyük sarrafların en önemli kazancı Osmanlı Sarayı ve Hazine ile olan mali işleriydi. Devlet adamlarına ait malların gelir bakımından yönetimini sarraflar yaparlardı. Vergi mültezimlerinin maliyeye yatırmak zorunda oldukları teminat akçesini sarraflardan tedarik ettikleri ve buna karşılık sarraflara yüksek faiz ödedikleri ya da onları kârlarına ortak ettikleri görülmekteydi. Benzer

¹¹⁶ Hasan Ferid, **Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Bankacılık**, Cilt:III, (Haz. Mehmet Hakan Sağlam), T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 11-12.

¹¹⁷ Ethem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999, (Osmanlı), ss. 17-19.

şekilde Devlet hazinesi de ihtiyaçları olan parayı sarraflardan temin ederdi¹¹⁸; nitekim II. Meşrutiyet'e kadar devlet gelirleri Maliye Nezareti tarafından belirli bir merkezden tahsil edilip sarfedilmezdi. Her nezaretin, devlet dairesinin kendine özel geliri vardı. Giderler, ileride toplanacak gelirlere mahsuben çıkarılan sergi, havale ve tahviller sarraflara kırdırılarak ödenirdi. Olağanüstü durumlarda vilayet ya da livanın birkaç yıllık geliri sarraflara devredilerek para sağlanırdı¹¹⁹.

İç tüketimi ve saray, vükela ile yüksek memurların tüketim ihtiyaçlarını finanse edenler daha çok Ermeni ve Yahudi sarraflardı. Rum bankerler ise Rum tüccarlarla ortaklık içinde Batı'dan getirdikleri malları İmparatorlukta peşin para ile satarak ellerinde biriken paraları bu malları pazarlayanlara ve tüketiciye kredi olarak vermekteydiler¹²⁰.

Osmanlı'da ilk bankacılık işlerini yürüten Galata Bankerleri çoğunlukla Levantenlerden oluşmaktaydı. Sarraflık yüzyıllarca bu kesimin elinde kalmıştı. Loranda Tubini, Korpu, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio, Alberti önde gelen bankerler olarak karşımıza çıkmaktaydı. Levantenlere ilave olarak Comondo, Frenandez gibi Yahudi bankerler; Köseoğlu, Mısıroğlu gibi Ermeni bankerler; Lasto, Zafropulo, Zarifi, Öyenidi, Mavrogordato gibi Rum bankerler de vardı¹²¹. Bu bankerlerin çoğu bir Avrupa devletinin vatandaşlığına geçmiş, önemli Avrupa şehirlerine yerleşen akrabaları aracılığıyla Avrupa'nın ticaret, deniz taşımacılığı, para-kredi piyasaları ile yakın ilişki kurmuşlardı¹²².

Belirtildiği gibi bankacılık faaliyetleri ile ekonomik yapı arasında doğrudan bir ilişki vardır. Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı da bankacılık alanındaki gelişmeleri etkilemiştir. Batı ülkelerinin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gerçekleştirdikleri Sanayi Devrimini Osmanlı Devleti'nin aynı dönemlerde gerçekleştirememesi, sanayi ve ticari hayattaki duraklama, dışarıya borçlu ve bağımlı ekonomi, bankacılığın

¹¹⁸ Ulutan, ss.137-138; Teoman Yazgan, **Türkiye'de Bankacılığın Gelişimi**, Baylan Basımevi, Ankara, 1969, ss.11-12.

¹¹⁹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (Para), s. 760

¹²⁰ Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 762. Haydar Kazgan'ın Galata Bankerlerine ilişkin pek çok çalışması mevcuttur. Bkz. Haydar Kazgan **Osmanlı Finansında Galata Bankerleri**, (Yay.Haz. Mustafa Dönmez ve Ertuğrul Tokdemir), Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2014. Galata borsasının tarihçesine ilişkin bkz. Haydar Kazgan, "Galata Borsası", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.173- 178.

¹²¹ Hasan Ferid, s. 12; Toprak, Para, s. 760; Yılmaz, s.103.

¹²² Tezel, Cumhuriyet, s. 100.

oluşmasını ve gelişmesini yakından etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde bankacılığın doğuşu Batı ülkelerinden tamamen farklı nedenlere dayanmaktaydı. Batı ülkelerinde bu süreç yukarıda özetlendiği üzere Sanayi Devriminin gerçekleştirilmesi, dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan servet birikiminin sanayi sektörüne kredi olarak aktarılmasının bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nde ise Hazine'nin borç para gereksiniminin karşılanması bankaların kurulmasında başlıca neden olmuştur. Osmanlı'da bankacılığın gelişimi üç aşamalı olmuştur; borçlanma bankacılığı, yabancı sermayeyi destekleyen bankacılık ve ulusal bankacılık¹²³.

Osmanlı'da XIX. yüzyılın ortalarına kadar parasal faaliyetler Galata Bankerleri'nin elinde olmaya devam etti. Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerle ilişkileri arttıkça ve ticaret batı tarzı bir mahiyet kazandıkça Galata Bankerleri vasıtasıyla kaynak bulma yolu da yetersiz kalmaya başladı. Yabancı para değişimi, borç verme ve maaşlar karşılığı verilen ödeme mektuplarının kısırlanması gibi esasta üç çeşit hizmet gören bu meslek, bankacılık işlevlerini yerine getirebilecek düzeyde değildi. XIX. yüzyıl ise Osmanlı Devleti'nin diğer dönemlere kıyasla borçlanmaya her zamankinden daha fazla ihtiyacı olduğu bir dönemdi¹²⁴.

Osmanlı Devleti'nde iktisadi yapı gerçek anlamda bir kredi ihtiyacını geliştiremediğinden Galata Bankerleri yukarıda belirtilen işlemlere yönelmişti. Dolayısıyla bankacılık işlemlerinin gelişimine de katkı sağlayamamışlardı. Bununla birlikte sarraflık ve bankerlik azınlıkların kontrolünde olduğundan¹²⁵ Osmanlı'da kurulan ilk bankalar Galata Bankerleri tarafından kurulan yabancı bankalar olmuştur. Bunlardan ilki İstanbul Bankasıdır. 1820'li 1830'lu yıllarda meydana gelen Yunan isyanı, 1828-29 Osmanlı Rus Harbi ve bu harp neticesinde ülkenin ödemek zorunda kaldığı savaş tazminatı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yabancı devletlerle imzalanan serbest ticaret anlaşmaları ile dış ticaret açığının büyümesi gibi siyasi gelişmeler Hazineye ağır yük bindirmiştir. Abdülmecit de kaime¹²⁶ adıyla ilk kâğıt parayı bu dönemde çıkartmıştır. Mali buhranın etkisiyle

¹²³ Öztin Akgüç, **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992, ss. 10-11.

¹²⁴ Biltekin Özdemir, **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2010, s. 16.

¹²⁵ Nazım Ekren, **Uluslararası Bankacılık ve Türkiye Örneği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986, s. 172.

¹²⁶ Kaime, gerçekte kâğıt para demek değildir. İç borçlanmayı ifade etmektedir. Kaimeler uluslararası ticarete kullanılabilecek araçlardan değildir. Hükümet bu borçlanma için önce %8 sonra %6 ve sonra %3 faiz ödemiştir. Hükümet sahte kaimelerin ortaya çıkmasına engel olmak için önlem almamış bu

fazlaca basılması, sahte kaimelerin piyasayı işgal etmesi bu paraların kıymetinin azalmasını beraberinde getirmişti. Piyasanın bu paralardan temizlenmesi gerekiyordu. Sterlinin Osmanlı parası karşısında yükselişe geçmesi, kambiyo buhranı sonucu devlet, kambiyo istikrarını sağlamak vazifesini Baltazzi ve Aleon isimli iki bankere vermiş ve bu bankerler de 1847’de bu vazifeyi yerine getirmek¹²⁷, 1 İngiliz lirasını 1,10 kuruş raddesinde tutmak üzere İstanbul Bankasını kurma iznini almışlardı. Osmanlı hazinesine borç para sağlayan Banka, 1852 yılında zararlar ile iflas etmişti. Bundan sonra İngiliz lirasının değerinin artması ve 1,50 kuruşa çıkması söz konusu olmuş ve tekrar bir bankanın kurulması ihtiyacı Hükûmet tarafından hissedilmişti¹²⁸.

Tanzimat döneminde yabancı bankaların kurulmasında büyük bir artış yaşanmıştır. Bu süreçte yine Galata Bankerinin katılımı ile Türkiye/Türkistan Bankası (La Banque Turquie-1859), Şirket-i Umumiye-i Osmaniye Bankası (La Societe General de l’Empire Ottoman-1864), İstanbul Bankası (The Bank of Constantinople-1872), Kambiyo ve Esham Şirket-i Osmaniyesi (La Societe Ottomane de Change et de Valerus-1872) kurulmuştur. İtibar-ı Umumiî Osmanlı Şirketi (Credit General Ottoman-1869) Rothschild, İngiliz sermayesi ve Galata bankerlerinin katılımı ile kurulmuştur. Avusturya-Osmanlı Bankası (Austro- Ottoman Bank-1871)ve Avusturya-Türk Bankası (Austro-Turkish Bank-1871) Avusturya sermayesinin yanı sıra Galata bankerleri tarafından kurulmuştur. İngiliz sermayedarlar tarafından Türkiye’de pamuk yetiştirilmesini teşvik etmek amacıyla Şirket-i Maliye-i Osmaniye Bankası (The Ottoman Financial Association-1866) kurulmuştur. Bu bankaların hiçbirisi uzun ömürlü olmamış, pek çoğu tasfiye edilmiş veya Osmanlı Bankasının bünyesine katılmıştır¹²⁹.

1875’de Osmanlı’nın iflasına kadar kurulan diğer ufak bankalar şunlardır: Rus Bankası, İtalyan Şark Ticaret Bankası, Ermeni Bankası, Osmanlı Umur-u Nafia Bankası, Sınai Kredi Bankası (İtibar-ı Sına’i Bankası), İstanbul Banka Tezgâhı

nedenle piyasada sahte kaimelerin sayısı artmıştır. Bu da piyasa fiyatının düşmesine neden olmuştur. Osmanlı, yurt dışından borç almaya başlayınca bu kaimeler önemini yitirecektir. Bkz. Parvus Efendi, Türkiye, ss.61-63; Devlet-i Osmaniye, ss.18-20; Velay, ss.70-71.

¹²⁷ Ulutan, s. 141; Yazgan, s. 12; Velay, ss.70-73; Avni Zarakolu, **Para ve Banka**, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1965, s.118.

¹²⁸ Hasan Ferid, ss. 15-16; Velay, s. 74; Andre Autheman, **Bank-ı Osmanî-i Şahane**, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002, s.18.

¹²⁹ Bkz. Hasan Ferid, ss. 19-26; Ulutan, ss.142-154; Haydar Kazgan, Murat Öztürk ve Murat Koraltürk, **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, Creative Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.38; Yazgan, s.14; Akgüç, s.11; Velay, ss.120-124; Ekren, s. 174; Tarlan, ss. 64-67

(Comptoir de Konstantinapol), Osmanlı Ticaret Kumpanyası, Kredi Komisyon Bankası, Avusturya-Şark Bankası, Şark Şimendüferleri Bankası¹³⁰. Bu süreçte kurulan bankaların genellikle devlet borçlanmalarına katıldıkları gözlemlenmektedir.

1875’de Osmanlı’nın iflasını ilan etmesi borçlanma bankacılığının sarsıntıya uğramasına ve özellikle küçük kuruluşların piyasadan çekilmesine neden olmuştur¹³¹. Daha çok devlet hazinesi etrafında, spekülasyon hareketlerinden pay almak için kulan tek şubeli küçük bankalar yerini, Düyûn-ı Umumiyyenin kurulması ve Osmanlı Bankasının güçlenmesi sürecini takiben 1881 yılından itibaren Avrupalı büyük bankaların şubelerine bırakmıştır. Avrupalı her büyük güç kendine etki alanı olarak seçtiği bölgede şubelerini oluşturmuştur. Bu süreç Birinci Dünya Savaşı’na kadar pek az değişime uğrayarak sürmüştür¹³².

1.1.2. Osmanlı Devleti’nde Anonim Şirket Olarak Kurulan Yabancı Sermayeli Bankalar

Kısa ömürlü olan bu ilk bankaların ardından ikinci olarak merkezi Osmanlı sınırları içerisinde çoğunlukla İstanbul’da olan ve Türk/Osmanlı anonim şirketi olarak tesis edilmiş olan yabancı sermayeli bankalara bakmak gerekmektedir. Bunların başlıcaları Osmanlı Bankası, Selanik Bankası, Türkiye Milli Bankasıdır. Bu bankalar konuyla ilgili yapılan çalışmalarda yabancı bankalardan farklı olarak Türk anonim şirketleri sınıfında incelenmektedir¹³³. Yabancı sermaye ile kurulan bu bankalar diğer yabancı bankalara göre çok daha uzun ömürlü ve etkili olmuşlardır. Bu nedenle bu bankalara bir parantez açmak gerekir.

Anonim şirket şeklindeki bankalar, belirli kimselere ait bankalar olmayıp sermayelerini, ufak parçalara bölünmüş hisse senetleri oluşturmaktadır. Katılımcılardan her biri kendisinin sahip olduğu hisse miktarı kadar sermayeden sorumludur¹³⁴.

¹³⁰ Hasan Ferid, ss. 26-27; Ulutan, s.154; Tarlan, s. 67.

¹³¹ Silier, s. 489.

¹³² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “TC Merkez Bankası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, (TC), s. 147.

¹³³ Bkz. Hamit Tahsin ve Remzi Saka, **Sermaye Hareketi**, İstanbul Amedi Matbaası, İstanbul 1930, ss.260-264, 297-299, 306-307; Hasan Ferid, ss.31-34.

¹³⁴ Hasan Ferid, s.37.

Anonim şirket olarak tesis edilen Osmanlı Bankası, bir banka olmanın ötesinde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki en önemli müesseselerden biriydi. Bunda mali olarak kazandığı hakların ona siyasi güç sağlamasının da etkisi vardır. Kuruluşu ise Kırım Savaşı sonrası dönemde gerçekleşmiştir. Kırım Savaşı sonrası ilan edilen Islahat Fermanı'nda mali ve nakti nizamı temin adına ıslahatı gerçekleştirmek için banka benzeri kurumlar meydana getirilmesi yer almıştı. İlâveten bu dönemden itibaren yabancı devletlerden istikraz yapılmaya başlanması ile Hükûmetle yabancı sermayedarlar arasında aracı rolü oynayacak bir kuruma ihtiyaç artacaktı. Bundan sonra çeşitli bankacılık girişimleri olduğunu ve bu girişimlerin geniş ayrıcalık talepleri ile Babıali'ye başvurduklarını; ancak onay alamadıklarını görüyoruz. Bu süreçte İngiliz girişimi olan Ottoman Bank/Bank-ı Osmani/ Osmanlı Bankası kabul görmüştür¹³⁵.

Osmanlı Bankasının bu ilk halinde yer alan Stephen Sleight ve Peter Pasquali isimli İngiliz girişimciler aynı zamanda Bank of Egypt/ Mısır Bankasının da kuruluşunda yer almışlardı. Osmanlı Bankası başta bir devlet bankası olarak değil bir İngiliz şirketi olarak tasarlanmıştı. Banka, güçlü bir bankacılık kurumu olan Glyn, Mills Co.'yu da arkasına almıştı. Zamanla Bankanın kuruluşunu planlayan isimler projenin dışında kaldı. Banka ise Haziran 1856'da kuruldu¹³⁶. 1862 yılında devlete istikraz vermesinin ardından Osmanlı Hükûmeti Bankaya devlet bankası statüsünü vermeyi kabul etti. Bununla birlikte İngiliz egemenliğindeki Osmanlı Bankası Fransız sermayesini bünyesine dâhil etmek zorunda bırakıldı. Bu konuda Credit Mobilier grubu ile anlaşıldı. Yeni ortaklığın 135.000 hisseye bölünmüş 2,700,000 sterlinlik sermayesi olacaktı. 80.000 hisse İngilizlere, 50.000 hisse Fransızlara, 5.000 hisse Osmanlı yatırımcılara verilecekti. Banka İstanbul'da kurulacaktı. Bununla birlikte asıl güç Londra ve Paris'teki komitelerdeydi. Bu şekilde Banque Imperiale Ottomane/ Bank-ı Osmanî-i Şahane 1863'de kuruldu¹³⁷.

1856'da kurulan Bank-ı Osmani istenilen başarıyı gösterememişti. Banka tasfiye kararı almış ve Banka-i Osmani-i Şahane'nin kurulması ile Bank-ı Osmani'nin sermayedarları hisselerini bu bankaya devretmiş ve yeni hisselerini almışlardı. Yeni banka, Bank-ı Osmani grubundan oluşan İngiliz sermayedarlar dışında, asıl olarak

¹³⁵ Toprak, Para, ss. 761-762; Ulutan, ss.141-143.

¹³⁶ E.Eldem, Osmanlı, ss. 29-53; Autheman, s. 23.

¹³⁷ E.Eldem, Osmanlı, ss. 81-83; Autheman, ss. 35-36.

Fransız sermaye grubu La Societe Generale Credit Mobilier ile bu Bankanın uluslararası grubuna dahil bankacılardan Le Comptoir National d'Escompte de Paris ve Les Freres Mallet et Cie., Hottinguer, Fould'dan meydana gelmekteydi. İleride Osmanlı Bankası sermayesine La Banque de Paris et de Pays Bas da katılacaktı¹³⁸. 1890'dan sonra Bankada Paris komitesi belirleyici rol oynayacaktı¹³⁹.

Bankanın imtiyaz süresi 1863 anlaşması ile otuz sene idi. 1875'de yirmi sene, 1895'de on iki sene ilave ile 1925'e kadar uzatıldı. Osmanlı Bankası merkezi İstanbul'da olan bir anonim şirket olarak kurulmuştu. Bununla birlikte biri Paris diğeri Londra olmak üzere komiteleri bulunacaktı. Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde Osmanlı Bankası haricinde hiçbir banka kâğıt para ihracına girişemezdi. Banka, en vasi salahiyeti haiz ve bütçeleri dâhi kontrol etme yetkisine sahip bir hazinedardı. Banka, idare azasından birini bütçe komisyonuna gönderme hakkına sahipti. Devlet, bütçesinin ayrıntılı bir suretini her sene Bankaya sunmalıydı. Devlet, tüm varidatını hiçbir bankanın aracılığı olmaksızın Osmanlı Bankasına vermeye, memleket içinde ve dışında tüm ödemeleri hiçbir bankanın aracılığı olmadan Osmanlı Bankası ile yapmaya mecburdu.

Banka tüm hazine muamellerinden % 0.5, ihracına aracılık ettiği tahvillerden de % 1 komisyon alacaktı. Hükûmet, Bankaya şubeler ikramiyesi adı altında bir tahsisat ödemekle yükümlüydü. Devlet ise Bankanın kârından bir şey alamazdı. Osmanlı Bankasına tanınan haklar herhangi bir ülkede herhangi bir bankaya tanınan hakların çok üstündeydi¹⁴⁰.

Osmanlı Bankası, Osmanlı borçlanmalarının büyük bir kısmına katılmasının yanı sıra Düyûn-ı Umumiyenin ilk şekli olan Varidat-ı Sikke İdaresinin (1879-1880) kurulmasına ön ayak olmuştur. Düyûn-ı Umumiye idaresi de varlığını kısmen Osmanlı Bankasına borçludur. Osmanlı'da demir yolu yapımı için uygulanan kilometre garantisi usulü Osmanlı Bankasınca ortaya atılmıştır. 1883'de faaliyete geçen Tütün Rejisinin kurucuları arasında Osmanlı Bankası da yer almaktadır. Banka ayrıca Ereğli Kömür Madeni Şirketi, Tömbeki Şirketi, Beyrut Gaz Şirketi, Beyrut Liman Şirketi, Terkos Gaz Şirketi, Terkos Liman Şirketi, Fransız- Osmanlı Sınaî ve Ticari İnceleme

¹³⁸ Ulutan, ss.142, 144; Jacques Thobie, "Osmanlı Bankası", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (Osmanlı), s. 275.

¹³⁹ Thobie, Osmanlı, s. 778.

¹⁴⁰ Ulutan, ss. 144-146

Şirketi, İstanbul Elektrik ve Tramvay Şirketi, İstanbul Rıhtımları Şirketi başta olmak üzere pek çok şirketin tesisinde ve işletilmesinde yer almıştır¹⁴¹.

Banka geniş bir şube ağına sahiptir. Osmanlı Bankasının 1914'te, 1913 yılında kaldırılan Trablusgarp acentesi de hesaba katılırsa, İstanbul'daki genel müdürlük, Fransa, İngiltere ve Tunus acenteleri dışında, altmış ikisi İmparatorlukta olmak üzere seksen iki şubesi vardı¹⁴².

Anonim şirket olarak kurulan yabancı sermayeli bankalardan ikincisi Selanik Bankasıdır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal etmiş olan Selanik Bankası, Türk kredi işletmelerinin en eskilerinden biridir. 1888'de 2,000,000 franklık sermaye ile bir Osmanlı Anonim Şirketi olarak teşekkül edilmiştir. Banka, Avusturya-Macaristan ve Fransız sermayesi ile kurulmuştur. Bankanın yerli sacayağını da Selanik'in önde gelen tüccar ve banker ailesine mensup Allatini kardeşler oluşturmaktadır¹⁴³. 1908'den sonra ise Allatiniler ve Avusturyalı kurucu ortak Bankadan çekilme kararı almışlar, bunun ardından sermaye arttırımına gidilerek ihraç edilen banka hisseleri Societe Generale de Paris ile Banque de Paris et des Pays Bas¹⁴⁴ ve Viyana merkezli Anglo-Austria Banktan oluşan bir grubun denetimine geçmiştir. 1919'da ise yine Paris merkezli Credit Foncier d'Algerie et Tunisie ile iş birliğine gidilmiştir. Banka ilerleyen dönemde merkezini İstanbul olarak değiştirme yoluna gitmiştir.

Selanik Bankası Osmanlı toprakları üzerinde geniş şube ağına sahipti. Selanik, İstanbul, İzmir, Edirne, Manastır, Kavala, Üsküp, Samsun, Beyrut, Dedeoğlu, İskeçe, Drama gibi yerlerde şubeleri vardı. Banka şubelerinin bir kısmı ise Balkan Savaşları döneminde İmparatorluk sınırları dışında kalmıştı. Benzer şekilde Birinci Dünya Savaşı sonunda da Banka pek çok şubesini kaybetmişti. Bununla birlikte 1940'lara kadar Yunanistan'da önemli faaliyetler gösterdiği görülmektedir¹⁴⁵.

Tezin ana konusunu oluşturan Türkiye Milli Bankası da kuruluş yapısı itibarıyla yabancı sermaye ile kurulmuş bir Türk anonim şirkettir. Yabancılar

¹⁴¹ Toprak, Para, s.765; Ulutan, s. 144; Avcıoğlu, Düzeni, s. 141; Autheman, ss. 108-121, 131-133, 156-158, 167-168, 175-192, 211-214. Bankanın Osmanlı şirketlerindeki paylarına ilişkin liste için bkz. Thobie, Osmanlı, s. 776.

¹⁴² Thobie, Osmanlı, s. 777.

¹⁴³ Metin Berke, **Selanik Bankası'ndan İnterbank'a 110 Yıllık Mazi**, İnterbank ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 2000, ss.21-29; "Selanik Bankası", (Haz. İsmet Alkan ve Aslan Tufan Yazman), **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, Cilt: VIII, İTA Yayınları, İstanbul, 1953, s.222.

¹⁴⁴ La Banque de Paris ile Amsterdam'da bulunan Pays-Bas bankasının 1872'de birleşmesi ile oluşmuştur. Bkz. Ulutan, s. 92.

¹⁴⁵ Berke, ss. 44-53; Alkan ve Yazman, s. 222.

tarafından Türk anonim şirketi olarak kurulan diğer bankalar şu şekildedir: Midilli Bankası (1891), İtibar-ı Mali Osmanlı Anonim Şirketi (1910), Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası (1910), Umur-ı Ticariyye ve Sinaiiyye ve Maliyye Osmanlı Anonim Şirketi (Deutsche Orient Bank kurucularından- 1913), Emval-i Gayrimenkule ve İkrizat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi (1915), Türkiye Umumi Bankası (Macar Ticaret Bankası kurucularından- 1918) ve Ticaret ve Sanayi Türkiye ve İran Bankası Anonim Şirketi (1921) ¹⁴⁶.

1.1.3. Osmanlı Devleti'nde Şube Bulunduran Başlıca Yabancı Bankalar

Osmanlı'da merkezi yurtdışında olup İstanbul'da şube açan ve ait olduğu devletin Osmanlı'daki yatırımlarını destekleyen, devlete kredi veren yabancı bankalar da mevcuttur. Özellikle Düyûn-ı Umumiyyenin kurulması ardından yabancı sermayedarlar Osmanlı'ya daha güvenilir bir alan gözüyle baktıklarından ülkeye bu dönemde yabancı sermaye girişi hızlanmıştır. Bu da yabancı bankaların ilgisinin artmasını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Osmanlı'da şube tesis eden büyük yabancı bankaların ve yabancı sermaye ile Türk anonim şirketi şeklinde kurulan bankaların Devlete borç vermelerinin yanı sıra, esasen kendi ülkeleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ticareti arttırmak adına çabaladıkları; kendi ülkelerinin ilgilendikleri bölgelerde şube açtıkları; yabancı şirketlerle, yabancı uyruklu girişimcileri madencilik, ulaşım gibi alt yapı sektörlerinde yatırım yapmaya teşvik ettikleri aynı zamanda onlara aracılık ettikleri görülmektedir¹⁴⁷.

İlk olarak Almanya'yı ele almak gerekirse bu ülkenin sermaye ve iş çeşitliliği açısından başlıca dört büyük bankası 4D denilen, Deutsche Bank, Diskonto-Gesellschaft, Dresdner Bank ve Darmstödter Banktan oluşmaktaydı. Bunlar arasında Deutsche Bank lider konumdaydı. Banka, Osmanlı'daki neredeyse tüm Alman girişimleri için finansal destek sağlamaktaydı. Anadolu Demiryolları, Bağdat Demir Yolu, Haydarpaşa Limanı, İstanbul Tramvay Şirketi önemli girişimlerdi¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, (Bankalar) ss.412- 413. Ökçün bu çalışmada azınlıklar tarafından kurulan bankalar ve Türkler tarafından kurulan bankaları kuruldukları ile göre ayırarak incelemektedir.

¹⁴⁷ Akgüç, s. 12.

¹⁴⁸ Feis, ss.63-64; Kurmuş, s.231.

Deutsche Bank, 1870 yılında kurulmuş ve kuruluşundan iki ay sonra Prusya Hükûmeti tarafından anonim şirket yetkisi verilmişti. Bankanın amacı her türlü bankacılık hizmetini gerçekleştirmek, özellikle de Almanya ve diğer Avrupa ülkeleri ile denizaşırı pazarlar arasında ticari ilişkileri desteklemek ve kolaylaştırmaktı. Banka, takip eden süreçte Asya'dan Amerika'ya pek çok şube açtı¹⁴⁹. Deutsche Bank, yirmi bir büyük Alman bankası ve ticaret işletmesi tarafından 15 milyon mark kuruluş sermayesi ile kurulmuştu. Bankanın sermayesi 1881 'de 60 milyon; 1888'de 75 milyon; nihayet 1897'de 150 milyon marka çıktı. Deutsche Bank, Almanya'nın emperyalist yayılmasındaki en önemli araçtı. Hem büyük Alman gemicilik şirketleriyle, hem de Alman sanayii ile ilişkilerini sürdürdü ve yavru şirketleri kanalıyla sermaye ihracına katkıda bulundu. Bankanın ilk başlarda yüklendiği görev, Alman dış ticaretini Avrupa'da ve denizaşırı pazarlarda İngiliz bankalarına olan bağımlılıktan kurtarmaktı. 1890'dan itibaren açıkça Alman burjuvazisinin dünya çapındaki kapitalist iktisadi ilişkilerde öncü bir konum kazanması için çalışmaya başladı¹⁵⁰. Deutsche Bank diğer Alman bankalarına oranla Osmanlı topraklarındaki şubelerini daha geç tesis etmiş, 1909'da İstanbul'da ve ardından 1913'de Bağdat'ta şubelerini açmıştı¹⁵¹.

Osmanlı coğrafyasında çalışma yapan bir diğer Alman bankası Deutsche Palastina Bank, 1899'da kuruldu. Banka kısa zamanda Beyrut, Şam, Gazze, Hayfa, Kudüs, Nablus, Trablus, Şam'da şubeler açtı¹⁵². Bu bankanın sermayesi 1913 yılında 20,000,000 civarındaydı ve Filistin ekonomisini elinde tutan en önemli banka olmuştu¹⁵³.

1904'te Atina'da kurulan Banque d'Orient, İstanbul'da bir şube açmıştı. 1905'de ise bu şubeyi Deutsche Orient Banka devretmişti. O tarihte İzmir, Manisa, Soma, Bergama'da şubeler açmıştı. Deutsche Orient Bank, 1905'te Dresdner Bank, Schaaffhausensche Bankverein ve Nationalbank für Deutschland birleşmesi ile kurulmuştu. Bu banka pek çok girişime ön ayak oldu. 1908'de İstanbul'a elektrik sağlamak ve tramvay işletmek için La Societe pour Entreprises Electriques en Orient

¹⁴⁹ Peter Hertner, "German Banks Abroad Before 1914", **Banks as Multinationals** (Ed. Geoffrey Jones), Routledge, London, 1990, ss. 99-102.

¹⁵⁰ Lothar Rathmann, **Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, (Haz. Ragıp Zarakolu), Belge Yayınları, İstanbul, 1982, ss. 38-39.

¹⁵¹ Hasan Ferid, s. 27; Hertner, s. 112.

¹⁵² Edward Mead Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, (Bağdat), ss. 40-42.

¹⁵³ Novıçev, s. 98.

Şirketini kurdu. Deutsche Orient Bank belirtildiği üzere Banque d'Orient'in Hamburg ve İstanbul şubelerini kendisine kattı. İskenderiye, Kahire ve İzmir'de yeni şubeler açtı. Bankanın on yedi civarında şubesi vardı ve bu şubelerin büyük çoğunluğu Osmanlı topraklarındaydı ¹⁵⁴. İstanbul'da iki, Mısır'da altı şubesi olan Bankanın Bursa, Mersin, Adana, Dedeağaç, Edirne'de de şubeleri vardı. 16 milyon mark sermaye ile kurulan bankanın sermayesi 1911'de 32 milyon marka ulaşmıştı¹⁵⁵.

Almanlar Yakındoğu'da güçlü bir rakip olarak çıkmışlardı. Düşük faiz ve bol kredi vermeleri, Deutsche Bankın Türk vatandaşlarının devletten kredilerini tahsil etmeye girişmesi İstanbul'daki yerleşik bankacılık kurallarını oldukça değiştirmişti¹⁵⁶.

Bağlantı ve işlemlerin çeşitliği gibi konularda, Paris, Londra ve Berlin'den üstündü. Paris bir finans merkeziydi. Fransız girişimleri ve sermayesi uzak kıtalara yayılmakla birlikte asıl gelişim alanı Avrupa ve Akdeniz sahilleriydi. Fransa, Asya, Afrika ve ABD'de önemli nüfuz alanları elde etmekle birlikte Avrupa, Fransız sermayesinin başlıca alanıydı¹⁵⁷. Osmanlı topraklarında Osmanlı Bankasının büyük bir hâkimiyeti vardı. Ağırlıklı olarak Fransız yönetiminde olan bu banka Fransız Devleti tarafından da desteklenmekteydi. Bu nedenle Osmanlı Bankası dışındaki Fransız bankalarının Osmanlı'daki çalışmaları daha sınırlı kalmıştı. İstanbul'da şubesi bulunan ve uzun müddet çalışan önemli bir Fransız bankası 1863'de Fransa'da kurulan Le Credit Lyonnais'dir. Bu banka 1875'de İstanbul'da ilk şubesini açmıştır. Bundan sonra İzmir, Yafa, Kudüs'te şubeler açmıştır. 1933'e kadar İstanbul'da çeşitli semtlerde şubeleri olmuştur¹⁵⁸.

İtalyan bankalarına bakacak olursak, 1880 yılında kurulan Banca di Roma, özellikle İtalya'nın dış ticaretini finanse etmek ve doğu memleketlerine nüfuz etmesini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Trablusgarp, Bingazi'de pek çok şubesi vardır. İlaveten Habeşistan, Somali, Mısır, Fas'ta da şubeler tesis etmiştir¹⁵⁹. Banco di Roma İstanbul şubesini TMB gibi 1909 yılında açmıştır. Union Han'da faaliyet göstermiştir.

¹⁵⁴ Hasan Ferid, ss. 28-29.Earle, Bağdat, s.94; Hertner, s.111.

¹⁵⁵ Novıçev, s. 98.

¹⁵⁶ Earle, Bağdat, ss. 94-95.

¹⁵⁷ Feis, ss. 38-51.

¹⁵⁸ Hasan Ferid, s. 27; Ulutan, ss.96, 156.

¹⁵⁹ Ulutan, s. 110.

Bundan sonra da İstanbul'un çeşitli bölgelerinde şube açtığı görülmektedir¹⁶⁰. Banca Commerciale Italia 1894'de Milano'da Alman sermayedarların teşebbüsü ile kurulmasının ardından 1915'de bankadan Almanlar çıkartılmıştır¹⁶¹. Bankanın 1919'dan 1977'ye kadar İstanbul'da çeşitli şubeleri bulunmuştur¹⁶².

İngiliz bankaları ise daha sınırlı kalmışlardır. 1900'de Londra'da kurulan British Oriental Bankın İzmir'de bir şubesi vardır. 1902'de ise İngilizler, Anglo-Palestine CO.isimli bir şirket kurarak Beyrut, Hayfa, Gazze, Kudüs'te şubeler tesis etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda şubesi bulunan bir diğer İngiliz bankası 1908'de kurulan Anglo-Levantine Bankasıdır.

İstanbul'da şubesi olan Avusturya bankaları arasında da Wiener Bankverein'ı saymak mümkündür. Bu banka 1905'te İstanbul'da, 1912'de İzmir'de şube açmıştır. Rus Ticaret-i Hariciye Bankası (Rus Dış Ticaret Bankası) ise 1909 yılında İstanbul'da şube açmıştır. Yunanistan'ın Atina Bankası ise 1904 yılında İstanbul'da ve takip eden yıllarda Trabzon, Samsun, İzmir ve Mersin'de şubeler açmıştır¹⁶³.

Osmanlı'daki yabancı bankaların genel olarak üç şekilde faaliyette bulunmaları söz konusuydu: istikraz vermek, diğer yabancı unsurlarla müşterek olarak yabancı şirketler oluşturmak ve kendi milletlerine ait şirketlere destek olmak için çeşitli finans grupları kurmak¹⁶⁴. Yabancı bankalar kendisine yatırımda bulunan müşterilerine cari hesap da açarlardı. Vadesiz tediyatta bulunanlar için genellikle faiz verilmezdi; fakat daha sonra bu usul değişti. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde açtıkları şubelerinde bu bankalar vadesiz tevdiat için faiz vermeye başladılar. Bu banka şubeleri genellikle kendi memleketlerinden sermaye getirmeyip memleket dâhilinde halkın tevdiatını az bir faizle kabul edip merkez idarelerinin şöhretine dayanarak başarı elde etmeyi umuyorlardı. TMB'nin, Deutsche Bankın İstanbul şubesinin faiz oranı %3'tü, Wiener Bankın % 3½'idi, Selanik ve Atina Bankasının %4'tü¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Bankanın son şubesi 2007 yılında Yapı Kredi Bankasına katılarak kapanmıştır. Bkz. Özlem Özcan, **İstanbul Tarihinde Bankacılık Faaliyetlerinin Gerçekleştiği Yapılar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 139

¹⁶¹ Ulutan, s. 109.

¹⁶² Özcan, ss. 139-140.

¹⁶³ Hasan Ferid, s.28; Ulutan, s. 157.

¹⁶⁴ Geyikdağı, s. 157.

¹⁶⁵ Hasan Ferid, s.110.

1.1.4. Osmanlı Devleti'nde Kurulan Milli Bankalar

Osmanlı Devleti'nde bankacılığın seyrinde yukarıda sayılan tefeci, sarraf, bankerlerin doğuşu ve yabancı bankaların kurulması aşamalarından sonra bir diğer aşama ulusal bankaların kurulmasıdır.

Ulusal bankalar ilk etapta yabancı bankaların faaliyet göstermediği alanlardaki ihtiyaca binaen kurulmuştur. Yabancı bankalar özellikle tarımsal kredi vermeye sıcak bakmamakta daha çok mevduat toplamaya yönelmekteydiler. Bu anlamda tarım kesimini destekleyecek ulusal bir bankaya ihtiyaç vardı. Osmanlı Devleti'nde ilk ulusal banka Ziraat Bankası olacaktır. Mültezimlerin ve tefecilerin köylüyü sömürmesini engellemek amacıyla yola çıkan Mithat Paşa, 1863'den itibaren tarımsal krediyi teşkilatlandırmaya başlamış ve bu amaçla 1867'de "Memleket Sandıklarını" oluşturmuştur. Bu ilk oluşumda memleket sandıklarının sermayesi imece usulü ile oluşturulmuştu. 1883'de devletin müdahalesiyle bu sandıkların ismi "Menafi Sandıkları"na dönüştürülmüş, Ticaret ve Nafia Nezaretinin kontrolüne girmiş ve sonuçta 1888'de Ziraat Bankasına çevrilmesi ile süreç tamamlanmıştır.

Ziraat Bankası resmi bir devlet kuruluşu şeklindedir. Banka 1901'de Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretine bağlanmıştır. 1916'da bu durum yasallaşırken ertesi yıl Ziraat ve Ticaret Nazırı, Banka nizamnamesinin uygulanmasında yetkili kılınmıştır. Banka sermayesi, aşar vergisi ile birlikte ve vergi gelirinin onda biri olarak tahsil edilen paylardan ve yıllık kârların üçte birinden oluşmaktadır. 1909'dan aşar kaldırılana kadar bu pay onda yarım şeklindedir¹⁶⁶.

Ziraat Bankasının başlıca işlevi arazi sahiplerine, sanayi-i ziraiye sahiplerine, zirai işlerle uğraşan şirketlere ve tevdiat sahiplerine kredi vermek, cari hesap açmak; gerekli olduğunda hayvan, tohumluk, zirai alet, malzeme temin etmek ve bunları peşin veya taksitle çiftçiye dağıtmak; arazi satın almak ve bu araziyi imar ve taksim ederek taksitle ödemek üzere isteyenlere vermek; tevdiat kabul etmektir¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Arslan Yüzgün, "Ziraat Bankası", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (Ziraat), ss. 771-773. Ziraat Bankasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Sami Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası**, Kenan Basımevi Ve Klişe Fab., İstanbul, 1939; Ziraat Bankası, **Cumhuriyetimizin Ellinci Yılında T.C. Ziraat Bankası 1923-1973**, Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1973.

¹⁶⁷ Ulutan, s. 162.

Ziraat Bankasının yukarıda sayılanların haricinde başka işlevleri de olmuştur. Bunlardan en önemlisi tarımsal reformun ilerlemesi için bankanın kârlarının kullanılması olmuştur. Banka kuruluş sözleşmesinin ilgili maddesi uyarınca üçte iki net kârını tarımın geliştirilmesi için ayırmaktaydı. Banka, Türk öğrencilerin yurt dışındaki tarım okullarına gönderilmesini, zirai okullar ve model çiftlikler kurulmasını destekledi. Hükûmetin ziraat reformlarının teşvikçisi oldu. Bunun dışında tarım dışı faaliyetler de yürüttü. Bankanın vergi tahsildarı gibi davrandığı, topladığı vergileri, gelirleri çeşitli nezaretlere gönderdiği görüldü. Bankanın üstlendiği bir diğer tarım dışı faaliyet Hükûmetin genel mali maksatları için fon ayırması oldu. Devlet Bankadan önemli miktarda borç aldı ya da Bankanın anaparasını uluslararası kredilere kefalet için kullandı¹⁶⁸.

Mithat Paşa'nın bir diğer bankacılık girişimi Tuna Valiliğinden İstanbul'a döndüğü vakit, 1868'de gerçekleştirdiği İstanbul Emniyet Sandıklarının kurulmasıdır. Benzer uygulamanın örneğini Almanya ve Fransa'da da görmek mümkündür. Bu uygulama halkın elindeki dağınık paraları biraraya getirerek zanaat sahibi ve esnafın kullanımına sunmayı ve halka tasarrufu aşılarmayı hedeflemekteydi. Bu kurum, aynı zamanda bir rehin ve istihlak bankasıydı. İstanbul Emniyet Sandığı, 1886'da Ticaret ve Nafia Nezaretine bağlanırken 1907'de Ziraat Bankasına bağlanmıştır. Cumhuriyet'e intikal etmiş ve büyümüştür¹⁶⁹.

Özellikle 1909-1930 yılları arasında Türkiye'de ulusal bankacılığın yabancı ve azınlık bankalarına göre daha yoğun bir biçimde kurulup gelişme gösterdiği bilinmektedir. Yurt dışına hammadde ve yiyecek satma, yurt dışından işlenmiş madde satın alma sürecinde iktisadi açıdan belirli bir güçlenme aşamasına ulaşan Türk-Müslüman tüccar ve toprak sahibi bu dönemde yabancılardan ve azınlıklardan bağımsız olarak, onların yerine geçmek için anonim şirket şeklinde bankalar halinde örgütlenmişlerdir¹⁷⁰.

Aşağıda ayrıntılı olarak değinileceği üzere II. Meşrutiyet döneminde İttihatçılar ulusal bankacılığı benimsemişlerdir. Bunun en büyük nedeni Osmanlı Bankasının ülke çıkarları ile bağdaşmayan tutumudur. Trablusgarp savaşı döneminde

¹⁶⁸ Donald Quataert, "Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiye'sinde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu", çev. Salih Kış, **Seçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29, 2011, ss. 475-480.

¹⁶⁹ Ulutan, ss.164-165; Tarlan, s. 75.

¹⁷⁰ Ökçün, Bankalar, ss. 458-459.

Banka, rezervindeki fonları İtalya’da işletmiştir. Balkan Savaşları döneminde Babıali’ye parasal yönden zorluk çıkartmıştır. Birinci Dünya Savaşı sürecinde Babıali’nin almakta olduğu önlemler Banka tarafından benimsenmemiştir¹⁷¹. Yine bu dönemde Osmanlı Bankası, Hükûmetin avans ve banknot ihracı taleplerine olumlu yanıt vermemiş bunun üzerine Almanya’dan kredi alma yoluna gidilmiştir. Almanya bu süreçte Osmanlı’ya kendisine ait bir emisyon bankası kurmasını da önermiştir¹⁷².

Sayılan sebepler dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihatçıların ulusal nitelikli bir banka kurmaya giriştikleri görüldü. Bunlardan ilki Evkaf Nezaretinin de sermayedarları arasında yer alacağı Evkaf Bankası oldu. İkinci banka ise 1917’de kurulacak olan İtibar-ı Milli Bankası idi. Banka 4,000,000 sermaye ile teşkil edilmişti. Kurucuları arasında Cavit Bey¹⁷³, Hüseyin Cahit Yalçın¹⁷⁴, Selanikli Tüccar Tevfik Bey vardır¹⁷⁵.

¹⁷¹ Toprak, Para, s. 767.

¹⁷² Suat Oktar ve Arzu Varlı, “İttihat ve Terakki Dönemi’nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”, **Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVII, Sayı: II, 2009, s.10.

¹⁷³ Mehmed Cavid Bey (1875-1926). Selanik doğumludur. Mekteb-i İdadi-i Mülki ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane’de eğitim görmüştür. Ziraat Bankasında Muhasebe Kalemi görevinde bulunmuştur. Aynı zamanda çeşitli mekteplerde iktisat ve hesap hocalığı yapmıştır. İkinci Meşrutiyet’in ardından iki dönem Selanik Mebusluğu yapmıştır. Balkan Savaşları sonrası Selanik’in kaybedilmesi üzerine de Çanakkale Mebusluğu yapmıştır. 1909, 1910-1911, 1912, 1914, 1917-1918 yıllarında olmak üzere 4,5 yıldan fazla Maliye Nazırlığı, 1912 seçimlerinin ardından Nafia Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. 1918’de Düyun-ı Umumiye İdaresi Türk dainler vekilliğine getirilmiştir. 1918’de Divan-ı Harp’te yargılanan Cavit Bey yurt dışına kaçmıştır. 1921’de Londra Konferansına Ankara Hükûmetinin danışmanlarından biri olarak katılmıştır. Bundan sonra tekrar İstanbul’a dönmüş ve tekrar Düyun-ı Umumiye İdaresi Türk dainler vekilliğine getirilmiştir. Lozan Konferansına katılan Türk delegeleri arasında bulunan Cavit Bey, iktisadi konularda İsmet Paşa ile anlaşmazlığa düşmüş ve heyetten çıkartılmıştır. 1926 yılında İzmir suikasti davasından yargılanıp serbest bırakıldıysada bir müddet sonra İttihat ve Terakki’yi diriltme ve anayasayı zorla değiştirmeye yönelik teşebbüste bulunduğu gerekçesiyle İstiklal Mahkemesinin verdiği kararla idam edilmiştir. Bkz. Selim İleri, “Cavid Bey, Mehmed”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, s. 175. Cavit Bey’e verilen idam kararı yurtdışında derin etki yarattı. Savcının ölüm cezası istemesinden dolayı pek çok mali kuruluş ve Rothschild ailesi cezanın hafifletilmesi için uğraş verdi. Bkz. Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.232-233.

¹⁷⁴ Hüseyin Cahit Yalçın (1874-1957). Balıkesir doğumludur. 1896’da Mülkiye Mektebini bitirmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanı ile İTC yanında siyasete atılmıştır. Ağustos 1908’de Hüseyin Kazım Kadri ve Tevfik Fikret ile birlikte İttihat ve Terakki döneminin en önemli gazetelerinden *Tanin*’i çıkartmıştır. Aynı yıl İstanbul mebusu olarak Meclise girmiştir. 1919’da İngilizler tarafından tutuklanarak Malta’ya sürülmüştür. 1921’de Anadolu’ya döndükten sonra tekrar *Tanin*’i yayınlamıştır. Üç kez tutuklanmış ve İstiklal Mahkemesine sevk edilmiştir. 1925’de Çorum’a sürülmüş, bir yıl sonra geri dönmüştür. 1939-1954 yılları arası Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan Çankırı, İstanbul, Kars vekilliği yapmıştır. 1948’den itibaren CHF’nin yayın organı *Ulus*’da başyazarlık yapmıştır. 1954’de bu kez Demokrat Parti tarafından tutuklanıp iki yıl hapse mahkûm edilmiş, üç buçuk ay sonra serbest bırakılmıştır. Hüseyin Cahit, siyasi hayatının yanında edebiyat hayatında da önemli bir yere sahiptir. Bkz. Ömer Faruk Huyugüzel, “Yalçın, Hüseyin Cahit”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 43, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 300-301.

¹⁷⁵ Toprak, Para, s. 767.

Böyle bir ortamda kurulan İtibar-ı Milli Bankasının milli kimliğinin korunmasına önem verilmişti. Bu bankaya sadece Osmanlı tebasından kimseler hissedar olabilirdi. Bankanın her türlü işleminde Türkçenin kullanılması zorunluydu. Maliye Nazırı, Bankanın çıkardığı hisse senetlerini Devlet adına alma yetkisine sahipti. Devlete ayrılan hisse senetleri hiçbir suretle başkasına satılamazdı. Banka damga vergisi ve Hicaz demir yolu ianesi dâhil her türlü vergiden ve posta ve telgraf ücretlerinden muaftı ve çeşitli imtiyazlara sahipti¹⁷⁶. Bu yeni bankaya emisyon hakkı, Osmanlı Bankasının imtiyaz süresinin dolacağı, 1925 yılı sonrası için tanınmıştı. Banka, devlet bankası statüsünün tanınması için bu sürenin bitmesini bekleyecekti¹⁷⁷.

Banka, olağan bankacılık işlemlerinin dışında her türlü özel ve devlet müessesesini finanse etmek, bunların sermayelerine katılmak gibi faaliyetlerde bulunabilecekti. Banka aynı zamanda Ergani Bakır Madenlerini işletmek ve bu madenlerin limana ulaşmasını sağlayacak bir demir yolu tesis etmek imtiyazını almıştı. Bu işler için Alman bankalarının sermayesine başvurduğundan Banka, milli vasfını kısmen kaybetmişti¹⁷⁸.

Sayılan bankalar haricinde 1908-1923 yılları arası anonim şirket olarak kurulan bankalar şu şekildedir; İstanbul Bankası (1911), Konya İktisadi Milli Bankası (1911), Adapazarı İslam Ticaret Bankası (Türk Ticaret Bankası- 1913), Milli Aydın Bankası (1914), Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi (1914), Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi (1914), Karaman Milli Bankası (1915), Akşehir Bankası (Akşehir İktisadi Osmani Şirketi-1916), Kayseri Milli İktisat Bankası (1916), Köy İktisat Bankası (1916), Ticaret ve İtibar-ı Umumi Bankası (1917), Manisa Bağcılar Bankası (Türkiye Bağcılar Bankası- 1917), Konya Ahali Bankası (1918), İktisat Anonim Şirketi (1918), İktisad-ı Milli Bankası (1918), İtibar ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi (1918), Eskişehir Çiftçi Bankası (1918), Adapazarı Emniyet Bankası (1919), Konya Türk Ticaret Bankası (1920), Bor Zurra ve Tüccar Bankası (1921). Bazı kaynaklarda, bu dönemde kurulan Aydın İncir ve Himaye-i Zurra Osmanlı A.Ş. de ulusal bankalar arasında yer almaktadır¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Ökçün, Bankalar, s. 416; Oktar ve Varlı, ss. 14-16; Tarlan, ss. 75-76.

¹⁷⁷ E.Eldem, Osmanlı, ss. 332-333.

¹⁷⁸ V.Eldem, Harp, s. 127; Tarlan, s. 76.

¹⁷⁹ Ökçün, Bankalar, ss. 415-438; Akgüç, ss. 13-14; Ulutan, s. 167; Tarlan, ss. 77-78.

Bu bankalara ilişkin ilk gözlem yabancı sermayenin hâkim olduğu bankalar İstanbul'da kurulurken ulusal bankaların daha çok İstanbul dışında kurulduğu yönündedir. İkinci olarak ulusal bankacılık hareketinin Birinci Dünya Savaşı döneminde oldukça güçlendiği görülmektedir. Bu süreçte Türk-Müslüman tüccar veya toprak sahibinin kendi aralarında kredi sorununa çözüm bulmak, yabancıların veya azınlıkların yerini almak ya da onların bıraktığı boşluğu doldurmak amacını taşıdıkları görülmektedir¹⁸⁰. İtibar-ı Milli Bankası hariç bu bankaların faaliyetleri sınırlı ve bölgesel kalmıştır. Bununla birlikte personel kadrolarında tercihen Türklere yer verdiklerinden ileride büyük hizmetler görececek banka personelini yetiştirme ve memlekette teşebbüs fikrini yaymada önemli rol oynamışlardır¹⁸¹.

1.2. İNGİLİZ ÇOK ULUSLU BANKACILIK SİSTEMİ VE OSMANLI DEVLETİ

TMB Osmanlı topraklarında faaliyette bulunmuş İngiliz sermayeli bir bankadır. Bu nedenle Osmanlı'da bankacılığın genel görünümü incelendikten sonra bir sonraki aşama İngiltere'nin ülke dışında kurduğu bankalar ve bunların yapısı olacak. İngiliz deniz aşırı bankacılığının esas amacının İngiliz dış ticaretini finanse etmek ve İngiltere'nin sermaye ihracatını kolaylaştırmak olduğu kabul edilir. Bu kurumların İngiliz bankacılık sisteminde ve Londra piyasalarında işgal ettikleri önemli pozisyon genel olarak kabul görmüştür¹⁸².

Sanayi Devriminin ve kapitalizmin lokomotifleri olan İngiltere, Hollanda ile birlikte finansal faaliyetlerin en çok gelişmiş olduğu iki ülkeden biriydi. Yukarıda incelendiği üzere XIX.yüzyılın ilk yarısında İngiliz sermayesi Avrupa dışındaki ülkeler için en iyi kaynaktı. XIX.yüzyılın ilk çeyreğinde İngiliz mevduat bankacılığı da çok gelişmişti. 1816-1818 arasında 250 tasarruf bankası kurularak halkın tasarruflarının yatırıma çevrilmesi planlanmıştı. Teknolojik gelişmelere paralel olarak yolculuğun hızlanması, telgraf kablolarının döşenmesi, posta hizmetlerinin gelişmesi, seyahatin kolaylaşması sermaye hareketlerini de hızlandırmıştı¹⁸³.

¹⁸⁰ Ökçün, Bankalar, ss.463-464, 474.

¹⁸¹ V.Eldem, Harp, s. 127.

¹⁸² Albert Baster, "The Origins of British Banking Expansion in the Near East", **The Economic History Review**, Cilt: 5, Sayı: 1, 1934, (The Origins) s. 76.

¹⁸³ Geyikdağı, s. 86.

İngiltere dışında şube açan ilk İngiliz bankalarına 1830'lu yıllarda rastlanacaktı. İlk denizaşırı bankalar, Avusturya, Kanada, Batı Hindistan ve Akdeniz'de şubeler açacaklardı. Bu bankalar, takip eden on yıl içerisinde dünyanın birçok yerinde modern bankacılığın öncüleri olacaklardı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde otuz civarında İngiliz bankasının İngiliz İmparatorluğu ve dünyanın başka yerlerinde bin civarı şubesi vardı¹⁸⁴. 1890'a kadar otuz iki İngiliz sicilli deniz aşırı banka, yurt dışında yedi yüz on şube ve acenta açmışlardı. 1913'te bu sayı bin iki yüz seksen altı idi. Almanya da dâhil olmak üzere bu dönemde diğer ülkeler, yabancı şubelerin dağılımı ve sayısı bakımından İngiltere ile kıyaslanamazdı. 1914 öncesinde Almanya, Fransa gibi Avrupa ülkelerinin koloni topraklarında ve Latin Amerika'da şube ağları vardı; ancak bu İngiltere'nin Avusturalya'dan güney Afrika'ya uzanan şube ağıyla kıyaslanamazdı¹⁸⁵.

Jones, çok uluslu bankacılık kavramı ile uluslararası bankacılık kavramını birbirinden ayırmaktadır. Çok uluslu bankaların şubelerinin ve bağlı şirketlerinin sahipliği ve kontrolü birden fazla ülkededir. Türkiye Milli Bankası bu gruba dâhil edilebilir. Uluslararası bankacılık XIX. yüzyıldan önce de varlığını sürdürmekteydi. Bu bankalar sayesinde uluslararası ticaret finanse edilecek ve ulusal paralar takas edilecekti. Geç Ortaçağlarda Peruzzi, Medici gibi isimler bu tip aktivitelerin ünlü isimleriydi. XVI.yüzyılda Güney Almanyalı bankerler ve sonra Hollandalı bankerler alanın lideri olacaklardı. Bu uluslararası bankacılık ara sıra da olsa çok uluslu aktiviteleri de içeriyordu; ancak yukarıda belirtildiği gibi çok uluslu bankacılık büyük ölçekte İngiltere öncülüğünde 1830'lu yıllarda başlayacaktı. İngiliz ticaret bankalarından, yurtdışında mülkiyeti olan ve yönetilen bankalardan kasıt Rothschilds, Baring, Schrodgers, Morgan Grengell gibi isimlerdi. Bunlar tüccar bankerlerdi ve XIX.yüzyıl için önemli birer figür oluşturdular. Avrupa ve ABD'de pek çok ihracat finansmanı yürüttüler.

İngiliz çok uluslu bankaları diğer ülkelerdeki aksine bağımsız yapılar olarak gelişeceklerdi. Her yerde, Avrupa'da, ABD'de, çok uluslu bankacılık işlemleri, yerel bankacılık yapan bankalarca başlatıldı. İngiltere'de ise durum bu şekilde değildi.

¹⁸⁴ Geoffrey Jones, **British Multinational Banking 1830-1990**, Clarendon Press, Oxford, 1993, (British), s.1.

¹⁸⁵ Geoffrey Jones, "Competitive Advantages in British Multinational Banking since 1890", **Banks as Multinational**, (Ed. Geoffrey Jones), Routledge, London, 1990, (Comperative), ss.30-33.

XIX.yüzyılda İngiliz çok uluslu bankaları, İngiltere'nin içinde yerel bankacılık işlemlerini üstlenmediler. Doğrudan yurt dışında bankacılık işlemi yapmak için kuruldular; ancak Londra'daki idarehaneleri, yöneticilerin ve yetkililerin önemli kararlarını verdikleri birimler olmayı sürdürdü. 1835-1837 yıllarında Avusturalya'daki kolonilerde kurulan Bank of Australia, Bank of South Australia ve Union Bank of Australia bunların ilk örneklerindendi. Daha sonra da çeşitli coğrafyalarda bankalar kurulacaktı.

XIX.yüzyılın başlarında İngiliz yasaları şirketlere sınırlı sorumluluk ayrıcalığı sunmamaktaydı; oysa denizaşırı ülkelerde bankacılık işini yürütmekteki risk bu türden bir garanti gerektiriyordu. Çözüm Kraliyet Fermanı oldu ve bu şekilde bir tür sınırlı sorumluluk sağlanmış oldu. Bankaların banknot çıkarmaları ödenmiş sermayeleri ile sınırlandı; hissedarları için çifte yükümlülük şartı koşuldu; yıllık mali hesapları yayınlamaları ve şubelerinin açılıp kapanmasının kontrolü şart koşuldu; vazifeleri bankacılık ile sınırlandı; imtiyaznamelerini periyodik olarak yenilesinler diye işlem süreleri kısıtlandı. Kraliyet Fermanı tekel vermiyordu; ancak banknot çıkartılması ve daha başka şeylere gerek kalmadan İngiliz sömürge Hükûmeti için kaynak sağlamak hakkı tanıyordu¹⁸⁶.

1890'lardaki finansal karışıklığın ardından Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda dünya ekonomisinde büyüme yaşanacaktı. Bu dönemde politik ve diplomatik krizler fazla olmakla birlikte dünya ticareti büyümeye devam edecekti. Bu koşullar İngiliz çok uluslu bankaları için ideal ortamı sağlayacaktı. Yeni fırsatlar arama girişimindeki İngiliz bankerler bu amaçla Asya ve Afrika'ya gireceklerdi. 1890'lardan itibaren pek çok İngiliz bankası kurulmakla birlikte 1913'e gelindiğinde bunların ancak yarısı varlığını sürdürebilmişti. 1890'larda var olan otuz üç bankadan on yedisi devam ederken geri kalanı ise ya başka bankalarla birleşmiş ya da kapanmış durumdaydı. Kapanan bankalar genellikle küçük ölçekli olanlardı.

İngiliz İmparatorluğu'nun gücü ve büyüklüğü, İngiliz bankalarına rekabet avantajı sunmaktaydı. İngiltere, Avrupa'nın geri kalanı ve ABD ile sıkı bir ticari ilişki içerisindeydi. Hindistan, Singapur, Hong Kong'da İngiliz denizaşırı bankalarının etkisi günden güne yükseldi. XIX.yüzyıl sonuna kadar Latin Amerika için de aynı şey

¹⁸⁶ Jones, British, ss. 4-14,19

geçerliydi. 1914'den önceki yirmi yılda İmparatorluk, Güney, Batı, Doğu Afrika'ya genişledi, bu durumu denizaşırı banka şubeleri takip etti¹⁸⁷.

İngiltere'de büyük ticari bankalar, tüm dünyadaki emtia hareketini finanse etmeye başlamıştı. Bu bankaların büyük kredi kaynakları vardı. Commonwealth Bank of Australia, The Imperial Bank of India, National Bank of South Africa, Bank of Montreal, Hong Kong and Shanghai Bank gibi pek çok banka karşımıza çıkmaktaydı. Tüm bu İngiliz sermayesi yabancı ticareti finanse etmek, dışarıdaki ticari fırsatları keşfetmek ve ayakta tutmak içindi¹⁸⁸.

1914-1946 sürecinin ilk yarısında İngiliz çok uluslu bankaları büyümeye devam etti. Bankaların sayısı, 1928'e kadar 1913'dekinin iki katından fazlaydı. 1930'lar ise durgunluk dönemi¹⁸⁹.

Bakıldığında, XIX.ve XX.yüzyılın büyük çoğunluğunda çok uluslu bankalar üzerinde anavatan ve ev sahibi ülkenin kontrolü sınırlıydı. Bu dönemde bir İngiliz sermayedar, denizaşırı banka kurmak ve yatırım yapmak isterse İngiliz Hükûmeti buna karışmazdı. Genel bir serbestlik hâkimdi¹⁹⁰. Hükûmet, finans kuruluşlarına, bağımlı bir birim olarak değil, bağımsız ayrı bir güç olarak davranma eğilimindeydi. Edward Grey¹⁹¹, 1914'teki konuşmasında, İngiliz finansçıların işlerini politikadan bağımsız olarak yürüttüklerini belirtecekti. Grey, kredi işlerinde finansörleri kendi halinde bırakmaları gerektiğini; ancak bunun kredilerin hiçbir durumda politik karakterde olmadıkları veya finansörlerin Dışişlerine herhangi bir itirazları olup olmadığını sormayacakları anlamına gelmediğini belirtecekti. Genel olarak Dışişleri, Güney Amerika başta olmak üzere müdahaleci olmazdı. Feis, konuyla ilgili yaptığı değerlendirmede Çin, Hindistan, Türkiye, İran, Mısır gibi az gelişmiş bölgelerde İngiliz Hükûmetinin ön plana çıktığını belirtilmektedir¹⁹². Platt ise iki ana etkenin siyasiler ve yetkililerin geleneksel denizaşırı ticari girişime karışmama politikasında değişikliğe neden olduğunu belirtmektedir. Bunları ciddi politik tehditler ve rekabetçi

¹⁸⁷ Jones, British, ss. 60-81, 103.

¹⁸⁸ Feis, s.7.

¹⁸⁹ Jones, British, s. 135.

¹⁹⁰ Jones, British, ss. 103-104.

¹⁹¹ Edward Grey (1862-1933). 1892-1895 arası Dışişleri Müsteşarlığı, 1905-1916 arası Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. 1919'da ABD'de geçici Büyükelçi olarak görevlendirilmiştir. Bkz. Heller, s. 497. 1916 sonunda Başbakan Asquith'in görevi Llyod George'a devretmesi üzerine on bir yıl sürdürdüğü görevinden ayrıldı. Görme yetisini yitirmesinden sonra 1928'de Oxford Üniversitesi tarafından rektör olarak seçildi. Bkz. **Encyclopedia Britannica**, Cilt: 10, ABD, 1965, ss. 921-922.

¹⁹² Feis, ss.85, 98.

ticari güçlerin İngiltere'nin dünyadaki mevcut konumuna karşı tehdit oluşturmaları olarak sıralamaktadır. Bu faktörlerin ise Türkiye, İran ve Çin'de olduğunu belirtmektedir¹⁹³.

XIX.yüzyılın ortalarında İngiltere'nin *gayrı resmi imparatorluğunun*¹⁹⁴ varlığı inkâr edilemezdi. İngiltere'nin resmi sorumluluğu olmaksızın kontrol ettiği bir imparatorluğu vardı. Yüzyılın sonuna doğru ise İngiltere'nin güçlü rakipleri ortaya çıkmıştı. Rusya, Fransa, Almanya dış kredi ve finansal imtiyaz alanına girmişti. Avrupalı devletler arasında artan tansiyon, Asya ve Afrika'nın paylaşılması XIX. yüzyılın sonlarında ekonomik girişimlerin önemini büyük ölçüde arttırdı. Yabancı bir hükûmete kredi vermek onu politik olarak kontrol etmeyi beraberinde getirmekteydi. Demiryolları, yollar, madencilik ve diğer imtiyazlar finansör güce bölgesel üstünlük sağlamaktaydı. XIX. yüzyılda, rekabet içindeki güçlerin konumunun ince bir çizgide olduğu, bölüşmenin bir takım tehlikelere yol açabileceğinden pek de arzu edilir olmadığı, bölgedeki rejimin soluk bir havada büyüklüğünü muhafaza ettiği Türkiye, Çin ve İran öne çıkmaktaydı. Her üçünde de İngiltere'nin büyük ekonomik çıkarları vardı. Bu bölgeleri Avrupa çatışmasının odağı yapan şey onların içsel olarak parçalanma sürecinde olmalarıydı. İngiltere bu bölgelerdeki diplomatik etkisini ya yeniden inşa etmeli ya da restore etmeliydi. Politik gücün korunması açısından finansal çıkarlar önemli olduğundan İngiltere Hükûmetinin bir araç olarak bunu kullanması kaçınılmazdı. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Türkiye, Çin ve İran'da politik avantaj sağlamak adına İngiliz finansçıların çıkarlarını genişletmesi İngiliz resmi makamları tarafından gösterilen bilinçli bir çabaydı. İngiltere, *gayrı resmi imparatorluk* yaratmak için bireysel ekonomik girişimlere dayanmıştı¹⁹⁵.

Herhangi bir yabancı hükûmetin, dış borçlanmanın had safhada olduğu bu ülkelerde etki elde etmesinin en iyi rolü kredi sağlamaktı¹⁹⁶. Büyük devletler, olası bir bölgesel paylaşıma dâhil olmak adına ülkedeki imtiyazlara katılmak ve bu ülkeye kredi vermek için yarış halindeydiler. Şubat 1914'te İstanbul'daki İngiliz konsolosu, hem Türkiye'nin bağımsızlığını devam ettirmesi hem de parçalanması durumlarında Türkiye'deki mevcut konumlarını muhafaza etmeleri gerektiğini belirtecekti.

¹⁹³ Platt, s. 32

¹⁹⁴ Informal Empire

¹⁹⁵ Mclean, ss. 291- 292.

¹⁹⁶ Pat Thane, "Financiers and the British State: The Case of Sir Ernest Cassel", **Business History**, Cilt: 28, Sayı: 1, 1986, s. 92.

Türkiye'nin bağımsız kalması durumunda İngiltere Mecliste söz sahibi olmalıydı. Parçalanması durumunda ise İngiltere paylaşımına katılacaktı¹⁹⁷.

Siyaset ve finans İran, Çin ve Türkiye'de iç içeydi. 1914'e kadar İngiliz politikası Türkiye'yi olduğu gibi, İran'ı ise güçlü tutma yönündeydi. Tahran Hükûmeti de artan şekilde dış kredilere dayanmaktaydı. Türkiye'de olduğu gibi burada da İngiliz devlet adamları ekonomik imtiyazların politik önemini sezmışler ve sermayelerini yollara madenlere ve demir yollarına yatırmışlardı. Hardinge¹⁹⁸, İran'a verilecek kredinin politik güç anlamına geldiğini belirtmişti. Ne kadar borç verilirse İran Hükûmeti üzerinde İngiltere'nin politik nüfuzu o kadar artacaktı. İngiltere destek vermezse Almanya veya Rusya onun yerine geçebilirdi. İngiliz Hükûmetinin İran'daki mali temsilcisi 1889'da kurulan Imperial Bank of Persia idi¹⁹⁹. Bu banka İngiliz politikasının finansal kolu olarak görev yaptı.

Benzer şekilde Çin de iflas etmiş bir hazineye sahipti ve bölgede Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere arasında rekabet vardı. 1904'ten sonra İngiltere Çin'de Fransa ile birlikte çalışma konusunda arzu gösterecekti. İngiliz-Fransız ittifakı Türkiye'de olduğu gibi daha geniş politik uzlaşmayı pekiştirme niyetindeydi. Dışişleri TMB örneğinde görülececeği gibi, 1865'de kurulan Hongkong ve Shanghai Bankasının kurulmasına karışmamış ama bankaya destek vermişti. Banka, 1901'de Boxer isyanı sonrası oluşturulan uluslararası komisyonda İngiliz Hükûmetinin temsilcisi gibi hareket etmiş ve pek çok krediyi üstlenmişti²⁰⁰.

Söz konusu denizaşırı bankalar ile İngiliz Hükûmetinin yakın ilişkisini göz ardı etmek imkânsızdı. Imperial Bank of Persia İngiliz Hükûmetinin doğrudan temsilcisi gibi davranıyordu. Hong Kong ve Shanghai Bankası da aynı konumdaydı; ancak İngiliz Hükûmetinden nispeten daha bağımsızdı. Çünkü Uzakdoğu finansında

¹⁹⁷ Platt, ss.182-184.

¹⁹⁸ Charles Hardinge (1858-1944). 1880'de Dışişlerinde çalışmaya başlamıştır. 1881-1884 arası İstanbul'da görevlendirilmiştir. 1888'de Dufferin, Berlin, Washington, Sofya ve İstanbul'da özel kalem olarak görev yapmıştır. 1903-1904'de Dışişlerinde Müsteşar Yardımcılığı görevini yürütmüştür. 1904-1906'da Petersburg Büyükelçiliği yapmış; 1906-1910 ve 1916-1920 arasında Dışişleri Müsteşarlığı yapmıştır. 1910-1916 arası Hindistan Genelvaliliği ve 1920-1922 arası Paris Büyükelçiliği görevlerini yürütmüştür. Bkz. Heller, ss. 497-498.

¹⁹⁹ Bu banka 1952 yılına kadar çalışmasını sürdürmüştür. Daha sonra The British Bank of Middle East'e (BBME) dönüşmüştür. BBME 1960'da Hong Kong Bankası ile birleşmiştir. Imperial Bank of Persia'nın kuruluşu, faaliyetleri ve dönüşümü için bkz. Geoffrey Jones, **Banking and Empire in Iran, The History of the British Bank of the Middle East**, Cilt: I, Cambridge University Press, Cambridge, 1986; Geoffrey Jones, **Banking and Oil, The History of the British Bank of the Middle East**, Cilt: II, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

²⁰⁰ Mclean, ss. 297- 302.

daha güçlü bir pozisyonu vardı ve bu konuda İngiliz Hükûmetine bir şey borçlu değildi. Platt, bu bankaların işlerini yürütürken bir takım ayrıcalıklı davranışlardan yararlandığını belirtmektedir. Imperial Bank of Persia Tahran'daki bu niteliğe sahip tek İngiliz kurumuydu. Hong Kong'da daha fazla rekabet vardı; ama İngiliz Hükûmeti Hong-Kong ve Shanghai Bankasına özel destek vermekteydi. Platt, TMB'nin ise doğrudan İngiliz Dışişlerinin buluşu olduğunu belirtmektedir. Burada, Fransa'nın kontrolündeki Osmanlı Bankası ve Alman kontrolündeki Deutsche Banka öykünerek, İngiliz finans girişiminde tek merkez yaratılarak ve İstanbul'da etkili olarak İngiltere'nin konumunu düzeltme amacı taşıdığını belirtmektedir²⁰¹.

Türkiye söz konusu olduğunda Hükûmet, İngiliz sermayedarların olanaklarının öneminden ziyade siyasi düşünceler etrafında hareket ederdi. İngiltere'de devlet müdahalesinin örnekleri, ileride ayrıntıları verileceği üzere, Bağdat demir yolu meselesinde görüldü. İngiliz Hükûmeti, 1903'de demir yolu planından desteğini çekti. Eş zamanlı olarak planı finanse edecek ve katılacak bankerler de çekildi. Bu bankerlerin, parlamento ve basında görülen karıştıktan çekinerek Hükûmetin son kararı vermesinden önce çekildikleri veya bu karara uydukları tam olarak anlaşılmasa da sonuçta çekilmişlerdi. Yine ileride üzerinde durulacağı üzere 1910'da Cassel'in²⁰² Deutsche Bank ile ortaklaşa gireceği kredi işinden de çekilmesi istenilecekti²⁰³.

²⁰¹ Platt, ss.30-31.

²⁰² Sir Ernest Cassel (1852-1921). Cassel, uluslararası finans çevrelerince oldukça tanınan bir bankerdi. Babası Jacob Cassel de Köln'de bankerdi; ancak onun çalışma alanı çok daha küçük ölçekliydi. Cassel, 16 yaşına geldiğinde Köln'den ayrılarak Liverpool'a geldi ve burada tahıl tüccarının yanında çalışmaya başladı. Üç yıl sonra mütevazı maaşından memnun olmadığından Londra'ya taşındı. Burada önemli bir finans kurumunda çalışmaya başladı. Yirmi beş yaşına gelmeden finans dünyasında adından söz ettirir olmuştu. Kendi hesabına çalışmaya başlayan Cassel, Arjantin ekonomisinin düzenlenmesinde görev aldı. Meksika demir yolu ve devlet istikrazlarında katkısı oldu. Vickers-Maxim firması ile Barrow gemi yapım şirketinin birleşmesinde etkili oldu. İsveç demir yolunu finanse etti. Londra merkez demir yolunun meydana getirilmesine yardım etti. Çin'e önemli oranda kredi açtı. Mısır'daki yatırımları en önemli işleri arasında gösterilmekteydi. 1897'de Nil sulaması işini finanse etmeye girişti. Özellikle Asvan barajı, bölgeye zenginliğini geri verecekti. Cassel, Kral Edward'ın yakın dostuydu ve kraliyet danışma meclisinin üyesiydi. İngiltere, Fransa, İsveç ve Osmanlı tarafından nişanla onurlandırılmıştı. Bkz. "Miscellany", **The Manchester Guardian**, 24 Eylül 1909. Cassel, İngiltere'nin önde gelen finansçılarındandı. Hicks Beach'den Asquith'e kadar devlet adamları Cassel'e danıştırlardı. Onun değerlendirmeleri saygı ile karşılanırdı. Rothschilds, Barings, İngiliz Avusturya Bankası grubu, 1896'ya kadar Rothschilds'in yöneticiliğini yapmış Carl Meyer ve daha pek çok isimle yakın ilişkisi vardı. Avrupa'dan Amerika'ya pek çok kıtada yatırımlar yapmıştı. Brezilya, Arjantin, Uruguay, Mısır, Meksika, Çin ve daha birçok hükûmet için kredi ayarlamaları yaptı; nitekim Cassel'in kariyerinin devamlı olan yönü Hükûmetler için bu tür hizmetler yerine getirmek olmuştu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Alman bağlantılarını kullanarak Almanya ve İngiltere arasında ara buluculuğa girişti. Savaş arifesinde yatırımlarını kısmen güvenli bulunduğu ABD'ye yöneltti. Savaş boyunca düşman sempatzanı olarak görülmüştü. Cassel, nadiren bir şirketin yönetim kurulu üyesi olmuştu. Bununla birlikte seçtiği isimlerle çalıştı ve hep temsilcileri oldu. 1921 yılında hayatını kaybetti. Bkz. Thane, ss. 81-94.

²⁰³ Feis, ss. 89, 100.

Cassel'e yapılan müdahale o dönem İngiltere dışında da İngiliz Hükûmetinin iş görüşmelerinde resmi müdahaleden kaçınması yönündeki ünlü politikasından ayrılması olarak yorumlanmıştı²⁰⁴.

İngiliz devlet adamları yine de geleneksel tutumlarından çok sapmamaya özen gösterdiler. Sadece çok kârlı girişimlere diplomatik destek gösterdiler. Hükûmet kamuoyundan gelen eleştirilere karşı duyarlıydı. Ocak 1911'de Nicolson²⁰⁵ Lowther'a²⁰⁶ finansal konulara biraz fazla karıştıklarını, bundan uzak durulmasının makbul olduğunu belirtecekti. İngiltere'nin ekonomik hâkimiyete dayanan *gayrı resmi imparatorluk* fikri ise Türkiye, İran ve Çin'de başarısız oldu. İngiltere bu bölgelerde kendi kontrollünü kuramadı²⁰⁷.

Grey, 1914'te İngiliz Dışişleri ile finans kurumları arasında imparatorluğun politik önemine ilişkin durumlar haricinde temas olmadığını belirtecekti. Aynı şekilde İngiliz denizaşırı finansında da bağlayıcı şartlar yoktu. İngiliz endüstrisi herhangi bir finansal kontrolden bağımsız varlığını sürdürebilirdi. Alman endüstrisi ise tam tersine sermaye ve bağımsız yatırımcıların yokluğundan bankerlerle daha yakın ilişkiler kurardı²⁰⁸.

İngiliz Hükûmeti 1914'ten önce nadir durumlar haricinde²⁰⁹ yabancı hükûmetlerle kredi görüşmelerinde, ihracında veya harcanmasında da yer almazdı. Tahvil sahipleri İngiliz politikasında önemli bir aktördü; bununla birlikte çeşitli örneklerde görüleceği üzere konuya müdahalenin Dışişlerinin görevi olmadığı fikrine sahipti. Tahvil sahiplerine, kredileri İngiliz Hükûmetinin garantisi altında olmadıkça

²⁰⁴ G.P. Gooch ve Harold Temperley, **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Balkan Wars, The Prelude; The Tripoli War**, Cilt: IX, Kısım:I, Reprinted with the permission of the Controller of Her Britannic Majesty's Stationery Office, London, 1933, s. 230.

²⁰⁵ Arthur Nicolson (1849-1928). 1871'de Dışişlerinde göreve başladı. 1879'da Berlin, Pekin, İstanbul'da görev yaptı. 1872'de İstanbul'da tercümanlık eğitimi gören öğrencilerin müdürü olarak görev yaptı. Dufferin, Mısır, Atina, Tahran, Budapeşte, İstanbul, Sofya ve Tanca'da çalıştı. 1895-1904 arası Fas'ta Başkonsolosluk görevini yürüttü. 1905-1906 arası Madrid ve 1906-1910 arası Petersburg Büyükelçiliği yaptı. 1910-1916 arası Dışişleri Müsteşarlığı yaptı. Bkz. Heller, s. 500.

²⁰⁶ Gerard Lowther (1858-1916). 1879'da Dışişlerine girdi. 1884-1891 arası Madrid, Paris ve İstanbul'da görev yaptı. Viyana, Sofya, Bükreş, Tokyo, Budapeşte, Washington'da görevlendirildi. 1901-1904 arası Santiago ve 1905'de Tanca'da konsolosluk yaptı. 1905-1908 arası Fas'ta Başkonsolos olarak bulundu. Temmuz 1908-1913 arası İstanbul Büyükelçiliği görevini yerine getirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri iyi olmamıştır. Bkz. Heller, s. 499.

²⁰⁷ Mclean, ss. 303- 305

²⁰⁸ Platt, ss. 223-224.

²⁰⁹ Bu nadir durumlar: anlaşma ve ayrıcalıkların politik karakterde olmaları, yabancı politik baskının adil olmayan rekabet yaratması, diplomatik koruma için uluslararası hukuka dayanan yerinde talepler şeklindedir. Bkz. Platt, s.73.

müdahale edilmezdi. İngiliz Hükûmetine göre tahvil sahipleri, kendi yatırımlarını kendileri seçerlerdi ve bunu yaparken kendi milletlerinin çıkarlarından bağımsız hareket ederlerdi. Baştan beri açıkça karışmama politikası egemendi. Bununla birlikte Türkiye’de olmasa bile dünyanın çeşitli bölgelerinde İngiliz konsolosluklarının ve diplomatların tahvil hamillerinin²¹⁰ temsilcisi gibi davrandığı durumlar olurdu; fakat İngiliz Dışişleri, Hükûmetin sorumluluğunu mümkün olduğunca sınırlamaya çalışırdı. Genel bir kural olarak İngiliz Dışişleri anlaşma görüşmelerinin bir tarafı olmayı veya anlaşmadaki hükümleri onaylamayı reddederdi; nitekim kabulü durumunda uluslararası sorululuk altına girmiş olurdu²¹¹.

İngiltere’ye oranla pek çok ülkede bankalarla milli dış politika hedefleri arasındaki bağ daha sıkıydı. Örneğin Fransız Hükûmetinin izni olmadan Paris pazarından kredi ayarlamak neredeyse imkânsızdı. Fransız ve Alman deniz aşırı bankaları kendi dışişleri bakanları ile yakın ilişki içindeydiler. İngiliz bankaları ve İngiliz Dışişleri arasındaki bağlar bu anlamda daha uzak ve daha resmiydi. İngiliz bankaları ile İngiliz diplomatları arasındaki ilişkiler ise bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi. Jones da Büyük Güçlerin rekabet sahasındaki bölgelerde, Mısır, Türkiye, İran ve Çin’de bankerler ve diplomatların birlikte hareket ettikleri fikrine sahipti. Jones, İngiliz Hükûmetinin, bu bölgede kurulan Türkiye Milli Bankası, Mısır Milli Bankası, Etiyopya Bankası ve Emperyal İran Bankası gibi bankaları teşvik etmemekle birlikte iyi karşılayıp desteklediğini belirtmektedir. Bu ülkelerde İngiliz bankalarının kurulması İngiliz dış politikası açısından işe yarar gözükecekti; nitekim bu şekilde İngiliz etkisi güçlenecekti²¹².

XIX. yüzyılda Türk toprakları üzerindeki İngiliz bankaları, kişisel itibara dayanan kredi açılması gibi işlerle meşgul olmaktaydılar; fakat asıl işleri İngiliz sermayesini Yakındoğu’daki ülkelere kredi verilmesi yoluyla tanıtmaktı. Bu şekilde 1850-1870 yılları arasında İngiltere’nin bölgedeki sermaye ihracında büyük bir hız yaşandı. Bu süreç görüldüğü gibi Türkiye’de 1856 sonrası hız kazanmıştı. Türkiye’ye dışarıdan sermaye akışının görünürdeki nedeni Türkiye’nin savaştaki müttefiklerinden reformları finanse etmesini istemesiydi. Nitekim Kırım Savaşı’nda Türkiye kendisinden istenilen reformları yapması karşılığında Avrupa devletleri arasına kabul

²¹⁰ Hamil; tahvilleri satın alan veya ellerinde tutanlara verilen addır. Bkz. Yeniay, Osmanlı, s.7.

²¹¹ Platt, ss. 34-35, 41-44,49.

²¹² Jones, British, ss.130-131.

edilmişti. Büyük krediler için İstanbul'da ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde güçlü banka acentelerinin olması gerekirdi. Yine bu bankaların devlet tarafından tanındığı halde devlete çok da bağlı olmaması, Avrupa para piyasalarının merkezinde ve onların desteğini çeken bir konumda olması arzu edilirdi. Bu nedenle görüldüğü üzere 1856 Fermanı ile bankalar ve benzer kuruluşların İmparatorluğun para ve finans sisteminde reform yapmak; sermaye ve zenginlik meydana getirmek adına oluşturulması gerektiği kabul edilmişti. Bankalar yapacakları işlemlerden avantaj sağlamayı da elbette ki umuyorlardı²¹³.

Mısır, İngiltere'nin bankacılık anlamında önemli faaliyetler gösterdiği bir başka bölgeydi. Osmanlı toprakları içindeki Mısır'da İngiltere, 1856 yılında İngiliz-Mısır ticaretini finanse etmek için Bank of Egypt'i kurdu. 1864'te bunu Anglo-Egyptian Bank izledi²¹⁴. 1898'de de İngiliz Hükûmetinin aracılığı ile Mısır Milli Bankası (National Bank of Egypt) geniş para basma imtiyazı ile kuruldu²¹⁵.

Mısır bu şekilde, Türkiye'de İngiliz bankacılığı ile bağ kuran ilk bölge olmuştu. Mısır Bankası (Bank of Egypt) İngiltere'nin, yabancı bir ülkede yabancı ortaklığı ile kurulan ilk ticari bankasıydı. Bu banka 1855-56'da İzmir'de bir Yunan tüccar tarafından kurulmuştu. Yunanlı tüccar, Londra'daki ilişkileri vasıtasıyla da Londra'daki sermayedarlardan yardım almayı başarmıştı. Bu İngiltere'nin mukaveleli ilk yabancı bankasıydı. Hazine bu süreçte, 'İngiliz sermayesinin yatırımları, bankacılık sisteminin yararına olarak ülkenin ticari topluluğunun yakinen bağlı olduğu bir ülkeye uzanması amacıyla girişimde bulunması durumunda desteklenmesi arzu edilir' prensibiyle hareket etmekteydi. İngiliz Dışişleri Osmanlı'daki vergilendirmeler, hukuksal yetkinlik konularında endişeliydi. İlaveten İngiliz Dışişleri ve yerli İngiliz temsilcileri, İngiliz Hükûmetinin Bankanın kuruluşu ile politik amaç elde etmeyi amaçlamadığı konusunda bilgilendirmişti.

Fransız konsolosu, Mısır Bankası ilk açıldığında onu proteto etmişti. Bankanın görevi, o dönem Mısır'da olan diğer bankalara benzerdi. Yüksek faizle Genel Vali ve aile üyelerine para veriyor ve bölgede avantaj elde ediyordu. ABD sivil savaşında pamuk yetiştiriciliğinin gelişimi, Süveyş kanalının açılması, Said Paşa'nın harcamaları Mısır'da bankacılığı çekici hale getirmişti.

²¹³ Baster, The Origins, ss.76-77.

²¹⁴ Jones, British, ss. 21,26.

²¹⁵ Feis, ss. 393-394.

Mısır'daki ikinci banka, 1864'de kurulan İngiliz-Mısır Bankası idi (Anglo-Egyptian Bank). Mısır Bankasının iki katı sermaye ile kurulmuştu. O da faizle para verme ve Valiyi finanse etme ile meşgul oldu.

Osmanlı'daki bir diğer önemli İngiliz girişimi yukarıda sözü edilen Osmanlı Bankası idi. Bu banka Mısır Bankasına yakın bir tarihte 1856'da imtiyazname almıştır. Osmanlı Bankasının bu ilk hali İngiliz sermayelidir. Osmanlı Bankası finans grubu İngiltere Dışişleri Müsteşarı ve Osmanlı'nın İngiliz konsolosu A.H. Layard, Londra'nın önde gelen bankerleri George Glyn ve Arthur Hankey gibi önemli isimleri barındırıyordu. Banka, Mısır dışında Türkiye'nin diğer bölgelerinde kurduğu banka şubeleri ile bankacılık işlerini yürütmeyi planlamaktaydı²¹⁶.

1850'li yılların ortalarında, 1909 yılında Cassel ve ortakları tarafından kurulacak olan bankadan önce "Türkiye Milli Bankası" ismi ile anılan bir bankanın kurulduğunu görmekteyiz²¹⁷. 1856 yılında, İngiliz sermayesi ile tesis edilen Imperial National Bank of Turkey /Türkiye Milli Bankası olarak anılan bir bankanın kuruluş çalışmaları içerisinde olması söz konusudur. Bankanın sermayesi 5,000,000 sterlindir. Grubun başında Loepp Paxton vardır. Grup, başta demir yolu olmak üzere imar çalışmaları ile ilgilidir. 1857 yılına gelindiğinde Paxton grubu bankayı kurma iznini elde etmiştir. Sonuçta banka, *Banque de Turquie* adıyla 7,000,000 sermayeli olarak organize edilmiştir. Banka Londra'dan değil İstanbul'dan yönetilecektir. Bankaya değer kaybetmiş Türk parasını nominal değerine²¹⁸ çevirme görevi ve para basma imtiyazı verilmiştir; fakat bu banka hiçbir zaman faaliyete geçememiştir²¹⁹. Imperial National Bank of Turkey'nin kapanmasında henüz banka işe başlamadan önce Avrupa'da 1856-1857 kışında meydana gelen olumsuz koşullar da etkili olmuştur²²⁰. Bundan sonra Paxton'un projesi ile aynı ismi taşıyan daha mütevazı bir girişim

²¹⁶ Baster, *The Origins*, ss. 81-83; Geyidağı, ss. 153-154.

²¹⁷ İlk olarak 1852- 1853 yılında Fransız finansçı Trouve-Chauvel, *Banque Nationale de Turquie*/ Türkiye Milli Bankası ismi ile bir banka kurma ve Türk parasını İngiliz parası karşısında 110 kuruşa sabitleme amacıyla işe koyulmuştu; ancak banka ölü doğmuş bir projeydi. Kırım Savaşı patlak verince hayata geçirilememişti. Bkz. Eldem, *Osmanlı*, ss. 23, 41; Autheman, s. 18. Bu banka bu isimle anılan ilk kurumdur.

²¹⁸ Nominal değer, var sayılan değer, itibarı değeridir. Tahvilin, paranın, poliçenin, hisse senedinin, çekin üzerinde yazan değerdir. Gerçek/reel değer karşılığı olarak kullanılır. Değerli kağıtların borsa rayiçleri ya da ihraç fiyatları nominal değerinin aşağısında veya yukarısında olabilir. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, **Ekonomi Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993, ss. 363-364.

²¹⁹ Baster, *The Origins*, ss. 83-84; Autheman, s. 34.

²²⁰ Murat Birdal, **Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in the Late 19. Century**, Tauris Academic Studies, London, 2010, s. 32.

karşımıza çıkmaktadır. Banque de Turque/ Bank of Turkey/ Türkiye Bankası /Türkistan Bankası gibi isimlerle anılan yeni banka 19 Mayıs 1858 tarihinde 1,000,000 sterlin sermaye ile kurulmuştur. Kurucuları arasında W. Gladstone, M. Emmanuel, Dukanaki, Scharl Gilsen, Kalabka vardır. Galata bankerlerini de bünyesinde bulunduran Banka idaresi ise Kani Paşa, Pavlaki Efendi, Rodocanachi gibi isimlerden oluşmaktadır. Bankanın Londra ve İstanbul olmak üzere iki merkezi bulunacaktır. Bankanın devlet bankası olmak, banknot ihracı imtiyazı almak gibi çeşitli girişimleri olmuştur. 1861 yılına gelindiğinde ise Banka kapatılacaktır²²¹. 1858 yılında kurulan bu Banka ile “Türkiye” sözü muhtemelen ilk kez resmi olarak kullanılmıştır²²².

İngiltere’nin Türk hâkimiyetindeki topraklarda kurmuş olduğu bir diğer banka İngiliz- Tunus Bankasıydı (Anglo-Tunisian Bank). Bankanın kurulması adına girişimler emsalleri gibi 1856 sonrası başladı. Banka *Bey’in* bankeri gibi hareket edecek, ticari kredi vb ile ilgilenecekti. Banka İngiliz menşeyli olduğundan Tunus’taki Fransız diplomatik temsilcileri Bankaya karşı düşmanca bir tavır aldılar. 1861’de Bankanın sonu geldi. Yaklaşık yirmi yıl sonra Londra bankacılık çevrelerinin de desteği ile Osmanlı Bankası London Bank of Tunis’i kurdu. Bu banka da bölgedeki Fransız otoriteler tarafından düşmanca karşılandı²²³.

Merkez bankalarının olmadığı 1914 öncesi dönemde çok uluslu İngiliz bankaları görüldüğü gibi sadece ticaret stratejilerini takip etmekte özgür değildi aynı zamanda daha sonra merkez bankaları tarafından yürütülecek devlet istikrazının yönetimi ve parayla ilgili çeşitli işlerin yürütülmesini de üstleniyordu. Bu işler banka için büyük kâr sağlıyordu.

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yirmi yılda yeni bir İngiliz çok uluslu banka modeli gelişti. Bu ‘devlet bankası’ örneklerinin en önemlileri Ernest Cassel tarafından teşvik edilen TMB ve Mısır Milli Bankası (MMB) idi.

²²¹ Veli Aydın, “Osmanlı Devletinde Yarım Kalmış Bir Devlet Bankası Kurma Girişimi: Türkistan Bankası”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 62, 1999, ss. 53-58; Autheman, ss.34-35; Eldem, Osmanlı, ss. 65-72, 80-81. Bu banka da kimi kaynaklarda ve arşiv beleglerinde Türkistan Bankası olarak geçerken kimisinde Türkiye Milli Bankası olarak geçmektedir. Bankanın kurulmasında dair teklif; Babıali ve kurucuların anlaşması; bankaya kaime, sehim, beşlik, altılık çıkartma iznin verilmesi ile ilgili bkz. **BOA. HR. SFR.3**, Dosya No: 27, Gömlek No: 2; Dosya No: 30, Gömlek No: 17; Dosya No: 31, Gömlek No: 13; Dosya No: 33, Gömlek No: 30; Dosya No: 38, Gömlek No: 15.

²²² Bkz. Eldem, Osmanlı, ss. 65-66.

²²³ Baster, The Origins, ss. 85-86.

İngiliz bankalarından TMB ve MMB'ı Jones, kısmen politik yaratılışlar olarak tanımlamaktadır. Bu bankalar, kendi ülkelerinde devlet bankası olarak hareket etmek üzere tasarlanmışlardı. Bulundukları ülkeye kayıtlı olmakla birlikte banka üzerinde Londra merkezli yöneticileri etkiliydi. Her iki bankanın bir ortak özelliği de Cassel'in her iki bankada da geniş hissesinin olmasıydı²²⁴.

Cassel, 1897'den itibaren Mısır yatırımları ile meşguldü. Üstlendiği yatırımlardan başlıcaları Asvan Barajı ve Asyut Barajı'nın inşasını finanse etmekte. Cassel, Rothschilds²²⁵'in Mısır'a istikrarsız geçmişi ışığında adım atmayı riskli bulduğu bir süreçte adım atmıştı. Dışişleri de Asvan Barajı'nın yapımı için istekliydi. İngiltere, Mısır'da kontrolü sürdürmek istiyorsa İngiliz ekonomisinin varlığı bölgede önemliydi. Cassel'in Mısır'da elde ettiği başarılar onun Dışişleri ve Maliye Bakanlığı ile iyi ilişkiler kurması için fırsat yarattı. Cassel, Mısır ve Türkiye'de İngiliz Hükûmeti ile yakın temasta çalıştı²²⁶.

MMB, 1898'de devlet bankası olarak banknot ihracı imtiyazıyla hizmette bulunmak üzere Mısır'da kuruldu. Bankanın kurucusu Cassel, İngiliz Hükûmeti tarafından istenen altyapı yatırımlarının finansmanı konusunda Mısır işlerine müdahil olmaya başlamıştı. MMB'nın kurulması da bu yönde başka bir proje idi. İngiliz makamlarının bu Bankanın kurulmasını istemesinin en önemli sebebi diğer yatırımların finansmanını karşılayacak olması ve Mısır ile İngiltere'nin ilişkilerini güçlendirecek olması idi. MMB'nın £ 1,000,000'luk sermayesinin yarısına Cassel iştirak etmişti. Diğer yarısı ise Mısır'da bulunan iki tüccara aitti. Yönetim kurulu Mısır'da idi. Bununla birlikte güçlü bir Londra Komitesi vardı. Banka, banknot ihracı yapıyor, Hükûmetin başlıca bankeri olarak hizmet veriyor, Hükûmet için kredi ayarlıyordu. Aynı zamanda ticari bankacılık işini de üstleniyordu. MMB, Londra ofisine ek olarak Mısır'da 1914'e kadar yirmiye yakın şube açmıştı. Birinci Dünya Savaşı arifesine gelindiğinde Mısırlılar, artık kendilerinin sahip olduğu bir 'Milli Bankadan' yanaydılar. Bu istekleri ancak 1920'lerde gerçekleşecekti. MMB'da çok

²²⁴ Jones, British, ss. 79, 109.

²²⁵ Banker Rothschild ailesi esasen 1830'lardan itibaren Osmanlı Devleti ile ilişki halindedir. Aile Filistin meselesinin yanında Osmanlı dış borçlarına katılım konusunda da sık sık karşımıza çıkmaktadır. Rothschildler'in Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri ile ilgili olarak ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mustafa Balcıoğlu ve Sezai Balcı, **Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu** Erguvani Yayınevi, Ankara, 2017.

²²⁶ Thane, ss. 86, 89-90.

fazla İngiliz özel hissesi vardı ve yönetimde pek çok İngiliz uyruklu vatandaş vardı.1898- 1940 arasında bankanın, üç adet Londra’da ikamet eden yöneticisi oldu.

MMB ve Cassel, iki bağlı şirket kurdular. İkisi de MMB’nın önemli hissedarlarıydı ve birbirlerine bağlı yönetim ilişkisi söz konusuydu. Bu şirketler Agricultural Bank of Egypt ve Bank of Abyssinia idi. Ne var ki bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısızlıklar ileride görüleceği üzere Cassel’i devlet bankası kurmaktan caydıramayacaktı.²²⁷ İngiliz sermayesi ile Osmanlı topraklarında kurulacak olan bir diğer banka ise Türkiye Milli Bankası idi.

1.3. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ KURULUŞU VE İÇ TÜZÜĞÜ

1.3.1. II. Meşrutiyet’in İlanı Ardından İngiliz Finansının Durumu ve Yabancı Sermaye Karşısındaki Tutum

1.3.1.1. II. Meşrutiyet’in İlanı ve İngiliz Finansının Türkiye’deki Girişimleri

XIX.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nde ıslahat çalışmaları görülmeye başlamış, Devleti merkezileştirmeye yönelik reformlar birbirini izlemişti. İktidar gittikçe Babıali’nin elinde yoğunlaşmaya başlamış, eğitimlerini Tercüme Odası’nda, Avrupa’da tamamlayan bürokrat kadroları genişlemişti. İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi gibi dönemin aydınları daha demokratik karakterdeki bir yönetimi savunmaktaydılar. 1860’lardan itibaren etkin bir şekilde faaliyet gösteren Genç Osmanlılar olarak anılan bu isimler daha çok basın faaliyetleri ile önce yurt içinde daha sonra yurt dışında seslerini duyurdular²²⁸.1876 yılında Mithat Paşa’nın çalışmaları ile Kanun-ı Esasi’nin hazırlanması ve I.Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile ideallerine ulaştıkları söylenebilirdi; ancak ilk Meşrutiyet denemesi kısa süreli oldu ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını takiben lağvedildi. Bununla birlikte bu süreç Osmanlı aydınları için bir son olmadı.

Örgütlü siyasi muhalefetin yeniden ortaya çıkması için bir on yıl geçmesi gerekecekti. Bu sırada anayasal özgürlük, vatanseverlik, meşruti yönetim arzusu

²²⁷ Jones, British, ss. 109-110, 391-392.

²²⁸ Zürcher, ss. 18-22.

İstanbul'da Harbiye, Tıbbiye-yi Askeriye, Bahriye, Mülkiye mekteplerinde okuyan yeni kuşaklara aktarıldı²²⁹. II. Meşrutiyet hareketinin arkasındaki cemiyet olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk olarak 1889'da "İttihad-ı Osmani" adıyla İstanbul'da Askeri Tıbbiye Mektebi'nde Tıbbiyeli gençler tarafından Abdülhamit'in istibdat rejimine son vermek amacıyla kurulmuştu. Aynı yıl Paris'teki Jön Türk lideri Ahmet Rıza Bey ile ilişki kurulmuş ve cemiyet "Osmanlı İttihat ve Terakki" adını almıştı. Yurt içindeki baskılar ve tutuklamalar dolayısıyla cemiyetin Paris ve Cenevre başta olmak üzere Avrupa kentlerindeki örgütlenmesinin daha güçlü olduğu göze çarpıyordu²³⁰. 1896 yılında bir darbe girişimi gerçekleştiyse de başarısız olunacak ve bundan sonra muhalefet bir on yıl ülke dışında sürecekti²³¹.

Jön Türkler Avrupa başkentlerindeki faaliyetlerini sürdürürken ve henüz TMB kurulmadan önce Cassel'in isminin geçtiği bir olay, 1903 yılında Jön Türklerin önemli isimlerinden Prens Sabahattin²³² ve beraberindekilerin Abdülhamit'i devirmek için bu bankerden borç almaları, söz konusu döneme dair anılarda yer almaktadır. Buna göre 1902 yılındaki I. Jön Türk Kongresi ardından bir hizipleşme söz konusu olmuş, askeri müdahaleyi ve yabancı hükümetlerin müdahalesini savunanlar Sabahattin Bey'in etrafında toplanmışlardır. Sabahaddin Bey'in etrafında toplanan, Londra Sefareti Başkatibi Reşit Sadi Bey, İsmail Kemal Bey, Prens Lütfullah ve Ali Haydar Mithat'dan oluşan grup Meşrutiyet'i sağlamak için askeri müdahale planı yapmışlardır. Gerçekleşen tartışmalar sonucunda askerin Çanakkale'den İstanbul'a girmesi bunun ardından taraftarların yardımı ile Abdülhamit'in düşürülüp, Meşrutiyet'in ilan edilip, anayasanın yürürlüğe koyulması kararlaştırılmıştır. Bu planı gerçekleştirecek kuvvetlerin başında Trablusgarp'ta Vali ve Kumandan olan Müşir Recep Paşa olacak ve onun emrindeki askerler kullanılacaktır. Bundan önce planın finansmanı için para desteğine ihtiyaç vardır. Mali işlerle Prens Sabahattin ve İsmail Kemal Bey'in meşgul olması kararlaştırılmıştır. İsmail Kemal bu amaçla Londra'ya hareket etmiş ve Sefaret Başkatibi Reşid Sadi Bey aracılığı ile İngilizlerle irtibata

²²⁹ Zürcher, s. 31.

²³⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 51-53.

²³¹ Zürcher, s. 35

²³² Prens Sabahattin, Abdülmecit'in kızı ve Abdülhamit'in kız kardeşi olan Seniha Sultan'ın oğludur. Prens Sabahattin'in siyasi kariyerine dair ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Bayram Bayrakdar, "Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 6-7, 1996-1997, ss.117-129.

geçmiştir. Buna göre İngiltere ihtilal fikrini çok iyi karşılamış, İngiliz Hükûmeti de olay gerçekleşeceği sırada Akdeniz donanmasının ziyaret amacıyla Beşike civarında olacağını vaad etmiş hatta olaydan dış kamuoyunun haberdar olamaması amacıyla Eastern Telgraf kablolarının belirli kısımlarının kesilmesini tavsiye etmişti. Prens Sabahattin para bulmayı başaramamakla birlikte Reşid Sadi Bey borç anlaşmasını başarmak gayretine düşmüştür ve Ernest Cassel'den 10,000 İngiliz lirası borç almayı başarmıştır. Bu parayı Prens Sabahattin ve Reşid Sadi Bey şahsen borçlanmışlardır. Bu paranın yetmeyeceğini düşünen İsmail Kemal Bey'in Hidiv'den ve Yunan Kralı'ndan yardım talebi söz konusu olmuştur²³³.

Ramsour, paranın alındığı kaynağa ilişkin bilgi vermez. Bununla birlikte Prens Sabahattin'in ihtilalin son hazırlıkları ile ilgili parasal hazırlıkları yapmak üzere İsmail Kemal'e refakat ettiğini belirtir. Bunun dışında İsmail Kemal, özellikle İngiltere'nin diplomatik desteğini sağlamaya büyük önem vermiştir. Recep Paşa'dan yardım vaa dinin alınmasından sonra durumu Paris'teki İngiliz Büyükelçisine bildirmiş ve destek konuşması yapmıştır. Anılarında belirttiğine göre İsmail Kemal ardından Londra'ya geçmiş, Dışişleri müsteşarı Lord Sanderson ile görüşmüş ve hareket planlarına ilişkin bilgilendirme yapmıştır. İngiliz Hükûmetinden Rusya'ya karşı koruma istemiştir. İsmail Kemal'in belirttiğine göre olumlu da yanıt almıştır. İsmail Kemal, Prens Sabahattin ile Londra'ya gidip teşebbüsleri için gerekli mali hazırlıkları yaptıklarını da anılarında belirtmiştir²³⁴.

Ali Haydar Mithat Bey'in anılarına göre Prens Sabahattin, Cassel'e hitaben “Verdiğiniz şu para insaniyete en büyük hizmeti ifa edecektir. Abdülhamit gibi bir zalimin elinden milleti kurtaracak ve sizi, Osmanlılar, ilâ nihaye nimet ve şükran ile yad’ederek, namınıza heykel dikilecektir” demiştir. Cassel ise asker dolu vapurlar

²³³ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, ss.189-206; Ali Haydar Mithat, **Hatıralarım (1872-1946)**, Mithat Akçit Yayını, İstanbul, 1946, ss. 170-172; Cemal Kutay, **Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihad ve Terakki**, Tarih Yayınları, İstanbul, 1964, ss. 145-172; Rukiye Akkaya, **Prens Sabahattin**, Liberte Yayınları, Ankara, 2005, ss.31-32; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt: I, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, (Cilt: I, Kısım: I), ss.297-299; Avcıoğlu, Düzeni, ss. 246-247; Doğan Avcıoğlu, **31 Martta Yabancı Parmağı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969, s. 76.

²³⁴ Ernest Edmondson Ramsour, **Genç Türkler ve İttihat Terakki**, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul, 2013, ss. 90-92; **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, (Yay. Haz. Gürol Konca ve Ahmet Akşit), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 220-222.

Çanakkale'ye gelince kendisini haberdar etmelerini istemiştir. Ali Haydar Mithat acaba İngiliz bankeri bu parayı vermeye neden razı oldu diye de sormaktadır²³⁵.

Sonuçta Trablus garnizonun yardımı ile yapılması planlanan askeri darbe planı gerçekleşmedi²³⁶. Ali Haydar Mithat'ın anılarına göre Prens Sabahattin Cassel'e paranın 7,000'ini iade etmiş, harcanan kısmı da faiziyle beraber ödemiştir²³⁷. Prens'in yabancı yardımına dayanan bu girişimi ise tek değildir²³⁸.

Bireysel girişimlerin yanında esasen Meşrutiyet'e giden süreçte İngiliz Hükûmetinin Türkiye'deki ekonomi politikasına bakmakta yarar vardır. Bu dönemde yukarıda incelendiği üzere İngiliz tüccarlar Türk denizası ticaretindeki yerlerini korurken İngiliz sermaye yatırımları ve devlet finansı üzerindeki etkileri düşüş gösterdi. Tersine Fransa, Babıali'yi destekleyen başlıca devlet olarak pozisyonunu yükseltti²³⁹. Bununla birlikte Meşrutiyet'e giden süreçte İngilizler arasında ekonomi politikasının değişimi yönünde bir talebin olduğu görülmektedir. 3 Temmuz 1906 tarihinde Düyûn-ı Umumiye'deki İngiliz temsilci Adam Block, İngiliz Hükûmetine Türkiye'deki Fransız ve Alman ekonomik nüfuzuna dair bir memorandum gönderecekti. Block, memorandumunda Almanların Türkiye'deki finansal girişimlerini 3 Ekim 1888'den itibaren başlatarak ele almaktadır. Aynı tarihçeyi Osmanlı Bankası için de vermektedir. Bu tarihten itibaren Fransız bankalar konsorsiyumunun ve Osmanlı Bankasının 17,482,560 sterlin değerinde kredi üstlendiği ve Almanların 9,205,844 sterlin değerinde kredi üstlendiğinden bahsetmektedir. Bu anlamda Osmanlı Devleti, itibari değeri üzerinden 26,688,404 sterlin borçlanmıştır.

²³⁵ Ali Haydar Mithat, s. 171. Avcıoğlu Cassel'in, Prens Sabahattin ve arkadaşlarına para sağlamasının sebebinin, Almanya'nın petrol yarışında Abdülhamit döneminde verilen Bağdat hattı imtiyazı nedeni ile avantajlı durumda görünmesi üzerine İngilizlerin Abdülhamit'i devirmek istemeleri olarak belirtir. Gulbenkian'ın Bankadaki direktörlüğünü vurgular. Buna göre 1908 hareketini de İngilizler teşvik etmişlerdir. TMB'dan Gulbekian İkinci Meşrutiyet sonrası petrole yönelik faaliyetlerini yürütmüştür. Bkz. Avcıoğlu, Düzeni, s. 154.

²³⁶ Zürcher, s.38; Ramsour, s.92.

²³⁷ Ali Haydar Mithat, s. 172; Akkaya, s. 32.

²³⁸ Prens, yabancı desteği ile yönetimi devirme tezinde ısrar ederek, Katolik Kilisesinden ve Papa'dan yardım istemiş, bu konuda ciddi bir pazarlık da yapmış; ancak bir sonuç elde edilememiştir. İlaveten Prens'in İngiliz yanlısı bir politika izlediği bilinmektedir. Prens Sabahattin'in İngilizlerle olan ilişkisi devamlı surettedir. Mahmut Şevket Paşa suikatından sonra muhaliflerin önemli bir kısmı yargılanırken Prens, İngiliz sefaretine sığınmış ve İngilizlerin yardımı ile ülke dışına çıkmıştır. Bkz. Akkaya, ss. 32, 50.

²³⁹ Keith Hamilton, "Diplomatists, Not Men of Business: The Constantinople Quays Company in Edwardian Economic Diplomacy", *Diplomacy & Statecraft*, Cilt: 25, 2014, s. 42.

Block, Osmanlı Bankasının bir İngiliz-Fransız ortaklığı olarak bilindiğini; ancak kredilerin Fransız pazarından çıkartıldığını, tüm diğer girişimlerin Paris merkezli olduğunu vurgulamaktadır. Block, her geçen gün Fransızlar ve Almanların ülkedeki çıkarlarını arttırdıklarını ortaya koymaktadır. Özellikle Fransa ve Almanya'nın birlikte giriştikleri işlere dikkat çekmektedir. Block, Fransa ve Almanya'nın Bağdat demir yolu konusunda da anlaşmaya vardığını; İngiltere ve Fransa arasındaki *entente* ye rağmen İngiltere'nin ve İngiliz finansçıların pazarın dışında kaldığını işaret etmektedir. Block'a göre Fransa ve Almanya ileri giderken İngiltere geri gidiyordu. Fransa ve Almanya'nın finans ve demir yolu girişimlerindeki artan etkisi ve doklar, rıhtımlar, tramvaylar konularındaki hızlı ve başarılı genişlemesi dikkate alındığında bu hem girişimcilerin yerinde davranışlarından hem de kendi büyükelçiliklerinden ve resmi temsilciliklerinden değişmez ve açık destek görmelerinden kaynaklanmaktaydı.

Block, tüm bunların İngiltere'nin İstanbul'daki pozisyonunu zayıflattığından bahsetmektedir. Osmanlı ekonomisinde İngiltere'nin, Fransa ve Almanya ile kıyaslandığında sözünü etmeye değer bir payının olmadığını altını çizmektedir. Fransa ve Almanya ülkede mali kurumlar tesis ediyorlardı, bu durum gelecekte siyasi yapılar meydana getirmelerine sebep olacaktı.

Elçi O'Connor²⁴⁰, Block'un memorandumunu Grey'e iletirken İngiliz kapitalistlerin girişimlere katılma konusundaki isteksizliklerinin geçmiş yıllardan beri açıkça görülen bir gerçek olduğunun altını çizmişti²⁴¹.

Block'un memorandumu İngiliz Dışişlerini sorunu ciddiye almaya ve alternatif çözüm aramaya yöneltecekti. 1905'den beri Dışişleri Sekreterliği yapan Grey'in ana politikası Fransa ile olan antantı korumak ve güçlendirmektir. Grey, aynı zamanda İstanbul'daki konumunu sağlamlaştırmak da istemekteydi. Bu aşamada problem bu iki hedefi uzlaştırmaktı. Çözüm yolu olarak İstanbul'daki İngiliz-Fransız finansal ortaklığını korumaya almak görüldü. İngiltere'nin istediği Fransa ile işbirliği yaparak ticari çıkarlar konusunda İstanbul'da çatışma ve rekabetten kaçınmaktı. İkinci olarak da bunu yapmak için bir Fransız ve İngiliz finansör grubu oluşturmaktı. Bu yeni

²⁴⁰ O'Connor (1843-1908). 1898'den öldüğü yıl olan 1908'e kadar İstanbul Büyükelçiliği yapmıştır. Bkz. Heller, s. 501.

²⁴¹ G.P. Gooch ve Harold Temperley, **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Near East, The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9**, Cilt V, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, London, 1928, (Cilt: V) ss. 174-184; Feis, ss.317-318.

oluşum İngiliz ve Fransız hükümetlerinin yanı sıra Osmanlı Bankasının da desteğini almalıydı²⁴².

Hemen II.Meşrutiyet öncesinde 1907 yılında Osmanlı’da İngiliz-Fransız işbirliğinin görüldüğü bir girişim 1891’de kurulan ancak faaliyette bulunmayan İstanbul Rıhtım Şirketinin alınması oldu. Osmanlı Bankası iştirakın Fransız tarafı olurken İngiltere Bankası/Bank of England ortaklığın İngiliz tarafı idi. İngiliz Dışişlerinden Hardinge, bu şirketin satın alınmasının Osmanlı’da, İngiltere ve Fransa’nın sistematik işbirliğine neden olacağını düşünmüştü²⁴³.

TMB kurulmadan önce İngiliz Dışişleri Fransızlarla işbirliği yapabilecek bir İngiliz bankacılık grubu oluşturmaya da çalıştı. Bu gaye, Osmanlı Bankasının Londra Komitesinin desteklenmesini de beraberinde getirmekteydi; ancak Londra Komitesi hiçbir şekilde Türk menkul kıymetlerine yatırım yapmaya teşvik edilebilecek İngiliz sermayedarları temsil etmiyordu. Bu yüzden etkisizdi²⁴⁴. Aslen XIX.yüzyılın ortasında bir İngiliz bankası olarak kurulan, Londra ve Paris komitelerine sahip Osmanlı Bankası hiçbir zaman bir İngiliz bankası olmadı. Özellikle 1863 sonrası zamanla Fransızların hâkimiyetine girmişti. İngilizlerin elindeki hisse senetlerinin çoğu Fransızların eline geçmişti. Osmanlı tahvillerinin de çoğu Fransızların elinde olduğundan Paris merkezi zamanla Londra’dan daha önemli hale gelmişti. XX.yüzyılın başlarında sözde İngiliz-Fransız olan bu Banka daha çok Fransız çıkarlarına göre hareket edecekti²⁴⁵.

İngiliz Hükûmeti ise sadece İngiliz olan bir kuruluşa karşı ihtiyatlı olmakla birlikte istekliydi. Bunun için ön koşul, İngiltere’nin diplomatik müttefiki Fransa aleyhinde faaliyet göstermemesi idi²⁴⁶. Önce Fransa ile işbirliği yolu denendi. 1906 yılında Osmanlı topraklarında sanayi imtiyazı almak ve işletmek amacıyla Osmanlı

²⁴² Kent, Bank, ss. 368-369.

²⁴³ 1913 yılında Almanya’nın İstanbul Rıhtım Şirketi ile ilgili işlere müdahale etmemesi adına Rıhtım Şirketi İngiliz ve Fransız Hükümetlerinden yardım aramaya başladı. TMB veya Bank of England/İngiltere Bankasının gerekli desteği göstermeleri gündeme geldi; ancak Cassel Osmanlı Bankası ile iş yapma konusunda isteksizlik göstermişti. Bkz. Hamilton, ss. 43-55.

²⁴⁴ Mclean, s. 295.

²⁴⁵ Pek çok araştırmacı bu konuda hem fıkirdir. Bkz. Blaisdell, ss. 232-233; Kent, Bank, s. 368; Jones, British, ss. 111,392; Parvus Efendi, Türkiye, s. 321; Feis, s.320; Roger Mennevée, “Sir Henry Deterding et Calouste S. Gulbenkian, deux maîtres du pétrole de la ‘Puissance inconnue’”, **Les Documents Politiques, Diplomatiques et Financiers**, Yıl: 16, Sayı: 2, Paris, 1934, s.59.

Ethem Eldem, Osmanlı Bankasının gerçek anlamda Osmanlı olmamakla birlikte İngiliz veya Fransız da olmadığını belirtir. Bununla birlikte 1902’den sonra Fransız unsurlar Bankada ağır basmaya başlamıştı. İngiliz hissedarlar yavaş yavaş Banka sermayesinden çekilmeye başlamışlardı. 1934’e kadar altı genel müdürden dördü ve bu tarihten 1996’ya kadar hepsi Fransız’dı. Bkz. E.Eldem, Osmanlı, ss. 412-414.

²⁴⁶ Jones, British, s. 111.

Bankasının başını çektiği, pek çok Fransız kurumunun katılımıyla “Osmanlı İmparatorluğundaki Sınai İncelemeler İştiraki” kurulmuştu. Bu iştirakin önüne kısa süre sonra kapsamlı bir proje geldi, bu proje iştirakin Osmanlı’da sanayi incelemelerini yapacak bir İngiliz-Fransız grubuna, Anglo-French Ottoman Society’e dönüştürülmesiydi. Armstrong’un Türkiye’deki temsilcilerinden Vere bu projenin başını çekmekteydi. Paris ve Londra Hükûmetleri de onaylayınca 1907 ortasında iştirakin, anlaşmadaki Fransız tarafı olmasına karar verildi²⁴⁷.

Kent, hem Fransız Dışişleri Bankanlığının hem de Osmanlı Bankasının birleşme konusunda isteksiz olduğunu belirtir. Zaten Fransızlar İstanbul’da ağırlıklı bir pozisyona sahiptirler. Bu anlamda ancak Başbakan Clemenceau’nun araya girmesiyle anlaşma sağlanabilmişti. Bu anlaşma rekabeti önlemek adına % 30 Osmanlı Bankası katılımını içermekteydi. Bundan sonra görüşmeler Londra’ya taşındı. Osmanlı Bankasının Londra komitesinin, Fransız taraflarla görüşmek için bir İngiliz grup organize etmesi gerekmekteydi. Kent, kârların ve tekellerin paylaşılması konusunda Osmanlı Bankasının Londra komitesinin Paris komitesinden daha isteksiz olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda İngiliz Dışişleri arada kalmış, Osmanlı Bankasının Londra Komitesi başkanı Barry ile ilişkiler bozulmaya başlamıştı. 1908 ortasına gelindiğinde ise İngiliz Dışişlerinin de katkılarıyla Londra Komitesi Ernest Cassel ve Albert Stern’in çıkarlarını da içeren bir grup kurulduğunu açıkladı²⁴⁸. Cassel bir kez daha Türkiye’deki bir girişimde yer almıştı. Sonuçta ortaklığın İngiliz tarafı da oluşturuldu. Temmuz 1908’de iştirak ile anlaşmaya varıldı ve her iki taraf da aldığı işlerin %50’sini ortağına vereceğini taahhüt etti²⁴⁹.

Eğer bu girişim başarılı olursa İngiliz-Fransız rekabeti yerini işbirliğine bırakacak, İngiltere’nin Yakındoğu finansındaki gerileyişi duracak, Almanya karşısında güç kazanacaktı²⁵⁰. Bununla birlikte Temmuz 1908’de Osmanlı Devleti’nde dengelerin değişmesine neden olacak bir takım gelişmeler yaşandı.

1906’da Selanik’te subaylar tarafından Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuş, Paris’teki grubun bu cemiyetle iletişime geçmesi üzerine cemiyet İttihat ve Terakki adını almıştı. 1908 Haziran’ında Reval’de İngiltere kralı ve Rus Çarı’nın bir araya

²⁴⁷ Autheman, s.211.

²⁴⁸ Kent, Bank, s. 369.

²⁴⁹ Autheman, s. 212

²⁵⁰ Hamilton, s. 53.

geldiği görüşmelerde Makedonya sorununa ve referanduma da değinilmesi işte bu subayları harekete geçirecekti. Bu durum ülke içerisinde, Makedonya paylaşılacak ve Padişah sessiz kalacak şeklinde yorumlanmış ve bu olaydan bir ay sonra *Hürriyet* ilan edilmiştir²⁵¹.

II. Abdülhamit'in iktidarı süresince Türk-İngiliz ilişkileri oldukça sınırlı kalmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı ise İngiltere'nin Osmanlı ile olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştu. İhtilalden önce özellikle İttihat ve Terakki'nin Manastır grubunda İngiliz dostluğu ve Alman düşmanlığı görülmekteydi. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında da İttihatçılar içindeki genel hava İngiltere lehineydi. İngiltere de Meşrutiyet'in ilanını coşku ile karşılamıştı. Meşrutiyet'in ilanından birkaç gün sonra İngiliz Hükûmeti Padişaha ve Sadrazama kutlama telgrafi göndermişti. Alman taraftarı Sadrazam Ferit Paşa'nın azli Almanya yanlısı siyasette değişimin ilk göstergesiydi. İngiliz taraftarı olarak bilinen Kamil Paşa'nın sadarete gelmesiyle İngiliz Kralı pek de alışılacelmemiş bir biçimde Abdülhamit'i kutlamıştı²⁵².

Mark Sykes 'Türklerin doğasında herkesi şaşkınlığa düşürecek kadar olumlu bir değişim' olduğundan bahsetmiş; Grey Meşrutiyet'in ilanını 'tarihteki en hayırlı gelişmelerden birisi' olarak yorumlamış; O'Connor'un yerine atanan büyükelçi Lowther kendisine gösterilen ilginin İngiltere'nin Osmanlı'daki pozisyonun ne kadar arttığının bir göstergesi olduğunu belirtmişti. Grey Lowther'a Türkiye ile olan anlaşmazlıklarının sebebinin Türklerin kendileri ile değil eski Hükûmetle ilgili olduğunu Osmanlı yönetimine açıklamasını istemişti²⁵³.

Meşrutiyet'in ilanı ertesi İttihatçıların başlıca sempatileri İngiltere ve Fransa'ya idi. Almanya'yı ise istibdadın yardımcısı olarak görmekteydi²⁵⁴. Bu

²⁵¹ Tunaya, ss. 53- 55.

²⁵² Avcıoğlu, 31 Mart, ss.29-32.

²⁵³ Murat Özyüksel, "II.Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 38, 2008, (II.Meşrutiyet), ss. 242-243; Buçukcu, ss. 102-103.

²⁵⁴ Buçukcu, s. 101; Önder Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)**, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, (1908-1910), s. 27; Avcıoğlu, Düzeni, s. 253; Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 119. Öyle ki Meşrutiyet'in ilanında İngiltere'nin rolü olduğuna dair savlar da dile getirilmiştir; nitekim Osmanlı'da mevcut durumun bozulmasında bu devletin kaybindan çok kazancı olabilirdi. Abdülhamit iktidarına olan uzaklığı, diğer devletlerin Ortadoğu'daki çıkarlarını kaybetmemek adına mevcut düzeni koruma isteklerinin İngiltere'de daha zayıf oluşu göz önüne alındığında İngiltere'nin Jön Türk ihtilalini desteklemiş olması sürpriz sayılmazdı. Bununla birlikte ihtilalin hazırlık dönemine ilişkin yaptığı çalışmada Ramsour, tüm bunları da göz önünde bulundurarak, İngiltere ya da başka bir Avrupa ülkesinin ihtilalden haberi olmadığı ya da desteklemediğini belirtir. Bkz. Ramsour, s. 158.

şekilde Meşrutiyet ile birlikte II.Abdülhamit dönemindeki İngiliz aleyhtarlığı ve Alman taraftarlığına dayanan politikada değişim söz konusu olmuştu.

Osmanlı'da yaşanan gelişmelerin Hindistan ve Mısır'ı etkilemesi olasılığı vardı ve bu ihtimal İngiltere'yi endişelendirmişti. Bununla birlikte Grey, 'iyi işlemesi' koşulu ile yeni rejime gereken desteği vereceğinin sözünü verdi. Grey, Almanya'ya nazaran daha çekimserdi. İstanbul'da nüfuz kazanmaya çalışan diğer devletlerin şüphe ve kıskançlıklarını uyandırmadan veya üzerine sorumluluk almadan İttihatçıları kendi yanına çekmek istedi.

Yeni rejimin İngiliz taraftarlığı açıktı. Bu kısmen belirtildiği üzere II.Abdülhamit'in Alman yanlısı politikasına bir tepkiydi; fakat aynı zamanda devrimin meşruti bir karakter taşıması ve bu yüzden parlamentonun anavatanı olan İngiltere'nin bu sahada önder olarak görülmesinden ileri geliyordu. İttihatçılar Fransa ve İngiltere'den ilham alan liberallerdi.

Temmuz 1908'de oldukça sıcak başlayan Türk-İngiliz ilişkileri, temelleri XIX.yüzyılın sonlarında atılmış siyasi gelişmelerin de etkisi ile ilerleyemedi²⁵⁵. İngiltere 1908'den sonraki Osmanlı dış sorunlarında pasif bir politika izleyecekti ve Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaya girmekten kaçınacaktı. Asıl ilgi alanı ise Mezopotamya petrolü idi²⁵⁶. Üstelik Grey, Meşrutiyet'in ilanının ilerleyen günlerinde İstanbul'daki elçisine, Türkiye'nin desteklenmesi bununla birlikte Rusya'nın İngiltere'nin eski politikasına dönmesinden kuşkulanasına engel olunması yönünde talimat verecekti²⁵⁷. Meşrutiyet'in ilanı sadece kısa süreli bir değişim yaratmıştı.

Meşrutiyet'in ilanı ertesi Grey, Lowther'a İttihatçıları teşvik etmek için ellerinden geleni yapmalarını, onlara güçlük çıkartmamalarını bildirmişti. İngiliz sermayesine çalışmak için iyi fırsatlar verilebileceğini umduğunu da eklemişti²⁵⁸. Grey, İngiltere'nin mevcut konumundan son derece rahatsızdı. İngiliz ticareti Anadolu'da olduğu gibi Mezopotamya'da da kendisini finanse edecek kurumlardan yoksundu. Grey, Türkiye'deki ticari girişimlerden dışlandıklarını ve bölgede sağlam

²⁵⁵ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, (İttihatçılıktan), ss. 159-163.

²⁵⁶ Kürkcüoğlu, 1919-1926, s. 31.

²⁵⁷ Avcıoğlu, 31 Mart, s. 38; Heller, s. 34.

²⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt: I, Kısım: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, (Cilt:I, Kısım:II), s. 98; Buçukcu, s. 105; Kocatürk, 1908-1910, s. 31.

yer elde etme konusunda umutsuzluklarını dile getirmişti. İngiliz finansörler bir takım ticari girişimlerde bulunuyorlardı; fakat eski rejimde başarılı olmaları zordu. Bu rejim iyi finansörleri fazla cezbetmiyordu²⁵⁹. Grey, Türkiye’deki gelişmelerin tatmin edici şekilde ilerlemesi durumunda bu ülkede destek bulunabileceğini, İngiltere’nin Osmanlı Bankasındaki konumunu güçlendirebileceğini belirtmiştir²⁶⁰. Grey, İngiliz-Fransız ittifakına sıkıca bağlı iken Türkiye’deki şartlar daha farklıydı.

Meşrutiyet yönetiminin İstibdat yönetiminden devraldığı miras zorluydu. 1907’ye gelindiğinde Osmanlı hazinesi zor durumdaydı. 1907 yılı için hazırlanan İngiliz *Türkiye Yıllık Raporu*’nda Osmanlı’nın borcu 130,000,000 Türk lirası olarak hesaplanıyordu²⁶¹. İlaveten Meşrutiyet’in ilanının ardından 1908’de Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek’i işgali, Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit’in Yunanistan’a katılması gibi gelişmeler Osmanlı ekonomisini etkileyecek nitelikteydi.

Meşrutiyet’in ilanından sonra hem kara ve deniz kuvvetlerinde hem de bayındırlık, eğitim gibi kamu hizmetlerinde düzenlemeler yapmak isteyen Meşrutiyet idarecileri, açık vermekte olan bütçeleri ile bu ihtiyaçları karşılayamayacaklarından borçlanmak zorunda kalacaklardı²⁶².

Türkiye İngiltere’nin borca katılmasından yanaydı. 11 Eylül 1908’de Londra’daki maslahatgüzar Edward Grey’e başvurarak Londra Hükûmetinin, Londra bankerlerini 1,000,0000 Türk lirası kredi için teşvik etmesi yönünde Türk Hükûmetinin talebini iletecekti. Grey önce Rothschild’e başvurdu; ancak Rothschild sıcak bakmadı. Bunun nedeni bir önceki yıl İngiliz halkının Türk tahvillerini almaktan imtina etmesiydi, başarısızlık riski vardı. Grey ardından Barings Brothers’a başvurdu. Revelstoke²⁶³, kendisine Türkiye’nin mevcut politik koşulları göz önüne alındığında Türkiye’ye Londra piyasasından kredi vermenin imkânsız olduğunu belirtti. Bankerlere göre Türk kredisi tatmin edici bir şekilde pazarlanamazdı ve bunu

²⁵⁹ Marian Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu 1900-1923”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 208; Gooch ve Temperley, Cilt: V, s. 267.

²⁶⁰ Kent, Bank, s. 370.

²⁶¹ Kate Fleet, “Geç Osmanlı Erken Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Yabancılar Verilen Ekonomik İmtiyazlar”, **Kebikeç**, Sayı: 39, 2015 (İmtiyazlar), s. 346; Gooch ve Temperley, Cilt: V, s. 46.

²⁶² Nihad Sayar, **Türkiye İmparatorluk Devri Askeri, İdari ve Mali Olayları**, İstanbul, 1977, s. 281; Kömürca, s. 106.

²⁶³ Evelyn Baring’in abisi.

değiştirmek için çaba harcanamazdı. Bunun üzerine Grey, Türk Hükûmetine başvurarak, İngiliz Hükûmetinin imtiyazlar ve ticari girişimler için İngiliz sermayesini Türkiye'ye çekme konusunda çok istekli olmasına ve İngiliz sermayesinin Türkiye'ye girişinin gecikmemesinin istenilmesine rağmen şuan Londra piyasasından sermaye teminin mümkün olmadığı belirtti²⁶⁴.

Bunun üzerine Meşrutiyet döneminin ilk borçlanması 19 Eylül 1908'de Osmanlı Bankası ile yapıldı. Borcun anaparası, 4,711,124 liraydı. Faizi % 4 ve itfa akçesi²⁶⁵ % 0,5'di ²⁶⁶.

Esasen İngiliz Dışişleri Türkiye'nin yeterince parası olmadığı durumda Meşrutiyet'in başarılı olamayacağına inanmaktaydı. Adam Block ve Lowther da bu fikirdeydi. Hardinge ise Baring ve Rothschild'i ikna edememişti. Bununla birlikte Baring ve Rothschild, Osmanlı'daki durumun güçlendirilmesi durumunda Londra pazarından kredi bulmakta zorlanılmayacağını belirtmişti. Hardinge, Türkiye'deki finansal durumu güçlendirmeye kararlıydı²⁶⁷.

Türkiye, Osmanlı Bankası ile kredi anlaşması yapmış olmakla birlikte geçerlilik kazanması için Mebusan ve Ayan meclislerinin onayı gerekmektedir. Bu ise ancak Mart 1909'da gerçekleşecekti²⁶⁸. Bu nedenle Türkiye avans talep etmişti. İngiliz Dışişleri bu sefer avanstan pay almak üzere İngiliz finansçılarını araştırmaya koyulacaktı. Burada da karşımıza Cassel ve Stern çıkmaktadır. TMB girişiminin yavaş yavaş ortaya çıktığı Aralık ayı başında Louis Mallet²⁶⁹ Başbakan ve Hazine'nin de onayını alarak Cassel'e bir mektup yazarak Stern Brothers ile birlikte Osmanlı Hükûmetine avans vermek için yaptıkları anlaşmadan Dışişlerinin memnun olduğunu bildirdi. İlaveten İngiliz Hükûmetinin bu konuda herhangi bir mali yükümlülüğe

²⁶⁴ Gooch ve Temperley, Cilt: V, ss. 261-262; Platt, ss. 192-193; Feis, s.330.

²⁶⁵ İtfa; borcun kapanması, ödenerek ortadan kaldırılmasıdır. Bir anlamda borcun sönmesidir. Amortismanla eş anlamlıdır. Bkz. Hançerlioğlu, s.34. İstikrazlar için her sene veya altı ayda bir istikrazın itibari kıymetinin yani tahvillerin itibari kıymetleri toplamının yüzde belli bir kısmı ödenir. Bu bedel sabittir. İstikraz anaparası azalmaz. Her sene ödenen faizle itfa bedelinin toplamına senevi taksit veya senevi mürettebat denir. Senevi taksit miktarı sabittir; ancak faiz azalır. İtfa edilen tahvillerin adedi ise artar; çünkü senelik taksit bedeli sabit kaldığından bir evvelki sene zarfında itfa edilmemiş olan tahvillere artık faiz verilmez ve bundan artan meblağ itfaya tahsis olur. Bkz. Yeniay, Osmanlı, s.7.

²⁶⁶ Yeniay, Yeni, s.103; Kömürçan, s.106; Yılmaz, s.68.

²⁶⁷ Heller, s. 50.

²⁶⁸ Yeniay, Yeni, s. 103.

²⁶⁹ Louis Mallet (1864-1936). 1888'de Dışişlerine girdi. 1893'de Rio de Janeiro; 1896'da Roma; 1898-1900 arası Kahire'de görev yaptı. 1905-1906 arası Grey'in özel kalemi olarak çalıştı. 1907-1913 arası Dışişlerinde Müsteşar Yardımcılığı yaptı. Aynı zamanda Doğu Masasının başıydı. Ekim 1913-Kasım 1914 arası İstanbul Büyükelçisiydi. 1918'de tekrar Dışişleri Müsteşar Yardımcısı olarak görev yaptı. Aynı yıl Paris Barış Konferansı delegasyonundaydı. 1920'de emekli oldu. Bkz. Heller, ss. 499-500.

girmesinin imkânsız olmasına rağmen Osmanlı Hükûmetinin İngiliz gruba karşı yükümlülüğünü yerine getirmemesi durumunda Dışışlerinin İstanbul'daki İngiliz konsolosluğu vasıtasıyla yapılacak diplomatik desteğine güvenebileceklerini belirtti²⁷⁰.

İngiliz Dışışleri bu dönemde kuruluş aşamasındaki TMB grubunu Londra finans kurumlarıyla olası rekabete karşı korumaktaydı. 1908 avansındaki İngiliz payını elde etmek için Cassel'in grubu ile rekabet halinde olan Morgan Bankası avans konusunda Dışışlerinin onayını almak istediğinde, Dışışleri Morgan Bankasının temsilcisine, sermayedarlar arasındaki rekabeti engelleyemeyeceklerini bununla birlikte Dışışlerinin desteğini sağlayamayacaklarını; nitekim daha önce Cassel grubuna destek sözü verdiklerini belirtmişti. Dışışlerine göre Morganların çekilmesi İngiliz çıkarları açısından daha uygundu. Grey, TMB'a teklif götürülmeden önce hiçbir İngiliz finansörün Türkiye ile ilgili işlere girişmemesi konusunda kararlıydı²⁷¹.

Bu şekilde 25 Kasım 1908'de Osmanlı namına Sadrazam Kamil Paşa ve Maliye Nazırı Ziya Paşa ile Fransa namına Osmanlı Bankası Genel Müdürü Defos (Deffes), Almanya namına Deutsche Bank Müdürü Helffrich ve İngiltere namına Cassel ve Eastern (Stern) Biraderlerin mümessillerinin içlerinde bulunduğu finans grubu arasında 1,365,000 sterlin/1,500,500 değerinde avans anlaşması yapıldı²⁷². %7 faizli bu avans anlaşmasına göre bu meblağın 600,000'i anlaşma imzalandığında; 300,000'i 14 Aralık 1908'de; 300,000'i 14 Ocak 1909'da; 165,000'i de 14 Şubat 1909'da ödenecekti. Avans faizi % 7 idi. 1908 istikrazı hasılından önce bu avansın ödenmesi anlaşmada yer almıştı. Anlaşmanın kesinlik kazanmasını bekleme veya kazanamaması ihtimallerine karşı bu avansa: 1908 istikrazına tahsis edilmiş yıllık taksit; gerekli ödeme yapıldıktan sonra Vilayat-ı Hamse gümrüklerinin hasılatının fazlası; ilkinin vadesi 14 Haziran 1909'da gelmek üzere her biri 25,000 lira miktarında kambiyal verilmesi suretiyle Rüsumat Emaneti hasılatından yıllık 300,000 Osmanlı lirası karşılık gösterilmesi anlaşmada yer almıştır²⁷³.

²⁷⁰ Kent, Bank, s.373.

²⁷¹ Mclean, s. 296; Kent, Bank, s. 373.

²⁷² **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 1, s. 129.

²⁷³ **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 1, ss. 129-133; Mehmed Cavid, "Ba'de'l-İnkılab İstikrazlarımız", **Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâîye Mecmuası**, Cilt: II, (Ed.-çev. Mehmet Kanar), Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, (İstikrazlarımız) ss. 8-9.

Cavit Bey, yaklaşık 1,5 milyon Osmanlı liralık bu avans anlaşmasında Hükûmetin çıkarlarına aykırı hiçbir şey olmadığını belirtir. Sadece borç verenler alacaklarını sağlamlaştırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu hususta en çok İngilizler ısrarcı olmuştur. Cavit Bey, uzun zamandan beri Türkiye’de mali işlemde bulunmayan İngilizlerin ısrarcı ve zor beğenir bir tavır içerisinde olmalarını doğal karşılamıştır. Cavit Bey, Hükûmetin, İngilizlerin bu avansa katılımını sağlamakla tahvillerin Londra borsasında tedavüle çıkmasını temin etmek istediklerinden teklif edilen şartları kabul ettiklerini belirtmiştir²⁷⁴.

Meşrutiyet’in ilanı öncesi planlanan İngiliz-Fransız ortaklığına, Ottoman Society’e gelinecek olursa, TMB’nin kurulması haberlerinin basına yansması ardından bu plan geçersiz kaldı. Dışişleri de Anglo-French Ottoman Society’nin başkanı Vere’ye ‘daha iyi bir sürecin gerçekleşmemesinin talihsizlik olduğunu, TMB’a müdahale edemeyeceklerini, bu kurumun kendileri tarafından kurulmadığını ve kendilerinden bağımsız ilerleyeceğini’ belirtti²⁷⁵. Osmanlı Bankasından Barry, Ottoman Society’e katılmış olan Cassel ve Stern’e plandan vaz geçildiğini söylemişti. Bundan sonra Kasım ayında Cassel ve Stern Osmanlı Bankasının Londra Komitesi ile de ancak Barry uzaklaştırılırsa işbirliğine gidileceğini belirtti²⁷⁶.

TMB’nin kurulması adına çalışmaların başlamasından sonra da bir İngiliz-Fransız ortaklığı gündeme geldi. Ocak 1909’da basına yansıdığı kadarıyla, Osmanlı Bankası, la Banque de Paris et des Pays Bas ve TMB’nin katılımıyla Crédit Foncier National Ottoman isimli bir emlak kredi bankası kurulması girişimi söz konusuydu²⁷⁷. Banka girişimi İngiliz, Fransız, Alman ortaklığında yapılacaktı. Birbirleri ile rekabet eden banka heyetleri, İstanbul’da 5,000,000 liralık bir sermaye ile bir banka kurma yönünde anlaşmışlardı. Bu banka heyetleri bir taraftan Osmanlı Bankasının yönetimindeki Paris Bankası ve Societe Generale isimli Fransız bankaları ile Cassel’in

²⁷⁴ Mehmed Cavid, İstikrazlarımız, s. 12. Esas istikraz anlaşmasında ise Osmanlı Bankası 214.142 tahvilden 50.000’ini devletin cari hesabının teminatı olarak elde tutarken geri kalanını %85’den satın almıştır. Osmanlı Bankası bu istikraza halkın fazla rağbet göstermeyeceğini de düşündüğünden bu yönde davranmıştı; fakat Haziran 1909’da Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ardından Osmanlı Bankası opsiyonu kaldırdı ve istikrazı sendikasyona verdi. Tahviller üç grup arasında bölüştürülmüştü; Osmanlı Bankası yönetiminde Fransız grup, Stern Brothers yönetiminde İngiliz grup ve Deutsche Bank yönetiminde bir Alman grup. Bu şekilde tahviller rahatlıkla satıldı. Bkz. Autheman, ss. 200-201.

²⁷⁵ Kent, Bank, s. 370; Conlin, Debt, ss. 528-529.

²⁷⁶ Kent, Bank, s. 371.

²⁷⁷ “Crédit Foncier National Ottoman”, **Le Capitaliste**, 28 Ocak 1909.

idaresi altındaki İngiliz mali müesseselerinden oluşuyordu. Basında Deutsche Bankın da bu ortaklığa katılımının muhtemel olduğu yorumu yapılmaktaydı.

Basına yansıdığı kadarıyla ilk toplantı Paris Bankası dairesinde Muhtar Paşa'nın başkanlığında yapılmıştı. Toplantıda Milli Bankanın bir an önce bir emlak bankası tesisine başlaması kararlaştırılmıştı. Bu emlak bankası Osmanlı'da henüz tesis edilmemiş olan istiglal²⁷⁸ muamelesi ile uğraşacak ve Milli Banka ise sanayi ve ticaretin geliştirilmesini sağlamaya çalışacaktı²⁷⁹. Eylül 1909'da yukarıda sayılan ortaklıklarla Türkiye'nin yeni mali kuruluşu olan Osmanlı Emlak Bankasının kurulmasının çok yakın olduğu yine Fransız basınında yer almıştır²⁸⁰. Emlak alım satımı ile uğraşması ve ipotek karşılığı kredi vermesi planlanan Credit Foncier Ottoman'ın kurulma kararı ancak Mayıs 1914'de gerçekleşti²⁸¹. Şirkette TMB hissesi yoktu. Banque de Paris et des Pays Bas, Selanik Bankası, Societe General, Osmanlı Bankası ile Ticaret, Sanayi ve Ziraat Şirketi Milliyesi tarafından kuruldu. İstanbul Emlak Şirket-i Osmaniyesi adını aldı²⁸².

Görüldüğü üzere TMB kurulmadan önce İngiliz Dışişlerinin Fransa'nın katılımı ile de olsa bir finans kurumu yaratılması planı vardı. Cassel'in ise Türkiye'ye ilişkin girişimlerde etkinliği söz konusuydu.

Osmanlı Bankası Fransız Hükûmetinin, Deutsche Bank Alman Hükûmetinin etkisi altındaydı ve Alman çıkarlarını teşvik etmeye yönelmişti. İngiliz Hükûmeti, benzer bir İngiliz finans kurumunun var edilmesi dışında İngiliz sermayesi için İstanbul'da eşit şartların olamayacağını fark etmişti²⁸³.

İngiltere'nin ihtiyacı olan tek şey yani Türkiye'ye para sağlayacak ve Türkiye'deki girişimlere İngiliz sermayesinin akması için kanal görevi görecektir İngiliz finansçılardan oluşan güçlü bir grup İkinci Meşrutiyet'e kadar Türkiye'de yoktu. 1908'de Grey, İngiliz yüksek sermayesinin ilgisi bölgeye çekilene kadar hiçbir ilerleme kaydedilmeyeceğini belirtmekteydi. Daha sonra İngiliz Dışişleri, bir İngiliz bankası olmadan Türkiye'ye yardım edilemeyeceğini, hangi güç Osmanlı'ya yardım ederse onun etkisini arttıracığını açıklayacaktı. Bu sebepten kimi yazarlarca Türkiye

²⁷⁸ Kirası veya mahsulü borca mukabil verilmek üzere bir mülkün rehin bırakılması

²⁷⁹ "Milli Osmanlı Bankası", **Sabah**, 25 Haziran 1909.

²⁸⁰ "Crédit Foncier Ottoman", **Le Capitaliste**, 23 Eylül 1909.

²⁸¹ Autheman, s.214.

²⁸² Balcı ve Sırma, ss. 68-71

²⁸³ Platt, s. 193.

Milli Bankası, 1908-1913 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye'deki diplomatik pozisyonunu ilerletmek için yarattığı bir araçtır²⁸⁴.

II.Meşrutiyet'in ardından İngiliz kamuoyu İngiltere'nin Türkiye pazarındaki konumunu sorgulamaya devam etti. İngilizler, ticari bakımdan devrimin sonuçlarını mercek altına almış, konuya ilişkin *The Times*'da bir makale yayınlanmıştı. Buna göre 1825'de Levant Kumpanyasının tasfiyesinin ardından bölgede İngiliz ithal ticareti neredeyse kaybolacak ve Kıta Avrupası, İngiltere ile yarışır hale gelecekti. 1869'da İngiliz ithal ürünleri 8,000,000 sterlin civarındaydı.

Tablo 5: 1896-1906 Yılları Arası İngiltere'nin Türkiye'ye Gerçekleştirdiği İthalat Ortalaması

	1896-1900 ortalaması (£)	1901-1905 ortalaması (£)	1906 (£)
Birleşik Krallık	5,701,000	6,682,000	8,852,000
Avusturya	2,431,000	3,412,000	4,125,000
Fransa	1,887,000	1,964,000	2,305,000
Almanya	1,629,000	2,773,000	3,555,000
İtalya	1,844,000	2,875,000	3,545,000
Rusya	1,521,000	2,855,000	1,588,000
Belçika	609,000	785,000	1,326,000

Kaynak: "British Trade with Turkey", *The Times*, 26 Mart 1909.

The Times' a göre çıkan sonuç, İngiltere'nin Türkiye ile ticaretteki payının artan alım gücüne ayak uyduramadığı şeklindedir. Sadece, 1906'da, 1869'daki en yüksek rakam olan 8 milyon sterline ulaşılmıştı. 1896'da minimum 4,984,000 sterlin ve 1881'de maksimum 6,880,000 sterlin olmak üzere Türkiye'ye toplam satış, 80'ler ve 90'larda bu aralıkta değişmiştir. İngiltere'nin bu dönemde toplam satışının üçte ikisini pamuk ipliği ve parça kumaş oluşturmuyordu. Satış işlemi ise Yunan ve Ermeni cemaatine yapılmıyordu. Diğer ülkeler ise kendi vatandaşlarını ticaret için kullanmaktaydı ve bu onlara avantaj sağlamaktaydı. *Times*, ticaretin bölgedeki temsilcilerle yapılmasında yarar görmekteydi.

²⁸⁴ Mclean, s.294; Thane, s. 93.

İstanbul Konsolosluk ticaret raporları da ithal ticarete dair bilgiler vermektedir. Türkiye'nin pazar hacmi giderek büyümektedir. Kışın İstanbul'daki oteller yabancı iş adamları ile dolmaktaydı ve bunun makul bir kısmı İngiliz'di. Son yıllarda İngiliz komisyonculuk müesseselerinde artış vardı. *Times*, ne kadar çok İngiliz tüccarı Türkiye'de yaşarsa o kadar çok burada İngiliz malının satılacağını vurgulamaktaydı. Türkiye'deki üreticiler, İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın ve yeni kurulan İzmir Ticaret Odası'nın yardımını almaktaydılar. Musul ve Mersin'de yeni viskonsüllükler açılmıştı, bunların ticaretle ilgili de görevleri vardı. *Times*, bir ticaret patlaması yaşanmayacağını; ancak liberal bir Hükûmetin desteklenmesi durumunda ülkenin doğal kaynaklarının genişleyeceğini belirtmekteydi.

Türkiye'de demir yolu, yol, liman, sulama, nehirlerin düzenlenmesi, köprüler, tramvaylar, aydınlatmalar gibi yapılacak çok iş vardı. Türkiye bu anlamda bakirdi. Buna göre Alman, Fransız, Belçikalı üreticiler yurtdışındaki ihaleleri elde etmek için yan kuruluşlar oluşturmuşlar, gerekli çalışmalara başlamışlardı. *The Times*, İngiliz üreticilerin bu düzendeki payları için savaşıma niyetlenmeleri durumunda benzer şirketler kurmalarını, bu şirketlerin pazarı izleyecek ve ihale için görüşecek şekilde donatılmış olarak Türkiye'de ofislerinin olmasını belirtmekteydi. Buna göre bölgede yetenekli ve enerjik temsilciler olmadan hiçbir şey yapılamazdı²⁸⁵. Tüm bunlar bir İngiliz finans kurumunun kurulmasına ve İngiltere'nin aktif ticarete girmesinin sağlanmasına işaret etmekteydi.

1.3.1.2. İttihat ve Terakki'nin Yabancı Sermaye Karşısındaki Tutumu ve Dışarıya Bağımlılık Meselesi

İngiliz kamuoyunun ve sermayedarlarının görüşü özetlendiği gibi Türkiye'ye İngiliz sermayesinin bir an önce girmesi yönündeydi. Bu aşamada incelenmesi gereken İttihat ve Terakki'nin yabancı sermayeye ve özel olarak İngiliz sermayesine bakışı olmalıdır. Bilindiği gibi İTC 1908-1913 yılları arasında liberal bir çizgi izlemiştir. Burada Cemiyet'in ekonomik anlamda ideoloğu olan aynı zamanda da TMB girişiminde önemli bir yeri olan Cavit Bey oldukça etkilidir. II. Meşrutiyet'in ilanı

²⁸⁵ "British Trade with Turkey", *The Times*, 26 Mart 1909. Bu makalenin bir kısmı Türkçeye tercüme edilerek *Sabah* gazetesinde de yayınlanmıştır. Bkz. "Memleket-i Osmaniye ve İngiliz Ticareti", *Sabah*, 30 Mart 1909.

ertesesi 1908-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde sekiz adet Maliye Nazırı görev yapmıştır. Bunlar arasında dört yıl yedi ay süre ile bu makamda en uzun süre kalan isim Cavit Bey olmuştur²⁸⁶. Cavit Bey, Maliye Nazırı olarak Hükûmette yer almadığı dönemlerde dâhi ülkenin iktisat politikasında otorite sayılmaktadır²⁸⁷.

Ekonomik liberalizmin Osmanlı'ya girişi Tanzimat döneminde gerçekleşmişti. Türk eğitim kurumlarındaki Ermeni iktisat hocaları ekonomik liberalizmin ilk savunucuları olmuşlardı. *Le Moniteur Ottoman*, *Ceride-i Havadis* gazetesi ve Tercüme Odası liberal akımın Osmanlı'daki çıkış alanları idi. Tanzimat ertesinde basında iktisat haberleri yer almaya başlamış, özellikle ilk borçlanmanın ardından süreci irdeleyen yazılar yayınlanır olmuştu. *Mecmua-ı Fünûn*'da geleneksel ekonomik liberalizmin en etkili temsilcisi Ohannes Paşa²⁸⁸, Vahan, Mehmet Said Efendi gibi isimler yazıyordu. 1860'lardan itibaren gayrimüslimlerin yanında Türkler de iktisat alanına yönelmeye başlamışlardı. İbrahim Şinasi, Münif Paşa, Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal gibi isimler, içlerinde liberal eğilimlileri de olan, iktisadi meselelere eğilen yazılar kaleme almışlardı²⁸⁹.

Sakızlı Ohannes, Mikail Portakal Paşa yazılarında sıklıkla serbest dış ticaret rejimini savunmuşlar ve gümrüklerin kaldırılmasını önermişlerdir. Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi gibi isimler ise yazdıkları gazete makalelerinde Osmanlı'da sanayinin dış ticaret rejimi nedeniyle çöktüğünü belirtmişler, gerekli önlemler alınmazsa ülkenin yabancıların pazarına dönüşeceğine işaret etmişlerdir.

1908 Hürriyetin İlanı ile birlikte serbestiyet fikri ağırlık kazanmış, serbest ticaret benimsenmişti. Bu dönemde bireyciliğin en büyük savunucusu Prens Sabahaddin ve Teşebbüs-i Şahsi-Adem-i Merkeziyetçi gruptu. Bir diğer isim ise Cavit Bey idi²⁹⁰.

²⁸⁶ Osmanlı dönemindeki Maliye Nazırları ve görev süreleri için bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2003, ss. 107-114.

²⁸⁷ Boratav, s. 25.

²⁸⁸ Ohannes Efendi, Encümen-i Daniş üyeliğinden, Şuray-ı Devlet azalığına, Kanun-i Esasi'ye son şeklini veren komisyon üyeliğinden, Bank-i Osmani muhasebeciliğine, Maliye Nezaretindeki çeşitli görevlerden Hazine-i Hassa Nazırlığına pek çok devlet hizmetinde bulunmuştur. Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersleri vermiştir. Bkz. A.G. Sayar, ss. 354-355. 1880'de yayınladığı *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet* 'de özel mülkiyeti ve serbest ticareti savunur, devlet müdahalesine ve korumaya karşı çıkar. Bkz. A.G. Sayar, ss. 357-369; Boratav, s. 25.

²⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. A.G. Sayar, ss. 281-352.

²⁹⁰ Zafer Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, (Milli Burjuvazi), ss. 10, 28-29.

Cavit Bey, *İlm-i İktisad* ismi ile yayınlanan kitabında serbest ticaret, serbest rekabet ve serbest çalışma hakkını savunmuş, tekelleri eleştirmiştir. Devletin korumacı usulüne karşı çıkmıştır²⁹¹.

Cavit Bey aynı zamanda ilk liberal dergi olarak nitelendirilen ve 1908-1911 yılları arasında yayınlanan *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* 'nın Ahmet Şuayb ve Rıza Tevfik ile birlikte kurucularından ve en üretken yazarlarındanı. Cavit Bey dergide ağırlıklı olarak ekonomi alanında liberaralizmi savunan düşüncelere yer vermektedir²⁹². Derginin “Mukaddime ve Program” başlıklı, Ahmet Şuayb, Mehmet Cavit ve Rıza Tevfik'in imzasını taşıyan giriş yazısında yazarlar, iktisadi görüşlerinin esaslarını da ortaya koymaktaydılar. Burada serbest ticaretten yana olduklarını, uluslararası ticaretin her türlü engelden uzak şekilde gerçekleşmesinin kendilerince son derece gerekli görüldüğünü belirtmekteydiler²⁹³.

Cavit Bey'e göre devlet, bireylerin şahsi girişimlerine bırakılması gereken alanlara el atmamalıydı. Serbest girişimler, devlet girişimlerinden her zaman daha üstündü. Terakkinin itici gücü, serbest topluluklar ve özellikle bireydi. Hükûmetten beklenen, tüccarlarının yabancı ülkelerdeki hukukunu korumak, serbest ticarete engel olacak usullere izin vermemektir²⁹⁴.

Cavit Bey, yabancı sermayeye başlamış oldukları işleri bitirmek için gereksinim duyduklarını belirtmekteydi. Parayı ise kendilerine en kârlı koşulları sağlayan yerden almaktaydılar. Ona göre “sermayenin yurdu, gelmiş oldukları ülke değil, yöneldiği ülke” idi²⁹⁵.

Cavit Bey, yabancı sermayenin ülkeye girmesini istemeyenlerin pek az olduğunu belirtmekteydi. Ülkenin kendi mevcut sermayesi ile yapılacak bazı küçük işlerin yabancılara geçmesi istenmemekle birlikte Cavit Bey, bu gibi işlerde bile yine

²⁹¹ Mehmed Cavid Bey, **İktisat İlmi**, (Yay. Haz. H.Kürşad Karpuzlu), Liberte Yayınları, Ankara, 2001, (İktisat), ss. 47-55, 267-280.

²⁹² Cavit Bey dışındaki yazarlar daha çok toplumsal ve siyasi konulara ağırlık vermişlerdir. Bu dergi çevresinde dile getirilen düşünceler, Le Play ekolü, Comte pozitvizmi, Spencer evrimciliği ve J.S.Mill'in liberalizmi yeniden yorumlayan fikirlerinden etkilenmişlerdir. Dergi yazarları, Jön Türklerin liberal kanadı olan Prens Sabahattin grubu ile hareket etmemişlerdir. Dergi yazarları merkeziyetçi bir siyasal yapılanmadan yanadırlar. Bkz. Atilla Doğan ve Haluk Alkan, **Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.3-15.

²⁹³ Ahmed Şuayb, Mehmed Cavid ve Rıza Tevfik, “Mukaddime ve Program”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası**, Cilt: I, (Ed.-çev. Mehmet Kanar), Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, s.7.

²⁹⁴ Doğan ve Alkan, ss. 114-115; Mehmed Cavid, “Ticaret Odaları”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası**, Cilt:I, (Ed.-çev. Mehmet Kanar), Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, s. 132.

²⁹⁵ Novicev, s. 95.

yabancılarla müracaat edilmesini belirtmekteydi. Özellikle önemli nafia yatırımları ancak yabancı sermaye ile gerçekleşebilirdi. Medeniyete yeni açılan ülkeler için bu bir zorunluluktur. Hatta zengin memleketler, İngiltere, Fransa dâhi bazı hususlarda yabancı sermayesine müracaat etmişlerdi. Cavit Bey, bu sermayelerin faizlerini uzun yıllar ödemekten korkmamaları gerektiğini, bu sermaye sayesinde kazançlarının daha büyük olacağını belirtmekteydi. 31 Mart vakası ertesi, tek bir imtiyaz bile verilmediğinden yakınmaktaydı²⁹⁶.

İngiliz Ticaret Odası gazetesi, 31 Mart sonrası yayınladığı bir makalede, Meşrutiyet'ten beri Avrupa ve özellikle İngiliz mali çevrelerinde Osmanlı'daki ticari ve iktisadi teşebbüslere önem verildiğini, sermayedarların Osmanlı'yı ziyaret ettiklerini; fakat Hükûmet çevrelerinde rehavet ve tembellik gördüklerinden ziyaretlerinden bir netice alamadıklarını yazmıştı. Gazete, Osmanlı Hükûmetinin Laurent'in nasihatlerini dinlemediğini belirtmekteydi. Ülkedeki vergi sisteminin, nafia işlerinin düzene girmesi gerekmekteydi. Gazete, son olarak yabancı sermaye olmadan ülkede iş görülemeyeceğinin altını çizmişti. Cavit Bey de gazetenin bu beyanına üzülmeye katılmaktaydı. Meşrutiyet'in ilanından beri yapılması gerekenleri yapmadıklarını belirtmekteydi.

Meşrutiyet'in ilanı ertesi, nafia, maliye, bayındırlık imtiyazları verilecek, İstanbul şehri düzenlenecek, ticaret yükselecek beklentisi ile yabancı sermaye ülkeye hücum etmişti. Cavit Bey'in anlatımıyla Beyoğlu'nda sermayedarlardan başka kimse görülüyordu; fakat zamanla sermayedarlar eski rehavetin değişmediğini görmüşlerdi. 31 Mart hadisesi de son nokta olmuştu. Bu hadisenin bastırılması ile yeniden zafer kazanılmıştı. Bundan sonra yapılması gerekenler yapılmalıydı²⁹⁷.

Cavit Bey istikraza sıcak bakmaktaydı. Kıtık zamanlarında borçlanma yerine vergilendirmeye gidilmesi görüşlerine katılmamaktaydı. Borçlanma ile hemen tedarik edilecek meblağların vergilendirme ile en az bir sene içinde tedarik edilebileceğini belirtmekteydi. Yine ülkenin savaşa girdiği zaman pek çok vergiden elde ettiği geliri alamamakla karşı karşıya kaldığını belirtmekteydi. Borçlanmaya yabancıların katılması meselesine gelince Cavit Bey, borçlanma faizinin dışarıya gitmesini gerekçe göstererek yabancı katılımını zararlı gören düşüncelere katılmamaktaydı. Faizin

²⁹⁶ Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye 4", *Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâîye Mecmuası*, Cilt:II, (Ed.-çev. Mehmet Kanar), Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, (Neşriyat 4), ss. 82-83

²⁹⁷ Mehmed Cavid, Neşriyat 4, ss. 81, 83.

dışarıya gitmesine karşılık sermaye ülkeye dâhil edilerek verilecek faizden fazla kâr elde edileceğini belirtmekteydi²⁹⁸.

Sıkça akdedilecek devlet istikrazları ise zararlıydı. Cavit Bey, borçlanma ve bunun ekonomik sonuçlarını uzun uzun tartışmakta, sonuçta istikrazın iyiliğinin ve kötülüğünün kullanım biçimine bağlı olduğuna kanaat getirmekteydi. Her devlet, seleflerinden aldığı mirası gelecek kuşaklara fazlasıyla bırakabilme şartıyla bu hakka sahipti²⁹⁹.

Cavit Bey'in görüşleri yabancı kamuoyunca takdir görmektedir. Ernest Cassel ilerleyen zamanlarda, Cavit Bey'i "şu ana kadar Türk devlet adamları arasında rastladığım en iyi adam" diye tanımlayacaktı³⁰⁰. İttihat ve Terakki'nin, ekonomiye çeki düzen vermek adına gelir toplama sistemini düzenlemek, düzgün bir denetim sistemi kurmak, başkent ile eyaletlerdeki mali kadroları yeniden örgütlemek, güvenilir rakamlara dayanan bir bütçe hazırlamak yönünde pek çok çalışmaya girişmesi Adam Block tarafından da takdirle karşılanmıştı³⁰¹. Öyle ki Hüseyin Cahit, Block'un konuya ilişkin raporunu sütunlarına taşımış ve İttihat ve Terakki Hükûmetinin dâhili ve harici siyasetinin kötü olduğu, maliyenin yürekler acısı olduğu, istikraz üstüne istikraz yapıldığı, ülkenin iflasa doğru sürüklendiği yönündeki iddialara Block'un raporunu örnek göstererek cevap vermişti. Hüseyin Cahit, her idari şubede ıslahat ve terfi görüldüğüne bu rapordan ve Block'dan daha iyi şahit görülemeyeceğini belirtmişti. Block raporunda gelirlerdeki artışa dikkat çekmiş, Meşrutiyet idaresi sayesinde ticaretin canlandığını, sanayinin genişlediğini, yeni şirketler kurulduğunu beirtmişti. Buna göre gelirlerin artması esas olarak kaçakçılığın engellenmesinden ileri gelmekteydi. Block, önceki dönemlerde memurlara sadece yılda altı aylık verildiğini, askerin pek az maaş aldığını, müteahhitlerin paralarını almak için senelerce beklediklerini, düyun-ı gayrı muntazamanın daima arttığını belirtmekteydi. Block, gereğinden fazla istikrazda bulunulduğu yönündeki eleştirilere de karşı çıkmaktaydı; nitekim önceki dönemde alınan borçlar bir hayli fazlaydı ve Genç Tükler iktidara geldiklerinde hazinede beş para yoktu. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa

²⁹⁸ Mehmed Cavid Bey, İktisat, ss. 337-338; Mehmet Cavid, "İstikrazat İtibar-ı Umumi", **Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası**, Cilt:III, (Ed.-çev. Mehmet Kanar), Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, (İstikrazat), ss.165-169.

²⁹⁹ Mehmet Cavid, İstikrazat, ss.165-168

³⁰⁰ Fleet, İmtiyazlar, s.350.

³⁰¹ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 44-46

Nezareti elinde devletin varidatı mahvolmuştu. Block, raporunu yazdığı 1910 senesi için iki sene içinde devletin mali sisteminin tepeden tırnağa değiştiğini belirtmekteydi³⁰².

İttihat ve Terakki liderleri, devletin siyasi ve ekonomik olarak özerklik kazanmasını istemelerine karşın ekonomik gelişme bakımından yabancı sermayeye olan bağılıklarının farkındaydılar. İTC, ıslahat çabalarının yabancı devletleri olumlu yönde etkileyeceğini umuyordu. Yabancı yatırımcıların da Meşrutiyet rejimine güven duyarak gerekli sermayeyi yatıracağını düşünüyorlardı. İttihatçılar yabancı sermayeye çok önem vermekle birlikte onun beraberinde getirdiği özellikle siyasi kısıtlamaları reddediyorlardı. Cemiyet içinde yabancı sermayeye karşı olanlar da vardı; ancak azınlıkta oldukları söylenebilirdi³⁰³.

Bu dönemde İttihat ve Terakki'deki hâkim görüş halkta teşebbüs adına bir şey kalmadığı, Osmanlı'da alt yapı çalışmalarını sürdürmek için yabancı sermayeye başvurmadan başka çare olmadığı yönündeydi. Cavit Bey, *Sabah* gazetesinde yer alan "Ecnebi Sermayeleri" başlıklı yazı dizisinde bu konudaki zorunluluğa işaret ediyor ve uygarlık alanındaki atılımların yabancı sermayesiz gerçekleşmeyeceğini belirtiyordu. Ona göre büyük sermaye gerektiren alt yapı çalışmaları ancak yabancı sermaye ile gerçekleştirilebilirdi. Babıali bu yönde şirketlerin kurulmasını serbest bırakmalıydı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı'da yabancı sermaye karşıtlığı son derece cılızdı. Meclis-i Mebusan'ın sosyalist kanadında bile bir fikir birliği yoktu. Yabancı sermayeye muhalefetin en büyük örneği ise başta *Türk Yurdu* olmak üzere birçok yaygın organında yazan Parvus Efendi³⁰⁴ idi. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında yabancı sermayeye karşı tavrı alan bir diğer isim Galip Haldun idi. Bununla birlikte Galip Haldun yabancı sermayeye büsbütün de karşı çıkmıyordu³⁰⁵.

Bu şekilde İttihat ve Terakki'nin içerisindeki bir diğer kolu Alman iktisatçı Friedrich List'in korumacı devletçi anlayışının etkisinde olan isimler oluşturuyordu. Bu akım da liberal tezlerle yaşıttı. XIX.yüzyıl sonlarında Ahmet Mithat ve Musa

³⁰² "Bir Ecnebinin Şهادeti", *Tanin*, 1 Kânun-ı Evvel 1910; "Sir Adam Block'un Raporu", *Tanin*, 21 Kanun-ı Evvel 1910.

³⁰³ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 40-41.

³⁰⁴ Parvus takma adını kullanan Rusya doğumlu Alexander Israel Helphand Almanya'da ekonomi ve maliye doktorası yapmıştır. Sürgündeki Rus Marksçılarla ve Alman Marksçı çevreler ile ilişki kurmuştur. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinin bir üyesidir. Sol-Menşevik ekolünün içindedir. 1910'dan 1915'e Türkiye'de kalmıştır. Bkz. Parvus Efendi, Türkiye, ss. 22,37-41.

³⁰⁵ Toprak, Milli Burjuvazi, ss. 64-66

Akyiğitzate gibi isimler tarafından savunulmaktaydı. 1908'i izleyen yıllarda bir kısmı İttihat ve Terakki'nin etkili mensupları olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekialp gibi düşünürler, *İktisadiyyat Mecmuası*, *Türk Yurdu* gibi dergilerde bu görüşlere yer vermekteydiler.

Bu kolun bir ucu Marksizme kadar gidiyordu ve yaygınlaşmasında Parvus takma adını kullanan Alman Yahudisi Alexander Israel Helphand'ın etkisi büyüktü. Parvus Efendi 1910'da İstanbul'a gelerek İttihat ve Terakki'ye danışmanlık yapmış, Düyûn-ı Umumiye ve Reji gibi kurumların İmparatorluğun ekonomisini nasıl sömürgeleştirdiğini anlatmaya koyulmuştu³⁰⁶. *Tanin*'den *Türk Yurdu*'na pek çok gazete ve dergide yazan Parvus Efendi, Düyûn-ı Umumiyeden devlet içinde devlet olarak bahsetmekteydi³⁰⁷. Yazılarında Düyûn-ı Umumiyenin yanı sıra Reji İdaresini de hedefe alan Parvus Efendi, Tütün Rejisinin ülkenin binlerce lira kaybetmesine neden olduğunu, Reji yöntemini kaldırılıp bandrol yöntemine geçildiğinde yılda yarım milyon kazanılacağını belirtmekteydi³⁰⁸. Parvus Efendi, Tütün tekelinin ülkeyi mahvettiğini sık sık vurgularken ülke ekonomisinin düzelmesi için sanayi ve ticaretteki tekellerin kaldırılmasını, bir girişimciler grubunun ortaya çıkmasının sağlanmasını, özel girişimin teşvik edilmesini vurgulamaktaydı³⁰⁹.

Parvus Efendi'ye göre Osmanlı borç ödeme sistemi sorunluydu, öyle ki sistem Avrupa'nın istediği şekilde, Osmanlı'nın mali reform yapması ve borçlarını ödeyememesi üzerine kurulmuştu. Avrupa devletleri için Türkiye, yatırım yapılacak değil paylaşılacak bir alandı. Demir yolu yarışı ve belli alt yapı çalışmaları bunun göstergesiydi³¹⁰.

Parvus Efendi'ye göre Türkiye, Avrupa mallarına, Avrupa teknik ve sanatına gereksinim duyduğundan Avrupa bankalarının ve büyük sanayinin tutsaklığı altına girmişti. Türkiye, kendisini siyasi tutsaklıktan kurtarabilmek için önce ekonomik tutsaklıktan kurtarmalıydı³¹¹. Parvus Efendi, yabancı sermayenin Osmanlı ülkesine çekilmesinden bahsedenlerin borç ödemek için yabancı ülkelere akıtılan paraların dışarıdan yabancı sermaye olarak gelenden çok olduğunu dikkate almadıklarını

³⁰⁶ Ediger, ss. 271-272.

³⁰⁷ Parvus Efendi, *Türkiye*, s. 89; *Devlet-i Osmaniye*, s.43.

³⁰⁸ Parvus Efendi, *Türkiye*, ss. 207-208; *Devlet-i Osmaniye*, ss.149-150.

³⁰⁹ Parvus Efendi, *Türkiye*, s. 241; *Devlet-i Osmaniye*, ss.177-178.

³¹⁰ Parvus Efendi, *Türkiye*, ss. 19, 29.

³¹¹ Parvus Efendi, *Türkiye*, ss. 261-262.

belirtmekteydi. Üstelik dışarıdan alınan borçların israf edildiğine dikkat çekmekteydi³¹².

Bu süreçte TMB'nin kurucularının özellikle Adam Block'un Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını savunan tutumu dikkat çekicidir. Adam Block, ileride görüleceği üzere, Mütareke döneminde de Türk tezlerini savunurken karşımıza çıkmaktadır. Cemal Paşa Adam Block'tan "öteden beri Türk-İngiliz dostluğunun taraftarlarından" şeklinde bahsetmektedir³¹³. İsmail Kemal ise Adam Block'un canla başla kendisini İttihatçılara adadığını ve Lowther üzerindeki nüfuzunu onların lehine kullandığını belirtmektedir³¹⁴. Bu nedenle Adam Block'un görüşlerini de bu başlıkta incelemeyi uygun bulduk.

Türkiye Milli Bankasının kurulması adına ilk girişimlerin yapıldığı Aralık 1908'de Türkiye'de serbest ticaret ve Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle ekonomik ilişkileri üzerine ilerleyen günlerde TMB ekibinde yer alacak olan Düyûn-ı Umumiyenin İngiliz delegesi Adam Block'un *The Times*'da *Türkiye'nin Mali Bağımsızlığı* isimli makalesi yayınlanacaktı. Makale, Osmanlı tarafında da oldukça ses getirmiş ve Fransızcaya tercüme ettirilmişti. Buna göre;

Osmanlı Devleti ile Avrupalı güçler arasındaki ekonomik ilişkiler, 1861 ve 1862'de imzalanan ticari anlaşmalarla düzenlenmişti. Buradaki taahhütler 1890'da, yeni bir düzenlemeye varılana dek uzatılmıştı. Yürürlükte olan mevcut anlaşma şöyle özetlenebilirdi;

1) İç ticaret serbest. Bu açıdan yabancılar en ziyade müsaadeye mazhar Osmanlı vatandaşlarına benzemekteydi.

2) İhracat malları kıymetlerine göre %1 vergiye tabiydi. Burada tütün ve tuz istisnaydı. Bunlar ihracat vergisinden muaftı.

3) Transit mallar %1 vergi öder.

4) İthal mallar, kıymetlerine göre %8 vergiye tabidir. 1907'de, yedi yıllık bir süre için ek %3 oranında bir vergi koyulmuştur ve belirli mallara yöneliktir.

Tekel kapsamında olan tütünün tüm türleri ile tuzun ve savaş malzemelerinin ithali yasaktır.

³¹² Parvus Efendi, Türkiye, ss. 268-269.

³¹³ Cemal Paşa, s. 120.

³¹⁴ İsmail Kemal, s. 248.

5) Osmanlı kökenli mallar, yabancı ülkelere ithal edilirken en ziyade müsaadeye mazhar ülke anlaşmasından yararlanırlar.

6) Yabancılar, Hicaz hariç olmak üzere, taşınmaz mallar konusunda Osmanlı vatandaşları ile aynı statüdedir.

7) Taşınmaz mallar dışında yabancılar, ait oldukları Hükûmetin izni olmadan, Türkiye’de doğrudan vergilendirilmekten muaftır.

8) Tuz ve tütün dışında tekel uygulanamaz.

Adam Block, böyle bir rejmin belirsiz bir şekilde devam etmesini ülkenin ekonomik gelişimi için ciddi bir engel olarak görmektedir. Mevcut durum toprak egemenliği prensiplerine ve Osmanlılar ile İmparatorlukta yaşayan yabancılar arasında olması gereken eşitliğe aykırıdır ve ülkenin kaynaklarının meşru bir biçimde artmasının önünde engeldir.

Serbest ticaret ilkeleri, yabancılarla rekabetten korkacak hiçbir şeyleri bulunmayan veya endüstrinin temel elementlerinden yoksun olan, ithalata sürekli ve mutlaka ihtiyaç duyan devletler için uygun ve avantajlı olabilir veya olmayabilir. Bu ilkeler, endüstri için gerekli olan materyaller bolca hazır bulunduğu halde sanayi girişiminin henüz emekleme aşamasında olduğu durumlar için zararlıdır.

Türkiye’de, serbest ticaret sistemi, endüstriyel gelişme için her türlü çabayı kısıtlar, önemli kaynakların doğal ve olası gelişimini engeller ve fiilen yabancı tekeller yaratır. Böylece yerli unsurların yoksullaşmasına katkıda bulunur. Son olarak sözleşmeli serbest ticaret rejimi engeli, devleti masrafları üstlenmek için meşru vasıtası olan vergi toplamadan yoksun bırakır, ki bu olmadan politik ve idari reformlar gerçekleşemez.

Türkiye’de yüksek tarifelerin koyulması ciddi şekilde ithalatı etkileyecek gibi görünmüyordu. Pek çok ürün için Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun bir süre yabancı ikmale bağımlı kalacağı gerçeğinden ayrı olarak Osmanlı nüfusunun refahı, ekonomik kaynakların gelişmesine oranla artarak, tüketim kapasitesini önemli ölçüde arttıracak ve ithalat veya ihracat olsun dış ticareti teşvik edecekti.

Aynı durum ABD, Fransa ve Rusya’da da yaşanmıştı. Buralarda yüksek ve korumacı gümrük vergileri hiçbir şekilde ithalatı engelleyememişti. Şuanda serbest ticaret Türkiye’ye uygulanamazdı. Yabancılar tanınan fevkalade ayrıcalıklı

muameleler ile birlikte düşük gümrük tarifesi sistemi Türkiye'yi ekonomik ve finansal olarak zayıflatırdı.

Block'a göre İmparatorluğun tüm vatandaşları için uyruk ayrımı yapılmaksızın mali eşitlikle birlikte akıllıca ve ılımlı bir koruma sistemi, Türkiye'nin doğal zenginliklerinden yararlanmasına izin verecek, onun hem tarımsal hem endüstriyel gelişimini teşvik edecek, rakiplerine karşı kaybettiği sahayı yeniden kazanma şansı verecek ve idari reforma imkân sağlayacaktı.

Avrupa Devletleri için müreffeh bir Türkiye yaratılmasını teşvik etmek ekonomik açıdan kârlı olacaktı.

Günümüz şartlarında kıymet esaslı gümrük tarifesinin ne derece avantajlı bir şekilde spesifik gümrük tarifesine dönüştürüleceği belirsizdi.

Batılı devletler pek çok açık nedenden dolayı kıymet esaslı tarifeyi terk etmişlerdi ve yerine geçen sistem uluslararası ticaret koşullarına ve nüfusların ihtiyaçlarına daha uygundu.

Türkiye'nin ihtiyaçları çok acil olmakla birlikte, belki gümrük tarifesinin mahiyetindeki bir değişim daha ileri bir tarihe atılabilirdi. Nitekim karışık ve modası geçmiş bir sistem olmakla birlikte, gümrükte çalışan personel tarafından anlaşılması avantajı olan bu sistemin korunması daha kolaydı. Prensipte gümrük artışının kabul edilmesi şartıyla uygulama metodu daha sonra irdelenebilirdi.

Tekel kurma hakkı genellikle toprak egemenliğinin bir sembolü olarak düşünülür. Tekel kurulması, aslı olan bir şekilde, liberaller tarafından eleştirilir; ama bu eleştiri, ilgili devletle yabancı devlet arasındaki ilişkiye etkisinden çok, tekelin provoke ettiği genel aksaklıklara başvurur.

Genel bir kural olarak hatırlanmalıdır ki, her devlette egemen güç tekel yaratmaya karar verme hakkına sahiptir. Ticari anlaşma gibi nadir özel durumlar haricinde böyle bir hakkın varlığı tartışmaya açık değildir.

Bu tip tekellerin kurulmasında devlet sadece mali özyapının düşüncelerinden esinlenir. Pek çok ülke tuz ve tütün tekellerinin yanında alkol, maçlar, oyun kartları, petrol, sigara kâğıdı vb'ye de tekel uygulamaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere Türkiye'de yürürlükte olan anlaşmalar, Osmanlı Hükûmetini tekel koymada tuz ve tütünle sınırlamaktadır. Halk eğitiminin yaygınlaştırılması için; iletişim araçları yaratmak için; ticaret, sanayi ve tarımın iyileştirilmesi için; İmparatorluğun

savunulması için burada acil olarak gelirlerin artmasına ihtiyaç duyulurken yabancı devletlerle yapılan, tekellerin kurulmasını engelleyen anlaşmalar ülkenin ilerlemesine ve güvenliğine ciddi bir engel teşkil etmektedir. Bu engelin ortadan kalkması ise sadece adil görünecektir ve şuan en uygunu budur.

Son olarak Osmanlı İmparatorluğu, mali politikasında, yabancılarla ilgili yeni mali düzenlemeler yapmadan önce, yabancı güçlerin iyi niyetine başvurma gerekliliği yüzünden engellenmektedir veya mevcut olanı gözlemlemeye zorlanmaktadır. Yabancı makamların onayı veya yardımı olmadan Osmanlı Hükûmeti, mevcut vergilerin yabancılar tarafından ödenmesini kontrol edemez ve etkili bir şekilde sağlayamazdı. Örneğin yeni damga kanunu bu güçler tarafından uzun yıllar sonunda kabul edilebilmişti. Düyûn-ı Umumiye, yabancılar üzerinde bağlayıcı bir biçimde dayatma yapamamaktaydı ve damga kanuna ilişkin yabancı kurumlarda denetleme ve kontrol hakkı alıkonulmuştu. Emlak vergisinin etkili bir biçimde kontrolü ve toplanması da imkânsızdı. Sebepler aynıydı, yabancılar yerlilerle kıyaslandığında ayrıcalıklı, kayırılan bir pozisyona sahiptiler.

Bu güçlerin, yabancı uyrukluların, ödemesini reddettiği bir diğer vergi örneği “patente” vergisi veya meslek vergisiydi. Bu vergi yerlilerden alınıyor ama yabancıardan alınmıyordu. Mevcut hukukun son derece eksik ve adaletten yoksun olduğu kabul edilmektedir. Mevcut hukukun bu güçler tarafında reddedilmesi yalnızca yerlilerin olduğu kapalı şirketlerin ya da loncaların Osmanlı Hükûmetince tanınmaya devam edilmesi koşuluyla haklıdır. Osmanlı Hükûmeti bu loncaları feshetmelidir. Bu loncalar sorunların ve ticaretin engellenmesinin kaynağıdır.

Osmanlı vatandaşlarının muzdarib olduğu bir diğer husus ise yabancılara miras hukuku uygulamanın imkânsızlığıydı.

Bu örnekler Block için Türkiye’de yabancılar lehine mali ayrıcalıklar olduğunu göstermeye yetmektedir. Yabancıların yararlanırken yerlilerin zararına olan bu uygulamalara Batı devletlerinde izin verilmez. Bu uygulamalar, idaresini yeniden organize etmek ve reform araçlarını bulmak bir yana Hükûmetin bütçesinde bir denge kurmasını engeller.

Türkiye’de yerlilerin ve yabancıların koşulları başka ülkelerde geçerli olan durumun tam tersiydi. Başka ülkelerde tüm çaba halkın yurttaşlık ve ekonomik haklarının korunması yönündeyken Osmanlı İmparatorluğu’nda pek çok tarihsel

neden, ferdi ve dini teamüllerdeki farklılık yabancılar için ayrıcalıklı bir durum yaratıyordu.

Osmanlı Devlet sisteminin hatalı bir şekilde düzenlenmesinin sonucu olarak yargı yetkisiyle ilgili olan bu ayrıcalıklardan bazısı halen onların var olma nedeni olabilir, her halükarda bu yöndeki ilerleme ve reformlarla bunların gereksizliği kanıtlanana kadar, sadece mali karakterli olan geri kalanına gelindiğinde, bunların daha fazla koruması hiçbir gerekçeye dayanmıyor gibi görünüyordu.

Eğer Türkiye'nin dostu olan güçler samimi olarak ülkelerini yeniden düzenlemek için İttihatçıların övgüye değer çabalarında onlara yardım etmek istiyorlarsa şu tavizler dikkate alınmalıydı:

- Bir dereceye kadar İmparatorluğun endüstriyel ve finansal çıkarları tarafından kararlaştırılacak ithalat vergisini bağımsız olarak tespit etme hakkı
- Yabancıların vergi konusunda ve bunun toplanması ve kontrolü konusunda yerlilere benzemeleri
- Tekelin kurulması
- Postane meselesi ayrı düşünülmesi gereken bir konudur. Şimdilik sürüncemede kalabilir; nitekim finansal gereklilikten çok izzet-i nefis sorunudur.

Türkiye'de bugün var olan yeni rejim, modern uygarlık ilkelerine uygun bir Hükûmetin kurulmasını güvence altına alıyor. Avrupa genel olarak İttihatçıların ilk çabalarına saygı gösterdi. Yeni rejimin yaşamasına olanak sağlanması ve çabalarını, enerjilerini en iyi şekilde kullanabilmeleri için ekonomik ve mali reformun idaresini ele almak gerekir.

Bu reformun ön şartı, imparatorluğun ticari bağımsızlığında yatıyordu.

Avrupa Hükûmetleri ve sermayedarları şuanda Türkiye'ye mali yardıma gelmeye karar verirlerse burada kuşkusuz gözden kaçırılmaması gereken başka hususlar da vardır; ama yukarıda belirtildiği gibi tüm finansal ve idari reformun temeli, Türkiye ile Büyük Güçlerin mali ilişkilerinin düzenlenmesinde bulunulacaktır. Avrupa'nın Türklerin makul isteklerine karşı tutumu görülecekti³¹⁵.

³¹⁵ "The Commercial Independence of Turkey", **The Times**, 14 Aralık 1908; **BOA. HR.SFR.3**, Dosya No: 586, Gömlek No: 59.

Kuşkusuz ki Adam Block'un *The Times*'da yayınlanan makalesi Fransızlar için hazmedilmesi güç nitelikteydi. Düyûn-ı Umumiye'deki en önemli isimlerden biri *yerli* gibi davranmaktaydı³¹⁶.

Adam Block'un *Times*'taki yazısının ardından J. William Whittall³¹⁷ de *Times*'ın editörüne bir mektup göndererek konuyla ilgili düşüncelerini belirtmek isteyecekti. J. William Whittall değil ama Edwin Whittall³¹⁸ TMB yönetim kurulundaydı. Bu bakımdan bu mektup önem arz etmekteydi. Whittall, Türkiye'de önde gelen bir devlet adamının kendisine sık sık, Türkiye'de en çok korkulan krizin politikten ziyade ekonomik olduğunu söylediğini belirtmişti. Görevlilere düzgün ve düzenli olarak haklarının ödenmemesi durumunda hiçbir gelişme mümkün olmaz ve anarşi yaygınlaşırdı. Kuşkusuz ki Türkiye'nin mevcut gelirleri sağlam bir yönetimin masraflarını karşılamak için yeterli değildi. Diğer taraftan, son birkaç yıl zarfında, doğrudan vergilendirmede herhangi bir artışın halk tarafından itaatkâr bir biçimde karşılanmayacağı görülmüştü. Bu yüzden gelirleri yükseltmek için sadece dolaylı vergilere başvurulabilirdi. Bu dolaylı vergiler, gümrük vergilerinin yükseltilmesi ve tekeller kurulması şeklinde olabilirdi; ancak Hükûmet yabancı güçlerin onayı olmadan bunları uygulayamazdı. Bu yüzden yabancı güçler Türkiye'nin gelişmesini istiyorlarsa ve daha fazla dünya barışı için tehlike kaynağı olmasını istemiyorlarsa Türkiye'ye ticari bağımsızlığını vermek zorundaydı.

Whittall, gümrük vergilerinde fark gözeten bir artışın illa ki yabancı ticaretin zararına olarak ithalatın azalması anlamına gelmediği konusunda Block'a, kesin olarak katılıyordu. Whittall bundan birkaç yıl önce İngiliz Büyükelçiliği tarafından konuya

³¹⁶ Conlin, Debt, s. 530.

³¹⁷ J. William Whittall (1838-1910). İzmir'in tanınmış tüccarlarından James Whittall'ın oğludur. 1873'de İstanbul'a yerleşmiştir. Oğlu Edwin Whittall ile birlikte Osmanlı Devleti'nin en büyük ihracat şirketlerinden birini kurmuştu. Aynı zamanda İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın kurucularındandır. Bkz. Kocatürk, 1908-1910, ss. 60-61.

³¹⁸ Frederick Edwin Whittall (1864-1953). XIX.yüzyılda Whittall ailesinin başı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakındoğu'da ticaret yapan ailelerin başında gelen Whittall ailesinin Türkiye'de yüz elli yıllık bir geçmişi söz konusudur. Edwin Whittall, 1864'de Bowdon-Cheshire'da Sir J.W. Whittall'ın on bir çocuğundan ikincisi olarak doğdu ve 5 Mart 1953'de İstanbul-Moda'daki evinde öldü. Eşi, Adelaide Helen La Fontaine idi. J.W. Whittall Şirketinin başında bulunan Edwin Whittall, hayatının çok büyük bir kısmını Türkiye'de geçirdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'da donanma istihbaratında çalıştı. Yunanistan'ın İtilaf Devletlerine katılmadan önce ithalat ve ihracatını kontrol etmekle görevlendirildi. Türkiye finansında bir otorite kabul edilen Whittall, Türkiye Petrol Şirketinin kurulmasında rol oynadı. Uzun yıllar boyunca TMB ve İstanbul Rıhtım Şirketi (Constantinople Quay Company)'nin yönetim kurulunda yer aldı. *Times*, Whittall'den yurt dışına yerleşen İngiliz tüccarları arasında en iyisi olarak bahsetmektedir. Bkz. "Obituary", "Mr. F.E. Whittall", "British Trade in the Levant", **The Times**, 6 Mart 1953.

ilişkin rapor yazmaya davet edilmişti. Whittall burada, özellikle lüks mallarda, kıymeti üzerinden %8 verginin ithalatta büyük bir azalma olmaksızın iki katına çıkartılabileceğini belirtmişti. Türkiye’de endüstriyel girişimi olan herkes bunu kabul etmeliydi.

Whittall, vergilendirmeler konusunda yabancıların da yerliler gibi olması konusuna Block kadar önem vermemektedir. Bu sayede elde edilecek gelirin önemli olduğunu düşünmemektedir. Üç adet yabancılar tarafından ödenmeyen vergi vardı. Bunlar; patent vergisi, askerlikten muaf olmalarını sağlayan vergi, yol vergisi. Patent vergisi yıllar önce yabancı devletler tarafından onaylanmıştı ve Whittall’e göre bu gün eğer bu vergi uygulanmıyorsa bu, onunla devam etmeyi seçmeyen o dönemki Türk Hükûmetinin suçu. Uluslararası bir komisyonun adil yönetimi altında görevliler kendi ek ödeneklerinden mahrum kalırken, ülkenin çok az kazanacağını keşfetmişlerdi. Whittall, Patent komisyonunda İngiliz delegesiydi ve durumu oradan bildiğini belirtiyordu.

Askerlik muafiyet vergisi, herhangi bir ülkedeki yabancılara uygulanamazdı. Yetişkin erkeklere uygulanan yol vergisi sadece altı yedi yıllık bir meseleydi. Türkiye’de bazı vergiler vardı ki yabancıların bunları ödemeyi reddetmesi onların yasal ve adil haklarıydı; ancak yabancılar bunları ödüyorlardı. Örneğin Hicaz demir yolu damga vergisi. Ona göre yabancılar oldukça ağır vergiler ödüyorlardı. Bazısı gümrük vergisi gibi dolaylı vergiler, bazısı ise emlak vergisi, aşar vergisi gibi doğrudan vergilerdi. Whittall, vergilendirilme konusunda yabancıların yerlilere uydurulması durumunda ayrıcalıklar konusunda da benzemeleri gerektiğini belirtmekte ve bu iddiasına Block’un da katılacağını vurgulamaktadır. Yabancıların yerlilerle olan davalarında, mahkemeden önce, özellikle yerel yönetimde dava açıldığında, sadece büyük zorluklarla ve gecikmelerle elde edebilirlerse adalet elde edebileceklerine dair kötü bir şöhret vardır. Emlakın vergilendirilmesi konusunda yabancıların yerlilerden daha fazla vergi ödedikleri konusunda da kötü bir şöhrete sahiptirler. Uluslararası anlaşmalar tarafından yabancılar söz konusu gayr-ı menkullerin satın alınması ve satılması uygulamasında yerlilere benzetilmesine rağmen işlerinin aksamasına neden olan büyük zorluklar onların önüne çıkartılıyordu. Sermaye bu şekilde korkutup kaçırılabilirdi. Yukarıda belirtilenlerin ayrılması ile birlikte Whittall, vergi konusunda yabancıların yerlilere benzetilmesi konusunda

Block'a katılmaktaydı. Whittall, çok şey bekledikleri yeni rejimin, ülkeyi öyle bir yöneteceğini ki, eski rejimin yabancılara ve yerlilere karşı adaletsizliğinin ve ayrımcılığının yerini adalet ve serbest ticaretin alacağını ve böylece yabacıların bu ülkeyi geliştirmek için sermayelerini sarf etmeye teşvik edileceğini belirtmektedir. Bu son durum yerliler tarafından yerine getirilemezdi; çünkü yeterli sermayeleri ve bilgileri yoktu. Ülkenin kaynakları çok genişti; ama önceki dönemlerin kötü yönetiminin sebep olduğu tükenmişliği tamir için yüklü miktarda sermaye gerekmekteydi. Nüfusun kendisi oldukça fakirdi. Geçen yıllarda uygulanan başarısız ormansızlaştırma uygulaması mahsuller üzerinde tepki vermiş ve bunlar oldukça düzensizleşmişti. Toprağı işlemedeki kötü yöntemler yüzünden toprağın büyük bir bölümü yorgun durumdaydı. Türk nüfusu her yıl azalıyordu. Bütünüyle bölgede yapacak çok şey vardı ve tüm bunlar sermaye ve uzman bilgisi gerektiriyordu. Whittall'e göre bu da sadece Türkiye'deki yabancı unsurların liberal teşviki ile güven altına alınabilirdi³¹⁹.

Ülkede yabancı sermayeye, serbest ticarete ve ülkenin mali bağımsızlığına ilişkin yukarıdaki tartışmalar söz konusudur. Bu aşamada bir de sermayenin vatanına dair tartışmalar üzerinde durmak gerekir. TMB'nin kurulmasında İngiliz sermayedarların Türkiye'de iş yapmak istemeleri ve İngiliz Hükûmetinin de onları desteklemesinin önemli bir etkisi vardır. Yadsınmaması gereken bir etki de İTC iktidarının bu yöndeki isteğidir. Bu nedenle bankanın kurulmasına geçmeden önce İTC'nin özel olarak İngiliz sermayesine yaklaşımlarının incelenmesi gerekmektedir.

İttihatçılar İmparatorluğu Avrupa'nın baskısından kurtarmak istiyorlardı; fakat bu onları Avrupa düşmanı haline getirmemişti. İttihatçılar Avrupa'nın baskısından hoşlanmamakla birlikte ülkede modern bir ekonomik yapı kurmak ve muhafaza etmek için Avrupa'dan gelecek sermaye yatırımlarına ve idari yapıyı yeniden örgütleyecek Avrupalı uzmanlara ihtiyaç duymaktaydılar. Özellikle Almanlar ve Fransızlar ülkede çeşitli yatırımları vasıtasıyla güçlü bir siyasi baskı zeminine sahipti. İttihatçılar da yukarıda belirtildiği üzere yeni imtiyaz elde etme yarışındaki Fransa ve Almanya'ya karşı bir müddet İngiltere'yi destekleyerek bu iki devletin tekeline ortadan kaldırmayı ve Osmanlı'ya daha geniş bir bağımsızlık sağlamayı umuyorlardı. Bu süreçte İngilizler Osmanlı'da etkin danışmanlık makamlarına gelmişlerdi. Crawford Gümrük dairesinin

³¹⁹ "The Commercial Independence of Turkey", **The Times**, 30 Aralık 1908.

yeniden örgütlenmesinde, W.Willcocks Nafia Nezaretinde, Amiral Gamble donanmanın yeniden örgütlenmesinde görev almıştı. Bir İngiliz yargıç Adliye Nezareti Genel Müfettişi yapılmış; İngiliz konsolosu Dâhiliye Nezareti Genel Müfettişi olmuştu³²⁰, W.Deedes isimli İngiliz 1910'dan itibaren jandarma ve zaptiyenin düzenlenmesinde görev almıştı³²¹. Tüm bu makamlar İngiltere tarafından da desteklenmişti. Hardinge, Gamble ve beraberindekilerin karşılaştıkları zorluklar karşısında vazgeçmemesini umuyordu. Yine ona göre eğer Crawford, yetenekleri ve enerjisine rağmen başarısız olursa kimse başarılı olamazdı. Hardinge Türkiye'nin finans ayağındaki dayanağı Cassel'e de gerekli desteği vereceğinin sözünü vermişti³²².

Bu tür bir talep yukarıda görüldüğü gibi İngiltere için de geçerliydi. İngiliz Hükûmeti, Alman rekabetine karşı tüccarlarını ve gemicilerini daha rekabetçi olmaya ve yöntemlerini düzeltmeleri konusunda onları ikna etmeye çalışmaktaydı. George Lloyd, İngiliz ticareti ve çıkarlarının yayılmasında doğrudan devlet müdahalesini önermişti; fakat bu bir *laissez-faire* hükûmeti için pek de uygun değildi. Bu dönemde İngiltere, Bağdat demir yolu için pazarlık etmek, büyük ölçüde siyasi bir hareket olan Osmanlı Gümrük Dairesine bir danışman vermek gibi adımlar atmıştı. TMB'ın kuruluşunu teşvik etmek de bu yönde bir adım olacaktı³²³.

Esasen Paris para piyasalarının Osmanlı tahvillerine karşı iştahı tükenmez gözükmekteydi. Bununla birlikte herhangi bir kredinin Paris para piyasalarında işlem görebilmesi için Fransız Devleti'nin onayı gerekmekteydi. Gerekli izin Maliye ve Dışişleri Bakanlığından gelirdi. Bu şart ilk kez 1873'de Osmanlı'nın önüne getirilmişti. Fransa kendisinden para alınmasını koşula bağlayabilmekte, 1909 ve 1910 istikrazlarında ayrıntılı olarak işleneceği üzere, paranın diğer ülkelerin firmaları yerine Fransız firmalarına harcanmasını talep edebilmekteydi. Bununla birlikte para bulma konusunda Paris'e alternatif bulmak zordu. 1910 yılında dünya menkul kıymetlerinin üçte biri Londra piyasalarında işlem görüyordu; ancak yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı'nın 1875'deki iflası, William Gladstone'un 1877'deki *Bulgarian Horrors* kampanyası ve bu süreçteki Türk karşıtı ırkçı söylemler Londra'nın Osmanlı

³²⁰ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 166-167, 191-192; Earle, s. 202.

³²¹ Kocatürk, 1908-1910, s. 37.

³²² Heller, s. 112.

³²³ Kent, burada bir farklılık olarak TMB'nin kurulmasında esasen Alman rekabetinden ziyade Fransız nüfuzunu savuşturmanın hedeflendiğini belirtir. Bkz. Kent, Büyük Britanya, s. 211.

tahvillerine ilgisini azaltmıştı. Alman bankaları ise tam tersi biçimde İstanbul'a gitmeleri konusunda Kayzer tarafından desteklenmekteydi.

Yabancı piyasaların Türkiye'ye karşı bakışı bu minvalde iken İTC yabancı bankalara karşı tutum konusunda önemli bir adım attı ve Osmanlı Bankasını eski rejim ile ilişkilendirerek aralarına mesafe koydu. Bundan sonra, Fransız bankaları da dâhil olmak üzere pek çok banka İstanbul'da şube açmaya girişti. Amerikan konsolosluğu İstanbul'a sermayedarların akın ettiğini, bunun Cavit Bey sayesinde olduğunu belirtecekti. Cavit Bey'in finansal kapasitesi tartışılmaz olarak nitelendiriliyordu³²⁴.

İkinci Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umumiye gibi kurumlar eleştirilere konu olmaya başladı. Cavit Bey yabancı sermaye yanlısı olmakla birlikte yabancıların mali kontrolüne karşı idi. Ülkenin mali siyasetini Düyûn-ı Umumiyeden kurtarmaya çalışmış, aşağıda da inceleneceği üzere yapılan borçlanmalarda bu kurumun Hükûmete kefil ve aracı olmasına müsaade etmemişti³²⁵.

Hüseyin Cahit'in gazetesi *Tanin*, ağırlıklı olarak Osmanlı Bankasını ve Osmanlı Bankası ile yapılan avansları eleştiren bir tutum takınmaktaydı. 1909 avans görüşmelerini ve bu görüşmelerin arkasındaki isim olan Sadrazam Kamil Paşa'yı eleştirmişti. Hüseyin Cahit'e göre Hükûmet, Osmanlı Bankası dışındaki alternatifleri de değerlendirmeli, bankalar arasındaki rekabetten yararlanarak daha olumlu koşullarda istikraz anlaşmaları imzalamalıydı. Hüseyin Cahit, Osmanlı Devleti borçlandırılırken rekabet şansının ve Osmanlı Bankası dışında bir alternatifin olmamasını eleştirmekte ve bunun Osmanlı Bankasının isteği olduğunu belirtmekteydi. Osmanlı Bankasının sadece adının 'Osmanlı' olduğunu, Osmanlı menfaatini gözetmediğini eklemekteydi³²⁶.

Bu dönemde ekonomiyi ve devlet maliyesini millileştirme amacıyla Osmanlı Bankasının yerine bir milli banka kurulması gündeme gelmişti³²⁷. Mebusan Meclisinde 1908 devlet istikrazına dair kanun layihası görüşülürken *La Turquie* gazetesi konuyla ilgili bir makale yayınlacak ve burada bir Hükûmet bankasının kurulmasının gerekliliğine değinecekti. Mecliste bir mebus %7 faizle para veren

³²⁴ Conlin, Debt, s. 527.

³²⁵ Mehmet Emin Elmacı, **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, (Kapitülasyonlar), s.47.

³²⁶ "Yeni İstikraz, Bank-ı Osmani'nin Delil-i İhtikarı", **Tanin**, 6 Şubat 1909; "Son İstikraz Son Yolsuzluk", **Tanin**, 7 Şubat 1909; Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (Erken) ss. 155-156.

³²⁷ Koraltürk, Erken, s. 151.

Osmanlı Bankasının kendisinin ne miktar faizle para tedarik ettiğini sormuştu. Kendisine cevap olarak Bankanın tabi daha az miktar faizle para bulduğu; fakat her bankanın sarrafiye muamelesi yapmak için belli bir miktar istifade etmesi gerekeceği belirtilmişti. *La Turquie* gazetesi bu mebusun itiraz etmediğini; ancak muhtemelen kafasında neden Hükûmetin aracıya ihtiyaç duyduğu gibi soru işaretleri kalmış olabileceğini yazmıştı. Bu durumda kendisine Avrupa mali heyetlerinin Türkiye ile aracısız ilişki kurulamayacağını açık olduğu cevabının verilmesinin muhtemel olduğunu da eklemişti. Bu da bir Hükûmet bankasının gerekliliğini ortaya koymaktaydı. Gazete, 1882’de Osmanlı’da bir Hükûmet bankasının mevcut olması durumunda şu anda uygulanan Düyûn-ı Umumiye için ayrılan gelirlerin kontrolünün Hükûmet memurları yerine bağımsız bir uluslararası kurumun memurları tarafından tahsilinin gerçekleşmeyecek olmasının pek muhtemel olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda Osmanlı’da mali yeniliklerle birlikte bir milli bankanın kurulmasını önermektedir. Bir milli bankanın kurulması durumunda o veya bu mali müessesenin teklifine mecbur kalınmayacaktır. ‘Kendisi kontrol altına girecek yerde, Hükûmet bankanın muamelelerini teftiş eder, her sene vereceği faizden, komisyon, masraf, akçe farkı vesairenden kayıp edeceği meblağ yerine Devlet Hazinesi bankanın kârlarından hissedar olur’ yorumunda bulunmaktadır³²⁸.

Osmanlı Bankası ile ilişkilere mesafe koyulduğu ve ülkede yeni bir banka kurulmasının tartışıldığı bu dönemde ‘Milli Banka’ ünvanı ile bir İngiliz bankası kurulacaktı. TMB’nin kurulmasında yukarıda belirtildiği gibi 1908 ertesini yabancı sermayeyi özendirme politikasının da etkisi vardı. 1908-1913 arası yabancı sermaye ile kurulan anonim şirketlerin sayısında büyük artış yaşanmıştı. Türkiye’ye yoğun bir sermaye akımı görülmüştü. Kuruluşları bu döneme rastlayan şirketler genellikle yabancı- Osmanlı- gayrimüslim ortaklığı şeklinde gerçekleşecekti. Bu ortaklıkların idare meclislerinde eski Osmanlı nazır ya da paşaları yer alacaklardı³²⁹. Buna bir örnek de TMB’nin yapılanması idi.

³²⁸ “Hükûmet Bankası”, **Tanin**, 21 Şubat 1909.

³²⁹ Konuyla ilgili örnekler için bkz. Toprak, Milli Burjuvazi, ss. 66-67.

1.3.2. Türkiye Milli Bankasının Kuruluşu

İTC Hükûmeti Osmanlı Bankası dışında iş birliği yapabileceği bir finans kurumuna ihtiyaç duymaktaydı. Osmanlı'daki İngiliz finansçıların da yatırımları konusunda kendilerini destekleyebilecek bir İngiliz finans kurumuna ihtiyaçları vardı. İngiliz Hükûmeti de ülkede İngiliz etkisinin kurulabilmesi için bu yönde bir adım atılmasının gerekliliğini takdir etmekteydi. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği, Türk-İngiliz ilişkilerinde yakınlaşmanın arttığı bu dönemde bir İngiliz bankasının kurulması ihtiyacı iki taraf için de söz konusuydu.

Jones, TMB fikrinin ülkesini modernize etmek isteyen ve ülkeye yeni bir alternatif gelmesini isteyen İttihat ve Terakki Hükûmeti ile birlikte başlatıldığını belirtir. Buna göre bu yeni banka girişiminden İttihatçılar, ülkenin gelişimine katkı sağlanmasını umuyorlardı. Aynı zamanda ülkedeki güçlü Fransız ve Alman etkisine karşı İngiliz denge ağırlığının olmasını istiyorlardı³³⁰.

Cassel üzerine yaptığı çalışmasında Thane, Bankanın kurulmasının Dışişlerinin ve İTC Hükûmetinin isteği ile olduğuna dikkat çeker³³¹. Conlin II. Meşrutiyet'in bir ürünü olan, TMB'nin bir İngiliz girişimi olduğu kadar aynı zamanda bir Osmanlı girişimi olduğunu söyler³³². Black ise TMB'nin ne tam anlamıyla bir Türk kurumu ne de tam anlamıyla bir İngiliz kurumu olmadığını belirtir. Bununla birlikte Black, TMB'ı İngiltere'nin tasarladığı dış politikanın ticari bir unsuru olarak tanımlar. Banka İngiliz parasını çalıştıracaktı, İngilizlerce yönetilecekti ve İngiliz çıkarları için faaliyet gösterecekti. Black, Bankanın İngiliz Dışişlerinin teşviki ile kurulduğunu belirtir³³³.

Mclean, İngiliz Hükûmetinin TMB'ı oluşumu ile ilgili cesaretlendirmekle kalmayıp özel destek verdiğini belirtir. İngiliz Dışişlerinin İngiliz firmaları arasındaki geleneksel bağımsız durma politikasına rağmen TMB'nin İngiliz Hükûmetinin ayrıcalıklı yardımını elde ettiği yorumunda bulunur. İngiliz Dışişlerinin tutumu olumlu olmakla birlikte gerçekçidir. Bankanın ülkenin önde gelen isimleri tarafından

³³⁰ Jones, British, s. 111.

³³¹ Thane, s.93.

³³² Conlin, Debt, s. 538.

³³³ Edwin Black, **Banking on Baghdad, Inside Iraq's 7,000-Year History of War, Profit and Conflict**, John Wiley & Son, Inc. New Jersey, 2004, s. 128.

yeterince alaka görmemesi durumunda Dışişlerinin de işin içinde daha az yer almasının iyi olacağı görüşü vardı³³⁴.

Banka sermayedarlarından Gulbenkian³³⁵ olayın ticari boyutuna eğilir; bununla birlikte Türk-İngiliz ilişkilerinin süreçteki etkisini yadsımaz. Buna göre II. Meşrutiyet'in ilanı ertesi İngiliz Hükûmeti Yakınoğlu'da harekete geçmenin gerekli olduğunu düşünmektedir. İngiltere'ye sempati ile bakıldığı bu dönemde İstanbul'da tamamen İngiliz olan bir finans merkezinin kurulmasına karar verilmiştir. Lord Faringdon, Lord Revelstoke, Cassel gibi sermayedarlardan oluşan İngiliz finans konsorsiyumu kendilerini temsilen Cassel'in İstanbul'a gidip Mısır Milli Bankasına

³³⁴ Mclean, ss.295-296.

³³⁵ Caluste Gulbenkian 1869'da Üsküdar'da doğdu. Gülbenkian, tüccar bir aileden gelmekteydi. Babası Sarkis Ermeni bir tüccardı. Babası ve amcası Osmanlı'nın 1881 yılına ait rehberinde "*ithalat ve ihracat ve bankacılık yapan tüccar*" olarak yer almaktadır. Aile, 1893-1894'te bu gün halen mevcut bulunan Gülbenkian Han'ına taşındılar ve işlerine burada devam ettiler. Gulbenkian'ın eğitim hayatıyla ilgili çeşitli bilgiler olmakla birlikte şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Aramyan-Uncuyan Ermeni okulunun ardından Saint-Joseph Fransız okuluna gittiği bilinmektedir. 1887'de Londra King's College, Mühendislik ve Uygulamalı Bilimlerden mezun oldu. 1892'de Nevarte ile evlendi. Bu dönemde İngiliz vatandaşlığına kabul edildi. XIX.yüzyılda Bakü petrollerini ziyaret etti, konuya ilişkin rapor hazırladı ve hayatı boyunca başta Mezopotamya olmak üzere petrol sahalarıyla ilgilendi. Londra ve Paris'teki Türk konsolosluğuna finans danışmanı olarak atandı. Türkiye Milli Bankası ve Türkiye Petrol Şirketinde yönetici olarak bulundu. Bkz. Ethem Eldem, **Gülbenkianların İzinde**, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul, 2006, (Gülbenkianların), ss. 10-40; Kevork Pamukciyan, "Doğumunun 125.Yıldönümünde Petrol Kralı Kalust Bey Gülbenkian 1869-1955", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 22, Sayı: 130, 1994, ss.38-40; "Mr. Caluste S. Gulbenkian", "A Fortune Founded An Oil", **The Manchester Guardian** 21 Temmuz 1955; "Mr. C.S. Gulbenkian", **The Times**, 21 Temmuz 1955.

Gulbenkian'ın soyu Kayseri, Talas'a dayanmaktadır. Gulbenkianlar, Kayseri bölgesinde oldukça tanınan meşhur bir tüccar ailedir. Bkz. Ali Okumuş, **Osmanlı Coğrafyası'nda Petrol Mücadelesi, Kalust S. Gülbenkian ve Türk Petrol Şirketi**, Taşmektap Yayınları, İstanbul, 2015, ss.27,30.

Gulbenkian'ın babasının bir banker olduğu ve Bakü'deki petrol şirketlerine ortak olduğu ve İstanbul'a gaz yağı ithal ettiği bilinmektedir. Bkz. Ediger, s. 301; Hikmet Uluğbay, **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, De Ki Basım Yayın Ltd.Şti. Ankara, 2008, s. 38; Yergin, s.181.

Ediger, Gulbenkian'ın babasının Arap Vilayetlerinin vergilerini Hazine-yi Hassa adına toplama işini üstlendiğini belirtmekle birlikte Okumuş bu iddianın aslı olmadığını belirtmektedir. Bkz. Ediger, s. 301; Okumuş, s. 31. Yine Hewins, Gulbenkian'ın babasının Trabzon'a vali olarak atandığını belirtirken bkz. Ralph Hewins, **Mr Five Per Cent, The Story of Clouste Gulbenkian**, Rinehart & Company, Inc., New York, 1958, ss. 7-8; Yergin, s. 181. Okumuş bu iddiayı da çürütmektedir. Bkz. Okumuş, s.31.

Gulbenkian, *Bay Yüzde Beş* olarak bilinmekteydi. Gulbenkian'ın TPŞ'deki hissesi %15'di. Bunun %10'unu Irak Petrol Şirketi organize edilirken uluslararası petrol devlerine bırakacaktı. Bay Yüzde Beş ismini buradan alan Gulbenkian'a bu payı yıllık 3,000,000 sterlin veya günde 8,200 sterlin getirmekteydi. Gulbenkian'ın yalnızca Shell'den 1,500,000 sterlinlik hisseye sahip olduğu bilinmektedir. Gulbenkian, dünyanın en zenginleri arasında yer almaktadır. Bkz. "Mr. Five Per Cent – with millions- Dies", **Daily Express**, 21 Temmuz 1955.

Gulbenkian, 1930'da Boğos Nubar Paşa'nın vefatının ardından 1906'da Kahire'de kurulmuş olan Ermeni Genel Hayırseverler Kurumunun başkanlığına getirildi ve iki yıl bu görevi yürüttü. 1940'a kadar Paris'te kaldı ardından Vichy'e ve 1942'de Lizbon'a yerleşti ve 20 Temmuz 1955'de ölümüne kadar burada yaşadı. Kilise, kütüphane, hastane inşası gibi pek çok hayırseverlik faaliyetlerinde bulundu. Kendisi aynı zamanda meşhur bir koleksiyoncudur. Bkz. Pamukciyan, s.39; "Mr. C.S. Gulbenkian", **The Times**, 21 Temmuz 1955. Gulbenkian tarihte "Avrupa'nın en gizemli adamı" olarak anılan, Rum tüccar Sör Basil Zaharoff kadar gizemli bir şahsiyet olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Mennevée, s. 56.

benzer bir banka oluşturmasına karar vermişlerdir. Bu oluşum Dışışlerinin tam güvenini kazanmıřtır³³⁶.

Esasen İngiliz Hükûmeti, TMB'ı kurmamıştır. TMB, Ernest Cassel'in başında bulunduğu, Alexander Henderson (Lord Faringdon) ve Baring Brothers'dan Revelstoke'un desteklediği güçlü İngiliz finansör grubu tarafından kurulmuştu. Türkiye'de faaliyette bulunmak için saygın bir finansal kuruş arayışında olan Dışışleri de Cassel'e destek olmuştur. TMB, Grey'in güçlü desteği ile Türkiye'nin yeniden canlanması ve İngiliz çıkarlarının ilerlemesi temelinde kurulmuştu.

McLean Grey'in Türklere, İngiliz finansçıların kendileri ile ilgilenmediklerini söylemek durumunda bırakılması ve Trklilerin Bankanın kurulması yönündeki talebinin yerine getirilmemesi halinde bunun Hkmetin Yakındoğu politikası için ciddi bir darbe olacağını belirttiğini vurgulayarak İttihat ve Terakki'nin Bankanın kurulması yolundaki taleplerine dikkat çeker. Türk tarafına verilecek olumsuz bir cevap İngiltere'nin prestijini ve İstanbul'daki etkisini onarılmaz şekilde azaltır, Türk dominyonlarındaki İngiliz ticaretini etkilerdi. Bununla birlikte aşağıda görüleceği üzere İngiliz Hükûmeti Bankaya kesin bir taahhütte bulunmaktan her daim kaçınmıştır. Cassel de ilerleyen zamanlarda Bankanın Grey'in özel talebi üzerine değil Türk Hkmetinin talebi üzerine yatırımı üstlendiğini belirtecekti³³⁷.

şimdiye kadar yapılan alışmalar Türk ve İngiliz Hkmetinin desteği ile bankanın kurulduğu konusunda hem fikirlerdir. 1908 Kasım ayına rastlayan kuruluş sürecini incelediğimizde Bankanın kurucusu olarak geçen Cassel'in adının Bankaya dair kamuoyuna yansıyan gelişmelerde daha ileri bir tarihte anılmaya başladığı görülecektir.

Türkiye Milli Bankasının tesisine ilişkin ilk temaslar 1908 Kasım'nda gerçekleşmiştir. *The Times* gazetesi Adalet Bakanı görevinde bulunan Hasan Fehmi Paşa, Sait Halim Paşa, Mahmut Muhtar Paşa, Mareşal Cemil Paşa, Reşid Sadi Bey³³⁸, Boghos Nubar Pařa³³⁹ ve Manyasizade Refik Bey başta olmak üzere Mısır'dan ve Türkiye'den önemli isimlerin aralarında yer aldığı bir grubun ticaret, endüstri ve emlak bankası görevini yerine getirmek üzere Türkiye Milli Bankasını tesis etmeyi

³³⁶ Hewins, s. 72.

³³⁷ Mclean, ss. 294-295.

³³⁸ Reşid Sadi Bey, Nafia Muhasebecisi Sadi Bey'in oğludur ve Londra'da ticaretle ğraşmaktadır. Bkz. Hasan Ferid, s. 33.

³³⁹ Boghos Nubar Paşa, Mısır Başbakanı Nubar Paşa'nın oğludur. Bkz. Conlin, Debt, s.527.

önerdiklerine yer verecekti. Buna göre Bankanın sermayesi tamamı ödenmiş 3,000,000 sterlinden oluşacaktı. Bu hisseler 30,000'i imtiyazlı hisse ve 27,000'i adi hisse şeklinde dağılacaktı. Yönetim kurulunda eşit sayıda koltuk İngilizlere ve Türklere verilecekti³⁴⁰.

Basında adı geçmemekle birlikte Kasım ayında Cassel çoktan TMB planına dâhil olmuştu. Adam Block'un 3 Kasım'da Dışişlerine gönderdiği memorandum bunu doğruluyordu. Burada Block ve Cassel, TMB'nın İngiliz idaresini oluşturan isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Adam Block, Dışişlerinden yönetimde yer alması için isim önermesi konusunda yardım da istemiştir. 19 Kasım'da ise Cassel, Dışişlerini gerekli sermayeyi bulma konusunda Aleksander Henderson'u ikna ettiği konusunda bilgilendirmişti. Daha sonra sermayedar kadrosundaki bu iki isme belirtildiği gibi Revelstoke da katılacaktı³⁴¹.

İngiliz sefaretinin baş tercümanı Fitzmaurice³⁴² ise başlangıç aşamasında TMB girişiminin Block'un düşüncesizce ve acelece yaptığı bir girişim olduğuna inanmıştı. Daha sonra ise Cassel'in projeyi devraldığını duymuştu³⁴³.

Bankanın kuruluş teklifinin Türklerden geldiğini belirten Conlin, Bankanın kuruluş aşamasında Gulbenkian'ın rolüne dikkat çeker. 7 Aralık 1908'de Londra merkezli gemi simsarı Frederick Lane, petrol şirketi Royal Dutch Shell'den Hugo Loudon'a bir yazı gönderecek ve burada Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa ülkeleri arasında güç dengesini kökten değiştirecek bir bankadan bahsedecekti. Buna göre İttihatçılar, Boghos Nubar Paşa ile Sarkis Gulbenkian'ı banka kurmaya davet etmişlerdi. Lane'in mektubuna göre TMB girişimi basında ve çeşitli eserlerde yer aldığı üzere Cassel'in girişimi olmaktan ziyade İstanbul kaynaklıydı ve İTC'nin

³⁴⁰ "Turkish Internal Affairs", "Proposed National Bank", **The Times**, 14 Kasım 1908; "The Floating Debt", "Scheme For The New Parliament", **The Manchester Guardian**, 19 Kasım 1908.

³⁴¹ Kent, Bank, s. 371.

³⁴² Gerald Fitzmaurice (1865-1939). 1888'de Tercümanlık öğrencisi olarak çalışma hayatına başladı, Türkçeye hâkim oldu. 1891-1914 arası Van, Trabzon, Erzurum, İzmir, Adana, Selanik, Çanakkale gibi pek çok şehirde konsolos yardımcılığı ve tercümanlık görevlerinde bulundu. 1907'de baş tercüman oldu. Türkiye'den ayrıldığı yıl olan 1914'e kadar İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliğinde baş tercümanlık yaptı. 1914-1915 arası Paris'te Özel Servis'te çalıştı. 1915-1919 arası Donanma Bakanlığı'nda görev aldı. 1921'de emekli oldu. Büyükelçi Lowther üzerinde büyük etkisi vardır. Bkz. Heller, s. 496.

Fitzmaurice'nin görev tanımı baştercümanlıktı. Dragoman olarak da adlandırılan bu görev sadece tercümanlığı kapsamıyordu aynı zamanda Doğu Sekreterliği görevini de yürütmekteydi. Dragoman, birinci sekreterlik rütbesine kadar çıkabilirdi ve Büyükelçinin önemli bir danışmanıydı. Dragomanlık görevini Adam Block (1894-1903), Harry Lamb (1903-1907) ve G.Fitzmaurice (1908-1920) yürütmüştü. Bkz. Kent, Büyük Britanya, s. 203.

³⁴³ Berridge, s. 317.

desteğine dayanmaktaydı. Burada Gulbenkian, Osmanlı tabiiyetindeki bir birey olarak IOB veya başkaca bir bankaya yakın olmasına gerek kalmaksızın Paris ve Londra piyasalarına giden yolu bilen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır³⁴⁴.

Conlin'in belirttiğine göre İttihatçılar, Gulbenkian'dan Türk Hükûmeti adına iş yapabilecek bir banker grubu tesis etmesini istemişlerdir. Yeni banka uluslararası işbirliği temeline dayanacak ve sadece İmparatorluğun çıkarları doğrultusunda çalışacaktı. Bu görüş Cassel önderliğinde kurulan TMB fikri ile ters düşmektedir. Buna göre Gulbenkian'ın arkadaşı Gabriel Noradunkyan Gulbenkian'a yarı İngiliz yarı Alman olarak nitelendirilen Cassel ile temasa geçmesini önermişti. Gulbenkian ise Cassel önderliğindeki bir bankanın Deutsche Bankın takip ettiği çizgiyi takip etmesinden endişelenmişti; nitekim Deutsche Bank, Osmanlı Bankası ile rekabet etmek yerine onunla iş birliğine gitmişti. Gulbenkian, Cassel'in kendileri ile birleşmesini istemek için teklif edebilecekleri bir iş ya da avantaj olmadığı görüşündeydi³⁴⁵.

Conlin, Aralık ayında TMB'nin nizamnamesinin planlanmasında Cassel'in yer almadığını belirtir. Buna göre Gulbenkian ve Essayan³⁴⁶ Bankanın çekirdeğini Ralli Brothers ve Mavrogordatoların tecrübeleriyle oluşturmuştur. Cassel ise oluşturulan bankanın taslak nizamnamesinden pek memnun olmamıştı. Dahası Gulbenkian, Cassel ve Baring'lere katılmakta isteksiz davranıştır. Boghos Nubar Paşa'nın babasının Mısır'da başbakan olduğu dönemde Evelyn Baring³⁴⁷ Mısır konsolosluğu görevinde bulunmuştu (1877-1907). Cassel'in de bu dönemde Mısır'da yatırımları vardı. Boghos, Mısır'da Cassel ile çalışmaktan imtina etmekteydi. Gulbenkian Boghos'a Aralık 1908'de Cassel ile işbirliği yapma planından bahsettiğinde Boghos geri çekilmişti³⁴⁸.

Ocak ayına gelindiğinde TMB girişimi tamamen Cassel'in girişimi olarak karşımıza çıkmaktadır. 23 Ocak'da basında Ernest Cassel tarafından tesisi planlanan

³⁴⁴ Conlin, Debt, ss. 525-526, 528.

³⁴⁵ Jonathan Conlin, **Mr Five Per Cent: The Many Lives of Calouste Gulbenkian, The World's Richest Man**, Profile Books, London, 2019, (Richest Man), ss 82-83.

³⁴⁶ Essayan ailesi Kayseri'den İstanbul'a göçmüş, servet sahibi, bankacılık ve denizcilikle uğraşan bir aileydi. Gulbenkian, Esseyanların büyük kızı Nevarte ile evlenmişti. Bkz. Okumuş, s. 44; Hewins, s. 13.

³⁴⁷ Lord Cromer

³⁴⁸ Conlin, Debt, ss. 528-529.

Milli Bankanın kesin olarak tesis edilmek üzere olduğu yer almıştır³⁴⁹. Bankanın Cassel ile İngiliz ve Fransız maliyecilerden oluştuğu haberlerde yer almaktaydı. Milli Bankanın idare heyetinde Selanik Mebusu Cavit Bey, Ayan Reisi Said Paşa, Hasan Fehmi Paşa, Said Halim Paşa, Manyasızade Refik Bey, Cemil Bey, Mösyö Bone, Şerif Paşa ve Reşid Sadi beylerin yer alacağı belirtilmekteydi. İdare memurlarının ise Mösyö Edwin Whittall, Essanyan, ve Ralli'den oluşacağı belirtilmekteydi³⁵⁰.

Times'ın İstanbul muhabiri 25 Ocak'ta, Ernest Cassel'in Türkiye Milli Bankasının kurulması ile ilgili iki üç gün içerisinde İstanbul'a gelmesinin beklendiğini belirtmekteydi³⁵¹.

29 Ocak 1909'da İstanbul'da Bankanın kurucuları arasında F. E. Whittall başkanlığında toplantı gerçekleşti. Cavit Bey, eski Stockholm Büyükelçisi Şerif Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa, *İkdam*'ın yazarlarından Reşid Sadi, Meguerditch Essayan toplantıda hazır bulunmuşlardı. Şerif Paşa ve Reşid Bey bu toplantıda Cassel ile bir araya gelip nizamnamedeki değişiklikleri görüşmekle görevlendirilmişti. Zaten 12 Ocak'ta Şerif Paşa, Reşid Sadi ve Gulbenkian, Cassel ile görüşme gerçekleştirmişlerdi. Sonuçta Banka için yeni bir tüzük/nizamname oluşturulmuştu³⁵². *Le Temps*'ın İstanbul muhabiri de TMB nizamnamesinin 29 Ocak'ta kesin olarak onaylandığını belirtmişti³⁵³.

Bu dönemde Hardinge, Büyükelçi Lowther'a Cassel'in Fransız ve Alman finansçılar arasında hâkim bir mevki elde edeceğini ümit ettiğini belirtmişti. Hardinge Cassel'e TMB, İngiliz karakterini koruduğu müddetçe candan desteğini vereceğinin sözünü vermişti³⁵⁴.

2 Şubat'ta Cassel Bankanın kurulması için İstanbul'a ziyaret gerçekleştirdi³⁵⁵. Bankanın kurulmasına ilişkin Kamil Paşa ve Sait Paşa ile görüşmeler yürütüldü. 4 Şubat akşamı Cassel'in şerefine eski Stockholm sefiri Şerif Paşa tarafından Beyoğlu'nda otuz kişilik bir ziyafet tertip edildi. Bu ziyafet Maliye, Adliye Nazırları

³⁴⁹ “Milli Banka”, **Tanin**, 23 Kanun-ı Sani 1909.

³⁵⁰ “Milli Banka”, **İkdam**, 24 Kanun-ı Sani 1909.

³⁵¹ “Proposed National Bank”, **The Times**, 27 Ocak 1909.

³⁵² Conlin, Debt, s. 529; Richest Man, ss. 83-84.

³⁵³ “Turquie”, **Le Temps**, 2 Şubat 1909.

³⁵⁴ Heller, ss. 104, 112.

³⁵⁵ **The Times**, 3 Şubat 1909.

ile Şura-yı Devlet Reisi ve İstanbul'un önemli iktisatçılarının katılımı ile gerçekleşti³⁵⁶.

Bankanın kurulması yönünde çalışmalar sürerken eski Şura-yı Devlet azasından Cemal Bey, Şura-yı Devlete çağırılarak ihtisası nedeniyle fikri soruldu. Cemal Bey, memlekette böyle bir bankanın kurulmasının yararlarını delilleri ile birlikte söyledi³⁵⁷.

Şubat ve Mart ayları bankanın kurulup kurulmamasına dair tartışmalarla geçmişti³⁵⁸. Cassel bu süreçte genel müdür ve müdür yardımcısını tayin ve meclis idaresini teşkil etmekle meşguldü³⁵⁹. Gulbenkian da aracılık rolünü oynamaya devam etmişti. Cassel, 9 Mart'ta Gulbenkian ile iletişime geçerek ondan İngiliz yanlısı Kamil Paşa ve Cavit Bey ile görüşmesi için yardımcı olmasını istedi³⁶⁰. Cavit Bey ile Cassel'in görüşmesi 15 Mart'ta gerçekleşti. İdare Meclisinin ve Danışma Komisyonun teşkiline ilişkin görüşmelerde bulundular. İkinci bir görüşme ise Adam Block'un evinde 16 Mart'ta Cassel'in de katılımı ile gerçekleşti. Burada Banka nizamnamesi okundu ve kabul edildi. Kurucuların payları ayrıldı³⁶¹. Mart ayında Bankanın olağan toplantısında Whittall ve Şerif Paşa'ya Bankayı sicile kaydettirmeleri talimatı verildi³⁶².

Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişimi de Bankayı etkileyecekti. Meşrutiyet'in ilanının ardından iktidarda bulunan Kamil Paşa, liberal görüşleri ve Büyük Devletlerle ilişkileri ile tanınmaktaydı. Özellikle İngiliz Büyükelçiliği Kamil Paşa'yı yakinen destekliyordu. Cemiyet'in nüfuzunu kırarak kendi başına hareket etmekte kararlı olan Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki'nin arası zamanla açılmaya başladı. Yaşanan toprak kayıpları da bu durumu perçinledi. Paşa'nın düşüşü ise Türk-İngiliz ilişkilerinde önemli bir değişim noktası oldu. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği ve Osmanlı'daki

³⁵⁶ "Sir Ernest Cassel", **Tanin**, 4 Şubat 1909.

³⁵⁷ "Türk Milli Bankası", **İkdam**, 18 Mart 1909.

³⁵⁸ "The Proposed Anglo-Turkish Bank", **The Times**, 1 Mart 1909.

³⁵⁹ "Osmanlı Milli Bankası", **Tanin**, 9 Mart 1909; "Milli Banka", **İkdam**, 9 Mart 1909.

³⁶⁰ Essanyan aile şirketinin Londra Müdürünün Gulbenkian'a yazdığına göre Cassel'in Gulbenkian'dan yardım istemesi doğaldı. Cassel donanımlı biri olmakla birlikte İstanbul'daki işleyişten habersizdi. Türkiye'ye akın eden sermayedarlar samimiyseler ve bazı hızlı spekülasyonların peşinde değilseler gelecek onların gayretine karşılık verecekti. Mektupta dikkat çekici nokta bu ülkenin sahipleri olarak kendilerinin kârdan ilk pay alanlar olmaları gerektiğinin vurgulanmasıydı. Bkz. Conlin, Debt, s. 529; Richest Man, ss. 83-84.

³⁶¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt: I, (Yay.Haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, (Ruzname, Cilt: I), s. 20; Conlin, Debt, s. 529.

³⁶² Conlin, Debt, s. 530.

İngiliz çıkar çevreleri, Hükûmet değişikliğinin kendi itibarlarına darbe vurduğu düşüncesiyle İttihat ve Terakki aleyhinde bir tutum takındılar. Muhalefet de İngiltere'nin kendilerini destekleyici tutumunu kullandı. İttihatçılar İngiliz desteğinin öneminin farkındaydılar ve bu desteğin Kamil Paşa'nın düşüşü ile zarar göreceğinin bilincindeydiler. Bu nedenle Cemiyet, Lowther'a Kamil Paşa'ya anayasal gerekçelerle karşı çıktıklarını ve İngiltere ile dostluk politikasını sürdürmeyen hiçbir nazırı desteklemeyeceklerini bildirdiler. Hilmi Paşa Büyükelçi'ye İngiltere'ye karşı izlenen siyasetin Kamil Paşa'nın siyaseti ile aynı olacağını ve Türkiye'nin İngiliz Hükûmetinin tavsiyelerine uygun olarak hareket edeceğini bildirmişti. Lowther ise liberal muhalefeti desteklemeyi sürdürdü, Kamil Paşa'nın görevinden uzaklaştırılmasını iyi karşılamadı ve 31 Mart'a kadar İngiliz konsolosluğu Cemiyet düşmanları ile iyi geçindi³⁶³. Bununla birlikte Lowther'ın Hilmi Paşa'nın olumlu yaklaşımına cevabı Türk Hükûmetinin reform yanlısı tutumunu sürdürdüğü müddetçe İngiltere'nin sempatisini ve manevi desteğini almaya devam edeceği yönüneydi. Bu Dışişlerinin klasik tutumu ile paraleldi³⁶⁴.

Özellikle Kamil Paşa'nın düşüşünden sonra bazı gazeteler Cassel'in teşebbüsünden vaz geçtiğini yazacaklardı. Belirtildiği üzere yabancı basında da Bankanın kurulmasının şüpheli olduğuna dair benzer haberler yer almıştı. Bununla birlikte yerli ve yabancı basında Cassel'in tüm gerekli muameleleri yaparak 17 Mart'ta Londra'ya hareket ettiği de yer almıştır³⁶⁵.

Tanin'in yeni kurulan Bankaya karşı tutumu oldukça olumludur, gazete, artık Bankanın mevcut addedilebileceğini belirtmektedir. Hisse senetleri yakın bir zamanda Londra'da ihraç olunacak, Osmanlılar için de bir miktar ayrılacaktır. Burada Milli Bankanın, Osmanlı kanunlarına uyacağı, davaların Osmanlı mahkemelerinde görüleceği hatta damga vesaire gibi vergileri tamamen ödeyeceği şartıyla teşkil edildiğini belirtmektedir. Bankada yüksek mekteplerde tahsilini tamamlamış gençlerin istihdamı tercih edilmektedir. *Tanin*, İngilizlerin yirmi seneyi aşkın bir süredir Osmanlı'da hiçbir mali teşebbüste bulunmadıklarına dikkat çekmekte ve Bankanın başında Cassel gibi birinin bulunmasının ilerisi için güzel bir başlangıç olabileceğini

³⁶³ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 16-20, 172-175.

³⁶⁴ Heller, s. 101.

³⁶⁵ "Milli Banka", *Tanin*, 18 Mart 1909; "Anglo- Turkish Bank", *The Times*, 18 Mart 1909.

belirtmektedir. İlaveten bu girişimin, İngilizleri memleketimizde düşman gibi göstermek isteyenlerin ne kadar yanlış olduklarını ispat ettiğini vurgulamaktadır³⁶⁶.

Uşakizade Halit Ziya, TMB'nin kurulmakta olduğu süreçte *Sabah* gazetesinde Bankanın kuruluşuna ve ülkedeki yabancı sermayeye dair bir yazı kaleme almıştı. Burada “Türk namına izafen” bir banka kurulmakta olduğunu belirtmişti. Halit Ziya, önceki devirlerde yüz çevrilen sermayedarların Meşrutiyet’e girilir girilmez harekete geçeceklerine emin olduklarını belirtmişti. Bununla birlikte ülkede yabancı sermayesine karşı bir çekinme, korku olduğunu da eklemişti. Halit Ziya Bey, yabancı sermayesine karşı duyulan çekinceye haklılık payı olduğunu bununla birlikte unutulmaması gerekenin yabancı sermayenin de Osmanlıya yatırım yapmaktan çekindiği gerçeği olduğunu belirtmişti. Halit Ziya Bey, ne Osmanlı’nın yabancı sermayeden ne de yabancı sermayenin Osmanlı’dan korkmaması gerektiğine işaret etmişti. Halit Ziya, Bankanın İç Tüzüğüne Şurayı Devlet tarafından, bu Bankada ve Bankanın tüm şubelerinde çalışanların Osmanlı tebaasından ve tercihen Mektep-i Aliye mezunlarından olmasına dair bir madde eklendiğini belirtmişti. Şimdiye kadar bu yönde bir kaydın eklenmesine lüzum görülüp görülmediği konusuna vakıf olmadıklarını belirtmiş ve bu maddenin önemine değinmişti³⁶⁷.

Cassel Londra’ya gitmeden evvel Adam Block ile birlikte Ayan Meclisi Reisi Sait Paşa’yı konağında ziyaret etmişti. Burada Cassel, Osmanlı’da iktisadi ve ticari muamelelerin genişletilmesi ve sanayi ile madene ilişkin işlemlerde yükselmenin gerçekleşmesinin İngiltere tarafından çok gerekli görüldüğünü vurgulamıştı. Cassel, uzun zamandan beri Londra sarrafiye çevrelerince kabul olunmayan Osmanlı istikrazına bu defa itibar ve rağbet gösterilmesinin kararlaştırıldığını belirtmişti.

Cassel bu görüşmede Sait Paşa’dan Milli Bankanın reisliğini kabul etmesini istemiş ve her ne kadar Sait Paşa, kendisine ait bazı sebepler göstererek özür dilemiş ise de Cassel’in ona reislik teklifinin İngiltere tarafından haiz olduğu itimattan ileri geldiğini söylemesi ve isteği tekrarlaması üzerine Sait Paşa’nın reisliği kabul ettiği basında yer almıştır³⁶⁸.

³⁶⁶ “Milli Banka”, **Tanin**, 18 Mart 1909.

³⁶⁷ “Türk Bankası”, **Sabah**, 22 Mart 1909. İlgili madde bankanın iç tüzüğünün ellinci maddesidir.

³⁶⁸ “Milli Banka”, **Tanin**, 19 Mart 1909.

Esasen Banka reisliğini ise Eylül ayına kadar geçen sürede Whittall yapmıştır. Bu süreçte istişare kurulu oluşturulmuştur. Hüseyin Cahit, Nail Bey³⁶⁹, Adam Bock, Ahmet Cemal düzenli olarak aylık toplantılara katılmıştır³⁷⁰.

Osmanlı'da, Türkiye Milli Bankası namıyla Stockholm sefiri birinci ferik Şerif Paşa ve Mösyö Edwin Whittall tarafından bir Osmanlı anonim şirketi kurulmasının irade-i seniyyeye iktiran ettiği Nisan'ın ilk günlerinde duyurulacaktı³⁷¹. 3 Nisan 1909 tarihinde Bankanın kuruluş nizamnamesi padişah tarafından tasdik edildi. 13 Eylül 1909 tarihinde ise Bankanın kesin olarak kuruluşu gerçekleşecekti³⁷². Görüldüğü gibi arada uzun bir zaman vardı.

Bankanın kurulmasının hemen ardından yaşanan 31 Mart ayaklanması Türk-İngiliz ilişkilerinde bir diğer önemli aşama olmuştu. 31 Mart isyanından birkaç gün önce *Neue Freue Presse* gazetesi İngiltere'nin Türkiye politikasında değişim gerçekleştiğini yazmıştı. Buna göre Hürriyetin ilanı döneminde İngilizler, Jön Türklere oldukça destekte bulunmuşlardı. Bununla birlikte son zamanlarda İngiltere, İttihat ve Terakki'den yüz çevirmiş ve Ahrar Fırkası'na yardımda bulunmaya başlamıştı³⁷³.

31 Mart ayaklanmasında İngiliz dâhli konusunda önemli iddialar bulunmaktadır. Ayaklanma sürecinde Derviş Vahdeti'nin İngilizler ve Fitzmaurice tarafından finanse edildiği³⁷⁴, İngiltere'nin ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğinin ayaklanmayı desteklediği yönünde bilgiler bulunmaktadır³⁷⁵. İngiliz Dışişlerinin de

³⁶⁹ Mustafa Nail Bey (1861-1921). İstanbul doğumludur. Nail Bey eğitimini Galatasaray Sultanisi ve ardından Mülkiye'de tamamladı. Galatasaray Sultanisinde öğretmenlik yapmasına ilaveten Ticaret ve Ziraat Nezaretinde Tercüme-i Fünun Kalemî Mütercimliği görevinde bulundu. 1886'dan itibaren Hariciye Nezareti ve Maliye Nezaretinde çeşitli kalemelerde çalıştı. İlaveten çeşitli mekteplerde Fransızca, Coğrafya ve Maliye dersleri verdi. Müderrisliği 1915'de Mülkiye kapatılana kadar devam etti. 1909 yılında Ahmet Tevfik Paşa ve ardından II. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinde Marif Nazırlığı yaptı. 1910 yılında Manisa mebusu olarak seçildi. 30 Eylül 1911'de kurulan VIII. Mehmet Said Paşa kabinesinde Maliye Nazırlığı yaptı. 24 Mayıs 1912'de bu görevinden istifa ederek ayrıldı. Nail Bey'in maliyeye ilişkin olarak, *Muhtasar İlm-i Servet, Fenn-i Usûl-ı Maliye, Maliye (Ders) Notları* isimli basılmış eserleri bulunmaktadır. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, III. Cild 1860-1923**, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, ss. 172-175.

³⁷⁰ Conlin, Debt, s.530.

³⁷¹ **BOA. BEO.** Dosya No:3533, Gömlek No: 264927; "The National Bank of Turkey", **The Times**, 2 Nisan 1909; "Türkiye Milli Bankası", **İkdam**, 1 Nisan 1909; "Milli Banka", **Tanin**, 1 Nisan 1909. *Tanin*'de yer alan haber için bkz. EK 1.

³⁷² Balcı ve Sırma, s.151; **BOA. A.} DVN. MKL.** Dosya No: 48, Gömlek No: 17; **BOA. İ.TNF.** Dosya No: 19, Gömlek No: 28.

³⁷³ "İngiliz Politikası Dönmüş", **Sabah**, 10 Nisan 1909.

³⁷⁴ Ahmad, İttihatçılıktan, s. 175; Avcıoğlu, 31 Mart, s. 64.

³⁷⁵ Bkz. Sina Akşin, **Seriatçı Bir Ayaklanma:31 Mart Olayı**, İmge Kitapevi, Ankara, 1994, ss. 217-218, 267-269; Kocatürk, 1908-1910, s. 59.

Fitzmaurice'den şüphelendiği bilinmektedir. İngiliz Hükûmetinin sağladığı para ile çıkan *Levant Herald* 'ın ise 31 Mart öncesi İTC aleyhine çalıştığı bilinmektedir³⁷⁶.

Fitzmaurice İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne düşmanlık beslemekteydi. Bununla birlikte Grey tarafsızlık politikası izlerken Elçiliğin bir Hükûmet darbesinde doğrudan yer almasının mümkün olmadığı yönünde görüşler de vardır. Dahası Elçiliğin gizli servisinin *Levant Herald* gibi muhalif gazeteleri destekleyecek bütçeye sahip olmadığı da iddia edilmektedir. Lowther'ın Cemiyet'e karşı soğuk bir tavır takındığı ve Ahrar Fırkası'na yakınlık gösterdiği ise bilinen bir gerçektir³⁷⁷.

Volkan gazetesi İngiliz siyasetini desteklemiş, gazete Hindistan ve Mısır Müslümanları ayaklanır endişesiyle sınırlı bir Panislamizm izlemiştir. Derviş Vahdeti bir *İngiliz şeriatçısıydı*. İngiliz sefaretinden teşvik gören muhalefet, Prens Sabahattin ve Derviş Vahdeti, Kamil Paşa'nın düşüşünü istismar etmişti. *Volkan*, Kamil Paşa aleyhinde bulunmanın İngiltere aleyhinde bulunmak olduğunu belirtmişti³⁷⁸. Sonuçta 31 Mart ayaklanması sırasında İngiliz sefaretini destek göstermişti. Lowther da muhalefeti Kamil Paşa'yı yeniden sadarete getirmek amacıyla desteklemişti³⁷⁹. Yine Büyükelçilik, Cemiyet'in nüfuzunu kırmaya çalışmış, etkili olamayınca Hareket Ordusunun İstanbul'a girişini önlemeye çalışmıştı³⁸⁰.

Fitzmaurice "karşı devrim" sürecinde yanlış ata oynamış, İngiliz diplomasisinin en büyük taktiksel hatasını işlemiştir. Güç dengesini yanlış hesaplamış ve Temmuz devriminden sonra İngiltere'nin İstanbul'daki itibarını arttırmak için kullanacağı büyük bir fırsatı heba etmiştir. Adam Block, Fitzmaurice'i eleştiren başlıca isimlerdendi. Fitzmaurice ve Block birbirlerine düşmanlık duymaktaydılar. Block Jön Türk hareketine daha yakınken Fitzmaurice karamsar bakmaktaydı³⁸¹. Block, daha Mart 1908'de Hardinge'e Abdülhamit iktidarda olduğu sürece Türkiye'nin ilerleme ve reform şansının olmadığını belirtmişti³⁸².

Bu anlamda Türk-İngiliz ilişkileri açısından sorunlu bir süreç yaşanmaktaydı. Böyle bir ortamda, Nisan ayından Bankanın resmi kuruluşu olan Eylül ayına kadar uzun bir süre geçmesi gerekecekti. Bu süreçte Bankanın kurulmasına dair şüpheler

³⁷⁶ Ahmad, İttihatçılıktan, s. 176.

³⁷⁷ Berridge, ss. 132-133.

³⁷⁸ Avcıoğlu, 31 Mart, ss. 14-16, 50.

³⁷⁹ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 177-178.

³⁸⁰ Kocatürk, 1908-1910, s. 60.

³⁸¹ Berridge, ss. 49, 138.

³⁸² Heller, s.10.

tekrar gündemi meşgul etmeye başlamıştı. Cassel'in İngiliz Hükûmetinin isteği ile projeyi bıraktığı³⁸³, kurmayı planladığı bankadan vaz geçtiğine dair haberler yapılmıştı. *Tanin* ise Bankayı sahiplenerek bu havadislere karşı çıkmakta ve bunların Cassel'in tesis edeceği Bankadan memnun olmayan rakipleri tarafından ortaya atıldığını belirtmektedir³⁸⁴.

Cassel'in TBM'in kurulması planında bir aralık hareketsiz kaldığı hatta girişimden vaz geçmeyi düşündüğü görülmektedir. Adam Block'un Dışişleri ile yaptığı yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte Adam Block, Bankanın kurulması ve devam etmesi yönünde en çok çaba harcayanlardan biri olmuştur. Block, Mayıs başında Cassel'e Bankaya bir an önce bir genel müdür göndermesini belirttiğinde Cassel, Türkiye'nin geleceğinin belirsiz olduğunu, birkaç ay daha bekleyeceğini söylemişti. Cassel'e göre Türkler arasındaki İngiliz yanlısı duygular fazla uzun sürmeyecekti. Oysa Block bu fikre katılmıyordu. Ona göre Bankanın kurulması İngiliz tüccarlar ve Türker tarafından büyük bir ilgi ile karşılanacaktı. Block, Cassel'in korku ve endişelerinin yersiz olduğu kanaatindeydi. Ona bir mektup yazarak kararını tekrar düşünmesi gerektiğini belirtti ve Türkiye'nin siyasi ve ekonomik görüntüsü hakkında olumlu yaklaşımlarını aktardı. Block'a göre Türkler Bankanın kurulması konusunda son derece isteklilerdi. Osmanlı Bankası ise İngiliz teşebbüsünü engellemek için elinden geleni yapacaktı.

Block, Cassel'den güvenilir bulmadığı bir pazara milyonlar yatırmasını istemenin imkânsız olduğu; ancak Bankanın nizamnamesi dâhi onaylanmışken geri çekilmeyi düşünmenin ve Türklere gecikmeyi açıklamanın güç olduğu kanaatindeydi. Block her geçen gün Almanların ve Fransızların girişimlerinin artmasından ve İngiliz girişimlerinin gerilemesinden de şikâyetçiydi³⁸⁵.

Kamil Paşa'nın düşüşünden rahatsız da olsa Dışişleri Bakanlığı, yeni rejime karşı hislerinin değiştiğini belli etmemesini Lowther'a öğütlemişti. 31 Mart İsyanın bastırılmasından sonra artık İttihat ve Terakki'nin başarısı kesinleşmişti. Bu nedenle Dışişleri Abdülhamit'i desteklemekten vazgeçti. Grey, Lowther'a İttihat ve Terakki'nin gücünü hafife aldıklarını itiraf etmiş ve Türkiye'de desteklenmesi gereken

³⁸³ "Sir E. Cassel's Bank", **The Manchester Guardian**, 3 Haziran 1909; "Milli Osmanlı Bankası", **Sabah**, 4 Haziran 1909.

³⁸⁴ "Milli Banka", **Tanin**, 4 Haziran 1909.

³⁸⁵ **PRO.FO.** 800/192/31.

tarafın İttihatçılar olduğunu belirtmişti. Grey, son dönemde İttihatçılara karşı fazla eleştirel davrandıklarını hâlbuki onlara daha çok sempati göstermeleri gerektiğini belirtmişti³⁸⁶.

İngiltere de 31 Mart sürecinde prestij kaybettiğinin farkındaydı. Hardinge, karşı devrimden sonra büyükelçi Lowther'a Türkiye'deki reform umutlarının Jön Türkler olduğunu belirtecekti. Türkler İngilizlere yaklaşmazlarsa başka bir güce yaklaşacaklar ve İngiltere, Türkiye'de ele geçirdiği konumunu kaybedecekti³⁸⁷.

Hardinge, Fitzmaurice ve Lowther'a İttihatçılara, eleştirel ya da tarafsız bir şekilde değil sempati ile yaklaşılmasını bildirdi. Kendilerine yardımcı olma niyetlerini açıkça göstermelerini istedi. Eğer sempati ile karşılanmazlarsa ve İngiltere'ye dayanmazlarsa başka bir güce dayanacaklar ve İngiltere'nin Türkiye'deki "muhteşem konumu birkaç ay içerisinde kaybolacaktı". Bununla birlikte Lowther'ın İttihat ve Terakki'ye duyduğu soğukluk devam etti. Grey'in politikasının Türkiye lehine olduğu bir süreçte bile Lowther, İngiltere'nin sempatisinin İttihat ve Terakki'nin sivil kısmına karşı olması gerektiğini belirtiyordu; nitekim askeri kısım Alman yanlısıydı³⁸⁸.

Mayıs sonunda Grey, TMB'nin kurulmasını arzu ettiğini, İstanbul'da bağımsız bir İngiliz finans kurumu olmasının olumlu bir gelişme olacağını bundan sonra Fransızlarla eşit şartlarda iş yapılabileceğini belirtmişti³⁸⁹.

Alman ve Fransız basınının Bankanın kurulmayacağını yazdığı, İngiliz Hükûmetinin isteği ile Cassel'in çekileceğinin gazetelerde yer bulduğu bu süreçte Adam Block, zamanın geçtiğini bir an önce hareket edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Cassel, Bankanın genel müdürlüğü için istediği ismi henüz elde edememişti. Adam Block da Başbakan Asquith'in bu konuda kendilerine yardım edip edemeyeceğini sormuştu. Adam Block, yeni Rus bankasının ve Deutsche Bankın işe başlayacağını, Deutsche Orient Bankın Kadıköy'de şube açtığını belirtiyor ve TMB'nin da yakında başlayacağını umduğunu belirtiyordu. Sadrazam ve Hariciye Nazırı da Block'a Bankanın ne zaman çalışmaya başlayacağını sormuş ve Sadrazam, İngiliz sermayedarlar ve Cassel'in plandan vazgeçmeleri durumunda çok üzüleceğini belirtmişti. Adam Block, yeni imtiyazlar verildiği, sermaye yatırımı için fırsatların

³⁸⁶ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 179-180; Heller, ss. 115-116.

³⁸⁷ Berridge, ss. 139-140.

³⁸⁸ Heller, ss. 116-118, 128.

³⁸⁹ Kent, Bank, s.373.

olduğu kanaatindeydi. İTC'e bakışı da son derece olumluydu ve ekonominin düzene gireceği fikrindeydi. Cavit Bey'i 'çok zeki' olarak tanımlamaktaydı. İTC'nin İngilizlere önem vermeye devam edeceği kanaatindeydi. Bu nedenle Cassel'in İstanbul'a gelip bir temsilcilik açması ile planlanan krediler ve imtiyazlarla ilgili yararlı bilgiler edinebileceği fikrindeydi³⁹⁰.

Fitzmaurice de Cassel'in Bankada yer almasından sonra Bankaya daha sıcak bakmış Cassel'i eski Sadrazama götürmüştü. Fitzmaurice, Haziran 1909'da "*Cassel harekete geçiyor mu yoksa bizim burada başka bir ayaklanma ile karşılaşmamızı mı bekleyecek?*" diye sormaktaydı³⁹¹.

Bu süreçte 31 Mart İsyanını bastıran Hareket Ordusunun başındaki Mahmut Şevket Paşa, oldukça güçlü bir durumdaydı. İttihatçılar ise isyan sırasında oldukça güç kaybetmişlerdi. Yüksek rütbeli subayların Almanya'ya yaklaşmasına karşın İttihatçılar İngiltere'ye yöneldi. Bunun sonucunda ülkede Alman karşıtı ve İngiliz yanlısı pek çok girişim görüldü. Mahmut Şevket Paşa ve Alman General von der Goltz'u Cemiyeti iktidardan düşürmeye çalışmakla ve Alman çıkarlarına endekslenmiş askeri dikta kurmakla suçladılar. Osmanlı Deniz Şirketi Hamidiye ile İngiliz girişimi Lynch'in birleşme planına engel oldukları için³⁹² Mecliste Almanya'ya saldırdılar. İngiltere'nin Basra Körfezi ve Irak ile ilgili emelleri ve İngilizlerin içişlerine karışmasından bıkan İttihatçıların Mecliste İngiliz girişimcilere imtiyaz verme yanlısı grubun karşısına çıkması sonucu plan sekteye uğradı ve Sadrazam Hakkı Paşa tarafından imtiyazlar reddedildi ise de Temmuz 1909'daki gelişmeler Türk-İngiliz ilişkilerinin lehineydi. Aynı ay içinde İttihatçılar Kamil Paşa'ya başvurarak kendi üyelerinden bir kısmını kabinesine almayı kabul etmesi durumunda Paşa'yı sadarete getirmeyi önerdiler. Yine Osmanlı Meclisinden bir heyet Paris ve Londra'yı ziyaret etti³⁹³.

³⁹⁰ PRO.FO. 800/192/33.

³⁹¹ Berridge, ss. 327, 335.

³⁹² Bağdat-Basra arasında sefer yapan Hamidiye Vapur İdaresinin bir Osmanlı anonim şirketine dönüştürülmesi için çalışmalar başlamıştı. E.F.Whittall, Lynch Şirketinin de bu şirkete katılımı için onay almıştı. Fırat ve Dicle'de gemicilik yapan İngiliz Lynch Şirketi ile Osmanlı Nehir İdaresi'nin birleştirilerek bu nehirlerde gemiciliğin tekel şeklinde ihalesi düşünülmüştü. Konu 31 Mart sonrası Meclis-i Mebusan'da da onaylanmıştı. Bununla birlikte gelen eleştiriler nedeniyle tasarı sonuçsuz kaldı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine geçen İbrahim Hakkı Paşa imtiyaz kararını İngilizler aleyhine değiştirdi. Bkz. Kocatürk, 1908-1910, ss. 214, 273-297.

³⁹³ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 180-183.

Aralarında mebuslardan İsmail Bey'in de bulunduğu yirmi kişilik bir heyet İngiltere'nin çeşitli kentlerini geziye çıkmıştı. Talat Paşa yaptığı bir röportaj sırasında bu ziyaretten 'Parlementonun anası İngiltere'ye ziyaret' şeklinde bahsetmişti. Talat Paşa, Türk halkı ile İngilizler arasındaki iyi ilişkileri vurgularken, İngiltere'nin Türk insanındaki liberal arzuları destekleme konusundaki çabalarına işaret etmişti. *Tanin*'den İsmail Hakkı Bey de Reuter'in muhabirine verdiği röportajında eski rejimin kendilerini mahrum bıraktığı en kıymetli şeyin İngiltere ile sıcak ilişkiler olduğunu belirtmişti. İsmail Hakkı Bey, ülkenin sermayeye ihtiyacı olduğunu, bunun için yurt dışına gidileceğini açıklamıştı. Milli Bankanın kurulması ile ilgili görüşmeler olduğunu, sürecin Cassel'in bilgi ve onayı ile tamamlanacağını da eklemişti³⁹⁴. Osmanlı Heyeti, İngiltere'de bulundukları süre içerisinde Cassel tarafından da akşam yemeğinde ağırlanmıştı. Bu yemeğe katılanlar arasında, Lord Lansdowne, Lord Revelstoke, Hardinge, Churchill, S. Peel, A. Henderson, Lloyd George, V. Caillard, N.Buxton da vardı³⁹⁵.

İsmail Hakkı Bey, Londra'daki ikameti müddetince önemli siyasi isimlerle görüşme fırsatı elde etmişti. Burada gündemde üç madde vardı; Osmanlı'nın dâhili durumu, Girit meselesi, Adana olayları. İsmail Hakkı Bey'e göre İngiltere'de Osmanlı lehine olan durum Kâmil Paşa meselesi yüzünden aksama yaşar gibi olsa da İngilizler, Osmanlı'nın dostane hislerinin Kâmil Paşa'ya bağlı olmadığını anlamışlar ve tekrar muhabbetlerini bir sene önceki olumlu durumuna getirmişlerdi³⁹⁶.

Bu süreçte İngiltere'nin de Osmanlı ekonomisine bakışı olumludur. *Economist*, Hükûmetin emin ellerde bulunduğu ve Osmanlı'nın tam manasıyla bir bütçeye sahip olduğu yönünde yorumda bulunmaktadır. Bütçe açığının eski idareden kaldığının da altı çizilmektedir³⁹⁷.

Bundan sonra Banka girişiminde bir hareketlenme olmuştur. Bankanın kuruluşunda İngiliz Hükûmetince desteklendiğine dair önemli bir örnek Cassel'in kuruluş hazırlıklarını yapmak için İstanbul'a geldiğinde İngiliz Büyükelçisinin onu Sultanla tanıştırmasıdır. Genel olarak finansçıları hükümdarlarla tanıştırmak, elçiler heyetinin kabul gören bir işlevi değildir³⁹⁸. İlâveten İngiliz Hükûmeti, Cassel'e

³⁹⁴ "The Turkish Deputation", "Arrival in London", **The Times**, 19 Temmuz 1909.

³⁹⁵ Kocatürk, 1908-1910, s. 72.

³⁹⁶ "İngiltere'nin Siyaset-i Dostanesi", **Tanin**, 2 Ağustos 1909.

³⁹⁷ "Türkiye Ahval-i Maliyesi", **Tanin**, 6 Teşrin-i Sani 1909.

³⁹⁸ Mclean, s.296.

kendisiyle çalışacak uygun birini aynı zamanda Bankanın genel müdürü olacak bir isim bulmakta yardımcı olunmuştu. Cassel Bankanın başkanı olarak Hazine memuru Babington Smith'i³⁹⁹ görmek istemekteydi ve Smith bu görevi Dışişlerinin isteği üzerine kabul edecekti. Hardinge, İstanbul konsolosu Lowther'a Smith'i Cassel'in genel müdürü olarak İstanbul'a gitmeye sonunda ikna ettiklerini belirtecekti. Smith'e bu konuda baskı yapmışlardı⁴⁰⁰. Ağustos ayında basında Posta İdaresi Sekreterliği görevinde bulunan Babington Smith'in İngiliz Hükûmetinin teklifi üzerine henüz kuruluş aşamasında bulunan Milli Bankanın başkanlığını kabul ettiği duyurulacaktı. Smith'in Eylül ayı içerisinde İstanbul'a gitmesi planlanmaktaydı⁴⁰¹.

Burman, atamanın arkasındaki gerçek gücün Dışişleri değil Cassel olduğunu, Cassel'in Smith'i 1908'den itibaren ikna etmeye çalıştığını belirtir. Buna göre Smith başta TMB'nin başkanlığını reddetmişti. Özellikle çocuklarının eğitimi yarıda kesmek, memuriyetini bırakmak istememişti. Grey de Aralık ayında Smith ile konuya ilişkin görüşmüştü⁴⁰². Grey, kendilerinin Cassel'in Bankası ile ilgilerinin olmadığını, Türklerin ilk adımı atarak süreci bağımsız olarak Cassel ile planladıklarını belirtmişti. Grey, kendisinin sadece Babington Smith'i Cassel'in teklifini kabul etme konusunda teşvik ettiğini, seçimin ise Cassel tarafından yapıldığını vurgulamıştı. Grey'e İstanbul'da imtiyazların elde edilmesi konusunda Cassel'in Bankasına özel destek verilip verilmeyeceği sorulduğunda Grey; Türklere, kendi insiyatiflerinin doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir kurumun, tavizler dışında bırakılmaması gerektiğini ifade etmeleri gerektiği cevabını vermiştir. Grey fırsat olduğunda Fransız finansı ile işbirliğini teşvik etme konusunda elinden geleni yapacağını da eklemişti⁴⁰³.

³⁹⁹ Babington Smith (1863-1923). Jordanhill'den Archibald Smith'in oğludur. 1863 doğumlu olan Smith, Lady Elisabeth Bruce ile evlidir. Eğitimini Eton ve Trinity Collage-Cambridge'de almıştır. Smith TMB başkanlığına gelene kadar maliyeye ilişkin pek çok görev üstlenmiştir. 1887'de Eğitim Departmanında müfettiş olarak görev yapmış; 1891'de Maliye Bakanlığında özel sekreter olarak bulunmuş; 1892'de Hazine'de görev yapmış; aynı yıl Brüksel'deki mali konferansta İngiliz delegeleri kâtipliğinde bulunmuştur. 1894-1899 yılları arası eşi E.Bruce'un babası olan Hindistan Genel Valisi Lord Elgin'in özel kalemi görevinde bulunmuştur. 1900'de Düyûn-ı Umumiye İdaresinde İngiliz temsilcisi sonraki yılda kurum başkanlığı yapmıştır. 1903-1909 arası Posta İdaresinde müdür olarak görev yapmıştır. Bkz. "The National Bank of Turkey", **The Times**, 9 Ağustos 1909. 1909-1913 arası TMB genel müdürlüğü yapmış, 1920'de İngiltere Bankası müdürlüğünü yürütmüştür. Bkz. Heller, s. 493.

⁴⁰⁰ Mclean, s. 295.

⁴⁰¹ "Osmanlı Milli Bankası Reisi", **Sabah**, 10 Ağustos 1909; "Financing Young Turkey", "British Postal Office to Control New Bank", **Daily Express**, 9 Ağustos 1909; "Milli Banka Riyaseti", **Tanin**, 10 Ağustos 1909.

⁴⁰² Burman, ss.226-227.

⁴⁰³ Kent, Bank, s.372.

Smith'in TMB başkanlığına getirilmesi basında da İngiltere'nin Bankaya olan desteği ve Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişmesi açısından önemli bir gösterge olarak yorumlandı. İngiliz basını Babington Smith'in TMB başkanı olarak atanmasını takdir ediyordu. O saygılı, yetkin ve tanınan bir yöneticiydi. Smith, İstanbul'da Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin İngiliz temsilcisi olarak görev yapmış, 1901'de konseyin başkanlığını yürütmüştü. *Daily Chronicle*'a göre bu denli önemli bir figürü işe almak İngiliz diplomasisinin zaferiydi. *Telegraph Engineering Journal* ise TMB'nin, İngiltere'nin Yakındoğu politikasına yeni bir düzen getireceğini müjdeliyordu. Daha temkinli davranan *Morning Post*, atamada herhangi bir Hükûmet garantisi iması olmadığını belirtiyordu⁴⁰⁴.

Daily Express Smith'in Bankanın başkanlığına atanmasının Türkiye'de İngiliz finansı açısından yeni bir dönemin başlangıcı olarak görüldüğü ve İngiltere'nin kendisini bu yeni banka ile tanıtmaya kararlı olduğu yorumunda bulunuyordu. *Daily Express*, rakip Osmanlı Bankasının başlangıçta İngiliz ve Fransızlar adına hizmette bulunduğunu ama İngiliz çıkarlarının hiçbir zaman çok geniş olmadığını, Osmanlı Bankasının hâlihazırda bir Fransız kurumu olduğunu belirtiyordu. İngiliz Hükûmetinin ümidi, yeni rejim altındaki Türkiye'de Banka vasıtasıyla İngiliz sermayesi için büyük bir açılım elde etmektir⁴⁰⁵.

Smith kamuoyuna Türkiye finansını iyi tanıyan bir isim olarak sunulmaktadır. *The Times* da Bankanın ileride Osmanlı İmparatorluğu'nun finansal işlerinde önemli rol oynayacak gibi görüldüğü yorumunda bulunmaktadır⁴⁰⁶.

Basında Smith'in İngiliz Hükûmetinin teklifi üzerine TMB başkanlığını kabul etmesinin çok önemli bir haber olduğu kanısı vardır. Bu durum, Osmanlı'nın geniş ticari ve sanayi kaynaklarının ileride gelişmesi hususunda İngiliz nüfuzunun yeni idare altında daha önde bulunacağına bir delil olarak sayılmaktadır. Türk basını da benzer görüşleri paylaşmaktadır. Buna göre bu yeni mali müessese geniş bir sahada teşebbüste bulunma imkânına sahip olacaktır. Türkiye, gençleşmiş idaresi altında rüşvet gibi gayrı meşru yollarla oldukça kârlı imtiyazlar elde etmiş ve memleketin düzensizliğinden istifade etmiş olanların ellerinde bulundurdukları imtiyazları yok

⁴⁰⁴ Burman, s.226.

⁴⁰⁵ "Financing Young Turkey", "British Postal Office to Control New Bank", **Daily Express**, 9 Ağustos 1909.

⁴⁰⁶ "The National Bank of Turkey", **The Times**, 9 Ağustos 1909.

hükümünde sayacak ve tekellerin meşru bir şekle sokulmasıyla şüphesiz memlekete pek çok sermaye celb edecektir. Bu Banka da her türlü sanayi ve ticari işlere ve emlakla ilgili muamelelere girişerek pek büyük işler başaracaktır. Bu konuda Mısır'daki bankaların çalışmaları örnek olarak gösterilmektedir. Osmanlı'nın serveti Mısır'dan daha fazlaydı. Bankanın kurulmasıyla birlikte yabancı sermayenin ülkeye ithali adına itibar sahibi bir vasıta olacağı için İngiliz sermayedarların sermaye koymaya girişecekleri ve Osmanlı mali işlerine katılımlarından şüphe etmeyecekleri tahmin edilmekteydi.

Amerika'da *Outlook* gazetesi de yeni Bankaya Smith'in tayinini önemli bir mesele olarak görmektedir. Gazete, öncesinde yeni idare usulü sayesinde Türkiye'nin İngiliz mali ve ticari teşebbüsüne ne kadar müsait hale geldiğini ve eğer bu teşebbüs gerçekleşmeyecek olursa Osmanlı'nın maliye ve sanayisinin diğer memleketler kontrolüne tabi kalacağını ve memleketin terakkisine sebep olacak hiçbir teşvik vasıtası bulunamayacağından sonradan işin umutsuzluğa sürükleneceğini yazmıştı.

Gazete, Bankayı İngiliz Hükûmeti himaye etmiyorsa da Babington'un Bankanın başkanlığına Hükûmet tarafından tavsiye edilmiş olmasının ve Babington'un vaktiyle Düyûn-ı Umumiye Meclis Azalığından tecrübesinin olmasının ilaveten zamanında İngiltere Maliye Nazırı'nın özel kâtipliğini yapmasının atamanın önemini ortaya koyduğunu belirtmektedir. Smith'in Uluslararası Posta kongresinde ehliyetini ispat etmesinin söz konusu müessesenin İngiliz Hükûmetince önemini ortaya koyduğu yorumunda bulunmaktadır⁴⁰⁷.

Eylül ayında Babington Smith'in de başkanlığa atanmasının ardından Banka, Osmanlı Devleti'nde ticaret ile milli sanayinin desteklenmesinde, kamu yararına çalışmalar yürütülmesinde ve madenlerin işletilmesinde vasıta görevi görmek ve her çeşit mali işlem ve sarrafiye ile iştigal etmek üzere Türkiye Milli Bankası namıyla ve 1,100,000 Osmanlı lirası/ 1,000,000 İngiliz lirası sermaye ile tesis edilmiştir. 28 Ağustos 1909 tarihli Banka nizamnamesi bize gerekli bilgileri sağlamaktadır. Kuruluş nizamnamesinde şirketin ünvanı, merkezi, amacı, idaresi, imtiyaz süresi, sermayesi, hisse senetleri, kârı, ihtiyat akçesi, kurucu hisseleri, şirketin feshi, ihtilaf süreçleri ile ilgili 5 bölüm ve 52 madde bulunmaktadır.

⁴⁰⁷ “Milli Osmanlı Bankası”, *Tanin*, 7 Eylül 1909.

Bankanın kuruluşu Meclis-i Vükelaca görüşülmüş, padişah tarafından onaylanmasının ardından 13 Eylül 1909/ 31 Ağustos 1325’de gerçekleşmiştir⁴⁰⁸.

Gazetelerde de Cassel ile Barings Bankası tarafından tesis edildiği belirtilen Bankanın kuruluşunun Padişahça onaylandığı, Şirketin kesin olarak teşkil edilmiş olduğu, Ticaret ve Nafia Nezaretlerinden Şirketin sahiplerine kuruluşun tebliğ edildiği belirtilmekte ve Bankanın nizamnamesinin bir özetine yer verilmektedir⁴⁰⁹. Bu gelişmelerden ise Fransa memnun kalmayacak ve İstanbul’daki Fransız Büyükelçisi Bompard TMB’ın arbede ile kurulduğunu belirtecekti⁴¹⁰.

Bankanın hisse senetlerinin neredeyse tamamı Cassel, Henderson ve Revelstoke’un elindedir⁴¹¹. Bu üç isim yaklaşık % 96 civarında hisseyi ellerinde tutmaktadır. Bankanın arşivi bulunmadığından dolayı kalan hisse paylarını birinci el kaynaklardan öğrenmek mümkün olmamaktadır. Conlin, ağırlıklı olarak Lizbon’daki Gulbenkian Vakfı Arşivinden yararlandığı çalışmasında Bankanın kurucu hisse sahiplerine ve paylarına yer vermiştir. Buna göre, Cassel 32,918; Revelstoke 32,115; Aleksander Henderson 31,116 ile çoğunluğu ellerinde tutmaktadır. Kalan hisse senetleri ise, Cavit Bey 500; Essayan 500; Gulbenkian 100; Reşid Sadi 100; Ahmet Cemal 100; Cemal Paşa 100 olmak üzere paylaştırılmıştı. Yirmi kurucu hisse senedinden küçük paylar Cavit, Said Paşa, Prens Sait Halim Paşa, Mareşal Cemil Paşa, Reşid Sadi, Hasan Fehmi Paşa’ya verilmiştir⁴¹². Bu hisse senetlerinin Bankanın teşekkülü sırasında ayrılan hisse senetleri olması muhtemeldir⁴¹³.

1.3.3. Türkiye Milli Bankasının İç Tüzüğü

Bankanın iç tüzüğünü inceleyecek olursak birinci bölüm şirketin ünvanı, maksadı, merkezi, müddeti gibi konuları içermektedir. Bu bölümün birinci

⁴⁰⁸ **BOA. A.} DVN. MKL.** Dosya No: 48, Gömlek No: 17; **BOA. İ.TNF.** Dosya No: 19, Gömlek No: 28.

⁴⁰⁹ “Türkiye Milli Bankası”, **Tanin**, 14 Eylül, 1909; “Türkiye Milli Bankası”, **İkdam**, 13 Eylül 1909.

⁴¹⁰ Conlin, Debt, s. 529.

⁴¹¹ Hewins, ss. 72-73; Kent, Bank, s. 371; Mclean, s. 394.

⁴¹² Conlin, Debt, s. 530.

⁴¹³ Cavit Bey’in günlüğünde yazdığına göre Cassel 1913’te Bankanın kapatılmasının gündemde olduğu bir dönemde Cavit Bey’e şayet siyasete gireceğine Bankaya girseydi hem daha memnun ve daha rahat olacağını hem de Bankanın daha ileri gideceğini söylemişti. Cassel TMB senetlerinden, teşekkülü esnasında kendisi için parası olduğu zaman ödenmek üzere ayrılan hisse senetlerini hala saklamakta olduğunu da haber vermişti. Cavit Bey, “...hiçbir zaman param olup da bunları alabileceğimi zannedemiyorum” diye günlüğüne eklemişti. Bkz. Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.646.

maddesinde yer aldığı üzere, Banka bir Osmanlı anonim şirketi şeklinde teşkil olunmuştur. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin kanun, nizam ve mütekaablesine tabidir. İkinci maddede Bankanın maden ve sanayi ile ilgili işlerin icrasına aracılık etmek, emlak ve arazinin, ormanlar ve madenin kıymetinin arttırılması, memleketin gelişimi ve yükselmesine hizmet edecek zemini hazırlamak amacıyla teşkil olunduğunu belirtmektedir. Banka, öncelikle gerek kendi namına ve gerek üçüncü kişiler hesabına veya iştirak suretiyle, iskonto, ikram, kredi ve her türlü kaydı iştirak, arttırma ve eksiltme iltizamları ve esham ihracı muamelesini icra ve genel olarak bankalarla yapılagelen sarraflığa ve sanayi ve ticarete ve menkul ve gayri menkul mallara ilişkin sarrafiye görevini yerine getirecekti. Banka, şirketler teşkili suretiyle sanayi, ticaret, ziraat ve kamu yararına işlemde bulunabilme hakkına sahiptir. Banka, gerekli gördüğü takdirde Bankanın merkez idaresi başta olmak üzere taşınması mümkün olmayan mal satın alabilirdi. Bu banka, Osmanlı Hükûmetinin onayı ile başka bir şirketle de birleşebilirdi.

Üçüncü maddeye göre Bankanın merkezi İstanbul'da bulunacaktır. Bununla birlikte çeşitli vilayetlerde şubeler açma hakkına sahiptir. Dördüncü madde ile şirketin müddeti, fesh veya uzatılma olmadığı durumda doksan dokuz yıl olarak belirtilmiştir.

İkinci bölüm şirketin sermayesi, hisse senetleri, borcun ödenmesi gibi konuları içermektedir. Devam eden beşinci maddeye göre şirketin sermayesi tamamı ödenmiş 1,100,000 Osmanlı lirasıdır. Bu, 1,000,000 İngiliz lirasına tekabül etmektedir. Her biri 11 Osmanlı lirası veya 10 İngiliz lirası kıymetinde yüz bin hisseye bölünmüştür.

Her bir hisse senedi için $2\frac{3}{4}$ Osmanlı lirası veya 2 İngiliz lirası ve 10 Şilin ödenmedikçe şirket kesin olarak teşkil edilmiş gözüyle bakılmayacaktır. Meclis idaresinin teklifi ve hissedarlar genel kurulunun tasdiki ve Hükûmete bilgi verilmesiyle şirketin sermayesi 3,100,000 Osmanlı lirasına veya 3,000,000 İngiliz lirasına çıkabilecektir. Şirketin sermayesi arttırıldığı durumda mecburen çıkartılacak hisse senetleri başa baş kıymetten aşağı bedelle verilmeyecektir. İşbu senetler başa baş kıymetten fazla bedel ile ihraç olduğu durumda ortaya çıkan fazla özel bir ihtiyat akçesi hesabına dâhil edilecek ve bu ihtiyat akçesinin kullanım sureti genel kurulca kararlaştırılacaktır.

Altıncı maddeye göre hisse senetlerinin bedelleri meclis idaresinin takdirine uygun olarak temin edeceği vadelerde İstanbul'da ve yabancı memleketlerdeki bazı

mali müesseselerde ödenecek ve bu durum en az 20 gün önceden taahhütlü mektuplar ile hisse sahiplerine yazı ile bildirilecekti.

Yedinci maddeye göre ödenmesi gecikmeye uğramış her hisseye ait her bir meblağ için ihtarname gönderilmesine gerek kalmaksızın ödeme süresinin bitiminden itibaren senede %7 hesabıyla banka menfaatine faiz alınacaktır.

Sekizinci maddeye göre ödeme vadesinde gerçekleşmediği durumda ödemesi gecikmeye uğrayan hisse senetleri numaralarının Londra'da çıkartılan iki günlük gazete ve İstanbul'da biri Türkçe olmak üzere yine iki gazete vasıtasıyla ilanından bir ay sonra Banka, İstanbul veya Londra borsalarında simsarlar veya sarraflar vasıtasıyla, ihtarname tebliğine veya adli muameleye gerek kalmaksızın söz konusu ödemesi gecikmeye uğrayan hisse senetleri sahiblerine ait olmak üzere satış yapma hakkına sahiptir. Bu suretle satılan hisse senetleri iptal olunarak müşterilere eski numaralarını içeren iki hisse senedi verilecektir. Ödenmesi gereken meblağın ödenmesi usulü dairesinde meşru bulunmayan hisse senetlerinin tedavülü uygun olmadığı gibi hamillerine genel kurul toplantılarına katılma hakkını vermeyecektir.

Satılan senedin bedeli, masrafın çıkartılmasından sonra hakkından ıskat edilen hisse sahibinin bankaya olan borcuna kanunen tahsis olunur ve eksik kısmı ondan talep olunacağı gibi fazlası varsa ona verilir.

Dokuzuncu maddeye göre Banka hisse sahibinin arzusuna göre nama muharrer veya hamiline olarak hisse senedi çıkartabilmektedir. Senetler hamiline olarak çıkartıldığı takdirde bedeli tamamen ödenmiş olmak şartına bağlıdır. Banka nama muharrer senetlerin devir ve satış muamelesini kayıt etmek üzere Londra'da da bir idarehane tesis edebilecektir. Söz konusu senetlerin kayıt muameleleri Bankanın İstanbul'daki merkez idaresinde yapılacaktır.

İşbu hisse senetleri, koçanlı bir defterden ihraç olunarak üzerlerine numaralar koyulacak ve meclis idare azasından iki zatın veya idare meclisi azasından biriyle söz konusu meclis tarafından seçilmiş yetkili üyenin imzalarını içerecektir. İmzalardan biri mahkûk damga olabilir. Söz konusu hisse senetleri Bankanın damgasını içerecektir. Pek çok hisseyi içine almak ve işbu hisselerin numaraları yazılı bulunmak üzere hisse senetleri meydana getirilebilir.

Onuncu maddeye göre nama muharrer hisse senetleri, ferağ muamelesi banka defterine kaydedilmek üzere, bey ve iştirâ olunur. Bunun için bir taraftan ferağı ve

diğer taraftan ferağın kabulünü içeren iki kıta beyannameden birincisi fariğ diğeri mefruğ veya bunların vekilleri tarafından imza edilerek Bankaya verilecektir. Gerek taraflar arasında vuku bulsun ve gerek Bankaya karşı olsun işbu devir ve feshin muamelesi ancak söz konusu beyannameler mucibince gerçekleşen ferağın banka defterine yazılması ile mümkün olur. İşbu devir teslim muamelesi, meclis idaresinin iki üyesi veya iki yetkili üye veya bir üye bir yetkili üye tarafından imza edilmedikçe icra edilmeyecektir. Tarafların imzalarıyla yetkilerinin usulüne göre tasdik ettirilmesi Banka tarafından talep edilebilir. Hamiline ait hisse senetlerinin devir ve ferağı adet olduğu üzere teslim etme ve teslim alma suretiyle icra olunur.

On birinci maddeye göre her bir hisse sahibi senetleri vezneye vererek karşılığında nama muharrer bir makbuz alındı belgesi talep edebilir. İşbu hisse senetlerinin makbuz değişimi ve bu alındı belgesine ait masrafın miktarına ve alındı belgesinin verilmesine dair şartlar idare meclisince tayin olunur.

On ikinci maddeye göre her bir hisse senedi sahibinin şirket sermayesine temlikî veya hissedarlara ait kârların dağıtılması hususunda tedavüle çıkartılan senetlerin adedi dairesinde bir hisseye sahip olacaktır. Her hisse senedine ait kâr, gerek nama muharrer ve gerek hamiline ait olsun kuponun hamiline tamamıyla ödenir.

On üçüncü maddeye göre hisse senedi sahipleri, her bir hisse senedinin anaparası miktarına kadar ödemekle mükellef olup hissedarlardan bundan fazla meblağın talepte bulunulması yasaktır.

On dördüncü maddeye göre her hisse senedi veya kurucu hissesi bölünemez olup Banka bir senet veya kurucu hissesi için yalnız bir sahip tanır. Her bir hisse senedine veya kurucu hissesine ait olan tekalif, o senet veya hisse kimin eline geçerse geçsin birlikte intikal ederler. Bir hisse senedine veya kurucu hissesine sahip olan kimse tamamıyla bankanın iç nizamnamesine ve genel kurulun kararlarına uymaya mecburdur.

Bir hisse senedi veya kurucu hisse sahibinin varisleri veya alacaklıları hangi bahane ile olursa olsun Bankanın nakdi evrakı ve malları üzerine mühür koyulmasını talep edemeyecekleri gibi aralarında taksimi veya ortaklaşa müzayede edilerek satışını dahi iddia edemezler hiçbir şekilde idaresine müdahale edemezler. Haklarını kullanmak için müfredat defterleri mündericatı ile genel meclisin kararlarını kabule mecburdurlar.

Üçüncü bölüm ise şirketin mali durumu, ihtiyat akçesi, kâr durumu ve kurucu hisselerini içermektedir. On beşinci maddeye göre şirketin mali yılı 1/14 Kanun-ı Saniden başlar, Kanun-ı Evvelin 31.günü son bulur. Fakat birinci mali yıl müstesna olmak üzere şirketin teşkili tarihi ile onu takip eden Kanun-ı Evvelin 31.günü arasındaki müddeti şamil olacaktır.

Her sene sonunda şirketin alacaklar ve borçlarını ortaya koyan genel bir müfredat defteri düzenlenir. Bu müfredat defteri, muvazene defteri ve kâr-zarar hesabı genel kurulun toplanmasından en az otuz gün önce müfettişlere tebliğ olunur. Bu müfettişler muvazene defteri ile kâr-zarar hesabının doğru olup olmadığını ve Bankanın muhasebe defteri ile kanıtlayıcı evraklar mündericatına tekabül edip etmediğini tetkik edecektir. Genel kurulun toplanmasına takaddüm eden on beş gün zarfında hisse senetlerini vermiş her bir hissedar şirketin merkezinden adı geçen muvazene defteri ile kâr-zarar hesabı hakkında malumat alabilir. Muvazene defterinin dört nüshası Ticaret ve Nafia Nezaretine takdim edilir. Muvazene defteri ile kâr-zarar hesabı idare meclisi tarafından tasdik maksadıyla toplanan genel kurula ibraz olunur.

On altıncı maddeye göre şirketin kârı, her türlü masraf ve vergiler çıkartıldıktan sonra geriye kalan hasılatın oluşur. Kârdan aşağıdaki meblağ ayrılır. Öncelikle şirket tarafından koyulan sermaye miktarının dörtte birine kadar dâhili nizamname gereği olan ihtiyat akçesi için %10 ayrılır; ihtiyat akçesi şirketçe koyulan sermayenin dörtte biri miktarına balığ olunca söz konusu ihtiyat akçesinin teşkiline tahsis olunan akçenin ayrılmasına son verilir. İhtiyat akçesinin miktarı azalacak olursa tekrar para ayrılmasına başlanılır.

İkinci olarak hissedarlara %5 nispetinde birinci kâr hissesi olarak dağıtılmak üzere kâfi bir meblağ ayrılır; ancak bir senelik kârlar söz konusu kâr hissesinin ödenmesine müsait olmadığı takdirde hissedarlar bu birinci kâr hissesini gelecek yıllar kârından talep edemeyeceklerdir. Bu meblağın ayrılmasından sonra genel kurul, idare meclisinin teklifi üzerine kârdan bir kısmının fevkalade ihtiyat akçesi teşkil olunmak üzere ayrılmasına karar verebilir. Kalan meblağın taksimi ise şu şekildedir; %10 idareye; % 5 istişare heyeti üyelerine; %22,5 kurucu hisse sahiplerine; % 62,5 hissedarlara.

On yedinci maddeye göre hamiline olmak üzere 2.250 kurucu hissesi oluşturularak bu hisselerin hepsine on altıncı maddeye uygun olarak yıllık kâr

bakiyesinden %22,5 miktarında bir meblağ tahsis olunacağı gibi kırk altıncı madde uyarınca icra kılınacak taksimat hâsılları verilir.

Kurucu hisse sahiplerinin şirketin yürütme emrine müdahaleye kat'î olarak hakları yoktur.

1920 senesi Kanun-ı Sanisi başlangıcından itibaren son üç sene zarfında kurucu hisseleri arasında bölüştürülen paranın on beşe bölünmesi halinde ortaya çıkan meblağın ödenmesiyle söz konusu kurucu hisselerini satmaya şirketin yetkisi vardır. Ancak bu satış keyfiyetinin kısmen icrası mümkün olamayacaktır.

Dördüncü bölüm bankanın idaresine dairdir. On sekizinci maddeye göre Bankanın işleri genel kurul tarafından altışar sene müddetle seçilen en az on iki ve en fazla on altı üyeden oluşan bir idare meclisine verilir. İdare meclisinin en az üç azası Osmanlı tebaasından olacaktır. Şu ilk kayda muhalif olarak teşkil olunan meclis idare heyeti aşağıda ismi geçen kişilerden oluşacaktır.

İlerideki yirmi birinci maddenin ahkâmı müstesna olmak üzere ilk idare meclisinin memuriyet müddeti altı senedir. Belirtilen idare meclisi üyelerinden altısı Londra'da bulunmak üzere özel heyet teşkil ederler. Bu heyetin vazifeleri yirmi dokuzuncu maddede tayin olunmuştur. İdare meclisinin merkezi İstanbul'da olacaktır. İdare meclisi kendi üyelerinden birini genel müdür olarak tayin eder ve bu genel müdürün teklifi üzerine iki müdür tayin edilir.

On dokuzuncu maddeye göre idare meclisi üyelerinden olan genel müdür, idare meclisinin kararlarını yerine getirme ve Bankanın tüm işlemlerini yürütmekle görevlidir. Genel müdür ve müdürler, kendi hareketlerinden dolayı idare meclisine karşı sorumludur. Genel müdürün olmadığı durumda görevi birinci müdür tarafından ve onun da olmadığı durumda ikinci müdür tarafından yerine getirilecektir.

Yirminci maddeye göre idare meclisi üyesinden olan genel müdür ile müdürler, idare meclisi tarafından kararlaştırılan müddet için tayin olunur. İdare meclisi heyetinin yenilemesine ait olan yirmi birinci madde ahkâmı idare meclisi üyesinden olan genel müdürün, genel müdür vazifesini yürüttüğü müddetçe hakkında tatbik olunmayacaktır.

Yirmi birinci maddeye göre üyelerin isimleri, işbu dâhili nizamnamenin on sekizinci maddesinde yazılmış bulunan ilk idare meclisi istisna edilmek şartıyla, idare meclisi üyeleri, genel kurul tarafından tayin olunur.

Önceki maddenin ikinci fıkrasında yazılı ahkâm müstesna olmak üzere idare meclisi üyelerinden her birinin memuriyet müddeti altı yıldır. Ancak ilk idare meclisi heyetinin yenilenmesi şirketin altıncı mali yılından sonra yapılır. Her sene söz konusu heyetin mümkün mertebe altıda bir kısmı yenilenerek bu şekilde yenileme işlemi altıncı mali seneden itibaren altı sene sonunda yerine getirilmiş olunur. Bu ahkâmın ilk defa uygulanması için meclisten çıkacak üyenin sırasının tayini toplanmış olan idare meclisi huzurunda kura çekimi ile açıklanır. Bu yenileme işlemi bir kere sırasına girdikten sonra meclis üyesinin kıdemine göre seneden seneye beyan olunan oran dairesinde yenileme gerçekleşir.

Çıkarma sırasında veya başka olaylardan dolayı Londra heyeti arasında boş kalan memuriyet bulunursa yerine seçilecek olan üye işbu heyetten sayılacaktır. Meclisten çıkan üyenin tekrar seçilmesi mümkün olacaktır. Hizmet süresi, genel kurulun bir toplantısından diğer toplantısına kadardır. Vazifedar olan üye ancak genel kurulun toplantısının bitmesinden sonra vazifenin yerine getirilmesinden sorumludur. Azanın sayısı on sekizinci madde uyarınca tayin olunan asgari miktardan yani on ikiden az olduğu halde geri kalan üyeler, idare meclisi üyelerini bu sayıya ulaştırmak için her ne vakit olursa olsun bir veya birkaç üyeyi geçici suretle tayin edebilir. İdare meclisince geçici olarak tayin olunan üyeler en yakın zamanda toplanacak olan genel kurulun onayına sunulur. Memuriyet süresi bitmeyen bir üyenin yerine tayin olunan üye söz konusu sürenin ancak kalan kısmı zarfında üyelikte kalabilir. Bu üyenin yeniden seçilmesi mümkündür.

İdare meclisi üyeleri mecliste hazır bulunacakları günler için bir ücret alacaklardır ve bu ücretin miktarı genel kurul tarafından belirlenecektir. Bundan başka bahsi geçen üyelere on altıncı maddede belirtildiği üzere net kârdan bir hisse tahsis olunacaktır.

Yirmi ikinci maddeye göre idare meclisi üyelerinden her birinin şirketin en az yüz adet hisse senedine sahip olması gerekir. Söz konusu senetler şirketin sandığına emanet edilecek ve üyelerin memuriyeti devam ettiği müddetçe ve memuriyeti senesinin tesadüf ettiği zamanın hesabı genel kurul tarafından tasdik oluncaya kadar satılamaz nitelikte olacaktır. Depozito edilen bu hisse senetleri karşılığında verilecek makbuz üzerine işbu nizamname uyarınca verildiği işaret olunan bir damga verilecektir.

Yirmi üçüncü maddeye göre idare meclisi üyesi vazife gereği olarak bizzat hiçbir taahhütte bulunamazlar. Ancak memuriyet vazifelerinin yerine getirilmesinden sorumludurlar.

Yirmi dördüncü maddeye göre idare meclisi üyeliği vazifesi şahsa mahsus olup başkasına devri mümkün bulunmadığı gibi vekil sıfatıyla yürütülmesi dahi uygun değildir. Şu kadar ki İstanbul'da ikamet etmeyen üye arkadaşlarından olan meclis üyesinden birini vekil sıfatıyla azayı rey etmek üzere tayin edebilir.

Yirmi beşinci maddeye göre idare meclisi lüzum gördükçe toplanır ve en az on beş günde bir toplanması gereklidir. Meclis ya başkan tarafından veya başkanlık vazifesini yürüten kişi tarafından toplantıya davet edilir.

Yirmi altıncı maddeye göre idare meclisi müzakerelerinin geçerli sayılması en az üç üyenin bizzat hazır bulunmasına bağlıdır. Meclisin kararı bizzat hazır bulunan veya hazır bulunmayan üyenin vekaletine haiz olan üyenin ekseriyet oyu ile kabul edilir. Bir kararın kabulü en az dört oyun bir araya gelmesine bağlıdır. Oyların eşit olması durumunda keyfiyet gelecek meclis görüşmelerine yeniden koyulacak, oyların eşitliği durumunda eşitliğe sebep olan meseleye reddedilmiş gözüyle bakılacak.

Yirmi yedinci maddeye göre Bankanın tüm iç işlerinin idaresine ait vazifeleri beyan eden talimatlar idare meclisi tarafından tanzim ve tayin olunur. İdare meclisi ile Londra heyetinin görüşmeleri zabıtnamelerde toplanılıp bu zabıtnameler mahsus defterlere kayıt ile başkan veya başkanlık eden kişi tarafından imza edilir. Keza bir sebepten dolayı gösterilecek zabıt suretlerinin veya özetlerinin esaslarıyla mutabakatı başkan veya başkanlık görevini yürüten kişi tarafından tasdik olunur.

Yirmi sekizinci maddeye göre Banka işlerinin yürütülmesi konusunda idare meclisinin yetkileri pek geniştir. Öncelikle her nevi avansların şartlarını tayin eder. İkinci olarak iskonto ve faiz miktarını, taahhüdlere ve komisyonları, muhafaza ücretlerini tayin eder. Iskonto ve diğer muamelelerin şartları ve teminatı hakkında karar alır. Kredi cetvellerini, düzenlenen ve ortaya koyulan poliçe vesaire ticari senetleri takdir eder. Üçüncü olarak şirketin teşekkül maksadı olan bütün hususların ve muamelelerin her türlü şartını tayin eder ve tüm kontratları tanzim eder. Banka idarehaneleri ile müştemilatına ve depolarına gerekli taşınmaz malların özel kanununa uygun olarak satılmasına tesisat-ı ibtidaiyeye ait tüm masrafin yapılmasına izin verir. Dördüncü olarak Bankanın nakit ve tüm eshamının emniyette bulunması için gerekli

gördüğü tedbirleri alır. Beşinci olarak yargılamada gerek davacı gerek davalı sıfatıyla hareket eder ve tüm kanuni yollara girer. Mukavelename akd eder, anlaşır. Tahkimname senedi düzenler. Arabulucu tayin eder. Karşılıklı anlaşma yapar. Sarfınazar, feragat ve ibra eder. Her nevi hukukundan feragat eder. Her nevi rehn kurtarma, mukavele feshine itiraza ve her nevi engellere ilişkin davalardan sarfınazar eder. Bankanın tüm kayıtlarını gerek ödeme gerçekleşsin gerek gerçekleşmesin terkinde muvafakat eyler. Her türlü önde bulunma hakkını verir. Hak sahibinin yerine diğerini ikame ve tayin eder. Yedinci olarak Bankanın tüm kalemlerini teşkil eder. Hem Osmanlı Devleti'nde hem de diğer devletlerde banka namına hareket ve imza etme hakkına sahip vekiller tayin eder ve bunlara vazifelerinin toplu olarak veya bir kısmını tevdi' eder. Memurların vazifelerini, yetki dairelerini, maaşlarını ve kefaletlerini tayin eder. Üyelerin istifasını kabul eder. Uygun üyelerden meydana getirilmiş komisyonlar teşkil eder ve istediği yetki ve vazifeyi işbu komisyonlara verir.

Sekizinci olarak hissedarları adet olan ve fevkalade suretle toplantıya davet eder. Bankanın hesaplarını her sene genel kurulun tasdikine arz eder. Hissedarlara dağıtılacak kârları teklif eder. Genel kurulda görüşmeye koyulacak meseleyi tayin eder. Dokuzuncu olarak Bankanın mali işlemlerini ve nakit durumunu teftiş eder. İşbu nizamnamenin diğer maddelerinin kendisine verdiği tüm vazifeleri yerine getirir. Yukarıda ikinci maddede zikr olunun maddelerin tamamını icra etmek yetkisine sahiptir. Sözün kısası hissedar genel kuruluna münhasır olandan başka şirket menfaatine ilişkin tüm hususlar hakkında karar almak için en geniş yetkilere sahiptir. Onuncu olarak üyelerinden bir veya birkaçını hakem sıfatıyla harekete memur edebilir.

Yirmi dokuzuncu maddeye göre idare meclisi aşağıdaki maddeler hakkında Londra heyetinin oyu ve mütalaasını elde etmeye mecburdur. Öncelikle 100.000 İngiliz lirası ve daha fazla ehemmiyette bulunan bir işe karar vermek veya o işi akdetmede; ikinci olarak şirket sermayesinin arttırılmasını teklif etmek veya henüz ödenmemiş sermaye taksitinin ödenmesini talep hakkında karar vermede; üçüncü olarak idare meclisi üyesinden birini genel müdür seçmede ve müdürler tayin etmede yine bunların maaş miktarlarını tayin etmede; dördüncü olarak genel kurulun görüşme gündemini düzenlemek, genel kurulu olağanüstü toplantıya çağırarak veya nizamname dâhilinde ıslahatın icrasını teklif etmekte; beşinci olarak her sene genel kurula arz olunacak kesin bilançoğu tasdik etmekte; altıncı olarak senesi içinde borç senetlerine

mahsuben bir miktar meblağ dağıtılmasına karar vermekte; yedinci olarak şirketin feshi ile hesaplarının tasfiyesine genel kurul tarafından karar aldırarak; sekizinci olarak yukarıda sayılan maddelerin dışındaki durumlardan olup Londra'daki heyetin müdahalesini icap edecek maddeler hakkında idare meclisi üyelerinden bulunan banka genel müdürü tarafından vuku bulacak talep üzerine söz konusu heyetin müdahalesini davet etmekte. Belirtilen hususlarla ilgili idare meclisi üyesinden olup da İstanbul'da ikamet etmeyenler doğrudan doğruya yazışma yaparak vekil ile azayı rey edeceklerdir. Azayı rey hususunda diğer bir üyeyi vekil yapma hakkına dair yirmi dördüncü madde mucibince sahip oldukları hakkı kullanacaklardır.

Otuzuncu maddeye göre idare meclisi üyesinden olan genel müdür veya onun gıyabında genel müdürlük makamına yerine geçmek üzere tarafından tayin kılınan müdürlerden biri idare meclisine başkanlık eder. Meclisin kararları çoğunluk ile alınır. Müdürler yalnız davet olundukları zaman istişare meclisinde hazır bulunurlar.

Otuz birinci maddeye göre olağan toplantısını yapan genel kurul her sene iki müfettiş tayin eder. İlk müfettişler istisna olacaktır. Müfettişler yeniden seçilebilir. Genel kurul tarafından tayin olunan miktarda her sene bir ücret alırlar. Müfettişlerin vazifesi cari sene hesaplarını inceleyerek olağan toplantısını yapacak olan genel kurulun toplantısında bu yönde mütalaa beyan etmektir. Bunlar idare meclisinin hiçbir toplantısında davet edilmedikçe hazır bulunmazlar. Müfettiş olacak kimsenin Bankanın yirmi hissesine malik olması ve bu senetleri şirketin veznesine devdi etmesi şarttır. İşbu senetlerin teslim etme ve alma muamelesi idare meclisi üyesi hakkında yürürlükte olan usule uygun olarak yapılır. Müfettişlerden birinin vefatı veya bir engel durumunda diğer eşi vazifeyi ifa edebilir.

Otuz ikinci maddeye göre tamamı Osmanlı tebaasından olmak üzere 9-6 üyeden oluşacak şekilde ortaya koyulacak bir istişare heyeti bankanın tesis maksadı olan teşebbüslerin ve bankaca üzerine alınacak iş ve muamelelerin tedkiki hususlarında idare meclisine yardım etmekle mükelleftir.

İstişare heyeti üyeleri hissedarlar genel kurulu tarafından altı sene için seçilir. İstisna olarak ilk istişare heyeti aşağıdaki kişilerden oluşmuştur. Memuru bulunmayan yer söz konusu olduğunda idare meclisi geçici olarak bir veya daha fazla üye seçip tayin edebilir. Fakat tayin edeceği kişilerin memuriyetlerinin tasdiki en yakın zamanda toplanacak olan hissedarlar genel kuruluna arz olunacaktır.

İç tüzük gereğince istişare heyetine tayin olunan üye altı sene memuriyette kalacaktır. Bu istişare heyetinin yenilenmesi ancak şirketin altıncı mali yılından sonra gerçekleşebilir. Bu da her sene olağan toplantısını gerçekleştiren genel kurulda kısmen ve mümkün olduğu kadar ve her sene altıda biri değiştirilmek suretiyle bütün heyet altıncı mali seneden itibaren altı sene sonunda yenilemeyi gerçekleştirmiş olur. Bu nizamname hükmünün ilk uygulanmasında heyetten ayrılacak üye kuraya başvurulması suretiyle tayin olunur. Bu usul bir kere sıraya girince artık ondan sonra kıdeme göre her sene belirtilen oran dâhilinde üyenin yenilenmesi işlemine devam edilir. Heyetten çıkan üye her zaman tekrar seçilebilir. On altıncı maddeye göre istişare heyetine hizmeti karşılığında verilecek ücret yıllık kâr bakiyesinin %5'i dir.

İstişare heyeti üyelerinden her birinin bütün memuriyet müddetleri boyunca elli hisse senedine sahip olmaları gerekir. Bu senetler satılmayıp şirketin kasasında muhafaza edilecektir. İstişare heyetinde üye olan bir kişi aynı zamanda idare meclisinde de üye olamaz.

'Genel Kurul beyanındadır' başlığının altında yer alan otuz üçüncü maddeye göre olağan toplantısını yapan genel kurul, idare meclisi ve istişare heyeti üyeleriyle şirket müfettişlerini ekseriyetle tayin eder. İdare heyetinin ve müfettişlerin raporlarını inceler. Hesapları tetkik ve icabında tasdik eder. Paylaşılacak kâr hisselerini tayin eder. Olağan üstü ihtiyat akçesinin teşkili için idare meclisi tarafından vuku bulacak teklif üzerine müzakere icra eder.

İç tüzüğün hükümleri gereğince kendi yetkisi dâhilinde olan her nevi mesele hakkında müzakere icra eder. Olağan üstü suretle toplanacak olan genel kurul, idare meclisinin teklifi üzerine bu iç tüzük hakkında faydası tasdik olan düzenleme ve ilaveleri, Osmanlı Hükûmeti tarafından onaylanmak suretiyle icra edebilir. Bilhassa şirket sermayesinin arttırılması veya zarar durumunda azaltılması hakkında, şirket müddetinin uzatılması veya kısaltılması hususunda, şirketin belirlenen süreden önce feshi hakkında karar alabilir.

Otuz dördüncü maddeye göre genel kurul, ihale suretiyle veya vekalet suretiyle beyanı rey yetkisine sahip hissedarlardan oluşur.

Otuz beşinci maddeye göre en az elli hisse senedine sahip olan hissedarlar genel mecliste azayı rey hakkına sahiptirler. Her bir hissedarın her elli hisse senedi için bir oyu olacaktır. Azayı rey hakkına sahip olan hissedarlar, genel kurula kendi

taraflarından kanun dolayısıyla veya sözleşmeyle vekiller tayin edebilirler. Azayı rey yetkileri olup genel kurula katılmak isteyen hissedarlar, hisse senetlerini şirketin merkezine veya idare meclisince bu hususta tayin edilen müesseseye, genel kurulun toplanmasından en az on gün önce vermeye mecburdurlar. Söz konusu senetlerin on günden daha az bir müddette verilmesini idare meclisinin kabul etme yetkisi vardır. Hisse senetlerinin verilmesi karşılığında kendilerine alındı makbuzu ile nama muharrer giriş ücreti kâğıdı veya vekaletname verilir. Bu kâğıtta hamilinin sahip olduğu oyların adedi yazılacaktır. Genel kurul için bankaya depozito olarak verilen senetler toplantının sona ermesinin ardından alındı makbuzu karşılığında hissedarlara iade edilir.

Otuz altıncı maddeye göre genel kurul her sene Bankanın İstanbul'daki merkezinde idare meclisince tayin olunan tarihte ve her sene 30 Nisan'da olağan suretle toplanır. Genel kurul meclis idarece gerek gördüğü veya en az şirket sermayesinin dörtte biri derecesinde hisse senedine sahip olan en az on hissedar tarafından toplantı talep edildiği durumda Banka merkezinde olağan üstü suretle toplantı yapılır.

Otuz yedinci maddeye göre genel kurulun toplantısına dair davetnameler toplantı gününden en az bir ay önce Londra'da basılan iki günlük gazete ve İstanbul'da biri Türkçe olmak üzere yine iki günlük gazete ile ilan olunur. İdare meclisi, gerek Osmanlı'da gerek de yabancı memlekette daha fazla ilan verebilir.

Genel kurulun olağanüstü suretle toplanacağına dair gönderilecek davetnamelerde toplantı maksadının neden ibaret bulunduğu beyan edilir.

Otuz sekizinci maddeye göre genel kurulun ilk kez toplanmasında gerek ihale suretiyle gerek vekâlet suretiyle hazır bulunan hissedarların sahip oldukları hisse senetleri tedavüle çıkartılan hisse senedinin dörtte biri derecesinde olduğu durumda geçerli surette müzakere icra ederler. Genel kurulun olağanüstü toplanmasında ise gerek ihaleten ve gerek vekâleten hazır bulunan hissedarların sahip oldukları hisse senetleri tedavüle çıkartılan hisse senetlerinin yarı derecesine erişmiş olacaktır. Her iki surette söz konusu şartlar mevcut olmadığı durumda genel kurul derhal aynı surette ikinci defa olarak toplantıya çağırılır; fakat bu davet için tayin olunacak müddet on beş güne indirilebilir. Bu ikinci toplantıda genel kurulda hazır bulunan hissedarların gerek

ihaleten ve gerek vekâleten sahip oldukları hisselerin miktarları ne olursa olsun heyetin icra edeceği müzakereler geçerli sayılır.

Otuz dokuzuncu maddeye göre genel kurula, idare meclisi üyesinden bulunan genel müdür veya onun tarafından tayin olunan müdürlerden biri başkanlık eder. Üye arasından oy toplamak görevini yürütmek üzere iki hissedar ile bir kâtip seçilerek genel kurulun erkânı teşkil edilebilir. Bunların memuriyetlerinin tasdiki genel kurula arz olunur. Müzakereleri başkan idare eder.

Genel kurulda ele alınacak maddeler idare meclisi tarafından düzenlenen görüşme gündeminde yazılı olan konulardan ibaret olup görüşmeye girişmeden önce bu gündem müzakereleri yürüten başkan tarafından okunur.

Genel kurulun olağan toplantısında görüşme gündemi söz konusu heyetlerin tüm vazifelerine dair olan maddeleri içermektedir. Olağanüstü toplanan genel kurulun görüşme gündemi ise sadece davetnamelerde yazılı olan konuları içerir.

Kırkıncı maddeye göre genel kurul erkânı tarafından yapılan teklifler başkan tarafından halkoyuna sunulur ve oy çokluğu ile karara varılır.

Kırk birinci maddeye göre idare meclisi ve istişare heyeti üyeleri ile müfettişlerin seçilmesi heyet üyesinden üç kişi tarafından teklif edildiği durumda oy hakkı usulüyle icra olunur.

Kırk ikinci maddeye göre genel kurul tarafından verilecek kararların alınması eksik olan veya muhalif oy kullanan tüm hissedarlar ile kurucu hisseleri sahipleri için icrası mecburdur.

Kırk üçüncü maddeye göre genel kurulun görüşmesini açıklayan tutanaklar özel bir deftere kayıt olur ve genel kurul erkânı tarafından imzalanır. Tutanak suretlerinin veya çıkartılan fıkraların asıllarına uygun ve mutabık olduğu idare meclisi üyesinden olan genel müdür veya müdürlerden biri tarafından tasdik edilir.

Genel kurulun toplantıya davetini bildiren evraklar ile toplantıda ihaleten veya vekâleten hazır bulunan hissedarların isimlerini içeren cetvel ve bunların vekâleten sahip oldukları hisse senetlerinin miktarını içeren defter her bir toplantının tutanağına iliştilir. İdare meclisi ve müfettişler tarafından düzenlenen ve genel kurulda okunacak raporlarla genel kurulun miktarını bildiren tutanaklardan dörder nüshası Ticaret ve Nafia Nezaretlerine takdim edilecektir. İşbu evrak aynen veya özet olarak bir ay evvel Takvim-i Vekayi ile ve İstanbul'da basılan gazetelerden biri Türkçe olmak üzere söz

konusu nezaretçe belirlenecek iki gazete ile ve keza Londra'da çıkartılan iki gazete ile ilan edilecektir.

Beşinci bölüm iç tüzüğün değişikliği başlığını taşımaktadır ve şirketin feshi, hesapların tasfiyesi, ihtilaflar ve itirazlar at başlıkları bulunmaktadır. Kırk dördüncü maddeye göre otuz dokuzuncu maddede belirtilen şartlar ve otuz üçüncü madde hükümlerine uygun olarak idare meclisi tarafından yapılacak teklif üzerine, Osmanlı Hükûmeti tarafından tasdik olunmak şartıyla olağanüstü genel kurul, şirketin menfaatlerini temin edecek her türlü değişiklik ve ilaveyi bu iç tüzükte yerine getirebilir.

Kırk beşinci maddeye göre hissedarlar tarafından imza edilen şirket sermayesinin yarısı zarara uğradığı durumda idare meclisi, olağan üstü genel kurulu toplantıya davet eder. Bu kurul tarafından şirketin süresi tamam olmaksızın fesih kararı verilebilir. Kurulun toplanmasına ve görüşmelerin yürütülmesine dair otuz sekizinci maddede bulunan kanunlara uyulacaktır.

Kırk altıncı maddeye göre şirketin müddeti sona erdiğinde veya müddeti sona ermeksizin fesih olduğunda olağanüstü suretle toplanan genel kurul, idare meclisi tarafından yapılacak teklif üzerine hesapların tasfiyesini yürütecek ve benzeri hesapları yapacak memurları ve bunların yetki derecelerini tayin eder. Hesapları tasfiye neticesinde ortaya çıkacak net hasılatın önce hisse senetleri bedeline mahsuben hissedarların verdikleri meblağın kendilerine geri ödemesi için gereken meblağ ayrılır. Kalan olduğu durumda bu da yıllık kâr bakiyesinin dağıtılması hakkında on altıncı maddede belirtilen husus çerçevesinde dağıtım yapılır.

Kırk yedinci maddeye göre hesapların tasfiyesi işlemi devam ettiği müddetçe genel kurul iktidar ve yetkisini kullanacaktır. Genel kurul hesapların tasfiyesini tasdik işlemlerini yerine getirir. Hesapları tasfiye eden memurlar, olağanüstü genel kurulun kararıyla şirketin tüm hukukunu ve hisse senetlerini veya taahhütlerini gerek nakit ve gerek tahvil olarak ödenmek şartıyla ve Osmanlı Hükûmetinin müsaadesiyle diğer bir şirkete veya bir kimseye devir ve ferağ edebilir. Ancak hesapları tasfiye ile meşgul olan memurlar aynen dağıtmaya başlayabilecekleri halde hissedarlar ile kurucu hisse sahipleri isabet eden hisselerini tahvilat olarak kabule mecbur olurlar.

Kırk sekizinci maddeye göre hesapları tasfiye eden memurların seçilmesi ve tayini idare meclisinin yetkilerine son verir.

Kırk dokuzuncu maddeye göre idare meclisine veya üyelerinden birine karşı şirketin genel menfaat ve toplanmasına ilişkin olup hissedarlar arasında ortaya çıkacak itirazlar ancak hissedarlar namına ve genel kurulun bir kararı mucibince tevecüh edebilir. Dolayısıyla böyle bir itirazda bulunmak isteyen her hissedar genel kurulun en yakın zamanda yapılacak toplantısından en az bir ay önce itirazını idare meclisine bildirecek ve idare meclisi de bu teklifi genel kurulun görüşme gündemine kayd etmeye mecbur olacaktır. Bu yolda yapılacak teklif genel kurulca reddedildiği takdirde hissedarlar kendi namlarına tekrar bu teklifi ileri süremezler. Teklif onaylandığı ve kabul edildiği takdirde itirazı takip için genel kurul tarafından komiserler tayin olunur.

Ellinci maddeye göre Bankanın memurlarının başkanları dışındaki memurları bugün mevcut bulunan ve bundan sonra inşa edilecek olan Osmanlı okulları mezunları arasından ve Türkçe bilenlerden mümkün mertebe seçilecektir. Bankaca kişilere verilecek çekler ve diğer evraklar talep durumunda Türkçe olarak yazılacak ve gerek Osmanlı Hükûmeti ve gerek Osmanlı efradı ile yapılacak tüm muhaberat dili Türkçe olacaktır.

Elli birinci maddeye göre şirketin gerek olağan gerek olağanüstü suretle toplanacak hissedarlar genel meclisi görüşmelerinde hazır bulunmak üzere Osmanlı Hükûmetince bir memur bulundurulacaktır.

Elli ikinci maddeye göre şirketin masrafları kendisine ait olmak üzere işbu iç tüzük İstanbul'da 'Takvim-i Vekayi' gazetesi ve Hükûmetçe uygun görülecek diğer bir gazete ile neşir ve ilan edilecektir. Bundan başka Osmanlı Hükûmeti tarafından her sene neşir ve ilan kılınan istatistiğin tanzimini kolaylaştırmak üzere Hükûmet tarafından verilecek numunelere uygun olarak şirketin senelik işlemlerine ilişkin cetvelleri Banka takdim edecektir. Şurası şarta bağlıdır ki bu muamele ancak banka ile müşterilerinin maddi ve manevi menfaatine hiçbir suretle zarar vermeyecek ve ahaliye ilan olunabilecek cinsten olacaktır.

Bu iç tüzük Edwin Whitthall'ın imzasını taşımaktadır ve 28 Ağustos 1909/ 15 Ağustos 1325 tarihlidir.

Otuz ikinci maddeye ilave yapılarak istişare heyeti üyelerinin isimleri verilmiştir. Bankanın istişare üyeleri şu şekildedir; Meclis-i Ayan Reisi Sait Paşa, Meclis-i Ayan Üyelerinden Sait Halim Paşa, Eski Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı

Mavrokordato Efendi, Eski Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa, Eski Stokolm Sefiri Birinci Ferik Şerif Paşa, Operatör Doktor Müşir Cemil Paşa ve Essayan Efendi.

Otuz sekizinci maddeye ilave yapılarak Bankanın idare meclisi üyeleri belirtilmiştir. Bankanın idare meclisi üyeleri şu şekildedir; Sir Henry Babington Smith, İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey, İstanbul Mebusu Bedros Hallaçyan Efendi, Düyûn-ı Umumiye-i Osmaniye İngiliz ve Felemenk dainler vekili Sir Adam Block, Eski Rumeli Vilayet-i Selase Maliye Komisyonu Azası Ahmed Cemal Bey, Frederik Edwin Whittall, Caluste Gulbenkian, Hugo Baring, Henry Birchmough, R.H. Macaulay, Reşid Sadi Bey, Hanble Sidney Peel⁴¹⁴

Türkiye Milli Bankası Meclis İdaresi 18 Eylül'de ilk kez Galata'da bulunan ofisinde toplanarak tüccardan Mösyö Whittall'ı müdür vekili ve Mösyö Vuccino'yu kâtip vekili olarak seçip, Babington Smith'in genel müdürlüğünü kabul etmiştir. Meclis İdare Azasından Hallaçyan Efendi Nafia Nezaretine tayini dolayısıyla istifasını vermiş olduğundan onun yerine İstanbul Mebusu Ahmed Nesimi Bey seçilmiştir⁴¹⁵.

İlerleyen günlerde *Şehrah* gazetesinin, Havadis-i Dahiliye kısmında Cavit Bey'in daha önce Maliye Nazırlığına tayini sırasında uhdesinde bulunan Türkiye Milli Bankası Meclis Azalığını İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey'e devir ettiği, bu kez de Maliye Nazırlığından istifası sebebiyle söz konusu azalığı tekrar kazanmasının önünde bir engel olmadığından ve Hüseyin Cahit Bey'in de zaten Düyûn-ı Umumiye'de daha önemli bir görev elde edeceğinden Banka azalığının tekrar Cavit Bey'e verilmesinin müzakere edilmekte olduğu haberini aldıkları bununla birlikte bu haberi ihtiyatla karşılamaları gerektiği yönünde bir haber yayınlamıştır⁴¹⁶.

⁴¹⁴ **BOA. A.} DVN. MKL.** Dosya No: 48, Gömlek No: 17; **BOA. İ. TNF.** Dosya No: 19, Gömlek No: 28. Süreç içinde Banka nizamnamesinde ufak değişiklikler söz konusu olmuştur. Kasım ayında Nizamnamenin yirmi dört, otuz ve kırk ikinci maddelerinde yapılacak değişiklikler konusunda Ticaret ve Nafia Nezaretlerinden Sadarete bir tezkere gelmesi söz konusu olmuştur. Bkz. "Türkiye Milli Bankası Nizamnamesi", **Tanin**, 7 Teşrin-i Sani 1910. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise 15 Temmuz 1922'de toplanan hissedarlar kurulu toplantısında dokuz, on iki ve otuz altıncı maddelerin düzeltilmesine karar verilmiş ve Bakanlar Kurulunun 28 Nisan 1924 tarihli oturumunda bu karar onaylanmıştır. Bkz. **BCA.** Fon No: 30.18.1.1., Yer No: 9.24.9.

⁴¹⁵ "Türkiye Milli Bankası", **Tanin** 19 Eylül 1909. 1911 Ocak ayında komiteye bakıldığında yönetimde bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Londra komitesi üyeleri Hugo Baring, Caluste Gulbenkian, Henry Birchmough, R.H. Macaulay, Hanble Sidney Peel, E.N. Meyer'dir. Meyer bu şekilde kuruluş aşamasında ismi geçmemekle beraber yönetime sonradan dâhil olmuştur. Genel yönetimde yukarıda sayılan isimlere ilave olarak Henry Babington Smith, Adam Block, Hüseyin Cahit Bey, Ahmet Cemal Bey, Nail Bey, Whittall, Reşid Sadi Bey bulunmaktadır. Bu şekilde Hallaçyan'ın yerini daha sonra da Nail Bey'in aldığı görülmektedir. Bkz. **OBA. LA.** 24, 013005.

⁴¹⁶ "Türkiye Milli Bankası Meclis İdare Azalığı", **Şehrah**, 14 Mayıs 1911.

Banka nizamnamesinden de görüldüğü üzere, yeni TMB, MMB modelindeydi. İhrac edilen sermayesi 1,000,000 sterlindi ve 250,000 sterlini ödenmişti. Şirket merkezi İstanbul'da idi; ancak altı yönetici özel bir komite şeklinde Londra'da oturmaktaydı. Yönetim kurulu, 100,000 sterlin ve üzeri kredi ve avanslar için bu komiteye fikir danışmaktaydı. Aynı zamanda sadece Osmanlı vatandaşlarından oluşan bir danışma kurulu vardı; ancak bankanın yapısı tamamen İngiliz idi.

MMB olduğu gibi Cassel, yönetim kuruluna girmemişti ama neredeyse her gün banka ilişkileri ile ilgili yönetici olarak seçtiği Babington Smith ile görüşme halindeydi⁴¹⁷. Smith bankanın genel müdürü konumunda olmakla birlikte pek çok önemli kararın Londra'da Cassel tarafından alındığı söylenebilirdi⁴¹⁸.

⁴¹⁷ Jones, British, s.111.

⁴¹⁸ Burman, s. 228.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FAALİYETLERİ

2.1. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ DEVLET KREDİLERİNE KATILIMI

2.1.1. 1909 Yılı Devlet Kredisi

1909 yılı içerisinde gerçekleşen Padişah Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, Adana olayları⁴¹⁹ gibi gelişmeler Türkiye'de yabancıların etkilerine karşı çıkan bir akımın gelişmesini beraberinde getirmişti. Bu süreçte yabancı devletler ve yabancı basın özellikle Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisine karşı bir tutumun mecliste ve basının bir bölümünde hâkim olduğunu savunmaktaydılar⁴²⁰.

Bu atmosfer içerisinde 1909 baharında Cavit Bey kredi görüşmeleri yapmak üzere görevlendirilmişti. Türkiye'nin bütçesi yaklaşık 4,000,000 sterlinlik bir açık göstermişti. Bu açığı kapatmak ve ödemeleri gerçekleştirmek adına⁴²¹ Eylül başında Maliye Nezareti 7,000,000 liralık bir istikraza hazırlanmış ve konuyla ilgili Osmanlı Bankası ile görüşmeye girişmiştir. Bu istikrazın ayırt edici özelliği daha önceki borçlanmalarda olduğu gibi hususi olarak teminat gösterilmemesi ve istikrazın sadece Osmanlı'nın mali güvenilirliği temelinde teminatsız olarak yapılmak istenilmesiydi⁴²². Bu istikrazın diğerlerinden bir diğer farkı halka açık ihale şeklinde yürütülmesiydi; nitekim 1881'den beri istikraz pazarlıkları gizli olarak yapılmaktaydı.

Cavit Bey bu istikrazda bankalar arası rekabetten yararlanmak isteyecekti. Osmanlı Bankası ve Deutsche Bankın son dönemlerde ortak hareket etmeleri bağımsız davranabilecek bankalar olarak geride Türkiye Milli Bankası ve Selanik Bankasını bırakmıştı. Bu sırada TMB henüz kurulma aşamasındaydı ve Londra piyasasının

⁴¹⁹ Adana'daki Ermeni isyanları ve 1909 adana olayları için bkz. **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları**, Cilt:I-II, (Yay. Haz. Recep Karacakaya ve diğerleri), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.

⁴²⁰ Autheman, s. 203.

⁴²¹ "The Task of Reform in Turkey", "Financiers and The New Loan", **The Manchester Guardian**, 14 Ekim 1909.

⁴²² "İstikraz", **Tanin**, 3 Eylül 1909.

Osmanlı menkul kıymetlerine karşı ilgisiz tavrı nedeniyle TMB'a şans verilmiyordu⁴²³.

Maliye Nezaretinin planına göre istikrazdan elde edilecek meblağ, anlaşma uyarınca Şark Şimendüferleri kumpanyasına, hakan-ı sabıkın borcuna ve Adana felaketi dolayısıyla gerekli yerlere yardıma tahsis edilecekti. Geri kalan ise bütçe açığıyla, yapılan düzenlemeler neticesinde açıkta kalacak memurlar, zabıtana verilecek tazminat ve maaş ile emekli sandığına lazım gelen ödenek için sarf edilecekti. İstikrazın %4 faizli ve %1 amortismanlı olması planlanmıştı. Faiz ve anaparanın yıllık ödemesi için gerekli 350,000 lira, Konya, Kastamonu, Sivas, Adana, Kalecik'in aşarından ve Halep'in ağnam vergisinden karşılanacaktı⁴²⁴. Yeterli olmadığı takdirde üstü tamamlanacaktı. Hükûmet, taksiti belirlenen vadede ödemediği takdirde meblağın Düyûn-ı Umumiyece tahsiline müsaade edilmesini taahhüt etmişti⁴²⁵. Hüseyin Cahit, bu son kısma gerek bile olmadığını; ancak Maliye Nezaretinin ilk teşebbüslerinde çekingen bulunmaları doğal olan sermayedarların muhtemel olan tereddütlerini uzaklaştırmak istediğinden bu şekilde davrandığını belirtmekteydi⁴²⁶.

Osmanlı Devleti bu dönemde Düyûn-ı Umumiyenin kefaletinden kurtulmak istemekteydi. Hüseyin Cahit, bütçesinde açık olmaksızın memleket idaresinde başarılı olan Hükûmetlerin bahtiyar olduğunu; ancak kendilerinin bunu başaramadığını itiraf etmekteydi. Bütçe tanzim edildiği zaman varidatın masrafa kâfi gelmeyeceği anlaşılmış, bunu kapatmanın çaresi olarak istikraz görülmüştü. Hüseyin Cahit, Abdülhamit devrinde Osmanlı, Avrupalı daîinler gözünde iflas etmiş, müsrif bir Hükûmete dönüşmüş olduğundan borç müracaatlarının geri çevrildiğini

⁴²³ Autheman, s. 204

⁴²⁴ Bunlar daha öncesinde Rus savaş tazminatının ödemeleri için ayrılmış vilayet aşarlarıydı. 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmişti. Türkiye, yoksun kaldığı yıllık vergisinin telafi edilmesini istemiş Rusya da bu konuda Bulgaristan'a yardım ederek 1882 anlaşması gereğince Osmanlı'nın kendisine ödemekle yükümlü olduğu her biri 350,000 lira olan savaş tazminatının kırk yıllık taksitinden vazgeçmeyi kabul etmişti. Bkz. Autheman, s. 204. Cavit Bey'in belirttiği üzere, Rumeli'den alınan vergi bundan sonra alınmayacağından söz konusu 350,000 liradan 120,000 lira eksilmişti bununla birlikte Düyûn-ı Umumiye şimendifer teminatına karşılık gösterilmiş olan varidat fazlasından devlet senelik birkaç yüz bin lira alacak ve eksigi buradan tamamlanacaktı. Bkz. "Maliyede Neler Yapılıyor İstikraz", **Sabah**, 26 Ağustos 1909. Bu şekilde karşılığı daha önce Rusya tazminatına tahsis olunmuş; ancak Türkiye-Rusya; Türkiye-Bulgaristan protokolleri ile serbest bırakılan 350,000 liralık aşar ve ağnam hissesi karşılık gösterilmiştir. Bu karşılığın tahsili Düyûn-ı Umumiye ait değildi. Bkz. Kömürçan, s. 107.

⁴²⁵ "İstikraz", **Tanin**, 5 Eylül 1909.

⁴²⁶ "İstikraz Etrafında", **Tanin**, 20 Eylül 1909.

belirtmekteydi. Borç almak için karşılık göstermek lazımdı. Üstelik Osmanlı'nın sözüne inanmadıklarından karşılık göstermek yetmez, karşılık gösterilen varidatın Düyûn-ı Umumiye tarafından tahsil edilip kendilerine ödenmesini talep ederlerdi. Düyûn-ı Umumiye adeta Osmanlı'ya kefillik ederdi. Hüseyin Cahit, Meşrutiyet ile birlikte Abdülhamit döneminin söz konusu suiistimallerine son verildiğini belirtmekteydi. Bir bütçe kanunu yapıldığını, para sarfının önünün alındığını vurgulamaktaydı ve bu durumun yabancılara karşı emniyet sunup sunmadığını sormaktaydı. İlaveten bu durumun bazı çevrelerde hoşnutsuzlukla karşılandığını; dostlarının Düyûn-ı Umumiyenin kefaleti olmamasına canlarının sıkılmaması gerektiğini belirtmekteydi⁴²⁷.

Yeni yönetimin Düyûn-ı Umumiyeye ve Osmanlı Bankasına karşı farklı bir tutum izlediği bir gerçektir. Bazı yabancı sarraflar, bu kurumlara yeni Hükûmetin iktisadi mesleğini addetmek derecesinde bir önem atfediyorlardı. Maliye Nazırının ortaya koyduğu şartlar Avrupa basınında yankı uyandırmıştı. Düyûn-ı Umumiyeye ve Osmanlı Bankasına karşı bir nümayiş görülmüştü. Bu iki kurumun para piyasalarındaki yeri göz önüne alındığında Hükûmetin ilk icra edeceği mali işlem üzerinde olumsuz etki görüleceğine dikkat çekenler olmuştu. Oysa Maliye Nazırının sunduğu şartlar Düyûn-ı Umumiyenin ve Osmanlı Bankasının hukukuna aykırı değildi. *Sabah* gazetesi yazarı Diran Kelekyan, bu durumun bu iki kuruma karşı bir husumet beslendiği anlamına gelmediğini sadece daha önceki teamüllere uymaması bakımından farklı olduğunu belirtmektedir. Buna göre Avrupalı maliyeciler daha önceki dönemde paralarının güvenliği için borç verdikleri meblağı bir vesait altına almak isterlerdi. Hatta olaya siyasi boyut da katmak isterlerdi; fakat şimdi ülke bir yenilenme devresindeydi. Kelekyan, 'daha önce geri geri giderken şimdi ileri doğru gidiyoruz' demektedir. Buna göre eski devirde ilerleme için hiçbir şey yapılmadığından dolayı maddi olarak Avrupa devletlerine olan başvurunun bir zaruriyet olduğunu kabul etmek lazımdı. Şimdi ise ülkeyi geliştirmek istediklerinden ihtiyaçların hududu yoktu. Yine daha önceki dönemde Osmanlı, yabancı sermayeye Çin seddi çekmişti. Kelekyan yeni yönetimin bunu yıktığını belirtmekteydi⁴²⁸.

⁴²⁷ "İstikraz Etrafında", **Tanin**, 9 Eylül 1909.

⁴²⁸ "İstikraz ve Müessesat-ı Maliye", **Sabah**, 4 Teşrin-i Evvel 1909. Diran Kelekyan'ın *Sabah* gazetesinde yer alan makaleleri D.K. imzası ile yayınlanmaktadır.

Osmanlı'nın, Düyûn-ı Umumiyenin hakkına tecavüz ettiği yönündeki eleştirilere Hüseyin Cahit, Muharrem Kararnamesi ile mutlaka istikraz akdedileceği zaman Düyûn-ı Umumiyenin kefilliğinin gerekeceği gibi bir taahhüte girmenin söz konusu olmadığı, Osmanlı'nın istikraz yaparken Düyûn-ı Umumiyeye sormak zorunda olmadığı cevabını vermektedir. Bu dönemde Osmanlı Bankasının da istikrazın malum olan surette akdedilmek istenilmesini hafife aldığı yönünde haberler de duyulmaktadır. Hüseyin Cahit, Osmanlı Bankasının istikraz konusunda tekele sahip olmadığına altını çizmektedir. Hükûmet, tüm mali heyetleri bir tutmuş ve şartlarını ilan etmiştir⁴²⁹.

Türkiye, 7 milyonluk bir borç almaya giriştiğinde İngiliz sefiri bu durumu, Türklerin kendilerini çok dar olan İngiliz-Fransız bankerlerin egemenliğinden kurtarmak, Düyûn-ı Umumiye idaresinin onayı olmadan borç alabilmek ve dünyaya yeni rejimin itibarının arttığını göstermek amacıyla oldukları şeklinde yorumlamıştı. Adam Block da bu durumu, Cavit Bey'in tamamen kaldırmak istediği Düyûn-ı Umumiyeyi yavaş yavaş ortadan kaldırması olarak addetmişti⁴³⁰.

Fransız Dışişleri Bakanı Pichon, Viyana ve Berlin Büyükelçilerine, Osmanlı Hükûmetine, bir mali ıslahata girişmeye yeltendiği şu dönemde İmparatorluk içinde yabancı sermayeye düşmanlık beslememesinin kendi yararına olacağını anlatılması gerektiğini belirtmişti. Pichon, durumu tehlikeli görüyor ve birleşilmesi gerektiğini düşünüyordu. Fransızlar, İttihatçıların Avrupa ve özellikle Fransa'ya bağlı olmayan bir ekonomik ve siyasi düzen getirilmesi heveslerine katılmıyorlardı⁴³¹.

Fransız gazetelerinin tepkisi de gelmekte gecikmemişti. Şimdiye kadar dostça bir tutum sergileyen gazetelerin bile istikraz şartının garip olduğunu ve Osmanlı'nın Avrupa'nın mali usullerini değiştirmek istediklerini belirtmekteydi. Bazı gazeteler ise İTC'nin Osmanlı'nın mali durumunu düzeltmek için çok çalıştığını teslim etmekle beraber Türkiye'nin iflasının Abdülhamit'ten önce gerçekleştiğini belirterek, mali başarısızlığı istibdada değil kabiliyetsizliğe atfetmekteydiler. Hüseyin Cahit, konuya ılımlı yaklaşp birkaç Fransız gazetesini tüm Fransız Hükûmeti ve efkarı umumiyesine mâl etmenin doğru olmadığını belirtmekte bununla birlikte Fransız siyasi çevrelerinin konunun önünü almaları gerektiğini vurgulamaktaydı. Hüseyin Cahit, bu noktanın

⁴²⁹ "İstikraz Etrafında", **Tanin**, 20 Eylül 1909.

⁴³⁰ Ahmad, İttihatçılıktan, s. 42.

⁴³¹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986 (1908-1914), s. 137.

takdir edilmesinden midir yoksa Ernest Cassel'in İstanbul'a gelişinden midir konunun son birkaç gündür olumlu bir şekil almaya yöneldiğini eklemekteydi. Bu dönemde Fransız mali müesseseleri fiyat teklifine hazırlanmaktaydı⁴³²; nitekim Türkiye Milli Bankası sürece müdahale edecek ve istikraz görüşmelerine katılacaktı.

Bu süreçte Cavit Bey ile alınması planlanan 7,000,000'luk borçlanmaya ilişkin bir röportaj yapılmıştı. Burada Cavit Bey, bütçe açığının 4,000,000 civarında olduğunu açıklamıştı. Bu röportajda Cavit Bey'e Cassel ve arkadaşlarının istikrazın %90'ını karşılamayı teklif ettiğinin söylendiği, Maliyeye bu yönde bir teklifin gelip gelmediği sorulmuştu. Cavit Bey, şimdiye kadar hiçbir müracaatın gerçekleşmediğini; fakat önemli maliyecilerin bilgi aldığını belirtmişti.

Cavit Bey'e kendisinin Osmanlı Bankası ve Düyûn-ı Umumiye aleyhinde bulunduğu yönünde bir kanı olduğu söylenmiş ve bunun doğruluğu da sorulmuştu. Cavit Bey ise buna itiraz etmiş ve nazır olmadan evvel Mecliste onların haklarını savunduğunu belirtmişti. Meşrutiyet öncesinde Hükûmet, istikraz için müzakere eder, anlaşmalar düzenler, yalnız karşılık göstermek ve tasdik etmek üzere anlaşmaları Düyûn-ı Umumiyeye gönderirdi. Cavit Bey, Düyûn-ı Umumiyeyi müdafaa için ona yüklenen bu yüklenileri Mebusan Meclisinde protesto ettiğini belirtmişti. Osmanlı Bankası ile de ilişkilerinin oldukça iyi gittiğini tek amacının uygun şartta istikraz akd etmek olduğunu eklemişti. Yine Abdülhamit devrinde istikrazların gizli olarak müzakere edildiğini ve şartların açıklanmadığını oysa şimdi şeffaf yürütüldüğünü belirtmişti⁴³³.

Cassel konuyla ilgili müzakerelere başlamak üzere Eylül sonunda Baring Brothers ile birlikte İstanbul'a gelecekti. Bu süreçte Cavit Bey'in Düyûn-ı Umumiyeye başvurmadan bir kredi sözleşmesi yapacağını beyan etmesi İngiliz, İtalyan ve Fransız delegelerinin de katıldığı Düyûn-ı Umumiyenin Yönetim Kurulunun son toplantısında sert bir tartışmanın konusu olmuştu⁴³⁴.

Eylül ayında, İstanbul'da bir Milli Banka tesis etme amacında olan Cassel'in şirketinin 7,000,000'luk istikraza katılacağı basına yansıtılacaktı⁴³⁵. İngilizler istikrazla ilgilenmekteydiler, Boğaziçi'nde vapur işletmek için imtiyaz talep eden İngiliz

⁴³² "İstikraz Münasebetiyle", **Tanin**, 25 Eylül 1909.

⁴³³ "Maliye Nazırı'nın Beyanatı", **İkdam**, 22 Eylül 1909; "Cavid Bey'in Beyanatı", **Sabah**, 22 Eylül 1909.

⁴³⁴ "Fonds Turcs", **Le Journal des Finances**, 25 Eylül 1909.

⁴³⁵ "Osmanlı Milli Bankası", **İkdam**, 10 Eylül 1909; "Osmanlı İstikrazı", **İkdam**, 13 Eylül 1909.

sendikaları da bazı şartlar altında bu istikrazı temin etmeyi teklif etmişlerdi. Cassel de Londra'dan bu amaçla İstanbul'a hareket etmişti⁴³⁶. Cassel Eylül ayında Cavit Bey ile görüşmek üzere İstanbul'a gelmişti; ancak Cassel TMB'nin kendi başına kredi işine girişebileceğine inanmıyordu⁴³⁷.

Frankfurter Zeitung'un haberinde Cassel ve Baring Brothers'ın girişimi oldukça önemliydi. Burada girişimin mali öneminden ziyade siyasi önemine dikkat çekiliyordu. Cassel'in Paris ile ittifak yapma teşebbüsünde olduğu; ancak Fransız bankaları sendikalarının Osmanlı Bankası tarafından teminat altına alınmadığı durumda görüşmelere girişmeyecekleri de haberde yer almaktadır⁴³⁸. Bu süreçte Cassel'in Fransa sefiri ile görüşmesi bir İngiliz-Fransız teşebbüsüne dair beklenti oluşturmuştur⁴³⁹.

7,000,000'luk istikraz meselesi Düyûn-ı Umumiyenin Meclis İdaresinin toplantısında da söz konusu olmuştu. Adam Block, Cavit Bey'in teşebbüsünün her bakımdan münasip olduğunun altını çizmişti⁴⁴⁰.

Cassel, Sadrazam, Hariciye Nazırı ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey'i ziyaret etmiş⁴⁴¹, 27 Eylül'de Cassel'in huzur-u hümayunda bulunacağına dair haberler basına yansımıştı⁴⁴². Osmanlı Bankası Genel Müdürü Defos da 28 Eylül İstanbul'a gelmişti⁴⁴³. Babington Smith de 29 Eylül'de Babıali'ye gelerek Sadrazam ve Hariciye Nazırı ile 7,000,000'luk istikraz hakkında görüşmelerde bulunmuştu⁴⁴⁴. *The Times* da Smith'in İstanbul'a geldiğini ve Cassel ile Baring Brothers Şirketi üyelerinin İstanbul'u ziyaretlerinin devlet kredisi ile ilgili olduğunun doğrulandığını belirtmekteydi⁴⁴⁵. *İkdam*, Fransız sermayedarlarının beyanlarına rağmen Osmanlı Hükûmetinin bunların yardımı olmaksızın istikrazı neticelendireceğini yazmaktaydı⁴⁴⁶.

⁴³⁶ "Osmanlı İstikrazı", *İkdam*, 24 Eylül 1909; "Sir Ernest Cassel", *Sabah*, 24 Eylül 1909.

⁴³⁷ Conlin, Debt, s. 530.

⁴³⁸ "Yeni İstikrazımız Hakkında", *Sabah*, 30 Eylül 1909.

⁴³⁹ "İstikraza Dair", *Sabah*, 2 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁴⁰ "Yedi Milyon Liralık İstikraz", *Tanin*, 25 Eylül 1909.

⁴⁴¹ "Sir Ernest Cassel", *İkdam*, 25 Eylül 1909.

⁴⁴² "Sir Ernest Cassel", *Tanin*, 27 Eylül 1909.

⁴⁴³ "İstikraz", *Tanin*, 29 Eylül 1909.

⁴⁴⁴ "Sir Babington", *Tanin*, 30 Eylül 1909; "Sir Esmet Babington", *Sabah*, 30 Eylül 1909.

⁴⁴⁵ "Turkish Finance", *The Times*, 27 Eylül 1909.

⁴⁴⁶ "İstikraz Meselesi", *İkdam*, 2 Teşrin-i Evvel 1909.

Bu dönemde İstanbul'da bulunan Cassel tarafından Pera Palas'da Maliye Nazırı Cavit Bey'e bir ziyafet verilmişti. Bu ziyafette Smith de yer almıştı⁴⁴⁷. Ardından Cassel'in Padişah tarafından kabulü söz konusu olacaktı. Basında, Cassel'e bu ziyaretinde gümüş liyakat madalyası verildiği yönünde haberler yer alsa da *La Turquie* bunu yalanlamıştı⁴⁴⁸.

Bu süreçte istikrazın gerçekleştiği ve sadece İngiliz mali heyetinin bunu üstleneceği yönünde *La Turquie* de haberler çıkmıştı. *Tanin* ise bu haberlerin erken olduğunu belirtmişti⁴⁴⁹.

Fransız basınında bu yeni krediyle ilgili tartışmalı söylentiler dolaşmaktaydı. Osmanlı Bankası ve Ernest Cassel yani Türkiye Milli Bankası arasındaki çekişmenin devam ettiğine yer verilmişti⁴⁵⁰.

TMB'nin mevcudiyeti kredi görüşmelerinde etkisini göstermişti. IOB'nın Hazine üzerindeki sıkı talepleri azaltılmaya çalışarak Osmanlı Bankasının ilk teklifi reddedilmişti. Fransa Dışişleri, Cavit ve Cahit beylerin TMB'nin istişare komitesinde olduklarını biliyordu. Adam Block'un Türkiye yanlısı söylemleri de ortadaydı. Tüm bunlar dolayısıyla Fransızlar, TMB konusunda kaygılanmaya başlamışlardı⁴⁵¹.

Bu dönemde Grey, Türklere yardım etmeyi istediğini ve kredi verilmesi konusunda Fransa ile işbirliği yapılmasından memnuniyet duyacağını; ancak Cassel'i bankasının ya da Türkiye'nin yararına olduğunu düşünmediği bir işleme kalkışması için zorlayamayacağını açıklamıştı⁴⁵².

Sonuç itibarıyla kredi Osmanlı Bankasından temin edilecekti. 14 Ağustos'ta irade-yi seniyye ile tasdik olunduktan sonra 13 Ekim 1909'da Osmanlı Bankası ile anlaşma imzalanmıştır. Cavit Bey ve Osmanlı Bankası Genel Müdürü Defos arasında imza edilen anlaşmaya göre 7 milyon lira değerindeki borcun faizi %4 ve itfa akçesi yani amortisman oranı %1'dir. 22 Osmanlı lirası/ 20 İngiliz lirası/ 500 Fransız frangı/ 405 Alman markı değerinde 318.182 tahvil piyasaya sürülmüştür. Tahvillerin 86 fiyatıyla satışa çıkarılacağı ilan edilmiştir. Karşılık olarak ise Konya, Kastamonu, Bolu, Sivas, Adana, Kalecik ve Halep'in ağnam, aşar vergilerinin bir kısmı

⁴⁴⁷ "Sir Ernest Cassel", *Sabah*, 5 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁴⁸ "Sir Ernest Cassel", *Sabah*, 8 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁴⁹ "İstikraz", *Tanin*, 2 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁵⁰ "Fond Otomans", *Le Journal des Finances*, 9 Ekim 1909.

⁴⁵¹ Conlin, Debt, s. 530.

⁴⁵² Kent, Bank, s.374.

gösterilmiştir. İstikraz bedeli Şark demiryolları şirketine verilecek tazminatta, ordunun düzenlenmesinde kullanılmıştır⁴⁵³.

Osmanlı Bankası ile yapılan istikraz Osmanlı basınında parlak bir başarı olarak telakki edilmiştir⁴⁵⁴. İstikraz tahvillerinden 3,000,000'luk obligasyonunun Londra'da tedavüle çıkmasına karar verilmiştir⁴⁵⁵. 7,000,000 kredinin yaklaşık üçte ikisi Osmanlı Bankası tarafından ve kalan kısmı ise İngiliz Cassel grubu yani Türkiye Milli Bankası tarafından verilecekti. Bu şekilde tahviller İngiltere ve Fransa'da piyasaya sürülecekti⁴⁵⁶.

Hüseyin Cahit bu istikraz anlaşmasını Girit adasını Yunanlıların eline düşmekten kurtarmak ile eşdeğer bir başarı olarak görmektedir. Düyûn-ı Umumiyenin kefil gösterilmediğinin altını çizmekte ve 1888'den beri hiçbir istikraz tahvilatının %86 ile satılmadığını belirtmektedir. İstikraz anlaşmasının maddeleri gazetede yayınlanmıştır⁴⁵⁷.

7,000,000'luk istikraz anlaşması basında takdir toplayacak, iç ve dış siyasetin özellikle de iç idarenin mali çevrelere verdiği emniyetin bir semeresi olduğu yorumu yapılacaktı. Bunun da Osmanlıların Meşrutiyet'e yani milletin hâkimiyeti dairesinde intizama olan bağlılığının ispatı sayesinde olduğu belirtilecekti. İttihatçılar bu istikraz şartları sayesinde mazi ile mali anlamda da alakalarını kesmiş olduklarını belirteceklerdi. Basında geçmişte siyasetin bu gibi işlere fazlasıyla karıştığı, sefirlerin yardımının talep olunduğu belirtilmekteydi. Kelekyan bu sefer ise böyle bir yola başvurulmadığına dikkat çekmekteydi. Kelekyan bu yeni süreçte Osmanlı Bankasına itimat edilebileceğinin kanıtlandığını belirtmekteydi. Kelekyan hem Osmanlı Bankası ve onun vekâlet ettiği mali heyet hem de görüşmenin ilk aşamasında Osmanlı Milli Bankasının olumlu, yardımsever tutumunun önemli olduğunu teslim etmekteydi. Bu istikraz Osmanlı Milli Bankasıyla yapılmamış olsa da Cassel'in İstanbul'a seyahati esnasında Hükûmete karşı ortaya koyduğu sevgisinin Bankanın teşkiliyle, iktisadi ilerlememiz açısından önemli olduğunu ispat ettiğini belirtmekteydi. Kelekyan bu tip müesseselerin Osmanlı'da çoğalmasının önemine işaret etmekte, akdedecekleri

⁴⁵³ Yeniay, Yeni, ss.103-104; N. Sayar, s.282; "İstikraz", **Tanin** 13 Teşrin-i Evvel 1909; "İstikraz", **Sabah**, 13 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁵⁴ "İstikraz", **Tanin**, 7 Teşrin-i Evvel 1909; "İstikraz", **Sabah**, 7 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁵⁵ "Yedi Milyon Liralık İstikraz", **Tanin** 12 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁵⁶ "Fonds Ottomans", **Le Journal des Finances**, 16 Ekim 1909; Conlin, Debt, s. 530; Richest Man, s.86.

⁴⁵⁷ "İstikraz", **Tanin**, 14 Teşrin-i Evvel 1909.

muamelelerde dışardan yardım aranmasından kendilerini kurtarmak açısından bile bir ilerleme teşkil edeceğini belirtmekteydi. Zaten Şehremaneti istikrazında da Osmanlı Milli Bankasının ileride iktisadi hayatta oynayacağı rolü ortaya koyduğunu belirtmekteydi⁴⁵⁸.

The Manchester Guardian'ın İstanbul muhabiri bu süreçte Türk tezlerine yakındı. Uzun zamandan beri kredilerin Osmanlı Bankasından alınmasının ve yabancı borç sahiplerini temsil eden Düyûn-ı Umumiyye kefillik vermenin gelenek haline geldiğini belirten *Manchester Guardian*, İttihatçılar için bu onur kırıcı gelenekten kaçmanın normal olduğunu vurgulamaktaydı. Bu nedenle Cavit Bey'in Türkiye maliyesinde herhangi bir yabancı organın aracılığına gerek duymadan doğrudan Avrupa sermayesine yönelerek yeni bir dönem açtığını belirtmekteydi. Geniş çevreler bu durumu takdir etmişti; fakat bazı finansçılar bu talebin haklılığını kabul etmekle birlikte bu çabanın erken olduğunu belirtmekteydiler. *Manchester Guardian*'ın İstanbul muhabirine göre bu çaba erken değildi. Ona göre, Türkiye'nin 1909 borçlanması diğerlerinden farklıydı. Ülkenin iç yönetimi dürüst ve liyakatli kişilerin elindeydi. Gazete, özellikle Adana Valisi Cemal Paşa'dan takdirle bahsediyordu. Şimdiye kadar bir bütçeden, vergilendirme sisteminde belirli bir prensipten yoksun olan Türkiye'nin bundan sonra ekonomide çok büyük gelişmeler göstereceği belirtiliyordu. Muhabir, Türkiye'nin ekonomik görünüşünün gelecek vadettiği şu dönemde İngiliz finansçıların bu gerçeği kabul etmede yavaş davranmamalarını belirtmekteydi. İngiliz grubu belirtildiği üzere Cassel ve Baring tarafından temsil edilmekteydi. Onların teklifleri kabul edilmese bile, yeni rejimin finansında güven sağladıklarını belirtmekteydi. Osmanlı Bankasının ise insafa geldiğini ve bunun Maliye Bakanlığının kayda değer bir başarısı olduğunu vurgulamaktaydı⁴⁵⁹.

Bu süreçte Osmanlı Bankası ile Türk Hükûmetinin ilişkilerinin olumlu olduğunu söylemek mümkündü. Cavit Bey *Tan [Temps]* gazetesi muhabiriyle yaptığı bir mülakatta Osmanlı Bankasının yakın zamanda resmi Hükûmet bankası suretine dönüştürülmesi fikrinde bulunduğunu belirtecekti⁴⁶⁰.

⁴⁵⁸ “İstikrazlar”, **Sabah**, 14 Teşrin-i Evvel 1909.

⁴⁵⁹ “The Task of Reform in Turkey”, “Financiers and The New Loan”, **The Manchester Guardian**, 14 Ekim 1909.

⁴⁶⁰ “Bank-ı Osmani”, **Tanin**, 10 Teşrin-i Sani 1909.

TMB ise üstlendiği işi yerine getirememiş, sadece 400,000 sterlinlik bir meblağı Londra’da piyasaya sürebilmişti. Kalan kısım ise Paris’de piyasaya sürülecekti⁴⁶¹. Kasım ayında Londra ve Paristen gelen haberler İngiliz pazarına tahsis edilmiş olan istikraz tahvillerinin yalnızca % 20’sinin satılabildiğini, % 80’inin bankaların elinde kaldığını duyurmaktaydı. Sonuçta bu tahvillerin 4/5’i Fransa’ya iade edilecekti⁴⁶². Paris’te çıkartılan tahviller ise kolayca satılmış, Londra’da piyasaya arz edilen 100,000 tahvilden sadece 18,000’lik bir kısma talep gelmişti. Bu durum İngiliz alıcılarının Türk tahvillerine karşı güvensizliği olarak yorumlanacaktı⁴⁶³.

2.1.2. 1910 Yılı Devlet Kredisi

2.1.2.1. 1910 İstikrazı ve Türkiye Milli Bankası⁴⁶⁴

Cavit Bey, Maliye Nazırlığına gelmesinin hemen ardından maliye teşkilatını yeniden düzenlemişti. Batı tarzı bütçe uygulamasına Meşrutiyet ile birlikte başlanmış, devlet gelir ve giderlerinin tek elden yönetildiği tek bütçe uygulamasına geçilmişti. Bütçeler Mecliste hazırlanır hale gelmişti⁴⁶⁵. II. Meşrutiyet’in ilanının ardından maliyenin mevcut durumu yapılmak istenilen düzenlemeler için yeterli değildi. Osmanlı Hükûmetinin hayata geçirmek istediği yenilikler için paraya ihtiyacı vardı⁴⁶⁶. Dahası Hükûmet bütçesinin 8,000,000’den fazla açığı vardı⁴⁶⁷. Keza ordunun ihtiyaçları da Türkiye’nin bütçe açığının büyümesine neden olmuştu⁴⁶⁸. Bu amaçla Osmanlı Hükûmeti Mayıs ayına gelindiğinde 10,000,000 liralık bir istikraz akdetmek için harekete geçti⁴⁶⁹.

⁴⁶¹ Conlin, Debt, s. 530.

⁴⁶² “Osmanlı İstikrazı”, **Tanin** 12 Teşrin-i Sani 1909.

⁴⁶³ Autheman, ss.204-205.

⁴⁶⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Irmak Karabulut ve Bayram Bayrakdar, “İkinci Meşrutiyet Döneminde İstikraz Politikası Üzerine Bir Basın Tartışması: “Londra İstemez Berlin Yapamaz””, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 35, 2017, ss. 39-84.

⁴⁶⁵ Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 795,799.

⁴⁶⁶ Mahmud Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, (Yay. Haz. Erol Kılınç), Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1999, s.117.

⁴⁶⁷ Yeniay, Yeni, s.105.

⁴⁶⁸ Philip Graves, **İngilizler ve Türkler Osmanlı’dan Günümüze Türk İngiliz İlişkileri 1789-1939**, çev. Yılmaz Tezkan, (Yay. Haz. Mustafa Everdi), 21.yy Yayınları, Ankara, 1999, s. 99.

⁴⁶⁹ “Türkiye İstikrazı”, **Tanin**, 24 Mayıs 1910.

Osmanlı Hükûmetinin ilk başvuruda bulunduğu ülke alışlageldiği üzere Fransa olmuş, Cavit Bey Fransa'ya bir seyahat düzenlemişti. Basına ise Fransa seyahatinin gerekçesinin kredi ile ilgili olmadığı yönünde röportaj verilmişti⁴⁷⁰. Cavit Bey, gerçekleştirdiği ziyaretin politik amaçlı olmadığını, bir istikraz yapmayı planlamadığını söylemişti. Kısa süre sonra bu ziyaretin nedeninin esasında istikraz anlaşması yapmak olduğu anlaşıldığında Avrupa basını Cavit Bey'in bu açıklamalarını oldukça eleştirecekti⁴⁷¹.

Kredi teminine ilişkin öncelikli olarak Osmanlı Bankası ile görüşmeler yapıldı. Osmanlı Bankası ve dolayısı ile Fransa kredi vermek için maliyenin düzenlenmesi adına koşullar ileri sürmüştü. Osmanlı Bankası ve kendisine ülke maliyesini düzenleme görevi verilen Fransız Mali Müşavir Laurent Osmanlı için bir program hazırlamıştı. Laurent tarafından hazırlanan program, 1905'te Makedonya'da uygulanan mali düzenlemelerden yola çıkılarak meydana getirilmişti. Programda şu maddeler yer almaktaydı: Bütün yerel idarelerin hesapları Osmanlı Bankasının şubelerinde merkezileştirilecek; Banka, bütçenin sınırları dışında ödeme yapmayacak; Türk yöneticilerin tüm harcamaları Banka üzerinden yapılacak; Banka, maliye yetkililerine ödenen tüm gelirleri kendi üstüne alacak; Banka yetkilileri mümkün mertebe Osmanlı tebaasından seçilecek. Fransızlara göre bu maddelerden hiçbirisi harcamalar üzerinde baskı veya haksız kontrole neden olmamaktaydı. Bu programın tek gayesi hesapların kontrolünü sağlamak ve bütçe dışına çıkılmasını engellemektir⁴⁷². Türkiye'ye göre ise Osmanlı'nın harcamalar konusundaki kötü şöhretini gerektiren Osmanlı Bankası ve Fransa kredi karşılığı olarak belirli gelirlerin ayrılması ile yetinmemekteydi. Söz konusu gelirlerin tümünden kontrolünü istemekteydi⁴⁷³.

Yukarıda görüldüğü gibi Laurent'in planı uyarınca hazinenin bütün ödemelerinin Osmanlı Bankası şubeleri tarafından yapılması istenmişti. Cavit Bey bu şartın kabul edilemeyeceğini belirtmişti. Osmanlı Bankası ise bunun üzerine Düyûn-ı Umumiyenin kefil olmasını istemişti. Cavit Bey bu talebi de kabul etmemişti⁴⁷⁴.

⁴⁷⁰ “Nazırların Seyahati”, **Tanin**, 30 Haziran 1910.

⁴⁷¹ “İstikraz Hakkında”, **Sabah**, 11 Eylül 1910; “Concurrence”, **Le Temps**, 12 Eylül 1910.

⁴⁷² “The Turkish Loan”, “The Ottoman Bank”, **The Times** 24 Eylül 1910; “The Turkish Loan”, “The French and Sir E. Cassel”, **The Times** 26 Eylül 1910.

⁴⁷³ “The Turkish Loan”, “A Proposed Franco-British Issue”, **The Times**, 3 Ekim 1910; “İstikraz”, **Tanin**, 14 Teşrin-i Evvel 1910.

⁴⁷⁴ “İstikraz ve Bank-ı Osmani”, **Tanin**, 11 Ağustos 1910.

Adam Block’a göre Fransızların Türklerin harcamalarını kontrol etmek istemesi normaldi; ancak Fransızlar yanlış bir yoldan gidiyorlar ve anlaşmayı imkânsız hale getiriyorlardı⁴⁷⁵. Fransa’nın muhtemel tutumu İngiltere tarafından öngörülmüştü. Büyükelçi Lowther’a göre Fransız bankerler yapılacak görüşmelerde Cavit’i oyalayacaklar ve yılsonuna kadar para vermeyeceklerdi. Böylece hem gereken meblağ hem de mali sıkıntı artacaktı. Fransızlar da istedikleri koşulları elde edip imtiyazları koparacaklardı⁴⁷⁶.

Cavit Bey’in Fransa’nın teklifini geri çevirmesi üzerine hızla Fransız basınında eleştiriler başladı. Fransız basınına göre Türkiye’nin alacaklılarına verilen hizmetler nedeniyle, Osmanlı Bankası ve Düyûn-ı Umumiyenin yetkisini göz önüne almak yerine, Cavit Bey onlara karşı daha aşağılayıcı görünen bir tutum sergilemişti. Laurent, İttihat ve Terakki’nin isteği üzerine ülke maliyesini düzene sokmak ve ilk bütçenin hazırlanmasına yardımcı olmak için Fransa tarafından İstanbul’a gönderilmişti. Fransızlara göre bu durum kendilerinin sürece müdahalesini haklı çıkartmaktaydı. İlâveten, danışmanlık misyonuna sahip Bay Laurent’in Türkiye’nin itibarını kötülemeye çalıştığını söylemek kesinlikle yanlış ve haksız olurdu. *Le Temps*, kamu hizmetlerini yeniden düzenleme, tarımı geliştirme, oldukça yetersiz olan milli araç gereçlerini tamamlama imkânlarını öğrenmek için gelecek genç devlet memurlarına ve Türk öğrencilere Fransa’nın okullarını ve büyük idarelerinin bütün kapılarını açmaya hazır olduğunu belirtmekteydi. Kısacası, Fransa büyük ölçüde onlara kredi verecekti. Gazete, bu sözlerin neresinde düşmanlık belirtisi olabilir diye sormaktaydı. İlâveten TMB’a da değinmekte, Osmanlı Bankası tarafından 1909 yılında sonuçlandırılan borç görüşmeleri sırasında işin içine giren İngiltere’deki güçlü maliyeci bir grubun İstanbul’un iyi niyetini kazanmak için büyük çabalar sarf ettiğinin göze çarptığına da dikkat çekmekteydi⁴⁷⁷.

TMB başlangıçta Fransızlarla fikir birliği içindeydi ve İngiliz politikasını destekler gözükmekteydi. 1910’un ilk dönemlerinde TMB, yeni Osmanlı Hükûmetinin kontrolden çıktığı ve kısa zamanda Avrupa para piyasalarından yeni kredi ihtiyacı doğacağı görüşündeydi. TMB, paranın askeri alana yani ekonominin üretken olmayan

⁴⁷⁵ Kent, Bank, s. 374.

⁴⁷⁶ Ahmad, 1908-1914, s. 138; Özyüksel, II.Meşrutiyet, s. 261; Murat Özyüksel, **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, (Bağdat), ss. 229-230.

⁴⁷⁷ “Concurrence” *Le Temps*, 12 Eylül 1910.

kısmına yatırılmasından kaygı duymaktaydı. Dahası Mart ayında Babington Smith Cassel'e Osmanlı Devleti'nin harcamalarını azaltmak için TMB, Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank arasında bir mutabakatın arzu edilebileceğini aksi durumda rekabetin sağduyuya hâkim geleceğini belirtmekteydi⁴⁷⁸.

Temmuz ayı sonunda Cassel ve Cavit Bey Londra'da görüşmüşlerdi. Cassel, Cavit'in onuruna Revelstoke, Henderson, David Llyod George ve Winston Churchill'in⁴⁷⁹ katıldığı bir davet düzenlemişti. Gulbenkian da Cavit Bey için bir Londra borsası gezisi tertip etmişti⁴⁸⁰.

Cassel, VII.Edward'ın arkadaşı ve danışmanıydı. Bu sebepten "Windsor Cassel" unvanını elde etmişti. Cassel aynı zamanda Churchill'in de dostuydu. Cassel'in Cavit Bey'i İngiliz topluluğuna sevdirmek amacıyla 1910'da tertip ettiği, Churchill ve Llyod George ile tanıştırdığı davette görüşmeler olumlu ilerlemiş ve Cavit Bey Churchill'i İstanbul'a davet etmişti. Babington Smith'in evrakına göre Churchill 12-14 Eylül 1910'de İstanbul'a geldiğinde Cavit Bey tarafından kabul edilmişti⁴⁸¹.

İlk aşamada TMB yöneticileri Cavit Bey ile Fransa arasında uzlaştırmacılığa girişmişlerdi. Adam Block ve Ernest Cassel, Cavit Bey'e Osmanlı Bankası ile tartışmamasını tavsiye etmişlerdi. Cassel ilişkilerinin olumlu olduğu Cavit Bey'e, mümkünse Osmanlı Bankası ile uyuşmazlıklarını halletmesini, mümkün değilse bir başka Fransız mali heyeti ile anlaşmaya varmasını öğütlemişti. Cassel, Paris piyasasının Londra'dan daha uygun olduğunu belirtmişti. Londra'nın mali destek karşılığında bir takım şartlar öne sürmesi gündemdeydi. Buna göre Londra'nın desteği

⁴⁷⁸ Burman, s.229.

⁴⁷⁹ Sir Winston Churchill (1874-1965). 1894 yılında Kraliyet Harp Okulundan mezun olduktan sonra 1905-1909 yılları arasında Askeriyede görevine başladı. Küba-Hindistan-Sudan'da görev yaptı. 1900 yılında seçimleri kazanmasının ardından çeşitli bakanlıklarda görev aldı. 1908 yılında Ticaret Bakanlığı, 1910 yılında İçişleri Bakanlığı ve 1911 yılında Donanma Bakanlığı görevlerinde bulundu. 1915 yılında Çanakkale başarısızlığı sonrası görevinden ayrıldı. 1917'de Lyod George tarafından Cephane Bakanlığına getirildi. 1921-1929 arası Muhafazakar Partiye girerek Savaş Bakanlığı, Sömürgeler Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı'nda görev aldı. II. Dünya Savaşı başladığında Churchill Bahriye Bakanı idi. 1940 yılında ise Başbakan oldu. Bu süreçte izlediği politika onu İngiltere tarihindeki en önemli devlet adamlarından biri haline getirdi. Savaşın ardından Avrupa Konseyi gibi kuruluşların tesisinde rol oynadı. 1945'de seçimlerde yenilmesinin ardından 1951'de tekrar göreve geldi. 1955 yılında görevden ayrıldı. Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı konu alan anıları da bulunan Churchill, 1953 yılında Nobel Edebiyat ödülüne layık görüldü. Bkz. **Encyclopedia Britannica**, Cilt: 5, ABD, 1965, ss. 747-751.

⁴⁸⁰ Conlin, Debt, s. 531; Richest Man, s. 86.

⁴⁸¹ Burman, ss. 231-232. Mart 1913'de Churchill tekrar İstanbul'a geldiğinde Cassel ve Cavit Bey'le bir araya gelmişlerdi. Bkz. Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 639,644.

Osmanlı'nın Bağdat demir yolunun Basra kısmının kontrolünün İngiltere'ye bırakması ile sağlanabilirdi. En son aşamada Fransa ile olan görüşmelerin tamamen sonlanması durumunda Cassel, Cavit Bey'e yardım etmek adına çaba sarfedeceğinin güvencesini vermişti. Bu görüşmenin ardından Cavit Bey, Paris'e hareket etmişti. Osmanlı Bankası ile değil fakat bir başka Fransız mali kurumu olan Credit Mobilier⁴⁸²'in başını çektiği konsorsiyum ile 8 Ağustos tarihinde anlaşmaya varıldı.

İngiliz Hükûmeti ve Dışişleri Fransız Hükûmeti kadar görüşmelerde doğrudan yer almamış olsa da süreci yakından takip etmişti. Bu süreçte hem İngiliz hem de Fransız dışişleri bakanlıkları Osmanlı'nın askeri harcamalarından yakınmaktaydılar. Özellikle İngiliz Dışişlerinin endişesi alınacak kredinin Bağdat demir yolunun inşasına harcanacağı, hattın yapımının hızlanacağı ve İngiltere ve Fransa'nın hatta katılımı dışında kalacağıydı. Bu şekilde Bağdat demir yolu meselesi de istikraz görüşmelerine eklenmiş oldu. İngiliz ve Fransız Hükûmetleri konuyla ilgili ortak hareket etme konusunda anlaştılar⁴⁸³. Cassel'in de Bağdat demir yolu meselesini Türk tarafı ile olan görüşmelerinde sıklıkla dile getirdiği görüldü. Eylül ayında Hakkı Paşa ile yaptığı görüşmede Cassel Türkiye'ye vereceği krediyi Bağdat demir yolu ve Osmanlı gümrük vergilerindeki artışa bağlamıştı. Bu durum krediyi imtiyazlara bağlamada yabancı bankaların kullandıkları tipik bir yöntemdi⁴⁸⁴.

Netice itibariyle Credit Mobilier'in liderliğindeki konsorsiyum ile 11,000,000 Osmanlı liralık bir istikraz anlaşması imzalandı. Bu meblağın 6,000,000'unun Ekim ayında 5,000,000'unun bir sonraki yıl ödenmesi kararlaştırıldı. Faiz %4'tü. Credit Mobilier bu konsorsiyumun sadece % 15 'ini temsil etmekteydi. Bernard et Jarislowsky, Louis Dreyfus, Syndicat des Banquiers de Province (Vilayet Bankaları Sendikası) ile Gulbenkian'ın % 15 katılımı söz konusuydu. Bemberg'in % 10, Hirsch

⁴⁸² La Societe General de Credit Mobilier 1852 senesinde kurulmuştur. Bu kuruluş, hem Fransız bankacılığında hem de Türk maliyesinde büyük öneme sahiptir. Fransa haricinde Almanya, İtalya, İspanya gibi yabancı memleketlerde pek çok teşebbüsler kurmuş, çeşitli şirketler vücuda getirmiştir. Osmanlı Bankası da bunlar arasındadır. İflasını takiben 1871'de el değiştirmiş 1932'de La Banque de l'Union Parisienne ile birleşmiştir. Bkz. Ulutan, s. 91.

⁴⁸³ Kent, Bank, ss. 374-376.

⁴⁸⁴ Fleet, İmtiyazlar, s.351.

ve Thalmann'ın % 30 katılımı vardı⁴⁸⁵. Kredi İstanbul gümrük gelirleri ile güvencelenecekti⁴⁸⁶.

Türkiye'nin Osmanlı Bankasından başka bir kurumla anlaşma yapması Cavit Bey'in Osmanlı Bankasına Türkiye'nin ekonomik refahı açısından vazgeçilmez olmadığını kanıtlamak istemesi olarak algılanacaktı⁴⁸⁷.

Osmanlı Hükûmetinin bu hamlesine karşılık Fransız Hükûmeti, öne sürülen şartların kabul edilmemesi durumunda Credit Mobilier'den temin edilen krediyi Fransız borsasına kabul etmeyeceğini açıklayacaktı. 3 Eylül'de Dışişleri Bakanı Pichon Paris'te bulunan Hakkı Paşa'ya bu borcun mevcut şartlar altında borsaya devredilmesinin mümkün olmadığını, piyasaya kabulün ancak daha sağlam garanti verilmesi durumunda gerçekleşeceğini belirtecekti⁴⁸⁸. Fransa, kendi sermayedarlarından alınacak paranın Almanlardan silah, teçhizat alınarak kullanılabileceği endişesini taşımaktaydı. Fransız Hükûmeti, paranın harcanma şekliyle ilgili garanti almak istiyordu. Yeterli garantiyi almadan sermayedarlarının Osmanlı tahvillerine yatırım yapmasına karşı çıkmaktaydı. Fransa ve Rusya müttefikti ve bu durum aslen Rus politikası olarak görülebilirdi. Türkiye'nin Akdeniz'de

⁴⁸⁵ Gulbenkian'ın % 15 katılımı konuya ilişkin gazete haberinde yer almamaktadır. Bkz. "İstikraz Hakkında", "Cavid Bey'in Beyanatı", **Tanin**, 23 Ağustos 1910; Conlin, Rischest Man, ss. 86-87.

⁴⁸⁶ "The New Turkish Loan", **The Manchester Guardian**, 24 Ağustos 1910; Ahmad, 1908-1914, s. 140. Avrupa borsaları açısından Osmanlı'nın en güvenilir geliri sağlam ve istikrarlı olması bakımından Mısır vergisi idi. Bunun ardından ise gümrük vergileri gelmekteydi. İlk olarak İzmir ve Suriye'nin gümrük vergileri teminat olarak kullanıldı. Sonra bunu İstanbul ve diğer şehirlerin gümrükleri izledi. Bkz. Gürsel, Osmanlı, s. 680.

⁴⁸⁷ "The Turkish Loan Deadlock", "Sir E. Cassel and The British Government", "The Role of Conciliator", **The Observer**, 25 Eylül 1910; "Some Factors and A Hinted Outcome", **The Manchester Guardian**, 26 Eylül 1910.

⁴⁸⁸ Ahmad, 1908-1914, s. 140. Fransız Hükûmetinin borsayı kontrolü 1785'lere kadar gider. Borsaya kabulü reddetmek Hükûmetin sıklıkla kullandığı bir silahtı. Fransa'da 6 Şubat 1880'de ödenmeyen yabancı tahviller nedeniyle ortaya çıkan zarar göz önüne alınarak bir kararname yayınlanmıştı. Burada Fransa Maliye Bakanına ülkede yapılacak herhangi bir borç anlaşmasını yasaklama hakkı tanınmıştı. Bkz. Blaisdell, s. 223.

Aşağıda detaylandırılacağı üzere 1910 başında Pichon, İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Bertie'ye, Fransız financıların, Fransız Hükûmeti tarafından onaylanmamış olan Bağdat demir yolu projesinin paylaşılması yönündeki Alman şartlarını kabul etmeleri durumunda tahvilleri Paris borsasında fiyatlandırmayı reddederek onları dize getireceğini belirtmişti. Bununla birlikte onsekiz ay sonra durum değişecekti. Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank Türkiye'de üstlenilen tüm girişimlerde % 30 opsiyonu karşılıklı paylaşmaya gitme konusunda anlaştılar. Dolayısıyla Osmanlı Bankasının Bağdat demir yolunda hakkı oldu. Hisse senetleri ise Paris borsasında fiyatlandırılmasa da elden ele dolaştı, İsviçre veya Belçika bankaları vasıtasıyla satın alındı. Hiçbir şey Fransız sermayedarları Alman bankalarına para yatırmaktan alıkoyamadı. Konuya ilişkin Fransız elçilik müsteşarı, Türkiye'nin her zaman herhangi bir biçimde Fransa'dan para alacağını ve Fransız Hükûmetinin, bireylerin ya da finansal kuruluşların finansal işlemlerini kontrol edemeyeceğini belirtecekti. Yani Hükûmetin para piyasası üzerindeki kontrolü her zaman mükemmel değildi. Bkz. Platt, ss. 7-8.

silahlanması ve Türkiye'nin İran sınırında Rusya aleyhine saldırgan girişimleri Fransız çıkarları açısından da uygun değildi. Bu durum aynı zamanda Rusya'nın dikkatini bölgeye çekmesini ve Avrupa'da güçsüzleşmesini beraberinde getirirdi. Bu nedenle Fransa tarafından kredinin askeri amaçlı kullanılmayacağını, iktisadi kalkınma için kullanılacağını garantisi istenilmekteydi⁴⁸⁹.

Fransa'nın kararlarında Rusya'nın etkili olduğu üzerinde sıklıkla durulan bir konuydu. Fransa Hükûmetinin istikrazdan ele geçecek paranın Fransız sanayisine sarf edilmesinde Rusların ısrarcı olduğuna dikkat çekilmekteydi⁴⁹⁰. *Berliner Tageblatt* gazetesi Fransız idarecilerin Türkiye ile ilişkileri Rusya'nın gözlüğü ile gördüklerini belirtmekteydi⁴⁹¹. Gerçekten de Fransa'nın Çin, Japonya, Türkiye, İran, Balkan ülkeleri ile finans ilişkileri, çoğu zaman Fransızların doğrudan çıkarları yerine Rusların politik çıkarlarının tayin ettiği çizgiyi izlerdi⁴⁹². Fransa'nın Rus çıkarlarını savunan tutumu Türk basını tarafından da tespit edilmişti. *İkdam*'a göre Fransa hem kendisinin hem de müttefiki Rusya'nın çıkarlarını dikkate almaktaydı. Fransa,

⁴⁸⁹ "Imperial and Foreign Intelligence", "Turkey and Russia", **The Times**, 7 Ocak 1911.

⁴⁹⁰ Bu yorum *Neue Freie Presse* gazetesine aitti. Bkz. "İstikraz Meselesinde Doğru Bir Düşünce", **Tanin**, 11 Eylül 1910. Mahmud Muhtar Paşa da benzer görüşteydi. Rusya kredi meselesinde Fransa'yı etkilemek istemekteydi. Rus Dışişleri Bakanı, Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve Paris'teki elçisine Türkiye'nin imzalamak durumunda olduğu kredi anlaşmasından yararlanarak Osmanlı'nın karada ve denizdeki hareket serbestisinin kısıtlanması ve Samsun-Sivas demir yolu imtiyazının bir Fransız-Rus şirketine verilmesi adına Fransa ile görüşmesini belirtmişti. Fransız Dışişleri Bakanı Pichon, kredinin askeri amaçlara harcanmaması için Türklerden söz almanın mümkün olmayacağını, bu durumun Türklerin onurunu zedeleyeceğini bu nedenle reddedileceğini, bu durumda Türkiye'nin Almanya'ya yöneleceğini ve ondan kredi temin edeceğini belirtmişti. Pichon'un İtilaf devletleri yararına bir takım imtiyazlar elde etme niyeti de vardı. Fransa'nın bir hedefi de Türk-Alman ilişkilerinin zayıflatılması idi. İlerleyen süreçte Fransa ile istikraz görüşmeleri bozulduğu bir sırada Rusya'nın İstanbul sefiri, Fransa ortak çıkarlara uygun şartlar koyamıyorsa en azından Cavit Bey ile Cassel görüşmesine engel olmasın diyecekti. Bkz. Mahmud Muhtar, ss.120-121.

⁴⁹¹ "Turkey and the Triple Alliance", "German Comments on the Loan Question", **The Manchester Guardian**, 22 Eylül 1910.

⁴⁹² Fransa, XIX.yüzyıldan itibaren Rusya'nın amaçlarına göre hareket ederek Türkiye'nin borçlanması konusunda çok dikkatli davrandı. Bağdat demir yolu Alman yayılmasının bir aracı ve Rusya'nın küçük Asya'daki çıkarlarına bir tehdit olarak sayıldı. Bunun sonucunda Almanların yönetim ve sahiplik konusunda eşitlik tekliflerine güvenilmeyerek 1903'te demir yolu projesini gerçekleştirmek için çıkartılan tahviller Fransa borsasında kote edilmedi. Bu politikanın eksileri de Fransızlar tarafından zaman zaman dile getirilirdi. Büyükelçi Bompard 1912'de Rusya'nın Fransız pazarının gücünü kendi politikası için suiistimal ettiğini belirtecekti. Çin ve Türkiye'de bunu yapmıştı. Bompard, Fransız pazarını yabancı krediye açmanın ya da kapatmanın Fransız Hükûmetinin önemli bir silahı olduğunu ve sadece Fransız çıkarlarını korumak için kullanılması gerektiğini belirtecekti. Bkz. Feis, ss. 135,139. Fransa'nın bu şekilde bir tutum sergilemesinin nedeni Fransa ve Rusya arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerdi. 1914 yılında Fransa'nın ülke dışındaki yatırımlarının %25'i Rusya'daydı. Bu oran Osmanlı'ya yapılan yatırımların bir hayli üstündeydi ve Rusya'daki Fransız yatırımlarının hacmi Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı politikasını etkilemekteydi. Rusya'nın çıkarları Osmanlı ile çatıştığında Fransa Rusya'dan yana tavır almaktaydı. Fransa'nın Osmanlı'ya silah sağlaması da Rusya tarafından olumlu karşılanmamaktaydı. Bu nedenle Almanya 1890'lardan itibaren Osmanlı'ya düzenli silah satıp, araç-gereç temin etmekteydi. Bkz. Pamuk, Bağımlılık, s. 91; Yabancı, s. 158.

çıkartacağı kredinin müttefiki aleyhine harcanmamasını teminat altına almak istemekteydi. Rus diplomatları Osmanlı'nın, Fransa'dan aldığı kredi ile askeri yatırımlara yönelmesi, yeni harp gemileri inşa ettirmesi durumunda Karadeniz'deki dengenin bozulacağından endişelenmekteydiler⁴⁹³.

Fransa belirtildiği üzere Türkiye'nin silahlanmaya gereğinden fazla bütçe ayırmasından ve istikrazdan sağlanan paranın Almanya'dan savaş araç gereçleri alınması için harcanmasından kaygılıydı. Bununla birlikte olayın başka bir boyutu gösteriyordu ki mühimmat Fransa'dan temin edildiği durumda pek de sorun çıkmayacaktı. Fransız basını Paris borsasına kredi kabul edildiği durumda *Forges et Chantiers de la Mediterranee* şirketine her biri 40,000 sterlin değerinde beş, altı gambot sipariş verileceğine yer vermişti⁴⁹⁴.

Genel olarak Fransız Hükûmeti, Türkiye'ye Fransa'nın yatırım yapmasından yanaydı; ancak kredi vermeden önce Fransız Hükûmeti koşul öne sürer veya fayda arardı. 1903'deki Bağdat demir yolunun finansmanı konusundaki borç tahvili Fransız demir yolu şirketinin istekleri yerine getirilene, İstanbul limanı Fransızların eline verilene ve Fransız fabrikalarına askeri ihtiyaçlar için sipariş verilene kadar ertelenmişti. 1905'teki kredi Hükûmet, Fransız silah firmaları sipariştten yeterli hisse alacağı konusunda tatmin edilene kadar ertelenecekti. Fransa'nın özellikle Balkan devletleri ve Türkiye'ye verdiği borçlar karşısında politikası sipariş sağlamaktı. Türkiye'ye sadece 1903 ve 1905'de değil, 1910 ve 1914'te de aynı talepte bulunuldu ve bunlardan sadece söz konusu 1910 kredisi Fransa açısından başarısız oldu⁴⁹⁵. Fransız piyasası 1907 borçlanmasında da Fransız elçisinin, Fransa'nın on yıl önce Ereğli'de elde ettiği kömür tekelinin uğradığı zararların ödenmesini istemesi yüzünden Osmanlı'ya kapatılmıştı⁴⁹⁶.

⁴⁹³ “Devlet-i Osmaniye ve Fransa”, **Yeni İkdam**, 13 Eylül 1910.

⁴⁹⁴ “The Turkish Loan”, “Attitude of France”, **The Times**, 1 Ekim 1910. Finans- endüstri- diplomasi üçlüsü Fransız emperyalizminin bölgedeki en güvenilir kozlarından biriydi. 1901 ile 1905 arası % 4 faizli Osmanlı istikrazının sonuçlandırılmasına ilişkin tartışmalar çerçevesinde Schneider işletmesi Osmanlı'dan savaş gemileri siparişi almıştı. Fransa'da devlet bankaları sanayicinin taleplerini destekler, finans endüstri ilişkisi güçlenirdi. Benzer şekilde banka-sanayi içiçeliği Almanya için de geçerliydi. İlk Osmanlı istikrazlarından itibaren mühimmat siparişi anlaşmada yer alırdı. İngiltere'de ise belirtildiği gibi izin istemi yoktu. Bir bankanın veya sanayi kuruluşunun İngiliz Dışişlerini dinlememesi az rastlanır bir durumdu. Bkz. Thobie, Yabancı, s. 738.

⁴⁹⁵ Feis, ss. 127-128, 321-322.

⁴⁹⁶ Geyikdağı, s. 89.

Fransa'nın isteklerinin tartışıldığı bir sırada Avrupa ve Fransız basınında Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifaka ve bunun bir parçası olan Romanya ile anlaşmaya hazırlandığı yönünde haberler çıkmıştı. Bu haberler Fransa'ya verilen desteği canlandırmıştı⁴⁹⁷.

Türk ve yabancı basınında oldukça güçlü tartışmalar yaşanmakta, taraflar birbirlerini sert sözlerle eleştirmekteydi. Özellikle *Tanin*'in editörü Hüseyin Cahit baş makalelerini bu istikraz girişimine ayırmıştı. Fransızlar, Osmanlı Bankasının Cavit Bey'den ve *Tanin*'in editörü Hüseyin Cahit'ten daha büyük muhalifleri olmadığını belirtmekteydi⁴⁹⁸.

Thobie de 1908'den sonra Osmanlı Bankasının başta *Tanin* olmak üzere ulusal basının nişan tahtasına dönüştüğünü kaydeder⁴⁹⁹. Esasında İkinci Meşrutiyet dönemine gelinceye kadar Osmanlı basınında Osmanlı Bankası aleyhinde düşmanlık hisleri ile kaleme alınmış yazı ve haberlere pek rastlanmamaktadır. Bankaya ilişkin en sert eleştirilerin ise Hüseyin Cahit'e ait olduğu bir gerçektir. Koraltürk, Hüseyin Cahit'in çok nadiren Osmanlı Bankası aleyhine makale kaleme almadığından bahsetmektedir. Hüseyin Cahit bu dönemde Osmanlı Bankasının savunuculuğunu yapan *La Turquie*, *Levant Herald* gibi gazeteleri "karşıt gazeteler" olarak nitelendirmektedir⁵⁰⁰.

Hüseyin Cahit, Fransızların ısrarcı oldukları mali şartları eleştirmekteydi. Hüseyin Cahit'e göre doğal olarak kendileri kendi memleketlerinin geleceğini Fransızlardan daha fazla düşünüyorlardı. Osmanlı'nın iflası durumunda Fransa'nın 5-10 parası giderdi; oysa kendileri vatanlarından olurlardı⁵⁰¹. Osmanlı Bankasının şartları, Osmanlı kamuoyu tarafından memleketin haysiyetine ve ülkenin hukukuna ters bulunmuştu. Hüseyin Cahit, Fransa tarafından öne sürülen Osmanlı Hükûmetinin

⁴⁹⁷ "France and Near East", "Reported Turco-Rumanian Military Convention", **The Times**, 19 Eylül 1910.

⁴⁹⁸ "The Turkish Loan", "The Ottoman Bank", **The Times**, 24 Eylül 1910. Hüseyin Cahit'in kaleminden rahatsız olan bir diğer isim Babington Smith idi. Kredi görüşmelerinden yaklaşık bir yıl sonra 19 Ekim 1911 tarihinde Babington Smith Cavit Bey ile gerçekleştirdiği görüşmesinde Hüseyin Cahit'in gazeteciliğinin TMB Meclis-i İdaresindeki yerine mani teşkil ettiğini, bazı makalelerindeki şiddetli lisanın Bankaya atfedildiğini, Bankanın zarar gördüğünü belirtecekti. Cavit Bey, Smith'e böyle bir zararın mevcut olmadığını, bununla birlikte yerine uygun bir ismin bulunması durumunda Hüseyin Cahit'in çekileceğini söylemişti. Cavit Bey, anılarında yazdığına göre bunun neden icap ettiğini anlayamamıştı. Bkz. Cavit Bey, *Ruzname*, Cilt: I, s. 175.

⁴⁹⁹ Thobie, *Osmanlı*, s. 776.

⁵⁰⁰ Koraltürk, *Erken*, ss. 151, 159-160.

⁵⁰¹ "Müzakeratın İnkıtâsı", **Tanin**, 25 Teşrin-i Evvel 1910.

ödemelerinin Osmanlı Bankası şubeleri vasıtasıyla yapılması şartının despot idarenin dahi elde edemediği kontrol pençesi altında Genç Türkiye’yi tamamiyle baskı altına alacağını yazacaktı. Fransa’nın Düyûn-ı Umumiye’nin kefaletini istemesi meselesinde ise Hüseyin Cahit, 1909 istikrazını işaret ederek bu borçlanmanın kefalet olmaksızın yapıldığını yazmaktaydı. 1909 borçlanmasında aşar vergisi gelirleri karşılık olarak gösterilmişti ve bu Fransa Hükûmeti tarafından borsaya kabul edilmişti. Hüseyin Cahit’e göre Osmanlı Bankası, Türkiye’nin, Fransa dışında bir yerden para bulamayacağına güvenmekteydi; nitekim Londra ile Berlin piyasalarının durumu meydandaydı. İlâveten Osmanlı Bankası Fransa’da kendisinden başka bir mali kurumun borçlanmaya girişeceğini zannetmiyordu. Fransa’nın varsayımı gerçekleşmemişti. Fransa da Osmanlı’yı, akdedilecek istikrazı Paris borsasına kabul etmeme silahı ile tehdit etmekteydi⁵⁰².

İkdam Türkiye’nin para temin edeceği tek ülkenin Fransa olduğunu belirtmekteydi; nitekim Fransa bir nevi dünyanın bankeri durumdaydı⁵⁰³. Bununla birlikte Fransız gazetelerinin gün geçtikçe eleştirilerini sertleştirmeleri karşısında *Tanin*, *Sabah* gibi Osmanlı gazeteleri Fransız matbuatından rahatsızlıklarını dile getireceklerdi. *Sabah* Fransız basınına saldırgan yayınlarından dolayı kınamakta, bu yayınların Fransız çıkarlarına hizmet etmediğini vurgulamaktaydı⁵⁰⁴. *Sabah* gazetesinde Diran Kelekyan öfkeden iyi sonuç alınamayacağını vurgulayarak *Temps* gazetesinin makalelerini eleştirmektedir⁵⁰⁵.

Türkiye ile Fransa arasında tartışmaların şiddetlendiği, Fransız Hükûmetinin, Fransız sermayedarların Türk tahvillerine para yatırımları durumunda risklerini kabul etmelerini açıkladığı⁵⁰⁶ bu süreçte Fransa ile görüşmelerin tıkanması üzerine Osmanlı ile Cassel’in görüşmesi söz konusu olacaktı. Cassel öncelikle İngiltere dışından para bulmaya girişmişti. Hamburg’lu bir banker olan Max Warburg ile iletişim kurmuş, 2,000,000- 3,000,000’un Almanya veya Hollanda’dan temin edilebileceğini garanti

⁵⁰² “İstikrazın Borsaya Kabulü”, **Tanin**, 7 Eylül 1910.

⁵⁰³ “Son İstikraz Hakkında”, **Yeni İkdam**, 8 Eylül 1910.

⁵⁰⁴ “Sabah”, **Sabah**, 13 Eylül 1910.

⁵⁰⁵ “Fransız Matbuatının Tevehhümü”, **Sabah**, 14 Eylül 1910.

⁵⁰⁶ “The New Turkish Loan”, “The Reported Agreement with Sir Ernest Cassel”, **The Times**, 21 Eylül 1910; “The Turkish Loan”, “To be Pleced by Sir E. Cassel”, **The Manchester Guardian**, 21 Eylül 1910.

etmişti. Cassel Amerikan firmaları ile de görüşme halindeydi ve onları da krediye dâhil etmek istemekteydi⁵⁰⁷.

Borçlanmanın TMB'dan yapılacağı haberlerleri Eylül ortasında aşikâr olacaktı. Kamuoyunda Osmanlı tarafının Fransa'nın teklifini reddetmesinde İngiltere ve Almanya'ya güvenilmesinin etkisinin olduğu kanaati vardı. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi'nin Berlin'e gönderdiği raporda Türkiye'nin, Adam Block'un tavsiyesi ve Cassel'in vaadi ile teklifi reddetmeye yönlendirildiği yer alıyordu. Buna göre Cassel, Deutsche Bank ile birlikte kredi vermeye hazırlanıyordu⁵⁰⁸.

Temps gazetesi Fransız müteşebbüsleri uyarmakta, Fransa'nın bölgedeki nüfuz ve çıkarını kaybetmemesi adına özellikle TMB'nin İstanbul'da çalışmalarına başladığı şu dönemde kayıtsız kalınmamasını belirtmekteydi⁵⁰⁹. Aslında Fransız sermayedarlar, Türkiye'nin verdiği teminatı uygun bulmaktaydılar. Rekabetten kaygı duyan Fransız bankerler kaçırdıkları Macar kredisini örnek göstermekteydiler⁵¹⁰.

Fransız basını içerisinde *Figaro* gazetesi diğer gazetelerden farklı bir perspektifle sürece yaklaşmaktadır. *Figaro* haricindeki Fransız basını, Fransız Hükûmetini desteklemiş ve TMB'a, Osmanlı'ya savaş açmışlardır⁵¹¹. Bu gazete, Osmanlı ile kredi anlaşması yapılamamasının Fransız Dışişleri açısından olumsuz olacağını; çünkü meselenin para meselesinden ziyade Fransa'nın Osmanlı'daki nüfuzu meselesi olduğunu açıklamaktadır. *Figaro*, Fransa'nın sürekli zorluk çıkarttığından, bunu görev bildiğinden bahsetmektedir. Muhasebat-ı Umumiye Müdürü olarak bir Fransızın görevlendirilmesinin ve bütçeyi düzenlemek adına önce Fransa'nın olurunun alınması taleplerinin anayasaya aykırı olduğunu vurgulamaktadır. Dahası bu şartları kabul eden Osmanlı temsilcisinin İstanbul'a döndüğünde tutuklanacağını veya asılacağını belirtmektedir.

Figaro, kredi anlaşmasının Osmanlı Bankası, Credit Mobilier, ya da diğer bir banka ile yapılmasının önemi olmadığına dikkat çekmekte, öncelikli olanın Fransa'nın çıkarları olduğunu belirtmektedir. *Figaro* istikrazın Paris'te yapılmaması durumunda Berlin'de yapılacağını belirtmektedir. İstikraz karşılığında doğal olarak Almanya'ya

⁵⁰⁷ Burman, s. 229.

⁵⁰⁸ Feis, ss. 325-326.

⁵⁰⁹ "İstikraz", **Yeni İkdâm**, 13 Eylül 1910; "İstikraza Başka Rağbet Var Mı?", **Sabah**, 13 Eylül 1910.

⁵¹⁰ "İstikraz Meselesi", **Yeni İkdâm**, 3 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵¹¹ Karabulut ve Bayrakdar, s. 81.

çeşitli ihaleler, imtiyazlar verilecekti. Kredinin Fransa ile imzalanması durumunda ise bu ayrıcalıklardan Fransa yararlanacaktı.

Figaro'ya göre Fransa'nın krediden çekilmesiyle Cassel bir ölçüde hareketinde serbest kalacak ve Almanlarla anlaşarak Türkler nazarındaki mevkisini yükseltmeye çalışacaktı. Fransa'nın yaptığı yanlışı İngiltere'nin yapması için herhangi bir sebep yoktu. *Figaro*, Osmanlı'nın ekonomik olarak Almanya ve İngiltere'ye yaklaşmasının Fransa'dan uzaklaşması anlamına geleceğini belirtmektedir⁵¹².

Figaro, Fransız politikasını korkusuzca eleştirmekte Laurent'den açıkça "haksız bir tabir ile Fransız mali müşaviri yâd edilen" diye bahsetmektedir. *Figaro* Cochery'nin ise Laurent'in elinde oyuncak olduğunu belirtmektedir. Dışişleri Bakanı Pichon'un ise Cochery dolayısıyla yapılan hatadan sorumlu olduğunu belirtmektedir. *Figaro*, müsrif gençlere baskıda bulunan tefeciler gibi "nasıl olsa sen bana geleceksin" tarzında bir tutum takınmanın uygun olmadığını belirtmektedir. *Figaro* Hükûmetin, doğrudan istikraza karışmasını yadırgamaktadır⁵¹³.

Bu süreçte Cassel'in Sadrazam Hakkı Paşa ile anlaşmaya vardığı yönünde haberler basında yer alacaktı. Buna göre 1 Ekim'e kadar Credit Mobilier grubu ile akdedilen anlaşma Fransız Hükûmeti tarafından Paris borsasına kabul edilmezse Cassel ile olan anlaşma yürürlüğe girecekti. Cassel 1910 için 6,000,000 sterlin ve 1911 için 4,000,000- 5,000,000 sterlin kredi teklifinde bulunmuştu. Kredinin karşılığı olarak yine İstanbul gümrük gelirleri gösterilmişti. Ayrıca anlaşmada Milli Bankanın maliyede "yetkili" kılınacağı yer almıştı. Bu son madde en çok tepki uyandıran husus olmuştu. Fransız finans çevreleri Osmanlı'nın TMB'a verildiği belirtilen "yetkilerin" derecesi konusunda kuşkuya düşmüşlerdi⁵¹⁴.

The Guardian, TMB'm elde ettiği yetkinin çok önemli olduğu, Türklerin Fransa'ya vermeyi reddettiği ayrıcalığı TMB'a verdiği yorumunda bulunmuştu⁵¹⁵. Takip eden günlerde Cavit Bey'in sadece Fransa ile olan istikraz görüşmeleri olumsuz

⁵¹² "Türk İstikrazı Münasebetiyle", **Tanin**, 31 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵¹³ "Türk İstikrazı Münasebetiyle", **Tanin**, 2 Teşrin-i Sani 1910.

⁵¹⁴ "The New Turkish Loan", "The Reported Agreement with Sir E. Cassel", **The Times**, 21 Eylül 1910; "The New Turkish Loan", "Amount and Security of the Reported Bargain", **The Times**, 22 Eylül 1910.

⁵¹⁵ "The Turkish Loan", "To be Pleced by Sir E. Cassel", **The Manchester Guardian**, 21 Eylül 1910.

sonuçlanırsa TBM'dan destek göreceği yönünde güvence aldığı haberleri basında yer alacaktı⁵¹⁶.

Bu dönemde Avrupa basını neredeyse istisnasız olarak Cassel'in 1909 yılı devlet istikrazındaki girişimine ve kredi teminindeki başarısızlığına işaret ediyor, Cassel'in istikraz için gereken meblağı temin edemeyeceği yorumunda bulunuyordu. 1909 istikrazında işlendiği üzere Osmanlı Bankasının öncülüğünde 7,000,000 sterlinlik bir kredi anlaşması yapılmıştı. Cassel Cavit Bey'e 2,000,000 sterlin temin etmeyi taahhüt etmişti. Bununla birlikte Cassel, Londra ve Paris'teki nüfuzuna rağmen bu meblağın sadece 1/5'ini sağlayabilmişti. Kalanı Paris'ten sağlanmıştı. Bu nedenle kamuoyunda TMB'nın girişiminin sadece Fransa'nın yardımı ile başarılı olabileceği görüşü hâkimdi. İngiliz finansçılar, Türk kredisi için hazır değillerdi⁵¹⁷.

İstikraz görüşmeleri sürecinde İngiliz kamuoyu açık bir biçimde TMB'nın ve Cassel'in girişiminin karşısında yer almıştı. Fransız basını da İngiliz kamuoyunun kendilerini sadakatle desteklemelerinden memnundu⁵¹⁸. *The Guardian* ve *The Economist* ise kısmen daha objektif ve eleştirel bir bakış açısıyla konuya yaklaşmışlardır. Bu gazeteler İngiltere'nin ekonomik çıkarlarını Fransa'ya bağlanan siyasi çıkarlardan ayırmaya çalışmışlardır. *The Times* ise doğrudan İngiltere'nin resmi siyasetini yansıtmaktadır. Esasen *Times*, Hükûmet ya da parti gazetesi değildir. Bununla birlikte “yerleşik nizam” olarak adlandırılan devleti ve ana ekonomik yapıyı kontrol eden kesimin sesi ve kanaat önderi olmuştur. *The Times*, siyasetçiler üzerinde etkili olduğu gibi siyasilerin görüşlerinin de yer aldığı bir yayın organıdır. Özellikle bu özelliği ülkenin dış politikasında daha net gözlemlenmektedir. Gazetenin, aynı zamanda İngiltere'nin muhataplarına mesaj vermek gibi bir özelliği de vardır⁵¹⁹.

Times'ın Paris muhabirine göre, Fransa'nın Osmanlı ile istikraz şartları konusunda müzakere halinde olduğu bir dönemde hiçbir İngiliz yetkilisi, bölgedeki İngiliz iktisadi yatırımlarını teşvik etmeyi düşünmezdi. Fransa'daki hâkim görüş Cassel'in tam olarak Yakındoğu'daki İngiliz siyasetinin temsilcisi sayılamayacağı yönündeydi. TMB'nın yapısı Fransa tarafından

⁵¹⁶ “Sir E. Cassel and the Turkish Loan”, “A London City Version”, **The Manchester Guardian**, 22 Eylül 1910; “The Reported Turkish Loan”, **The Times**, 22 Eylül 1910.

⁵¹⁷ “French Doubts About Raising The Money”, **The Manchester Guardian**, 22 Eylül 1910.

⁵¹⁸ “French Press and Sir E. Cassel”, “A Suggestion of Pressure”, **The Observer**, 25 Eylül 1910.

⁵¹⁹ Ebru Boyar, “Savaş ve Basın: Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı ve İngiliz *The Times* Gazetesi (1919-1922)” **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı: 36, 2009, (Basın), ss.293-294.

incelendiğinde yönetimde İngilizlerin yer almasına rağmen Bankanın daha ziyade Cavit Bey ve Hüseyin Cahit gibi İTC'nin önde gelen isimlerinin etkisi altında olduğu gözlemleniyordu.

Fransa borsasına kredisinin kabul edilmesi konusunda Cassel'in de Credit Mobilier'den daha fazla şansı bulunmamaktaydı. Fransa, piyasayı TMB'nin kredisine kapatmak için yoğun çaba sarf edeceğı benziyordu⁵²⁰.

The Manchester Guardian, Fransa'nın kendisine ayrıcalık verilmesini beklemesinin, Rusya'nın İran'a, Japonya'nın Çin'e uyguladığı gibi güçlü milletlerin zayıflara karşı uyguladığı bir politika olduğunu belirtmektedir.

Kredi görüşmelerinde İngiliz firmalarının ismi geçer geçmez hem İngiliz Dışişlerinin hem de İngiliz kamuoyunun bu istikraz karşısında durmaları gerektiğı öne sürülmüştü. Fransa kredi vermediğı durumda İngiltere de vermemeliydi⁵²¹. Fransa tarafından kabul edilmemiş kredi anlaşmasının İngiltere tarafından da onaylanmaması gerektiğini öne süren *Morning Post* gazetesi TMB'nin Osmanlı istikrazına katılmasını ve bunun özellikle İngiliz-Fransız ilişkilerinin samimi olduğu bir dönemde gerçekleşmesini sert bir şekilde eleştirmiştir⁵²². *Daily Mail* ve *Daily Cronicle* gibi İngiliz gazeteleri de İngiltere'nin kredi girişiminde yer almasına karşı çıkmışlardır.

Fransa'nın Londra Büyükelçisi Cambon ise Fransa ile Türkiye arasındaki bunalımın kalıcı olmadığını Türkiye'nin Fransa'ya olan gereksinimlerinin açık olduğunu ve Türklerin neticede Fransa'ya geleceğini belirteceki⁵²³.

Süreç yalnızca bir bankalar arası kavga olarak değerlendirilmemekteydi. Bu konu, Cavit Bey gibi “emperyalist” bir devlet adamının insafına bırakılamazdı. Cavit Bey, kendi çıkarları için, Başkentte bir kabine krizi çıkartabilirdi. Fransa, çıkarlarını riske atmak istemiyordu. *The Times*'ın muhabirine göre İttihatçılar, Fransız çıkarlarının koruyucularına hakaret etmiş, Osmanlı Bankasının Fransızca yazışma yapmasına karşı çıkarak Fransızcayı boykot etmiş ve Fransızların kapitülasyonlar altındaki haklarına saldırmıştı. Bunun ardından TMB'a kredi başvurusunda bulunmuş ve Fransa'nın Osmanlı'daki mevkisini tepe taklak etmişti⁵²⁴.

⁵²⁰ “The New Turkish Loan”, “The Franco British Aspect”, “Political Considerations”, **The Times**, 22 Eylül 1910; “İstikraz Meselesi”, **Tanin**, 27 Eylül 1910.

⁵²¹ “The Turkish Loan”, **The Manchester Guardian**, 24 Eylül 1910.

⁵²² “İstikraz Etrafında”, **Tanin**, 23 Eylül 1910; “İstikraz-ı Osmani”, **Tanin**, 23 Eylül 1910.

⁵²³ “İstikraz Meselesi”, **Tanin**, 25 Eylül 1910.

⁵²⁴ “The New Turkish Loan”, “Political Consideration”, **The Times**, 22 Eylül 1910.

İngiliz gazeteleri Türkiye-Romanya arasındaki olası bir ittifaka dikkat çekmekte ve İngiliz sermayedarlarının yatırım yapmadan önce Romanya ile ilişkinin seviyesini öğrenmeleri gerektiğini belirtmektedir. İngiliz yatırımcılar paranın Yunanistan'a ve Bulgaristan'a karşı silahlanmak amacıyla kullanılmamasını garanti etmelidir. Aksi durum, bir Avrupa savaşına neden olabilir. *Daily Mail* oldukça iddialı bir şekilde, Fransa'nın borçlanmaya katılmasının, parasını barut ambarına koyması anlamına geleceğini belirtmektedir⁵²⁵.

The Guardian ise eleştirisel bir tutum takınmakta ve bazı Fransız gazetelerinde, İngiltere'nin krediye katılması durumunda paranın İttifak Devletlerini desteklemek adına kullanılacağı “fantastik” argümanının öne sürüldüğünü, bununla birlikte Fransız Hükûmetinin kendi koşullarının kabul edildiği durumda para sağlamak için hazır bulunduğunu belirtmektedir⁵²⁶.

Fransa'ya göre İngiltere, Türkiye'nin Üçlü İttifak'a girmesine destek vermek istiyorsa verebilirdi; ancak Fransa bu konuda taraf olmayacaktı. Cassel'in devreye girmesini Paris Hükûmeti şantaj olarak yorumlamıştı⁵²⁷. *Petite Republique*, *Figaro*, *Siecle*, *Matin* gibi Fransız gazeteleri TMB ile anlaşılmasının yalnızca Fransa'ya baskı uygulamak için olabileceğini belirtmişti. Böylece Fransız Hükûmetinin krediye ilişkin şartları yumuşatılmış olacaktı⁵²⁸.

Osmanlı tarafı TMB seçeneğinin ortaya çıkışının süreci değiştirdiğini onaylamaktaydı. Cavit Bey *Daily Telegraph* gazetesinin İstanbul muhabiriyle yaptığı röportajda Osmanlı Bankasına bir kastı olmadığını; bununla birlikte Laurent tarafından ortaya atılan “trejurari” şartının hiçbir kabine tarafından kabul edilebilir nitelikte olmadığını belirtmişti. Ülkenin iktisadi bağımsızlığının korunması açısından bu şartın kabulü mümkün değildi. Cavit Bey, Credit Mobilier'in ise kredi anlaşmasını siyasi bir araç olarak değil ekonomik bir konu olarak değerlendirdiğini belirtmekteydi. Credit Mobilier grubu ile anlaşılmasından sonra ise Fransa Hükûmeti birden sertleşmişti. Cavit Bey bu aşamada “işte o zaman kara gün dostu Sir Ernest Cassel kendisini

⁵²⁵ “İngiliz Sermayedarları”, *Sabah*, 27 Eylül 1910.

⁵²⁶ “The Turkish Loan”, *The Manchester Guardian*, 24 Eylül 1910.

⁵²⁷ “The Turkish Loan”, “Blackmail Against France”, *The Manchester Guardian*, 22 Eylül 1910.

⁵²⁸ “The Turkish Loan”, “A Profit of £ 920,000”, *The Manchester Guardian*, 23 Eylül 1910; “French Press and Sir E. Cassel”, “A Suggestion of Pressure”, *The Observer*, 25 Eylül 1910.

gösterdi” yorumunda bulunacak ve TMB ile müzakerelerin devam etmekte olduğunu belirtecekti⁵²⁹.

Başta *Tanin* olmak üzere Osmanlı basını TMB’ı sahiplenmiştir. Hüseyin Cahit’e göre, TMB’nın kredi görüşmelerine girişmesi Fransa’nın gözünün açılmasına ve daldığı gururdan ve gaflet uykusundan uyanmasına neden olmuştu. *Tanin*, Türkiye’nin bu yaşananların ardından Üçlü İttifak saflarına katılması durumunda bunun Fransızların kusurunun bir sonucu olacağını belirtmiştir. Hüseyin Cahit, kredi anlaşmasının Osmanlı Bankası dışında bir mali heyetle yapılması ve Mali Müşavir Laurent’in entrikaları nedeniyle olayların bu hale geldiğine işaret etmektedir. Credit Mobilier’in de Fransız olduğunu belirterek bunun nasıl Fransa aleyhinde olduğu sorusunu sormaktadır. Hüseyin Cahit, Maliye Nazırını savunmakta ve haysiyet ile şerefe olan gereksinimin paraya olan gereksinimden fazla olduğunu belirtmektedir⁵³⁰.

Hüseyin Cahit, TMB’ı Osmanlı Bankasına tercih ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Hüseyin Cahit “Türkiye Milli Bankası ve Bank-ı Osmani” adlı makalesinde doğrudan Osmanlı Bankasını hedef almakta ve sadece adı Osmanlı olan ve devlet bankası olarak tanımlanan bu ‘tuhaf’ bankanın tabiiyetinin Osmanlı olmadığına dikkat çekmektedir. Daha II. Meşrutiyet’in ilk günlerinde İTC Osmanlı Bankası ile anlaşmazlık yaşamak istememişti. Bu nedenle bu bankaya karşı doğrudan bir savaş açmamışlar ve bunun yerine memlekette güvenilir bir bankanın kurulmasına çalışmışlardı. Bu süreçte uzun zamandan beri Osmanlı’daki ticari ve mali girişimlerden uzaklaşmış olan İngiliz finans çevreleri de Osmanlı ile ilişkileri yenileme isteğindeydiler. Bu iki etmenin birleşmesi İngiliz ve Türk sermayedarlarından meydana gelen, tam olarak milli bir bankanın ülkede hizmet görmesi için İstanbul’da bir banka kurulması fikrini vermişti. Hüseyin Cahit, TMB’nın bu şekilde kurulduğunu belirtmiştir.

Osmanlı Bankası bünyesinde İngilizlerinde mevcut olduğunu bununla birlikte, Banka sermayesinin çoğunluğunun Fransızların elinde olduğunu belirten Hüseyin Cahit, İngiliz sermayedarların oy çokluğuna sahip olması durumunda Osmanlı Bankasının Hükûmetle arasını düzeltmeye çalışacağını belirtmektedir.

⁵²⁹ “Maliye Nazırı Cavid Bey’le Mülakat” **Tanin**, 3 Teşrin-i Evvel 1910; “Cavid Bey’in Beyanatı”, **Yeni İkdâm**, 2 Teşrin-i Evvel 1910; “Cavid Bey’in Beyanatı”, **Sabah**, 2 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵³⁰ “Türkiye ve Fransa”, **Tanin**, 26 Eylül 1910.

Hüseyin Cahit, TMB'ı temiz ve ülkenin hayrını isteyen, gizli kapaklı işlerden uzak bir kurum olarak tanımlamaktadır. Memlekette böyle bir bankanın tesisinin faydasının 1909 senesindeki istikraz görüşmelerinde kanıtlandığını vurgulamaktadır. 1910 istikrazının etrafında kopan gürültülerin aslında 1909'da olacağını; fakat Cassel'in istikraz görüşmelerine katılması üzerine Osmanlı Bankasının tehlikeyi farkettiğini belirtmektedir.

II. Meşrutiyet'e kadar Osmanlı istikrazlarında Osmanlı Bankasının tekeli söz konusuydu. Osmanlı Bankası 1909 istikraz görüşmelerinde bu tekeli kaybedeceğinden endişe etmiş, bu nedenle de uygun şartlarda anlaşma imzalamıştı. Osmanlı Bankasının sunduğu olumlu şartlar karşısında Türkiye ile uzunca zamandır ilişkisini dondurmış olan Londra piyasası rekabet edememişti. Sonuçta istikraz Osmanlı Bankası ile yapılmıştı. Hüseyin Cahit'e göre TMB'nın büyük bir yardımı olmuştu. Aksi durumda Osmanlı Bankasının elinde kalabilirdi. Hüseyin Cahit, TMB'ı caydırıcı bir araç olarak kullandıklarını belirtmektedir. Osmanlı Bankası, 1910 istikrazında, 1909 istikrazını göz önünde bulundurarak TMB'nın istikraza katılmayacağını düşünmüştü. Bir de Londra'da piyasaya çıkartılan tahvillerin Paris'teki gibi rağbet görmemesinden de cesaret almıştı. Hüseyin Cahit'e göre Osmanlı Bankası bu varsayımında yanılmıştı. TMB ise ülkenin çıkarları ile kendi çıkarlarını birleştirerek namuslu bir şekilde çalışmak istemekteydi. Cavit Bey kredi görüşmeleri için Paris'ten Londra'ya geçtiğinde her türlü ihtimali göz önüne alarak orada bir kredi anlaşması hazırlamıştı. Bundan sonra Fransa'da devam eden kredi görüşmeleri tıkanınca TMB ile istikraz yapılacağı duyurulmuştu. TMB'nın ve Cassel'in Osmanlı'ya hizmet etmeye hazır olduğu haberleri 1909'daki gibi 1910'da Türkiye'yi insafsız sarrafların pençesinden kurtarmıştı.

Bu dönemde TMB'da sadece İngiliz sermayesinin olmadığı Alman sermayesinin de bulunduğu yönünde haberler yapılmaktaydı. Hüseyin Cahit bu durumun kendilerini ilgilendirmediğini belirtmekteydi; nitekim sermayenin vatani olmazdı. Yine TMB ile Cavit Bey arasındaki ilişkiye ve Hüseyin Cahit'in Banka meclis idaresinde yer almasına dair haberler basında yer almaktaydı. Hüseyin Cahit, bu haberlerin altında, TMB'a yönelinmesinde bir çıkar arandığı iması olduğunu belirtmektedir.

Hüseyin Cahit, Cavit Bey'in TMB ile mannen ilgilendiğini kabul etmektedir. Cavit Bey'in ülkede gözlerinin önünde, namuslu, açık bir biçimde çalışacak bir kurumun tesisini gerekli gördüğüne ve Bankanın kurulmasına hizmet ettiğine işaret etmektedir. Hüseyin Cahit, TMB'nin Meclis İdaresinde bulunmasının nedenini ise şöyle anlatmıştır:

*Çünkü memleketimizde iş görmeye gelen namuslu İngilizler kendilerinin gizli kapaklı hiçbir maksatları olmadığına, Türkiye'nin menfaatine hizmet edeceklerine memleketi ikna için kendi içlerine memleketin evlatlarından adamlar kabul etmeyi bir vazife bilmişlerdir... Çünkü Türkiye Milli Bankası iki defadır Türkiye'yi Bank-ı Osmani'nin pençesine düşüp haysiyetini haleldar etmekten kurtarıyor ve bu hareketiyle hem Milli Banka için hem böyle bir müesseseye dâhil olanlar için mucib-i iftihar muvaffakiyettir.*⁵³¹

TMB ile İTC arasındaki bağ basında en çok işlenen konulardan biridir. *Temps*'in haberlerine göre TMB meclis idaresindeki mevki Cavit Bey için düzenlenmişti sonra Hüseyin Cahit bu göreve gelmişti⁵³².

Journal de Debats'ın TMB hakkındaki yorumu bu Bankanın Türklerin yabancı finansının egemenliğinden uzak durma arzularını pohpohlayarak Jön Türk sempatisanları ile uzlaştığı ve bu konuda Alman finansçılarla iş birliği yaptığı şeklindedir.

Temps, ise İttihatçılara nankör demektir⁵³³. Osmanlı basını ise bu haberlere tepki göstermekte ve Hüseyin Cahit, ne yapıp edip, yabancıların kapısında dilenci gibi dolanmaktan kurtulmalıyız demektir. Cahit, ekonomik bağımsızlığını isteyen bir

⁵³¹ "Türkiye Milli Bankası ve Bank-ı Osmani", **Tanin**, 27 Eylül 1910; Karabulut ve Bayrakdar, s.57. Koraltürk, Hüseyin Cahit'in Türkiye Milli Bankası yönetim kurulu üyesi olmasının keskin milliyetçi çıkışları ile tezat teşkil ettiğini belirtir. Burada sorunun sermayenin milliyeti olmadığını, konunun Osmanlı sermayesinin dayandığı Fransız sermayesinin 'kötü', TMB sermayesinin 'iyi' olmasının ötesinde iktidarın destek alabileceği bir sermaye kesimine sahip olması, hükmetmesi olduğunu belirtir. Koraltürk, Hüseyin Cahit'in söyledikleri ve yaptıkları göz önüne alındığında bunların İttihatçıların basını kullanarak Osmanlı Bankasına karşı yürüttükleri sistemli bir karalama kampanyası olduğunu belirtir. Bkz. Koraltürk, Erken, ss. 163-164.

⁵³² "The New Turkish Loan", "The Ottoman Bank", **The Times**, 24 Eylül 1910. Cavit Bey'in TMB'nin hissedarlarından olduğu, meclis azalığı görevinin önce ona verildiği yönünde haberlere Osmanlı basınında da rastlamak mümkündür. 1911 yılında *Şehrah* gazetesinde yayınlanan Zeki Bey'e ait olması muhtemel haberde benzer iddia yer almıştır. Bkz. "Türkiye Milli Bankası Meclis İdare Azalığı", **Şehrah**, 14 Mayıs 1911. Zeki Bey bu iddiasını daha sonra da sürdürmüştür. Bkz. "Zeki Bey'in Beşinci Muhakemesi", **Tanin**, 8 Teşrin-i Sani 1911. Karal da Cavit Bey'in Bankanın hisselerinin kontrol edilmesi için önce hissedar yapıldığını ardından Maliye Bakanlığına gelmesi üzerine yerine Hüseyin Cahit'in geldiğini belirtmiştir. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, Cilt IX, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 147

⁵³³ "The Turkish Loan", "Young Turks "Ingratitude", **The Manchester Guardian**, 22 Eylül 1910.

ülkenin bu kadar hakarete maruz kalmaması gerektiğini belirtmektedir⁵³⁴. *Times* ise süreci Türkiye ile Osmanlı Bankası arasında bir düello şeklinde yorumlamaktadır⁵³⁵.

Temps'e göre Cassel'in amacı İngiliz çıkarlarını ve Alman hırslarını uzlaştırmaktı. *Temps*, Bağdat demir yolunun uluslararasılaştırılmasında Cassel'in rolüne dikkat çekmekte ve Cassel ile *Deutsche Bank*ın görüşmeler yürüttüğünü; ancak İngiliz Hükûmetinin ikna edilmediğini ve girişimin başarısız olduğunu belirtmektedir. Bu süreçte Cassel'in, TMB içerisinde Alman sermayesinin temsilcisi olduğu ve bu yüzden *Bank of England*'ın başkanının TMB'a karşı olduğu söylentisi yayılmıştı. *Temps*, Almanların Cassel'i bir müttefik olarak gördüğünü belirtmektedir. *Temps*'e göre İttihatçıların Cassel'e yanaşmasındaki ana etken bu Alman etkisiydi⁵³⁶.

Cassel'in *Deutsche Bank*tan Gwinner ile ilişkisi sık sık gündeme getirilmekteydi. Bu nedenle Fransız basını Cassel'i güvenilir bulmamaktaydı. Cassel'in girişimi Almanya ve Avusturya'da İngiltere'de olduğundan fazla desteklenmişti. Alman mali çevreleri, Avusturya- Macaristan'ın gereksinimlerine rağmen, Cassel'e 4,000.000 sterlin değerinde bir destek verebileceklerini açıklamıştı⁵³⁷. Basında Cassel'in Alman finansçıların, *Deutsche Bank*dan Gwinner'in yardımını alma amacıyla Almanya'ya gittiğine yer verilmişti⁵³⁸.

Cassel'in Almanya gezisi iyi geçmemişti. *Deutsche Bank* ile bir sonuca varılamamasının ardından Cassel, *Nasyonel Bank*, *Dresdener Bank*, *Deutsche Orient Bank* ile görüşmelerde bulunmuş; ancak görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştı⁵³⁹.

İngiltere, Osmanlı'da İngiliz ve Fransız çıkarları arasında bir çatışma olmasını istememekteydi. Bu nedenle İngiliz kamuoyu Fransız politikasını desteklemeyi sürdürmekteydi. *Times*, İngiltere'nin bu kredi görüşmeleriyle alakadar olmadığını belirtmekteydi.

İngiltere, Abdülhamit döneminde Osmanlı Bankasının bazı hamlelerini onaylamadığını gizlememiştir. Cavit Bey eski düzenin karşısında bir isimdi bu nedenle İngiltere ona karşı sempati ile yaklaştıklarını kabul etmekteydi. İngiltere açısından Fransa'nın uygulanmasını istediği Osmanlı'nın mali yönetimine ilişkin talepler

⁵³⁴ "Tasarruf ve Vergi", *Tanin*, 25 Eylül 1910.

⁵³⁵ "İstikraz Etrafında", *Tanin*, 5 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵³⁶ "The Turkish Loan", "Sir Cassel and Germany", *The Manchester Guardian*, 22 Eylül 1910.

⁵³⁷ "The New Turkish Loan", "France and Sir Ernest Cassel's Project", *The Times*, 23 Eylül 1910.

⁵³⁸ "The Turkish Loan", "German Financiers and Sir E. Cassel", *The Manchester Guardian*, 23 Eylül 1910; "Reticence in Berlin", *The Observer*, 25 Eylül 1910.

⁵³⁹ "İstikraz Etrafında", *Tanin*, 28 Eylül 1910; "İstikraz-ı Osmani", *Sabah*, 28 Eylül 1910.

Türkiye'ye zarar verebilecek nitelikte değildi. Fransa'nın istediği Fransız sermayedarlarının sağlayacağı avansların eskimiş Alman yapımı materyallere, savaş araç gereçlerine harcanmamasıydı. Fransa, Türklerin paralarını dikkatli harcamalarını istiyorlardı. *Times* bu hususların İngiliz Hükûmeti ve İngiliz finansçılarca destekleneceğinden emin olduklarını vurgulamaktaydı⁵⁴⁰.

Bu aşamada İngiliz Hükûmetinin tutumuna göz atmak gerekir. İngiliz Dışişleri, Fransız Hükûmetinin kredi vermeye karar vermesi durumunda TMB'nın da katılım sağlayabileceğini Fransa'ya bildirmişti. Fransız Dışişleri Bakanı da buna olumlu yaklaşmıştı. Büyükelçiler iki ülkenin hedefinin ticari birliktelik kurmak olduğu, TMB'nın düzenlemelerin içerisinde olmadığı durumda bunun gerçekleşemeyeceği konusunda anlaşmışlardı⁵⁴¹. Bununla birlikte ilerleyen süreçte işler değişmişti.

Grey, kendi politikasını *entente* yi korumak ve güçlendirmek üzerine kurmuştu. Grey'e göre problem İstanbul'daki çıkarlarını sağlamlaştırmaktı ve bunu *entente* ile uzlaşarak yapmak istiyordu. Bu durum Kent'in de belirttiği gibi TMB ile İngiliz Dışişleri arasındaki ilişkinin özüydü⁵⁴².

19 Eylül 1910 tarihinde Ernest Cassel'e, Grey'in, Türkiye ile Fransa arasında gerçekleşen finans görüşmeleri ile ilgili Fransa Hükûmeti ile görüşme halinde olduğu ve Fransız Hükûmetinin ülkenin ilerici bir çizgide gelişmesini, özellikle yeterli finansal reformlar ve kontrol tesis edilmesini ilaveten Fransa'da yapılacak başkaca krediler için tatmin edici güvenceler tahsis edilmesini istediği; Grey'in de bu arzularında onlarla hem fikir olduğu; yine Grey'in Fransız Hükûmetinin, Türkiye'deki iddiaların aksine bir Fransız hâkimiyeti oluşturmaya çalışmadığını anladığı; Fransız Hükûmetinin, E. Cassel'in de bildiği gibi son derece güçlü olan Türkiye'deki askeri kesiminin ekonomi ya da diğer departmanların ihtiyaçlarına bakmaksızın ordu için mümkün olduğunca çok para elde etmeye çalıştığına inandığı; Fransa'nın Türk Hükûmetinin başka kesimlerden gelecek avansları daha az bağlayıcı şartlar altında alabilme ihtimalinden rahatsız olduğu; Grey'in Fransız Hükûmeti ile hem fikir olduğu ve Grey'in, Türkler'in Fransız kredisi yerine İngiltere'den avans almasının garip olacağını düşündüğü bilgileri verilmişti.

⁵⁴⁰ “The Turkish Loan Negotiation”, **The Times**, 23 Eylül 1910; “The Turkish Loan”, “British Governments Attitude”, **The Manchester Guardian**, 23 Eylül 1910; “İstikraz-ı Osmani”, **Sabah**, 28 Eylül 1910.

⁵⁴¹ Kent, Bank, ss. 377-378.

⁵⁴² Kent, Bank, s.368.

Cassel İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Bertie'nin, yapılan görüşmelerde Türklerin İngiliz Dışişlerinin mantıklı ve uygulanabilir bulduğu şartları reddetmesi durumunda kredinin sürdürülmesinin önerilmeyeceğini Fransız Hükûmetine bildirebileceğini belirtmişti⁵⁴³.

Gulbenkian 19 Eylül'de Cassel'e Fransız Dışişleri Bakanı'nın, İngiliz Büyükelçisi'nden İngiliz Hükûmetinin Fransa'yı desteleyeceği ve Türkiye'nin İngiltere'den para temin edemeyeceği konusunda garanti aldığını belirtecekti. Bu durum resmi olarak da doğrulanmıştı⁵⁴⁴. İngiliz Dışişleri Bakanı Grey'in Osmanlı'nın Fransa yerine İngiltere ile istikraz anlaşması yapmasının açıkça uygunsuz olacağı yönündeki mütalaasına karşılık Cassel, Grey'e kendisinin önceden İttihatçılara Fransızlarla uzlaşmaları tavsiyesinde bulunduğunu; ancak Fransızların aşırı talepleri nedeniyle görüşmelerin sonlanması durumunda kendilerine yardım etme konusunda onlara söz verdiğini ve bu konudaki ahlaki zorunluluğunu bildirmişti⁵⁴⁵.

Block'a göre, İttihatçılar Osmanlı Bankası ile yaşadıkları tecrübe sonrası kendilerini Fransız taleplerinden kurtarmak istemekte haklılardı. Block, mevcut durumun Cavit Bey ve İttihat ve Terakki'yi tamamen Üçlü İttifak'ın kollarına atabileceği konusunda uyarmıştı. Block, İttihat ve Terakki'nin pek çok hata yaptığını ve tecrübesiz olduğunu belirtiyordu; bununla birlikte ülkelerini rehabilite etmedeki isteklilik ve kararlılıklarını da özellikle vurgulamıştı. Grey ise, ancak Türklerin sınırlarında saldırgan bir politika izlememiş olmaları ve kendilerini reformlara vermiş olmaları durumunda bu fikirlerin benimsenebileceğinden yanaydı.

Lowther ise kredinin gerçekleşmemesi durumunda İTC'nin durumunun tehlikeye gireceğinin farkındaydı. Lowther'ın Dışişlerine tavsiyesi paranın Türklerle verilmesinden yanaydı. Bununla birlikte şartlar konusunda temkinli olunmalıydı. Bir Yunan savaşı gündemdeyken bu özel bir önem taşımaktaydı. Yine Lowther'a göre Fransız Hükûmeti ile yakın işbirliği önem taşıyordu ve bu aşamada TMB'ın çıkarları ikincildi. Fransa, Osmanlı'nın Merkezi Devletlere katılmasına karşı caydırıcı bir güç olarak kredi talebini kullanmalıydı⁵⁴⁶.

⁵⁴³ PRO.FO.881/10259X.

⁵⁴⁴ Burman, s. 299.

⁵⁴⁵ Kent, Bank, ss. 376-377, Burman, s.230.

⁵⁴⁶ Heller, ss. 139-140.

Daily Mirror, 24 Eylül’de Cassel’in krediden çekildiğini belirtecekti. Neden olarak da Fransız ve İngiliz hükûmetlerindeki memnuniyetsizliği gösterecekti⁵⁴⁷. *Temps* de Cassel’in İngiliz Dışişleri ile yaptığı görüşmeden ve kamuoyunda karşılaştığı olumsuz tutumdan sonra Osmanlı istikrazına katılımdan vaz geçtiğini yazmıştı⁵⁴⁸. İngiliz Dışişlerinin Fransız Hükûmetini desteklediği aşikârdı⁵⁴⁹. 26 Eylül’de Cassel Gulbenkian’a TMB’nin kredi görüşmelerinden çekilmek zorunda olduğunu, müzakerelerin siyaset bölgesine girdiğini belirtecekti⁵⁵⁰.

İngiliz Dışişlerinin istikrazın karşısında yer almasının ardından basında Cassel’in hareket tarzının uzlaşma temelli olduğu işlenecekti. Türk Hükûmetinin, TMB tarafından Fransa ile anlaşmaya varması için teşvik edildiği basında yer alacaktı⁵⁵¹. Cassel gerçekten de Fransa ile Cavit Bey arasında uzlaştırıcı bir role soyunmuştur. Burman’a göre Cassel, Osmanlı Bankasının Osmanlı ekonomisindeki önemini kavramıştı. Osmanlı tahvillerine ev sahipliği yapmak için Londra Paris’e göre daha zayıf bir ortaktı. Cassel de bunun farkındaydı; nitekim Temmuz 1910’da Smith’e Türk tahvilleri için Londra piyasasının uygunsuz olduğunu söylemişti. 21 Eylül’de Smith Cavit Bey’e ilişkilerin kesilmesine varıncaya kadar olayların ilerlemesine izin vermenin hata olduğunu, Fransa’dan ekonomik olarak bağımsız olmanın umulamayacağından mümkün olduğunca uzlaşmacı olunmasını öğütüyordu. Bu uzlaşmacı tutumun bir diğer nedeni de Cavit Bey’in herhangi bir kredi bulamadığı için baskı altında olmasıydı. Cassel TMB’nin en önemli destekçilerinden olduğundan bu durum Bankayı uzun vadede yıpratırdı. Bu nedenlerle Burman, Cassel’in Cavit Bey ile Fransızları uzlaştırmadaki motivasyonunun İngiliz politikasından ziyade kişisel ticari çıkarları gereği olduğunu belirtmektedir⁵⁵². Esasında Cassel ve Smith yapacakları başka herhangi bir şey olmadığından dolayı bu yönde davranmışlardı. Babington Smith “İngiliz Hükûmetinin görüşlerine aykırı hareket etmek istemediği için” Cavit Bey’e Fransızlarla uzlaşılmasını tavsiye etmişti⁵⁵³.

⁵⁴⁷ “No Turkish Loan”, **Daily Mirror**, 24 Eylül 1910.

⁵⁴⁸ “İstikraz-ı Osmani”, **Sabah**, 25 Eylül 1910.

⁵⁴⁹ “The Turkish Loan”, **The Manchester Guardian**, 4 Ekim 1910.

⁵⁵⁰ Conlin, Debt, s. 531; Richest Man, s. 87.

⁵⁵¹ “The Turkish Loan”, “No Contract Yet Signed”, **The Manchester Guardian**, 23 Eylül 1910.

⁵⁵² Burman, ss. 230-231. Cassel kredi meselesinden yaklaşık iki yıl sonra Cavit Bey ile olan görüşmesinde 1911 istikrazının görüşmeleri sırasında kendisinin hiçbir zaman Fransa ile bozuşmayı tavsiye etmemiş olduğundan, hükûmete yardım etmek istediği bir sırada İngiltere hükûmetinin engeli ile karşılaştığından bahsedecekti. Bkz. Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, s. 632.

⁵⁵³ Ahmad, 1908-1914, s. 141.

Bundan sonra Cassel, Türkiye ile Fransa arasında bir anlaşma zemini sağlamak amacıyla Paris'e gidecekti. TMB'nin ve Cassel'in, Dışişlerinin bilgisi ve onayı olmaksızın bir şey yapamayacakları basında özellikle yer almıştı⁵⁵⁴. İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Bertie de M. Pichon'un Cassel'in İngiliz Hükûmetinin onayı olmadan Türk Hükûmeti ile bir kredi anlaşması akdetmeyeceğini öğrenmekten çok memnun görüldüğünü bildirdi⁵⁵⁵.

Belli ki *Tanin* olan bitenden habersizdi. Gazete, İngiltere Dışişlerinin bu açıklamasını Fransız kamuoyunu yatıştırma amacı olarak yorumlamıştı. Londra muhabirinden gelen bilgiye göre ise Cassel, istikrazdan vazgeçmişti ve Türkiye ile Osmanlı Bankası arasında aracılığa soyunmuştu⁵⁵⁶.

Bu süreçte Cassel, Paris'e gitmiş ve Fransız Dışişleri Bakanı Pichon ile görüşmüştü. Babington Smith de tarafları uzlaştırmak adına Paris ve Londra'ya gitmek için İstanbul'dan ayrılmıştı⁵⁵⁷.

İngiliz Dışişleri 23 Eylül tarihinde Cassel'in kredi verdiğine yönelik haberleri tekzip etmiş ve Osmanlı'ya yönelik tavsiyelerini belirten resmi bir açıklamayı basına sunmuştu. İngiliz Dışişleri aynı zamanda Bertie'e Fransız Hükûmetinin krediyi borsaya kabul etmesi durumunda Cassel'in işbirlikçi tutumu dikkate alındığında, TBM'a da, pay verilmesini talep etmişti. Cassel'in kredi vermediği yönündeki haberler Fransa'nın ve Fransız basın tavrının değişmesini beraberinde getirmişti⁵⁵⁸. Fransa'da İngiliz basının ve İngiliz Hükûmetinin istikraza ilişkin tutumu oldukça olumlu karşılanmıştı. Buna göre İngiltere bu tutumu sayesinde hem İtilaf Devletlerine hem de Türklere de hizmet etmişti. *Temps* gazetesi İngiliz kamuoyunun Cassel'in projesine karşı düşmanlığı dikkate alındığında TMB'nin Londra'ya tahvil ihracına kalkışmayacağını belirtiyordu⁵⁵⁹.

Fransız basınının yorumuna göre İngiliz basını da bu açıklamadan memnun olmuştu. Fransız basınının aktardığına göre İngiliz *Pall Mall* Gazetesi, iki Hükûmetin

⁵⁵⁴ "The New Turkish Loan", "Sir Ernest Cassel and The French", **The Times**, 24 Eylül 1910; "The Turkish Loan", "Sir E. Cassel and the Foreign Office", **The Manchester Guardian**, 24 Eylül 1910; "L'emprunt Turc" **Le Temps**, 25 Eylül 1910; "L'Emprunt turc", **Le Journal des Débats**, 26 Eylül 1910.

⁵⁵⁵ PRO. FO.881/10259X.

⁵⁵⁶ "İstikraz Etrafında", **Tanin**, 27 Eylül 1910.

⁵⁵⁷ "The Turkish Loan", **The Times**, 27 Eylül 1910; "Efforts for Agreement", **The Manchester Guardian**, 27 Eylül 1910; "La Question de L'emprunt", **Le Journal des Débats**, 28 Eylül 1910.

⁵⁵⁸ Kent, Bank, s.377.

⁵⁵⁹ "The Turkish Loan", "Satisfaction In Paris", **The Manchester Guardian**, 24 Eylül 1910.

anlaşması bu kadar hızlı gerçekleşiyorsa Doğu'da izledikleri politikanın aynı olduğunu belirtmişti. Bu olayın samimi bir anlaşmanın sağlamlığını sınavacak harika bir fırsat sağladığını da eklemişti. Şüphesiz ki Türkiye giderek Almanya ve Avusturya ile yakınlaşıyordu; bu yüzden Fransa'nın Türkiye ile olan ilişkilerinde oldukça dikkatli olması normaldi. Aynı nedenden dolayı İngiltere de tam olarak aynı tutumu benimsemişti. Hiç şüphesiz mevcut koşullarda Üçlü anlaşma güçleri arasındaki en ufak bir soğukluk kötü bir etkiye neden olacaktı. Sadece dostane ilişkilerimizden dolayı değil aynı zamanda Türkiye ve Avrupa'nın çıkarlarına uygun olduğu için de Fransa'nın sorunu İngiltere'nin de sorunu⁵⁶⁰.

İstikraz sürecinde en dikkat çekici yazı *The Guardian*'da yer almıştır. Gazete, İngiltere'nin İngiliz finansçıları krediye katılım konusunda engellemesi durumunda üç önemli problemle karşılaşacağını belirtmektedir. İlk olarak üzerinde durulan nokta Fransa tarafından uygun bulunmayan noktaları İngiltere'nin de desteklemesi gerektiği; ancak bu durumun İngiltere'nin tek bir politik tarafın, Üçlü İtilaf bloğunun, içinde olduğunu dolaylı olarak onaylaması anlamına geleceğidir.

Gazeteye göre ikinci olarak üzerinde durulması gereken nokta Fransa'nın taleplerinin desteklenmesinin İTC'nin İngiltere'ye yabancılaşmasına neden olacağıdır. Türkiye ile ilişkilerde olumsuz bir başlangıç yapılmış, yanlış bir politikanın sonucunda 31 Mart isyanında, karşı devrim sırasında, Abdülhamit'in ve gericilerin yanında olunmuştu. İTC'nin de yanlışları vardı; fakat yapılması gereken ihtiyaç duydukları yenilikleri yapabilmeleri için Türklere destek ve teşviğin sağlanmasıydı.

Üçüncü olarak belirtilen nokta Fransa'nın taleplerinin onaylanması durumunda bunun İngiltere'nin şimdiye kadar yaptığından daha kesin bir biçimde İtilaf Bloku ile ilişkisini kabul ettiği anlamına geleceğidir. "İngiltere, partnerinin eylemlerinden dolayı şiddetle rahatsız olan ama rakip firmanın faaliyetlerinden korktuğundan dolayı onlarla sürtüşemeyecek durumda olan bir adam gibiydi". *Blue-Book*'da yer aldığına göre Grey, Rus Dışişleri Bakanı Isvolsky'e ne olursa olsun samimi ilişkilerin sürdürülmesinden yana olduğunun güvencesini vermişti. Bu durumda Fransa ile Türkiye arasında yaşanacak herhangi bir sorun karşısında Fransa'ya doğrudan destek verilmesi de olasıydı. İngiltere açısından Almanya karşıtı saffi koruma amacı yanında her şey ikincilleşmiş görünmekteydi.

⁵⁶⁰ "L'Emprunt Turc", *Le Journal des Débats*, 26 Eylül 1910.

Yavaş yavaş yayılan bilgiye göre Cassel Dışışlerinin bilgisi ve onayı olmadan kredide yer almayacaktı. Gazeteye göre bu Fransa'nın onayı olmadan Türkiye'ye kredi verilmeyeceği manasına gelmektedir. *The Guardian* İngiltere'nin hiç değilse Fransız Hükûmetine isteklerini yumuşatması yönünde çağrı yapabileceğini belirtmektedir. Diplomaside karşılıklı özveri olmalıydı; ancak görünen o ki İngiliz dış politikası daha çok verici konumdaydı⁵⁶¹.

İngiliz *The Economist* dergisi “Türk İstikrazı ve Ecnebi Politikası” adlı makalesinde Fransa'nın istikraz meselesindeki tutumunun eleştirilebileceğini bununla birlikte TMB'nin tutumunu da adi bir rekabet olduğunu belirtmiştir. Fransa, tahvilleri borsaya kabul edip etmeme hakkına sahipti ve bunu bazen bankaların çıkarlarını bile dikkate almadan sadece politik gayelerle bir silah gibi kullanmaktaydı. *The Economist* Fransa Hükûmetinin, istikraz edilen paradan başka memleketlerde harcanacak miktara eşit bir miktarın Fransa'da harcanmasını talep etmekle ülkesi için faydalı bir iş yaptığını belirtir.

The Economist, Fransa'nın siyasi nitelikteki taleplerini ise eleştirmektedir. Cezayir ve Tunus ile ilgili siyasi talepleri istikrazın kabulüne şart koşturma, iktisadi kaynaklardan mahrum bir ülkenin mali taleplerini, siyasi imtiyaz istemine aracı olarak kullandığını ve bu şekilde makul olma sınırını aşmış olduğunu belirtmektedir. Fransa'nın bu tutumu karşısında Türkiye'nin müzakereyi reddetme ve başka kaynaktan para temin etme hakkı vardır. Bu şekilde davranan Türkiye, TMB'a başvurmuştur. TMB da Fransa'nın taleplerinde ısrarcı olması durumunda krediye katılım sağlamayı vaatetmiştir. *Economist*, TMB'nin durumunun çok zor olduğunu belirtmektedir. Cassel Deutsche Bank ile müzakereye giriştiği için eleştirilerin hedefi olmuş, vatanseverliğe aykırı davrandığı, Osmanlı'ya yardım etmekle İttifak Devletlerini destelemiş olduğu yolunda ithamlarla karşılaşmıştı.

TMB, İngiltere'nin İttihatçılara karşı duyduğu sempatiyi onaylamak ve pekiştirmek amacıyla, bu hislerin başka taraflardan gösterilecek ekonomik kolaylıklar ile bozulmasını engellemek adına İngiltere Dışışlerinin isteği ile değilse de onayı ile kurulmuştu. Bu “bahtsız” müessese nihayetinde iyi bir iş yapma fırsatını yakalamıştı. *The Economist*, TMB'nin başarılı olmasına mani olanların yine Dışışlerinin önde gelen isimleri olduğunu belirtmektedir.

⁵⁶¹ “The Turkish Loan”, **The Manchester Guardian**, 24 Eylül 1910.

The Economist, İngiliz Dışışleri ve basınının Fransa'da kabul edilmeyen mali işlemin İngiltere'de de kabul edilmeyeceği kanaatindeyse bunun yeni ve eleştirilecek bir konu olduğunu belirtmektedir. Buna göre TMB, kuruluş maksadına ait işlerle uğraşamaz sadece basit sarrafiye muamelesi ile uğraşır demektedir. TMB Fransa Hükûmeti ile ters düşme kaygısıyla Türkiye'ye yardım etmez ve Fransa Türklerden dilediği gibi intikam almaya girişirse Osmanlılar, İngilizlerin kendilerine karşı gösterdiği samimiyetin sahte olduğunu düşünebilir ve dolayısıyla Üçlü İttifak'a yaklaşabilirlerdi. Bu dönemde Türk istikrazının İngiliz piyasasında tedavüle çıkarılamayacağı kanaati yaygındı. *The Economist*, bundan on sene önce aynı şeyin Rusya için söylendiğini oysa bugün Rusların İngiltere ile istikraz yaptıklarını belirtmektedir. *Economist*, İngiltere'de Almanya karşıtlığı bu kadar yoğun olmasaydı İngiltere'nin Türkiye'ye kredi verebileceğini böylece Türkiye'nin Üçlü İttifak'a yanaşmayacağını belirtmektedir. *Economist* bir adım daha ileri gitmekte ve İstanbul'da İngiliz ve Alman bankaları arasında yapılacak ittifakın İngiltere ile Almanya beyninde de daha iyi bir anlaşma zemini sağlayacağını belirtmektedir⁵⁶².

Basında, TMB'nin idari kadrosundaki isimlerin Türk maliyesinde önemli mevkilere geldikleri yönünde haberler çıkacaktı. *Frankfurter Zeitung* Babington Smith'in mali müşavir olarak atandığını belirtecekti⁵⁶³. *Yeni Gazete* Laurent'in istifa ettiğini ve Smith'in onun yerine mali müşavirliğe atandığını yazmıştı. *Tanin*, bu haberleri tekzip etmiş, şu an böyle bir durum olmadığını belirtmişti. Bununla birlikte Smith'in iktisadi konulardaki yeteneği ve ülkenin çıkarlarından yana olması göz önünde bulundurulduğunda mali müşavirliğe tayinlerinin memnuiyet verici olacağını belirtmekten geri durmamıştı⁵⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nde yabancı bankaların hükûmetleri ile ilişkileri bu kurumların kaderini tayin ederdi. İngiltere'nin siyasetinde TMB önceliğe sahip değildi. İngiltere'nin önceliği Fransa ile olan *entente* idi. Dışışlerinden Nicolson 4 Ekim tarihinde Cassel ve Smith'e antantı sürdürmenin İngiliz politikasının temel gayesi olduğunu bildirdi. Mallet de İngiliz Dışışlerine, İTC'nin politikalarının ülke

⁵⁶² "Osmanlı İstikrazı ve Politika", *Tanin*, 10 Teşrin-i Evvel 1910; "İstikraz ve Politika", *Yeni İkdâm*, 10 Teşrin-i Evvel 1910; "Osmanlı İstikrazı ve Politika", *Sabah*, 10 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵⁶³ "İstikraz Etrafında", *Tanin*, 27 Eylül 1910.

⁵⁶⁴ "İstikraz Meselesi", *Tanin*, 25 Eylül 1910.

çıkarlarına aykırı olduğunu; önemli olanın Fransa ile kurulan ilişkiler olduğunu ve TMB'nın çıkarlarının fazla bir öneme sahip olmadığını belirtmişti.

Credit Mobilier ile yapılan müzakerelerde İngiliz grubun krediye katılımı konusunda anlaşma sağlandıysa da Cassel krediye, TMB'nın temsilcisi değil bağımsız bir İngiliz sermayedar olarak katılacağını öğrenmiş ve buna karşı çıkmıştı⁵⁶⁵. İngiliz Büyükelçisine göre Cassel, Türklerin yardımına girerek hem Fransa'nın ve Osmanlı Bankasının politikası aleyhinde bir tutum sergilemiş hem de siyasi olarak İngiltere ile uyum içinde olmayan İttihat ve Terakki'ye destek vermişti. Buna göre Cassel, istikrazın siyasi yönünü kavrayamadığını ortaya koymuştu. Cassel'in yardımına koştuğu ülke ileride bir 'cadaloza' dönüşebilirdi⁵⁶⁶.

Babington Smith ise aynı zamanda Osmanlı Bankası için TMB'nın kurban edilmemesi adına İngiliz Dışişlerini ikna etmeye çalışıyordu. Smith, ülkelerini yeniden örgütleme çabasında olan İTC'ye dostluk göstermenin değerli olduğuna inanmaktaydı. Bununla birlikte Smith, 1910 yazında İngiliz politikasının geçirdiği değişimi farketmemişti. Parker'ın görüşleri ise İngiltere'nin konuya bakış açısını özetliyordu. Buna göre değişen İngiltere'nin politikası değil, Türkiye'deki koşullardı. Makedonya konusunda sert bir tutum takınılmış; Yunanistan'a karşı düşmanca bir politika izlenmiş; askeri hazırlıklara girilmişti. Türkiye Milli Bankası işe başladığında İngiltere, bu ülkenin kendisini yenileyeceği bir sürece gireceğini ümit etmişti. Bu durumda İngiliz finansı ülkede daha etkin olabilirdi; ancak mevcut resimde Türklerin İngiliz çıkarları aleyhine çalışacağı ve aynı zamanda iflasla sonuçlanacak bir savurganlık politikası izleyeceği izlenimi vardı⁵⁶⁷.

Smith, 4 Ekim 1910 tarihli, Sir E. Cassel ile birlikte yapılan görüşmelere ilişkin memorandumunu Dışişlerine göndermişti. Burada Türkiye Milli Bankasının, Osmanlı Hükûmetine zor durumda yardım etmeye çalışırken tamamen İngiliz Hükûmetinin görüşlerine uygun davranma ve bu görüşler uyarınca Bankanın oluşturulma amaçlarına hizmet etme arzusuyla hareket ettiğini belirtmişti⁵⁶⁸.

Babington Smith 7 Ekim'de Arthur Nicolson'a Türkiye hadisesinde yeni bir etkenin ortaya çıktığını bunun da kamuoyunun gücü olduğunu belirtmişti. Smith'e

⁵⁶⁵ Kent, Bank, ss. 376-378.

⁵⁶⁶ Graves, s. 99.

⁵⁶⁷ Heller, s. 140.

⁵⁶⁸ PRO. FO.881/10259X.

göre kamuoyunu şekillendirmek adına tecrübesizlik, şovанизм ve daha pek çok şeye şahit olunmaktaydı; bununla birlikte bu yeni dönemde eski rejimde sayılmayan yeni bir güç vardı. Smith, zorlama ile amaca ulaşmanın başarısız olacağını belirtiyordu. Olumlu sonuç Türkiye'ye gerçek ve samimi bir şekilde yardımla, hatalara karşı gösterilen toleransla mümkün olabilirdi⁵⁶⁹.

Aynı tarihte Babington Smith, İngiliz Dışışlerine hitaben kendisine haksızlık yaptığını belirten bir mektup kaleme almıştı. Smith, Dışışlerinin, TMB'ı kuruluş aşamasında teşvik etmekle birlikte kredi görüşmelerinden çekilmelerine neden olduklarını belirtmekteydi. Smith'e göre İngiliz Dışışlerinin politikası değişime uğramıştı. Bu durumda TMB bağımsız tutumunu devam ettiremezdi. Smith, TMB'ın tasfiye edilmesinin daha münasip olacağını dile getirmekteydi. Smith, *entente*'nin İngiliz finans gruplarının silinmesi ile sonuçlanabileceğini belirtmekteydi. Nihayetinde İTC, İngiliz politikasını Fransız politikasına bağlı olarak değerlendirecekti.

İngiliz Dışışleri, politikalarının değişiminden İTC'yi sorumlu tutmaktaydı. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde ve TMB kurulduğunda Türkiye yeni bir döneme giriyor izlenimi yaratılmıştı. Bu durumda İngiliz sermayesi Türkiye'de gelişme kaydedebilirdi. İçinde bulunulan dönemde ise İngilizlere göre Türkler, İngiliz menfaatleri aleyhinde çalışan müsriflerdi. Dışışleri Türklerin aşırı harcamalarını kolaylaştırma konusunda Fransızlarla rekabet etmeyi istemediklerinden kredi meselesine karışmak istememişlerdi. Aşırı harcamalar engellendiği durumda İngiltere, TMB'ın girişimlerinin karşısında durmayacaktı⁵⁷⁰.

Ekim 1910'da Fitzmaurice, Lloyd George'a bir mektup yazmış ve kredi görüşmeleri ile ilgili görüşlerini bildirmişti. Burada borçlanmanın en önemli konu olduğunu ve Türk-Romen anlaşmasının tamamlandığını belirtmişti. Buna göre TMB ile Abdülhamit'in bankaları arasındaki düşmanlık ve bankanın duruma müdahil olması Üçlü İhtilafın Türkiye'ye karşı elini zayıflatacak ve onları Orta Avrupa'nın yörüngesine itecekti. Fitzmaurice'e göre Dışışleri Bakanlığı 1909'da olduğu gibi Cassel'e Paris'te mali anlamda istediğini yapmakta özgür olduğunu; bununla birlikte Fransa ile olan antant ilişkilerini unutmamaları gerektiğini söylemeliydi. Fitzmaurice,

⁵⁶⁹ Conlin, Debt, s. 538.

⁵⁷⁰ Kent, Bank, s.378.

Cassel için “bizim süngülerimizin gölgesinde, büyük kısmı Mısır’dan olmak üzere 20,000,000 sterlin kazandı” demektedir. Fitzmaurice, bir yılın sonunda bankanın %6 kâr payı dağıttığını yani zarar etmediğini belirtmektedir.

Fitzmaurice’ye göre Osmanlı Bankasının geçmişi ne olursa olsun İttihat ve Terakki Fransız şartlarını kabule zorlanmalıydı. Ona göre Cavit Bey Osmanlı Bankasına karşı önyargılıydı. Fitzmaurice, Hüseyin Cahit’in Osmanlı Bankası ve Fransızlar aleyhine bir dizi sert makale yazdığını ve O’nun TMB yönetim kurulunda olabileceğini belirtmektedir. TMB, Hükûmet ile yakın ilişki içindeydi. TBM yönetim kurulunun eski üyelerinin İttihat ve Terakki’de olduğunu belirtmektedir. Fitzmaurice’ye göre bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti ile eski rejimden kalan Osmanlı Bankası arasında bir mücadele idi. Cassel ise İngiliz Hükûmetini, Almanların memnun olacağı biçimde işin içine sürüklemişti. Fitzmaurice bu olayı Temmuz 1908’den beri karşılaşılan en önemli konu olarak tarif etmekteydi. Fitzmaurice, Cavit Bey ile ilgili şüphelerini tekrarlamış ve O’nun ülkeyi Osmanlı Bankasının esaretinden ve tiranlığından kurtarmaya çalışıyormuş gibi yaptığını ama esasında Hükûmet kontrollünde bir mali politikadan kurtulmak istediğini, Siyonist emellerle Yahudi uluslararası sermayesine dayanmak istediğinin söylendiğini belirtmişti⁵⁷¹.

Alman basınındaki algı aslına uygun olarak Cassel’in İngiliz Dışişleri tarafından sınırlandırıldığı şeklindeydi. *Cologne Gazette* ve *Kölnische Zeitung*’a göre İngiltere’nin Cassel’i sınırlamasında, İngiliz vatandaşlarının özel çıkarlarını Fransa’nın siyasi çıkarları karşısında ikinci plana atmasında siyasi nedenler etkili⁵⁷².

Le Temps ise Fransa’nın kendisine güvenen tavrını yansıtmaktaydı. Gazete, krediyi İngiltere’nin temin etmeyeceğini, Almanya’nın yapamayacağını ve Türkiye’nin tekrar Fransa’ya döneceğini yazmaktaydı⁵⁷³. Hüseyin Cahit, bunu köşesine taşımakta gecikmemiş ve “...İnşallah. Fakat ne vakit [Fransa] Türkiye’nin ikinci bir Fas olamayacağını anlarsa” diye cevap vermişti⁵⁷⁴.

Genel kanı İngiltere’nin Osmanlı istikrazına uygun olmadığı yönündeydi; nitekim Londra’da Osmanlı tahvillerine rağbet yoktur. 1909 istikrazı bunu

⁵⁷¹ Berridge, ss. 357-359.

⁵⁷² “German Press Criticism”, **The Times**, 27 Eylül 1910; “French and Turkish Loan”, “German Interests Menaced”, **The Manchester Guardian**, 27 Eylül 1910; “İstikraz Etrafında”, **Tanin**, 28 Eylül 1910.

⁵⁷³ “The Turkish Loan”, “Negotiations Continuing”, **The Manchester Guardian**, 24 Ekim 1910; “The Turkish Loan”, “Comment in Paris”, **The Times**, 24 Ekim 1910.

⁵⁷⁴ “Hakikati Söylemek İçin”, **Tanin**, 29 Teşrin-i Evvel 1910.

göstermiştir. Ancak çok uygun fiyatlarla Londra’da istikraz yapılabilirdi. TMB ise yeterince müşteriye sahip bir banka olmadığından Fransa veya Almanya ile işbirliği yapmayı düşünebilirdi. TMB’nin kurulması, Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişmesi ve Osmanlı Bankası tekelinin sonlanması açısından önemliydi ve İngiltere de olumlu karşılanmıştı. Cassel’in, TMB için çalışmasının Londra tarafından layık olduğu derecede takdir edilmemesi şaşkınlık yaratmaktaydı⁵⁷⁵.

Cassel ise pes etmemişti. Bu aşamada bir İngiliz-Amerikan sermaye grubu da istikraza katılmak isteyecekti⁵⁷⁶. Cassel de bu grubun içerisinde yer alacaktı. *The New York Times*’a (NYT) göre Cassel İngiltere’nin tutumu karşısında Amerika sermayedarlarına başvurmak zorunda kalmıştı. NYT, Cassel’in talep ettiği meblağın yarısını Amerika’dan yarısını da Londra’dan temin edebileceğini, New York piyasasının istikrazda yer almasının İngiltere’nin bütün kararsızlığını ortadan kaldıracağını belirtmişti. Gazete, Osmanlı’nın bu parayı savaş gereçleri almak için kullanacağından emindi ve bu durumda Amerika’nın sorumluluğunun büyük olacağı kanaatindeydi. İstikrazın akdedilmesinin ardından Türkler Yunanistan’a savaş açarlarsa diğer Balkan devletlerinin ve Rusya’nın da müdahil olacağını ve genel bir savaşın patlak vereceğini dahi iddia etmekteydi. Bu nedenle Fransa’nın Üçlü İttifak’ın bir üyesi olan Macaristan’a ve Türkiye’ye kredi vermediğini, Amerika’nın parası olmadıkça savaşın olmayacağını belirtmekteydi⁵⁷⁷.

Amerikalı grubun başında bulunan Jacop Schiff, Osmanlı Hükûmetine telgraf gönderek, kendilerine 1,000,000’luk bir kredi verebileceğini bildirmişti. Bu teklif karşısında Maliye Nezareti gereken evrakları sunmadan kendileri ile görüşmeye girişilemeyeceğini gruba bildirecek ve teklif bir daha gündeme gelmeyecekti⁵⁷⁸.

Ekim sonunda Cavit Bey ile Cassel arasında TMB’nin krediyi üstlenmesine dair yazışmalar da olmuştur. Cassel burada krediyi ancak Dışişlerinin isteği ile alabileceğini belirtmiştir⁵⁷⁹.

İngiliz Dışişleri meseleyi Bağdat demir yolu ile ilişkilendirerek ele almıştı. Dışişleri, Cavit Bey’e Bağdat demir yolu anlaşmasının Türkiye’ye fayda

⁵⁷⁵ “İstikraz Etrafında” **Tanin**, 2 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵⁷⁶ “The Turkish Loan”, **The Manchester Guardian**, 28 Ekim 1910; “The Turkish Loan The German Bank Syndicate”, **The Times**, 28 Ekim 1910.

⁵⁷⁷ “İstikraz Hakkında”, **Sabah**, 31 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵⁷⁸ “İstikraz Meselesi”, **Yeni İkdâm**, 1 Teşrin-i Sani 1910.

⁵⁷⁹ Kent, Bank, s. 379.

sağlamadığını ve bölgedeki İngiliz menfaatlerine uygun olmadığını belirtmişti. Cavit Bey ise bu durumun ülkenin yararına veya zararına olduğuna sadece kendilerinin karar verebileceği cevabını vermişti⁵⁸⁰.

Bunun üzerine İngiltere, Bağdat demir yolu konusunda anlaşma sağlanana kadar yardım hakkını saklı tutacağını belirtecekti. Türkiye'nin İngiliz ve Fransız hâkimiyeti altında kalmaması gerektiğini ve bu ülkeye koşulsuz olarak kredi sağlanması gerektiğini belirten Wilhelm'in emri ile Deutsche Bank hemen işe girişecekti. Almanların bu yardımı Osmanlı'da Alman taraftarlığını arttıracak ve Almanların tek güvenilir müttefik addedilmesini beraberinde getirecekti⁵⁸¹.

Eş zamanlı olarak Fransa ile görüşmeler devam etmekteydi. Görüşmeler bir yandan Türkiye'nin Fransa Büyükelçisi Naum Paşa ve Büyükelçilik finans danışmanı Gulbenkian ile diğer yandan Fransız Dışişleri Bakanı Pichon ve Fransız Maliye Bakanı Cochery arasında gerçekleşmişti⁵⁸².

Cassel'in ardından Gulbenkian da arabulucu olarak devreye girmek istemişti. Ekim ayında yürütülen görüşmeler onun inisiyatifindeydi. Uzun müddet Cochery, Gulbenkian ve Osmanlı'nın Paris Büyükelçisi Naum Paşa arasında görüşmeler yaşanacaktı. Görüşmelerin başında Gulbenkian Babıali'nin hazine işlemlerini IOB'a devretmeyi kabul etmeyeceğini bildirmişti. Ona göre IOB çağa ayak uydurmayarak yanlış yapıyordu. Banka, Türkiye'nin siyasi dönüşümünü iyi değerlendirememişti. Gulbenkian, iki hükümetin IOB'ın statüsünü istişare etmesini önermişti. İlerleyen

⁵⁸⁰ Earle, Bağdat, s. 207.

⁵⁸¹ Feis, ss. 325-326.

⁵⁸² "The Turkish Loan", "French Negotiations Broken Off", **The Times**, 24 Ekim 1910. Gulbenkian aynı zamanda Londra ve Paris Büyükelçiliklerinde finans ve ekonomi danışmanı olarak görev almaktadır. Gulbenkian'ın ilk danışmanlık vazifesine ne zaman atandığı konusunda farklı ifadeler vardır. Gulbenkian anılarında, bir ya da iki yıl sonra Türk Hükûmeti tarafından Hükûmetin baş finans danışmanı seçildiğini aynı zamanda Paris ve Londra'da finans danışmanlığı görevini sürdürdüğünü belirtmektedir. Bkz. Hewins, s. 73. Conlin, Sadrazam Tevfik Paşa'nın 4 Aralık 1909'da Gulbenkian'a Londra'daki Osmanlı Büyükelçiliğine ticari ve mali müşavir olarak atandığının onaylandığına dair bir mektup gönderdiğine yer verir. Gulbenkian Temmuz ayında ise yine mali müşavir olarak Paris konsolosluğuna atanmıştır. Bkz. Conlin, Richest Man, s. 85. Ediger, 1902 yılında Gulbenkian'ın İngiliz vatandaşlığına geçip finans danışmanı olarak göreve başladığını belirtmektedir. Bkz. Ediger, s. 302. Okumuş, Gulbenkian'ın tanınmış bir Osmanlı tüccarı olarak bu işleri yapıyor olmasının mümkün olduğuna dikkat çekmekte ve onun fahri mali müşavirlik görevinde bulunduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte 1910 yılında Gulbenkian'ın bu görevi yürüttüğü ve Paris Büyükelçiliğine de finans danışmanı olarak atandığı bilinmektedir. 1912'de ise görevi sonlandırılmıştır. 1914'te Cavit Bey, Gulbenkian'ın tekrar söz konusu memuriyete tayinini istemiştir. Bkz. Okumuş, ss. 48-52. Gulbenkian ve Cavit Bey, yakın ilişki içerisindeyler. Onun Cavit Bey'in müşaviri olduğunu söyleyenler göze çarpmaktadır. Bkz. Avcıoğlu, Düzeni, ss. 153-154; Okumuş, ss. 51-52. Hewins de Paris ve Londra'daki finans ve ekonomi danışmanlığı için 1910 yılını işaret etmekte, 1912 yılında kıdemli finans danışmanı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Hewins, s. ix.

günlerde görüşmeler Pichon, Gulbenkian ve Naum Paşa arasında ilerledi. Pichon, Divan-ı Muhasebat'a yani Sayıştay'a ve Muhasebe-i Umumiye-i Maliye Müdüriyet-i Umumiyesine Fransız uzmanların atanması durumunda borsaya kabulün gerçekleşeceğini belirtilmişti. Bu husus üzerinden Pichon ile görüşmeler sonucunda anlaşmaya varılmıştı; ancak bu plandan Cavit Bey ve Cochery'nin haberi yoktu ve haberleri olduğunda her ikisi de bu anlaşmayı reddettiler. Fransız Maliye Nezareti ile Fransız Dışişleri arasında da görüldüğü gibi bir anlaşmazlık söz konusuydu.

Gulbenkian'ın Credit Mobilierin başını çektiği konsorsiyumda % 15'lik bir payı olduğu bilinmektedir. Kuşkusuz ki Gulbenkian'ın bu hissesi onun Cavit Bey'e Pichon'un teklifini kabul etmesi ve masaya tekrar oturması yönünde telkin yapmasında etkendi. Kasım ayında, Cavit Bey Deutsche Bank ile anlaşmadan birkaç gün önce Gulbenkian, Cavit Bey'e Credit Mobilier'in halen teklifle alakadar olduğunu hatırlatmıştı. 19 Eylül'de mali danışman olarak Gulbenkian, Credit Mobilier'e krediye katılım konusunu sorduğunda kote edilmesi karşılığında krediye katılmak istedikleri cevabını almıştı. Gulbenkian da görüşmelerde bu konuya dikkat etmişti; fakat sonuçta 22 Ekim'de Babıali Gulbenkian'ın kabul eder görüldüğü şartları reddetti.

Fransızlar ise bir süre sonra Osmanlı'nın Almanların teklifini garantide tuttukları sonucuna varmışlardı. Gulbenkian ise "bostan korkuluğu" idi. Cavit Bey tarafından kartların ortaya serilmesi amacıyla gönderilmişti.

İki Fransız uzmanın görevlendirilmesi fikri Cavit Bey tarafından daha önce dile getirilmişti. 24 Ekim'de Gulbenkian bunu Cavit Bey'e hatırlatarak önerinin neden reddedildiğini sormuştu. Gulbenkian'ın belirttiğine göre, Mahmut Şevket Paşa tarafından hareketlerinin sınırlandırılmasından şikâyet eden Cavit Bey bu dönemde kabineden istifa etmeyi dahi düşünmüştü⁵⁸³.

Fransız elçisi Bompart, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya Fransa'nın şartlarının onaylanmadığı durumda, istikraz tahvillerinin borsaya kabul edilmeyeceğini son kez yineledi. Fransa'nın şartları şu şekildeydi; Divan-ı Muhasebat evrakını incelemek ve divanın çalışmalarına nezaret etmek için bir Fransız müşavir atanması; Muhasebe-i Umumiye-i Maliye Müdüriyet-i Umumiyesinde bir Fransızın görevlendirilmesi ve yetki alanının Laurent'in talimatları uyarınca saptanması; İstikrazdan sağlanacak meblağ ile diğer devletlere verilecek siparişlere denk bir siparişin Fransa'ya

⁵⁸³ Conlin, Debt, ss.532-534, 543; Richest Man, ss. 87- 88.

verilmesi⁵⁸⁴; Osmanlı Hükûmetinin bütçesinin takibini sağlamak için alacağı tedbir ve düzenlemeleri Fransa'ya bildirmesi⁵⁸⁵.

Bu şekilde Osmanlı Bankası mali işlere bakacak ve kamu harcamaları konusunda onay makamı olacaktı. Harcamaların bütçeye uygun olmasını sağlayacaktı. Fransız Hükûmeti, Fransız görevlilerin finans danışmanı olarak atanmasını ve denetimde bulunmasını istemişti. Aynı zamanda Fransız uyuğundaki Tunuslu ve Cezayirli ile ilgili sorunların çözülmesi Fransız istekleri arasında yer almaktaydı.

Bir süre önce Fransa'nın Rus Büyükelçisi, Hükûmetine Türkiye'deki para yokluğundan ve Türkiye'nin ilerideki askeri büyümesinin sınırlandırılmasından elde edilen fırsattan bahsetmişti. Askeri açıdan Kafkaslar ve Kuzey İran'daki demir yolu inşaatları ve savaş gemisi elde edilmesi çok önemliydi. Bunlar içinse para gerekirdi. Yukarıda bahsi geçen isteklerden Fransız Hükûmetinin de az çok aynı noktalara odaklandığı görülmektedir. Türk Hükûmeti bu istekleri reddederken bu önerilerin ardında Rusya adına onların askeri gücünün sınırlandırılması amacının olmasından endişelenmekteydi⁵⁸⁶.

Fransa'nın ileri sürdüğü şartlar konusundaki ısrarcı tutumu Osmanlı basınında yeniden tartışmayı alevliyecekti. Muhalef bir çizgide olan *İkdam* gazetesi Fransa'nın şartlarının ülkenin haysiyet ve itibarına leke sürdüğünü, bu şartların anayasaya da aykırı olduğunu yazmaktaydı⁵⁸⁷. Hüseyin Cahit de Fransa'nın Osmanlı Bankasının "trejurari" işlevi görmesi talebini eleştirmekte bunun açıkça kontrol amacı taşıdığını belirtmektedir⁵⁸⁸. Hüseyin Cahit, Fransızların kendilerini çok fazla askeri harcama yapmakla suçladıklarını hâlbuki ülkede yabancı bir mali müşavir olduğunu, yine yabancılardan meydana gelen bir mali ıslahat komisyonu olduğunu, Fransa'ya müfettişlerin eğitime gönderildiğini belirtmektedir. Tüm bunlar karşısında ülkenin maliyesi hakkında eleştiride bulunan yabancı gazetelerin aslında kendilerini eleştirdiklerine dikkat çekmektedir⁵⁸⁹.

⁵⁸⁴ Sadece Fransa değil pek çok ülke benzer uygulamalarda bulunmuştur. Almanya da kendi sanayisi için bi takım avantajlar elde etmeden kredi vermeye girişmiyordu. Almanya, Bulgaristan'a karşı benzer bir uygulamada bulunmuş ve krediye katılımı reddetmiştir. Bkz. "The Turkish Loan", "Attitude of German Finance", **The Times**, 26 Ekim 1910.

⁵⁸⁵ "İstikraz", "İstikraz Şeraiti, Şeraitin Reddi", **Yeni İkdam**, 25 Teşrin-i Evvel 1910; "İstikraz", **Tanin**, 25 Teşrin-i Evvel 1910; "İstikraz Meselesi", **Sabah**, 25 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵⁸⁶ Feis, ss. 324-325.

⁵⁸⁷ "İstikraz Şeraiti, Şeraitin Reddi", **Yeni İkdam**, 25 Teşrin-i Evvel 1910.

⁵⁸⁸ "Fransızlar Ne İstiyor", **Tanin**, 29, Eylül 1910.

⁵⁸⁹ "Umur-u Maliyede Politikamız", **Tanin**, 30 Eylül 1910.

Block'a göre Fransızların Cavit Bey'e indirdikleri bu darbe aslında İttihat ve Terakki'yi yıkmak amacıyla indirilen bir darbeydi⁵⁹⁰.

Sadrazam Hakkı Paşa, Maliye Nazırı Cavit Bey ve Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Fransa'nın istikraz şartlarını reddettiklerini bildirecekti. Büyükelçi Bompard da görüşmelerin sona erdiğini belirtecekti⁵⁹¹. Bompard'a göre Cavit Bey, Adam Block, Babington Smith, Cassel tarafından temsil edilen bankerler tarafından şımartılmıştı⁵⁹².

Jacques Thobie, 1910 kredi görüşmelerinde Fransızların süreci kötü yönettiğine dikkat çeker. Paris'teki bakanlıklar arası rekabet burada kilit noktadır⁵⁹³. Kent'in konuya ilişkin görüşü Credit Mobilier ile görüşmelerin Fransız Maliye Bankanı Cochery'nin entrikaları yüzünden aksadığı yönündedir. Fransız Dışişleri Bakanı Türkiye tarafından kabul edilebilir şartlar önermekteydi; ancak Osmanlı Bankası ile yakınlığı olan Fransız Maliye Bakanı anlaşma maddelerini geri çevirecekti. Sözleşmesinin geçerliliğini yitirmesinden endişelenen Credit Mobilier grubunun Cochery'e baskı yapması üzerine geri adım attıysa da bu kez Türkiye anlaşmayı reddetmişti⁵⁹⁴.

Mayıs ayından itibaren Fransa ve İngiltere ile süregelen görüşmelere rağmen bir türlü imzalanamayan anlaşma, Fransa ile müzakerelerin sona ermesinden yaklaşık on beş gün sonra Deutsche Bank grubu ile imzalandı⁵⁹⁵. Banka yöneticilerinden Helfferich, yapılan anlaşma ile Almanların Türkiye'de eriştikleri konumun Abdülhamit devrinde bile erişemedikleri bir mevkiye ulaştığını söylemişti. Mahmud Muhtar Paşa da Almanların bu istikraz sayesinde Hükûmetin itimadını sağladığını ve demir yolunun Bağdat'a ve bir liman inşası şartıyla İskenderun'a kadar uzatılması konusunda Almanlarla anlaşmaya varıldığını belirtmektedir⁵⁹⁶.

Osmanlı Hükûmeti ile Alman Bankalar konsorsiyumu arasında önce 7,000,000 ertesi yıl da 4,000,000 olmak üzere toplam 11,000,000 Osmanlı lirası tutarında kredi verilmesi konusunda anlaşma sağlandı. Tahvillerin alım fiyatı 84, faiz oranı %4 ve

⁵⁹⁰ Ahmad, 1908-1914, s. 142.

⁵⁹¹ "The Turkish Loan", "Responsibility for the Rupture", **The Times**, 27 Ekim 1910.

⁵⁹² Ahmad, 1908-1914, s. 138.

⁵⁹³ Bkz. Jacques Thobie 'Finance et politique: le refus en France de l'emprunt ottoman 1910', **Revue Historique**, Cilt: 239, Sayı: 2, 1968, ss. 327-350; Conlin, Debt, s. 526.

⁵⁹⁴ Kent, Bank, ss. 378-379.

⁵⁹⁵ "The Turkish Loan", "A Agreement with German Group", **The Manchester Guardian**, 3 Kasım 1910.

⁵⁹⁶ Mahmud Muhtar, s.120.

itfası %1'di⁵⁹⁷. Daha sonra bu meblağın 4,000,000 değerindeki ikinci kısımdan vaz geçilmiş ve istikraz meblağı 7,040,000 olarak kesinleşmiştir. İstanbul gümrük gelirlerinin bir kısmının karşılık gösterildiği, 1910 Kasım'ında otuz bir Alman ve Avusturya bankası adına hareket eden Deutsche Bank ile imzalanan bu anlaşma 1911 Gümrük İstikrazı olarak geçmektedir⁵⁹⁸.

Yerli ve yabancı basın istikrazın siyasi şart öne sürmeksizin imzalandığını belirtmekteydi. Bununla birlikte Fransızların şartları ile kıyaslandığında Almanya ile yapılan anlaşmada yaklaşık 250,000 lira zarar edilmişti⁵⁹⁹.

İstikraza ilişkin bir eleştiri de Abdülhamit'in bile o kadar ihtiyaç zamanında Hükûmetin en emin teminatı kabul edilen gümrük varidatının karşılık gösterilmesine aklının yatmadığıdır. Block, bu eleştirinin doğru olmadığını, Abdülhamit'in, İstanbul ve taşra gümrük varidatını karşılık göstermek istememesinin nedeninin bu varidatları ihtiyacı her an artan hazine-i hassaya tahsis etmiş olmasından ileri geldiğini belirtmektedir⁶⁰⁰.

Hüseyin Cahit köşesinde, "*Londra istemez Berlin yapamaz*" iddiasının birinci kısmının gerçekleştiğini yani İngiltere'nin yapmak istemediğini; ancak ikinci kısmının gerçekleşmediğini Almanya'nın başarılı olduğunu belirtmektedir. Almanya ile yapılan anlaşmanın Fransa ile yapılması planlanan anlaşmadan daha az kârlı olduğunu; ancak gelinen noktada konunun menfaat değil haysiyet ve namus meselesi haline geldiğini belirtilmiştir ve kendilerinin Almanya ile anlaşma yapmak zorunda bırakıldığına işaret etmiştir⁶⁰¹.

⁵⁹⁷ "Turkish Loan", "The German Agreement", **The Manchester Guardian**, 7 Kasım 1910. Kredi şartlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. "The Turkish Loan", "Signature of the Contract", **The Times**, 10 Kasım 1910; "The Turkish Loan", "Secured By a German Syndicate", "A Possible £ 21,000,000", "Times Correspondent", **The Manchester Guardian**, 10 Kasım 1910; "The Turkish Loan", "Composition of the German Syndicate", **The Manchester Guardian**, 11 Kasım 1910; "İstikraz", **Tanin**, 10 Kasım 1910. Kredi'nin *Tanin* gazetesine yansımalarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Faysal Mayak, **Tanin Gazetesine Göre II.Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2008, ss.5-48.

⁵⁹⁸ Yeniay, Yeni, s.106.

⁵⁹⁹ "Turkish Loan Concluded", **The Observer**, 6 Kasım 1910. *Times*, Almanlarla akdedilen anlaşmada tahvil ihraç oranının brüt 84 olduğunu, bu miktarın 81,5-82 nete tekabül etmekte olduğunu oysa Credit Mobilier'in 86 net teklif ettiğini ve Osmanlı Bankasının çok daha iyi şartlar teklif edeceğini belirtmişti. Gazete, Osmanlı'nın en az 240,000 Osmanlı Lirası fazladan ödeyeceğini yazmıştı. Bkz. "The Turkish Loan", "Terms of the Contract", **The Times**, 8 Kasım 1910.

⁶⁰⁰ "Bir Ecnebinin Şehadeti", **Tanin**, 24 Kanun-ı Evvel 1910.

⁶⁰¹ "İstikraz", **Tanin**, 8 Teşrin-i Sani 1910.

Anlaşmanın imzalanmasının ardından 1910 Kasım'ında Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Babington Smith'e, mali işlemlerin sadece iş meseleleri olarak ele alınması gerektiğini, siyasetin karışmaması gerektiğini belirtmişti⁶⁰². Cavit Bey'e göre Almanlar doğrudan borçla ilgili olmayan hiçbir konuya değinmemişler, Türkiye'nin gururunu kırıcı şartlar ileri sürmemişlerdi. Almanya'nın bu tutumu zor durumda olan Türkler tarafından şükranla karşılanmıştı⁶⁰³.

Söz konusu borç anlaşması kuşkusuz ki Türk-Alman ilişkilerinde bir kırılmayı da ifade etmekteydi. II.Meşrutiyet'in ilanı ertesi görülen Türk-İngiliz taraftarlığı ve Alman aleyhtarlığı yavaş yavaş tersine dönmeye başlamıştı. Ermeni, Makedonya, Girit meselelerinde İngiltere ve Fransa'nın tavrı Türkiye ile ilişkilerini olumsuz etkilemişti. Süreci etkileyen bir olay da söz konusu kredi meselesi oldu⁶⁰⁴.

Büyük Devletler istikraza tepki vermekte gecikmemiş ve istikrazın yapıldığı hafta yabancı elçiler Babı Ali'ye sözlü nota vermişler ve Hükûmetin ödeme yükümlülüklerinin yerine getirilmesi, düzensiz borçların durumu, ücretler gibi konularda şikayetlerin çözümlenmesinde yaşanan gecikmeleri hatırlatmışlardır⁶⁰⁵.

Almanya ile istikraz yapılmasının ardından Fransızlar ellerindeki Türk tahvillerini satmaya başlamışlar ve büyük bankalar müşterilerini bonoların satılması konusunda uyarmışlardır. Bu durum Türk tahvillerinde beklenmedik bir düşüş yaşanmasına neden olmuştur. Türk konsolide tahvilleri haricinde Reji İdaresi, Osmanlı Bankası başta tüm diğer Türk tahvillerinde düşüş meydana gelmiştir⁶⁰⁶. Osmanlı basınında da İngiliz ve Fransız borsalarında Osmanlı tahvillerinin düştüğüne dair uyarılar yapılmıştır⁶⁰⁷.

2.1.2.2. 1910 İstikrazına ve Türkiye Milli Bankasına Karşı Tepkiler

İstikraz meselesinde Cassel'in ve TMB'nin rolüne ilişkin bir tartışma Meclis-i Mebusan'ın 1 Mart 1911 tarihli oturumunda gerçekleşecekti. Bu tartışma İngiliz basınına da yansımıştı. Habere göre aslen bütçenin tartışıldığı oturumda muhalif bir

⁶⁰² Fleet, İmtiyazlar, s. 349.

⁶⁰³ Ahmad, 1908-1914, s. 142.

⁶⁰⁴ Özyüksel, Bağdat, s. 229.

⁶⁰⁵ "Creditors on the Allert", *The Manchester Guardian*, 11 Kasım 1910.

⁶⁰⁶ "France", "The Turkish Loan Rupture", *The Times*, 4 Kasım 1910.

⁶⁰⁷ "Paris Borsası", *Yeni İkdâm*, 28 Teşrin-i Evvel 1910.

vekil olan İsmail Hakkı Bey söz almış ardından da Cavit Bey'in krediye ilişkin tutumunu eşleştirmeye başlamış ve suçu kabinenin ihtiyatsız tutumuna atfetmiştir. İlâveten siyonizmin süreçte önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. İsmail Hakkı Bey siyonist hareketin amacının Filistin'e Yahudi sığınmacılar yerleştirmek olduğunu hatırlatmıştır. Bunun üzerine Meclisteki Yahudi vekiller itirazda bulunmuşlardır. İsmail Hakkı Bey, Yahudiler tarafından Hayfa ve Şam'da geniş arazilerin ele geçirilmesinden bahsetmiştir. Şimdi de Siyonistlerin Hükûmeti kendilerinin yardımına müracaat etmeye zorlamak için Hükûmete finansal zorluklar yarattıklarını iddia etmiş, bunlar arasında Ernest Cassel'in büyük rol oynadığını belirtmiş ve son krediye işaret etmiştir. *The Manchester Gaurdian*, Talat Bey ve Sadrazam'ın İsmail Bey'in iddialarını çürüttüğü yönünde görüş bildirmektedir. Onlar siyonizmi bir ütopya olarak tanımlayıp, kredi ile ilişkisini yalanlamışlardır. Cassel hakkında ise onun İngiltere'nin en büyük finansçısı olduğu ve Türkiye'nin dostu olduğu söylenmiş ve krediye ilişkin de katılan bankalar birliğinin içinde Yahudi firmalar da olduğu ama çoğunluğunun Hristiyan olduğu belirtilmiştir⁶⁰⁸.

Gümülcineli İsmail Hakkı Paşa'ya göre istikraz meselesinde önemli bir nokta vardır. O da istikraz meselesiyle kendisini gösteren Siyonist harekettir. Bununda merkezinde yerleşim meselesi yatmaktadır. İsmail Hakkı Bey, Siyonist hareketin Arap topraklarındaki yerleşim hareketlerine dikkat çektikten sonra Kudüs, Şam, Hayfa civarında büyük akçeler vasıtasıyla arazi istimlâk etmek istediklerini, istimlâk ettikleri araziye de Avrupa'dan gelecek olan Müsevileri yerleştirmek istediklerini, hatta bunların kırmızı pasaport usulüyle orada yerleşmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Buna göre çeşitli Siyonist cemiyetler Hükûmete başvurarak yerleşim izni istemişler; ancak Talat ve Cavit Beylerce reddedilmişlerdir. Berlin merkezli Siyonist cemiyet, Osmanlı'nın Musevi göçmenlerine kapılarını açtığı takdirde üst makamlardaki Musevilerin bütün nüfuzlarını Osmanlı Hükûmetinin siyasî ve iktisadî ilerlemesi için sarf edeceklerini açıklamışlardır. Bu şekilde Osmanlı'ya ittifaklar yolu açılacaktır. İsmail Paşa bunların fettan ve akçalı adamlar oldukları için Osmanlı'yı zora sokup kucaklarına düşürmek ve kendilerine sığınmaya mecbur ederek maksatlarını

⁶⁰⁸ "Zionism and Finance", "Did Jews Hinder The Turkish Loan?", *The Manchester Gaurdian*, 3 Mart 1911.

gerçekleştirmek istediklerini belirtmiştir; fakat bugün o maksatlarında başarılı olamamışlardır.

İsmail Paşa, Osmanlı'da bunların kökleşmesi ilk defa olarak ne ile başladı? sorusuna Sir Ernest Cassel ve Millî Banka tarafından başladı cevabını vermektedir. Ona göre bu banka, onların sermayesiyle kurulmuş ve ismine Millî Banka denilmiştir. Bu Millî Banka burada kuvvetlenecek, zenginleşecek, memleketimizde birçok mali meseleyi eline alacak, çalışacak, kazanacak ve Osmanlı'da bir mühim mevki oluşturarak, Talat Bey tarafından reddedildiği söylenen maksada kavuşmak için, el altından çalışacaktı. İsmail Paşa bundan başka bilerek veya bilmeyerek bu kesimlere destek olanların varlığına işaret ederek sözlerine devam etmiştir.

İsmail Paşa'nın istikraz meselesine dair de itirazları vardır. İstikraz meselesi incelendiğinde *Credit Fonsiye* gibi ve Romanya'da daima arazî alım satımıyla meşgul olan *Credit Mobilier* gibi ve *Bank dö Derifos* gibi bankaların mevcut olduğunu, istikrazın bu Siyonist hâkimi bankalar tarafından yapılmak istenilmesi meselenin, Sadrazam Paşa'nın dediği gibi, öyle hayal diyerek geçilmemesini, önemle üzerinde durulması gerektiğini belirtmiştir.

Sadrazam Hakkı Paşa, İsmail Paşa'nın iddialarına tek tek değinmiştir. Öncelikle Yahudiler arasında yerleşim meselesinde Baron Hirsch'in ve Roschhilds'in önemli masraflar ettiğinin bilindiğini, bu isimlerin çeşitli bölgelere muhacir yerleştirdiğini belirtmiştir. Bunlardan biri de Arjantin'dir. Arjantin'de gerek Roschhilds ve gerek Baron Hirsch'in vakfından birçok kurum olduğunu ve Arjantin'e onbinlerce, yüzbinlerce Rusya'dan, Lehistan'dan, Almanya'dan göçen Musevi yerleştirildiğini belirtmiştir. Osmanlı'da da Suriye ve Filistin bölgeleri, göçmenlerin yerleştirilmesi için, bu zengin Musevilerin aklına gelmiştir. Osmanlı önce kabul etmekle birlikte Yahudilerin toplu halde yerleştirilmesini uygun görmediğinden daha sonra bu usulü kaldırmıştır. Yeni düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre Müslümanlar dışında devlet, dışardan göçmen kabul etmez olmuştur. Hakkı Paşa, bazı yerlerde zengin bir adamın arazi alarak ve tektük musevi getirerek, belki bir iki köy vücuda getirebilmesine ihtimal vermektedir; fakat aslında Suriye ve Filistin'de bulunan göçmen Musevilerin veya diğer Alman göçmenlerin savaştan önce gelmiş olduğunun görülebileceğini belirtmiştir. Sonraları tektük gelenler için Hükûmetçe, geçici ikamet izni anlamına gelen kırmızı pasaport verildiğini belirtmiştir. Hakkı Paşa, Dâhiliye

Nâzırı oldukları sırada Talat Paşa'nın, kendisine böyle muhacir getirmek için müracaat eden adamı reddettiğini, yine Maliye Nazırının da kabul etmediğini belirtmiştir.

Hakkı Paşa, bu istikraz meselesinin Siyonizim meselesi ile katiyen alakası olmadığını belirtmiştir. Cassel'in Mısır'da para kazanan, İngiltere tebaasından bir adam olduğuna işaret etmiştir. Cassel'in, bildiği kadarıyla ilk çalışma hayatına Osmanlı'da başladığını, sonra yine Osmanlı'da servet sahibi olduğunu, yani Mısır'a gittiğini belirtmiştir. Dolayısı ile Cassel'in doğu ile irtibatı ve bu bölgede birtakım işleri vardır. Hakkı Paşa, Cassel'in Mısır'da bir millî banka tesis ettiğini, bunun oldukça başarılı bulunduğunu; fakat bu süreçte hiç getirip de iki Musevi iskân ettirmemiş olduğunu belirtmektedir. Hatta bilâkis Mısır'ın sulaması için, oradaki birtakım şirketlerin tesisi adına hizmetlerde bulunduğunu belirtmiştir. Meşrutiyet'i takiben Kâmil Paşa Sadarete, kendisi Dahiliye ve Maarif Nezaretlerinde bulunurken Cassel'in bir millî bankanın teşkilini tasarladığını ve zannettiği kadarıyla Cassel'e de bu yönde bir arzunun; "Siz gelseniz, burada bir İngiliz bankası teşkil etseniz, burada İngiliz sermayesine bir temayül var, burada memleketin imarına İngiliz sermayeleri yardım etse iyi olur gibi" şeklinde beyan edilmiş olabileceğini belirtmiştir. Bu arzu neticesidir ki, bu banka kurulmuştur. Bankanın kuruluşu da Hüseyin Hilmi Paşa zamanındadır. Hakkı Paşa, bankanın yaptığı muamelelerin de bilindiğini yalnız geçen sene Şehremaneti istikrazı yaptığını belirtmiştir. Bu bankanın ne muamelelerinde ve ne de Hükûmetten olan isteklerinde zerre kadar Siyonizme ilişkin bir yön olmadığını vurgulamıştır.

Hakkı Paşa Cassel'i Osmanlı'nın dostu bir adam olarak tanımlar. Cassel, daima Hükûmete muhabbetini beyan etmiş bir adamdır. Eski İngiltere Kralı Edvard şahsî dostudur. Cassel, saraya girip çıkan bir adamdır. Bu adamın vaktiyle Musevi olup olmadığını bilmediğini; fakat Anglikan Kilisesine mensup olduğunu bildiğini belirtmiştir. Cassel, İngiltere'den zadehanlık, barounluk rütbesini almıştır. Bugün İngiltere'nin zadehanından ve en büyük iktisatçılarından sayılmaktadır. Cassel'in Osmanlı Devleti hakkında dostane hissiyatından emin olduklarını bu nedenle kendileri için kıymetli bir dost olduğunu vurgulamıştır. Yani, Osmanlı için bir zararı yoktur. Cassel gibi hakikaten işgüzar ve Hükûmetle ilişkileri gayet iyi olan bir adamın Osmanlı hakkında dostane duygular beslemesinin faydalı olduğunu belirtmiştir. Bu istikraz meselesinde Cassel'in bir ilgisinin olmadığını eklemiştir. Eğer İngiltere

Hükûmetince, Fransa Hükûmeti gibi, Osmanlı'ya bir istikraz vermek hususunda İngiliz sermayedarına izin verilmesi söz konusu olsaydı Hakkı Paşa'ya göre elbette Cassel, Fransızların yapmadığı istikrazı yapmaya hazırды. Hükûmeti bu yönde kendisini desteklemediğinden Cassel bu istikrazı yapamamıştır.

İstikrazda adları geçen Fransız gruba gelince bunların içinden bir tanesinin, ismi dolayısıyla Musevi olabileceğini ama buna dair bir bilgisi olmadığını belirtmiştir. Alman gruba gelindiğinde ise bu grubun Alman Hükûmetinin, Osmanlı'ya olan dostane ilişkilerinin bir delili olduğunu ve tabi ki kârlı addettikleri bir işi yapmak istediklerini belirtmiştir. Bu grubun başındaki Deutsche Bankın Almanya Devleti'nin en büyük bankası olduğunu belirtmiştir. Bu grupta elbet Avusturya Bankaları da vardır ve içlerinde Musevi olanlar da vardır ama çoğu Hristiyan bankalarıdır.

İsmail Paşa'nın bundan sonraki eleştirisi doğrudan Cavit Bey'e dir. İstikrazda meydana gelen başarısızlığın doğrudan doğruya Maliye Nazırının temkinli hareket etmemesinden ve daha doğrusu meseleyi lazım geldiği gibi müzakere edememesinden ileri geldiğini belirtmiştir. Buna göre Maliye Nazırı bu istikraza gizli bir tarzda girmiştir. Yani 1909 istikrazında yaptığı gibi beyanname ilanı suretiyle veya gazetelere istikraz yapacağını bildirmek suretiyle bu istikrazı akdetmemiştir. İsmail Paşa, Maliye Nazırının sırf istikraz yapmak için Avrupa'ya kadar gitmesini de eleştirmekteydi. Avrupa'ya giderken gazete muharrirlerine karşı, ben Paris'e istikraz için gitmiyorum demesi ve o istikrazı gizlemesi, usullere uygun değildir. Alman bankalarıyla akdolunan avans ve istikrazın 300 küsur bin liraya kadar millete zarar açtığının söylendiğini, bunun 600 bin lira râddesinde olduğunu da belirtmektedir⁶⁰⁹.

Ubeydullah Efendi bundan sonra konuya dâhil olarak, esasen o dönem, istikrazı yapamamaktan çok şey kazandıklarını belirtmişti. Milli çıkarlara uygun bulmadıkları istikrazları reddedeceklerini anlatmak istediklerini dahası para bulunamadığında dişlerini, tırnaklarını yiyip, oturacaklarını; fakat maliyenin bağımsızlığını muhafaza edeceklerini göstermek istediklerini belirtmişti. Burada 350 binin önemsiz olduğunu vurgulamıştı. Fransa para vermemişken İngilterenin de vermeyeceğinin aşikâr olduğunu bunu bile neden Maliye Nazırının İngiltere ile irtibata geçtiğini şöyle açıklamıştı; “O hareket İngiltere'ye hürmet ibraz etmekten

⁶⁰⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre (D):1, Cilt (C):3, İçtima Senesi (İS):3, İnikad (İ): 50, 16 Şubat 1326, ss.331-338

başka bir şey değil. Oraya başvurmak, oraya verecek diye gitmek değil, hürmet ibraz etmektir. Bununla bizim hürmet göstermiş olduğumuzu bilecektir.”⁶¹⁰

Cavit Bey de 22-23 Şubat 1911'deki bütçe görüşmelerinde 1908'den beri ekonomik gelişmeleri inceledi ve son bütçe görüşmelerinde herhangi bir Avrupa bankasını kayırmadığını veya cezalandırmadığını belirtti⁶¹¹.

Meclisteki ve basındaki tartışmaların yanı sıra *Şehrah* gazetesi yazarı olan ve İttihat Terakki'nin mali politikalarını eleştiren bir isim olarak karşımıza çıkan Zeki Bey'in de⁶¹² 1910 istikrazına yönelik ağır suçlamaları olmuştur.

28 Temmuz 1327/ 11 Temmuz 1911 tarihinde Düyûn-ı Umumiye damga müfettişliği görevini yürüten Zeki Bey, öldürülecekti. Bu suikastın ardında muhalif kimliğinin olduğu, cinayetin politik temellere dayandığı genel kabul gören bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır⁶¹³.

Cinayetin önemli bir nedeni Zeki Bey'in mali konulardaki eleştirileri olarak gösterilmektedir. Esasen Zeki Bey, *Şehrah* gazetesinde imzalı yazı yayınlamamaktadır. Bu durum onun yazılarını tespit etmeyi güçleştirmektedir. *Şehrah* gazetesinde başyazılar H. Nazım⁶¹⁴ imzasıyla çıkmaktadır. Ara sıra Mehmet Hayrettin

⁶¹⁰ MMZC. D:1, C:3, İS: 3, İ: 50, 16 Şubat 1326, s. 345.

⁶¹¹ Conlin, Debt, s. 535.

⁶¹² 1869 İstanbul doğumlu olan Zeki Bey, Galatasaray Lisesini ve Mülkiye Mektebini birincilikle bitirmiş, Dışişleri Bakanlığında tercüme işlerinde çalışmış daha sonra Düyûn-ı Umumiye'ye geçmiş, burada yükselmiştir. 1911 yılında öldüğünde bu dairede pul kontrollüğünde görev almaktaydı. Bkz. “Ziya' Elim” **Hemrah**, 12 Temmuz 1911; Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitapevi, İstanbul, 1982, s. 325; Alpay Kabacalı, **Türkiye’de Siyasal Cinayetler**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1993, s.127; Mustafa Güncü, **Zeki Bey Suikasti Ve Basın**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2015, s. 45.

Zeki Bey, aynı zamanda gazetecilik yapmaktadır. Muhalif yayınlar olan *Şehrah*, *Serbesti* ve *Mizan* gazetelerinde yazılar yazmış, İttihat ve Terakkiyi eleştirmiştir. Bkz. İnuğur, s. 325. Mehmet Hayrettin ve Tahir Hayrettin tarafından yayınlanmaya başlayan *Şehrah* gazetesi bir muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulması için gerekli zeminin oluşmasına katkıda bulunmuştur. *Şehrah* gazetesi yayın hayatı boyunca on üç kez kapanmış, on dört kez ad değiştirmiştir. Bkz. Kabacalı, s. 127.

⁶¹³ Bu suikastten sorumlu oldukları gerekçesi ile olay mahalinde Mustafa Nazım ve Çerkez Ahmet isimli şahıslar yakalanmıştır. Mustafa Nazım, Serez Mebusu Derviş Bey'in biraderidir. Çerkez Ahmet ise Derviş Bey'in çiftlik kâhyasıdır. Bkz. “Bir Cinayet-i Müessife”, **Renin**, 12 Temmuz 1911; “Cinayet-i Müessife Tahkikatı”, **Renin**, 13 Temmuz 1911; “Ziya' Elim” **Hemrah**, 12 Temmuz 1911. Zeki Bey suikastine ilişkin yargılamalara Eylül ayında başlanmış, mahkeme yirmi duruşma sonunda Mayıs ayında son bulmuştur. Mustafa Nazım ve Ahmet'e beş yıl ağır ceza verilmiştir. Bkz. “The Murder of Zeki Bey”, **The Times**, 27 Mayıs 1912. Zeki Bey'in öldürülmesinde İttihatçıların ve Maliye Nazırı Cavit Bey'in etkili olduğu yönündeki iddialar yaygındır. Bkz. Kabacalı, ss. 138-139. Karal, Zeki Bey cinayeti ve TMB hakkında farklı bir yaklaşım sergiler. Buna göre Zeki Bey, İttihat ve Terakki'nin ekonomik siyasetine karşıt olanlar tarafından desteklenmekteydi. Zeki Bey, mali konularla ilgili belgeler ve raporlarla İttihatçıların muhaliflerini desteklemekte ve onları ülkücülere karşı direnmelerinde ve savaşmalarında güçlendirmektedir. Bkz. Karal, ss. 147-148. Zeki Bey'in öldürülmesi hakkında ayrıntılı bir çalışma için Bkz. Güncü.

⁶¹⁴ Ahmet Reşid Bey

Efendi'nin de gazetede başyazıları görülmektedir. Her iki başyazar da mali konulara yer vermekte ve İttihat Terakki'nin politikalarını eleştirmektedir. Bununla birlikte gazetenin imtiyaz sahibi Mehmet Hayrettin Bey, Maliyeye ait olan konuların Zeki Bey tarafından yazıldığını belirtmektedir⁶¹⁵.

Zeki Bey, *Şehrah/Hemrah* gazetesinde yazdığı dönemde TMB'ı yakından takip etmektedir. Belirtildiği üzere TMB ve Cavit Bey arasındaki ilişkiye dair söz konusu gazetede yazılar yayınlanmaktadır. Düyûn-ı Umumiyyede çalışmakta olan Zeki Bey, Brom madeni gibi İttihat ve Terakki dönemindeki çeşitli imtiyazları da masaya yatırmaktadır⁶¹⁶.

Konuya ilişkin çalışmalar genel itibarıyla Zeki Bey'in çeşitli mali konulara ilişkin elinde belgeler olduğu ve bu yönde bir yazım kampanyası başlatma arifesinde olduğu yönündedir⁶¹⁷. Ölümünden sonra Zeki Bey'in eşi Zeki Bey'in Düyûn-ı Umumiyyede bulunan dosyalarını elde etmek istemiş Düyûn-ı Umumiyyedeki görevliler de durumu savcıya sorma gereği hissetmişler onu bulamayınca da Adliye Nazırına gitmişlerdir. Burada Zeki Bey'in bazı evrakının kayıp olduğu, cinayet sebebinin bu evraklarla birleştiği yönünde bir iddia vardır⁶¹⁸.

Zeki Bey'in meşgul olduğu asıl konu belirtildiği gibi usulsüz olarak verilen imtiyazlardır. Şaban Şükrü Bey de konuyla ilgili Zeki Bey ile iletişime geçmiş ve kendisine muhalefette elini güçlendirecek kesin bilgiler vermesini istemiştir. Şaban Bey burada hizmetin şahsa değil vatana olduğunu, kendisine verilecek cevabın imzasız olması gerektiğini ve hatta Fransızca yazılmasını istemiştir⁶¹⁹. Şaban Bey'den bu yönde bir layiha almasını da Yusuf Ziya Bey istemiştir⁶²⁰.

Bundan sonra Zeki Bey, Şaban Bey'e bir mektup yazmıştı. Burada Türkiye Milli Bankasının aslen bir Yahudi olan İngiliz Ernest Cassel'in imtiyazında olduğu,

⁶¹⁵ “Zeki Bey'in Dördüncü Mahkemesi”, **Tanin** 29 Teşrin-i Evvel 1911.

⁶¹⁶ İnüğür, Zeki Bey'in krom madeninin işletilmesi için dışardan borç alındığı ve konuyla ilgili yosuzluklar yapıldığını yazdığını belirtmiştir. Bkz. İnüğür, s. 325. İlâveten Kabacalı da krom madenine dikkat çekmektedir. Bkz. Kabacalı, s. 135. Bununla birlikte krom madenine ilişkin *Şehrah* gazetesinde bir yazı tespit edilememiştir. Brom madenine ilişkin ise çeşitli yazılar yer almıştır. Bkz. “Brom Madeni Hakkında”, **Şehrah**, 13 Haziran 1911. Dava sürecinde de krom madeni değil brom madeni tartışmalara konu olmuştur. Bu nedenle bu maden brom madenidir.

⁶¹⁷ İnüğür, s. 325; Kabacalı, ss. 127-128.

⁶¹⁸ “Zeki Bey'in Dördüncü Mahkemesi”, **Tanin** 29 Teşrin-i Evvel 1911; Kabacalı, ss. 135-136; Güncü, ss. 97,103. Verilen ifadelere göre Düyûn-ı Umumiyyedeki Zeki Bey'in evrakı, müstantık ve Düyûn-ı Umumiyyenin diğer çalışanları tarafından usul olunan üzere ayrılmış ve paylaştırılmıştı. Bkz. “Zeki Bey'in Dördüncü Mahkemesi”, **Tanin** 29 Teşrin-i Evvel 1911.

⁶¹⁹ “Zeki Bey'in Dördüncü Mahkemesi”, **Tanin** 29 Teşrin-i Evvel 1911.

⁶²⁰ “Zeki Bey'in Yedinci Mahkemesi”, **Tanin**, 26 Teşrin-i Sani 1911.

bu bankanın Osmanlı Bankasına karşıt olarak Adam Block'un ısrarı ile kurulduğu, esasen bu zatın da Yahudi olduğu belirtilmekteydi. Zeki Bey'e göre Adam Block'un da öteden beri Osmanlı Bankasına düşmanlığı vardı. Block, Osmanlı Bankası aleyhine teşebbüslerde bulunmuştu. Osmanlı Bankası Paris sendikası vasıtasıyla ve Paris Hariciye Nezaretinin Londra Hariciye Nezareti üzerindeki tesiriyle Block'un hamlesi geriye çevrilmişti.

Zeki Bey, Cavit Bey'in de Türkiye Milli Bankasının hissedarı olduğunu öne sürmektedir. Zeki Bey, Block'un "Bankamız Cavit Bey'i gaib etti ama Maliye Nazırı oldu binaen-aleyh daha ziyade bankayı himaye eder" dediğini belirtmektedir. Zeki Bey'e göre Cavit Bey'in Maliye Nazırı sıfatıyla görevine devam etmesi mümkün değildi. Bu nedenle yerine Hüseyin Cahit Bey'i ikame etmişlerdi. Zeki Bey'e göre bu iki bankanın rekabet etmesi mümkün görünmemektedir. O, Türkiye Milli Bankasının oldukça küçük bir banka olduğunu oysa Osmanlı Bankasının 10,000,000 sermayeli, nüfuzlu bir banka olduğunu, Fransa'daki mühim müessese direktörlerinin bu bankanın hissedarı olduklarını belirtmektedir. Memlekette yetmiş kadar şubesi olan bu banka ile rekabet zordur. Ona göre belki Crédit Lyonnais Osmanlı Bankası ile rekabet edebilirdi.

Zeki Bey'e göre, Türkiye Milli Bankası ise bir "hiç"ti. Zeki Bey, TMB'nin 1909 yılında iki istikraza girdiğini, ikisinde de sıkıntı yaşadığını belirtmiştir. Bunlardan biri Şehremaneti istikrazıdır. Zeki Bey, halen bu istikrazın tahvillerini piyasaya çıkaramadığı, kendi cüzdanında mahfuz olduğu gerekçesiyle Bankayı eleştirmektedir; bunun zararlı bir iş olduğunu belirtmektedir. Zeki Bey bu istikrazın icrasında bir olağan dışı durum olduğunu belirtmekte ve bu konuda Meclis-i Mebusan müzakerelerini göstermektedir.

Zeki Bey'in Türkiye Milli Bankasının başarısız girişimine ikinci örneği giriştiği 7,000,000 değerinde devlet istikrazından 2,000,000'unu Londra borsasında piyasaya koymayı üstlenmesi ve bunu gerçekleştiremeyip iade etmesi idi. Bu eleştiriler yukarıda belirtildiği gibi yabancı basının eleştirileri ile paralellik taşımaktadır. Zeki Bey, Cavit Bey'in istikrazın Paris borsasından yapılmasını, Meclis-i Mebusan'da "Londra borsasının hissesini de Paris Borsası aldı" diyerek överek karşılamasını eleştirmektedir. Zeki Bey, o dönem ayyuka çıkartılan Paris borsasının 1910 yılında ayaklar altına alındığını belirtmektedir.

Zeki Bey'e göre Cavit Bey 1910 istikrazında da Türkiye Milli Bankası ile iş yapmak istemişti. Londra'da uğraşmış başarılı olamamış, Paris'te de iş gerçekleşmemişti. Bu hususta Babington Smith, Ernest Cassel ve Adam Block, Londra'ya gitmiş; ancak başarılı olamamışlardı. İngiliz Dışişlerinin müdahalesiyle iş bozulmuştu. Zeki Bey'e göre esasen İngiliz sermayesi ile kurulmuş bir banka Osmanlı'da iş yapamazdı; çünkü İngilizler paralarını güney Amerika hükümetine tahsis etmişlerdi. Doğu ise Fransız borsasına bırakılmıştı. Bu yüzdendir ki İngilizler bankanın bu işlerine kayıtsız kalmışlardı. 1,000,000 değerinde şehremaneti tahvili bankanın cebinde kalmıştı. Diğerini de yukarıda görüldüğü gibi iade etmişlerdi. Zaten bankanın serveti de yeterli değildi. Zeki Bey, 1910 istikrazında Alman bankalarının toplanmasını da eleştirmekte, TMB'nin emanet istikrazında düştüğü zor duruma düşmemek için otuz üç bankanın toplandığını yine de dönüp dolaşıp Paris borsasında istikraz edeceklerini belirtmektedir.

Zeki Bey Paris borsasının gücüne işaret etmektedir. Zeki Bey, 1910 başı itibariyle Paris borsasına kayıt edilen nakdin 5,049,800,000 frank/ 252,540,00 lira civarında olduğunu belirtmektedir. Bunu ikraz etmişlerdir. Bundan 10,000,000 lira faiz ve kâr almaktadırlar. Senede böyle aldıkları kâr 270,000,000 liradan fazladır. Bu anlamda “miskin” Türkiye Milli Bankası ile “bu herifleri omuz uyuşturmaya” yeltenilmemelidir. Osmanlı Bankasının da kusurları varsa bunlar da düzeltilmelidir; ancak “sidik yarışına” çıkılmamalıdır.

Zeki Bey bu aşamada gizli ve taraftar muamelenin Meşrutiyet'i yıkacağından bahsetmektedir. Zeki Bey 1910 istikrazının yabancı basında ne suretle yer aldığını belirtmektedir. *Renue de Dumond*'un Ekim ayında yayınlanan nüshasında “dönen dolapları” yazdığını belirtmektedir. Bu gazetede “bizim vazifemiz değildir ki fırıldakları, Cavit Bey'in bunda oynadığı rollerin iç yüzlerini izah edelim” gibi ağır bir itham kullanıldığını, bunu bulup, buldurup tekzip etmenin lazım geldiğini belirtmektedir. *Temps* gazetesinin Eylül ayı içerisindeki bir baş makalesinin de bu yönde iffet ve namus ithamları içinde olduğunu ve onun da cevapsız kaldığını, *Tanin*'in sustuğunu belirtmektedir. Söz konusu gazete parçaları bu şekilde toplanmıştır.

Zeki Bey burada 1910 istikrazının oluş biçimini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Buna göre bütçe açığı vardır ve Cavit Bey bunu kapama amaçlı Avrupa'ya gitmiştir.

Zeki Bey, Cavit Bey'in yanındaki isimlerin Yahudi kökenli olmasına dikkat çekmektedir. Bunlar, Kalem-i Mahsus Müdürü Nesim Ruso, Jak Menasa gibi isimlerdir. Zeki Bey, Cavit Bey'in Paris'te görüştüğü gazete muhabirlerine ve Hariciye Nazırının verdiği resmi ziyafette bütçenin istikraza ihtiyacı kalmadığını, olsa olsa sene sonunda küçük bir avansla işi kapatmayı planladığını söylediğini hatırlatmaktadır. Oysa bu süreçte el altından Credit Mobilier ve Osmanlı Bankası ile görüşmelerin sürdüğünü belirtmektedir.

Zeki Bey, Cavit Bey'in Londra'ya da gidip Cassel ile görüştüğünü, O'nu krala takdim ettiğini belirtmektedir. Burada sefirin hareketsiz tutumu da eleştirilmektedir. Bu durumun şeklen kötü olduğunu belirtmektedir. Ernest Cassel'in Osmanlı Bankasına karşı hareket etmeyi planladığını, bu işi de Credit Mobilier ile birlikte yapma niyetinde olduğunu belirtmektedir.

Cavit Bey, 1909 yılındaki 7,000,000'luk istikraz gibi bu istikrazı da özel teminat göstermeksizin yapma teklifinde bulunmuştu. Zeki Bey buna Bankanın iki sebepten karşı geldiğini belirtmekteydi; buna göre birincisi geçen sene 31 Mart hadisesi yaşanmıştı ve o yüzden "merhametten" kolayca kabul edilmişti. Bir de memleketi mali olarak zor durumda bırakmak istememişlerdi. İlaveten bu geçen istikrazda da teminat görünüşte yoktu; aslında vardı zira; otuz iki senedir Rusya savaş tazminatına karşılık olarak bütçede ayrılan 350,000 lira karşılık verilmişti. Bu para çeşitli vilayetlerin öşür hasılatından Banka şubelerine verilir ve merkeze gelirdi. Diğer taraftan vilayetten merkeze para gönderilmesinde Banka aracılık etmekteydi. Bunun için Bankaya bir bedel ödenirdi. Para dolayısıyla Bankanın elindeydi. Bir dereceye kadar Banka özel bir teminatı haiz bir istikraz yapmıştı; çünkü vilayetlerden ne kadar alınacağına dair anlaşmada açıklama vardı. Bu kez ise Osmanlı tarafının öyle devletin geliri içinde verilecek para tabiri ile para ikraz edilemeyeceğini, İstanbul gümrüklerinin karşılık gösterilebileceğini söylediklerini belirtir. Fransa'ya göre ise bu gelir, Maliyenin elinde oldukça, özel teminat olamaz ancak hayali karşılık olurdu.

Zeki Bey, Fransa için ikinci bir güvensizlik noktası daha olduğunu belirtir. Buna göre, geçen seneki istikraza, Rusya savaş tazminatından açıkta kalan bazı bölgelerin öşürleri karşılık gösterilmişti. Para kendileri aracılığı ile geldiği halde istikrazın Mayıs taksiti olan 175,000 lira vaktinde ödenmemişti. % 6 faizle avans alınmış ve % 4 faizli istikraz taksiti ödenmişti. Fransa "bir daha size emniyet edilir

mi?” demişti. Bu karşılık aşar bütçesinde yazılıdır, bu istikraz da bütçeye dâhildir. Bu nedenle Fransa, nasıl olur da senenin ikinci ayında bunu vermezsiniz diye Osmanlı Devleti’ne sormuştur. Osmanlı’nın sağlam bir bedel bulması gerekmektedir. İşte o zaman da Trejurari-hazinedarlık meselesi gündeme gelmiştir. Fransa, 1909’da bu meseleyi Osmanlı’nın Meclis-i Vükela’da tasdik ettiğini, Meclis-i Mebusan’a verildiğini belirtmişti. Bunun uygulamaya geçmesi halinde Fransa’nın para vermeye hazır olduğunu Zeki Bey belirtmişti. Bu ise kabul olmayacaktı. Zeki Bey, bütçe düzgün olmadığı için buna cesaret edilemediğini belirtmişti. Fransızlarla olan görüşmede onların isteklerinin daima kademe kademe çıktığını gözlemlemişti.

Zeki Bey, bir taraftan Cassel’in de kendi bankası için “daha doğrusu Cavit Bey’in ticarethanesi için” istikraz görüşmelerini desteklediğini belirtmektedir. Zeki Bey bu anlamda pek çok şeyin hesaba katılmadığı yönünde eleştiride bulunmakta ve “...bunları bilmeyen muktesid milyoner değil borsada simsar unvanına bile layık olmaz” demektedir. Zeki Bey, Fransa’da doksan seneden beri mevcut olan borsa kanunu gereği devlet müsaade etmeden bir yabancı devlet tahvilatının piyasaya kabul olunamayacağını belirtmektedir. Bu suretle halka satılamamaktadır. Devlet, ancak o kâğıdın karşılığının sağlam olduğunu onaylarsa borsaya kabul etmektedir. Bununla birlikte Bankayı para vermekten men edememektedir. O, bankaya ait bir meseledir, kâr ve zararı kendine aittir. Bu durumda tahviller cüzdanında kalır, piyasaya çıkaramazdı. Tıpkı Türkiye Milli Bankasının şehremaneti istikrazında yaptığı gibi. İngiltere’de ise hükümet bu gibi işlere karışmaz ancak çok nadir emir babında olmayan şekilde yönlendirme yapardı. Bununla birlikte Zeki Bey, Şehremaneti istikraz meselesinde sorunun Londra’nın izin vermemesi değil, Bankanın imzasının piyasadaki hükümsüzlüğünden olduğunu belirtmektedir.

Zeki Bey, her istikraz anlaşmasında istikraz tahvillerinin borsaya kayıt ve kabulü için Hükûmetin Paris sefaretinin, Hariciye Nezareti nezdinde teşebbüste bulunmasını Hükûmetin üstlendiği yer almaktadır der. Zeki Bey’in burada eleştirdiği konu, hükümetin bunu bilmezmiş gibi Fransız Maliye Nazırına müracaatla borsaya kabulünü istemeleridir. Zeki Bey burada müracaat edilmesi gerekenin Hariciye Nezareti olması gerektiğinin ve sefirce müracaatın gerekli olduğunun altını çizmektedir. Zeki Bey, Cavit Bey’in hatalarını şu şekilde sıralamaya devam etmiştir; Osmanlı Bankasının mevkiini ve gücünü bilmeksizin hareket etmesi; kendisinin ve

Block'un Osmanlı Bankasına karşı hareket ettiklerini Avrupa Efkar-ı Umumiyesinin anlamayacağını farz etmeleri; Türkiye Milli Bankasının mali durumundan habersiz bir şekilde bir iki Yahudi'nin peşine düşerek "haysiyet-i milleti paymal etmesi".

Sonuçta Credit Mobilier'den bir isim ahababı sıfatıyla Fransız Maliye Nazırına müracaat etmiştir. O da Hariciye Nazırıyla konuyu görüşmüştür. Ancak Cavit Bey'in istikraza lüzum olmadığını söylemesinin gündeme gelmesiyle durum bozulacak bu olaylar gazetelerde alaylarla eleştirilecektir. Bu durum karşında Fransızlar borsaya kabulden imtina edeceklerdi. Cavit Bey bu kez Paris'e gelecek Hariciye Nazırı ile görüşecek ancak reddedilecekti. Zeki Bey, Cassel'in de hem Paris'deki hem Londra'daki görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlandığını ve İngiltere'nin müttefikleri Fransa aleyhine her türlü hareketten geri durması gerektiği yönünde Londra borsasını yönlendirdiğini belirtmektedir. Zeki Bey'e göre zaten Türkiye Milli Bankası, birkaç müessese ile birleşip bu parayı verebilecek yeterliliğe sahip değildi. Zeki Bey, İngiltere, İtalya, Rusya, Almanya matbuatının konuyu bol bol yazdığından bahsetmektedir. İki cahil, iki şeref yoksununun yüzünden Osmanlı Milleti karalanmıştır. Zeki Bey bir de işe C. Gulbenkian'ın karıştığını belirtmektedir. Kendisinin Londra ve Paris sefaretlerinin mali müşaviri olduğunu, bir aralık Nafia Nezaretine de namzet olduğunu belirtmektedir. Zeki Bey Gulbenkian'ın maaşını sormaktadır.

Zeki Bey bundan sonra Cavit Bey'in bir adım geri attığını belirtmektedir. Tarafların hazine darlık işlemi için biri maliyede muamele-yi nakdiye şubesine, diğeri divan-ı muhasebatta olmak üzere iki adam tayin etmek üzere görüşmeye başladıklarını belirtir. Fransa bu işten memnun olmuştur. Bundan sonra bunların görevleri görüşülmeye başlanmıştır. Zeki Bey, Maliye Müşaviri Gulbenkian'ın bu konuda araya girmesini ve bu durum karşısında sefirin hareketsiz kalmasını eleştirmektedir. Zeki Bey, vazifelerin tayini konusunda anlaşmaya varamadıklarını, bunu Türk tarafının teklif ettiği halde yine Türk tarafının reddettiğini belirtmektedir. Bu şekilde görüşmeler kesilmiştir. Fransız gazeteleri Mali Müşavirin de başarılı olmadığını yazmışlardır. Bu haberler Türkçe gazetelerde de çıkmıştır. Gulbenkian ise bu durum karşısında "Ben bu işe karışmadım. Muvaffak olamayan Dersaaddet kabinesidir. Ben sadece vasıta-yı tebliğ idim" demiştir. Zeki Bey, sefirin bu durumu protesto etmediğini, halen kimsenin Hükûmetten bunun ne demek olduğunu sormadığını

belirtmektedir. Zeki Bey, Mali Müşavirin de önceden İngiltere tebaasından olduğuna dikkat çekmektedir. Zeki Bey, olayın siyasi boyuta sıçradığını, araya Tunus, Cezayir meselelerinin girdiğini belirtmektedir.

Zeki Bey, Adam Block'un Düyûn-ı Umumiye hesaplarına dair son yazdığı yazıya da değinmektedir. Adam Block bilindiği gibi konuyla ilgili rapor hazırlamaktadır. Zeki Bey, bu sefer Osmanlı tarafının bu rapor hakkında fazla övgü ile bahsettiğine dikkat çekmektedir ve *Tanin* gazetesinin “umur-ı maliyemizin iyiliğine bir ecnebi şahittir diye bend yazdığını” belirtmektedir. Zeki Bey, bu köşe yazısını yazanın Hüseyin Cahit, methedilenin Cavit Bey, raporu yazanın da Adam Block olduğuna, yani hepsinin “Türkiye Milli Bankasının adamları” olduğuna işaret etmektedir. Zeki Bey kendi kendimizi aldattığımızı belirtmekte ve “peki ya Avrupa’yı?” diye sormaktadır. Avrupa’nın böyle raporların Fransa’nın gelecek istikrazda tutumunu değiştirmesine kâfi gelmeyeceğini söylediğini belirtmiştir. Zeki Bey görüldüğü gibi bir istikraz meselesi hakkında çok fazla laf söylendiğini belirtmektedir. Bunların laf değil “aleyhimize ithamname” olduğunu vurgulamaktadır. Zeki Bey ilaveten, iktisat kitabı okumakla insanın ekonomist olamayacağını, o zaman okulları, tecrübeleri, yılları kaldırıp denize atmak lazım geleceğini belirtmiştir.

Zeki Bey sonuçta Almanlar ile anlaşıldığını ve çok ağır şartlarda para alındığını belirtmektedir. Gümrük hasılatından belli bir miktarın da özel teminat olarak Deutsche Banka yatırılmasına razı olunduğunu yazmaktadır. Zeki Bey “Yani rezil olduk!!!” diyerek mektubunu tamamlamaktadır.

Şaban Bey, 28-29 Aralık tarihinde bu mektubun ellerine geçtiğini belirtmiştir. Genel Merkezde işte Zeki Bey’in bu mektubu okunmuştur. Şaban Bey’in ifade ettiğine göre Zeki Bey kendisine maliyeye ait vesikalar vereceğini söylemişti. Bu mektubu vererek sözünü de tutmuş oldu⁶²¹. Cavit Bey’in maliyedeki yetersizliği, masonluğa alet olduğu gerekçeleri ile çekilmesi istenilmişti. Sadece Cavit Bey değil, Talat Bey, Hariciye Nazırı ve Şeyhülislam Efendi için toplantıda müzakere yapılmıştı⁶²². Cavit Bey’in çekilmesi bundan sonradır ve Şaban Bey’e göre Cavit’in çekilmesinde mektubun tesiri vardır⁶²³.

⁶²¹ “Zeki Bey’in Beşinci Mahkemesi”, *Tanin*, 8 Teşrin-i Sani 1911; Güncü, ss. 54- 64.

⁶²² “ Zeki Bey’in Yedinci Mahkemesi”, *Tanin*, 26 Teşrin-i Sani 1911; “Zeki Bey’in Beşinci Mahkemesi”, *Tanin*, 8 Teşrin-i Sani 1911.

⁶²³ “Zeki Bey’in Dördüncü Mahkemesi” *Tanin*, 29 Teşrin-i Evvel 1911; Güncü, ss. 64-65; Kabacalı, s. 137.

2.1.3. 1912 Yılı Devlet Kredisi

Kronikleşmiş bütçe açığına sahip olan Osmanlı Devleti, 1914'e kadar gelir ve gideri dengelemek adına sürekli kaynak arayacaktı. Bunda Arnavutluk ve Yemen'deki askeri hareketlilik, Balkan ve Trablusgarp savaşlarının da etkisi büyüktü. Şubat 1912 ile Şubat 1913 arasında toplam 10,230,000 lira değerinde, vadeleri altı ay ile beş yıl ve faizleri %5 ile %7 arasında değişen yedi bono emisyonu gerçekleştirilecekti. İlk dilim ortaklaşa hareket eden Milli Banka ve Selanik Bankası tarafından alınacak, sonraki üç emisyon ise Osmanlı Bankası'na alınacaktı⁶²⁴.

1327 yılı Muvazene-i Umumiye Kanununun sekizinci maddesi uyarınca gelir ile gider arasındaki farkı kapatmak adına Hazine-i Celile ile Selanik Bankası ve Türkiye Milli Bankası arasında 1,500,000 İngiliz liralık kısa vadeli borçlanma akdi imzalanması için Maliye Nezaretine 29 Kanun-ı Sani 1327/ 11 Şubat 1912'de izin verilmiş ve konuyla ilgili Padişah iradesi de çıkartılmıştır⁶²⁵. Söz konusu borçlanma anlaşmasının içeriğinin hazırlanması Hazine ile Türkiye Milli Bankasını temsilen Bankanın Meclis İdare Reisi ve Genel Müdürü Babington Smith ve Meclis İdare Üyesinden Ahmet Cemal Bey, Selanik Bankasını temsilen ise Bankanın Genel Müdürü Alfred Mizrahi ve Müdür Yardımcısı Franz arasında gerçekleşmiştir⁶²⁶.

Borçlanma hazine tahvili çıkartılması yöntemiyle yapılacaktı. 1/14 Şubat 1326/ 1912 yılında imzalanan anlaşma uyarınca Osmanlı Devleti, 1,500,000 sterlin kıymetinde hazine tahvili⁶²⁷ ihraç edecekti. Yapılan anlaşma uyarınca borç tahvillerinin %98,5 hesabıyla toplamından yıllık % 5,5 oranında iskonto verilecekti. Banka komisyonu 1/4 ' tü. Damga masrafı ise hazineye aitti. Bu şekilde ilk yapılacak istikrazdan ödenerek Mart 1913 tarihinde vadesi tamam olmak üzere hazine tahvilleri ihraç edilmişti⁶²⁸.

⁶²⁴ Autheman, ss. 207-208.

⁶²⁵ BOA. BEO. Dosya No: 4002, Gömlek No: 300139.

⁶²⁶ BOA. MV. Dosya No: 226, Gömlek No: 119; Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914), İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler**, Birinci Cilt (1911-1912), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011, (1911-1912), s. 506.

⁶²⁷ Hükûmetin kısa bir zamanda ödemek üzere ihraç ettiği tahvillere denir. Bkz. Yeniay, Osmanlı, s.7.

⁶²⁸ BOA. MV. Dosya No: 174, Gömlek No: 122; BOA. BEO, Dosya No:4150, Gömlek No:311212; "Turkish Treasury Bonds", "Contract for New Issue Signed", **The Times**, 15 Şubat 1912; "British Financiers Loan to Turkey", "A Change of Policy", **The Manchester Guardian**, 24 Ocak 1912; Parvus Efendi, Devlet-i Osmaniye, s.46.

1/14 Şubat 1327/1912 tarihli anlaşma on maddeden oluşmaktadır. Borçlanma Selanik ve TMB ortaklığında yapılmakla beraber anlaşma maddelerinden TMB'nin daha etkin ve ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle ödemenin TMB'nin şubeleri aracılığı ile olması bunun bir göstergesidir. Maddeleri tek tek ele almak gerekirse; birinci maddeye göre Osmanlı Hükûmeti 28 Şubat 1328/ 13 Mart 1913 tarihinde ödenmek üzere 1,500,000 İngiliz lirası/ 1,650,000 Osmanlı lirası değerinde hazine tahvili ihdası suretiyle kısa vadeli bir istikraz akdine karar vermiştir. Bu istikraz tahvillerini de Selanik ve TMB'a vermiştir.

İkinci Maddeye göre mevzu bahis hazine tahvilleri hamiline ait olup İngiliz lirası olarak yazılacak ve bedelleri TMB'nin Londra şubesinde İngiliz lirası olarak ödenecektir.

Üçüncü Maddeye göre bu tahviller her biri 5,000 İngiliz liralık iki yüz altmış parçaya ve her biri 1,000 İngiliz liralık iki yüz parçaya bölünecektir.

Dördüncü Maddeye göre bu hazine tahvilleri 1/14 Mart 1328/1912 tarihinde TMB'nin Londra şubesine verilecektir. TMB ve Selanik Bankası bu hazine tahvillerini %5.5 iskonto esası üzerinden kabul edecektir. Tahvillerin bedelinin %98.5 hesabıyla hasılandan bu iskonto miktarı düştükten sonra kalan meblağ yani 1,395,000 İngiliz lirası TMB'nin Londra'da Osmanlı Hükûmeti namına açacağı hesaba gelir kaydedilecektir. Bu hesap en az yılda %2 ve en fazla %4 olmak üzere İngiltere Bankasının iskonto fiyatından %1 eksik faiz getirecektir. TMB, tahvillerin itibari değeri üzerinden %1/4'e eşit bir miktarını bu özel hesaptan alacaktır. Söz konusu mali işlemten dolayı ödenmesi gereken tüm aracılık ve komisyon ücretlerinden bankalar sorumlu olacaktır.

Beşinci maddeye göre bu anlaşmanın konusunu teşkil eden tahvillerin bedelleri Trabzon Nezareti Gümrükleri varidatından karşılık tahsis olunan %4 faizli Osmanlı istikrazı ve İstanbul vilayeti gümrükleri varidatından özel surette karşılık gösterilen Osmanlı Devleti'nin %4 faizli 1911 senesi istikrazının ikinci kısmı ve hamil-i nakdisi özellikle bayındırlık işlerine tahsis olunacak her istikraz ayrı tutulmak üzere Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılacak ilk istikraz hasılandan ödenecektir.

Bu istikraz akdedilir edilmez Maliye Nezareti, istikraz hamilinden söz konusu hazine tahvilleri bedellerine denk bir meblağı vadeleri geldiğinde hazine tahvilleri hamillerine ödenmek üzere TMB Londra şubesine teslim edecektir. TMB, teslim olan

meblağa, teslim tarihlerinden hazine tahvillerinin vadesi gelene kadar Osmanlı Hükûmeti lehine olarak istikrazın gerçek faizine denk bir faiz işletecektir. Eğer TMB, söz konusu miktar faizi ödemeyi kendi hesabına uygun görmezse Osmanlı Hükûmeti bu takdirde tahvil bedellerini vadeleri gelince ödeyecektir.

TMB ve Selanik Bankası söz konusu hazine tahvilleri bedellerini kendi nakden ödemeyi üstlenmek üzere bu hazine tahvilleri bedellerini söz konusu istikraz tahvillerinden almaya yetkili olacaktır. Bu istikraz tahvillerinin kıymeti istikraz anlaşması imza etmiş olan mali müessesenin tahvilleri toptan almış olduğu fiyat olmak üzere söz konusu anlaşmada gösterilen fiyat üzerine hesap edilecektir.

TMB ve Selanik Bankası bu istikraz tahvilleri hakkında istikraz anlaşmasını imza eden mali müessese gibi ödeme ve faizinin işlemeğe başlaması müddetinden itibaren istifade edecektir.

Söz konusu istikraz tahvilleri her türlü masraftan azade ve icap ettiği üzere damgalanmış olarak TMB ve Selanik Bankasına teslim olunacaktır. TMB ve Selanik Bankasına verilecek istikraz tahvillerinin çeşitli memleketler damgasına tabi bulunacak olanları istikrazın adem-i tahvilatı için anlaşmada belirtilen oran dairesinde bulunacaktır.

İstikrazı akdeden müesseseye imal, ihraç ve ilave damga vesaire olarak anlaşma gereği toptan tahvillerden edilen masraf geçmiş emsallerden fazla bulunmadığı ve tahvillerin müessese tarafından toptan satın alınması fiyatına dâhil olmadığı takdirde TMB ve Selanik Bankası kendisine verilmiş tahvillere ait miktar için bu toptan masrafı aynen değiştirecek ve kabul edecektir. İstikrazı akdeden müesseseye masraf mukabilinde terk olunacak söz konusu meblağdan başka nakden bir şey verilecek olursa TMB ve Selanik Bankası da bundan yararlanacaktır.

Söz konusu istikraz tahvillerinin borsaya kayıt ve kabulleri hakkında elde edilecek müsaadenin TMB ve Selanik Bankasına verilecek olan tahvilleri de kapsamayı gerekecektir.

Hazine tahvillerinin vadeleri geldiğinde bedellerinin ödenmesi için TMB ve Selanik Bankası yukarıda belirtildiği gibi istikraz tahvilleri almış oldukları durumda söz konusu tahvillerin faizi işlemeğe başladığı tarihten itibaren hazine tahvillerinin vadesi gelene değin işlemiş olacak tahvilleri söz konusu müesseseler tarafından Osmanlı Hükûmetine iade olacaktır.

İstikrazdan tahvil almak hakkındaki söz konusu seçim hakkını TMB ve Selanik Bankasına vermeyi Osmanlı Hükûmeti uygun görmediği takdirde fiyatı, damgalanması ve borsaya kayıt ve kabulü ve sarf-ı mali olan diğer şartları aynı bulunmak ve benzeyen veya eşdeğer veyahut TMB ile Selanik Bankasının kabul edeceği teminat ile olmak ve hazine tahvillerinin ödenmesine yetecek meblağı ortaya çıkartmak üzere ayrı bir istikraz akdini TMB ve Selanik Bankasına teklif etmeye Osmanlı Hükûmetinin hakkı olacaktır. TMB ve Selanik Bankası bu teklifi kabul etmedikleri takdirde söz konusu seçim hakkından yararlanmaları söz konusu olmayacaktır. Bu halde hazine tahvillerinin bedelleri vadeleri geldiğinde ödenecektir.

Tahvillerin vadesi gelmeden önce Osmanlı Hükûmetinin her ne sebepten dolayı olursa olsun bir istikraz akdetmemesi bahsedilen tahvilat bedelini vadesi gelince kendi varidatından ödemek hususundaki Osmanlı Hükûmetinin taahhüdünü hiçbir şekilde değiştiremez.

Altıncı maddeye göre TMB ve Selanik Bankasının, beşinci maddenin dördüncü fıkrası ile söz konusu maddenin birinci fıkrasında yer alan istikraz tahvilleri almak hususundaki seçme hakkı toptan alım fiyatı hesabıyla hazine tahvillerinin asıl miktarına denk miktara münhasırdır. Söz konusu hazine tahvillerinin ödenmesi zamanının gelmesi tarihine kadar caridir.

Bu anlaşmanın beşinci maddesi ile bu madde gereğince TMB ve Selanik Bankasına verilen hakkın kendileri tarafından kullanılabilmesini temin etmek için Osmanlı Hükûmeti, istikrazı akd edecek olan mali müessese ile kararlaştırılan şartları TMB ve Selanik Bankasına yazı ile bildirilmesini tebliğ edecek ve bu tebliği takip eden beş gün içerisinde TMB ve Selanik Bankası bu haklarını kullanıp kullanmayacaklarını bildirecektir. Bu müddet bu bankalar tarafından kabul edilmeyecek olursa bankaların bu seçme hakkı düşecektir.

Yedinci maddeye göre Osmanlı Hükûmeti ile Osmanlı Bankası arasında 28 Eylül/11 Ekim 1902 tarihli anlaşma uyarınca gümrükler istikrazına mahsus olarak 390,000 Osmanlı lirası ve 1901 ve 1905 istikrazlarına tahsis olunan 122,000 Osmanlı lirası ve 1908 istikrazına tahsis olunan 130,000 Osmanlı lirası ile idare ve vergi masrafı düştükten sonra ve ithalat vergisi üzerine vaki olan % 3 tahsil eden varidat ile söz konusu vergiye ileride vuku bulacak gelir dahil olmamak üzere bu hazine tahvilleri anaparalarıyla tahvillerinin ödenmesini temin hakkında Osmanlı Hükûmeti 1/14 Mart

1328/1912 tarihinden itibaren tahvillerin anaparası ve faizi tamamen ödeninceye kadar özel bir surette olmak ve kendi tarafından geri alınması, başka yere harcanması uygun olmamak üzere TMB ve Selanik Bankasına Gümrükler ve Rüsumat-ı İdare-yi Umumiyesinin Selanik, Edirne, İzmir, Beyrut ve Bursa müdürlüklerinin varidatını tahsis eder.

1/14 Mart 1912 tarihinden itibaren tahvillerin vadesi gelene kadar, tahvillerin bedelleri vadesi geldiğinde ödenmediği takdirde, sonraki döneme ait faizlerle beraber söz konusu tahviller tamamen ödeninceye kadar her sene belirtilen gümrükler gelirin yukarıda yazan önceki seneki ödeneğin ulaşmış olduğu toplama denk bir meblağdan yani 642,000 Osmanlı lirasına ulaşan miktardan fazlası söz konusu tahvillerin anapara ve faizinin ödenmesine ayrılmak üzere TMB'a teslim etmeyi Osmanlı Hükûmeti taahhüt eder.

Bununla birlikte yukarıdaki muameleden istisna olarak 1328 (1912-1913) senesi zarfında 31 Kanun-ı Sani 1328/ 13 Şubat 1913 tarihinde en azından 300,000 Osmanlı lirası verilmek ve sene sonuna kadar hazine tahvillerini ödemeye yetecek meblağ teslim ve hazır edilmemiş bulunursa fazla gelirin bakiyesini sene sonunda ödemek suretiyle muamele olunacaktır.

Osmanlı Hükûmeti, yukarıda belirtilen tahsis edilen geliri kurtarmayı arzu ettiği takdirde TMB ve Selanik Bankası tarafından kabul edilebilecek para veya teminatı tahsis edecektir. Ayrıca vadesi geldiğinde tahvillerin bedellerini ödemek için ayrılmış meblağı ikmalen TMB'a gerekli meblağı teslim etmek suretiyle söz konusu varidatı kurtarma hakkı olacaktır.

Yukarıdaki tahsis edilmiş gelirler yerine koyulacak diğer tahsisat veya teminat gösterildiği takdirde, beşinci maddenin birinci fıkrasında akdinden bahsedilen istikraz tahvillerinden TMB ve Selanik Bankasına verildiği takdirde, TMB söz konusu gümrük gelirinden teslim edilmiş bulunan meblağ ile beyan olunan miktar üzerine işlemiş olan faizlerini Osmanlı Hükûmeti emrine hazır tutacaktır.

Bu maddenin hükmü tahvillerin ödenmesi gereken tarihi hiçbir şekilde değiştiremez. Tarih yine tayin edilen şekilde 28 Şubat 1328/ 13 Mart 1913'tür.

Sekizinci maddeye göre bu anlaşmanın yedinci maddesi gereğince gümrük gelirlerinden TMB'a verilecek teslimat nakden veya Londra üzerine çek vasıtasıyla İstanbul'da icra olunacaktır. Bu teslimat nakden yapılacak olursa söz konusu

tahvillerin alındığı tarihten itibaren üç gün zarfında TMB, Osmanlı Hükûmetinin menfaatine uygun bir şekilde İngiliz lirası olarak Londra'ya gönderecek ve İstanbul'da kabul edildiğinin sekizinci gününden itibaren Osmanlı Hükûmeti lehine faiz işletmek üzere tahsis edilen bir hesaba gelir kaydedecektir.

Teslimat Londra üzerine çek vasıtasıyla icra edildiği takdirde söz konusu çek bedeli İstanbul'da TMB'a teslim edildiğinin beşinci gününden itibaren belirtilen hesaba gelir kaydedilecektir. Söz konusu faizin miktarı en az %2 ve en fazla %4 olmak üzere İngiltere Bankasının iskonto fiyatından % 1 az olacaktır.

Dokuzuncu maddeye göre İngiltere'de ödenecek damga vergisi Osmanlı Hükûmetine aittir. Bu anlaşmanın düzenlenmesi sebebi olan istikraza ilişkin olan mektup, suret ve makbuz gibi tüm evrak için Osmanlı ülkesinde talep olunacak tüm damga masrafı Osmanlı Hükûmetine aittir.

Onuncu maddeye göre bu anlaşmanın uygulanması veya değiştirilmesinden dolayı Osmanlı Hükûmeti ile TMB ve Selanik Bankası arasında doğabilecek tüm anlaşmazlıklar biri Osmanlı Hükûmeti tarafından diğeri TMB ve Selanik Bankası tarafından tayin edilecek iki hakem vasıtasıyla halledilecektir. Bunlar uyuşamadıkları takdirde içlerinden birini tercih suretiyle işi sonuçlandırmak üzere söz konusu hakemler üçüncü bir hakem tayin edecekler ve bu üçüncü hakemin kararı taraflar arasında bağlayıcı olacaktır⁶²⁹.

Frankfurter Zeitung'un muhabiri, Cassel'in İngiliz Hükûmetinin daha önce Fransız Hükûmetinin finansal görüşleri ile zıt gitmeme eğiliminde olduğunun hatırlanması gerektiğini belirtmiş, istikraza bu şekilde siyasi bir önem vermişti⁶³⁰. *The Times*, Osmanlı Bankası ile başarısızlığa düşülmesinin ardından Osmanlı Hükûmetinin bu bankalara başvurduğunu belirtmişti⁶³¹.

Kuşkusuz ki TMB'ın içinde olup tepki çekmediği herhangi bir mali girişim olmamıştı. Söz konusu anlaşma Nail Bey'in Maliye Nazırlığı döneminde gerçekleşmişti. Cavit Bey Maliye Nazırı Nail Bey'in TMB ile imzaladığı avans muamelesinden şikâyetçiydi. Cavit Bey, Nail Bey'in henüz kasasında sene sonuna kadar yetecek parası varken ilkbaharda meydana gelebilecek ahvale karşı 1,500,000

⁶²⁹ BOA. İ. MMS. Dosya No: 147, Gömlek No: 13.

⁶³⁰ "British Financiers Loan to Turkey", "A Change of Policy", **The Manchester Guardian**, 24 Ocak 1912.

⁶³¹ "Turkish Treasury Bonds", "Contract for New Issue Signed", **The Times**, 15 Şubat 1912.

liralık bir avans akdetmiş olmasından rahatsızdı. Ona göre TMB ile yaptığı bu istikrazın şartları Abdülhamit zamanında yapılanlardan dahi ağırdı ve zararlıydı. Faizi % 5,5; pirim 1,5; komisyon %0,25'di ve gümrükler karşılık gösterilmişti. Cavit Bey, Nail Bey'i bu muameleyi Muamelat-ı Nakdiye idaresinden geçirmeksizin kendi kendisine yapmış olmakla eleştirmiş, memleketin üç senelik kazancını tüketmekle suçlamıştı. Nezaret memurları da durumdan şikâyetçiydi. Cavit Bey, Babington Smith'i de bu mesele hakkında dinlemişti. Babington Smith kendilerinin 'fırsattan istifa etmekle' itham edildiklerini, adeta hırsız addolunduklarını, memlekete hizmet etmek isteyenlerin maruz oldukları bu ithamların nefret dolu olduğunu, teminat vesaire hakkındaki tüm şartların Nazır tarafından IOB'a gösterilmiş olan şartlardan ibaret bulunduğunu, yalnız fiyat hakkında yeni şartın söz konusu olduğunu, bununla birlikte bu fiyat ile de İngiltere'de müşteri bulunmaması ve Fransız bankalarına bir kısmını satmak mecburiyetinde olmalarının kendilerinin büyük bir şey kazanmadıklarına delil olduğunu söylemişti. Cavit Bey'e göre bu meselede şüphe yoktur ki, bütün kabahat Nail Bey'indi. Bankanın kabahati yoktu.

Selanik Bankasından Salem kendisinin de istikraza iştirakinden dolayı Osmanlı Bankasının ithamı altında kaldığını, hâlbuki Cassel tarafından yapılan müracaat üzerine Selanik Bankasının müdahale ettiğini ve bir bankanın Osmanlı Bankası tarafından reddedilmiş bir işi de yapmazsa ne iş görebileceğini söylemişti. Osmanlı Bankası ise en çok Salem'e kızgındı. Mösyö Bompard konuya ilişkin Osmanlı Bankasının hakkının tanınmasını belirtmişti. Cavit Bey'e gelen bilgilere göre Nazır, Osmanlı Bankasının itirazı dolayısıyla muamelenin feshi hakkında TMB'a tezkire yazmıştı. Cavit Bey ise 'buna da teşebbüs eden bir nazırda ne şeref ve ne haysiyet kalır!' demektedir⁶³². Bu durum Osmanlı Bankasının ekonomik ve siyasi arenada ne derece baskın olduğunu da göstermekteydi.

Osmanlı Bankasından Revoil, TMB ile yapılan muameleden dolayı üzgündü. Bu anlaşmanın İstanbul'da bir nüfuz icra edemeyen Cassel'in Paris'teki dostları vasıtası ile hazırlanmış bir anlaşma olduğu fikrine sahipti. Cavit Bey, Revoil'e Milli Banka ile kesin bir anlaşmanın sağlanması gerekliliğini bildirmişti. Nail Bey de

⁶³² Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 226-228

istikrazın gayet pahalı olduğunu tasdik ediyordu. Bu avans işlemi pek çok cenahtan tepki toplamıştı. Nail Bey çekilmeyi bile düşünmüş ama çekilmemişti⁶³³.

Bu avans için vergi hasılatından tertip olunmuş meblağa mahsuben ödenen 70,000 Osmanlı lirasına karşılık alınan senede yapıştırılan damga pulu ve Hicaz masraf senedi bedeli olarak anlaşma şartına göre Hazine adına ödenen 3,751 kuruşun hazinece gayrı melhuz masraf tertibince ödenmesi 6 Şubat 1913 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir⁶³⁴.

Söz konusu kredi verildiğinde Balkan Savaşı gibi bir ihtimal yoktu; ancak gelinen noktada ülke finansının durumu ve Hükûmetin istikrarsızlığı Türkiye'yi para için yüksek oranda ödeme yapmaya zorlamaktaydı. Tahviller riskli gözükmekteydi. Paranın ödenmemesi gibi durumlar söz konusu olabilirdi. TMB, kredi tahvillerinin bir sonraki yıl için yenilenmesine çalışmaktaydı. Bununla birlikte tahvil sahiplerine daha yüksek faiz ve ek güvence teklif edilmesine rağmen çabaları kabul görmeyecekti⁶³⁵.

14 Mart 1913'de, 14 Şubat 1912'de avans edilen miktar için çıkartılan hazine tahvillerinin ödemesi gelecekti. Mart 1913 itibariyle bu paranın 67,842 sterlin 12 şilini ödenip, 1, 432,157 sterlin bakiye kalmıştı. Bakanlar Kurulu da 19 Şubat 1328/ 4 Mart 1913 tarihli toplantısında avans faizinin bir miktar arttırılmasıyla birlikte iskonto miktarının anaparaya eklenerek, o miktarda borç senedi arttırılması ilaveten komisyon ve damga masrafı peşin olarak verilerek Mart 1914'te vadesinin gelmesi yani borç ödemesinin bir yıl uzatılması yönünde düzenlemeler yapılmasını planladı. Karşılık gibi konular hakkındaki daha önceki anlaşma korunacaktı. Bu anlamda yenilenerek hazine tahvilatı çıkartma ve vadesi dolan eski tahviller ile değiştirme hakkında Türkiye Milli ve Selanik Bankaları ile görüşülmesi için Maliye Nezaretine izin verilmişti⁶³⁶.

TMB'nin Şubat'ta vadesi dolacak olan alacağının karşılığı hazır olmadığından, bunun ertelenmesi için Cassel nezdinde teşebbüse girişilmişti. Dretnot bedelinin verilecek taksitleri hakkında da teşebbüste bulunulmuştu. Birincisi için Cassel şekli

⁶³³ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 235, 244.

⁶³⁴ **BOA. MV.** Dosya No: 173, Gömlek No: 60. Nitekim anlaşma şartının dokuzuncu maddesinde her türlü senede yapıştırılacak pul bedelinin Osmanlı Hükûmetine ait olacağı belirtilmiştir; ancak Maliye Nezaretinin yıllık bütçesinin, bu gibi pul bedellerinin hesaba dâhil edilmesi için mümkün görülmediği belirtilmiş ve bunun gayrı melhuz masrafa dâhil edilmesi Maliye Nezaretince istenmiştir. Bkz. **BOA. BEO.** Dosya No: 4142, Gömlek No: 310577.

⁶³⁵ "Commercial and Financial Notes", "Turkish Treasury Bills", **The Manchester Guardian**, 14 Mart 1913.

⁶³⁶ **BOA. MV.** Dosya No: 174, Gömlek No: 122; **BOA. BEO.** Dosya No:4150, Gömlek No:311212.

bir protesto yapacağını söylemişti. Bakanlar kurulu kararının ardından Mart ayına gelindiğinde Cavit Bey, Gülbenkian'dan konuya ilişkin bir bilgilendirme yazısı almıştı. Buna göre TMB, hazine bonolarının yenilenmesi için vakit kalmadığını, bunun ertelenerek şimdilik faizde düzenleme yapılacağını Bankanın İstanbul'daki memuruna tebliğinin uygun olacağını yazıyordu. TMB'a yapılan teklif kabul edilmemişti. Cassel hazine tahvillerinin ödenmemesinden dolayı protestoda bulunmuştu. Cavit Bey, TMB ile bir anlaşma yapılamayacağını anlamıştı. Cassel, Cavit Bey'e, hazine tahvilleri konusunda geç müracaat edilmiş olduğunu, müzakere imkânı bulunmadığını, vaktiyle görüşülmüş olsaydı belki hamilleri toplayıp bir şey yapmanın mümkün olacağını; ancak hamillerin büyük kısmının yalnız mukavele muharririne müracaat ederek ödeme yapılmadığını kaydettiklerini belirtmişti⁶³⁷. Bu şekilde Osmanlı Hükûmetinin teklifi reddedilmişti.

Osmanlı Bankasına da 1912 yılında alınan iki avans için yenilenmek suretiyle hazine tahvili çıkartılarak eski tahvillerle değiştirilmesi konusunda başvurulmuştu. Mart 1913'de padişah tarafından da müsaade edildiği üzere, TMB ve Selanik Bankasından avans edilen 1,500,000 sterlin karşılığında %5,5 yerine % 7,5 faiz ödemesi ve ek güvence teklif edilmesi gibi yukarıda ayrıntıları belirtilen ödeme şeklinin yenilenmesi uygulamasının kabul edilmemesi üzerine söz konusu tahvillerin protesto edilmesi durumunda hamillere kanunen temin edilecek hakların hazine tarafından kabul edileceği, Hükûmet tarafından taahhüt edilmiş ve teminatın yerine getirilmesiyle vadeleri dolumundan ödeme zamanına kadar nizami faiz olarak %9 ödeme yapılacağı kararlaştırılmıştı.

Nisan 1913'te, Osmanlı Bankasından alınmış iki avans karşılığı çıkartılan hazine tahvilleri ile TMB ve Selanik Bankasından 1,500,000 sterlin miktarındaki avansa karşılık çıkartılmış hazine tahvilleri bakiyelerinin vaktinde ödemelerinin yapılması imkanı bulunmadığından bunların ödeninceye kadarki nizami faizleri ile bu nedenle oluşacak başkaca masrafların kabul ve ödenmesi hususuna karar verilmişti⁶³⁸.

Cassel Nisan ayında tekrar Cavit Bey'e başvurup Osmanlı Bankasına hazine tahvillerine karşılık sene sonuna kadar taahhüt edilmiş olan 250,000 liranın verildiği halde TMB'inkiler için taahhüt edilen meblağın tamamen verilmediğinden şikâyet

⁶³⁷ Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 561, 627,629, 631.

⁶³⁸ **BOA. BEO.** Dosya No:4161, Gömlek No: 312040; Parvus Efendi, Türkiye, s. 96; Devlet-i Osmaniye, 49.

edecekti. Cavit Bey bunun sebebinin Selanik ve Edirne hasılatının eksikliği, İzmir, Bursa, Beyrut gümrüklerinin de harpten zarar görmeleri olduğunu söyleyecekti⁶³⁹.

Sadece Osmanlı Bankası ve TMB-Selanik Bankası grubu değil Deutsche Bank da Osmanlı'nın avans ödeme süresini uzatması karşılığında protesto işlemini uygulamamakla birlikte istediği zaman borcun ödemesini talep etme hakkını elinde bulundurmak, % 9 faiz almak gibi ayrıcalıklar elde etmiştir. Yine savaş sürecinde bir diğer borç erteleme Fransız Ticaret ve Sanayi Bankasından alınan avansa uygulanmıştır⁶⁴⁰.

TMB ve Selanik Bankalarına olan borcun ödenmesi ile ilgili Mart 1914'te bir düzenlemeye gidilecekti. Buna göre Selanik, Aydın, Hüdavendigar, Edirne, Beyrut vilayetleri gümrük gelirlerinden borç karşılığı olan 642,000 liranın ayrılması sonrası kalan hasılatın karşılık gösterilmesi ile TMB ve Selanik Bankalarına, 1/14 Şubat 1327/1912 tarihli anlaşma ile Hazine tarafından alınmış ve Şubat 1913'de ödenmemesinden dolayı protestoya mahal verilmemesi için, %9'dan faiz getirmekte olan 1,500,000 sterlin avans karşılığı verilmiş olan hazine tahvili hamillerine bu kez anaparanın % 8'i oranında bir meblağın, yani 120,000 sterlinin karşılık olarak ödenmesi kararlaştırıldı. Buna göre önce söz konusu gümrük gelirleri ödenip, TMB'nin Londra şubesinde İngiltere Bankası/ Bank of England'ın iskonto fiyatından bir eksik faiz getiren bir özel hesapta mevcut meblağ ile gümrükler fazlası olarak ödenecek 55,000 Osmanlı lirasının piyasa gereğince İngiliz lirasına çevrilerek toplamda ulaşacağı miktardan belirtilen 120,000 sterline göre kalacak eksiğin de Hazine tarafından nakden ödenmesi kararlaştırıldı. Söz konusu meblağın hamillere on beş gün içerisinde ödenmesi ve verilecek olan %8'in Osmanlı Hükûmetine vekâleten TMB tarafına imza olunması konusunda anlaşıldı. Bunun dışında kalan meblağa ait eski uygulamanın devam edilmesine Meclis-i Vükela'da karar verildi⁶⁴¹.

2.1.4. 1913 Yılı Devlet Kredisi

Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında savaş finansmanı konusunda darboğaza düşen Osmanlı Devleti, borçlarını ödeme konusunda ve borç para bulma

⁶³⁹ Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, s.647.

⁶⁴⁰ Parvus Efendi, Türkiye, ss. 96-97; Devlet-i Osmaniye, ss.49-50.

⁶⁴¹ BOA. MV. Dosya No: 186, Gömlek No: 29.

konusunda sıkıntı yaşayacaktı. Düyûn-ı Umumiye savaş sırasında en ağır koşullarda bile borç vermeyi reddetmiş üstelik elinde tuttuğu ve aslında Osmanlı'ya ait olan avansı Hükûmete teslim etmemişti. Osmanlı Bankası ise para basmamış ve savaşın acil ihtiyaçlarının temin edilmesini engellemişti. Bununla birlikte İtalya'nın Trablusgarp Savaşını finanse etmek için çıkarttığı devlet tahvilleri her iki kurum tarafından da alınmıştı⁶⁴². 1912 Şubatı'nda TMB ve Selanik Bankasından kredi alındıysa da bu yeterli olmamıştı. Osmanlı Devleti 1913 başında tekrar bir istikraz akdetmek istediye de bu kez Balkan Savaşları nedeniyle Büyük Devletler kredi sağlamaya yanaşmamışlardı. Cavit Bey, Osmanlı'ya ambargo uygulayan Fransa ve İngiltere'nin Sırlara ve Bulgarlara para verdiğini söyüyordu⁶⁴³.

Trablusgarp Savaşının bitip Balkan Savaşlarının başladığı bir dönemde Almanya, Reji'den borç alınması önerisini ortaya atmıştı. İngiltere ise buna karşı çıkmıştı. Mallet tarafından öne atılan iddia bu tür tavsiyelerin İtalya ile barışa engel olabileceği yönündeydi. Cassel de aynı nedenden dolayı borç vermeyi reddetmişti⁶⁴⁴.

İstikraz yapmak arzusunda bulunan Cavit Bey Crawford⁶⁴⁵ ile görüşmüştü. Crawford'un söylediğine göre O, Osmanlı ile bir avans anlaşması yapılması için çaba sarfetmişti. Osmanlı Bankası ve Milli Banka nezdinde teşebbüslerde bulunmuştu. Fakat iş son raddesine geldiğinde ya Paris'in, ya bankanın, ya da Hükûmetin engeli ile karşılaşmıştı⁶⁴⁶. Nitekim 1912'de TMB Osmanlı'ya kredi verilmesi konusunda İngiltere'ye danıştığında Balkan Savaşları bitene kadar kredi verilmemesi tavsiyesini almıştı⁶⁴⁷.

Bu dönemde Hükûmet, küçük bir miktar avans almak için bile oldukça çaba harcamak zorunda kalacaktı. Cavit Bey sürekli Banka yetkilileri ile görüşme halindeydi. Şubat ayında Osmanlı Bankası Müdürü, Fransız Hükûmetinin tarafsızlık siyasetine devam edeceğini, Bankanın mali işlem yapmasına izin vermeyeceğini ve Alman Hükûmetinin de aynı noktada olmasını ümit edeceğini, Paris'ten konuyla ilgili bilgilendirildiğini belirtmişti.

⁶⁴² Parvus Efendi, Türkiye, ss. 20, 51.

⁶⁴³ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.549.

⁶⁴⁴ Heller, s. 197.

⁶⁴⁵ Sir Richard Crawford (1863-1919). 1909'da Osmanlı Devleti'nde gümrük danışmanı ve 1911-1914 arası Osmanlı Maliye Bakanlığında danışman olarak görev yapmıştır. 1914'te Dışişlerine geçmiştir. Washington Büyükelçiliğinde ticari danışmanlık yapmıştır. Bkz. Heller, s. 495.

⁶⁴⁶ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.560

⁶⁴⁷ Feis, s. 330.

Osmanlı Bankasına nisbetle TMB ve Alman sermayedarlar borç verme konusunda daha hevesliyidiler. Anadolu Demir Yolu Şirketinden Genel Müdür Edouard Huguenin, TMB'dan Kingham ve Whittall ile Crawford Fransızların tutumu karşısında İngiliz Büyükelçisine başvuruda bulunarak Türkiye'nin parasız bırakılmasının kendi çıkarları aleyhinde olduğunu belirtmişlerdi. İlaveten Türkiye Milli Bankası ile Almanya'nın ortaklaşa bir kredi işine girişebileceğini bu durumda elçi olarak bir sakınca duyup duymayacağını sormuşlardı. Elçinin cevabı bu durumda bir sakınca olmadığı; ancak Dışişlerine de danışılması gerektiği şeklindeydi. Bunun üzerine Kingham Deutsche Bank ile birlikte Türkiye'ye avans vermeye girişecekti⁶⁴⁸.

Gwinner ve Helfferich de, İngilizler harekete hazırsalar, Fransızlar hariç olmak üzere, bir mali muamele yapmaktan çekinmeyeceklerini belirtmişlerdi. Bu mesele ile ilgili Crawford Kingham ile görüşmüştü. Kingham da zamanın uygun olduğunu Cassel'e telgrafla bildirmiş, ondan gelecek cevabı bekliyordu⁶⁴⁹.

Huguenin ve Gwinner ortaklaşa avans için Cassel'e müracaat etmeye onay verdiğinden Cavit Bey'in de doğrudan doğruya Cassel'e şahsi bir telgraf çekmesini tavsiye etmişti. Cavit Bey de Kingham'dan Huguenin'in tavsiye etmiş olduğu telgrafi kendi tarafından Cassel'e çekmesini rica etmişti⁶⁵⁰.

Cavit Bey, Salandrouze ve Weil ile görüşmüştü. Salandrouze'un bahsettiğine göre Paris'te gerek Maliye gerek Hariciye Nazırları avans için kendilerine başvuruda bulunmamalarını, bir istikraza izin verilmeyeceğini, Yunanistan'a karşı da aynı şekilde davranıldığını, Türkiye Milli Bankasının mali kurumlardan yapacağı avansın engellendiğini belirtmişti. Cavit Bey'e göre izlenilen siyaset açıkça Türkiye karşıtı ve Balkan devletleri yanlıydı⁶⁵¹.

Cassel ise dretnot taksitleri için dretnot rehin edilmek suretiyle para verebileceğini söylemişti Cassel böyle bir taahhüde girdiği için Almanlarla olan ilk anlaşmadan kaçınmıştı. Cassel'in neden dolayı anlaşmadan çekilmek istediğini Gwinner ve Helffrich anlayamamıştı⁶⁵². TMB'ın Türkiye'ye avans vermeye sıcak

⁶⁴⁸ Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.565, 567.

⁶⁴⁹ Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.575-576.

⁶⁵⁰ Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 588-589

⁶⁵¹ Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, s.585.

⁶⁵² Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.575-576. Bu dretnot TMB'ın alımını finanse ettiği Reşadiye'dir.

bakmaması üzerine Dışişleri nezdinde teşebbüste bulunmasına karar verilmişti⁶⁵³; ancak bir sonuç elde edilememiştir.

Hükûmetin İtalya ve Balkan Savaşlarının masraflarını karşılamak için küçük bankalar ve şirketlerden aldıkları avanslar, dalgalı borçlar⁶⁵⁴ 1914'te 33,000,000 liraya ulaşmıştı. Bu dalgalı borçları muntazam borçlar⁶⁵⁵ haline sokmak için Osmanlı Bankasından 1914'de 500,000,000 franklık bir istikraz yapılmıştır⁶⁵⁶.

2.2. BELEDİYE KREDİLERİ VE TÜRKİYE MİLLİ BANKASI

2.2.1. 1909 Yılı İstanbul Belediye Kredisi

2.2.1.1. 1909 Yılı İstanbul Belediyesi İstikraz Antlaşması ve Yürürlüğe Girmesi Süreci

Osmanlı Devleti'nde belediyeler kendi başlarına istikraza girişebilmekteydiler. Söz konusu tarihe kadar bu yolda beş-altı belediye istikraz akdetmişti⁶⁵⁷. İstikraz akdeden belediyelerden biri de Şehremaneti yani İstanbul Belediyesi olacaktı. Şehremanetinin gelir ve giderleri aynı paralellikte değildi. Bunun nedenleri arasında Hazine'nin gelir kaynaklarını devretmek istemeyişi, yabancı sefaretlerin yeni vergiler koyması konusunda engel oluşturmaları, mevcut gelirlerin uygun yönetilememesi gösterilebilirdi. Tüm bunlar borçlanmayı beraberinde getirmişti. Şehremanetinin gelir-gider dengesizliği karşında en sık borçlanmaya başvurduğu dönem II. Meşrutiyet olacaktı.

⁶⁵³ BOA. HR. SFR 3. Dosya No: 690, Gömlek No:3.

⁶⁵⁴ Hükûmetin ülke içindeki müteahhidlere olan borçlarına, bütçe açıklarına, kısa vadeli hazine tahvillerine, maaşlara dalgalı borç denir. Bkz. Yeniay, Osmanlı, s.7. Dalgalı borç, kısa zamanlı borçlara denilmektedir. Özellikle devletin gelirleri ile giderleri arasındaki aksaklıkların giderilmesi ve vergi gelirlerinin azalması gibi hallerde geçici olarak devletçe başvurulmuş borç türüdür. Genellikle düşük faizlidir. Hazine tahvilleri bu türden borçlanma çeşitlerindendir. Kısa süreli borçlar zamanında ödenmediği takdirde ekonomi üzerinde uzun vadeli borç etkisi yaratmakta ve bu borçları uzun vadeliye çevirmek/konsolide etmek gerekmektedir. Bkz. Macit İnce, **Devlet Borçlanmaları ve Türkiye**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2001, ss.36-37.

⁶⁵⁵ Hükûmetin yaptığı uzun vadeli istikrazlardan oluşan borç. Bkz. Yeniay, Osmanlı, s.7.

⁶⁵⁶ Yeniay, Yeni, s.107.

⁶⁵⁷ Belediyeler ve az müddetle olmak üzere Vilayetler, istikraz akdedebilmektedirler. Hüseyin Cahit, konuya ilişkin makalesinde bu konuda talebin artması nedeniyle dikkatli davranılmasını, israftan kaçınılmasını belirtmektedir. Bkz. "Vilayetlerin ve Belediyelerin İstikrazları", **Tanin**, 22 Şubat 1910.

Şehremanetinin borçlanma konusundaki yetkinliğine ilişkin kanun düzenlemesi 1868 yılına aittir. Kanuna göre borçlanma yapılabilmesi için önce belediye meclisinde karar alınması ardından Şehremini'nin borçlanma ile ilgili kararı görüşmek üzere Cemiyet-i Umumiye-i Belediyeye sunması son olarak uygun bulunan kararın onaylanmak üzere Bab-ı Ali'ye gönderilmesi gerekmektedir.

Aşağıda görüleceği üzere Dersaadet Belediye Kanunu, Belediye Meclislerine, yıl içerisindeki gelirden kapatılmak kaydıyla 25,000 kuruşa kadar borçlanma yapma hakkı vermiştir. Bu miktarın üzerindeki borçlanmalar içinse Cemiyet-i Umumiye-yi Belediyenin görüşünün alınması gerekmektedir.

II. Meşrutiyet sonrası Şehremaneti tarafından yapılan büyük çaplı borçlanmalar tahvil ihracı yöntemi ile yapılmıştır. Hazine kefaletinin arandığı borçlanmalarda ise Şehremanetinin önemli gelir kaynakları karşılık olarak gösterilmiştir. Borçlanma sözleşmelerini imzalama görevi Şehremini'ne aitti. Şehremaneti aldığı borcu doğrudan borç aldığı finans kurumuna ödeyebilmekteydi⁶⁵⁸.

Haziran 1909'da Cemiyet-i Umumiye-yi Belediye 1,000,000'luk bir istikraza karar vermiş ve karşılık olarak da Kadıköy ve Haydarpaşa rıhtımlarıyla Tophane gaz depoları varidatının gösterilmesi planlanmıştı⁶⁵⁹. Bu konuda Meclis-i Ayan üyesi ve Cemiyet-i Umumiye-yi Belediye ikinci reisi Said Paşa'nın başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştu⁶⁶⁰. Konuyla ilgili hangi bankadan ne derece kolaylık görüleceği araştırılmıştı. Yapılan araştırmada emanetin yıllık 260,000 lira hasılatı olduğu ve bundan 80,000 lira maaşlara sarf olunduğu, kalan 180,000 liranın istikraza karşılık gösterilebileceği tespit edildi ise de sonuca varılmamıştı⁶⁶¹.

Ağustos ayında Şehremanetinin imar ve süslemesi için sarf olunmak üzere istikrazına karar verilen 1,000,000 Osmanlı lirasından önce avans olarak 100,000 liranın istenilmesi kararlaştırılmıştı. Yalnız avans için Deutsche Orient Bankın teklifi uygun görülmüştü. Deutsche Orient Bankası bu 100,000 liralık avans karşılığında ileride yapılacak 1,000,000 lira istikraz için öncelik hakkı verilmesi kararlaştırılmıştı. Avans karşılığı olarak da köprü geçiş ücretleri sunulmuştu. Bu konuda bir anlaşma taslağı da hazırlanmıştı. Bu taslakta yer alan, köprü henüz Şehremanetine devir edilmediğinden

⁶⁵⁸ Tarkan Oktay, **Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi İstanbul Şehremaneti**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 284-286.

⁶⁵⁹ "Bir Milyon Lira İstikrazı", **Sabah**, 2 Haziran 1909.

⁶⁶⁰ "Bir Milyon Lira İstikrazı", **Sabah**, 6 Haziran 1909.

⁶⁶¹ "Bir Milyon Lira İstikrazı", **Sabah**, 10 Haziran 1909.

akdi tasavvur edilen 1,000,000 liralık istikraza karşılık olmak üzere köprü varidatını göstermeye ve bu istikraz için Deutsche Orient Banka öncelik hakkı verilmesine gerek görülmeyeceğinden bunu içeren maddelerin atılmasına Bakanlar Kurulunca karar verilmişti. Banka bunun üzerine düşünmek için zaman istemişti⁶⁶².

Deutsche Orient Banka öncelik hakkı verilmesi gibi maddelerin Babıali tarafından kabul görmemesi ve diğer bankaların da yüksek faiz vermesi üzerine zaten 100,000 liranın açığı kapatmaya yetmeyeceğine karar verilmiş ve böyle bir avans almadan işe başlanmasına karar verilmiş ve bankalarla görüşmelere başlanmıştır.

Şehremanetine %4 faizle avans vermesi için talip aranmakta olduğu halde % 5'ten az faiz veren bulunmamaktaydı. Bununla birlikte İngiliz The Ethelburga Syndicate ve London and Bosphorus Şirketinin %4 faizle avans vermeye razı olduğu gazetelere yansımıştı⁶⁶³.

Şehremaneti istikrazı için davet edilen bankerler 27 Eylül'de Maliye Nazırı Cavit Bey, Şehremini Halil Bey, Belediye Azasından Tefik ve Mahmud beylerden oluşan meclise müracaat etmişlerdir. Şartnamenin kendilerine verilmesi ardından taliplerin, kapalı kâğıtlarla kabul edecekleri maddeleri beyan etmeleri planlanmıştır⁶⁶⁴.

Bu bankerler ve mali kurumlar arasında Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Osmanlı Bankası direktörleriyle The Ethelburga Syndicate ve London and Bosphorus namına hareket eden Mısır Prensi Prens İbrahim Bey⁶⁶⁵ ve Selanik Bankası vardı.

İstikraz için belirlenen tutar 1,000,000 Türk lirası idi; bununla birlikte belediyenin eline kalan toplam 1,000,000 olsun diye kredinin bu miktarı biraz aşması planlanmaktaydı⁶⁶⁶.

Bu süreç aynı zamanda yukarıda belirtildiği üzere 1909 devlet istikrazının yapıldığı, Cassel'in İstanbul'u ziyaret ettiği ve Smith ile Cassel'in devlet erkânı ile

⁶⁶² **BOA. DH.İD.** Dosya No: 42, Gömlek No:1. Deutsche Orient Bankın şartları şu şekildeydi: % 6 faizle Şehremanetine 100,000 lira bir istikraz ita edecektir; Karşılık olarak Çubuklu gaz depoları vergisi, bahçe-i umumiler vergisi ve araba vergisi gösterilecektir; Şehremaneti köprü varidatını göstererek 1,000,000 lira istikraz akdetmek için Deutsche Bank ile müzakere edecek başarılı olmadığı takdirde diğer mali müesseseler nezdinde teşebbüsüne bulunacak ve aynı şart dairesinde Deutsche Banka öncelik hakkı verecektir. Bkz. "Şehremaneti İstikrazı", **Sabah**, 18 Temmuz 1909.

⁶⁶³ "Şehremaneti Avansı", **İkdam**, 7 Eylül 1909.

⁶⁶⁴ "Şehremaneti İstikrazı", **Tanin**, 28 Eylül 1909.

⁶⁶⁵ "Şehremaneti İstikrazı", **İkdam**, 28 Eylül 1909; "Şehremaneti İstikrazı", **Sabah**, 28 Eylül 1909. Bosphorus Şirketi, Meşrutiyet'in ilanı üzerine Osmanlı'ya ait nafia işleri ile ilgilenmek üzere özellikle teşkil edilmiştir. Şimdiye kadar Güney Amerika'da önemli işler yürüten The Ethelburga Syndicate de bu dönemde Osmanlı'ya ait girişimleri yürütmeye girişmiştir. Bkz. "Şehremaneti Avansı", **Sabah**, 5 Eylül 1909.

⁶⁶⁶ "A Municipal Loan", **The Times**, 16 Ekim 1909.

görüşmelerde bulunduğu bir süreçtir. İstikraza ilişkin toplantılar gazetelere de yansımıştır. Pek çok mali müessese yöneticisi Şehremini ile görüşmüş on beş, on altı banka tarafından teklifler sunulmuştur⁶⁶⁷.

1,100,000 Osmanlı liralık Belediye kredisi için teklifte bulunanlar arasında belirtildiği üzere London and Bosphorus Şirketi ile işbirliği içerisindeki The Ethelburga Syndicate, Banque Privee de Lyons, Banque des Provinces ve Türkiye Milli Bankası vardı. Verilecek kararda TMB'a önemli bir rakip de London ve Bosphorus Şirketi olmuştu⁶⁶⁸.

En kârlı teklifi sunan TMB dışındaki diğer taliplerin teklifleri heyet tarafından mukayese edilmişti. TMB'ın ardından Banque Privee de Lyons Bankasının şartının birinci derecede faydalı olduğu görülmekte ise de teklifi yazı ile teyit etmediği gibi istikrazın yıllık masrafının dahi Emanete ait olacağı şartını şifahen belirttiğinden dolayı ona da olumlu bakılmamıştır⁶⁶⁹.

14 Ekim'de istikraz muamelesini tetkik etmek üzere oluşturulan komisyonda Maliye Nazırı Nail Bey ile Ticaret ve Nafia Nazırı Halaçyan Efendi hazır bulunmuştu. Müzakere sonucunda, İstanbul Şehremanetinin akdedeceği istikrazın %5 faizle ve 95,5 fiyatıyla TMB ile akdi kararlaştırılmıştır. Hem TMB hem Selanik Bankası tarafından ortaya atılan teklifin aynı raddede bulunması dolayısıyla Hükûmetin istikrazın akdini daha önce teklif eden Milli Bankaya vermesi uygun bulunmuştur. Selanik Bankasına da ¼'ü geçmemek üzere bir hisse verilecek ve bu da iki banka arasında kararlaştırılacaktır⁶⁷⁰. Sonuçta en uygun teklifi sunan TMB ile anlaşmanın imzalanmasına karar verilmişti⁶⁷¹.

İşin TMB'a verilmesine karar verilmişse de teklifte bulunan müesseselerden bir kaç tane kendi tekliflerinin daha müsait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gazetelere yansıdığı kadarıyla Maliye Nezareti de bunun doğruluğunu saptamak üzere girişimde bulunmuştur⁶⁷². Buna göre London and Bosphorus ve The Ethelburga Syndicate namına hareket eden Prens İbrahim Paşa, kendi teklifinin diğer müesseselere nazaran daha yeğ bulunduğunu belirtmektedir. *Sabah* gazetesi de buna katılmaktadır. Buna

⁶⁶⁷ “Şehremaneti istikrazı”, **Tanin**, 12 Teşrin-i Evvel 1909.

⁶⁶⁸ “Turkish Municipal Loan”, **The Manchester Guardian**, 21 Ekim 1909.

⁶⁶⁹ **BOA. DH.İD.** Dosyan No: 42, Gömlek No:1

⁶⁷⁰ “Şehremaneti İstikrazı”, **Tanin**, 15 Teşrin-i Evvel 1909.

⁶⁷¹ **BOA. BEO.** Dosya No: 3662, Gömlek No: 274585.

⁶⁷² “Şehremaneti İstikrazı”, **Sabah**, 25 Teşrin-i Evvel 1909.

göre bu müessese % 88 raddesinde tediye edilmek üzere 1,100,000 liralık bir istikraz teklif etmiştir. Bu surette Şehremaneti 968,000 İngiliz lirası alacaktır. Verilecek faiz senelik %4,5 raddesinde yani 49,500 liradır. Yine Prens İbrahim'in teklifinde tüm masraflar, pul ve borsa masrafları istikrazı üstlenecek heyete ait olacaktır⁶⁷³.

Bu itirazlardan bir netice çıkmamış ve nihayetinde on dokuz maddeden meydana gelen istikraz anlaşması 16 Kasım 1909 tarihinde Türkiye Milli Bankasından Babington Smith ile bankanın İdare Azası Ahmed Cemal Bey ve Şehremanetini temsil eden Şehremini Halil Bey arasında imzalanmıştır. Birinci maddeye göre Karaköy'deki köprü'nün yenilenerek inşasında ve İstanbul için lazım olan bayındırlık işlerinde kullanılmak için 1,000,000 İngiliz liralık yani 1,100,000 Osmanlı liralık bir istikraz gerçekleştirilmiştir.

İkinci maddeye göre bu istikraz her biri 22/110/550 Osmanlı veya 20/100/500 İngiliz lirası olmak üzere 50,000 tahvilattan mürekkep olmak üzere toplam 1,000,000 İngiliz liralık yani 1,100,000 Osmanlı liralık itibari anaparadan oluşacaktır. Tahviller, hamiline ait olup altı aydan altı aya, yani her senenin 1/14 Haziran ve 1/14 Aralık tarihlerinde hamilinin isteği doğrultusunda Londra'da İngiliz lirası, İstanbul'da Osmanlı lirası olarak ödenecek ve senelik %5 faiz işleyecektir.

Üçüncü maddeye göre istikraz tahvillerinin bedeli yıllık %0,5 itfa akçesi tahsisatıyla ödenecek ve bu itfa muamelesi tahvillerin fiyatı işlenmiş bulunan piyasa kıymetinde dâhil olan faiz miktarını tenzil olunduktan sonra itibari anaparaya denk veya ondan yüksek bulunduğu takdirde bedelleri başa baş ödenmek üzere kura çekilmesi suretiyle icra kılınacaktır.

Dördüncü maddeye göre, bu anlaşmanın on yedinci maddesi gereğince TMB'a tahsis olunan komisyon ile kambiyo farkları dâhil olmak üzere faiz ve anapara itfa akçesinin yıllık taksitinin toplamı 60,500 Osmanlı lirası olacaktır.

Beşinci maddeye göre tahvillerin numunesi İstanbul Belediyesinin ve Maliye Nezaretinin onayına sunulacak, tasvip işlemi söz konusu numunenin TMB'dan Belediyeye takdimi tarihinden itibaren otuz gün zarfında gerçekleşecek ve tahvillerde, Şehremininin ve kefil olması dolayısıyla Maliye Nazırının imzaları bulunacaktır.

Altıncı maddeye göre bu istikrazın faiz ve anapara ödemesi 1 Kanun-ı Evvel 1325/ 14 Aralık 1909 tarihi itibariyle işlemeye başlayacak ve birinci kuponun bedeli

⁶⁷³ “Şehremaneti İstikrazı”, **Sabah**, 3 Teşrin-i Sani 1909.

1/14 Haziran 1326/ 1910'da ödenecektir. Bu mukavele 1/14 Aralık 1325/ 1909'da kesinlik kazandığı takdirde faiz ve anapara ödemesi mukavelenin kesinlik kazandığı günden başlayacaktır. Bu kupon bedelinin ve ilk altı ayın anapara itfa akçesinin ödenmesi için gereken meblağı TMB bu istikrazın hâsılından düşürecekler.

Yedinci maddeye göre kura çekilmesi veya satın almalar 1910 senesi Nisanında başlayacak ve senede iki sefer nisan ve ekim aylarında gerçekleşecektir. Kura isabet eden tahvillerin bedeli kura çekimini takip eden 1/14 Haziran ile 1/14 Aralık'ta kupon bedeliyle birlikte kapatılacaktır. Kura isabet eden tahvillerin ödenmesi sırasında vadeleri henüz gelmemiş kuponların tüm tahvillere ilişik bulunması gerekecek ve noksan olan kuponların bedeli kura isabet eden tahvilin hamiline tesviye edilmesi gereken meblağdan düşürülecektir. Kura çekimlerinin sonucu masrafı TMB'ya ait olmak üzere İstanbul ve yurtdışında üç gazetece ilan edilecektir.

Sekizinci maddeye göre vadeleri bitiminden itibaren altı sene sonuna kadar bedelleri alınmak üzere ibraz olunmayan kuponlar ile kura isabet edip de on beş sene zarfında bedelleri alınmak üzere ibraz olunmayan tahviller, Şehremaneti lehine zaman aşımına uğrayacaktır.

Dokuzuncu maddeye göre hem Şehremaneti hem de Osmanlı Hükûmeti, bu istikrazın kupon ve tahvil bedellerinden hiçbir şekilde tenzilat yapılmayacağını taahhüt eder. Söz konusu tahviller, her türlü vergi ve damgadan muaftır. Şehremaneti 1/14 Haziran 1336/1920 tarihinden itibaren istediği zaman, istikraz tahvillerini kuponlardan birisinin vadesinin bitiminde başa baş ödeyerek, bunu en az altı ay önceden ilan etmek şartıyla, tedavülde kaldırma hakkını elinde bulundurmaktadır. Şehremaneti, söz konusu tarihten itibaren her vakit ve zamanda, kendi menfaatine olarak henüz tedavülde bulunan tahvillerini yukarıda belirtildiği şekilde başa baş nakden ödemesi ve gerek daha aşağı faizli diğer tahvillerle değiştirilmesi hususlarında hamilleri muhtar bırakarak koversiyon denilen mübadelesini icra etmek hakkını elinde tutar.

Onuncu maddeye göre vadeleri bitip bedelleri verilmiş olan kuponlarla satılmış veya kura isabet edip bedelleri ödenmiş tahviller iptal edilerek Şehremanetine teslim edilir.

On birinci maddeye göre bu tahvillerin faizi ve anapara itfa akçesinin ödenmesine dair muamelelerin icrası anlaşmada belirtildiği üzere istikraz uzadığı müddetçe ve değişmez surette TMB'da mevdu bulunacaktır. İstikrazın faiz ve

anaparasının ödenmesini temin etmek için Şehremaneti, 1/14 Mart 1326/ 1910 tarihinden itibaren, istikrazın itibari anaparası tamamen ödeninceye değin Bankaya Haliç köprüleri geçiş ücretini ve Paşabahçe gaz depolarından sağlanan geliri ödemeyi kabul eder. Geçiş ücreti olarak; mevcut iki köprüden her gün alınmakta olan ve bölgeye inşa edilecek herhangi diğer bir köprüden her gün alınacak meblağ, tahsil olduğu gün TMB'a verilecektir. Paşabahçe gaz depolarından veya bu depoların varidatının yerine geçen diğer herhangi bir belediyeye ait vergiden alınacak meblağ, her hafta nihayetinde TMB'a verilecektir.

Söz konusu varidatın hasılatı olmak üzere TMB tarafından alınan meblağ, Bank of England/İngiltere Bankası faizinden %1 daha az bir yıllık faiz temin edecek olan bir hesaba geçirilecek ve bu yıllık faiz %1,5 ile 4 arasında olacaktır. Bu hesap, kayıt olunan istikraz meblağının yıllık taksitinin ödenmesinin teminine yetecek miktarı bulunca söz konusu varidattan hâsıl olacak fazla Şehremanetinin alacak hesabına kayıtedilecek veya Emanete teslim edilecektir. Söz konusu varidat eksik kaldığı durumda istikrazın masrafı için gereken meblağ, her altı aylık kuponun sona erme vadesinden bir ay önce TMB'ın elinde bulunmak şartıyla noksan kalan meblağ belediyenin diğer varidatlarından ikmal olunacaktır. Bu istikrazın ödenmesi için altı aylık kuponlardan biri vadesinin dolmasına bir ay kala TMB elinde bulunmazsa bu noksanı TMB'a teslim etmeyi Osmanlı Hükûmeti üstlenir.

On ikinci maddeye göre Şehremaneti ve Osmanlı Hükûmeti bu tahsis olunan varidatı azaltmayacağını kabul eder. Osmanlı Hükûmeti, petrol tekeli tesis ettiği durumda Paşabahçe gaz depoları yerine TMB tarafından kabul olunacak, aynı hasılatı verecek diğer varidatı yerine koymayı taahhüt eder.

On üçüncü maddeye göre Şehremaneti, bu istikrazı teşkil eden 50,000 adet tahvilatı itibari 95,5 ile yani itibari olarak 100 Osmanlı lirasını 95,5 Osmanlı lirası fiyatıyla toplam 1,100,000 Osmanlı liralık itibari anaparayı nakden 1,050,500 Osmanlı lirası mukabilinde TMB'a terk etmeyi kabul eder.

On dördüncü madde ile hâsıl olan 1,050,500 Osmanlı lirasından TMB, bu anlaşmanın altıncı maddesinde belirtildiği üzere 1/14 Haziran 1326/1914 tarihinde vadesi gelecek olan ilk altı aylık faiz ve anapara akçesinin ulaştığı miktarı yani 30,250 Osmanlı lirasını ikraz ve ahz edecekti.

On beşinci madde ile Şehremaneti tahvillerin imal masrafını üstlenir. Tahvillerin tedavüle çıkması esnasında yabancı memleketlerdeki pul masrafı ve tedavüle çıkmasına bağlı masrafların tamamı TMB'sınca karşılanacaktır.

On altıncı maddeye göre belirtilen kesintiler yapıldıktan sonra Şehremanetine ait olacak meblağ belirlenen tarihte Emanete ödenecek yani 242,000 Osmanlı lirası, 220,000 İngiliz lirası aşağıda belirtilen on sekizinci madde uyarınca anlaşmanın kesinlik kazandığı gün teslim olunup geriye kalanı aydan aya 132,000 Osmanlı lirası yani 120,000 İngiliz lirası hesabıyla ödenecektir. Ödeme Şehremanetinin isteği üzerine Londra'da İngiliz lirası veya İstanbul'da Osmanlı lirası hesabıyla ödenecektir. Hesaplar İngiliz lirasıyla Osmanlı lirası arasında mevcut altın oranı kabul edilerek yani 100 Osmanlı lirası 110 ve 69 Osmanlı lirası ayar olunarak tanzim edilecektir. İngiliz lirası sıkletinin noksan olması halinde noksan TMB'a ait olacaktır.

On yedinci maddeye göre Şehremaneti bu istikrazın anaparasının ve faizinin ödenmesi mukabiline mahsus olan 60,500 Osmanlı lirası yıllık taksiti üzerine TMB'ın % ¼ hesabıyla 151, 25/100 Osmanlı lirası komisyon verecek ve bu komisyon bu anlaşma uyarınca terk ve tayin kılınan varidattan ayrılacaktır. TMB, yabancı ülkelerdeki kuponlar ile kura isabet etmiş tahvil bedellerinden oluşan kambiyo farklarını söz konusu varidattan ödeyecektir.

On sekizinci maddeye göre bu anlaşma istikraz akdine mezuniyet veren karar çıkar çıkmaz TMB'a tebliğ edilecek ve bu andan itibaren kesinleşmiş sayılacaktır.

On dokuzuncu maddeye göre bu anlaşmanın uygulanması ve yorumlanmasından doğabilecek anlaşmazlıklar biri TMB ve diğeri Şehremaneti ve Maliye Nezaretinden oluşan iki hakemce görüşülecektir. Uyuşulamadığı takdirde bir hakemler üstü hakem seçilecek ve vereceği karar bağlayıcı olacaktır.

Kefalet şartına göre; bu anlaşma ile Şehremanetine ait olan tüm taahhüdlerin gecikmeksizin yerine getirilmesinde Osmanlı Hükûmeti kefildir⁶⁷⁴.

1,000,000 sterlin veya 1,100,000 Türk liralık kredi anlaşması Belediye Meclisinin 2/15 Kasım 1325/1909 tarihli kararı ve Bakanlar Kurulu'nun 28 Ekim 1325/ 10 Kasım 1909 tarihli mazbatasının ardından Padişah tarafından 29 Ekim/11 Kasım 1325/1909'da akdölünmüştü. İstikraza ilişkin kanun Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ın onayı ve Padişah'ın tasdikni takiben 24 Şubat 1325/9 Mart 1910

⁶⁷⁴ BOA. BEO. Dosya No: 4688, Gömlek No: 351549; **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 1, ss. 850-857.

tarihinde meriyet kazanmıştır. Belirtildiği üzere 1909 istikrazı Belediyenin yükümlülüğü altındaydı. Anapara ve faiz ödemeleri ise koşulsuz olarak Osmanlı Hükûmetinin garantisi altındaydı⁶⁷⁵.

İstanbul belediyesi istikrazı imza aşamasındayken, Şehremaneti bu anlaşma kesin bir neticeye varıncaya kadar bu sefer bu istikrazdan bir avans alınmasına karar vermiştir. TMB, Kasım 1909'da Şehremanetine gönderdiği yazıda %6 fazile 50,000 lira verilmesinin uygun olduğu, bu avansın faiz ve anaparasının istikraz olunan 1,100,000 liradan ödenmesi yer almıştır. Şehremanetinin bu 1,100,000 liralık istikrazı akdetmesine Meclisi Mebusan ve Ayan müsaade etmediği durumda 50,000 liralık avansın anaparası ve faizi, Paşabahçe petrol depoları hasılatıyla Tepebaşı ve Taksim belediye bahçeleri geliri ve araba vergisinden ödenecektir. Üç sene zarfında avansın ödenmesi planlanmıştır. İlerleyen günlerde avans alınmış ve kalan paranın ahzı için anlaşmanın Meclis tarafından onayı beklenmeye başlanmıştır⁶⁷⁶.

Görüldüğü üzere anlaşmanın belediye meclisi tarafından onaylanmasının ardından Mebusan ve Ayan Meclisinin onayını alana kadar geçen süre emsallerine göre fazladır. Süreç bir hayli tartışmalı geçmiştir. Öncelikle Nafia ve Dâhiliye Nezaretleri kendilerince onaylanacak programa göre harcama yapılmasını istemişlerdir.

Dâhiliye, Maliye ve Marif nazırlarından oluşan bir komisyon yedi maddeden oluşan bir layiha kaleme almıştır. Burada anlaşmanın maddeleri, Şehremanetine düşen görevler yer almıştır. Maddelerden birinde de köprünün yenilenerek inşa edilmesi için hazine tarafından Deutsche Bankdan taksitle alınan 237,000 lira ile işleyecek olan faizin Şehremaneti tarafından bu 1,100,000 Osmanlı liralık istikrazdan ödeneceği belirtilmiştir⁶⁷⁷. Bu süreçte köprü varidatı henüz Belediyenin elinde değildir, Hazine

⁶⁷⁵ **BOA. BEO.** Dosya No: 4688, Gömlek No: 351549; “City of Constantinople Municipal 5 Per Cent Loan 1909”, **The Manchester Guardian**, 22 Mart 1910; “City of Constantinople Municipal 5 Per Cent Loan 1909”, **The Times**, 22 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaadet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin**, 21 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaadet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin** 22 Mart 1910.

⁶⁷⁶ **BOA. İ.ŞE.** Dosya No: 25, Gömlek No: 11; **BOA. DH.İD.** Dosya No: 42, Gömlek No:1 ; “Elli Bin Liralık İstikraz”, **Tanin**, 19 Teşrin-i Sani 1909; “Şehremaneti İstikrazı”, **Sabah**, 6 Kanun-ı Evvel 1909.

⁶⁷⁷ “Şehremaneti İstikrazı”, **Tanin**, 3 Kanun-ı Evvel 1909. Şehremaneti layihası şu şekildeydi: Birinci Madde: Şehremaneti 1,100,000 lira anapara itibârlık bir istikraz akdine mezundur. İkinci Madde: Haliç köprüleri varidatı, 1326 senesi Mart'ından itibaren Şehremanetine terk edilecek ve köprünün yenilenerek inşası için Hazinece Deutsche Bankdan taksitle alınan 237,000 lira ile işleyecek olan faizi Şehremaneti tarafından, işbu 1,100,000 liralık istikraz hâsılından tesviye olunacaktır.

bütçesine dâhildir ve köprü varidatı, daha önce yapılan anlaşmaya uygun olarak yeni yapılacak köprü inşaat masrafı olan 237,000 liranın Emanetçe ödenmesi şartıyla emanete verilecekti. Köprü varidatı şimdiye kadar Hazineye dâhil olduğundan ordan çıkartılması ancak bir kanunla gerçekleşebilirdi.

Bu layihanın altıncı maddesi Şehremanetinin, istikrazdan hâsıl olacak meblağı Dâhiliye ve Nafia Nezaretlerince onaylı bir program dairesinde sarf edebileceğini belirtmektedir. Bu şart, Cemiyet-i Umumiye-yi Belediyeyi son derece rahatsız etmişti. Şehremanetince onun yetkilerinin sınırlandırılması ve tasarıların icra edilmesini güçleştirme olarak anlaşılmıştı. Şhremini, Dâhiliye Nezaretine, Şehremanetinin zaten tüm işlerde Nezaretin mezuniyetiyle hareket ettiğinden bunun bir kanuni madde ile sağlamlaştırılmasına gerek olmadığını belirtmişti. İlâveten Nafia Nezaretinde emanetin işiyle meşgul olmaya yol açılmasının belediye işlemlerinin hızlı bir şekilde ilerlemesini sekteye uğratacağı hesap edildiğinden bunun değiştirilmesi istenilmiştir.

Aralık ayından itibaren Şehremanetince Meclisi Mebusan'a gönderilen tezkerelerde istikraz anlaşmasının bir an önce onaylanması belirtilmekteydi. 1,100,000 tutarındaki istikrazın bir kısmı emanetin 1325-1326 bütçe açığı ile köprünün yenilenerek inşa edilmesi için Deutsche Banka verilen meblağı kapatmak için ve diğer kısmının da şehrin temizlik ve düzenlenmesine dair işler, inşaat ve çeşitli tamirat işleri için sarf edilmesine karar verildiğinden istikrazın kabulünde ortaya atılan tereddütün tasavvur olan işlerin uygulanmasına engel olacağı Şehremanetinden bildirilmekteydi⁶⁷⁸.

Bu süreçte Selanik Bankasının istikraza katılacağı gibi söylentiler de çıkmıştı⁶⁷⁹.

Üçüncü Madde: Şehremaneti 1,100,000 liralık istikraz için Haliç Köprüleri geçiş vergisini ve Paşabahçe Gaz Depoları hâsılatını karşılık gösterecektir.

Dördüncü Madde: İşbu istikrazın kupon ve tahvilâtı bedelinde hiçbir şekilde tenzilat yapılmayacaktır. Gerek tahvilât ve gerek kuponlar Osmanlı'da halen ve istikbalen her nevi resim, vergi ve damgadan muaf olacaktır.

Beşinci Madde: Maliye Nezareti işbu istikrazın itfasına kadar mürettebatı seneviyyesinin ödenmesine kefalet etmeye mezdur.

Altıncı Madde: Şehremaneti, istikrazdan hâsıl olacak meblağı Dâhiliye ve Nafia Nezaretlerince musaddak bir program dairesinde sarf edebilecektir.

Yedinci Madde: İşbu kanunun, icrayı ahkâmına Dâhiliye ve Maliye ve Nafia Nezaretleri memurdur. Ayrıca bkz. **Düstur**, Tertip:2, Cilt: 2, s. 150

⁶⁷⁸ **BOA. DH.İD.** Dosya No: 42, Gömlek No:1

⁶⁷⁹ “Şehremaneti İstikrazı”, **Sabah**, 8 Kanun-ı Evvel 1909.

Meclisi Mebusan'da Şehremaneti istikrazının gündeme geldiği bir sırada Babanzade İsmail Hakkı da *Tanin* gazetesinde istikraz aleyhine yapılan eleştirilere cevap vermekle meşguldü. İstikraz hakkında eleştirilerden biri istikrazın esası hakkındaydı. Belediyenin henüz bu parayı nereye sarf edeceği tayin edilmeden bu parayı alması eleştirilmekteydi. Değil belediye gibi bütçesi muntazam olmak lazım gelen bir müessesenin, bir ailenin bile sarraftan ödünç alacağı zaman nerelere harcama yapacağını en azından zihnen kestireceği belirtilmekteydi. İsmail Hakkı bu tarz bir muamelenin makul görülmekle birlikte Şehremaneti tarafından tatbikinin uygun olmadığını belirtmekteydi. Belediye bir buçuk senedir bir kargaşa içindeydi bu nedenle Belediyenin imarı için hiçbir plan hazırlanmasına imkân olmamıştı. Planın yanı sıra bir harita bile hazırlanamamıştı. İsmail Hakkı bunlar göz önüne alındığında Şehremanetinin para istikrazına hakkı olduğunu belirtmekteydi. Bununla birlikte Belediyenin hakkından gelemeyeceği tasavvurları bırakması gerektiğini düşünmekteydi. Şehrin büyük planlar içeren hikâyeleri dinlemeye sabrının kalmadığını, artık herkesin göze çarpan maddi şeyler beklediğini belirtmekteydi. Belediye bu meblağı bu yüzden bir an önce sarf etmeliydi. Bir yabancının, İstanbul'daki kaldırımların, nakliye vesaitlerinin berbat olan halini gördüğünde bu memlekette hâsıl olan inkılabın ciddiyetine güç inanacağını ve 'Türklerin bir inkılap gerçekleştirdiğini; ancak bu inkılabın sonucu olan icraatta, bir tramvay kurulması, bir cadde açılmasında başarılı olamadıklarını' düşüneceğini belirtmekteydi. Yerli yabancı herkesin belediyede yenilik görmek istediğini, "ne yapalım para yok ki" nazariyesini artık terk etmek gerektiğini belirtmekteydi.

Bu dönem bazılarının durumun Mebusan Meclisine kadar gitmesine anlam verememeleri söz konusudur. İsmail Hakkı da belediye meclisinin her türlü istikraza mezun olmadığını, ilaveten bu istikraz meclisin kefilliği ile yapılacağından bunun meclisçe görüşülmesi gerekliliğini belirtmekteydi⁶⁸⁰.

Bu dönemde İstanbul şehri ile ilgili pek çok şikâyet vardı. İstanbul, istibdat döneminde dahi bu kadar yürekler acısı bir manzara ile karşılaşmamıştı. Hüseyin Cahit, hiç olmazsa evvelden bir iki sokağa ehemmiyet verilirdi diyordu; ancak artık o da yoktu. Bunun nedenini sorgulamak bir de işin iç yüzüne bakmak gerekirdi. Buna göre İstanbul'un halinin fenalığı, İstanbul'a verilen paranın azlığındandı.

⁶⁸⁰ "Şehremaneti İstikrazı", *Tanin*, 25 Kanun-ı Evvel 1909.

Köprü hasılatı Şehremanetine bırakılmıştı ve Şehremaneti bu hasılatı ve Paşabahçe gaz depoları gelirini karşılık göstererek bir istikraz akdetmek istemişti. Belediyelerin istedikleri şekilde istikraz akdetme hakları vardı. Ödeyecek olanlarda kendileri olduğundan Hükûmetin buna karışmaya hakkı yoktu; ancak bir taraftan Şehremanetinin Dâhiliye Nezaretine bağlı olması diğer taraftan Belediye idarelerinin henüz bankalar nazarında kâfi derecede tanınmamaları Şehremanetini bir kefil göstermeye mecbur etmişti. Hükûmet burada kefil durumunda olduğu için meselenin Mebusan Meclisine gelmesi de doğal karşılanmalıydı. Meclisi Mebusan ise belediyeden, parayı nereye sarf edeceğine dair program istemişti. Hüseyin Cahit, böyle bir şeye gerek olmadığını belirtmekte ve burada Meclisin bakması gerekenin Belediyenin bu istikrazı ödemeye kabil olup olmadığı olmalı demektedir⁶⁸¹. Cavit Bey de bu miktar paranın 120,000,000 kadar borcu olan bir devletin mali itibarına zarar vermeyeceğini belirtmekteydi⁶⁸².

Konu Meclisi Mebusana geldiğinde önce Dâhiliye Nezaretinin mi yoksa Maliye Nezaretinin mi konuyla ilgili birim olduğu tartışılmış sonra da sadaret tezkeresinin Maliye ve Dâhiliye encümenlerine havalesine karar verilmiştir. Muvazene-i Maliye Encümeni bir mazbata sunmuştur. Burada İstanbul şehrinin belediyecilik açısından iyi durumda olmadığı belirtilmekte, Belediyenin de bu amaçla bir istikraz yaptığı ve Hükûmetin de bu istikraza karşılık Haliç Köprüleri varidatını Belediyeye devre razı olduğunu belirtmişti. Encümen, bu konuda köprülerin varidat-ı umumiyyeden addedilmesinden dolayı Şehremanetine terk edilemeyeceğini belirtmişti. Maliye Encümeni Hükûmetin kefilliğini gündeme getirmeden evvel istikrazın akdi lüzumu ve nerelere sarf edileceği hakkında fikir belirtmesi için konuyu Dâhiliye Encümenine sevk etmişti. Dâhiliye Encümeni ise kefaletin lüzumunu belirtmiş ve istikrazı olumlu karşılamıştır; ancak konunun tekrar Maliye Encümenine gelmesiyle iki konu da reddedilmiştir. Kefalet meselesinin reddine neden olarak Maliye Nezaretinin mali itibarına halel getirebilmesi gösterilmiştir. Önce bu iki konunun Meclis tarafından halledilmesi sonra esasın ele alınmasına karar verilmiştir⁶⁸³.

⁶⁸¹ “Şehremaneti İstikrazı”, **Tanin**, 9 Kanun-ı Sani 1909.

⁶⁸² **MMZC**, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:36, 25 Kanun-ı Sani 1325, s.168.

⁶⁸³ **MMZC**, D: 1, C: 1, İS: 2, İ:23, 28 Kanun-ı Evvel 1325, ss.482-483.

10 Ocak'taki oturumun ardından 2 Şubat'ta konu tekrar Meclise gelmiştir. Dersaadet Belediye Kanunu uyarınca belediyeler, 25,000 kuruşa kadar olan istikrazların akdine, senesi zarfında varidatından ödemeye mezdurlar. Bu miktardan fazla olan istikraz için Cemiyeti Umumiyenin kararı ile yine akdi istikraza mezdurlar. Burada konun Meclisi Mebusan'a gelişinde üç sebep vardır. Birincisi, istikrazın karşılığı olmak üzere varidatı Hazineye ait olan Haliç köprülerinin Şehremanetine terk edilmesi; ikincisi, Maliye Nezaretinin bu istikraza kefalet etmesi; üçüncüsü de tahvilât ve kuponların halen ve gelecekte resim, vergi, damgadan muaf olmasıdır.

Dâhiliye Encümeni, istikraz olunacak meblağın bir kısmı, iki senelik bütçe açığının kapatılmasına⁶⁸⁴ ve iki yüz otuz beş bin kûsur lira raddesinde köprünün yenilenerek inşaatına ve kalanın da Payitahtın kaldırım ve şose, lağım ve Çırçır harık mahallinin tamirine ve rıhtım, hâl vesaire gibi ihtiyaçlara harcanacağından istikrazın lüzumuna ve köprüler varidatının Şehremanetine terki halinde, Maliye Nezaretinin kefalet etmesinde bir mahzur görülememişine ve ancak sarfiyatın Dahiliye ve Nafia Nezaretlerince tasdiki cihetine gelince, Emanetin Dahiliyeye bağılı olmasından, Nafia Nezaretine ciheti taalluk görülememişinden, altıncı maddede yer alan "Nafia Nezaretlerince" ibaresinin kaldırılarak, onun yerine Nezaretince suretinde değıştirilmesi ve kalanının aynen kabulüne karar vermiştir. Burada Şehremanetinin daha fazla faiz vermemesi için Maliye Nezaretinin kefilliğinin üzerinde durulmaktaydı⁶⁸⁵.

Hüseyin Cahit, Hükûmetin Şehremanetine karşı sergilediğı siyaseti eleştirisel bir dille kaleme almıştı. Şehremaneti ile İstanbul'daki belediye dairelerinin geliri 1324'te 29,260,000'idi. Buna göre Maliye Nezareti Belediyeyi öncelikle 7,309,100 tutarındaki esnaf ve kayıkçı vergisinden mahrum bırakmış, ardından da istibdat döneminde emlak vergisinden Şehremanetine ayrılan 4,500,000 kısma Meşrutiyet idaresi el koymuştu. Bunlar bütçede 11,709,100 miktarında bir düşüşe neden olmuştu. Bundan sonra Çubuklu'daki gaz depoları hasılatı Şehremanetine verilmişti. Bu da 1,300,000 miktarındaydı. Sonuçta Şehremaneti geliri 18,621,480'di ve eskisine göre 10,639,100 nispetinde azdı. Hüseyin Cahit, Şehremanetinin israfa neden olacak bir

⁶⁸⁴ Şehremanetinin borcu 120,000 civarındaydı. Bkz. **MMZC**, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:36, 25 Kanun-ı Sani 1325, s.170.

⁶⁸⁵ **MMZC**, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:34, 20 Kanun-ı Sani 1325, ss.93-115

tutum sergilemediğinin de altını çizmekteydi. Maaşlarda cüzi denebilecek bir artış vardır; ancak bu kadro dışındakilere de belli bir miktar maaş verilmesinden kaynaklanmaktaydı. Hükûmet bir de Şehremanetini belli düzenlemeler yapmaya mecbur bırakmıştı. Sonuçta bu gelişmeler Şehremanetini zor durumda bırakmıştı.

Hükûmet, köprüler gelirini Şehremanetine bırakmışken bütçe encümeni buna engel çıkartmıştı. Hüseyin Cahit, tüm vilayetlerde köprü hasılatının vilayet belediyelerine bırakıldığından bahsetmekteydi. Köprü geçiş ücretleri İstanbullulardan alındığına göre onların ihtiyaçlarına harcanmalıydı⁶⁸⁶. Hüseyin Cahit, bu doğrultudaki fikirlerini Mecliste de dile getirmişti⁶⁸⁷.

İstikrazın sonuçlanmasının gecikmesi diğer gazetelerden de tepki çekmişti. *Sabah*'ta yer alan bir yazıda istikraza girişeli iki ay olmasına rağmen halen sonuçlanmamasının son derece teessüfe şayan olduğu yer almaktadır. Buna göre 7,000,000'luk istikrazda dahi bu kadar güçlük çekilmemişti. Burada mühürlü zarflarda verilen tekliflerde Hükûmetin görevinin sadece hesaplamak olduğu, hesabın yanılmayacağı, hesaptan ibaret bir işte müzakerelerin yapılması göz önüne alındığında bu yeni usulün tatbikinin henüz anlaşılamamış olduğunun görüldüğü belirtilmekteydi. Yine kışın gelmesi ve bu paranın İstanbul'un önemli tamirat işlerine harcanacağı dolayısıyla acele edilmesinin gerekliliğine işaret edilmekteydi. Şehremanetinin şimdi Maliyeye aktarılan eski gelir kaynaklarının yine onda olması durumunda İstanbul için gerekli yatırımların yapılmasının mümkün olacağı; ancak şimdiki halde bunun mümkün olmadığı belirtilmekteydi⁶⁸⁸.

Sabah da çıkan bir diğer yazı "söyleyecek hiçbir sözün yoksa itiraz et derler" diyerek itiraz edenin kârlı çıktığına vurgu yapmakta ve bu durumu eleştirmekteydi; nitekim konuyla ilgili en büyük itiraz borçlanmanın yapılacağı, senelik faiz ve anapara için 70-80,000 lira verileceği; ancak İstanbul için neticede belli başlı bir şey yapılmayacağı yönündeydi. *Sabah* gazetesi borcun çarçur edilmesinin istenilen bir şey olmadığına; bununla birlikte uygun şekilde harcanması durumunda bunun gerekliliğine dikkat çekmekteydi⁶⁸⁹.

⁶⁸⁶ "Şehremaneti", **Tanin**, 15 Kanun-ı Sani 1909.

⁶⁸⁷ **MMZC**, D: 1, C: 2, IS: 2, İ:34, 20 Kanun-ı Sani 1325, ss.97-98

⁶⁸⁸ "Şehremaneti İstikrazı", **Sabah**, 9 Teşrin-i Sani 1909.

⁶⁸⁹ "Mebânî Belediye", **Sabah**, 5 Kanun-ı Evvel 1909.

Alınacak istikrazın sarf mahallerinden biri de Şehremaneti binası yapımı olarak tayin edilmişti. Şehremaneti binası bu dönemde aynı zamanda Zaptiye Nezareti olarak da kullanılmaktaydı. *Sabah* gazetesinin eleştirdiği noktalardan biri de buydu. Uygar memleketlerde “şehir konağı” tabir olan binalar olduğu, bunların saraylara eş değer olduğu, ziyarete gelen dost hükümdarlara burada ziyafet verildiği yer almakta ve bu ‘saraylara’ nispetle Şehremaneti binasının ‘ahur daire’ olduğunu belirtmekteydi⁶⁹⁰.

Hüseyin Cahit, Şehremanetin haklı olduğu kanısındaydı ve konuyu başmakalelerine taşımaya devam etmekteydi. Konuyla ilgili Mebusan Meclisindeki tartışmaların ardından konuyu tekrar gündeme getirmişti. Köprü geçiş ücreti gelirlerinin Şehremanetine verilmesi gerektiğini, bu vergiyi sadece İstanbul’dakiler verdiğinden dolayı emlak, aşar, ağnam gibi vergilere oranla bu vergide bir hususiyet olduğundan bahisle varidat-ı umumiyyeden görülmesinin caiz olmadığını belirtmekteydi⁶⁹¹.

Bu süreçte Sadaretten Meclise, İngiltere Hükûmetince damga vergisinin bir an önce arttırılmasına karar verilmek üzere olunduğundan, bunun da Şehremanetin zararına neden olacağından bir an önce kararın verilmesi bildirilecekti⁶⁹².

Sonuçta 7 Şubat’taki oturumda kefillik ve 1326 Mart’ından itibaren köprülerin Belediyeye bırakılmasına dair Hükûmetin teklifi kabul edildi⁶⁹³; ancak istikraz meselesi Mecliste tartışmalara devam edilmekteydi. 7,000,000 istikraz meselesi Meclise geldiğinde dahi bu denli bir tartışmaya neden olmamıştı. Mecliste bu da hatırlatılmaktaydı.

Tartışmaya Cassel’in bankasına dair söylentiler de dâhil olacaktı. Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi Cassel’in 7,000,000’luk istikrazın akdi için Hükûmet’e yardımda bulunduğunu, daha az zararlı şartlarla istikrazın akdedilmesine hizmet ettiğini, Heyet-i Vükela da buna karşılık olarak Şehremanetin bir istikraz akdedip o istikrazı da Cassel’e vermeyi düşündüğünü belirtmişti. Önce Meclis-i Vükela’nın bunu kararlaştırdığını sonra Şehremanetin Meclisi Umumîsine gönderildiğini iddia etmişti. Burada konudan Şehremanetin haberi dahi olmadığını, Meclis-i Vükelaca Cassel’e rüşvet verildiğini belirtilmişti; ancak Yorgo Boşo Efendi’ye rüşvet kelimesini

⁶⁹⁰ “Bir Daire-yi Emanet”, **Sabah**, 5 Kanun-ı Evvel 1909.

⁶⁹¹ “Şehremaneti ve Köprüler”, **Tanin**, 3 Şubat 1910.

⁶⁹² **MMZC**, D: 1, C: 2, İS: 2, İ: 44, 8 Şubat 1325, ss.409-410,

⁶⁹³ **MMZC**, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:36, 25 Kanun-ı Sani 1325, s.183.

açması yönünde itirazlar gelince bunu cemile olarak tanımlayıp hediye manasında sarf ettiğini kabul etmişti.

İzmir Mebusu ve o dönem Vükeladan bulunan Aristidi Paşa da Meclis-i Vükelaca bu istikrazın yapılışı konusundaki beyanında, konuyla ilgili Boşo Efendi'nin iddiasını bilgisinin olmamasına bağlamış, Şehremanetine gerek Cassel Bankasından gerek diğer bankalardan birtakım tekliflerin geldiğini, bunların Şehremanetinin hey'eti umumiyesinde tetkik edildiğini, nihayet Meclis-i Vükelâya gönderildiğini belirtmiştir. Cassel'in teklifini hepsinden gerek faiz itibariyle, gerek anaparasından tenzil edilmek şartıyla, diğerlerinden daha kârlı bulmuşlardı. Aristidi Paşa, Cassel'e cemile yapılmadığını Cassel'in cemile yaptığını söylemişti. Karahisar mebusu Rıza Paşa buna karşı çıkıp ondan daha uygun şartlarda teklif verenin olduğunu iddia etmişti. Bundan sonra konunun Ayan'a gönderilmemesine, yedi maddelik Şehremaneti layihasının köprüler varidatı ve kefillik dışındaki maddelerinde Mecliste tetkikine karar verilmişti⁶⁹⁴.

Meclis dışından da kredinin TMB'a verilmesi ile ilgili eleştiriler geldi. Bompard, TBM'in bu kredideki başarısının sırrını sunduğu tekliften ziyade Cavit Bey'in onlara kurtarma halatı atması olarak görmüştü⁶⁹⁵.

Bundan sonra layihanın iki maddesi hakkında karar verilmişti. Diğer maddeleri tek tek oya sunulmuş ve aynen kabul olunmuştur.

Bu sırada bir itiraz daha gelmiştir. Buna göre Londra'daki Kırayzer Bankın İstanbul'daki vekili Kanomi Efendi Maliye Nazırına müracaatla %4,5 faizle Şehremanetince istenilen 1,100,000 lira istikrazı %94,5 tediyeyle akdedeceğini taahhüt etmiş ve Nazırın talebi üzerine yirmi dört saat zarfında teminat olarak Credit Lyone, Wiener bankalarına 150 bin lira tevdi' eylemiş iken %5 faiz ve %95 tediyesi suretiyle Cassel ile istikraz aktedilmek istenildiği iddia edilmişti. Konunun Cavit Bey'e sorulması uygun bulunmuştu. Cavit Bey, bu teklife güvenmediğini belirtmişti. Bu nedenle Kanomi Efendi'den mali itibarını temin etmesini istemişti. Bunun üzerine Londra'ya müracaat edilmişti; ancak gelen cevap Osmanlı Bankasının veyahut Credit Lyone'un kendilerine 200,000 liraya kefalet edeceğine dair değildi. Yalnız, biz, Kırayzer Bankasını tanırız deniliyordu. Bu nedenle Cavit Bey durumun Hükûmetçe

⁶⁹⁴ MMZC, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:43, 6 Şubat 1325, ss. 387- 391.

⁶⁹⁵ Conlin, Debt, s.534.

nazarı itibara alınmadığını belirtmişti. Kırayzer Bankasının vekili İstanbul'a gelerek resmen Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir mektup yazarak istikraz teklifinden feragat etmiş olduğunu beyan etmişti. Cavit Bey, bunun üzerine Cassel ile istikrazı akdetmeye karar verildiğini belirtmişti⁶⁹⁶.

22 Şubat 1910 tarihindeki oturumda ise Mecliste yine istikraz meselesi ile ilgili bir tartışma meydana gelmişti. İttihat ve Terakki yayınlarından *Le Jeune Turc* gazetesinde, para transferi ile ilgili zorluk yaşayan Cassel'e birilerinin meselenin hallolması için İsmail Kemal Bey'e giderek 10,000 lira teklif etmesinin yeterli olduğunu söylediğini ileri süren bir yazı yer almıştı. İsmail Kemal Bey'e göre bu iftira oldukça komikti; nitekim kendisine ihtiyaç yoktu, Maliye Nazırı ve partinin pek çok lideri zaten bu kurumda yönetim kurulu üyesiydi. Gazetenin yazı işlerini arayan İsmail Kemal Bey, bilgiyi veren şahsın ismini almıştı. Bu kişi Dr. Arif İsmet idi. İsmail Kemal konuyu Meclise de taşıdı⁶⁹⁷.

İsmail Kemal Bey'in beyanına göre Mecliste şehremaneti istikrazı tartışılırken verilen arada müzakereleri zapta memur olan gazeteci bir Vekile müracaat etmiş ve Vekil ona: "Siz bunun hikmetini bilmiyorsunuz. Bunun hikmeti, burada bir İsmail Kemal var. Onun da bir refiki var... O iki zat düşünmüşler ki böyle bir istikraz var, bu istikrazdan para koparmak pek kolaydır. Öyle ise buna yanaşalım. Gitmişler, Milli Bankanın müessisi ve sermayedarı olan Sör Ernest Kasıl'ı bulmuşlar." Vekilin iddiasına göre İsmail Kemal, Cassel'i bulmuş ve ona boşa yorulduğunu, bu işi kendilerinin halledebileceğini; çünkü bir fırkalarının olduğunu belirtmişti. Cassel de bunun üzerine oldukça sinirlenmiş ve Banka müessislerinden ve Maliye Nazırı olmadan evvel müdür olan Cavit Bey'i bulmuş, "siz benimle eğleniyor musunuz?" diye sormuş ve İsmail Kemal'in 10,000 çıkarmak istediğini söylemiştir.

İsmail Kemal Bey, Millî Banka denilen bankanın, önemli bir İngiliz tarafından kurulduğunu ve öncelikli olarak İngiliz sermayesi ile iş görmek isteyen bu adamın, bu bankaya Millî namını verdiğini belirtmişti. Hattâ o şerefi muhafaza etmek için bir dereceye kadar Meclis-i Mebusanın da en mütehayyizânından birisini isteyerek Bankayı, Cavit Bey'e terk ettiğini eklemişti. Müessisliğinde ve müdürlüğünde önce Cavit Bey'in bulunduğunu belirten İsmail Kemal Bey, sonra Cavit Bey Maliye Nazırı

⁶⁹⁶ MMZC, D: 1, C: 2, İS: 2, İ: 44, 8 Şubat 1325, ss. 425-430.

⁶⁹⁷ İsmail Kemal Bey, ss. 247-248.

olunca onu Nail Bey'e devrettiğini belirtmişti. Buna göre Nail Bey de Nazır olunca Hallacyan Efendi'ye; Hallacyan Efendi de Nazır olunca Ahmet Nesimî Bey'e geçmiştir. Nail Bey Maarif Nazırlığından çıkınca Ahmet Nesimi Bey istifa etmiş ve görev yine Nail Bey'e kalmıştır. İsmail Bey'in bunları sıralamasında kasıt Meclis içerisinde işin hakikatini meydana çıkaracak bir çoklarının olduğunu göstermektir⁶⁹⁸.

Öyle ki konu Mecliste Arif İsmet Bey ile karşılıklı hakaretlere ve yumruklu kavgaya neden olmuş, Reis konuyu kapatmak durumunda kalmıştır⁶⁹⁹.

Meclisteki ve basındaki tartışmalar sürerken Şehremaneti istikrazı için Cemiyet-i Umumiye-i Belediyede cereyan eden görüşmeler neticesinde Dâhiliye Nezaretine bir tezkere gönderilmişti. Buna göre Belediye, seçilmiş kişilerden oluşan meclisler barındırmaktaydı. Dersaadet Belediye Kanunu da Belediyeyi tasarrufunda tam anlamıyla bir serbestliğe mezun kılmıştı. Bu anlamda Belediye alma ve harcama konusunda serbestliğe sahipti. Şehremaneti, bu anlamda kendisi için kanuni bir merci olmayan Nafia Nezaretinin müdahalesi ortadan kaldırılincaya kadar borç alınan miktara el uzatmayacaklarını belirtmişti. İlaven köprünün yeniden inşası için Deutsche Bank ile yapılan anlaşmaya göre mart başında 237,000 liranın ödenmesi gerekmekteydi; nitekim belirtilen altıncı ve yedinci maddelere dayanarak Nezaret, Emanetten program istemişti⁷⁰⁰.

Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin bu kesin tavrı üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey Belediyeye gelerek Mebusan Meclisince 'Nafia Nezaretinin denetlemesi' kaydının uygun görüldüğü ve Hükûmetin maksadının esasen ne Cemiyet-i Umumiye-yi Belediyenin yetkisini tehdit etmek ne de belediye muamelelerinde zorluk çıkartmak merkezinde olmadığını, bilakis el birliği ile çalışmak fikrinde bulunduğunu belirtmişti. İlaven istikraz layihası kanun şeklini aldığından buna muhalefet edilmemesini belirtmişti. Belediye reisi Sait Paşa da esasen maksatlarının Hükûmete muhalefet olmadığını aksine Hükûmetten gördükleri her türlü yardıma müteşekkik olduklarını belirtmişti. Bu şekilde Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin itirazına rağmen altıncı madde değişmemiş layiha olduğu gibi kabul edilmişti⁷⁰¹.

⁶⁹⁸ MMZC, D:1, C:2, İS: 2, İ: 45, 9 Şubat 1325, ss. 443-444.

⁶⁹⁹ İsmail Kemal Bey, s. 248; MMZC, D:1, C:2, İS: 2, İ: 45, 9 Şubat 1325, s. 444.

⁷⁰⁰ BOA. DH.İD. Dosya No: 42, Gömlek No:1; "Şehremaneti İstikrazı", Tanin, 10 Mart 1910.

⁷⁰¹ "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye", Tanin, 20 Mart 1910. Bkz. Düstur, Tertip, 2, Cilt: 2, ss.147-150.

Söz konusu anlaşmanın kesinlik kazanması uzun sürdüğünden 15 Mart 1910 tarihinde anlaşmada düzenlemeye gidildi. Tahvil taksitlerinin tamamen yerine getirilmediği bir zamanda ilk muamelenin yerine getirilmesi mümkün olmadığından yedinci maddede yer alan ‘1326/1910 Nisanından başlayacak...’ cümlesi ‘1326/1910 senesi Teşrin-i Evvelinde başlayacak...’ şeklinde değiştirilmiştir. On dördüncü madde uyarınca 1/14 Haziran 1326/1910 tarihinde faiz ve itfa akçesi tam altı aylık faiz ve itfa akçesine ulaşmadığından bu meblağın ödenmesi için anlaşmanın kesinlik kazandığı 1/14 Mart 1326/1910 tarihi ile 1/14 Haziran tarihi arasındaki günlere tekabül edecek altı aylık süre kararlaştırılmıştır. Anlaşmadan “30,250 Osmanlı lirası” cümlesinin çıkartılması söz konusudur. Bu şekilde anlaşma, Şehremini Vekili Tefik Bey, Babington Smith, Ahmet Cemal Bey, Maliye Nazırı Cavit Bey arasında imza olunmuştur⁷⁰².

Londra’da tedavüle çıkartılan istikrazın şartları da İngiliz basınında ve ardından Türk basınında yer almıştı. Baring Brothers, TMB hesabına olarak belirlenen şartlarda ödenmek üzere %99,5 fiyat ile söz konusu istikraza talip olanları kayıt etmeye mezdur. Şöyle ki;

İmzalandığı anda; 100 İngiliz liralık itibari anapara için 10 İngiliz lirası

Kesin olarak dağıtım yapıldığı anda; 100 İngiliz liralık itibari anapara için 15 İngiliz lirası

14 Haziran 1910 tarihinde; 100 İngiliz liralık itibari anapara için 74,5 İngiliz lirası

Bu tarifname şartına uygun olarak söz konusu istikraza katılmak isteyenler İstanbul’da TMB’a kayıt edileceklerdir.

Tahviller kesin olarak dağıtıldığı zaman veya dağıtım yapıldığı zamanı takip eden her Salı günü, ödemeler bir defada ve eksiksiz yapılacak ve bu takdirde %3 indirim yapılacaktır.

Bu istikraz, senelik % 0,5 itfa akçesi tahsisıyla ödenebilecektir. Bu itfa işlemi her altı ayda bir kere, tahvillerin fiyatı itibari anaparadan az olduğu halde borsadan satın alma yoluyla ve tahvillerin fiyatı itibari anaparaya denk veya ondan çok olduğu takdirde kura çekimi ile icra edilecektir. Kura isabet eden tahvillerin bedeli kura

⁷⁰² **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 1, ss. 857-858. Söz konusu zabıt varakasının tasdik edilmesi de uzun sürmüştür. Eylül 1911’de konu gündeme gelmiştir. Tasdik edilmesine dair Bkz. **BOA. BEO.** Dosya No: 3949, Gömlek No: 296120.

çekimi tarihini takip eden Haziran ve Aralık aylarının 1/14'ünde ödenecektir. 1/14 Haziran 1336/1910 tarihinden itibaren Şehremaneti ne zaman isterse başa baş ödenmek ve altı ay önce haber vermek üzere istikraz tahvillerini tedavülden kaldırma hakkını elinde bulundurur.

Tahvillerin kesin olarak dağıtıldığını haber veren ihbarnameler bir an evvel hamiline ait 1/14 Haziran 1910 tarihinde ödenecek olan kuponu barındıran geçici tahvillerle değiştirilecektir. Bu kuponun faizi kapatılan taksitlerin vadeleri tarihinde, 1/14 Haziran 1910 tarihine kadar geçen müddet için yıllık %5 hesabıyla verilecektir.

Taksiti tamamen ödenen geçici tahvillerin makbuzu, kesin senetlerle değiştirilecek ve bu senetlere her sene Haziran ve Aralık aylarının 1/14'ünde ödenecek olan kuponlar iliştilmiş olacaktır.

Tahvil taleplerinin iliştilmiş talepname üzerine yazılması ve istenilen tahvillerin ulaştığı meblağ için lazım olan teminat akçesiyle beraber irsal olması gerekmektedir.

Tahvillerin kesin olarak dağıtılması gerçekleşmediği takdirde verilen teminat akçesi tamamen ve talep olunan miktarın yalnız bir kısmı dağıtıldığı durumda bu teminat akçesi dağıtılan miktara tahsis olunacak ve fazla kaldığı durumda bu fazla sahibine iade edilecektir.

Geciken bir taksit vadesinde ödendiği takdirde daha önce verilen meblağa ait tüm haklar düşecektir.

Tarifnameler ve talepnameler Londra'da Baring Brothers ve TMB; İstanbul'da ise TMB'da dağıtılacaktır. Kayıt muamelelerine 11/24 Mart 1910'da son verilecektir. Londra'da ise bu tarih 21 Mart 1910'dur.

Tedavüle koyulan istikrazın açıklaması Osmanlı Hükûmeti namına Maliye Nazırınca imza edilmiş ve bu tarifnameye iliştilmiş, Şehremini vekili Tevfik Bey'in 2/15 Mart tarihli TMB'a hitaben yazdığı tezkeresinde yer almıştır.

Bu tezkerede istikraz anlaşmasının yukarıda belirtilen Osmanlı yetkili mercileri tarafından onayından bahisle giriş yapılmakta, istikrazın senelik %5 faizi olduğu ve anapara ile uygun olarak eksilmek üzere tahsis olunan senelik %0,5 itfa akçesiyle elli sene zarfında imha edileceği belirtilmekteydi. Yine istikraz damga resmi ve kuponlarının her türlü damga vergisinden muaf olacağı belirtilmekteydi. İstikraz anlaşmasında yer alan taahhütlerin Şehremanetine ait olduğu; ancak bu taahhüdün

uygulanmasına Osmanlı Hükûmetinin kefil olduğu tekrarlanmaktaydı. Şehremanetinin bir üçüncü şahsa devretmemek üzere Haliç köprü geçiş ücretlerini ve Paşabahçe petrol depoları gelirini karşılık olarak tahsis ettiğini belirtmekteydi. Tezkerede belirtilen tabloda bu iki karşılığın dört yıllık gelirleri yer almaktadır;

Tablo 6: Haliç Köprüleri Geçiş Ücretinin Dört Yıl Zarfındaki Geliri

1905-1906	59,335 Osmanlı lirası
1906-1907	57,503 Osmanlı lirası
1907-1908	59,389 Osmanlı lirası
1908-1909	61,050 Osmanlı lirası
Senelik ortalaması	59, 319 Osmanlı lirası

Kaynak: “The Money Market”, “Bank Rates”, **The Manchester Guardian**, 22 Mart 1910; “City of Constantinople Municipal 5 Per Cent Loan 1909”, **The Times**, 22 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaaddet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin**, 22 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaaddet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin**, 21 Mart 1910.

Tablo 7: Paşabahçe Petrol Depolarının Dört Yıl Zarfındaki Geliri

Ağustos 1904- Temmuz 1905	12,442 Osmanlı lirası
Ağustos 1905- Temmuz 1906	14,265 Osmanlı lirası
Ağustos 1906- Şubat 1908	19,683 Osmanlı lirası
Mart 1908- Şubat 1909	13, 557 Osmanlı lirası
Senelik ortalama	13,079 Osmanlı lirası

Kaynak: “The Money Market”, “Bank Rates”, **The Manchester Guardian**, 22 Mart 1910; “City of Constantinople Municipal 5 Per Cent Loan 1909”, **The Times**, 22 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaaddet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin**, 22 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaaddet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin**, 21 Mart 1910.

Şehremanetinin tezkeresinde istikrazın Galata ile İstanbul arasındaki Karaköy köprüsünün yenilenerek inşası ve kamuoyu yararına diğer bazı işlere sarf edileceği belirtilmekteydi. Şehremanetinin bugüne kadar hiçbir istikrazı tedavüle çıkartmadığı belirtilmekte ve düyûn-ı gayrı muntazamasının 250,000 Osmanlı lirasından az olduğu, Şehremanetine bağlı civar dâhil olmak üzere İstanbul'un nüfusunun 1,000,000 civarında olduğu belirtilmekteydi⁷⁰³.

Şehremaneti istikrazına Londra'da birkaç misli talep olduğundan önümüzdeki birkaç günden sonra artık tahvillere müşteri kabul edilmemeye başlayacağı haber verilecekti⁷⁰⁴.

Hazine tahvillerinin Londra borsasında tanınması kolay olmadı; nitekim önceden Türkiye belediye tahvilleri Londra borsasınca kabul görmemekteydi. Mart 1910'da ilk kez İstanbul şehri belediye kredisi tanınacaktı⁷⁰⁵.

2.2.1.2. Banka ile Emanet Arasında Bir Uyuşmazlık

Kasım 1910'da köprü geçiş ücretlerinin hesaplanmasında bir anlaşmazlık meydana gelecekti. Osmanlı Bankası idaresinde borsa cetvelinde ayarı tam olan ve silik olan paralar için gösterilen fiyat uyarınca değişim işlemi yürütülmekteydi. Köprüler hasılatı olarak her gün kendisine bırakılan parayı TMB, o günkü borsa cetvelinde yazan fiyata uygun olarak değişim yapmamakta ısrar etmekteydi. TMB, istediği gibi değişim yapmakta ve hesap etmekteydi. Mart'tan Haziran 15'e kadar geçen müddette bu şekilde değişim işlemi yapılmış, Emanet meclisinden gönderilen karar üzerine kabul ve hesap edilmiştir. Bununla birlikte meclisin aldığı kararda görülen lüzum dolayısıyla Maliye Nezareti tarafından konuyla ilgili bir açıklama istenilmiştir.

Bu talep üzerine bir tezkere kaleme alınmıştır. Burada, Haziran 15'inden Haziran sonuna kadar Bankanın değişim fiyatıyla borsa fiyatındaki farkın 1,671,5 ve Temmuz 1'den 15'ine kadar 1,893,5'a ulaştığı belirtildiğinde, borsanın tayin ettiği

⁷⁰³ “The Money Market”, “Bank Rates”, **The Manchester Guardian**, 22 Mart 1910; “City of Constantinople Municipal 5 Per Cent Loan 1909”, **The Times**, 22 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaadet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin**, 22 Mart 1910; “1909 Senesi %5 Faizli Dersaadet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, **Tanin**, 21 Mart 1910.

⁷⁰⁴ “Şehremaneti İstikrazı”, **Tanin**, 24 Mart 1910.

⁷⁰⁵ “Turkish Securities”, “Municipal, Railway and Industrial Investment”, **The Times**, 14 Ekim 1912.

fiyattan dışarı çıkılamayacağından ve piyasa daima değiştiği halde Banka tarafından sabit surette muamele yapılmasının mümkün olmayacağından; Temmuz'un 16'sından sonuna kadar olan tahsilatın değişimindeki farkın 2,083'e ulaşmış olduğundan bahisle düzeltmenin hesap edilmesi yönünde vuku bulan işara alınan cevapta her ne kadar borsa tarafından bir resmi fiyat belirlense de piyasada cari olan fiyat ile bu muayyen fiyat arasında tam mutabakat bulunamayacağı ve bahis olunmuş varidatı borsa fiyatıyla değiştirmenin imkansız olduğu; ayrıca şimdiye kadar değiştirilen fiyat borsada cari olan kıymetle denk olduğundan tebdili mümkün olmayacağı belirtilmiştir.

Tezkerede, borsada ufaklık ve mecidiye çeyrekleri hakkında tayin olunan fiyatın ancak yeni darp olunmuş tam madeni paralar hakkında cari olduğu belirtilmiştir. Oysa Unkapanı ve Galata köprü varidatı eski silik ve ekseriyetle delik madeni paralardan oluşmaktaydı. Borsa fiyatında 103 kuruş 75 santim olmak üzere gösterilen beşliklerin hakiki fiyatı piyasada yalnız 110'dan ibaretti. Bahsi geçen varidatın sayılması ve teftişi için özel memur çalıştırılması gerekmekte olup bu hususun daha sonra mevzu bahis edileceği beyan edilmişti. Bankanın değişim fiyatı ile borsa fiyatı kesinlikle denk olmadığı gibi köprü geçiş ücreti tamamen eski ve silik paralardan oluşmayacağı şüphesizdi. Eski ve silik paraların olsa olsa %5-10 derecesinde olması lazım gelirdi.

İstikraz anlaşması gereği, köprü geçiş ücretlerinin günlük gelirlerinin kapalı kutular içinde bankaya ulaştırılarak orada memurlar huzurunda açılarak sayılması dolayısıyla Bankanın parayı sayma ve teftiş etmeye mecburiyeti olmasına binaen bunun için bir masraf teklifine hakkı olamayacağı doğal ve bununla birlikte para Emanetin elinde olmadığı için değişim işleminde başka vasıtaya müracaat mümkün olamayacağı ve değişim esnasında Emanetin memurlarından birinin bulundurulması hakkında şifahen vaki olan teklife karşı da Banka buna bir kontrol addederek kabul etmemesi dolayısıyla bu konuda bir karar alınması lüzumuna dair muhasebeden verilen müzekkire⁷⁰⁶ ekleriyle beraber Emanet meclisinde mütalaa olunarak köprü varidatının Bankaya karışık para olarak verilmesinde liraya çevrilmesi için Bankaca gösterilen fark, piyasa fiyatını da geçmiş ve bu hali ile hâsıl olacak fark Emanetin zararına olacağı tayin etmiş olduğundan her yönden imkânsız bulunmuştu. Teslimat ve ödemeler piyasa fiyatınca kabul olmadığı takdirde varidatın Emanetçe tutulması ve

⁷⁰⁶ Üst makama yazılan yazı

liraya çevrilmesi ondan sonra Bankaya teslim edileceğinin söz konusu Bankaya bildirilmesi ve Banka, piyasasının göstereceği fark ile akçe değişimi muamelesini kabul etmediği takdirde emanet veznesinde veznedarlar, müfettiş ve tahsildaran tarafından sayılarak vezneye teslimiyle veznece piyasaya göre değişim muamelesinin yerine getirilmesi kabul edilmişti. Bununla birlikte anlaşma uyarınca köprüler hasılatından TMB'a verilmekte olan teslimatın değişiminde piyasaya nispetle meydana gelen fark dolayısıyla Emanetle Banka arasında çeşitli anlaşmazlıklar nedeniyle bir müddettir Bankaya olan teslimatın hesaplanması muamelesi yerine getirilmemekte olması dolayısıyla daha sonra noksanı Bankadan aratılmak üzere Bankanın değişim ve kabulü dolayısıyla Emanetçe de kayıt ve hesaplanmasının gerekliliği bildirilmiştir.

Sonuç olarak Osmanlı Bankası idaresi borsa cetvelinde tam ve silik paralar için gösterilen fiyat uyarınca değişim işlemi icra edilmekte olduğundan köprüler hasılatı olarak verilen meblağı TMB'ın bu cetvel uyarınca değiştirmesi Osmanlı tarafından istenilmektedir. TMB'ın o günkü yazılı fiyata göre değişim yapmamakta ısrar etmesi halinde değişim muamelesinin özel memurlar vasıtasıyla Osmanlı Bankasında icra edilerek hasılatın gecikmeden TMB'a ödeneceğinin Banka idaresine bildirilmesine karar verilmiştir. Bundan böyle bu şekilde muamele olunması, şimdiye kadar olan teslimat akçesi farklarının talep olunan üzere cetvele uygun olarak kabul ve hesap edilmesi gerektiğine karar verilmiştir⁷⁰⁷.

2.2.1.3. İstikrazın Sarfı

Mayıs ayından itibaren çeşitli kereler Cemiyet-i Umumiye-i Belediye toplanmış ve istikraz edilen meblağın ne şekilde sarf edileceği konuşulmuştur⁷⁰⁸. Konuyla ilgili Şehremini Suphi Bey ile bir mülakat yapılmış ve soru ona yöneltilmiştir⁷⁰⁹.

Merkez emanet ile belediye dairelerinin 1326 senesi muvazene-i umumiyesinin 217,000 lira açığı vardır. Bu açığın istikraz akçesinden kapanmasına karar verilmiştir. Bunun dışında yirmi belediye dairesine eşit olarak 2,000 liranın istikraz akçesinden

⁷⁰⁷ BOA. DH. İD. Dosya No: 131, Gömlek No:3.

⁷⁰⁸ "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye", **Tanin**, 22 Mayıs 1910.

⁷⁰⁹ "Şehremini ile Mülakat", **Tanin**, 4 Temmuz 1910.

verilmesi kararlaştırılmıştır. Birinci ve altıncı belediyelerin hisselerine bu 1,100,000'dan bir şey düşmeyecektir; nitekim bu belediyeler harcamalarına bir şekilde karşılık bulabilmektedirler. Bunun dışında Sultan Ahmed meydanının genişletilmesi, Yeni Cami etrafında Balık Pazarı çevresindeki dükkânların istimlakı, Evkaf-ı Hümayun'a ait baraka şeklinde dükkânların Mısır Çarşısına kadar yıkılması ile köprüden gelecek araçların bu yoldan ve Yeni Cami arkasındaki meydandan geçmesi için Emanetin fenni heyetinin çalışmasına karar verilmiştir. Yine istikraz akçesinden sarf edilerek Şehremanetine bir belediye binası yaptırılması alınan kararlar arasındadır. Memleketin sıhhati için Kasımpaşa deresinin seddi ve temizlenmesi, lağımların temizlenmesi, Kavafyan Hanı'nın istimlak edilmesi ve yolun genişletilmesi, Üsküdar-Çamlıca yolunun yapılması, sokak ve binalara numaralandırma levhaları yapılması gibi düzenlemeler için istikraz akçesinin kullanılmasına karar verilmiştir.

Çırçır yangın bölgesine sarf edilecek meblağ için de istikraz akçesi kullanılacaktır. Rumeli şimendifer güzergâhında bulunan teneke mahallelerinin kaldırılması ve sahiplerinin iskân ettirilmesi, Galatasaray köşesinin istimlakı, Tepebaşı bahçesinin karşısındaki bazı mahallerin istimlakı, Leh sokağının genişletilmesi, Eminönü'ndeki dükkânların istimlakı, Mektep-i Sultani karşında üç dükkânın istimlakı, eski Postanenin satın alınması istikraz akçesinden karşılanacaktır. İstikraz akçesi bir hastane tesisi, itfaiye alaylarının alet ve edevatının ikmal, işlemleri için kullanılacaktır. İlâveten Avrupa'dan getirilmiş olan Heyet-i Fenniye Reisi Mösyö Andre Evrik ile iki mühendisin mahsusatları, belediyeden emekli olanlar, işten çıkartılanlar, yetim ve dulların emekli sandığınca verilmekte olan maaşlarının ödemesi için istikraz akçesinin kullanılmasına karar verilmiştir.

İstikraz akçesinin sarf edilmesi planlanan yerlerden biri de Rusya bölgesinde artan kolera hastalığına karşı korunma ve temizlik adına yatırım yapılması, yirmi yataklı baraka alınması gibi gerekli tedbirlerin uygulanmasıdır. Bu anlamda 5,000 lirasının sarfı için izin istenmiş, gerekli izin verilmiştir. Bu meblağın yetersiz kalmasının ardından bir 5,000 liranın daha sarf edilmesi gerekmiş ve bu da istikraz akçesinden karşılanmıştır. Dâhiliye Nezareti de Şehremanetine caddelerin

geniştirilme işlemleri başta olmak üzere, yapılması gerekenlerin bir an önce yapılması konusunda hatırlatmalarda bulunmuştur⁷¹⁰.

Bunlar dışında istikraz akçesi layihada da belirtildiği üzere Hazine tarafından Karaköy köprüsünün yenilenmesi için Deutsche Banktan alınmış olan 237,000'liralık borcun ödenmesi, Terkos Su Şirketi, Dolmabahçe Gaz Şirketi ve bankalara olan borçların ödenmesine harcanmıştır⁷¹¹.

Bundan sonra çeşitli dönemlerde istikraz akçesinin ve kalan meblağın sarfı hakkında gazetelerde yazılar çıktığı görülmektedir. *Tanin* 'büyük istikraz çıktı öteki unutuldu' demektedir. Bu konuda gazeteye bir vatandaş mektup göndermiş ve sokakların, şehrin perişanlığından bahsetmiş, gazete de bunu aynen yayınlamıştır⁷¹².

2.2.2. Bandırma Belediye Kredisi

Belediyelerin kendi başlarına istikraz yapabilmeleri konusu önem arz etmektedir. Dersaadet Belediye Kanunun otuz yedinci maddesinde belediye dairelerinin mezuniyetleri dışında bulunan istikrazları Babıali'ye sormaları zorunluluğu yer almaktadır. On yedinci madde de her belediye meclisinin senesi içindeki varidatından, masrafını kapatmak üzere bir sene zarfında, lüzum olduğunda 25,000 kuruşa kadar istikraz yapma hakkı olduğu, bundan ziyadesinin Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin onayına tabi olacağı yazmaktadır.

Vilayet belediyelerinin borçlanma anlaşması yapma konusunda yetkili olduklarına dair açık bir ibare yoktur; ancak belediyeler tüzel kişilerdir, hukuki şahsiyete haizdirler. Dolayısıyla borçlanma konusunda bu doğrultuda hareket ederler. İstanbul Belediyesi adına Dersaadet Belediye Kanunu ve vilayetler adına İdare-i Vilayet Kanunu kredi anlaşmasına onay vermektedir. Bu husustan yola çıkarak vilayet belediyelerinin de aynı yetkiye sahip olduğu sonucuna varılabilir.

Meclis-i Umum-u Vilayet, Heyet-i Umumiyesine yarar sağlama ve bunu muhafazayla görevlidir. Azası da tüm vilayet namına yetkiye sahiptir. Belediyeler

⁷¹⁰ **BOA. DH. İD.** Dosya No: 131, Gömlek No:3; "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye", **Tanin**, 25 Mayıs 1910; "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye", **Tanin**, 13 Temmuz 1910; "Şehremaneti Binası", **Tanin**, 7 Haziran 1910; "Şehremaneti Tasavvuratu", "Bir Milyon Lira Ne Olacak", **Tanin**, 13 Ağustos 1910. Söz konusu yazılarda bu işlemlerin ne kadar tutacağı yer almaktadır.

⁷¹¹ Oktay, ss. 289-290.

⁷¹² "İstikraz Ne Oldu", **Tanin**, 10 Teşrin-i Evvel 1910.

namına akd edilecek istikrazlar ise yalnızca şehirler ve kasabaların hususi menfaatine olduğundan bu türden istikrazları şehir ahalisinin vekâletine sahip bir heyetin icra etmesi gerekmektedir. Bu heyet de azası şehirler ve kasabalar ahalisi tarafından seçilmiş belediye meclisleridir. Belirtildiği gibi Dersaadet Belediye Kanunu ile 25,000 kuruşa kadar istikraz mezuniyeti belediye meclislerine verilmiştir. Bu Osmanlı'ya özgü bir uygulama değildir. Fransa'da da 7 Nisan 1902 tarihli kanun gereğince bu yetki, belediye meclisine verilmiştir. Otuz seneye kadar olan borçlanmalar belediye meclisi kararıyla yapılmaktadır. İstikrazın müddetinin otuz seneyi aşması durumunda ve bir borçlanmanın veya henüz ödenmemiş birden fazla borçlanmanın toplamının 1,000,000 Osmanlı lirasını aşması durumunda kredi, Şura-yı Devlet'in kararı sonucu çıkarılacak emirname ile onaylanmaktadır⁷¹³.

Bandırma Belediyesi, Bandırma liman ve rıhtımını yapan yüklenicinin kalan alacağını kapatmak ve kasaba dâhilinde kamu yararına kullanılmak için % 7 faizle beş yılda kapatılacak şekilde 10,000 Osmanlı lirası istikraz istemiyle TMB'a başvurmuştur. 16/29 Haziran 1326/ 1910 tarihinde Türkiye Milli Bankası yöneticisi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen resmi yazıda, borcun faizi ile ana parasının tediyesi için Bandırma iskelesi ve limanının belediyeye ödenen vergileri ile belediyeye ait olan yirmi adet iş yapan dükkânın kira bedellerinin ayrılmasının ve bu dükkânların takriben iki bin dört yüz yirmi beş arşın raddesinde bulunan arsalarını Babington Smith adına faiz-i ferağ etmesinin kararlaştırılmış olduğu ve bu şartların Banka tarafından kabul edildiği bildirilmiştir.

Dâhiliye Nazırı tarafından Sadarete yazılan 21 Haziran 1326/ 4 Temmuz 1910 tarihli yazıda bu anlamda bazı vergiler ve kira bedeli karşılık gösterilerek akdi talep olunan 10,000 Osmanlı liralık borçlanmaya dair şartların Bankaca kabul edildiği belirtilmiştir⁷¹⁴.

Karesi Mutasarrıflığına 19 Temmuz 1326/ 1 Ağustos 1910' da gönderilen yazıda 10,000 Osmanlı lirası istikrazına dair Şuray-ı Devlet ve Meclisi Vükela kararı ile Padişah'tan alınan izin hakkında bilgi verilmiş ve gereğinin yapılması belirtilmiştir⁷¹⁵. 27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910'da ise Maliye Nazırlığından

⁷¹³ BOA. DH. İD. Dosya No: 215, Gömlek No: 4.

⁷¹⁴ BOA. ŞD. Dosya No: 28, Gömlek No: 73.

⁷¹⁵ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 110, Gömlek No: 70. Konuyla ilgili Şurayı Devlet, Bakanlar Kurulu kararı ile Padişah iradesi hakkında bkz. BOA. İ. DH. Dosya No: 1482, Gömlek No: 31.

gönderilen yazıda söz konusu istikraz akdine dair Hazine-i Celile'nin bilgisi olmadığı ve yapılacak istikraza dair muamelenin söz konusu Nezaretçe yapılmasının lazım geleceği belirtilmiştir⁷¹⁶.

Karesi Mutasarrıfı tarafından 27 Temmuz 1326/5 Ağustos 1910 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda kendisine gönderilen anlaşmanın içeriğinin belediyenin menfaatine aykırı şartlar içerdiğinden ilaveten borç alınacak paranın bir kısmı ile yapılacak işlerin fenni keşfinin dahi yapılmamış olduğundan dolayı söz konusu teklifin sancak meclis idaresince desteklenmeyerek meclise tebliğ edildiği yer almaktadır. Daha sonra söz konusu karara ilişkin Bakanlar Kurulu kararı ve Padişahın onayı meclise tebliğ olmuştur. Bunun üzerine Karesi Mutasarrıfı istikraz şartları ve sarf olunacak mahaller hakkında bilgilenmek ve ileride yanlış bir muamele olmasını engellemek adına anlaşmanın bir suretini istemiştir.

Bundan sonra borç miktarının tartışılması söz konusu olmuştur. 10,000 Osmanlı lirası yerine 6,000 Osmanlı lirasının yeterli olacağı ve bu miktara düşürülmesi isteği gündeme gelmiştir; ancak bunun Bankada müşkülata neden olması da hesaplanmaktadır. Banka ile 10,000 lira üzerinden anlaşma yapılmış, Banka da Londra ile bu yönde görüşmede bulunmuştu; nitekim tutarın düşürülmesi üzerine Milli Banka bu kararı onaylamayacağını bildirmişti. Bu gibi nedenlerle Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazıda meblağın tamamının alınmasının zaruri olduğu belirtilmektedir.

Karesi Mutasarrıfı adına Dâhiliye Nezaretine gönderilen 7 Ağustos 1326 tarihli telgrafta ise Bandırma Belediyesince Türkiye Milli Bankasından yapılacak borçlanmanın nedeninin suya olan ihtiyacı gidermek olduğu, bulunan suya müdahale edildiği ve başka sular buluncaya kadar boşuna faiz verilmemesi ve yapılan incelemeler sonucunda yeterince su bulunduğunda 4,000 lira daha alınmak üzere liman müteahhidine fahiş faizli borç bakiyesinin ödenmesi için anlaşmanın 6,000 lira olarak düzeltilerek imza edilmesinin Bankaya bildirilmesi istenilmekteydi.

26 Ağustos 1326 tarihli Karesi Mutasarrıfı Mümtaz Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen ikinci bir telgrafta ise Bandırma Belediyesi tarafından TBM'dan istikraz edilecek 10,000 liradan 6,000 liranın hemen ve bakiyesi 4,000 liranın da 1327 senesi Mart'ında alınmasının Belediye Meclisi tarafından uygun

⁷¹⁶ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 119, Gömlek No: 40.

görüldüğü ve durumun Bankanın Bandırmada bulunan adamına bildirildiğinin Bandırma Kaymakamlığı'ndan haber verildiği yer almaktadır⁷¹⁷.

2.2.3. Adana Belediye Kredisi

Türkiye Milli Bankasına bir diğer borçlanma başvurusu Temmuz 1910 yılında Adana Belediyesi tarafından yapılacaktı. Bu konuda Türkiye Milli Bankasının Londra'daki merkezi ile görüşmede bulunulmuştu. Londra'dan alınan cevapta Adana'nın nüfusu, belediyesinin gelirlerinin miktarı ve türü ile alınacak olan borcun nereye sarf edileceği bilgileri istenmişti. Bu yönde Adana vilayetine bilgilendirme yapılmıştı. Adana Valisi Cemal Bey de Türkiye Milli Bankası ile başlayan müzakereleri takip etmekteydi.

TMB'nın Adana Vilayetinden belediye bütçesini göndermesini talep etmesi üzerine Vali Cemal Bey Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta 29 Haziran 1326 tarihi itibarıyla Adana nüfusunun altı yüz bine yakın olduğunu, içinde bulunulan yıl bütçesine göre belediyenin gelirinin 10,000 lira olduğunu belirtmişti. İstikraz olunacak meblağın ise akar vücuda getirmek amacıyla 100-150 kadar hane inşasına harcanacağını belirtmişti. Bu hanelerin kira bedelleri olarak senede 3,000/ 3,500 lira kadar gelir teminine kesin olarak bakılmaktaydı⁷¹⁸. Yapılan yazışmalara rağmen kredi görüşmeleri kesin bir neticeye varmamış kredi anlaşması gerçekleşmemişti.

2.2.4. Aydın Belediye Kredisi

Aydın Vilayetinde yer alan Menderes nehri civarındaki bataklıklar sıtma ve pek çok farklı hastalığa sebep olmaktadır. Mart 1912'ye gelindiğinde Bahri Sefid Boğazında (Akdeniz Boğazı) yapılan teftiş sırasında sağlıkla ilgili gözle görülür sorunlar tespit edilmiş ve Maydos'da (Eceabat) İkinci Kolordu Kumandanlığı tarafından beş maddelik bir dilekçe kaleme alınmıştır. Burada Menderes nehri civarındaki bataklıklar nedeniyle Kum Kale'deki taburlar, zabitan ve askerlerin sıtma, kansızlık, dalak rahatsızlıkları gibi bataklık hastalıklarından mustarip oldukları

⁷¹⁷ BOA. DH. MUI. Dosya No: 110, Gömlek No: 70.

⁷¹⁸ BOA. DH. İD. Dosya No: 112 2, Gömlek No: 53.

belirtilmektedir. Daha önce de Hükûmet tarafından bu bataklıkların temizlenmesi adına çalışmalar yapılacağı söylendi ise de bu anlamda bir faaliyet gözlemlenmemiştir. Bu temizleme işinin hızlandırılması gerekliliği dilekçede yer almaktadır.

Konu Aydın Vilayet Belediyesine de aktarılmıştır. 21 Mart 1328/ 3Nisan 1912 tarihinde Aydın Valisi tarafından kaleme alınan yazıda pek çok bulaşıcı hastalığın yayılmasına neden olan söz konusu bataklıkların sadece Kum Kale'deki tabur, asker ve zabiti etkilememekte olup tüm vilayetin bundan etkilendiği belirtilmektedir. Vali Bey, bir kolera salgınında oldukça telaşlı bir biçimde hastalığın yayılmasını önlemek adına teşebbüslerde bulunulduğu halde koleradan yüz kat daha fazla can kayıplarına yol açabilecek olan sıtma, tifo gibi hastalıklar hakkında hiçbir şey yapılmamasını hayretle karşıladığını belirtmektedir. Dünyanın en verimli topraklarından oluşan vilayet arazisinin büyük bir kısmı su baskınına maruz kalmasıyla yer yer meydana gelen geçici ve daimi bataklıklar sağlığı olumsuz etkilemekte ve her memleket için bir nimet olan akarsular Aydın için bu şekilde olumsuzluklara yol açmaktadır. Vali, bu bataklıkların kurutulması durumunda vilayetin ziraate mahsus olan arazisine en azından iki milyon dönüm arazi ilave edilmiş olacağına kesin gözüyle bakmaktadır. Valiye göre Menderes vadisindeki bataklıkların hızla kurutulması emredilmişse de maalesef vilayete verilen salahiyet böyle masraflı bir iş için yeterli değildir. Üstelik Menderes'i bırakın İzmir şehrinin yakınında bulunan ve şehrin temiz havasını kirleten Karşıyaka bataklıklarının kurutulması için bile yeterli değildir. Bu nedenle vilayetçe bir şey yapılamamaktadır. Aydın Valisi bir müddet önce Menderes nehrinin kurutulması adına incelemelerde bulunmak için Türkiye Milli Bankası Genel Müdürünün⁷¹⁹ bölgeye geldiğinden de bahsetmektedir. Bankanın Genel Müdürü kendisine konuyla ilgili bazı teşebbüslerde bulunacağını bildirmiştir. Vali de konuyla ilgili olarak Nafia Nezaretine Türkiye Milli Bankası veya başka bir şirket ile anlaşma yapılarak çalışmalara başlanılmasını önermektedir⁷²⁰.

1910 Ağustos'undan itibaren Türkiye Milli Bankası bölgede incelemelerde bulunmaya başlamıştır. Bu tarihte Aydın ve Konya vilayetlerine gönderilen yazılarda Babington Smith ve Banka mühendislerinden Money'in bölgeye bazı iktisadi

⁷¹⁹ Bu dönem Türkiye Milli Bankası Genel Müdürü Babington Smith olmakla birlikte belgede *Şimit Bartla* şeklinde yer almaktadır.

⁷²⁰ BOA. DH. İD. Dosya No: 25, Gömlek No: 16; Cihan Özgün, **İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti (1844-1914)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011, s. 393.

tetkiklerde bulunmak üzere gelecekleri belirtilmektedir⁷²¹. Haziran 1911’de Türkiye Milli Bankası direktörlüğünden Dâhiliye Nezaretine yazılan yazıda Türkiye Milli Bankası mühendislerinden Money’in Aydın vilayeti dâhilinde bayındırlık işleri ile ilgili incelemelerde bulunacağı ve kendisine bu konuda gerekli yardımın gösterilmesi rica edilmektedir. Konu Dâhiliye Nezaretinden Aydın Vilayetine iletilmiştir⁷²².

Söz konusu ziyaretlerin nedeni 26 Eylül 1910 tarihinde Menderes’de yapılacak sulama işleri için Bankanın fenni araştırmalarda bulunması konusunda Nafia Vekâleti ile yaptığı anlaşma gereğidir. Bu anlaşmaya uygun olarak yapılan araştırmanın sonunda bir rapor Temmuz 1911’de Nafia Nezaretine sunulmuştur. Hükûmet ise Bankanın işlemlerin devamı ve keşif işlemleri için sunduğu fiyat teklifinin onaylanıp onaylanmadığını, kendisine tanınan süre içerisinde Bankaya bildirmemiş bunun üzerine anlaşma ilgili madde gereğince feshedilmiştir⁷²³.

Bununla birlikte TMB’nın konuya ilişkin ilgisi bitmemiştir. Banka Genel Müdürü Smith, 13/26 Şubat 1327/ 1912 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, İzmir’e yapacağı seyahatinden ve Vali’yi ziyaret etme arzusunda olduğundan bahsetmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Vekâleti de Aydın vilayetine Smith’e gerekli kolaylığın gösterilmesini bildirmiştir⁷²⁴.

Babington Smith aynı zamanda Menderes’in sulanması projesi için Cavit Bey ile de Mart 1912’den itibaren görüşme halindedir. Smith, hazırladığı anlaşma projesini Cavit Bey’e sunmuştur. Banka, doksan dokuz sene müddetle işletme imtiyazı istediğinden bu Cavit Bey tarafından mümkün görünmemiştir. İlerleyen günlerde ikili tekrar görüşmüşler, Cavit Bey Menderes için işletme mukavelesi yapılamayacağını yalnız inşaat mukavelesiyle yetinmek gerektiğini, yabancılarla doksan dokuz sene müddetle işletme imtiyazı akd olunamayacağını Smith’e söylemiştir. Cavit Bey, bu tarzda bir mukavele sureti hazırlamalarını belirtmiştir. 4 Nisan’da Milli Banka işletme hariç olmak üzere Menderes için yeni bir mukavelename sureti getirmiştir⁷²⁵.

Karşılaşılan mali güçlükler Menderes nehri ile ilgili çalışmaların hayata geçmesine engel olmuştur. Yalnız keşif masrafı olarak Türkiye Milli Bankası

⁷²¹ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 126, Gömlek No: 13.

⁷²² BOA. DH. MTV. Dosya No: 38, Gömlek No: 26. Bu yönde Türkiye Milli Bankasının Dâhiliye Nezaretine gönderdiği talep yazısı için bkz. EK 2.

⁷²³ BCA. Fon No: 30.18.1.1., Yer No: 9.13.15.

⁷²⁴ BOA. DH. MTV. Dosya No: 24, Gömlek No: 51.

⁷²⁵ Cavit Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 273, 278, 296.

tarafından 82,000 İngiliz lirası talep olunmuştur. Bu iş için Nafia Nezaretinin bütçesinin yeterli olmadığını hatta sadece bu iş için değil daha önce incelemesi yapılan ve çalışmalara başlanılan bayındırlık işleri için bile yeterli olmadığı Vilayete bildirilmiştir. Bu anlamda ehemmi mühime tercih ederek inşaata başlanılmak üzere imkân dairesinde tamamen vilayete tahsis ve taksim edilmesi hesabıyla söz konusu incelemeler için para ayrılması mümkün görülmemektedir.

Üstelik yalnız keşif yapılsa bile tahminen 2,000,000 lira sarf edilmesi gerekeceği ön görülmüştür. İhtiyaç görülen temizleme işi için Sarayköy çevresinde düzenleme yapılması ve buna bağlı olarak da pek çok köyün tamamen kaldırılıp mahallelerin istimlakı ve Aydın demir yolu güzergâhının bir kısmının değiştirilmesi gerekeceğinden böyle önemli bir miktarda masrafa mali durum müsait değildir. Gerekli miktar elde edilerek çalışmalara başlanıncaya kadar yapılacak keşiften de bir netice elde edilemeyeceğine karar verilmiştir.

İlaveten 17/30 Nisan 1328/ 1912 tarihinde Nafia Nazırı namına müsteşarı tarafından hazırlanan evrakta söz konusu Banka ile sonra müzakere yapılmak üzere bataklığın temizlenmesi adına gerekli masraflar için mahalli bir karşılık gösterilmesinin gerekliliği belirtilmektedir. Aydın Valisi Vekili, buna cevaben Menderes Vilayet idaresinin 24 Temmuz 1328 tarihli kararını iletmektedir. Buna göre bu derece masraflı bir işe doğrudan doğruya karşılık bulmanın zorluğu vurgulanmakta bununla birlikte söz konusu bölgelerin şimdiye kadar bataklık halinde kalmasından doğan zararlara dikkat çekilmekte ve bu sayede pek çok kıymetli arazi kazanılacağı, halk sağlığının iyileşeceği, arazinin sulanması ile gelirlerin, vergilerin artacağından bahsedilmekte ve bu yüzden de bölgedeki kazaların öşri vergi gelirlerinin fazlalarının karşılık gösterilebileceği belirtilmektedir. Sonuçta Vilayet İdare Meclisi bataklıkların kurutulması işlemini onayladığını belirtmektedir.

Bununla birlikte Eylül 1912 tarihinde Nafia Nezareti, Aydın vilayeti öşrünün artan kısmının karşılık olarak gösterilerek başlanacak çalışmanın sadece keşfinin 82,000 İngiliz lirasına mal olacağını belirtmişti. Çalışmanın tamamının ise ortalama 2,000,000 liraya mal olacağı tespit edilmişti. Maliyenin durumu ise bu yönde bir harcama için uygun değildi. Bu nedenle bu işlemin hayata geçirilmesinin şuanlık

mümkün olmadığı ve bu girişimin ileri bir zamana ertelenmesinin uygun olduğuna karar verilmişti⁷²⁶.

2.2.5. Bağdat Belediye Kredisı

Bağdat Belediyesi, kamu yararına bazı çalışmalarda bulunmak üzere 1910'da 200,000 liralık bir istikraz isteğiyle Türkiye Milli Bankasına başvurmuştur. Haziran ayında bu durum gazetelere yansımıştır⁷²⁷. Belediye ile Banka arasındaki görüşmelerin ayrıntılarını dönemin Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın 23 Ağustos 1910 tarihli resmi yazısından ve Bankanın Genel Müdürü Babington Smith'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 14/27 Ağustos 1326/ 1910 tarihli resmi yazıdan takip edebiliyoruz. Buna göre Banka tarafından Bağdat belediyesine istikrazın safi hasılatı olan 200,000 lira verilecekti. Bu meblağ, nakden ortaya çıkacak olan itibari anapara ile 229,000 Osmanlı lirası, 209,000 İngiliz lirası olacaktır. İstikrazın yıllık faizi %6 olup senede %89,7 oranında kümülatif bir itfa akçesi tahsisıyla nihayet otuz beş sene içinde sözü edilen istikraz ödenecektir. İstikraz TMB tarafından maktuan alınacak ve tedavüle çıkartılması zamanında yabancı memleketlerde gerekli olan damga resmî ile diğer masraflar Bankaca yerine getirilecektir. Bağdat Belediyesi kendisine verilen 200,000 liralık meblağ karşılığında otuz beş senelik bir müddet için yıllık 16,000 Osmanlı liralık taksit tahsisıyla borç ödemesini gerçekleştirecektir. Belediye, istikrazın faiz ve anaparasının ödenmesini Bağdat salhaneleri varidatı, bölgedeki köprülerin geçiş ücretleri, Bağdat petrol depoları hasılatı, hayvan satıcıları vergisi, Belediyenin tasarrufunda bulunan kahvehaneler ve dükkânların kira bedelleri, Bağdat suları varidatı, Bekçiler aidatı tenzil edildikten sonra bekçi vergisi hasılatının tahsisıyla teminat altına alacaktır. Tüm bu maddeler Banka tarafından kabul edilmiştir. Banka, bahsi geçen varidatların tahsisi ile istikraz anlaşmasının imzalanması için Belediyeye izin verilmesini ve şayet Belediye taahhüdünde kusur işleyecek olursa Hükûmetten taahhüdün Belediyece yerine getirilmesini temin için lazım gelen tedbirin alınacağını kendilerine bildirilmesini istemişlerdir.

⁷²⁶ BOA. DH. İD. Dosya No: 25, Gömlek No: 16.

⁷²⁷ "Bağdat Belediyesi İstikrazı", **Tanin**, 19 Haziran 1910.

Dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa da Bağdat Belediyesinin istikraz istemi için Türkiye Milli Bankası tarafından verilen taktiri Sadarete bildirmiştir. Burada daha önce Bandırma Belediyesince Türkiye Milli Bankasından istenilen 10,000 liralık istikraz hakkında Şura-yı Devletçe kabul edilip Padişaha sevk edilen karar gibi Bağdat Belediyesine de aynı muamele yapılp, izin verilmesinin istendiğini belirtmiştir.

Söz konusu istem çeşitli dairelerde görüşülmüştür; ancak merkez bu anlamda istikraz şartlarını açık bulmamıştır ve 14 Teşrin-i Evvel 1316/ 27 Ekim 1910 tarihinde konuyla ilgili ayrıntı talep etmiştir. Belediyenin gelir ve giderinin ne kadar olduğu, gerekli masraflar çıkartıldıktan sonra gelirlerinden kaç kuruşun borcun ödenmesine karşılık gösterileceği, 200,000 liranın nerede ne şekilde harcanılacağı konularının açıklığa kavuşturulması vilayetten istenilmiştir. Vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 19 Teşrin-i Evvel 1326/1 Kasım 1910 tarihli cevap, İstimlak Kararnamesinin ikinci maddesine uygun olarak, Meclisi İdare-i Vilayet ve Belediye kararıyla akdi kararlaştırılmış borç ile neler yapılacağına dair bilgilendirme yapmıştır. Bu gazetelere de yansımıştır. Buna göre bu istikraz ile cadde yapımı; iki demir köprü inşası; *Felluce Azar ve Samra Azamiye* köprülerinin yenilenmesi; Dicle ve Fırat üzerine iki asma köprü yapılması; caddelerin asfaltlanması; salhane yapımı; Şat'ül Arap sahilinde yenilenerek on beş iskele inşası; deniz nakliyatı için beş küçük vapur alınması; garipler hastanesinin genişletilmesi ve tamir edilmesi; su yataklarının düzenlenmesi; ahalinin rahatlamasına hizmet etmek adına belediye bahçeleri tesisi; Bağdat'ın ileride bayındırlığını sağlamak için haritasının çizilmesi; genel sağlığı korumak açısından lağımlar yapılmasının planlandığını belirtmiştir⁷²⁸.

Aralık ayında Babington Smith Sadrazam Hakkı Paşa ile görüşmüş ve Bağdat Belediye kredisinin onaylanıp onaylanmayacağını sormuştur. Hakkı Paşa, Nazım Paşa'nın yönetim kapasitesinden memnun olmadığını ve onun doğru harcama yapacağı konusunda şüpheleri olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte Sadrazam, Nazım Paşa'yı destekleme kararı alacaklarını ve bu durumda krediyi onaylayacaklarını da belirtmişti. Smith, konuyla ilgili bir an önce karar verilmesinin iyi olacağını, Nazım Paşa'ya konuyla ilgili hareket özgürlüğüne sahip olduklarına dair mektup yazdığını ve bu mektubun eline bir iki gün içinde geçeceğini belki de geçmiş olduğunu beirtmişti.

⁷²⁸ BOA. ŞD. Dosya No:29, Gömlek No: 30; "Bağdat Şehri İstikrazı", *Sabah*, 3 Teşrin-i Sani 1910. Banka Genel Müdürü Smith tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Ağustos 1910 tarihli yazı için bkz. EK 3.

Bu süreçte Smith, Bankanın geleceği ile ilgili endişe duyuyordu ve konuyu görüşmek üzere Londra'ya gitmeye hazırlanıyordu. Smith bu kredinin Bankanın geleceğine ilişkin bir miktar etkisinin olabileceğini ima etmişti. Hakkı Paşa da kararın hızlandırılması için gayret göstereceğini belirtmişti⁷²⁹.

Bunun üzerine tekrardan izin istenmiştir. Başlangıçta bilgi eksikliği nedeni ile söz konusu borçlanma konusunda bir karara varılamayacağı Mehmet Şerif Paşa tarafından belirtilmişti. Bununla birlikte istikrazın şartlarının, gösterilen karşılıkların bilgisine yukarıda belirtilen Türkiye Milli Bankasından gönderilen evrak ve Vali Nazım Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine göndermiş olduğu telgrafından erişilebildiği dikkate alınarak ve Bandırma ve Manastır gibi belediyelerin isteklerinin de kabul edilmesi göz önüne alınarak, istikrazın sanayinin, ticaretin genişlemesi açısından faydalı bulunmuş alanlara saf edileceğine bu nedenle de münasip görülmesine karar verilmiştir.

Ocak 1911'de konu görüşülmüş, çeşitli tartışmalar yapılmış ve mazbata hazırlanmıştır. İlk olarak Belediyece istikraz karşılığı olan meblağın tahsili ve vaktinde Bankaya yatırılmasını temin için gerektiğinde Hükûmetin yardımının alınması talep edilerek anlaşma layihası bu suretle kaleme alınmış olduğundan bunun işleyişi müzakereye koyulmuştur. Bu anlamda İstanbul ve Vilayet Belediye kanunları dairesinde konuya yaklaşılmış ve İstanbul Belediye Kanunun on yedinci maddesinde 'Her belediye meclisi senesi içindeki gelirinden kapatılmak üzere bir sene zarfında 25,000 kuruş kadar istikraza izinlidir bundan fazlası Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin iznine tabidir' ifadesi gösterilmiş bundan fazla meblağların da senesi içindeki gelirinden ödenmesi şartına bağlı olduğu bunun da bazı zamanlarda acil masrafları ödemedede yetersiz kalma ihtimaline karşı senesi bütçesi dâhilinde bir tedbir olarak önemli sayılmayacak bir meblağa izin vermekte olduğu ve Vilayet Belediye Kanununda bu denli zayıf bir izne bile rastlanmadığı belirtilmiştir. Belediye kanununda uygun görülecek şartlar dâhilinde Belediye Meclisinin istikraz ehliyetleri olduğu konusunda bir düzenleme yapılmaksızın, İstanbul Belediye Kanunun tayin ettiği şartlar dışında istikraza onay verilmeyeceği belirtilmiştir. İlaveten istikraz olunacak meblağın belediyenin bir senelik gelirinin on katıdan fazla olduğu bu nedenle

⁷²⁹ G.P. Gooch ve Harold Temperley, **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Last Years of Peace**, Cilt: X, Kısım: II, Reprinted with the permission of the Controller of Her Britannic Majesty's Stationery Office, London, 1938, (Cilt: X, Kısım: II), s. 15.

Belediyenin, bu paranın ödemesini ne suretle temin ederse etsin sözünde durma konusunda başarılı olamayacağı doğal olduğundan buna izin verilemeyip daha makul bir tertip ile işe başlanmasının icap edeceğinin Vilayete bildirilmesi itirazı gelmiştir. Bununla beraber İstanbul Belediyesi ile Vilayet Belediyesi başka kanunlara tabi bulunması göz önüne alındığında durum değişiklik göstermektedir. Vilayet Belediye Kanunun üçüncü maddesinde ‘Belediyelerin kendilerine ait olan emlakı değiştirmek ve başkasına devre yetkili oldukları’nın belirtilmesinden dolayı gelirlerinden bir kısmı karşılık gösterilerek istikraz akdine dâhi yetkileri olmasıyla sabit olduğundan bunların bir kanun maddesiyle belirtilmesine gerek görülmemesi ve Hükûmetin vilayetin borcunu vaktinde ödemesini tetkik ve istikraz edilecek meblağın belediyeye fayda verecek ve belediyenin değerini yükseltecek bayındırlık işlerine sarf edilmesi temin ile istikraza izin vermesinin olağan bulunması ve Bağdat istikrazının bu şekilde olduğu ve diğer belediyelere de daha önceden izin verildiği göz önüne alındığında itirazlar geçersiz görülmüştür.

Anlaşma maddeleri ile ilgili bazı düzeltmeler talep edilmiştir. Örneğin %6 faizin %4’e düşürülmesi; % 89,7 oranında anaparanın ödenmesi için tahsis olunan meblağ çok bulunduğundan yüzde yarıma ve Bankaya verilen komisyon dahi fazla bulunup bunun 1/7 miktarına düşürülmesi; Bağdat Belediyesi tarafından Londra’ya gönderilecek memurun masrafının Bankaya ait olması; 229,900 lirayı Osmani miktarında ihraç olunacak tahvillerin 200,000 liraya mukabil Bankaya terk edilmesinin %15 derecesinde bir zarara neden olduğundan bunun reddi; ihtilafların Şura-yı Devletçe çözümlenmesinin eklenmesi gibi değişiklikler istenilmiştir. Bununla birlikte istikraza Hükûmetin kefaleti eklenmemesi dolayısıyla talep edilen faizin çok görülemeyeceği ve anaparanın ödenmesi için tahsis olunan meblağ müddetine ve faizin miktarına göre hesaplanarak kıyaslanmış olduğundan bunun eklenmesi ve çıkarılmasının gayrimümkün olduğunu ilaveten anlaşmanın kalan kısmının da usul ve örnekleri bakımından yanlış bir şey görülmeyip yalnız Bağdat Belediyesi gelirinden karşılık gösterilen vergi ve varidatının miktarının neden ibaret olduğu vilayetten gelen açıklamalarda yer almadığı ve bu konunun açıklanması gerektiği yönünde bu itiraz da giderilmiştir.

Bu açıdan bir kez daha Bağdat şehrinin bayındırlık hizmetlerini gerçekleştirmek adına herhangi bir gecikmeye gerek duyulmadığı vurgulanmıştır.

Karşılığın, Bankaca gerçekleşen talebe göre tahsil edilmesinin teminine Hükûmetin yardımı anlaşmada da bildirilmesinden dolayı öncelikle söz konusu varidatın borç ödemesi için yeterli olup olmadığı; ikinci olarak kalan varidatın belediyenin masraflarını ödemeye yeterli olup olmadığı konularının şimdiden anlaşılması durumunda ileride ödemenin gecikmesi veya başka zorluklardan dolayı meydana gelecek uyuşmazlıklara mahal bırakılmamış olunacağı kararı çıkmıştır. Vilayetin telgrafında yalnız istikraza karşılık gösterilen varidatın adları tek tek sayılmakla yetinilerek istenilen izahat verilmediğinden işin iktisadi yönü anlaşılmadıkça talep edilen istikraza izin verilmesinin caiz olmayacağı kararı verilmiştir⁷³⁰.

Sonuçta, Belediyece gösterilen karşılığın tahsilini temin için Hükûmetçe yardımda bulunulacağı anlaşmada yer almış olduğundan gelirlerin borç ödemesine yeterli olup olmadığı ve söz konusu istikraz çıkartıldıktan sonra gelirin kalan kısmının Belediyenin daimi masraflarını kapatmaya yeterli olup olmadığının tahkik edilmesi ve haber verilmesi Şura-yı Devletçe kararlaştırılmıştır.

Bağdat'tan gelen yanıtta, bu anlaşmanın hiçbir maddesinde 'Hükûmetin yardımı' tabiri olmayıp yalnızca istikraza Hükûmet tarafından izinli bulunan Bağdat Belediyesinin gösterilen karşılığın tahsil edilmesinin teminine, anlaşmanın pek çok maddesi uyarınca, taahhütlü olduğu yer almaktadır. Burada Hükûmete herhangi bir şekilde bir yük yüklenmediği vurgulanmaktadır.

Hükûmetin izin vermesi maddesi, Bankanın telgrafına göre Bakanlık tarafından kendilerine vuku bulan zorluk olmaksızın izin verilecek vaadinden doğmuştur. Karşılık olmak üzere gösterilen varidattan kalan gelir ile mahallelere taksim edilmiş arazinin satış bedeliyle alınıp Bağdat'ta işletilecek beş vapurdan ve diğer bazı vapurların gelirlerinin katılımıyla artması muhakkak olan Belediye gelirleri, Belediyenin masrafına yeteceği gibi fazla da kalacaktır. Bu istikraz üzerine memlekete yararlılık sağlamak amacıyla pek çok sipariş verilmiş bunların bir kısmının ve vapurların pek çoğunun taksit ödenmeleri gelmiş olduğundan buna bir an önce netice verilmesi istenilmektedir.

Eylül 1911'de Bağdat'a Vali olarak gelen Cemal Paşa, konuyla ilgili değerlendirmelerini telgrafla merkeze bildirmiştir. Buna göre Bağdat Vilayeti çeşitli mahallere 19,000 lira kadar borçludur. Bu borcu ödeyecek karşılığı olmadığı gibi

⁷³⁰ BOA. ŞD. Dosya No:29, Gömlek No: 30.

zorunlu ödemeler konusunda da oldukça sıkıntı içerisinde ve iflasın eşiğindedir. Borçların faizlerini ödeyip hemen kapatılması ile beraber taahhütler ve acil harcamaların ödenmesi için kesin olarak 30,000 liranın Türkiye Milli Bankasından alınması tek çaredir. Cemal Paşa telgrafından konunun Şura-yı Devlette tetkik edilmekle beraber henüz karar verilmediğini ve bunun da Belediyeyi buhran içinde bıraktığını belirtmektedir⁷³¹.

Eski Bağdat valisi Nazım Paşa memuriyeti döneminde Bağdat şehrinin bayındırlık işlerinde kullanılmak üzere Bağdat belediyesi varidatı karşılık gösterilmek üzere Türkiye Milli Bankası ile 200,000 liralık bir istikraz akdini tasarlamıştır. Onun yerine gelen yeni Vali Cemal Paşa da belirtildiği üzere yarım kalan konuyu tekrar ele almıştır. Bakanlar Kurulunda konu görüşülürken 200,000 liralık meblağı ödemek için Belediyenin varidatının yeterli olmadığı kararı alınmıştır. Buna göre borç en fazla otuz beş sene içinde kapatılmak ve faiz ve anapara ödemesine mahsuben 2,400 lira verilmek ve belediyenin takdirinde bu miktardan fazlası ödendiği halde müddeti ona göre indirilmek ve karşılığında yıllık 7,000 liraya yakın olan zebhiyye* vergisi teminat olarak gösterilmek ve bu zebhiyye vergisinin her sene 2,400 lirası Milli Banka namına Osmanlı Bankasına veya başka bir yere yatırılmadıkça bir akçesi belediye sandığına girmemek üzere Milli Bankadan 30,000 liralık bir istikraz akdinin bu maksadı yerine getirilmesi için yeterli olacağı yeni Vali Cemal Paşa'nın da konuyla ilgili yazısına atfen Dâhiliye Nezaretince bildirilmiştir. Bu anlamda 16 Teşrin-i Sani 1327/ 29 Kasım 1911 tarihli Bakanlar Kurulunca Bağdat'tan gelen 30,000 liralık istikraz istemine mezuniyet verilmiştir⁷³².

Bağdat Valisi Cemal Paşa, 17 Şubat 1912'de Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafına göre Türkiye Milli Bankası, otuz beş senelik bir borçlanmayı fazla bulmuştur. Bunun üzerine Belediye Meclisinin tasdikiyle 30,000 liralık meblağın, senede 6,000 liradan yedi senede ödenmesi uygun bulunmuştur. Nitekim otuz beş senede verilecek 84.000 liraya karşın yedi senede 42,000 lira verilmesi daha makul görülmüştür.

19 Şubat 1912'de Türkiye Milli Bankası Genel Müdürü Babington Smith imzasıyla Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda da 30,000 liralık miktarın zebhiyye

⁷³¹ BOA. DH. İD. Dosya No:88, Gömlek No:10.

* Kasapların kestikleri hayvanlar için ödedikleri vergi.

⁷³² BOA. MV. Dosya No: 159, Gömlek No: 67; BOA. DH. İD. Dosya No:88, Gömlek No:10.

vergesi karşılık gösterilerek yedi senede tasfiye edilmesinin mümkün olduğunun anlaşıldığını belirtip bu konuda izin istemiştir. İlâveten Banka, her ne sebepten dolayı olursa olsun Bağdat Belediyesi borç ödemesi ile ilgili anlaşmada yer alan taahhüdünü yerine getirmeyecek olursa, belediyenin taahhüdü ve bunun yerine getirilmesinin temini konusunda Osmanlı Hükûmetinin gerekli idari tedbire girişerek gereken umur ve taahhüdü vereceği ve Osmanlı Hükûmetinin bu taahhüdünün istikrazın sonlanmasına kadar devam edeceği hususunun kendilerine bildirilmesini istemektedir.

Otuz beş sene yerine yedi senede kapatılması kararı Dâhiliye Nezareti tarafından da uygun bulunmuş ve Bağdat vilayetine gerekenin yapılması bildirilmiştir. 8/21 Şubat 1327/1912’de Türkiye Milli Bankasına gönderilen yazıda da istikraz konusunda gerekli iznin vilayete gönderildiği, borcun zamanında ödenmesinin tavsiye edildiği, gecikme durumunda ise icap eden tedbirin alınacağı ve gerekli talimatların verileceği, borcun bitimine kadar bu şekilde muamele edileceği bildirilmiştir.

Bağdat şehri belediye kredisi, 29 Kanun-ı Sani 1327/11 Şubat 1912’de Bağdat şehri Belediye Meclisince verilip, 30 Kanun-ı Sani 1327/ 12 Şubat 1912 tarihinde Vilayet Meclisi ve Bağdat Valisi Cemal Bey tarafından onaylanan karar gereğince 16 Teşrin-i Sani 1327’de Bakanlar Kurulu tarafından verilen mezuniyetle Bağdat Belediyesi namına Belediye başkanı ile TMB namına Meclis İdare Reisi ve Genel Müdürü Babington Smith ve Meclis İdare Azasından Ahmed Cemal Bey arasında 11 Nisan 1328/ 24 Nisan 1912 tarihinde imzalanmıştır⁷³³.

Anlaşma metni on altı maddeden oluşmaktadır. Birinci maddeye göre Bağdat Belediyesi kamu yararına bazı çalışmalarda bulunmak için Türkiye Milli Bankasından 33,000 Osmanlı liralık veya 30,000 İngiliz liralık bir istikraz gerçekleştirmiştir. İkinci maddeye göre Bu istikraz “1912 senesi %6 faizli Bağdat Şehri Belediye İstikrazı” olarak geçecektir ve itibari olarak her biri 100 İngiliz lirası veya 110 Osmanlı lirası kıymetinde üç yüz adet tahvile bölünmüş olarak toplam 30.000/33.000 liralık bir itibari anaparasından oluşacaktır.

Söz konusu tahviller hamiline ait olup altı aydan altı aya yani her senenin 1/14 Ocak ve 1/14 Temmuz tarihlerinde hamilinin arzusuna göre Londra’da İngiliz lirası ve Bağdat ile İstanbul’da Osmanlı lirası olarak ödenmek üzere %6 faiz verecektir.

⁷³³ BOA. DH. İD. Dosya No: 88, Gömlek No:10.

Üçüncü maddeye göre istikrazın anaparası yedi sene zarfında kapatılmak üzere istikraz tahvillerinin bedeli %11.913 oranında kümülatif bir itfa akçesi tahsisıyla ödenecektir. Bu itfa muamelesi, tahvillerin bedeli itibari anaparadan aşağı olduğu halde borsadan satın alma yoluyla ve tahvillerin bedeli işlenmiş bulunan ve piyasa kıymetinde içinde olan faiz miktarı çıkartıldıktan sonra itibari anaparaya eşit veya ondan fazla bulunduğu veyahut istikraz borsaya kabul ettirilmediği takdirde bedelleri başa baş ödenmek üzere kura keşidesi suretiyle yerine getirilir.

Dördüncü maddeye göre anapara ve faiz itfa akçesi senelik taksiti, Türkiye Milli Bankasına tahsis olunan komisyon, ki senelik 90 Osmanlı lirası tahmin edilmektedir, dâhil olarak 6,000 Osmanlı lirasıdır. Beşinci madde tahvillerin imzası işlemi ile ilgilidir. Altıncı maddeye göre bu istikrazın faiz ve itfa akçesi mürettebatı istikraza ilişkin muamelenin yerine getirilmesinin ardından, yıllık taksitler de anlaşmanın imzalanmasının ardından işlemeye başlar ve müddet 1/14 Temmuz 1328/1912'de son bulur.

Yedinci maddeye göre kura keşideleri 1328/1912 Teşrin-i Sanisinde başlar ve senede bir defa olmak üzere bu ayda icra edilir. Kura keşideleri Bağdat Belediyesinden bir memurun karşısında Türkiye Milli Bankası tarafından İstanbul'da yerine getirilecektir. Kura isabet eden tahvillerin bedeli kura keşidesi tarihini takip eden 1/14 Kanun-ı Sani tarihinde ödenir. Kura isabet eden tahvillerin ödenmesinde tahvil bedelinin ödenmesi için tayin olunan tarihte vadeleri henüz bitmemiş kuponların tümünün tahvile ilişik bulunması gerekecek ve eksik olan kuponların bedeli kura isabet eden tahvilin hamiline ödenmesi gereken meblağdan düşürülecektir. Her kura keşidesinin sonucu masrafı Türkiye Milli Bankasına ait olmak üzere Bağdat'ta ve İstanbul'da tayin edilecek gazete ile aynı anda ilan olunacaktır.

Sekizinci maddeye göre vadeleri bitiminden itibaren altı sene sonuna kadar bedelleri ödenmek üzere ibraz olunmayan kuponlar, kura isabet ettiği günden itibaren on beş sene zarfında bedelleri alınmak üzere ibraz olunmayan tahviller Belediye menfaatine zaman aşımına uğrayacaktır.

Dokuzuncu maddeye göre Bağdat Belediyesi de bu istikrazın kupon ve tahvil bedelinden hiçbir şekilde kesinti ve indirim yapmayacağını taahhüt etmektedir. Belediye, istikraz müddetince kupon ve tahvil bedellerinin her türlü vergiden muaf olarak tamamen ödenmesini taahhüt eder.

Belediye, 1/14 Kanun-ı Sani 1328/1913 tarihinden itibaren her ne zaman arzu edecek olursa bu istikrazın tahvillerini, kuponlardan birinin vadesinin bitim gününde başa baş ödeyerek, bu durumu en az altı ay önce ilan etmek şartıyla, mevki' tedavülünden kaldırma hakkını muhafaza eder.

Onuncu maddeye göre vadeleri sona erip bedelleri ödenmiş kuponlar ile satın alınıp veya kura isabet edip bedelleri verilmiş tahviller iptal edildikten sonra her sene belediyeye teslim olunur.

On birinci maddeye göre bu tahvilatın faizle anapara itfa akçesinin ödenmesine dair muamelenin icrası, istikraz müddetince ve değişmez surette Türkiye Milli Bankasında mevdu bulunacaktır.

Bu istikrazın faiz ve anapara itfa akçesiyle istikraza ait muamelenin ifasına karşılık Türkiye Milli Bankasına tahsis olunacak komisyonun düzenli ödenmesinden Osmanlı Hükûmetinin verdiği mezuniyetle Bağdat Belediyesi sorumludur. İstikraz anlaşmasının en önemli maddelerinden biri belediyenin karşılık olarak sunduğu varidatın yer aldığı on birinci maddedir. On birinci madde gereğince Bağdat şehrinde kasaphane vergisi olarak adlandırılan zebhiyye vergisinden oluşan varidatı Belediye, üçüncü bir şahsa devretmemek üzere istikrazın anapara itibarisi kesin olarak ödenene kadar TMB'a tahsis etmiştir. Bu varidattan oluşan ve belediyece tahsil olunacak meblağ Türkiye Milli Bankasına veya Bankanın Bağdat'ta göstereceği acentesine her hafta bitiminde teslim olunacaktır. Söz konusu varidat iltizam edilmiş olduğu takdirde Belediyeye ödenmesi gereken meblağ vadeleri bitiminde mültezimler tarafından doğrudan doğruya Türkiye Milli Bankasına veya acentesine ödenir. Mültezimlere verilecek istikraz mürettebatının tamamen ödenmesi konusunda mesuliyetin doğrudan doğruya belediyeye ait olduğu değişmeyecektir.

Ödemenin gecikmesi ve kısmen ya da tamamen durdurulmasından dolayı mültezimler aleyhine gerçekleşecek adli ve idari tüm istekleri ve davayı masrafı kendisine ait olmak üzere memurları vasıtasıyla takip ve ikame etmek ve istikraz mürettebatının tamamen kapatılması sırasında ortaya çıkacak eksikliği anlaşılmaya uygun olarak ödemek Belediyeye ait olan taahhütlerin başlıcalarındandır. Varidat olarak Türkiye Milli Bankası tarafından alınmış olan meblağ Banka tarafından özel bir hesaba yatırılacaktır. Bu özel hesaba gelir kayıt olunan meblağ istikrazın yıllık taksitine yetecek miktarı bulunca söz konusu varidattan meydana çıkacak fazla

Belediyenin alacaklar hesabına kayıt olunacak veyahut Belediyeye teslim edilecektir. Bu varidat, istikrazın yıllık taksitinin ödenmesi için gerekli meblağı ortaya çıkartmadığı takdirde istikrazın tüm mürettebatına gereken meblağ yani altı ayda bir 300 Osmalı lirası her altı aylık kuponun vadesinin dolmasından bir ay önce Bankanın elinde bulunmak şartıyla eksik kalan meblağ belediyenin varidatından ikmal olunacaktır.

On ikinci maddeye göre, Bağdat Belediyesi bu anlaşma süresi boyunca Türkiye Milli Bankası ile önceden anlaşma olmaksızın ve söz konusu Bankaca kabul olunup aynı miktar hasılatı temin eder diğer varidat tahsil edilmeksizin bu istikrazın yıllık mürettebatına özel olarak tahsis olunan varidatı azaltabilecek bir karar veya tedbir almayacağını kabul eder.

Hükümdarın kestiği vergi dolayısıyla varidat düşürüldüğü takdirde, belediye bu istikrazın mürettebatının ödenmesine gerek mevcut varidatın ve gerek ortaya koyacağı yeni varidatın ek olarak tahsisi suretiyle Türkiye Milli Bankasınca kabul görülecek ve bu istikrazın faiz ve itfa akçesi mürettebatının ödenmesini temin için daha önce tahsis olunan varidatta ortaya çıkacak eksikliği ikmale kifayet edecek miktarı bulan varidata tahsis etmeyi taahhüt eder.

On üçüncü maddeye göre, Bağdat Belediyesi, her biri 110 Osmanlı lirası kıymetinde üç yüz adet tahvili, 30,000 lira karşılığında Türkiye Milli Bankasına verir. On dördüncü maddeye göre tahvillerin yapım masrafı, pul masrafı ve benzeri masraflar Türkiye Milli Bankasınca ödenecektir.

On beşinci maddeye göre, avansların Belediyeye veriliş tarihi şu şekildedir: 5,000 Osmanlı lirası anlaşmanın imza edildiği gün; 5,000 Osmanlı lirası anlaşma imza edildikten bir ay sonra ve kalanı anlaşma imzalandıktan iki ay sonra. Ödeme Bağdat'a yapılacaktır.

On altıncı maddeye göre bu anlaşmanın uygulama ve yorumlanmasından kaynaklı ayrılıklar Banka ile Bağdat Belediyesi tarafından seçilmiş birer hakem marifetiyle çözümlenecektir. Çözüme ulaşmadığı takdirde bir hakem üstü hakem tayin edecekler ve bunun vereceği hüküm kat'î bağlayıcı olacaktır.

Anlaşmanın imzalanmasının ardından borcun ödenmesi süresince Banka ile Belediye arasında bir takım sıkıntılar çıkmıştır. Bunlardan ilki Haziran 1912'de Bağdat Belediye Heyetinin istifaya gitmesidir. Bunun üzerine bu konunun Türkiye

Milli Bankası ile yapılan istikraza etki edip etmeyeceği Bankadan sorulmuştur. Bağdat Valisi Cemal Paşa tarafından gönderilen cevapta Bağdat Belediyesi bakî kaldığı süreçte istikraz muamelesinin etkilenmeyeceği, Belediye heyetinin istifa nedeninin yolsuzluk olduğu ve bu konuda Bankanın telaşını gerektirecek bir şey olmadığı bildirilmiştir.

Bir diğeri ise daha uzun süreli bir anlaşmazlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Kasım 1913'te avans faizinin anaparaya ilavesi ve zebhiyye vergisinin Bankanın Bağdat'taki vekillerine ödenmesi konusunda Banka ile Belediye arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Bu konuda Türkiye Milli Bankası 9 Teşrin-i Sani 1329/ 22 Kasım 1913 tarihinde konuyla ilgili bir muhtıra göndermiştir. Buna göre TMB ile Belediye arasındaki 24 Nisan 1912 tarihli 30,000 liralık istikraza mahsuben 3 Eylül 1910 ve 26 Şubat 1912 tarihlerinde Belediyeye 12,000 Osmanlı lirası avans verilmişti. Bu avansın faiz miktarı tüm mali kuruluşlarda yürürlükte olan uygulaması ile her üç ayda bir anaparaya eklenmesi şeklindedir. Belediyeye kolaylık sağlanması amacıyla söz konusu faizin ancak sene sonunda anaparaya eklenmesine onay verildiği halde Belediye faizin bu suretle dahi anaparaya eklenmesini kabul etmemekte ve meselenin hakeme başvurulması yoluyla çözümünü talep etmektedir. Banka, faizin anaparaya eklenmemesi hakkında bir özel anlaşma olmadığı takdirde bu konudaki geçerli olan adetlere başvurmak gerektiğini belirtmektedir. Bu anlamda Belediyenin iddiasını açıkça çürük bulmaktadır. Belediyenin teklifi uyarınca meselenin hakem vasıtasıyla halledilmesine gerek olmadığı açıktır. Özellikle bankalarca açılan cari hesaplar faizinin anaparaya eklenmesi konusundaki adet kanuna uygundur.

Bankanın ikinci işaret ettiği husus şu şekildedir; anlaşmanın altıncı maddesine göre faiz, itfa akçesi ve Bankaya mahsus komisyonun ödenmesi için gerekli olan 6,000 liralık yıllık taksitin anlaşmanın imzalanması tarihinden itibaren işlemeye başlamak ve imza tarihi ile 1/14 Temmuz 1328/1912 tarihi arasındaki müddete ait faiz, itfa akçesi ve komisyon miktarının söz konusu 1/14 Temmuz 1328/1912 tarihinde istikraz hasıl-ı nakdinden hesap edilmesi ve alıkoyulmasına karar verilmiş olduğundan Türkiye Milli Bankası bu müddete ait faiz, itfa akçesi ve komisyonun içinde bulunduğu toplam 1,350 Osmanlı lirasını istikraz hasıl-ı nakdinden hesap etmiştir. Bankaya göre Belediye ise anlaşmanın bu denli açık olmasına rağmen meblağın hesap edilmemesi konusunda ısrarcı olmaktadır ve bu meselenin de hakem eliyle

halledilmesini talep etmektedir. Banka bu isteğinde boş bir istek olduğunu bunun bir külfet olduğunu belirtmektedir.

Bankanın muhtırasında belirttiği üçüncü sorun ise varidatın ödenmesi konusundadır. Anlaşmaya göre Bağdat salhaneleri vergisinden oluşan varidatın eksiltmeye gitmeden, toptan her hafta sonunda Türkiye Milli Bankasına veya bu Banka tarafından Bağdat'ta gösterilecek vekillerine teslim edilmesi, teslim olunacak meblağın istikrazın yıllık taksiti için gerekli olan meblağdan arta kalanın Belediyenin hesabına gelir kayıt olunması veya Belediyeye verilmesi anlaşmanın on birinci maddesinde yer almasına rağmen Belediye bu varidatı Bankanın Bağdat'taki vekillerine tamamen teslim etmekten imtina etmektedir.

Banka, mazbatasının sonunda delillerle haklılığını ispat ettiğini belirtmekte ve isteklerini iletmektedir. Buna göre faizin anaparaya eklenmesi konusundaki durumun belediyece kabul edilmesi, altıncı maddeye uygun olarak hareket edilmesinin kabul edilmesi ve belirtilen 1,350 liranın hesaba katılmasının kabul edilmesi istenilmektedir. İlâveten istikraz anlaşmasıyla Bankaya karşı verilen taahhüde uyularak salhaneler vergisinin tamamen Türkiye Milli Bankasının Bağdat vekiline teslimi ve faizle varidatın anlaşma maddesine uygun olarak yani Kanun-ı Sanide Belediyeye verileceği hususunun Bağdat Belediyesine bildirilmesini istemektedir.

Hükûmet konuyu ele alacaktı. Öncelikle anlaşmanın bir sureti Bankadan edinilip incelenmiştir. Bankanın iddiaları Hukuk Müşavirliğinin incelemesi sonucu anlaşmaya göre haklı bulunmuş ancak Belediyenin de bu konudaki görüşünün alınması gerekli görülmüştür. Özellikle faizin anaparaya ilave edilmemesi konusunda anlaşmada bir madde mevcut olmadığı anlaşılmış ve bu tip durumlarda bankalarda avans faizi hakkındaki uygulamaların neler olduğu Maliye Nezaretine sorulmuştur. Maliye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda anlaşmalarda her sene faiz verilip anaparaya eklenileceği açıkça söylenmediği durumlarda vadesi sonunda faizle beraber ödeneceği ve eğer hesap, cari olarak avansa mahsuben senesi içinde teslimat vuku bulmakta ise faiz yürütülebileceği belirtilmiştir.

Hem Hukuk Müşavirliğinden gelen yanıt hem de Maliye Nezaretinden gelen yanıt 10 Kanun-ı Evvel 1329/ 23 Aralık 1913 Bağdat'a iletilmiştir. Buna göre işin halledilmesi belirtilmiştir.

2 Kanun-ı Sani 1329/ 15 Ocak 1914'te ise Bağdat Vilayetine gönderilen yazıda Bağdat salnamesi vergisinin Kanun-ı Evvel 1329 zarfindaki hasılatının bu Bankaca gösterilen Eastern Bankasına henüz ödenmediğini ve bunun hemen ödenmesini belirtmiştir. Bağdat Belediyesinden gönderilen cevap, Belediye Meclisinden alınan kararı bildirmektedir. Buna göre; on birinci madde gereğince belirlenen taksitten fazla verilecek meblağ sene sonunda Belediyeye iade edilecekti; ancak istikraz ile ilgili Banka ile Belediye arasındaki uyuşmazlıktan dolayı söz konusu fazlanın Bankaca reddedilmediği Bankanın bu denli bir meblağı faizsiz bankada tutmasının devamının Belediyenin mali sıkıntısını arttırdığı ve bu meblağ iade edilmediği takdirde borç ödemesinin Kanun-ı Evvel taksitinden itibaren kesileceği Bankaya defalarca bildirildiği yönündedir. Buna rağmen fazla ödeme iade edilmemiştir. Bu nedenle bu fazla alınincaya kadar Kanun-ı Evvelden itibaren ödeme ertelenmiştir. Bununla birlikte Belediye ödenen fazla miktar iade olduğu takdirde taksitlerin düzenli olarak ödeneceğini bildirmiştir.

Türkiye Milli Bankası tarafından 4/17 Haziran 1330/ 1914 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda Belediye ile aralarındaki anlaşmaya ve bu konuda anlaşmaya uyulması yönünde Türkiye Milli Bankası tarafından yinelenen başvurulara rağmen geçen Kanun-ı Evvelden itibaren varidatın düzenli olarak ödenmediği, 1/14 Kanun-ı Sani 1329/1914'ten 1/14 Temmuz 1330/1914 tarihine kadar ödenmesi gereken 3,000 Osmanlı lirasından sadece 1,000 Osmanlı lirasının ödenmiş olduğu belirtilmektedir. Banka, Dâhiliye Nezaretinin kendilerine verdiği, Belediyenin ödeme konusunda üstüne düşeni yapmadığı durumda gerekli tedbiri alacağı yönündeki taahhüdü hatırlatmaktadır. Bu anlamda Banka varidatın kesintisiz ödenmesini istemektedir.

Bunun üzerine Türkiye Milli Bankasına gönderilen yazıda, öncelikle Bağdat Belediyesinden gelen yukarıda belirtilen açıklamaya yer verilmiştir. İlaveten anlaşmanın on birinci maddesi gereğince Bankaya ödenen meblağın yıllık taksite yetecek miktardan fazlasının ya Belediyeye iade edileceği veya Belediyenin alacaklar hesabına geçirileceği yazılmış ise de Belediyenin alacaklar hesabına geçirilen meblağ için bir faiz ödeneceğine dair anlaşmada bir açıklık olmadığı ve Bankanın da Belediyenin parasını faizsiz alı koymasının caiz olmayacağı açık olduğundan

Bankanın sıkıntısı dikkate alınarak yıllık taksitten fazla kalacak miktarın Belediyeye iadesi lazım geldiği, aksi yönde hareket etmenin uygun olmayacağı belirtilmiştir.

Banka 17/30 Temmuz 1330/1914 tarihinde buna cevap vermiştir. Bankanın Belediye ile arasındaki söz konusu anlaşmazlığa dair bir muhtıra vermesinin ardından belirtildiği üzere Dâhiliye Nezareti Bağdat Belediyesine 2 Kanun-ı Sani 1329'da gerekli emri vermiştir. Banka, bunun üzerine aralarındaki anlaşmazlığın tamamen bittiğini, Belediye reddi icap eden tüm meblağın müesseseleri tarafından Belediye iade olunduğunu; ancak söz konusu anlaşmazlığın halledilmesinden sonra dahi borca karşılık gösterilen zebhiye vergisinin Belediye tarafından düzenli ödenmediğini belirtmiştir. Bunun üzerine 17 Haziran 1914 tarihli tezkereyi yazdıklarını ve Nezaretin kendilerine olan taahhüdünü hatırlattıklarını belirtmiştir. Sonuçta, Banka aralarında hiçbir anlaşmazlık kalmadığı ve Belediyenin sebepsiz yere düzenli varidat ödemesini uzattığı, bu surette biriken borcun kalan miktarının vakit geçirilmeden tamamen kendilerine ödenmesini tekrar hatırlatmaktadır.

Bunun üzerine Nezaretten Bağdat'a gönderilen 19 Temmuz 1330/ 1 Ağustos 1914 tarihli telgrafta, Türkiye Milli Bankasından gelen müracaattan Belediyenin varidatı Bankanın oradaki vekiline düzenli olarak ödenmediğinin anlaşıldığı, söz konusu istikrazda Nezaretin taahhütlü olduğu, ödenmemiş meblağın bir an önce ödenmesi ve anlaşma hükümlerine Belediyenin uymamasının katıyen kabul edilemeyeceği bildirilmiştir⁷³⁴.

Ağustos ayında Babıali bankalardaki vadeli-vadesiz mevduat dâhil olmak üzere tüm borçlarını, taahhütlerini bir ay süreyle erteleyecek bu ertelemeler devamlı surette yenilenecekti⁷³⁵. Bundan Bağdat Belediyesinin de yararlanmak istediği açıktır. Türkiye Milli Bankasının müracaatına göre Belediye borç ödemesini durdurmuştur. Dâhiliye Nezareti, Bağdat'a gönderdiği 2 Teşrin-i Evvel 1330/ 15 Ekim 1914 tarihli telgrafla belediye borçlarının moratoryuma tabi olmadığını, Nezaretin bu konuda Bankaya taahhüdü olduğunu, ödenmemiş taksitin hemen ödenmesini bildirmiştir. 14 Teşrin-i Evvel 1330/27 Ekim 1914'te konu tekrar Bağdat'a hatırlatılmıştır.

16 Teşrin-i Evvel 1330/ 29 Ekim 1914'te yeni Bağdat Valisi Cavit Bey Dâhiliye Nezaretine durumu anlatan bir telgraf göndermiştir. Buna göre kendilerine

⁷³⁴ BOA. DH. İD. Dosya No: 88, Gömlek No:10.

⁷³⁵ Düstur, Tertip:2, Cilt:6, ss. 909; Yılmaz, s.92.

gönderilen telgrafta Bankanın Belediyedeki alacağına mukabil gösterilen kasaphane vergisinin moratoryuma tabi olmadığı belirtilmişse de moratoryum kanunun kesin olup hiçbir kayda bağlı bulunmamasına ve bunun taksitleri de içerisine alması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bununla beraber Nezaretten gelen emir üzerine söz konusu Banka adına hareket eden Eastern Bankası direktörü ile görüşülmüş ve Bankaya müracaat etmesinin yanlış anlaşmadan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Eastern Bank direktörü taksiti talep etmek için Belediyeye ilk müracaatında bu borcun ödenmesi için karşılık gösterilen kasaphane vergisinin bundan sonra Belediyece alınacağı ve ödemenin durdurulduğu dolayısıyla borcun büsbütün karşılıksız kalacağını anlaşıldığı ve bunun için müracaata mecbur kalındığını bildirmiştir. Halbuki, Belediyenin böyle bir maksadı olmayıp ancak Belediye; ödemelerin durdurulması dolayısıyla taksitlerini ödemede acizyet gösteren mültezimlerin vermeleri gereken meblağın yerini tutmak için ve Belediyenin mükellef olduğu zaruri masrafları temin etmek için bu taksiti geciktirmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Belediyenin mültezimler zimmetindeki birikmiş olan alacakları tahsil olunarak söz konusu taksit kapatılacağı gibi söz konusu vergiden tahsil edilecek meblağ ay be ay Bankaya teslim edilecektir. Ödemenin durdurulması müddetince ay be ay biriken taksitin %5'ini ödemeye Belediye hazırdır. Bu konuda Eastern Bankası direktörünün onayı alınmıştır⁷³⁶.

Kasım 1914'de Bağdat Belediyesi tarafından TMB'dan alınan meblağa ait taksitin Vilayet tarafından tecil-i düyun kanununa⁷³⁷ dayanarak ödenmesinde yeniden tereddüt olmuştur. Belediye matlubatları, Adliye tarafından tecil-i düyuna tabi tutulmuştu. Bununla birlikte Belediye borçlarının ve alacakların tecil-i düyundan müstesna tutulmasının gerekeceği Maliye Nezaretinden bildirilmiştir⁷³⁸.

Ocak 1915'de yine salhane varidatından Bankaya ödenmesi gereken 6,000 liranın ödenmesinde aksaklık yaşanmıştır. Bankanın birbiri ardına gelen müracaatına rağmen ödenmemiştir. Dâhiliye Nezaretinden Belediyeye gerekli emirlerde verilmiş ancak yine sonuç alınamamıştır. Banka, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, taksit ödenmediğinden dolayı Teşrin-i Sanide yapılan keşidede kurâ isabet eden kırk adet tahvil ile 1/14 Kanun-ı Sani 1330/1915 tarihinde ödenmesi gereken geçmiş kuponların

⁷³⁶ BOA. DH. İD. Dosya No: 88, Gömlek No: 10.

⁷³⁷ Borcun ertelenmesi

⁷³⁸ BOA. DH. UMVM. Dosya No: 94, Gömlek No: 12.

bedelinin ödenemeyeceği belirtilmiş ve söz konusu taksitin bir an önce ödenmesini Belediye'ye iletmesini istenmiştir. Banka, aynı gün Bağdat Vilayet Belediyesi'ne de benzer hususu bildiren bir telgraf göndermiş ve ödemenin yapılmaması durumunda tahvil sahiplerinin uğrayacağı zararın Belediye'ye ait olacağını vurgulamıştır. Dâhiliye Nezareti Türkiye Milli Bankası Müdüriyetinden gelen bu isteği Bağdat Vilayetine iletmiş ve taksitin ödenmesini istemiştir⁷³⁹. Konuyla ilgili başkaca bir anlaşmazlığa rastlanmamaktadır.

2.2.6. Diyarbakır Belediye Kredisi

1913 itibarıyla Diyarbakır Belediyesi tarafından şehrin ihtiyaçlarının karşılanması adına 5,000 liralık bir kredi talebi söz konusuydu. Bu hususta Osmanlı Bankası ile görüşülmüş; ancak çeşitli sebeplerden anlaşma gerçekleşmemiştir. 3 Aralık 1913'te bu kez Diyarbakır şehri için TMB ile kredi görüşmeleri yapılacaktır. Diyarbakır şehrinin tanzim ve imarı hususunda bölge belediyesince 5,000 liraya gereksinim duyulmuştur. Bu gereksinimi karşılamak için belediye gelirlerinin bir kısmı karşılık gösterilerek kredi alınması uygun bulunmuştur. Bu şekilde Türkiye Milli Bankası ve Deutsche Bank, Wiener Bank Verein'a ne gibi teminat ve şartlarla söz konusu meblağın borç alınmasına onay verileceği sorulmuştur.

Deutsche Bank Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği cevapta tekliften dolayı teşekkür etmekle birlikte söz konusu meselenin kendilerine uygun olmadığını ve bu nedenle olumlu yanıt veremeyeceklerini bildirecekti. Wiener Bank-Verein da benzer şekilde teklifle ilgilenmediklerini Dâhiliye Nazırına bildirecekti.

TMB Müdürü de bu yazıya 4 Aralık tarihinde cevap vermişti. Cevapta, Bankanın Diyarbakır'da şubesi olmamasından ve talep olunan meblağın esasen oldukça düşük olmasından dolayı söz konusu istikrazın TMB tarafından akdinin mümkün olmayacağı Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Bu şekilde borçlanma işi TMB ile gerçekleşmemiştir. Alman bankalarının da olumsuz tutum almasından sonra tekrar Osmanlı Bankası ile görüşmeler gerçekleşmiştir⁷⁴⁰.

⁷³⁹ BOA. DH. İD. Dosya No: 88, Gömlek No:10.

⁷⁴⁰ BOA. DH. İD. Dosya No: 215, Gömlek No: 4.

2.2.7. 1913 Yılı İstanbul Belediye Kredisi

1909 yılında TMB'dan sağlanan borç geliri, yeterli gelir kaynaklarına sahip olmayan Şehremanetinin gelir ve giderindeki dengesizliği karşısında yeterli olamamıştı. Balkan Savaşlarının da patlak vermesi mali bir krize neden olmuştu. Cemiyet-i Umumiye-i Belediye de var olan sorunları çözmek adına 16 Temmuz 1912 tarihinde yeniden borçlanmaya karar vermişti. Sadaret de Belediyenin borçlanmasına ve borcun Hazine'nin garantisi altında olması istemine olumlu yanıt vermiştir. Bundan sonra borçlanma süreci başlamıştır. TMB ve Perier Bankası⁷⁴¹ Şehremanetine borç verme konusunda istekli olmuşlar ve tekliflerini sunmuşlardır.

Hükûmet tarafından borca ilişkin sözleşme ve diğer konuları incelemek üzere bir komisyon kurulmuştur; ancak savaş süreci ve bu süreçte yüksek meblağlı borçlanmaya gidilmemesi yönündeki görüşler yüzünden süreç uzamıştır⁷⁴².

Şehremini Cemil Bey istikrazdan elde edilen meblağ ile Kadıköy rıhtımı üzerindeki arazinin ve Dolmabahçe gazhanesinin satın alınması, İstanbul yangın mahalinin inşası gibi İstanbul şehrinin ihtiyaçlarını karşılamak amacındaydı ve istikraz meblağını 660,000 Osmanlı lirası olarak belirlemişti⁷⁴³. Cemil Bey'in gazetelere verdiği beyana göre, Belediye 650,000 liralık bir istikraz akdine karar vermiş, bundan 120,000 liralık bir avansın defaten verilmesi için bankalara başvuruda bulunmuştu. Bu müracaata sadece TMB cevap vermişti; fakat Cemil Bey, bu Bankanın teklifinin uygun olmadığını Banka Genel Müdürüne bildirmişti. Bu süreçte Paris merkezli Perrier Bankası bir teklifle gelmişti. Perrier'in teklifi Belediye tarafından uygun bulunmuş ve şartnamesi Babıali'ye sunulmuştu⁷⁴⁴.

Konuyu değerlendiren Cavit Bey'e göre Perrier Bankası, birinci derece bir banka değildi ve taahhütlerini yerine getiremeyecekti. Esasen iki bankanın teklifi

⁷⁴¹ Perrier Bankası Fransa'nın önde gelen bankalarındandır. Şehremaneti istikrazı dışında Osmanlı'da pek çok tramvay, demir yolu, gazhane gibi nafia imtiyazlarını elde etmiştir. Bkz. Hasan Ferid, s.42.

⁷⁴² Oktay, ss. 290-291.

⁷⁴³ **Düstur**, Tertip:2, Cilt:5, s. 539.

⁷⁴⁴ “Şehremininin Beyanâtı”, **Tanin**, 29 Şubat 1913. Şehremanetinin TMB ile yaptığı görüşmeden bir sonuç alamadığı daha önce de basında yer almıştı. Bkz. “Şehremaneti İstikrazı”, **Tanin**, 15 Şubat 1913.

arasında fazla fark yoktu; ancak TMB opsiyon⁷⁴⁵ istemişti. Cavit Bey buna olumlu bakmasa da TMB'nin teklifini daha uygun bulmuştu⁷⁴⁶.

Perrier, ileride yapılacak 3,000,000'luk istikrazda öncelik hakkı ve emanet tarafından bu para ile oluşturulacak nafia işlerinde öncelik hakkı istemekteydi. Cavit Bey bu şartlara karşı çıkmıştı. TMB, 85'e almayı teklif etmişti. Cavit Bey bunun üzerine TMB'dan Kingham'a 150,000'e kadar bir avans yapıp yapamayacağını sormuştu. Daha sonra Cavit Bey, Milli Bankaya uğrayıp Kingham ile görüşmüştü. Kingham, Londra'dan aldığı cevapta yine opsiyondan bahsedildiğini belirtmişti. Cavit Bey ise opsiyonun kabul edilemeyeceğini yinelemişti⁷⁴⁷.

TMB yetkililerinin geri adım atmaması üzerine Crawford, TMB'nin Türkiye'ye hiçbir şekilde hizmet etmediğinden, bir yardımının görülmediğinden şikâyet edecekti. Cassel'in emanet istikrazı için kat'i bir teklifte bulunmamasının nedeni harp sonrası Türkiye'nin Hükûmet kâğıtlarının kaçta çıkarılacağı hakkında bir fikirlerinin olmamasıydı. İlâveten ekonomi iyi değildi. Cassel, birçok devletin paraya ihtiyacı olabileceğini göz önüne almıştı⁷⁴⁸.

Sonuçta Şehremaneti Haziran ayında Perrier Bankası ile anlaşacaktı. Banka yetkilisi Cavit Bey ile görüştü. Şehremanetince yapılacak istikraz hakkında TMB ile Perrier Bankası tarafından sunulan şartlar Maliye Nezaretice kurulan komisyonda incelendi ve sonuçta Perrier Bankasının şartı daha yeğ bulundu. İstikraz ve avans anlaşmaları da Meclis-i Vükela'ya sunuldu. Haziran 1913'te toplanan Meclis-i Vükela'da bir takım düzeltmeler yapıldıktan sonra konunun Maliye Nezaretince tetkik edilmesine karar verildi⁷⁴⁹.

İstanbul Belediyesi faiz limitini %5 olarak belirlemişti. Bununla birlikte TMB, faiz miktarının %7'den az olmasını onaylamamıştı. Bunun üzerine 2 Temmuz 1913 tarihinde Perrier Bankası ile 1,100,000 Osmanlı lirası tutarında olmasına karar verilen istikraz anlaşması imzalandı⁷⁵⁰.

⁷⁴⁵ Seçme hakkı. Belli bir süre içinde almak ya da satmak konusunda kesin karara varma hakkıdır. Opsiyon süresi içerisinde, alıcı ve satıcı, alıp satmak ya da vazgeçmek haklarını ellerinde tutar. Kabulünü ya da reddini bu sürenin sonuna kadar bildirmek zorundadırlar. Bkz. Hançerlioğlu, s.366.

⁷⁴⁶ Cavid Bey, Ruzname, Cilt:I, ss.567-568.

⁷⁴⁷ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 581-582, 596.

⁷⁴⁸ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 603, 624.

⁷⁴⁹ **BOA. MV.** Dosya No: 178, Gömlek No: 46.

⁷⁵⁰ Oktay, ss. 292-293; **BOA. İD.** Dosya No: 153, Gömlek No: 8; “Şehremaneti İstikrazı”, **Tanin**, 3 Temmuz 1913. Anlaşma metni için ayrıca bkz. **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 5, ss. 538- 549. Şehremaneti istikrazı tamamen Perrier Bankası grubu tarafından % 86 ihraç fiyatı üzerinden satın alınmıştır. Perrier

2.3. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FİNANSE ETTİĞİ YATIRIMLAR

2.3.1. Hindiye Su Seddi ve Habbaniye Su Savakının Finanse Edilmesi

TMB'nın kara Avrupası modelinde yatırım ve ticaret bankacılığını beraber yürüttüğü görülmektedir. Bu bankalar, cari hesaplar üzerine kredi açmak, ticari senetleri iskontoya tabi tutmak, çek, senet ve havale kabul etmek suretiyle ticari işlemleri finanse ederken aynı zamanda orta uzun vadeli kredilerle sanayi ve alt yapı yatırımlarını finanse etme yoluna gitmişlerdir⁷⁵¹. Bu anlamda TMB'nın Osmanlı'da çeşitli projeleri, alt yapı çalışmalarını desteklediği görülmektedir.

TMB'nın faaliyet gösterdiği ilk alan Irak'ın sulanması projesini finanse etmek olacaktır. Bu süreçte Irak bölgesinin sulanmasına ilişkin sorunlar vardı. Bağdat bölgesinde tarım ve ticareti canlandırmak üzere Fırat nehri üzerinde bir baraj yapılması planlanmaktaydı. Fırat'ın yatağı esasen Irak'ın en bayındır kısmı olan Hille kasabası ile eski Babil şehrinden geçmekteydi. Burada Bağdat'ın 60 kilometre güneyinde Kufe ve Necef şehirlerinin sulanması amacıyla önceden bir kanal açılmıştı; fakat meydana gelen taşkınlar sonucu sel suları etraftaki toprakları tahribe başlamıştı. Dahası Fırat suyunun büyük kısmı bu yeni kanaldan akmaya başlamıştı. Hille yönünde ise tarım arazisini sulayacak su kalmamıştı ve burada eskiden yapılmış pek çok su kanalı da atıl kalmıştı. Bu duruma çözüm olmak için Hindiye kanalına çevrilen suların bir kısmını Hille'ye yöneltmek için bir bent yapılmıştı; ancak bu bent de yıkılmıştı. İşte bu bendin yerini alacak bir sed yapılması planlanmaktaydı⁷⁵².

İngiltere'nin Türkiye'deki imtiyazlara karşı gösterdiği ilgisiz tutum Mezopotamya için geçerli değildi. Osmanlı'nın son yıllarında İngiltere'nin çıkarları öncelikle Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde yoğunlaşmıştı⁷⁵³. İngiltere'nin gözü ilerideki resmi veya gayri resmi paylaşım adına Mezopotamya'daydı. Bölgedeki petrolü ve imtiyazları kontrol etmeyi istiyordu. Bu nedenle de Mezopotamya'nın

Bankası borcu hemen vermemiş parça parça aktarmıştır. Bkz. Parvus Efendi, Türkiye, s. 92; Devlet-i Osmaniye, s.45.

⁷⁵¹ Ulutan, s. 92.

⁷⁵² “Hindiye Seddesi”, **Tanin**, 2 Teşrin-i Sani 1913; “Hindiye”, “Dün Resmi Küşadı Gerçekleşti”, **Tanin**, 13 Kanun-ı Evvel 1913; Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914), Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması**, İkinci Cilt (1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2013, (1913-1914), s. 262.

⁷⁵³ Kent, Büyük Britanya, s. 199.

sulanmasında İngiliz firmaları ile anlaşma yapılmasını istemekteydi. Politik bir çöküş durumunda adil bir dağılım çıkar noktalarının önceden belirlenmesi ile gerçekleşebilirdi⁷⁵⁴.

Osmanlı da İngiliz finansına sıcak bakmaktaydı. II. Meşrutiyet'in ilanı ertesi belirtildiği üzere Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bir yakınlaşma söz konusu olmuştu. Bunun bir yansıması olarak çeşitli işlerde İngilizler görevlendirilmişti. Irak bölgesinin kalkındırılması, sulanması işleri ile görevlendirmek üzere uzman mühendislere ihtiyaç duyulduğunda bu konuda Nafiâ Nezaretinin önerisi ile İngiliz mühendis William Willcocks'a⁷⁵⁵ müracaat edilmesine karar verilmişti. Willcock bölgeye aşinaydı, daha önce burada araştırmalar yürütmüştü. 1908 yılında Willcocks ile yapılan anlaşmaya göre kendisi beş yıl müddetle istihdam edilecekti. Görevi ise Irak-Mezopotamya sahasında arazilerin sulaması, su kanallarının açılması, bataklıkların kurutulması, bölgede keşifler yapılması ve projeler düzenlemesiydi⁷⁵⁶.

Willcocks'un sulama projesi, İngiltere'nin başlıca ilgi alanı oldu. Eylül 1908'deki krediye katılmayan Baring, Hardinge'e bu tip bir imtiyaz için gerekli paranın sağlanabileceğini garanti etmişti. Adam Block da bu imtiyazın elde edilmesi için yardım edileceğini belirtmişti⁷⁵⁷. Fitzmaurice de raporlarında bu bölgelerdeki sulama işlerine İngilizlerin müdahalesinin önemine ve yapılması planlanan Hindiye barajı ile ilgili gelişmelere dikkat çekmekteydi. Hindiye için ellerinden geleni yapmalarını belirtmekteydi⁷⁵⁸.

Fitzmaurice, 1908'de Dışişlerine gönderdiği mektupta, Irak'taki sulama işlerine Bağdat demir yolu oraya varmadan önce başlanması için çalıştığından, Musul'a kadar herşeyin İngilizler tarafından yapılmasının öneminden bahsetmişti. Alman demir yolu Basra Körfezine yaklaşmadan Irak'taki İngiliz iktisadi nüfuzunun bölgeye yerleşmesi ümidinde olduğunu belirtmişti⁷⁵⁹.

⁷⁵⁴ Platt, s.195

⁷⁵⁵ William Willcocks (1852-1932). Mısır, Hindistan ve Mezopotamya ile yakından ilgiliydi. 1872-1883 arası Hindistan Bayındırlık Bakanlığı için çalıştı ve Hindistan'ın sulama kanallarının yapımında yer aldı. 1883-1893 arası Mısır Bayındırlık Bakanlığında çalıştı ve Nil vadisi sulama kanallarını geliştirdi. 1898'de Asvan barajı projesini hazırladı. 1909'da Osmanlı Nafia Nezaretinde danışman mühendis olarak çalışmaya başladı. 1911 ve 1913 yılları arasında İngiliz Sir Jackson firması ile Dicle ve Fırat sulama kanallarının açılması adına iş birliği yaptı. Bkz. Earle, Bağdat, ss. 193-194; Heller, s. 503. Zamanın en büyük sulama mühendisi olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Berridge, s. 386.

⁷⁵⁶ Kocatürk, 1908-1910, ss.34-35.

⁷⁵⁷ Heller, s. 51.

⁷⁵⁸ Berridge, ss. 270, 290.

⁷⁵⁹ Bayur, Cilt:I, Kısım: II, s.99.

Bu dönem Cassel'in Gwinner ile Bağdat demir yoluna katılım adına görüşmeleri yürüttüğü bir dönemdi. Bağdat demir yolu ile ilgili olan Babington Smith, sulama işi ile de ilgilenmekteydi. Willcocks'un sulama projesi için geniş para gerekmekteydi. Mezopotamya'nın sulanması planı başarılı olursa Osmanlı Devleti'ne aşar vergisi, diğer vergiler ve sulanan toprakların satılmasından büyük paralar kalacaktı. Yabancı sermayenin Hükûmeti kazançlı işler konusunda desteklemesi söz konusuydu. Smith, İngiliz sermayesinin bu konuda öncü olmasından yanaydı.

Cassel, Paris'te Osmanlı Bankası ile ilişki halindeki isimlerle konuşmuştu. Mezopotamya sulama projesi ile ilgili İngiliz ve Fransız grubun işbirliği gündeme gelmiş ama herhangi bir anlaşmaya varılmamıştı; Cassel konuya ilişkin daha fazla bilgi toplanmasını istemişti. Bir mali düzenlemenin temeli oluşturulmadan önce Willcocks'un projesi ile ilgili diğer uzmanların görüşleri alınmalıydı. Bu amaçla Webb ve Garstin'den yardım alınacaktı. Baharda Webb Mezopotamya'ya gidecekti⁷⁶⁰.

Konuya ilişkin ilk haberlere göre 2,500,000 akrelık bir alana yayılan sulama projesinin on aylık bir zamanda tamamlanması öngörülmekteydi. Dicle-Fırat boyunca iki ana kanal, iki ana gider ve nehirle üç baraj yapılması planlanmaktaydı. Hazırlık işlerinin ise 4,000,000 pounda mal olacağı ve tamamlanmasının altı yıl alması öngörülmekteydi⁷⁶¹.

İngiliz Dışişleri de gerekli adımları atmış ve Bakanlık, Londra'daki Büyükelçi Tevfik Paşa'ya başvurup İngiliz şirketlerini tavsiye etmişti. Bundan sonra TMB ve John Jackson şirketi bu suretle bir takım incelemelerde bulunacaktı⁷⁶².

Mühendislik firması John Jackson Limited Küçük Asya'daki liman işi ile ilgili ön incelemeleri üstlenecekti. Bu projenin de ortalama 2,000,000 sterline mal olacağı ve gerçekleşmesinin yıllar alacağı haberlere yansımaktaydı⁷⁶³.

⁷⁶⁰ G.P. Gooch, Harold Temperley, **British Documents on the Origins of War 1898-1914, Anglo-German Tension, Armaments and Negotiation, 1907-12**, Cilt: VI, Reprinted with the permission of the Controller of Her Britannic Majesty's Stationery Office, London, 1930, (Cilt: VI), ss. 428-429.

⁷⁶¹ "Mesopotamian Irrigation", "An Extensive Scheme", **The Manchester Guardian**, 12 Eylül 1910.

⁷⁶² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının Paylaşılması için Anlaşmalar, Paylaşmalar**, Cilt: II, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, (Cilt: II, Kısım: III), s. 365.

⁷⁶³ "World News in Brief", **Daily Express**, 23 Ağustos 1911.

İngiliz Mühendis W. Wilcocks'un projesi uyarınca Sir Jakson Şirketi ile Bağdat Vilayeti arasında 13/26 Şubat 1326/1911'de anlaşma yapıldı ve Hindiyeye seddi ile Habbaniye savakının 1911 yılı nihayetinde inşasına girildi⁷⁶⁴.

1912 itibariyle Willcocks tarafından planlanan Mezopotamya'nın sulanması işi ile ilgili olarak bir gecikme baş gösterecekti. Bu süreçte John Jackson Şirketi, Hindiyeye ve Habbaniye için öncelikli işleri yapmayı sürdürmekteydi⁷⁶⁵. Gecikme maddi sıkıntılardan kaynaklanmaktaydı.

Jakson tarafından sipariş edilmiş olan alet ve edevatın nakledilmesi gerekmektedir. Jackson Şirketi ve TMB'dan Kingham tazminat vermeksizin nakliyenin mümkün olamayacağını, sipariş edilen alet ve edevatın siparişinin geri alınamayacağını, düzenli tahsisat alınması gerektiğini Türk tarafına söylemişlerdi. Şirket, inşaata devam için para kalmayınca yeniden tahsisat alınmasını rica etmişti. Türk tarafı ise Meclis açılıncaya kadar bu isteği geciktirdi. Meclis açıldıktan sonra da tahsisat için Meclise gitmek lazım geleceği, bunun için de bir ay vakit geçeceği Şirkete söylendi. Cavid Bey, siparişi tazminatsız naklettirmeyecek olurlarsa inşaata devam edilmeyeceğini Şirkete anlattı. Bunun üzerine Londra'ya tekrar telgraf çekildi ve siparişin tazminatsız nakledileceği haberi verildi⁷⁶⁶.

Sulama projesinin sonuçlandırılması için takribi 15,000,000 Osmanlı lirasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Osmanlı tarafı da projenin sonuçlandırılması adına bir ihale açmaya karar verdi. İhale tarihi de 20 Ocak olarak belirlenmişti. İhale aşamasında tüm şirketler bir bankanın desteğini arkalarına almıştı. John Jackson Şirketi de TMB tarafından desteklenmekteydi⁷⁶⁷. TMB da ihaleye davet edilmişti. TMB, İstanbul tarafından Mezopotamya sulama işleri adına teklifin alınması için belirlenmiş tarihin 20 Ocak olarak düzenlendiği haberini almıştı⁷⁶⁸.

20 Ocak'ta tekliflerin alımı tamamlanmıştı. İhaleye üç İngiliz firması katılmıştı; Osmanlı Bankasının desteklediği S.Pearson ve Son Limited, Türkiye Milli

⁷⁶⁴ **BOA. İ. DÜİT.** Dosya No: 84, Gömlek No: 27. Bazı belgelerde Habbaniye, Cibaniye olarak da geçmektedir.

⁷⁶⁵ "Mesopotamian Irrigation Scheme", "A Further Delay", **The Manchester Guardian**, 22 Ocak 1912; "Mesopotamian Irrigation", "Tender For £ 15,000,000 Contract" **The Times**, 22 Ocak 1912; Kocatürk, 1911-1912, s.161.

⁷⁶⁶ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 291, 306.

⁷⁶⁷ "Mesopotamian Irrigation Scheme", "A Further Delay", **The Manchester Guardian**, 22 Ocak 1912; "Mesopotamian Irrigation", "Tender For £ 15,000,000 Contract" **The Times**, 22 Ocak 1912, Kocatürk, 1911-1912, s.161.

⁷⁶⁸ **BOA. HR. SFR.3**, Dosya No: 671, Gömlek No: 1.

Bankasının desteklediği John Jackson Limited ile Erlanger ve Co.’nun desteklediği Pauling ve Co.Limited. Almanların rekabet yaratacağı söylentileri çıkmıştı; ancak herhangi bir Alman firması ihaleye girmemişti. Tekliflerin alındığı bu dönemde konuya ilişkin bir gecikme daha gerçekleşmişti. Buna göre Osmanlı Hükûmeti işi uzun bir sürece yaymayı ve 5,000,000 Osmanlı lirası miktarında bir ödeme yapmayı planlıyordu⁷⁶⁹.

Konuya ilişkin Pauling Şirketinin yöneticisi 26 Ocak’ta Tevfik Paşa’ya bir mektup yazmıştı. Pauling Şirketinin mühendisleri ve temsilcileri Aralık başında İstanbul’a gitmişti, ihale üzerinde gerekli çalışmaları yürütmüştü. Bu süreç içinde tekliflerin sunulması için belirlenen zaman birkaç kez değişime uğramıştı. Daha sonra da Türk Hükûmeti ihaleleri değerlendirmeyi ertelemeye karar verdiğini açıklamıştı.

Pauling Şirketi direktörü tarafından kaleme alınan yazıda Türk Hükûmetinin geçerli nedenlerden ötürü böyle bir karara vardığına emin oldukları vurgulandıktan sonra şuanda teklif sunabilecek durumda olduklarını belirtiliyor ilaveten söz konusu sulama işi için en iyi teklifi vermek istediklerinden ihale teklifini üç ay ertelemeyi değerlendirmelerini Türk Hükûmetinden istiyorlardı. Türk Hükûmetinin bunu yapmaya istekli olması halinde masraflar kendilerine ait olmak üzere bölgeye bir keşif heyeti gönderebileceklerini bu sayede kabul edilebilir bir teklif sunabilmelerinin kolaylaşacağını belirtiyorlardı. Tevfik Paşa’dan istenilen bu teklifin gerekli mercilere iletilmesiydi⁷⁷⁰.

Pauling şirketinin vekili resmi ve gayr-i resmi olarak nezarete müracaat ederek müddetin uzatılması talebinde bulunmuştu ama bu teklif kabul edilmeyecekti. Şirket, Hükûmetin zarar edeceğinden bahsetmişti. Cavit Bey de cevaben, teklif olunan fiyatları fahiş görürlerse kabul etmeyeceklerini söylemişti. Onlar da bunu ümitlendirme zannederek ileride böyle bir hal karşısında daha aşağı fiyat vererek işi alabileceklerini zannetmişlerdi ve konu bu şekilde kapanmıştı⁷⁷¹.

Yapılması planlanan iş iki gruba ayrılmaktaydı. İlk iş grubu, Dicle-Fırat nehirlerinin taşkınlarına karşı önleyici tedbirleri ve Hindiyeye barajının inşasını

⁷⁶⁹ “Mesopotamian Irrigation Scheme”, “A Further Delay”, **The Manchester Guardian**, 22 Ocak 1912; “Mesopotamian Irrigation”, “Tender For £ 15,000,000 Contract” **The Times**, 22 Ocak 1912.

⁷⁷⁰ **BOA. HR. SFR.3.** Dosya No: 671, Gömlek No: 1.

⁷⁷¹ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.301.

kapsamaktaydı. İkinci iş grubu Felluce barajının yapımını içermekteydi. Buradaki kanal sistemleri Dicle ve Fırat nehirleri ile bağlantılıydı.

Osmanlı Bankası tarafından desteklenen Pearson Şirketi ile TMB tarafından desteklenen John Jackson elemeyi geçmeyi başarmışlardı. Osmanlı Bankası ve Pearson, ilk grup iş için, dört yılda bitirmeyi ve 2,380,000 Osmanlı lirası önermişti. İkinci grup iş için ise beş yılda bitirmeyi ve 1,500,000 Osmanlı lirası önermişti. John Jackson ve TMB'nin teklifi ise ilk iş grubu için beş yıl ve 2,735,000 Osmanlı lirası ve ikinci iş grubu için beş buçuk yıl ve 1,534,000 Osmanlı lirası idi. Pearson'un teklifi kabul edilmemişti; ancak John Jackson'un telifi de çok yüksek bulunmuş o da tam olarak kabul görmemişti⁷⁷². Jackson ve Pearson'dan başka talip olmayan ihalede Pearson 300,000 lira kadar az bir fiyat teklif etmişti. Bununla birlikte anlaşma maddelerini kendisine göre yorumlamış, anlaşmanın esas suretinden uzaklaşmıştı. Cavit Bey, Adam Block ile görüşmesinde Pearson'un aşağı bir teklif verdiğini söylemişti⁷⁷³.

Eksiltmeye katılmış olanlara tekliflerini geri almaları, bu olmadığı takdirde yeniden eksiltmeye gidileceği söylenecekti. Sonuçta Jackson mektubunu tamamen çekerken Pearson yeni bir mektup verdi. Komisyon durumu istişare etti ve raporunu verdi. Jackson ilan şartına uygun olduğundan eksiltmede kazanmıştı. Pearson ise uygun değildi. Bununla birlikte Jackson'un teklif ettiği fiyat fahişti. Komisyona göre Nazır fesih hakkını kullanmalıydı⁷⁷⁴.

Babington Smith, rapordan memnuniyetsizdi. TMB'nin tekrar bir eksiltmeye giremeyeceğinden küskün olduğundan bahsetti. Bu süreçte Cavit Bey ve Smith pek çok kez görüştüler. Smith kararı değiştirmek için hayli mesai harcamıştı. Bu süreçte Jackson ve Pearson, Hükûmeti bir diğerini kayırmakla suçluyordu. Bundan sonra sadece Jackson ve Pearson'un çağırılarak bir eksiltme yapılması kararı gündeme gelmişti⁷⁷⁵.

Mezopotamya sulama projesinin geçici olarak ihale edildiği John Jackson şirketi adına hareket eden TMB ile Nafia Nezareti arasındaki görüşmeler fiyatta azaltma beklentisi ve şartların düzeltilmesi konularında başarılı olamamıştı. Bu

⁷⁷² "Irrigation Schemes in Mesopotamia", **The Times**, 21 Mayıs 1912.

⁷⁷³ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 309, 313.

⁷⁷⁴ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 322, 327, 336.

⁷⁷⁵ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.403.

nedenle Nafia Nezareti, tekrardan ihale açılacağını ve ihaleye Pearson ve Jackson'un çağırılacağını belirtmişti⁷⁷⁶. Eksiltmede taraflar fiyat vermediler. Bu sırada Jackson tarafından başlanılan inşaat sürmekteydi; ancak Cavit Bey, bütçedeki tahsisat bitince inşaatı devam edilemeyeceğini bildirecekti⁷⁷⁷.

1327 senesinde bütçeye koyulmuş 250,000 lira tahsisatla söz konusu şirket tarafından inşaatı devam olunmuştu. İşin eksiltme yoluyla ihalesi, inşa bedelinin istikraz suretiyle tedarik ve ödemesine karar verilmişti. Bundan dolayı ihale yapılanı kadar inşaatın devamını sağlamak üzere 1328 senesi bütçesine 55,000 koyulmuştu. Bununla birlikte eksiltme ile yapılan ihaleye Pearson ve Jackson Şirketinden başka talip gelmemişti. Bunların teklifi ise kabul görmemişti. İnşaatın ertelenmesi ise uygun bulunmamıştı. Sonuçta yapılan anlaşma gereğince Jackson Şirketi tarafından inşaatın devamı için bütçeye eklenmiş 55,000 lira tahsisata 15/28 Eylül 1328/1912 tarihli kanun ile 120,000 lira daha eklenerek inşaatı devam olunmasına karar verilmişti.

Mebusan Meclisinin toplanmamasından dolayı geçen 1328 yılı bütçesinin hükümlerinin mevcut yıl için de uzatılması Bakanlar Kurulu kararı ve Padişah iradesiyle kararlaştırılmıştı. Hindiye ve Habbaniye'nin inşası için ayrılan 50,000 liranın büyük kısmı ise birkaç ay içinde harcanmış ve ödenek yetersiz kalmıştı. İnşaatın gecikmesi hem bunca işin ve masrafın heder olmasına hem de ahalinin şikâyetine neden olacaktı. Bir sene daha gecikme olursa hazinenin 60,000/70,000 lira zarara uğrayacağı Nafia Nezaretince izah edilmişti. Yapılan araştırma sonucunda inşaatın tamamlanması için 120,000 liraya daha ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştı. Geçen sene dışarıdan bir talep olmamıştı. Jackson ve Pearson Şirketi ile yapılan görüşmelerse sonuçlanmamış ve ihale gerçekleşmemişti. Şimdiye kadar yapılan işlerin büyük bir kısmı Jackson Şirketince gerçekleşmişti. Bu şirket aracılığıyla işlerin sürdürülmesi ve tamamlanması amacıyla 1329 sene-yi haliye bütçesinin ilgili maddesine 12,312,000 kuruş⁷⁷⁸ zam yapılması 16 Mayıs 1329/ 29 Mayıs 1913'de Nafia Nezaretince teklif edilmiştir. Maliye Nezareti ise teklifi kabul etmiştir. 9 Haziran 1329/ 22 Haziran 1913'te Bakanlar Kurulu ve ardından 11 Haziran 1329/24 Haziran 1913'te Padişah iradesi ile onaylanmıştır⁷⁷⁹.

⁷⁷⁶ "Mesopotamian Irrigation", "British Firms Invited to Tender Again", **The Manchester Guardian**, 21 Haziran 1912.

⁷⁷⁷ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s. 414.

⁷⁷⁸ Yani 1 Osmanlı lirası = 100 kuruş hesabıyla 123,120 Osmanlı lirası.

⁷⁷⁹ **BOA. İ. DÜİT.** Dosya No: 84, Gömlek No: 27.

1913 yılı başında Hindiye barajının inşası beklenildiği gibi ilerlemiyordu. Osmanlı basını da durumu eleştirmekte ve yüklenici şirketin şimdiye kadar Hükûmetten yüz binlerce lira aldığını; fakat henüz ciddi bir iş göremediğini belirtmekteydi. Üstelik inşaat bölgesinde pek çok amele, memur, mühendis olduğu, iş başında bulunan İngilizlerin çoluk çocuklarını bölgeye getirdiği, burada eğlenceli hayat geçirdikleri belirtilmekteydi.

John Jackson Şirketi ile işlerin sürdürülebilmesi için bütçeye ek tahsisat koyulmasına karşın şirkete ödemelerin düzenli olarak yapılamadığı görülecekti. Bu nedenle bazı tahvillerin TMB'da rehin olarak bırakılması karşılığında alınacak avans ile Jackson Şirketine ödemelerin yapılması gündeme gelecekti⁷⁸⁰.

12/25 Şubat 1328/ 1913 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Maliye Nezaretine, Hindiye seddi ve Habbaniye savakının inşasını devam ettirmek ve şirketin alacağını karşılamak için %6 faizli 3,000,008 liralık hazine tahvilinden 99,000 liralık kısmının TMB'a verilmesi ve karşılığında 50,000 liralık bir avans alınması adına Banka ile Hazine beyrinde anlaşma imzalanması için mezuniyet verilmiştir⁷⁸¹.

Bunun ardından Hindiye seddi ile Habbaniye savakının inşasına harcanmak üzere 12,300,000 kuruş tahsisat verilmesi 11 Haziran 1329 tarihli kanun gereği olduğundan söz konusu inşaatın müteahhidi Sir Jakson şirketinin henüz ödenmemiş olan alacaklarının ödenerek inşaatın durdurulmasını önlemek ve ilerideki ödemeler için lazım gelecek meblağın temin edilmesi adına harp vergisi ile temin edilmiş % 6 faizli 3,000,008 liralık hazine tahvilatından 99,000 liralık kısmının Türkiye Milli Bankasına rehin olarak verilmesi suretiyle önceden 18 Şubat 1328 tarihli mukavelename ile alınmış olan 50,000 liralık avans şartının aynısı olmak üzere bu kez de 35,000 liralık bir avansın aynı bankadan alınması söz konusu olmuştur. Bu konuda Maliye nezaretine mezuniyet itası 25 Şaban 1331/29 Temmuz 1913 tarihli irade-i seniyye ile verilmiş, Meclis-i Vükela tarafından 27 Temmuz 1913'de onaylanmıştır⁷⁸².

Görüldüğü üzere Hükûmet-i seniyye tarafından 13/26 Şubat 1326/1911 tarihli mukavelename gereğince inşası Sir John Jakson Limited Şirketine havale olunan Elcezire'de bulunan Hindiye seddi ile Habbaniye savakının inşaat masrafı için

⁷⁸⁰ Kocatürk, 1913-1914, ss. 258-262.

⁷⁸¹ BOA. MV. Dosya No: 229, Gömlek No: 110.

⁷⁸² BOA. İ.MMS. Dosya No: 169, Gömlek No: 1; BOA. BEO. Dosya No: 4201, Gömlek No: 315026; BOA. MV. Dosya No: 231, Gömlek No: 210.

Osmanlı Hükûmeti, Türkiye Milli Bankasından 35,000 Osmanlı liralık bir avans talep etmiştir. Türkiye Milli Bankası da bunu kabul etmiştir.

16 Temmuz 1329/ 29 Temmuz 1913 tarihli kanun hükmünü tatbik etmek üzere TMB adına Kingham ile Osmanlı Hükûmeti adına Maliye Nazırı Rıfat Bey arasında 20 Temmuz 1329/ 2 Ağustos 1913’de anlaşma imzalanmıştır.

Anlaşma dokuz maddeden oluşmaktadır. İlk maddede avans miktarı yer almaktadır. İkinci maddeye göre Osmanlı Devleti, avansın anaparasını yıllık % 8 olarak işleyecek faiz, kambiyo, telgraf masrafı ve bankaca ödenecek olan tüm masrafı 1/14 Kanun-ı Sani 1329/1914 tarihinde Türkiye Milli Bankasına ödemeyi kabul etmektedir.

Faizler, Hazine-i Celilece verilecek çekler için söz konusu çeklerin ödendiği günden ve Bağdat’ta açılacak krediler için Nafia Nezaretinin bu yöndeki umurları İstanbul’da Türkiye Milli Bankasınca alınmasından itibaren işleyecektir.

Üçüncü maddeye göre vadeleri tamam olduğunda faiz ve teferruatın ödenmesini sağlamak için Osmanlı tarafı, 8 Teşrin-i Sani 1328/ 21 Kasım 1912 tarihli kanun uyarınca ihraç edilen %6 faizli hazine tahvillerinden 76,360 İngiliz lirası/ 83.996 Osmanlı lirası itibari anaparaya denk bir miktarı TMB’a bırakır ve Banka da bunu rehin olarak kabul eder. Söz konusu tahvillerin 1/14 Eylül 1329/1913 tarihinde ödenmesi gereken faiz ve anapara kuponuyla ertelenmiş vadeler kuponları rehin edilmiş tahvillere iliştirilecektir. Rehin edilen tahviller Türkiye Milli Bankası elinde bulundukça söz konusu kuponlar vadeleri geldiğinde Banka tarafından tahsil olunacaktır. Bu şekilde elde edilecek meblağ Osmanlı Hükûmeti hesabına gelir kayıt olunacaktır ve tahsil gününden itibaren avanstaki o kadar miktar meblağ için banka lehine faiz işlemeyecektir.

Dördüncü maddeye göre söz konusu istikraz veya mali muamele akd edilir edilmez Osmanlı Hükûmeti istikraz veya muamele-i maliye hasılından avans anaparasının faiz ve teferruatıyla toplamda ulaşacağı miktara denk bir meblağı Türkiye Milli Bankasına ödeyecektir.

Beşinci Maddeye göre bu avans özel olarak Hindiyeye süddesiyle Habbaniye/ Cübaniye savakının inşaat masrafı için Osmanlı Hükûmetince Sir John Jackson şirketine yapılacak ödemede kullanılacaktır. Bu avansın hasılı Osmanlı Hükûmeti namına Türkiye Milli Bankasına emanet edilecektir. İstanbul’da Hazineye ulaşan

meblağ Maliye Nezareti vezne genel müdürü tarafından verilecek çekler üzerine Türkiye Milli Bankasınca ve Bağdat'ta, Bağdat Vilayet Defterdarlığının emrine ulaşan meblağ Defterdar tarafından verilecek çekler karşılığında Türkiye Milli Bankasının Bağdat'ta göstereceği müessese tarafından Sir John Jackson Şirketine ödenecektir.

Altıncı maddeye göre avans anaparası, faizi ve teferruatıyla yukarıda belirtilen vadesi zamanında Türkiye Milli Bankasına ödenmediği takdirde Banka, hazine tahvillerini herhangi bir adli muameleye ve protesto ederek çekmesine gerek kalmaksızın on beş gün öce ihtar ederek pazarlık suretiyle veya borsada Hazinesin çıkarı gözetilerek satmaya ve satış tutarından alacağını faiz ve teferruatıyla temine mezundur; ancak söz konusu tutar fazla gelirse bu fazla hazineye iade edilecektir. Bu tutarın kâfi gelmediği durumda ise eksiklik hazinece karşılanacaktır.

Yedinci maddeye göre Türkiye Milli Bankası tarafından Sir John Jackson Şirketine Bağdat'ta, Londra'da ve genel olarak İstanbul haricinde yapılacak ödeme Osmanlı Hükûmeti hesabına ve onun üzerine olarak Türkiye Milli Bankasınca ödeme gününde tatbik edilen kambiyo satış fiyatıyla yapılacaktır.

İstanbul'dan Bağdat'a ve Bağdat'tan İstanbul'a para göndermesine gelince ise Osmanlı Hükûmeti bu durumda Türkiye Milli Bankasına Osmanlı Bankasının aracılığını teklif edebilecek ve bu takdirde Osmanlı Bankasınca para gönderme işlemi başa baş yapılmak şartıyla Türkiye Milli Bankası tarafından Osmanlı Hükûmetine herhangi bir kambiyo masrafı tahsil edilmeyecektir.

Sekizinci maddeye göre söz konusu anlaşma veya anlaşma mevzuatını teşkil eden avans ile ilgili her türlü yazılı kâğıt, makbuz, vesikaya yapıştırılacak olan pulların bedelleri Osmanlı Hükûmetince ödenecektir.

Dokuzuncu maddede söz konusu anlaşmanın, Padişah iradesince tasdik ve Bankaya tebliğinden itibaren yürürlüğe gireceği belirtilmektedir. Onuncu maddeye göre ise Osmanlı Hükûmeti ile Banka arasında vuku bulabilecek anlaşmazlıklar taraflardan seçilen birer hakem vasıtasıyla halledilecektir. Çözüme ulaşamadığı takdirde üçüncü bir hakem tayin edecekler ve bu hakemin verdiği karar bağlayıcı olacaktır.

Bu şekilde 25 Şaban 1331/ 16 Temmuz 1329 tarihli iradeye uygun olarak TMB ile daha önce alınan 50,000 liralık avans şartlarının aynısı olmak üzere, 35,000 Osmanlı liralık bir başka avans alınması için anlaşma imzalanmıştır⁷⁸³.

Gerekli paranın temininden sonra seddin tamamlanması ile ilgili haberler sık sık basında yer aldı. Kasım ayında gazetelerde Fırat nehri üzerinde inşa edilmekte olan seddin neredeyse tamamlanarak suların sorunsuz olarak yeni seddin altından akmaya başladığı ve birkaç güne kadar su iletileceği yer almıştı. Yeni sed, eski seddin yerine ve aynı görevi yerine getirmek için işa edilmişti⁷⁸⁴.

Aralık ayında Willcock'un sulama projesinin ilk aşaması uygulamaya koyulacaktı. 12 Aralık 1913 tarihinde Fırat nehri üzerine inşa edilen Hindiye barajı tamamlandı ve açılışı yapıldı. Açılış Bağdat Valisince yapıldı. Fırat'ın suyunun eski yatağına çevrildiği ve bir kez daha eski Babil'e akmaya başladığı gazetelerde yer aldı⁷⁸⁵.

İngiliz Dışişleri ve İngiliz Hükûmeti, sulama işlerine yönelik ilgisini her daim muhafaza etmekteydi. İngilizlerin konuya bakış açıları 'demiryollarını Almanlara verdiniz, sulama işlerini biz isteriz' şeklindeydi. Haziran 1913'de İngiliz Dışişleri, Hakkı Paşa'ya İngiliz firmalarının Mezopotamya'nın sulanması işine büyük ilgi gösterdiklerini, büyük sulama işleri için İngiliz firmalarına imtiyaz verilirse çok memnun olacaklarını bildirmişti. Grey de 8 Eylül'de Hakkı Paşa'ya Osmanlı'nın sulama işine girdiğinde yalnız İngiliz firmalarının arttırmaya katıldıklarını; o sırada yapılmış olan incelemeler ve tasarıların bu firmalara oldukça pahalıya mal olduğunu; bu nedenle bu firmaların ileride yapılacak sulama işleri için öncelik ve tercih hakkı kazandıklarını ve incelemiş oldukları işlerin kendilerine verileceği konusunda iki İngiliz firmasının teminat almaları durumunda memnun olacaklarını bildirmişti. Osmanlı tarafı ise konuyu Nafia Nezaretinden sordurmuş ve sulama işi ile ilgili

⁷⁸³ BOA. A.}DVN.MKL. Dosya No: 55 Gömlek No:19; BOA. İ.MMS. Dosya No: 169, Gömlek No:1.

⁷⁸⁴ Haberde baraja ait özelliklere de yer verilmişti. Buna göre barajın uzunluğu 232 metreydi. Barajla suların iki kola ayrılması sağlanmıştı. Baraja nehir taşıtlarının emniyetle geçmesini sağlamak için bir kantara havuzu inşa edilmişti. Sed, deniz seviyesinden 24.50 metre yükseklikte idi. Barajın tutacağı suyun yüksekliği en fazla 4.250 metre idi. Hille'ye akıtılacak suyun uygun şekilde akması için eski yatak 2.5 kilometre uzunluğunda bir kanalla Fırat'a bağlandı ve buralara bent inşa edildi. Fırat'ın taşkınından etkilenmemesi için Habbaniye Gölü havuz olarak tasarlandı. Bkz. "Hindiye Seddesi", **Tanin**, 2 Teşrin-i Sani 1913; Kocatürk, 1913-1914, ss. 262-263.

⁷⁸⁵ "The Water of Babylon", **The Manchester Guardian**, 20 Aralık 1913; "Bağdat", "Hindiye Seddi", **Tanin** 11 Kanun-ı Evvel 1913; "Hindiye", "Dün Resmi Küşadı İcra Edildi", **Tanin**, 13 Kanun-ı Evvel 1913.

çalışma ve masrafların firmalar tarafından değil, Osmanlı Hükûmeti adına çalışan W.Wilcock's tarafından yapıldığı bu nedenle bu yönde bir öncelik hakkının söz konusu olamayacağı cevabını almıştı. İngilizlerin kendilerine öncelik hakkı verilmesi konusundaki ısrarları Almanya tarafından da hoş karşılanmamış; bununla birlikte önceden incelemede bulunmuş olan şirketlerin yapmış oldukları masrafları tazmin etme hakkına sahip olabileceklerini 1914'de bildirmişlerdi. İlerleyen dönemde ise Osmanlı ve Alman hükümetleri bu iddialarından vaz geçecek ve 1911-1912'de inceleme yapmış olan firmaların bu işleri almalarını kabul edeceklerdi. İngiltere de buna karşılık İngiliz şirketlerine ihale edilecek işlerde Almanlara azınlık hakkı vermeyi kabul edecekti. Nisan 1914 tarihli İngiliz-Osmanlı anlaşması ile Elcezire sulaması işi yeniden arttırmaya açılacak olursa bu işin önceki arttırmaya katılan yegâne İngiliz ticarethanelerine verilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁸⁶.

Irak'ın sulanmasına dair çalışmalar devam etmekteydi. 1914 yılına gelindiğinde John Jackson Şirketinin İstanbul temsilcisi kendilerine yapılan ödemenin son dönemlerde düzensizleştiğini bildirecekti. İşin durmaması için en az 60,000 lira ödenmesi gerekmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesinin ardından konu Mebusan Meclisinde gündeme geldi. Jackson Şirketi İngiliz uyrukluydu. Bu nedenle çalışmalarını sürdürmesi Meclis tarafından uygun görülmemişti. Şirketle yapılan anlaşmanın feshine, İngilizlerin ülke dışına çıkartılmasına, mevzu bahis işlerin emaneten Hükûmet tarafından yapılmasına ve talep edilen paraya karşılık 20,000 liranın ödenmesine karar verildi⁷⁸⁷.

2.3.2. Lübnan Bölgesinde Sulama İmtiyazı Alınması

TMB, 1912 yılından başlayarak Lübnan'ın sulanması meselesi ile de meşgul olmuştur. Percy Stout, John Jackson ve Türkiye Milli Bankasının oluşturduğu İngiliz finans ekibi, Lübnan Hükûmeti ile Lübnan tepesindeki yoğun nüfuslu Kesravan'ın sulanması adına görüşmeler yürütmüştür. Görüşmeler son derece olumlu geçmiştir. Öyle ki *The Times*'ın İstanbul muhabiri, Lübnan yönetimine teşekkürlerini sunmuştu. Özellikle Yusuf Franco Paşa'nın taşradaki ekonomik şartları iyileştirmek adına takdire

⁷⁸⁶ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss.365-368, 375.

⁷⁸⁷ BOA. MV. Dosya No: 195, Gömlek No: 1; Kocatürk, 1913-1914, s. 264.

şayan bir istek gösterdiğini ve imtiyazı veren İdari Mecliste muhalefetin zerresi ile karşılaşmadığını belirtmişti. Amaç, Sannine Dağından aşağı akan önemli bir akarsu olan ve Rayfoun'da yer altında kaybolan Nehri's Selim'in sularını başka tarafa aktarmak, bu yolla iki kanal aracılığıyla yirmiye yakın köye sulama ve benzeri konularda kolaylık sağlamaktı. Bu şekilde Rayfoun'dan Beyrut'un kuzeyine tüm yerleşim birimleri bu mühim inşaatın yararlanacaktı⁷⁸⁸.

Cebel-i Lübnan dâhilinde bulunan Nehri's- Salip ve Neb'ul Asel'in sularını çevre mahallere akıtmak ve Cebel-i Lübnan ile çevre mahallerin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmalarda bulunmak üzere Türkiye Milli Bankası tarafından 55,000 Osmanlı lirası sermaye ve yirmi beş sene müddet ile merkezi İstanbul'da olmak üzere "Cebel-i Lübnan Su Şirketi" unvanı altında bir Osmanlı Anonim Şirketi oluşturulmasına Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararıyla Şubat 1913'te ruhsat verilmiştir⁷⁸⁹.

İngiliz tebaasından olan mühendis Sidney A. Hall, TMB ile 1913 Kasımında yapılan anlaşma uyarınca söz konusu banka tarafından yapılmakta olan sulama işine nezaret etmek vazifesiyle Cebel-i Lübnan'ın Kesravan kazasına tabi Rayfun bölgesinde ikamet etmeye başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar burada kalacaktı⁷⁹⁰. Bununla birlikte süreç tamamlanmayacaktı.

2.3.3. Reşadiye Gemisinin Alınmasında Sermaye Tedariki⁷⁹¹

2.3.3.1. Türkiye Milli Bankasının Türk Hükûmeti ve İnşaat Grubu ile Anlaşma Yapması

Adriyatik, Akdeniz, Karadeniz, Marmara, Kızıldeniz, Umman Denizi ve Basra Körfezi'ne kıyısı bulunan Osmanlı Devleti, güçlü bir donanmaya ihtiyaç duymaktaydı. Bu amaçla XIX.yüzyıldan itibaren çalışmalarına hız vermişti. Sultan Abdülaziz

⁷⁸⁸ "British Concession in Syria", "Lebanon Irrigation Scheme", **The Times**, 16 Mart 1912.

⁷⁸⁹ **BOA. MV.** Dosya No: 229, Gömlek No: 43.

⁷⁹⁰ Hall'un harbin başlamasından sonra içeri alındığı ve 1916 itibarıyla Niğde'nin Nevşehir kazasında esir tutulması yüzünden tahliyesini talep ettiği görülmektedir. Bkz. **BOA. DH. EUM.5. Şb.** Dosya No: 32, Gömlek No: 27.

⁷⁹¹ Ayrıntılı değerlendirme için bkz. Irmak Karabulut ve Bayram Bayrakdar, "Türkiye Milli Bankası ile Türk Hükûmeti Arasında Osmanlı Borçlarına İlişkin Bir Anlaşmazlık: Reşadiye Gemisi Meselesi", **Izmir Democracy University Social Sciences Review**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2018, ss. 1-30.

döneminde donanmanın gelişimi adına önemli adımlar atıldıysa da⁷⁹² özellikle 1897 Osmanlı-Yunan savaşında donanmanın takviye edilmesinin gerekliliği anlaşılacaktı⁷⁹³. II. Meşrutiyet döneminde de ele alınan başlıca konulardan biri donanmanın takviyesi meselesi oldu.

II. Meşrutiyet’in ilanını takiben 19 Temmuz 1909 tarihinde Donanma Cemiyeti kurulmuş, donanmanın geliştirilmesine ilişkin programlar yapılmış, Donanma Cemiyeti, halkın yardımlarıyla gemi satın almaya girişmiş⁷⁹⁴, donanmanın ıslahı için İngiltere’den donanma ıslah heyetleri getirilmişti⁷⁹⁵.

Donanmasını güçlendirme çalışmalarına hız veren Osmanlı Devleti’nin bundan sonraki hedefi yeni ve daha hızlı bir gemi sınıfı olan dretnotlardan edinmek olacaktı. Bu amaçla Osmanlı Hükûmeti 14 Haziran 1911’de İngiliz gemi yapım grubu W.G. Armstrong Whitworth & Co., Vickers ve John Brown ile bir savaş gemisinin inşa edilmesi hususunda mutabakata vardı.

Geminin yapılması ve silahlandırılması için Osmanlı Hükûmetinin ödemesi gereken meblağ 1,796,500 sterlin/ 1,976,150 Osmanlı lirası idi ve bu meblağın sekiz taksit olarak ödenmesi planlanmaktaydı.

Tablo 8: Reşadiye Geminin Finansmanı

Ödeme zamanı	Ödenecek tutar (sterlin cinsinden)
Geçici yapım sözleşmesi imzalandığında	179,650
Üç ay sonra	179,650
Dokuz ay sonra	179,650
On iki ay sonra	359,300
On dört ay sonra	179,650
On altı ay sonra	179,650

⁷⁹² Konuya ilişkin bkz. Ali İhsan Gencer, **Bahriye’de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)**, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

⁷⁹³ Saim Besbelli, “Meşrutiyet Donanması”, **Donanma Dergisi**, Cilt: 75, Sayı: 437, 1962, s. 68.

⁷⁹⁴ Selahattin Özçelik, **Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti**, TTK Basımevi, Ankara, 2000, ss. 141, 148-160.

⁷⁹⁵ İngiltere’den gelen Amiral, Gamble, Amiral Williams ve Amiral Limpus önderliğindeki donanma ıslah heyetleri ve Osmanlı’daki hizmetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Chris Rooney, “The International Significance of British Naval Mission to the Ottoman Empire, 1908-1914”, **Middle Eastern Studies**, Cilt: 34, Sayı:1, 1998, ss.1-29.

Yirmi ay sonra	359,300
Yirmi iki ay sonra	179,650
Toplam	1,796,500

Kaynak: PRO. T. 160/105/7.

Osmanlı Devleti'nin bu meblağı borçlanmaya gitmeksizin ödemesi imkânı bulunmamaktaydı. Bu nedenle ödemenin sağlanabilmesi adına Türkiye Milli Bankası ile anlaşma yapacaktı. Ödeme yöntemini içeren detaylar Osmanlı Maliye Nazırı ve müteahhid grup arasında yapılan özel anlaşma ile düzenlenmişti. Buna ek olarak aşağıda ayrıntıları ortaya koyulacağı üzere finans anlaşması olarak anılan Türkiye Milli Bankasının da taraf olduğu bir anlaşma imzalanmıştı. Buna göre geminin finansmanı için farklı vade tarihlerinde ödenmek üzere tahvil çıkartılacak ve bu tahviller yıllık % 5 oranında bir faiz getirecekti. Türkiye Milli Bankası, müteahhidlere taksitleri ödemesi halinde istediği şekilde indirim alma ve anlaşma yapma özgürlüğüne sahipti. Osmanlı Hükûmeti ise ödeme tarihlerinden on beş gün önce Banka tarafından yapılacak ihtarların alınması üzerine yeterli sürede Türkiye Milli Bankasına gerekli fonları sağlamayı üstlenmekteydi. Anlaşmanın farklı yorumlamalarından doğacak herhangi bir anlaşmazlık hakeme götürülecekti. Üçüncü ve dördüncü madde uyarınca herhangi bir anlaşmazlığın yaşanması durumunda yapılacak ödemeden kırk sekiz saat önce Hükûmetin Bankayı bilgilendirmesi halinde, Türk Hükûmetine, çıkan hakem kararı sonucunda müteahhitlerin ödemek durumunda kalacakları miktarın, kararın ellerine geçmesini müteakip, iadesi garanti edilmekteydi⁷⁹⁶.

Özeti belirtildiği şekilde olan finans anlaşmasının maddelerini tek tek incelemek yararlı olacaktır.

5/18 Temmuz 1327/1911 tarihinde Banka ile Osmanlı Hükûmeti arasında finans anlaşması imzalandı. Anlaşmanın Osmanlı Devleti adına Maliye Nazırı Cavit Bey; TMB adına Babington Smith ile Ahmed Cemal Bey; Armstrong, Vickers, Brown isimli müteahhid gruptan oluşan üç tarafı vardı. Bu anlaşma ile Osmanlı Bahriye Nazırı ve müteahhid grup arasında yapılan yukarıda belirtilen ilk anlaşmada yer alan ödeme yöntemi, yani toplam 1,796,500 sterlinin ödenmesi düzene koyuluyordu. Anlaşmanın girişinde, müteahhid grubun Türkiye'nin yapacağı ekonomik

⁷⁹⁶ PRO. T. 160/105/7.

düzenlemeler konusunda bu ülkeye destek vermeye hazır olduğu; TMB'nın da Osmanlı Hükûmeti ve inşaat grubu ile dostane ilişkiler tesisine ve arabuluculuğa hazır olduğu belirtiliyordu.

Finans anlaşmasının birinci maddesine göre Türk Hükûmeti, TMB ve müteahhid grup, Osmanlı tarafından yapılacak ödemenin tabloda belirtilen şekilde sekiz taksit halinde yapılması yerine yeni bir biçiminde yapılmasında karar kıldı. Buna göre Türk tarafı inşaat grubu hesabına TMB'a, geçici sözleşmenin imzalanmasının ardından yirmi dört saat içerisinde 86,666 sterlini nakden ödeyecekti. İlâveten 1911 Eylül'ünden 1916 Haziran'ına üç ayda bir çeşitli tarihlerde vadesi tamam oldukça hamiline %5 faizli devlet tahvili verecekti. Tahvillerin nominal değeri 1,779,586 Osmanlı lirası/ 1,617,806 sterlin idi. 275,273 Osmanlı lirası/ 250,248 sterlin değerinde kupon vardı.

Bu hazine tahvil ve bonoları tam anlamıyla likid ve ödenebilir kredileri temsil niteliğindeki belgeler olarak çekilmiş ve gönderilmişti. Bu tahvil ve bonolar Osmanlı Hükûmetinin herhangi bir iznine ihtiyaç hissedilmeksizin hamiline teslim yöntemiyle devredilebilir nitelikteydi.

Finans anlaşmasının ikinci maddesinde, açıkça belirtilmektedir ki özellikle vadesi gelen hazine tahvil ve bonolarının ödenmesi konusunda birinci maddenin kesin surette uygulanmasına atıfta bulunan üçüncü maddenin tamamlayıcı şartına hâlel getirmeksizin, anlaşmaya bağlı olarak Osmanlı Hükûmetinin finansal yükümlülüğünü yerine getirmesinde yukarıda belirtilen hazine bonolarının kabulü ve buna müteakip maddelerin temdit edilmesi ilk etapta ikincileştirilmiştir. Bonoların ya da hazine tahvillerinin ödemesi belirlenen tarihte yapılmadığı durumda, TMB'nın geçerli anlaşmanın dördüncü maddesinde yer alan tebliğ usullerini uygulamasının akabinde, gereğince yapılacak bir protesto ile tüm alıkoyma haklarının, ihtiyati önlemlerin veya Osmanlı Usul Hukuku tarafından öngörülen yürütmenin uygulanmasına hâlel getirmeksizin, Osmanlı Hükûmeti, ödemenin tehir edilmesinden kaynaklanan haklarından yoksun bırakılabilir. Bundan sonra hazine tahvillerinin tüm anaparası defaten ödenir. Türk Hükûmeti artık geçerliliğini kaybetmiş bonolarda yer alan faiz yerine yasal olarak saptanan faizi ödemek durumunda kalır.

Anlaşmanın üçüncü maddesine göre müteahhid grup, TMB dışında, tahvillerin iskonto edilmemesi konusunda şahsi zorunluluk öngörmektedir. Bu anlaşma, TMB'ı

işbu anlaşmanın birinci maddesi gereğince Maliye Nezaretince gönderilecek tahvilleri alı koymada yetkili kılmıştır.

Banka şahsında, tahvillerin kırdırılması-iskonto edilmesinde bütün olarak değerlendirilmesi zorunluluğunu öngörür. TMB, tahvilleri kendisinde tutma veya rızasıyla seçeceği şahıslara devir -teslim hakkını saklı tutar. Tahvilleri devralan şahıslar serbest devir - teslim haklarını kullanabilir.

Birinci Maddenin son paragrafında bahsedilen tahviller, Bankaya gönderildikleri tarihten itibaren Bankanın elinde bulundurduğu saf ve basit, likit ve talep edilebilir kredileri teşkil eder.

Banka, Osmanlı Hükûmetine ilişkin olarak; hakem kararları sonucu hatalı bulunarak ödemek zorunda kalabilecekleri meblağın müteahhid firma tarafından ödenmesini Hükûmet'e garanti etme zorunluluğunu öngörür. Bu garanti sadece ödeme kararının alınmasına sebep olan uyuşmazlığın yaşandığı tarihe değin müteahhid grubun, dokunma hakkı olmadığı tutar kadar olacaktır.

Müteahhit firma, belirlenen tarihlerde aldığı meblağın iadesini sağlamak adına Osmanlı Hükûmetince kabul edilecek bir garantiyi, kesin bir sözleşme ile temin etmek zorundadır. Bu meblağdan TMB'a ve hazine tahvili hamillerine bir mükellefiyet veya hak düşmeyecektir. Hazine tahvili hamillerinin Osmanlı Hükûmetine karşı herhangi bir taahhüdü veya bir mükellefiyeti yoktur. Onlar, yalnızca kuponlardaki ve tahvillerdeki miktarın alacaklıları konumuna sahiptirler.

Anlaşmanın dördüncü maddesine göre Maliye Nezareti, TMB tarafından öngörülen yukarıda belirtilen geri ödenme garantisinden doğan mükellefiyetlerin kesin surette hayata geçirileceği fikriyle inşaat grubu ile arasında meydana gelebilecek ve hakeme gidilmesine ve paranın geri ödenmesine neden olabilecek herhangi bir problem durumunda TMB'a resmi olarak bilgilendirmede bulunmayı ve bu bilgilendirmeyi yukarıda yer alan birinci maddede oluşturulan tabloda belirtilen ödeme tarihini takip eden kırk sekiz saatlik sürenin bitmesinden evvel yapmayı üstlenir. TMB tarafından tutulan resmi bilgilendirme tutanağı, anlaşmazlığın tarihini ve TMB'ın müteakip maddenin üçüncü paragrafında öngörülen şartların ortaya çıkması durumunda inşaat grubunun aldığı miktarla ilgili yapılacak geri ödemeyi ne zamandan itibaren garanti etmekle mükellef olacağını içermelidir.

Anlaşmanın ikinci maddesi gereğince TMB, Maliye Nazırının mükellefiyetlerini ifa etmesine yardımcı olmak amacıyla, tahvil ya da kuponların vadesi gelmeden on beş gün önce, Banka ile zamanı geldiğinde gerekli önlemleri alacak olan, Maliye Nazırına yol göstermeyi görev addeder.

Anlaşmanın beşinci maddesine göre bu anlaşma nihai olarak özel finans anlaşmasını meydana getirmektedir.

Anlaşmanın altıncı maddesine göre bu anlaşmanın yorumlanmasından ve uygulanmasından kaynaklanan uyuşmazlıklar, biri Maliye Nazırı diğeri TMB tarafından tayin edilecek olan iki hakem vasıtasıyla çözülür. Anlaşmazlığın devamı durumunda, hakemler üçüncü bir hakemin ismini verecek ve anlaşmanın tarafları için bu hakemin kararı kesin şekilde bağlayıcı olacaktır. Finans anlaşması üç nüsha olarak 5/18 Temmuz 1911'de İstanbul'da imzalanmıştır⁷⁹⁷.

1909 yılında olduğu gibi TMB'nin Londra brokerlarının Reşadiye gemisinin finansmanı için gereken tahvillerin Londra borsasına sokulması ile ilgili endişeleri vardı. Bununla birlikte Babington Smith bu işin tamamlanması konusunda kararlı davranmıştı. Gulbenkian'ın tahvillerin bir kısmını Paris'e yerleştirmesi de gündeme gelmişti⁷⁹⁸.

Söz konusu finans anlaşmasını takiben 25 Temmuz 1911 tarihinde TMB ile inşaat grubu arasında ikinci bir anlaşma imzalandı. Buna göre TMB, müteahhidlere, belirtilen vade tarihinde ödeme yapmayı üstlenmekteydi. TMB, Osmanlı Hükûmetinden 86,666 sterlinlik nakit ödemeyi ve 1,617,806 sterlinlik hazine tahvili ve kuponları almayı ve yirmi iki aylık taksitlerle müteahhitlere ödeme yapmayı yüklenmekteydi.

TMB'nin, devlet tahvillerine ilişkin anlaşma yapma hakkı ve Osmanlı Hükûmeti ile inşaat grubu arasında yaşanacak anlaşmazlığın çözüme kavuşmadığı durumda yapılacak ödemeyi uzatma hakkı vardı. Osmanlı Hükûmetinin bir anlaşmazlığı bildirmesi durumunda TMB, anlaşmazlık halledilene değin müteahhidlere yapılacak ödemeleri bekletebilirdi. Osmanlı Hükûmetine yapılacak herhangi bir iade, sonraki taksitten düşürülecekti. Müteahhid grup paranın alı koyulması ya da Osmanlı Hükûmetine iadesi konularında TMB'a talepte bulunma

⁷⁹⁷ PRO.T. 160/105/7.

⁷⁹⁸ Conlin, Debt, s. 535.

hakkına sahip değildi. Aynı zamanda bu anlaşma ile Türk Hükûmeti zamanında ödeme yapamadığı takdirde, inşaat grubunun gemiyi alıkoyarak ve kendilerine tanınan yolları kullanarak TMB'ı parayı temin etme konusunda desteklemesi öngörüldü. TMB, inşaat grubuna gereken ödemeyi yapmasının ardından kalan parayı ödenmemiş olan tahvillerin ödenmesi için kullanma özgürlüğüne sahipti.

Bankanın pey akçesi 90,000 sterlin idi. İlaveten Bankanın, maksimum 320,000 sterlin olmak üzere, son iki taksitin herhangi bir kısmını nakit yerine hazine tahvili ile ödeme opsiyonu vardı⁷⁹⁹.

Son olarak 27 Temmuz 1911'de Reşadiye gemisinin yapılmasına dair anlaşma Osmanlı Hükûmeti ile Armstrong, Vickers ve Brown arasında imzalandı. Bu anlaşma ile müteahhid grup: Türk Hükûmeti için nitelik, ebat ve kondisyon bakımından birinci sınıf bir dretnotun inşasını; Dretnotun kablolu- telsiz iletişiminin tesis edilmesini; Zırh ve silahların üretilip gemiye yerleştirilmesini; Sözleşmede yer alan diğer malzemelerin temin edilip kurulmasını üstlenmekteydi. Ek olarak müteahhid grup geminin inşasının tamamlanmasının ardından teslimi sırasında geminin belli başlı planlarını da Türk tarafına teslim etmeyi kabul etmekteydi.

Yapım anlaşmasının on dokuzuncu maddesine göre inşaat grubu 11 Haziran 1911'den başlamak üzere yirmi iki ay zarfında sipariş edilen gemiyi açık deniz denemelerine hazır hale getirmekle yükümlüydü. Gemi yirmi beş ay içerisinde teslimi uygun olmalıydı. On dokuzuncu madde kendisine tanınan süre içerisinde gemiyi hazır etmediği durumda inşaat grubuna uygulanacak cezayı yaptırımını da içermekteydi.

Geminin inşası ve silahlanması için kabul edilen ücret belirtildiği üzere 1,796,50 sterlin idi. Ödeme metodu finans anlaşmasında belirtilmekteydi ve ödemenin yirmi iki ayın sonunda bitmesi planlanmaktaydı⁸⁰⁰.

İlk siparişi verilen dretnota Reşadiye adı verildi. Reşadiye dretnotunun 23.000 ton ağırlığında, 21 mil hızında olması ve on adet 34-3'lük; on altı adet 15 cm'lik top ve torpido kovanına sahip olması planlanmıştı⁸⁰¹. Dretnotun komutanlığına Vasıf Bey

⁷⁹⁹ Müteahhid gruba yapılacak son taksit ödemesi ile ilgili sözleşme kesinlik taşımamaktaydı. Tahvil sahiplerinin Şubat 1915'te yayınladıkları bildiride taksitin teslim anında ödenebileceği yer almıştı. Öte yandan Vickers, pek çok kez son taksit nakit olarak ödenene kadar gemiyi teslim etmeyeceklerini ilan etmişti. Bkz. **PRO. T.** 160/105/7.

⁸⁰⁰ **PRO. T.** 160/105/7.

⁸⁰¹ Saim Besbelli "Reşadiye, I. Sultan Osman Fatih Muharebe Gemileri", **Derya Dergisi**, Sayı: 52, 1972, s.17.

getirildi. Kendisi aynı zamanda Osmanlı dretnotlarının inşaat komisyonu başkanlığını yürütmekteydi. Vasıf Bey 23 Ocak 1912 tarihinde İngiltere'ye hareket etti⁸⁰².

2.3.3.2. Reşadiye Gemisine El Koyulması ve Türkiye Milli Bankası ile Yaşanan Tahviller Sorunu

1911-1913 yıllarında Osmanlı Devleti, Trablus ve Balkan Savaşlarını peşi sıra yaşayacaktı. Elbette savaşın getirdiği maddi yük Osmanlı'yı borç ödemelerini yerine getirme konusunda zorlamıştı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin ödemeleri aksatmamak adına çeşitli önlemler aldığı görülmektedir.

Aralık 1912'de Osmanlı Hükûmeti Türkiye Milli Bankasından 30,000 Osmanlı lirası miktarında bir avans aldı. Söz konusu anlaşma Bakanlar Kurulu kararı ve Padişah iradesi ile yürürlüğe girdi⁸⁰³. İngiltere'de inşa edilmekte olan dretnotun bedelinin ödenmesi ile ilgili Türkiye Milli Bankası ile daha önce teati edilen anlaşmaya göre çıkartılmış olan hazine tahvilatından 1/14 Kanun-ı Evvel 1328/1912'de vadeleri dolan kısmının ödenmesi için söz konusu bankadan senede %7 faiz ve ayda % 1 rub komisyon verilmek ve harp vergisi karşılık olarak gösterilerek ihracı yapılmakta olan 3,000,000 Osmanlı liralık hazine tahvilatından 40,000 liralık kısmı teminat makamında depo olunarak TMB'a verilmek ve bu tahvilatın işleyecek kupon bedelleri hazineye ait olmak ve Osmanlı Hükûmeti istediği zaman işlemiş faiz ve komisyonu ile birlikte parayı vererek depo edilen tahvilatı geri alma hakkını muhafaza ederek, altı ayda vadesi olmak şartıyla 30,000 lirayı bu bankadan avans olarak almıştır. Söz konusu irade 3 Kanun-ı Evvel 1328/16 Aralık 1912'de çıkmıştır⁸⁰⁴. Görüldüğü üzere bu kısa zamanlı bir borçlanma olarak karşımıza çıkmaktadır

Savaş sırasında Osmanlı'nın ekonomik durumundaki sıkıntılara şahit olan ve bu nedenle tahvillerin ödenmemesinden kaygılanan Banka yetkilileri Türk yetkililere dretnotun satılmasını önermişlerdir. Bu dönemde Cavit Bey'in kulağına Almanların dretnotun İngiltere Hükûmetine satılmasından bahsettiklerine dair dedikodular gelmişti. Bunun üzerine Cavit Bey konuya ilişkin Wangenheim ile görüşmüştü.

⁸⁰² Serhat Güvenç, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yolda Osmanlıların Dretnot Düşleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 64-65.

⁸⁰³ **BOA. BEO.** Dosya No: 4124, Gömlek No: 309289. Söz konusu Bakanlar Kurulu kararı için bkz. **BOA. MV.** Dosya No: 229, Gömlek No: 1.

⁸⁰⁴ **BOA. İ. MMS.** Dosya No: 157, Gömlek No: 4.

Wangenheim haberi olmadığını söylediği gibi böyle bir şeye taraftar da görünmemiştir⁸⁰⁵. Aslında bu teklif TMB grubundan gelmişti. İstanbul'da TMB yetkilileri Rıfat Bey'e dretnotun satılmasından bahsetmişti. Cavit Bey'e göre bu teklif İngiliz Hükûmetinin telkinleri sonucu yapılmıştı. İngilizlerin amacı savaş sonrası Türkiye'nin Yunanistan karşısında üstün bir donanmasının olmasını önlemektir⁸⁰⁶. Türkiye Milli Bankası Müdürü Kingham da dretnotun lüzumu olmadığından, idare edilemeyeceğinden bahsetmekteydi; fakat Cavit Bey dretnotu elden çıkarmanın mümkün olmadığını söyleyecekti⁸⁰⁷. 28 Temmuz'da Babington Smith, Cavit Bey ile görüştüğünde dretnotun satılmasından, şimdi satılacak olursa münasip bir fiyatla müşteri bulunacağından; fakat bir sene sonra buna mecbur olunursa zarar edileceğinden bahsetmişti. Cavit Bey, Türkiye'de hiçbir kabinenin bu gemiyi satamayacağını ve esasen gemi bedelinin Donanma Cemiyeti tarafından verilmekte olduğunu söyleyecekti⁸⁰⁸.

1913 Temmuz'unda ise Armstrong'a sipariş verilen harp gemilerinin 1/14 Kanun-ı Evvel 1328/1912'de ödenmesi gereken taksit bedeli olmak üzere %6 faizli hazine tahvili karşılığında TMB'dan avans alınıp vadesinin gelmesi dolayısıyla ödenmesi gereken meblağın ödenmesiyle rehin olan tahvillerin kurtarılarak erzak-ı askeriye müteahhidlerinin alacaklarına tahsis edilmek üzere Seyri Sefain İdaresi tarafından Anadolu Demir Yolu Şirketinden istikraz olunan meblağdan 30,000 liranın, Seyri Sefain İdaresinin Anadolu kumpanyasına vereceği faiz ve komisyonu hazineden

⁸⁰⁵ Almanlar ve İngilizlerin işbirliği yaptığı 1913 devlet istikrazı görüşmelerinin sürdüğü bu dönemde TMB dretnot taksitleri için dretnot rehin edilmek suretiyle para verebileceğini söylemişti. Cassel böyle bir taahhüde girdiği için Almanlarla ortaklaşa anlaşma yapmaktan kaçınmıştı. Hâlbuki Crawford dretnotu rehin etmek teklifinin Türk Hükümetince kabul olunamayacağını Cassel'e şifahi söylemişti. Cassel'in neden dolayı anlaşmadan çekilmek istediğini anlamaya çalışan Gwinner ve Helffrich dretnottan büsbütün kurtulmak için ve Cassel'in de serbest kalması için gemiyi satmayı Türklere teklif etmiş olacaktı. Bkz. Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.575-576.

⁸⁰⁶ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.561. Satışa konu olan dretnot Reşadiye'dir. Conlin 2016 yılında yayınlanan çalışmasında TMB'nın Osmanlı'ya ikinci ve daha büyük bir dretnot olarak tanımladığı Sultan-ı Evvel'i satması yönünde görüş bildirdiğine yer verir. Bkz. Conlin, Debt, ss.535-536. 2019 yılında yayınlanan çalışmasında ise satılması teklif edilen geminin ilk gemi olduğunu belirtir. Bu gemi Reşadiyedir. Bkz. Conlin, Richest Man, s. 89. Nitekim Cavit Bey'e bu teklifin yapıldığı tarih, Şubat-Temmuz 1913 arasındır. Sultan Osman dretnotuna Osmanlı'nın talip olması Kasım 1913 civarındır. Bu süreçte İngiliz tersanelerine üçüncü bir dretnot siparişi verildiğine dair bilgi olsa da bunun yapımına dahi başlanmadığı bilinmektedir. Bkz. Güvenç, s. 65.

⁸⁰⁷ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.582.

⁸⁰⁸ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.788.

ödeme şartıyla, hazineye ikrazı Harbiye ve Maliye Nezaretleri arasında görüşülmüştür⁸⁰⁹. Bakanlar Kurulunda da konu görüşülmüş ve onaylamıştır⁸¹⁰.

Süreç bu şekilde devam ederken finans anlaşmasına uygun olarak, sterlin olarak çıkarılmış ve Türkiye Milli Bankasının Londra ofisinde ödenebilir durumda olan hazine tahvilleri, Osmanlı Hükûmeti tarafından Bankaya usulünce ulaştırıldı. Banka tarafından zaman zaman indirimler uygulandı ve Banka sözleşme uyarınca sekiz taksitten yedisini öderken tahviller Hükûmet tarafından karşılandı⁸¹¹. Türk tarafı üzerine düşen yükümlülükleri sorunsuz yerine getirdi, bu durum gazetelere de yansdı⁸¹². Türkiye, dretnota ek olarak Armstrong-Vickers'e cephe siparişi verirken Balkan Savaşları sırasında müteahhid grup dretnotun inşasını askıya aldı. Armstrong-Vickers'a göre savaşın ardından Osmanlı Devleti toparlayamayacaktı. Dahası müteahhidler dretnota yeni bir alıcı bulunduğunda inşaatı sürdürme kararı verdi. Müteahhidlerin düşündüğünün aksine Osmanlı Devleti savaş süresince yükümlülüklerini ihmal etmemişti; ancak bu sefer de Vickers, grev nedeniyle geminin teslimini on iki ay uzattı⁸¹³.

Esasen 14 Nisan 1913'te dretnotun son taksitinin ödenmesi gerekmekteydi; ancak anlaşmada o tarihe kadar geminin teslimi koşulu vardı. Cassel Cavit Bey'e geminin son taksitinin ödenip ödenmeyeceğini sormuştu. Cavit Bey ise konuyla ilgili gerekli makamlardan bilgi isteyeceğini belirtmişti. Sonuçta Bahriye Nezareti inşaatteki gecikmeye olumlu bakmamıştı, bu nedenle de paranın ödenmemesi kararlaştırıldı⁸¹⁴.

Osmanlı Hükûmeti, 28 Mart 1913 tarihinde TMB'a bir mektup yazarak inşaat grubunun gemiyi Nisan 1913'deki denemeler için hazır edemediğini, henüz üzerinde anlaşılan tonajın sadece üçte birini bitirmiş olduğunu belirtti ve TMB'dan son taksitin Armstrong-Vickers hesabına yatırılmamasını talep etti. Bu talep üzerine TMB, 179,650 sterlin olan son taksitin ödemesini askıya aldı. Banka, Türk yetkililere, bu taksiti Türk Hükûmeti tarafından verilen hazine tahvilleri bağlamında inşaat grubu hesabına tuttuğunu bildirdi. Müteahhidler bu durum karşısında herhangi bir itirazda

⁸⁰⁹ BOA. BEO. Dosya No: 4192, Gömlek No: 314388.

⁸¹⁰ BOA. MV. Dosya No: 179, Gömlek No: 5.

⁸¹¹ PRO.T. 160/105/7.

⁸¹² "Reşadiye Taksiti", Tanin, 9 Kanun-ı Evvel 1913.

⁸¹³ Güvenç, ss. 65-66.

⁸¹⁴ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.645.

bulunmadılar, herhangi bir hakem başvurusu söz konusu olmadı. Bu konuya ilişkin İngiliz Hazine evrakları arasında herhangi bir ize rastlanmamaktadır. Sadece Temmuz 1914'te geminin teslim için neredeyse hazır olduğu belirtilmektedir. Vickers da hiçbir şekilde Mayıs 1913'ten Ağustos 1914'e geçen uzun süreden bahsetmemektedir.

10 Şubat 1914 tarihli bir mektupla Osmanlı Hükûmeti, Bankanın parayı geçici olarak kendi elinde bulundurduğu gerekçesiyle, Bankaya bu miktar üzerine işleyecek faizin yıllık %2'de sabitlenmesi başvurusunda bulundu. Paranın Hükûmet tarafından çıkarılan hazine tahvillerinin satış işlemlerini temsilen müteahhidler adına ellerinde tutulduğunu belirten TMB, 21 Şubat 1914 tarihli mektubuyla bu teklifi reddetti⁸¹⁵.

Osmanlı Devleti Reşadiye dretnotuna ilave olarak yeni siparişler vermekten de geri kalmadı. 1913 yılında İngiltere'de Brezilya için inşa edilen "Rio de Janerio" ismindeki dretnotun Brezilya'nın taksitleri ödeyememesi üzerine satışa çıkarılması söz konusu olmuştu⁸¹⁶. Bunun üzerine donanmasını güçlendirmek adına Osmanlı Devleti de bu dretnota talip oldu. Dretnotun satın alınması için gerekli ilk taksiti Rauf Bey Perrier Bankasından temin etti. Hazine tahvilleri satışı ile Perrier Bankasından temin edilen meblağ aracılığıyla ödeme yapıldı. Temmuz 1914'te geminin teslim edilmesi planlanmıştı⁸¹⁷. Bu ikinci sipariş de "Sultan Osman" idi.

Donanma Cemiyeti bu süreçte dretnotlar için ülkenin dört bir yanından yardım toplamaya girişmiş, mülki memurlar maaşlarının bir tanesini Cemiyet'e bağışlamayı üstlenmişti. Bu gemileri Hükûmet satın almakla birlikte esasında gemileri asıl satın alanın Donanma Cemiyeti yani halkın kendisi olduğunu söylemek yanlış olmazdı⁸¹⁸

1914 Temmuz'unda artık gemilerin teslimi gerekmektedir. Mürettebat, gemiye alışması için Reşit Paşa Vapuru ile Londra'ya gönderilmişti. Yanlarında Rauf Bey ve Vasıf Bey de vardı⁸¹⁹. Bununla birlikte 1914 yazında planda olmayan gelişmeler yaşanacaktı. 28 Haziran 1914'te Avusturya Macaristan veliahtının öldürülmesi Birinci Dünya Savaşına giden süreci hızlandırdı. Savaş riski İngiltere açısından dretnotların önemini arttırdı. Temmuz ayında Donanma Bakanlığı olası bir savaş için tedbirler aramaya başladı ve bu iki dretnota el koyulması gündeme geldi.

⁸¹⁵ PRO.T. 160/105/7.

⁸¹⁶ Mim Kemal Öke- Erol Mütercimler, **Sultan Osman**, E Yayınları, İstanbul, 1991, ss.19-22.

⁸¹⁷ Kocatürk, 1913-1914, ss. 327-328

⁸¹⁸ Özçelik, ss.167-168.

⁸¹⁹ Cemal Paşa, ss.108-109.

Osmanlı Devleti'nin gemilerin bir an önce İstanbul'a dönmesini emrettiği 29 Temmuz tarihinde Churchill de, Armstrong-Vickers'a gemilerin limandan dışarı çıkartılmaması talimatını verdi. Türk denizcilerin gemiye alınmamalarını ve bayrak çekmelerine engel olmalarını bildirdi⁸²⁰.

1 Ağustos'ta Sultan Osman dretnotunun son taksiti olan 700,000 liranın bankaya yatırılmasından hemen birkaç saat sonra dretnotlara el koyulduğu Osmanlı'ya bildirildi. İnşaat firması kararı bildirmek için son taksitin bankaya yatırılmasını beklemişti⁸²¹.

Kısa süre sonra Osmanlı Devleti'ne de gemilere el koyulduğu resmi olarak bildirildi. Gemilere el koyulması devletler hukukuna aykırı olduğundan 9 Ağustos'ta Meclis-i Vükela'da İngiliz Hükûmeti protesto edilerek 5 milyon lira bedel ve 1 milyon lira tazminat istenilmesi kararlaştırıldı. Gemilere el koyulmasına halkın tepkisi de büyük oldu. Öğrenciler yürüyüşler düzenleyerek kararı protesto ederken⁸²² Türk basını da olaya tepkisini gösterdi; bununla birlikte dikkat çeken nokta basında daha ziyade Sultan Osman'dan bahsedilmesi idi⁸²³.

Reşadiye ve Sultan Osman dretnotlarına el koyulması ardından Osmanlı Devleti, 2 Ağustos'ta Almanya ile yaptığı ittifak anlaşmasına uygun olarak 10 Ağustos'ta İngiliz Akdeniz Filosundan kaçan Alman Goeben ve Breslau gemilerinin Çanakkale'den geçişine izin verdi. Almanya'nın, el koyulan dretnotlar yerine Goeben ve Breslau'yu Osmanlı'ya gönderdiği propagandası yapıldı ve bu durum halk tarafından da benimsendi.

2.3.3.3. Gemilere El Koyulması Ardından Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Tahvil Sahiplerinin Durumu

İngiliz Hükûmetinin gemilere el koymasından sonra Türk Hükûmeti, 29 Temmuz 1914 tarihinde TBM'a bir mektup göndererek 294,000 sterlin civarındaki

⁸²⁰ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış; Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı**, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Kitapevi, İstanbul, 2004, ss.52-53.

⁸²¹ Mübahat Kütükoğlu, "I.Dünya Savaşı Arifesinde İngiliz Hükûmetinin El Koyduğu Gemiler ve Türk Komuoyu", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1995, ss.206-207; "Sultan Osmana Dair", **Tanin**, 7 Ağustos 1914.

⁸²² Kocatürk, 1913-1914, ss.414-416

⁸²³ "Sultan Osmana Dair", **Tanin**, 7 Ağustos 1914; "İngiltere'nin Son Hareketi", **Tanin** 11 Ağustos 1914.

ödenmemiş hazine tahvillerini ödemeyeceğini tebliğ etti⁸²⁴. Tebliğnin kendilerine ulaşması ardından 4 Ağustos'ta Armstrong-Vickers ve 5 Ağustos'ta TMB Dışişlerine, Reşadiye gemisinin tazmini adına Osmanlı'ya hiçbir ödemede bulunulmaması yönündeki taleplerini iletiler⁸²⁵. TMB, 5 Ağustos tarihli mektubunda elinde bulundurduğu bonoların taahhüt edilen faizleriyle beraber ödenmesi sağlanana kadar İngiliz Hükûmetinin Osmanlı Devleti'ne para iadesinde bulunmamasını veya tazminat vermemesini belirtmişti. Bir adım daha ileri giden TMB'a göre Osmanlı Hükûmetinin ödeme yapmaması durumunda TMB'ın tahvil sahiplerinin temsilcisi olarak gemi üzerinde hak sahipliği olabilecekti⁸²⁶.

Armstrong-Vickers'ın belirttiğine göre, 30 Eylül 1914 tarihi itibarıyla inşaat grubunun Reşadiye nedeniyle 290,077 sterlin alacağı vardı. Yine Reşadiye'nin finansmanı için çıkartılan hazine tahvillerinden 225,260 sterlinlik kısım inşaat grubunun elindeydi. TMB tarafından, 320,000 sterlin değerindeki son iki taksitin de hazine tahvilleri yoluyla ödenmesi kararlaştırılmıştı. Bu hesapla inşaat grubu alacaklarının Türk Hükûmetine verilecek tazminattan kesilerek kendilerine ödenmesi gerektiğini öne sürmekteydi. Karşılığında ellerindeki hazine tahvillerini Türk tarafına iade edeceklerdi⁸²⁷.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise 8 Eylül'de TMB'a mevcut durum karşısında konuyla ilgili kesin bir karar alınmasının mümkün olmadığını bildirdi. 14 Eylül 1914 tarihi vadesi dolan ilk taksitin ödeme zamanıydı. Osmanlı Devleti tarafından 11 Ağustos'da 103,200 sterlini anapara, 10,580 sterlini faiz toplam 113,780 sterlinin TMB'a ödenmeyeceği tebliğ edildi.

İngiliz Dışişleri aynı zamanda konuya ilişkin Donanma Bakanlığı ve Hazine'den görüş almakla meşguldü. TMB, gemi üzerinde rehin hakkı olduğunu ortaya atmıştı ancak; Reşadiye üzerinde tahvil hamillerinin normal şartlar altında rehin hakkı olabilirdi. Bununla birlikte İngiltere'nin gemilere el koymasından sonra alacaklılar tahvillere karşılık gösterilen teminattan yoksun kalmışlardı. TMB, İngiliz uyruklu tahvil hamillerinin mağduriyet yaşamamaları adına İngiliz Hükûmetinin

⁸²⁴ PRO.T. 160/105/7.

⁸²⁵ Güvenç, s. 128.

⁸²⁶ Geoffrey Miller, **Straits: British Policy Towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign**, University of Hull Press, London, 1997, s.238; Güvenç, ss. 128-129

⁸²⁷ PRO.T.160/105/7; Güvenç, inşaat grubunun Hükûmetten alacağını 290,877 sterlin ve elinde bulundurduğu tahvillerin değerini 225,200 sterlin olarak verir ve grubun toplam alacağını 516,077 olarak hesaplar. Bkz. Güvenç, s. 128.

girişimde bulunmasını istemekteydi. Dahası TMB, tahvil hamillerinin geminin inşasını finanse ederek esasında İngiliz donanmasına bir gemilik katkı sağladıklarını iddia etmişti. TMB 15 Eylül 1914'te İngiliz Dışişlerine gönderdiği mektupta, tahvil hamillerinin içerisinde Alman ve Avusturya vatandaşlarının bulunmadığını da özellikle vurgulamıştı⁸²⁸.

Osmanlı Hükûmeti, TMB'nin İstanbul'daki ofisini artık tahvilleri karşılamayacağı konusunda bilgilendirmiş tahvil hamillerinin İngiliz Hükûmetinden ödeme sağlama yolunu aramasını; nitekim geminin artık onların elinde olduğunu vurgulamıştı. TMB da Osmanlı Hükûmetinin bu bildirisini İngiliz Hükûmetine aktarmada ve onlara tahvil hamillerinin durumunu açıklamada geri kalmamıştı. Bunun üzerine TMB, İngiliz Hükûmetince, yakın zamanda henüz bir karar verilmediği ama tahvil hamillerinin taleplerinin yerinde bir itibar göreceği konusunda bilgilendirilmişti. Bunun üzerine Smith, 15 Eylül tarihinde İngiltere'deki Osmanlı Büyükelçisi Tevfik Bey'e mektup göndermiş, Osmanlı İmparatorluğuna ait 113,780 sterlin miktarındaki hazine tahvili ve kuponların 14 Eylül'de ödeme zamanının geldiğini belirtmişti. Bu meblağ ödenmediği için tahvil hamilleri protesto hazırlanmaktaydılar. Yapılacak protesto sonucunda 5/18 Temmuz 1327/1911 tarihli anlaşmanın ilgili kısmı uygulanacak ve ödenmemiş tahvillerin defaten ödenmesi icap edecekti. Smith, aynı gün TMB İstanbul şubesine de bir telegram göndermişti; ancak mevcut koşullar göz önüne alındığında bu ellerine ulaşamayabilirdi. Smith, Tevfik Paşa'dan Osmanlı Hükûmetini, gelişmelerden haberdar etmesini istemekteydi⁸²⁹.

17 Eylül 1914 Perşembe günü öğleden sonra 15.00'de TMB'nin Londra'daki merkez ofisinde gerçekleşen hazine tahvilleri hamillerinin toplantısında, 784,000 sterlin değerindeki ödenmemiş tahvillerin hamilleri, TMB Genel Müdürü Smith ve avukatlar biraraya gelmişti. Babington Smith, toplantıda, tahvil hamillerinin haklarının korunması için, İngiliz ve Türk Hükûmeti ile birlikte TMB'nin aldığı önlemleri açıklamıştı. Osmanlı ile imzalanan finans anlaşmasına göre vadesi gelmesine rağmen ödenmemiş bulunan tahvil ve kuponların usulünce protesto edildiği durumda ödenmemiş bütün tahvillerin muaccel hale geleceği ve ödeme yapılmıyacağına değin yasal oranda senelik % 9 faiz işleme hakkı olduğu yönünde bir ibare yer almaktaydı. Türk

⁸²⁸ Güvenç, ss. 129, 151, 155.

⁸²⁹ BOA. HR.SFR.3. Dosya No: 706, Gömlek No:3.

yasalarına göre tahvillerin ödenmemesi durumunda, kalan tahvillere vadesi dolduğunda %9 oranında faiz eklenirdi.

Tahvil sahiplerinin genel durumu ile ilgili görüşmelerden sonra bir takım çözümler önerildi ve bunlar oy birliği ile kabul edildi. Toplantıda, Osmanlı Hükûmetinin tahvilleri karşılamayı İngiliz Hükûmetinin Reşadiye'ye el koyması nedeniyle reddettiği ve tahvil hamillerinin gemilere el koyulması nedeniyle zarara uğradıkları tespit edilmişti. Toplantıda, İngiliz Hükûmetinden bu tahvillerin ödenmesinin sağlanması talep edilmişti.

Yine toplantıda, tahvil sahiplerinin haklarını korumak adına TBM'dan B. Smith; Lasard Brothers & Co.'dan R.M. Kinderaley; Charter Trust & Agency Ltd.'den J.M. Newcombe; Saligman Brothers'dan C.D.Saligman'dan oluşan bir komite meydana getirilmişti⁸³⁰. Armstrong ve Vickers'ın temsilcileri de bu toplantıda hazır bulundular; ancak tahvil hamillerini temsil eden komiteye katılmadılar; nitekim inşaat grubu ödenmemiş Osmanlı hazine tahvillerine ilişkin olarak İngiliz Bahriye Nezareti ile ayrı bir görüşme yapmaktaydılar. Buradan da anlaşıldığı üzere tersane grubu diğer alacaklılardan farklı bir yere sahipti⁸³¹.

Türk Hükûmeti 6 Ekim'de gönderdiği yazıda tahvil hamillerini İngiliz Hükûmetine sevkettiğini tekrarladı. TMB ise bu durumu protesto etti ve hamillerin katılımı ile bir toplantı daha düzenledi. Bu toplantıda İngiliz Hükûmetinin tahvilleri ödemesi kararlaştırıldı⁸³². Bunun üzerine 7 Ekim tarihinde Grey, Büyükelçi Mallet'e müteahhid grubun ellerinde bulunan hazine tahvillerinin TMB'dan alınarak İngiliz Dışişlerine iletilmesini istedi⁸³³.

Hazine tahvillerinin 14 Eylül 1911-14 Haziran 1916 tarihleri arasında üç ayda bir olmak üzere vadeleri gelmekteydi. Haziran 1914 dâhil olmak üzere tahviller ve kuponlar düzenli şekilde ödenmişti. Ödenen miktar şu şekildeydi: 848,547 Osmanlı lirası/771,406 sterlin tahvil ve 222,864 Osmanlı lirası/202,603 sterlin kupon. İlaveten Türk Hükûmeti ilk ödemeyi nakden yapmıştı. Bu miktar da 95,332 Osmanlı lirası/86,666 sterlindi. Bu miktarın da ilavesi ile toplam 1,116,743 Osmanlı lirası/1,060,675 sterlin ödeme yapılmış idi.

⁸³⁰ PRO.T.160/105/7.

⁸³¹ Güvenç, s. 159.

⁸³² PRO.T. 160/105/7.

⁸³³ Güvenç, ss. 159-160.

Temmuz 1914’de savaş gemilerine İngiliz Hükûmetince el konulması üzerine Osmanlı Hükûmeti tarafından İstanbul’daki Türkiye Milli Bankasına daha fazla ödeme yapılamayacağı iletilmişti. 14 Eylül 1914-14 Haziran 1916 arası dönemde vadesi gelen ödenmemiş 931,040 Osmanlı lirası/846,400 sterlin tahvil ve 52,409 Osmanlı lirası/47,645 sterlin kupon vardı. TMB’nin hesabına göre £ 846,400 tutarında alacakları vardı⁸³⁴.

Türkiye Kasım ayında İngiltere’nin düşmanı olarak savaşa girdi. Bu şekilde süreç daha karmaşık hale geldi. Yukarıda belirtilen ödenmemiş, vadesi gelen 931,040 Osmanlı lirası/846,400 sterlin hazine tahvillerinden TMB’a 25,000 sterlin; müteahhit gruba 227,800 sterlin; diğer hamillere 593,600 sterlin ödenmesi gerekmekteydi. 1915 Nisan’ında tahvil hamilleri İngiliz Hükûmetine resmi başvuruda bulunarak paranın kendilerine ödenmesini istediler. İngiliz Hükûmeti de hamillerden tahvilleri almayı uygun buldu. Gerekli düzenlemelerin tamamlanmasından sonra İngiltere, 1915 Temmuz’unda, 14 Eylül 1914 tarihinden sonra vadesi dolan ve ödenmeyen tahvil ve kuponları, nominal değeri 96 3:8 üzerinden satın aldı⁸³⁵.

Dretnotun finanse edilmesi için ihraç edilen devlet tahvilleri Hazine namına Bank of England’da bulunmaktaydı. Bank of England tarafından tahviller 9 Temmuz-3 Ağustos 1915 tarihleri arasında satın alındı. Satın alma adına ödenen tutarın ayrıntılarını gösteren bir belge Bank of England tarafından Hazine’ye 7 Ağustos 1915’te sunulmuştu. Buna göre 300 sterlin değerindeki küçük bir miktar dışında bütün tahviller satın alınmıştı. Bu miktarın satın alınamamasının nedeni bu tahvillerin üstlenicilerin sahipliğinde kalanlar olmaları ve bunlar savaş başladığında İstanbul’da ikamet ettiklerinden onlarla iletişim kurmanın güçlüğü idi.

Bank of England toplamda 860,000 sterlin ödemişti. Esas tutar 848,781 sterlin idi fakat; vergiler vesaire dolayısıyla bu rakam artmıştı. Bu tutardan TMB’a 25,076 sterlin ödenmişti⁸³⁶. Görüldüğü üzere geminin bedelinin tazminine ilişkin İngiliz Hükûmeti tarafından Türkiye’ye ödeme yapılmamıştı. Ödeme, inşaat grubuna ve Osmanlı tarafından gemiyi finanse etmek için ihraç edilen hazine tahvillerini alan hamillere yapılmıştı.

⁸³⁴ PRO.T. 160/105/6.

⁸³⁵ PRO.T. 160/105/7.

⁸³⁶ PRO.T. 160/105/6. Tahvil hamilleri ve hamillere ödenen miktara ilişkin liste için bkz. EK 5.

Tahvil hamilleri sorunu çözülmekle birlikte Osmanlı tarafı gemiler üzerindeki hak iddiasını sürdürmüş, Reşadiye ve Sultan Osman dretnotlarının satın almaları ve inşalarını kapsayan masrafları çizelgelerle saptamış ve zararının tazminine dair İngiliz Hükûmeti bünyesinde teşebbüste bulunmaya devam etmişti⁸³⁷. Bu rakamlardan Osmanlı Hükûmetinin ihraç ettiği tahviller ve müteahhidlerin hesabına yaptığı ödemeler dışında gemiler için yüklü masraflar da yaptığı görülmektedir.

Tablo 9: Reşadiye Dretnotu İçin Türkiye Tarafından Ödenen Para

Ödeme Tarihi	Reşadiye Hesabına		
	Sterlin	Kuruş	Para
1 Ağustos 1911	86,666	9,858,257	20
2 Eylül 1911	86,666	9,858,257	20
30 Kasım 1911	86,666	9,858,257	20
7 Mart 1912	29,772	3,386,565	-
4 Haziran 1912	29,772	3,386,565	-
7 Eylül 1912	29,772	3,386,565	-
7 Aralık 1912	29,772	3,386,565	-
10 Mart 1913	113,636	12,926,095	-
7 Haziran 1913 10 Haziran 1913	113,883	(11, 816,691 1,137,500)	10
8 Eylül 1913	113,570	12,918,587	20
27 Kasım 1913	113,545	12,915,743	30
22 Şubat 1914	113,505	12,911,193	30
25 Mayıs 1914	113 450	12,904,937	20
TOPLAM	1,060,675	120,651,781	10

Kaynak: BOA. HR. SFR.3. Dosya No: 702, Gömlek No:44.

⁸³⁷ BOA. HR.SFR.3. Dosya No: 702, Gömlek No:50.

Tablo 10: Reşadiye Dretnotunun İnşası Sürecinde Yapılan Masraflar

Masraflar	Sterlin	Kuruş	Para
Cephane, torpido kovanı ve benzeri mühimmat	110,737	12,596,333	30
Geminin inşasını denetlemek için yetkililere verilen olağan ücret	-	1,340,306	35
Geminin inşasını denetlemek adına Türk yetkililere yapılan olağan üstü ödeme	-	3,279,264	10
Türk yetkililerin seyahat masrafları	-	216,718	2
Yabancı görevlilerin maaşları	-	2,708,712	35
Mürettebatın harcamaları	-	11,375	-
Olağan bütçeden yapılan harcamalar	-	60, 419	-
Diğer	-	253,003	18
TOPLAM		20,466,133	10

Kaynak: BOA. HR. SFR.3. Dosya No: 702, Gömlek No:44.

2.3.4. Samsun ve Trabzon Liman İnşasını Finanse Etmesi

İttihat ve Terakki Hükûmetleri karayolu, demir yolu, liman gibi altyapı çalışmalarına oldukça önem vermekte, bu tip yatırımları iktisadi girişimin bir parçası olarak addetmekteydiler. İttihat ve Terakki'nin ülkenin kalkındırılması politikasına uygun olarak yapımına girişilen alt yapı çalışmalarından biri de Samsun ve Trabzon'a liman inşa edilmesi projesiydi.

Samsun ve Trabzon'da liman inşa edilmesine ilişkin ilk ve en önemli girişim 1911'de TMB tarafından gerçekleştirilen bölgede bir liman inşa edilmesi ve işletme imtiyazı alınması yönündeki girişimdir. Osmanlı Devleti'nde ticaretin ilerlemesi için taşımacılığın ve ulaşımın değerinin farkında olan Ticaret ve Nafia Nazırı, İttihat ve Terakki Hükûmetinin de politikasına uygun olarak Mayıs 1910'da Samsun'da liman yapımına ilişkin imtiyaz şartlarını belirten şartname ile Nafia Baş Mühendisi'nin hazırladığı Samsun limanı ile ilgili raporu sadaret makamına iletmış ve imtiyaz verilmesini talep etmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Şurayı Devlet görüşünü bildirmiş ve limanın yapımına demir yolu hattı ile beraber girişilmesini ilaveten Samsun-Sivas demir yolu hattının başlangıcında inşa edilecek Samsun limanının

yabancı bir idareye bağlı olması münasip olmadığından Hükûmet tarafından yapılmasını belirtmiştir⁸³⁸.

TMB süreci yakından takip etmekteydi. Bakıldığında TMB'nin üstlendiği projeler daha çok Mezopotamya bölgesi gibi petrolle ilişkili sahalardadır. Bununla birlikte Trabzon'un geniş petrol yataklarına sahip Bakü'ye geçiş kapısı olduğu unutulmamalıdır⁸³⁹. Bu faktör, TMB'nin liman inşası ile ilgilenmesinde etkili olmuştur.

TMB dışında Paris'ten Schneider kumpanyası Samsun ve Trabzon limanlarının inşası imtiyazını talep etmek üzere Nafia Nezaretine bir vekil göndermişti⁸⁴⁰. TMB ile görüşmeler hızlı ilerlemişti. *Şehrah*, 16 Haziran'da Samsun ve Trabzon liman inşası için Hükûmetle TMB arasında anlaşmanın gerçekleştiğini yazmıştı. Buna göre anlaşma, Sadrazam'ın dönüşünü takiben imzalanacaktı. Anlaşma uyarınca Banka, iki limanın inşasına ait planların tanzimini üstlenmişti⁸⁴¹. Anlaşmanın imzalanması 21 Ağustos 1911 tarihinde gerçekleşecekti.

Samsun ve Trabzon'da liman inşasına ait anlaşma yirmi beş maddeden meydana gelmekteydi. Anlaşma, Osmanlı adına Ticaret ve Nafia Nazırı Hulusi Bey ile TMB adına Banka Genel Müdürü Babington Smith ile Meclis İdare Azasından Ahmed Cemal Bey ve Whittall arasında imzalanmıştı. Anlaşma, Bakanlar Kurulu ve Padişah tarafından onaylanmasının ardından da yürürlüğe girmişti.

Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Samsun ve Trabzon'da iki adet liman inşası ve işletilmesi imtiyazını TMB'a vermektedir. Bu limanlardan her biri gemilerin rıhtıma yanaşmasına; mühimmat, asker, yolcu ve malların yüklenmesine ve boşaltılmasına; malların antrepolarla mağazalara koyulmasına uygun hububat mağazaları ve her türlü gerekli araçlarla donatılacaktı. Samsun ve Trabzon'a ulaşacak demiryolları ile söz konusu limanlar birleştirilecekti. Şartnamenin ve anlaşmanın süresi doksan dokuz yıldı.

İmtiyazı elinde bulunduran TMB, anlaşmanın onaylanmasından itibaren altı ay içerisinde bir Osmanlı Anonim Şirketi kurulmasına yetkiliydi. İnşaatı üstlenecek şirket beş sene zarfında inşaatı bitirmekle görevliydi. İnşa edilecek limanlar ve müştemilat, tüm masrafı kendisine ait olmak üzere imtiyaz sahibinin uygun göreceği usulde inşa

⁸³⁸ Coşkun Topal, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2001, ss.1-2.

⁸³⁹ Black, s. 146.

⁸⁴⁰ "Samsun ve Trabzon Limanları" *Şehrah*, 3 Haziran 1911.

⁸⁴¹ "Yeni Limanlar", "Türkiye Milli Bankası", *Şehrah* 16 Haziran 1911.

edilecekti. Yapılan anlaşmada uyuşmazlıklar çıkması halinde bunların ne şekilde giderileceği; imtiyaz sahibi Bankanın inşaat için gerekli malzemeyi temin şekli; limanın yapılması için gerekli arazinin elde edilmesine dair izlenecek süreç; inşaatın gecikmesi durumunda ne şekilde satış yapılacağı yer almaktaydı.

Limanlar ile bunların müstemilatının hesap edilecek yıllık safi geliri, işin başlangıç ve tamamlama sermayesinin % 5 faiz ve amortismanına gerekli meblağa ve imtiyazın tamamlanmasına kadar şirkete ait olacaktı. Söz konusu yıllık safi gelir, işin başlangıç ve tamamlama sermayesinin % 5 faiz ve amortismanına gerekli meblağdan az olursa Osmanlı Hükûmeti tarafından Samsun gümrük gelirleri ile tamamlanacaktı. Elde edilemeyen noksanlara ise yıllık %4 oranında basit faiz uygulanacaktır.

Anlaşma gereğince Banka tarafından kurulacak şirket tekel olmamak koşuluyla gemi tamiri için kızak ve havuz inşa edebilecektir. İlâveten şirketin, memleket dâhilinden veya dışarıdan inşaat için getireceği malzemelerden dâhili ve gümrük vergisi alınmayacaktı. Şirket inşaatın icrası ve işletilmesinde görev alacak çalışanları Osmanlı tabiyetindekilerden seçmek zorundaydı. Gerek duyulduğu halde fenni heyettekileri yabancılardan seçebilecekti⁸⁴².

21 Ağustos 1911 tarihli anlaşmaya ilave olarak otuz dört maddeden oluşan bir şartname, Ticaret ve Nafia Nazırı ile Babington Smith, E. Whitthall ve Ahmed Cemal Bey arasında imzalanmıştır. İmzalanan şartnamede bu iki limanın yapımında görev alacak şirketin yükümlülükleri ile limanın idaresine ait düzenlemeler konu edilmektedir. Buna göre şirket, gerekli yolları inşa edecek ve Samsun ile Trabzon şehirleri yollarıyla limanın birleşmesini sağlayacaktı. Yine gerekli lağımlar ve olukların inşasından sorumlu olacaktı. Şirket, inşaatın sağlamlığından da sorumluydu. Doğal afetler ya da zeminin, projenin kusurlu bulunmasından kaynaklanan zararlardan Osmanlı Hükûmeti sorumlu olmayacaktır.

Söz konusu şartnamede imtiyazın kabulünden imtiyaz süresi bitimine değin elde edilecek ücretler tarifelerle belirlenmiştir. Bu tarifeler, limanda demir atan, duran gemilerden alınacak ücretler; yolculardan alınacak ücretler; altın ve gümüşlerden alınacak ücretler; arabalar ve diğer hareketli araçlarla hayvanlardan alınacak ücretler;

⁸⁴² **BOA. A. } DVN.MKL.** Dosya No: 52, Gömlek No: 5; **BOA. İ.MMS.** Dosya No: 143, Gömlek No: 8; **BCA.** Fon No: 230.0.0.0., Yer No: 143.26.1. Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında Samsun ve Trabzon'da liman inşa edilmesine dair imzalanan muamele-i kat'ının tamamı için bkz EK 6.

nakliye edilecek eşyalar; eşyaların korunması; ambar vergisi; kantar vergisi; liman dahilinde üstü kapalı veya açık arsaların kiralanması; çeşitli ihtiyaçlar için kullanılacak su; gemi tamiri için havuz yapımı; para ve kuruşun kıymeti; ambar ve mağazalarla alet ve edevatın çoğaltılması gibi maddelere dairdir.

Bu iki limandan ihraç edilecek tüm eşya imtiyaz sahibi tarafından inşa edilecek rıhtımdan geçmeye mecburdur. Şartnamede uzunca bir liste verilerek, sıklığı 1.500 kilogramdan fazla olan eşyaların limandan yüklenmesi veya indirilmesinde her 1.000 kilogram için alınacak ücret belirtilmiştir⁸⁴³.

Nafia Nazırı Hulusi Bey ile TMB'dan Babington Smith, Ahmed Cemal ve Whittall arasında aynı tarihte imzalanan diğer bir sözleşme de söz konusu limanların keşfinin başlaması ile ilgilidir. Osmanlı Hükûmeti, Samsun ve Trabzon limanlarının keşfi için TMB'a ruhsat vermiştir. Keşif projesinin teslimi için on sekiz ay süre tanınmıştır. On sekiz ayın bitiminde projenin Nafia Nezaretine verilmesi gerekmektedir. Söz konusu sözleşmede sunulacak projedeki haritada nelerin yer alacağı ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Haritada inşa olunacak hangarlar, antrepo gibi binalar, kaldırım ve benzeri inşa edilecek bölgeler, lağımlar, merdivenler, iskeleler, demiryolları gibi pek çok kalem gösterilecektir. Bunların her birinin ne ölçekte küçültülerek haritada gösterileceği yine keşif sözleşmesinde yer almıştı. Arazinin yapısı, rüzgârın şiddeti, yönü, limandaki olası ticaret hacmine ilişkin bir rapor sunulması da keşif sözleşmesinde yer almaktaydı. Yine bankanın keşifteki yükümlülükleri, imtiyazı kabul ettiği ve etmediği durumlarda izlenilecek yol ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Tanınan süre içerisinde imtiyaz kabul edilmediği durumda Osmanlı Hükûmeti, TMB'a 6,000 Osmanlı lirası ödeyecek ve bunun karşılığında kefillik evrakını alabilecekti. Limanlar da bundan sonra eksiltmeye koyulabilecekti. TMB da, projeyi uygulayacaklarını temin ederek veznesine 10.000 Osmanlı lirası teminat yatırdıkları yönünde Nafia Nezareti tarafından uygun bulunan belgeyi sunacaktır. Türk tarafı yüklenimlerinden kendi isteği ile vazgeçtiği veya anlaşma ile

⁸⁴³ **BOA. A. } DVN.MKL.** Dosya No: 52, Gömlek No: 5; **BOA. İ.MMS.** Dosya No: 143, Gömlek No: 8; **BCA.** Fon No: 230.0.0.0., Yer No: 143.26.1. Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında imzalanan Samsun ve Trabzon'da liman inşa edilmesi imtiyazına ait şartnamenin maddelerinin tamamı için bkz. EK 7.

şartnameyi kabul etmediği koşulda TMB'a keşif ve masraflar için 12.000 Osmanlı lirası ödeme yapacak, karşılığında rapor ve projeleri elde edebilecekti⁸⁴⁴.

Samsun ve Trabzon limanlarının keşfi ve inşaatları hakkında tanzim olunan anlaşmalar Nafia Nezareti ile TMB arasında imza edilmesi üzerine bir fenni heyetin Avrupa'dan bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir⁸⁴⁵. Bu anlaşma, bir İngiliz girişiminin Osmanlı Devleti'nde bir liman inşasında yer alması için ilk fırsattı⁸⁴⁶. Konu Fransızların ve Almanların tepkisini çekmekte gecikmedi.

1911 Temmuz'unun son günlerinde Schneider ver Hersent ortakları ile Batinolles inşaat şirketi konuya ilişkin bir yazı gönderecekti. Bu üç şirket, İstanbul'da bulunan mühendisleri vasıtasıyla bir mali heyet ile limanın yapımı için anlaşma imzalanmak üzere olunduğu haberini almışlardı. Bu üç şirket de imtiyaz talebi ile Nafia Nezaretine başvurmuşlardı; ancak kendilerine bir cevap verilmemişti. Bu şirketler kendilerinin daha olumlu şartlarda teklif sunduklarını belirtmekte ve iki liman imtiyazının rakiplere verilmesindeki sebebi anlamadıklarını belirtmekteydiler⁸⁴⁷.

TMB, 1911'de Samsun ve Trabzon'da liman inşası için teklif verdiğinde Fransa Büyükelçisi Bombard, bu liman projesinin Fransızlar tarafından gerçekleştirilecek nafia işleri arasında olduğunu iddia etmişti. Bompard'ın bu iddiası Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa tarafından kabul edilmemişti. TMB da sadece Trabzon ve Samsun imtiyazlarının peşinde değildi. Babington Smith Cassel'e Bankanın Samsun, Trabzon ve Hükûmet'in dâhil etmek istediği diğer herhangi bir liman için Keşfiyat Sözleşmesi başvurusunu yaptıklarını belirtmişti⁸⁴⁸.

21 Ağustosta söz konusu anlaşmanın imzalanması üzerine Fransız mali çevrelerinin konuya ilişkin duyarlılığı daha da artacaktı. Çünkü bu sadece Samsun ve Trabzon'da liman çalışmaları için bir önaraştırma imtiyazı değildi aynı zamanda limanın inşa ve çalıştırılmasına ilişkin⁸⁴⁹. İlâveten Fransa Samsun-Sivas demir yolu

⁸⁴⁴ **BOA. A. } DVN.MKL.** Dosya No: 52, Gömlek No: 5; **BOA. İ.MMS.** Dosya No: 143, Gömlek No: 8; **BCA.** Fon No: 230.0.0.0., Yer No: 143.26.1; **Düstur**, Tertib: 2, Cilt: 3, ss. 723-727. Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında imzalanan Samsun ve Trabzon Limanları keşfiyatına ait muamele-i ibtidâiyenin tamamı için bkz. EK 8.

⁸⁴⁵ "Samsun Trabzon Limanları", **Tanin**, 23 Ağustos 1911.

⁸⁴⁶ "Harbour Works in Asia Minor", "Agreement with a British Firm", **The Times**, 22 Ağustos 1911; "Turkish Harbour Works", "Probable Concession to an English Contractor", **The Manchester Guardian**, 22 Ağustos 1911.

⁸⁴⁷ **BOA. HR. TO.** Dosya No: 542, Gömlek No: 32.

⁸⁴⁸ Fleet, İmtiyazlar, s. 358-359.

⁸⁴⁹ "Samsun and Trebizand Harbour Works", "The British Concession", **The Times**, 26 Ağustos 1911.

hattıyla ilgilenmekteydi ve binlerce kilometre demir yolu hattı inşa edip limanları İngilizlere bırakmak istemiyorlardı. Bu konuda Cavit Bey ile de görüşme halindelerdi⁸⁵⁰. Fransa 1913 yılında, TMB ile yapılan inceleme anlaşması bir sonuca varmazsa Trabzon-Samsun imtiyazını isteyeceklerini yineledi. İngiliz Hükûmetinin itirazı üzerine Fransa, İngilizler imtiyazla ilgilendikleri müddetçe bu iki liman imtiyazını istemekten vaz geçtiklerini belirtti⁸⁵¹.

TMB ile Selanik Bankasının bileşmesinin gündeme geldiği süreçte Fransa'nın da Samsun-Trabzon limanına ilişkin bir takım talepleri olmuştu; TMB inşaatı bizzat yapmadığı takdirde imtiyazın Fransızlara verilmesini istemişlerdi. Cavit Bey ise bunun anlaşmaya aykırı olduğunu belirtmişti. Babington Smith, Samsun ve Trabzon limanlarını İngilizlerin inşa edeceklerini söylemişti. İngiliz Hükûmeti de bu husustaki İngiliz çıkarlarına ilişilmemesi için Fransa Hükûmetine beyanatta bulunmuştu⁸⁵². 1914 yılında ise Osmanlı ile Fransa arasında, İngiltere ile Osmanlı arasındaki anlaşmalara benzer şekilde, demiryolları, limanlar, çeşitli hükümleri içeren bir anlaşma dizisi yürürlüğe girmişti. İmzalanan anlaşma içerisinde Osmanlı Hükûmetinin TMB ile Selanik Bankasının birleşmesine razı olduğu hükmü de yer almıştır. Bununla birlikte TMB, Samsun liman imtiyazını yerine getirmediği durumda imtiyazın bir Fransız firmasına verileceğini kabul etmişti⁸⁵³.

Limanın inşasına dair gelişmelere dönecek olursak, Türkiye Milli Bankası anlaşma koşulları uyarınca, Trabzon ve Samsun'da yapılması planlanan limanların fenni keşfi ile ilgili Jackson Şirketi ile anlaşmaya varmıştı. Jackson Şirketine bir rapor hazırlatarak 1913 Şubat'ında Nafia Nezaretine sunmuştur. Burada liman inşasına dair işlemler ve bölgenin ithalat ve ihracatının artması için limanların inşasının gerekliliği yer almıştır. Nafia Nezareti, şirketin sunduğu inşaata ilişkin ölçümleri gösteren rakamlarda bazı değişiklikleri ön görmüştür. Nezaretin ve Şirketin ön gördüğü rakamlara ilişkin cetveller oluşturulmuştur. Nafia Dairesi Başmühendisinin Nisan 1913'te hazırladığı raporda şirketin Samsun ve Trabzon limanları için öngördüğü genişliğin haddinden fazla olduğu, bu konuda düzenleme yapılabileceği yer almıştır. Nafia Mühendisi Şirketin hazırladığı rapordaki dalga kıranların yüksekliklerini yeterli

⁸⁵⁰ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.153-154.

⁸⁵¹ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, s. 414.

⁸⁵² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt: II, (Yay.Haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, (Ruzname, Cilt: II), ss. 536, 565, 594-595.

⁸⁵³ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, s. 429.

görmemiş ve Karadeniz fırtınalarına dayanıksız olacağını belirtmiştir⁸⁵⁴. Nafia Vekaleti 21 Nisan 1329/ 3 Mayıs 1913 tarihinde planın onaylanabileceğini; ancak detaylarda bir takım değişikliklerin gerektiğini TMB'ya iletmiştir⁸⁵⁵.

İkinci Balkan Savaşının bitmesinin ardından Yakındoğu'daki İngiliz girişimleri de tekrar gözden geçirilmişti. Yunanistan ve Selanik'teki gelişmeler de dikkatle takip edilmekteydi. Samsun ve Trabzon limanı da İngilizlerin Yakındoğu'daki girişimleri açısından önemliydi. Trabzon, küçük Asya'nın en önemli ticari merkezi olan İzmir'den sonra, Avrupa-Ermenistan-İran-Orta Asya arasında büyük bir ticaret merkezi olarak görülmekteydi⁸⁵⁶.

Haziran 1913'de basında Samsun-Trabzon limanlarının inşası için Hükûmet ile Jakson Şirketi arasında anlaşmanın yapılmak üzere olduğuna dair haberler çıktıysa da⁸⁵⁷ Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı sürecinde yapılan uzun görüşmeler sonuç getirmeyecekti. Hem savaşın getirmiş olduğu olumsuzluklar hem de yüksek maliyeti dolayısıyla limanın inşasının imkânsızlığına karar verildi. Bu nedenle Samsun ve Trabzon'da yapılması planlanan modern liman inşası Cumhuriyet'e kalacaktı⁸⁵⁸.

2.4. BANKANIN YARDIMLARI VE KATILIM SAĞLADIĞI ŞİRKETLER

2.4.1. Bankanın Yardımları

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı savaşlar, yangınlar gibi olumsuzluklar karşısında Bankanın ve Hükûmete yakınlığı ile bilinen banka idarecilerinden Cassel'in Osmanlı Devleti'ne pek çok kez karşılıksız yardımda bulunması söz konusu olmuştur. 10/23 Temmuz 1327/1911 tarihinde İstanbul'da meydana gelen yangında yardıma ihtiyacı olanların yardımını temin etmek adına Padişah tarafından 2,500 lira destek sağlanmıştır. Osmanlı Bankası ise 2,000 lira vermiştir. Fenerler İdaresi de benzer bir miktar yardımda bulunacağını açıklamıştır. Konu Bakanlar Kurulunun 11 Temmuz 1327/25 Temmuz 1911 tarihli oturumunda da gündeme gelmiş ve daha başka

⁸⁵⁴ BCA. Fon No: 230.0.0.0., Yer No: 143.26.1.

⁸⁵⁵ Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, s. 168.

⁸⁵⁶ "Near Eastern Enterprise", **The Manchester Guardian**, 8 Eylül 1913.

⁸⁵⁷ "Samsun ve Trabzon Limanları", **İkdam**, 18 Haziran 1913.

⁸⁵⁸ Yaşar Baytal, "Samsun Limanı İnşası", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun**, Cilt:I, (Ed. Osman Köse), Samsun, 2013, (Samsun), ss. 389-390; Topal, s.2.

kurumlardan ve yardımsever kimselerden yardım geleceği belirtilmiştir. Hazine-i Celile de belli bir meblağ yardımda bulunacaktır. Bu anlamda bir komisyon oluşturulması ve toplanan meblağların komisyon namına Osmanlı Bankasına yatırılması planlanmıştır. Komisyon ise şu kişilerden oluşturulmuştur; Meclisi Mebusan Başkanı Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında, Sait Halim Paşa, Belediye Başkanı Subhi Bey, Reji Komiseri Nuri Bey, İstanbul Mebusları Mustafa Asım Efendi, Hüseyin Cahit ve Ahmet Nesimi Bey, Fraci, Konstantinis, Kozmide, Hilacyan, Zahrab Efendiler, Osmanlı Bankası, Osmanlı ve Midilli Bankası, Türkiye Milli Bankası genel müdürleri ile Selanik Bankası tarafından yollanacak kişi ve tüccardan Menakyan Mıgırdıç ve Sinyosoğlu Aleksander Efendiler.

Yangından zarar görenlere yapılacak yardım ise öncelikle yangınzedelerin isim ve kimliklerinin belirlenmesi, açıkta kalanların uygun bölgelere yerleştirilmesi ardından yanan binaların aded, cins ve zarar miktarlarının tespit edilmesi son olarak da yanan binaların bir inşa şirketi ile görüşülerek ne yolda inşasının mümkün olacağının tespit edilmesi şeklindeydi. Bu iş komisyona düşmekteydi⁸⁵⁹.

Yangın komisyonunda bulunmak üzere Osmanlı Bankası, Osmanlı ve Midilli Bankası, Türkiye Milli Bankası genel müdürleri ile Selanik Bankası temsilcisi beraberinde tüccardan Menakyan Mıgırdıç ve Sinyosoğlu Aleksander Efendilerle 13 Temmuz 1327/26 Temmuz 1911 saat üçte Dâhiliye Nazırı ile görüşeceklerdi⁸⁶⁰. Türkiye Milli Bankası Müdürü Kingham yangından zarar görenlere yardım etmek adına Ernest Cassel tarafından 4,000 ve Türkiye Milli Bankası tarafından da 2,000 lira verileceğini bildirmişti. Hem kendisine hem de Cassel'e konuyla ilgili teşekkürler iletilmişti⁸⁶¹. Yangından mağdur olanlara yapılan bu yardım gazetelerde de yer almıştı⁸⁶². Yangından zarar görenlere yardım toplamak için şehrin maliyeci ve sanayicilerinden oluşan bir komite teşkil edildiği, bunlar arasında Ahmet Cemal Bey, Mösyö Hunnekin, Adam Block'un yer aldığı gazetelere yansımıştır⁸⁶³.

Bankanın bir diğer yardımı Balkan savaşları döneminde görülmüştür. Banka ve Cassel kimi zaman doğrudan yardım yaparken kimi zaman toplanan yardımlar için aracı kurum işlevi görmüştür. Türkiye Milli Bankasının Londra'daki temsilciliğinde

⁸⁵⁹ BOA. MV. Dosya No:154, Gömlek No: 101.

⁸⁶⁰ BOA. BEO. Dosya No: 3920, Gömlek No: 293932.

⁸⁶¹ BOA. BEO. Dosya No: 3921, Gömlek No: 294045.

⁸⁶² Hemrah, 28 Temmuz 1911.

⁸⁶³ "Bankalar", Tanin, 30 Temmuz 1911.

alınan karara göre, Meydan muharebesinde yaralanan askerlerin tedavisi için uygun yere gönderilmek üzere, her birinde ayrı birer müdür, üç doktor, on beş hasta bakıcısı olan ilaveten her türlü tıbbi ilaca, cerrahi alet ve edevata haiz üç aded seyyar hastanenin bütün masrafları Londra’da bulunan Ernest Cassel tarafından ödenerek Osmanlı Hükûmetinin emrine tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Bakanlar Kurulunun 6 Teşrin-i Evvel 1328/ 19 Ekim 1912 tarihli oturumunda gelecek hafta Londra’dan hareket edeceği bildirilen hastanenin Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul olunduğu ve bunun Londra sefaretine haber verilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁶⁴. Ekim ayında üç İngiliz Kızıl Haç birliği Türkiye’ye gitmek için İngiltere’den ayrılacaktı. Cassel’in de bu üç birimin masraflarını ödemeyi üstlendiği gazetelerde yer almıştır⁸⁶⁵.

Balkan Savaşları sürerken İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther’ın eşi Alice Lowther, *The Times*’ın editörüne mektup yazarak İngilizleri yardıma davet etmiştir. Burada yardım yapılacak kesimi kadın ve çocuklar olarak belirtmiştir; nitekim hastanedeki askerlere bir şekilde yardımda bulunulmaktaydı; ancak aile reisi gittiğinde arkada kalan kadın ve çocuğu kimse düşünmemektedir. Bu kesim işlenmemiş tarla, askeri amaçlarla traktör ve at arabasının elden alınması, kömür ve ekmek yokluğu, soğuk gibi zorluklarla boğuşmak zorunda kalmıştı. Bu şekilde yüzlerce mülteci yardıma muhtaç bir haldeydi. İstanbul’da Lady Lowther’ın çağrısına cevap verilerek kömür, ekmek, kıyafet vb dağıtımı amacıyla Savaş Yardım Komitesi kurulmuştur.

Alice Lowther, mektubunda İngilizlerin vatanlarında şimdilik güvende olduğunu; ancak Türkiye’de kendilerinin yardıma ihtiyaçları olduğunu yazmaktaydı. Bağış bizzat Lady Lowther’a veya TMB’a yapılmalıydı. Çekler ve paralar, “Lady Lowther Savaş Yardım Fonu”na yatırılacaktı⁸⁶⁶.

Balkan Savaşları döneminde savaş nedeniyle güç durumda kalanlar için Lady Lowther başkanlığındaki komite tarafından yardım çalışmaları yürütülmüştür. İngiliz Konsolosluğu yardımlar için TMB ile çalışmıştır. Kadınlar ve erkekler olmak üzere iki büyük yardım komitesi oluşturulmuştur. Erkekler komitesinde TMB’dan Adam Block, Edwin Whittall gibi isimler de vardı.

⁸⁶⁴ BOA. MV. Dosya No: 170, Gömlek No: 40.

⁸⁶⁵ “Red Cross Units Leaving For the Front”, **The Manchester Guardian**, 19 Ekim 1912.

⁸⁶⁶ “Lady Lowther’s Relief Fund”, **The Times**, 26 Ekim 1912.

Lady Lowther'ın Yardım Fonu, toplanılan bağışların hastanelere ve aş evlerine harcanmasını sağlamıştı. Bu süreçte iki Kızılhaç misyonu İstanbul'da çalışmalarına başlamıştır. Bu misyonlardan biri Cassel tarafından, diğeri Emir Ali tarafından kurulmuştur. Cassel tarafından kurulan misyon, Çatalca'da Binbaşı Doughty Wylie'nin idaresinde; yine bu isim tarafından kurulan hastanede ve Vefa'daki hastanede çalışmalar gerçekleştirilmekteydi⁸⁶⁷.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları döneminde en ivedi gereklilik olan yaralılara bakma işini Kızılhaç üstlenmişti. Topluluk, Yakındoğu'ya bakım üniteleri, giysi yardımı göndermişti. Bunun dışında üçü medikal görevli olmak üzere on sekiz kişi de yardım amacıyla gönderilmişti. İngiliz Kızıl Haç'ı, para ve hastane ekipmanı toplanmasının yanı sıra Türk askerinin geride bıraktığı, açlık ve fakirlik çeken dul eşlerine ve yetimlerine yardım topluyordu. Toplanan yardımların büyük bir kısmı Müslüman ülkelerden, Hindistan, Burma, Seylan, Hong-Kong'dan gönderilmişti. Türkiye'ye yapılan yardımlar, Londra'dan yiyecek satın alınması, kış için kalın kıyafetler satın alınması ve Selanik'e ulaştırılması içindi. Toplulukta Emir Ali'nin yanı sıra Ağa Han, Dowager, Lady Dufferin, Lord ve Lady Lamington gibi isimler de vardı. Kadınlar tarafından oluşturulan İngiliz Kızılay'ı da yardımları kabul etmekteydi. Yardımlar cemiyetin bankerlerine gönderilmişti⁸⁶⁸.

Her biri bir bölgeye atanmış on dört alt çalışma grubu vasıtasıyla yardımlar dağıtılmaktaydı. Yardıma katkıda bulunanlara, bağışlanan tüm paranın yararlı bir şekilde kullanılacağı güvencesi verilmekteydi. Lady Lowther'ın savaş yardım fonuna katkıları, TMB'ya yatırılarak gerçekleştirilmişti. Babington Smith ise Lady Lowther'ın Savaş Yardım Fonunun mali işler sorumlusu görevini yürütmüştü. TMB'nın önemli isimlerinden Adam Block, *Times*'a bir mektup yazarak İstanbul ve civarında savaşa katılmayanlar arasında görülen sıkıntının boyutlarını resmetmişti. Bu durum kuşkusuz ki İngilizleri etkileyecekti⁸⁶⁹.

Ernest Cassel'e İstanbul'a Kızıl Haç vasıtasıyla yaptığı yardımlardan dolayı Osmanlı Hükûmeti tarafından teşekkür sunulmuştur⁸⁷⁰. Balkan Savaşları sırasında Kızılay ile Osmanlı'ya iltica eden göçmenler için yaptığı yardımlardan ötürü Adam

⁸⁶⁷ "British Relief Work at Constantinople", *The Times*, 25 Aralık 1912; Kocatürk, 1911-1912, ss. 138-140.

⁸⁶⁸ "The British Red Cross", "Turkey", *The Times*, 6 Kasım 1912.

⁸⁶⁹ "The Turkish Refugees", *The Times*, 28 Kasım 1912.

⁸⁷⁰ BOA. HR. SFR3. Dosya No: 657, Gömlek No: 44.

Block'un eşi Lady Block ve kızına Şefkat Nişanı takdim edilmişti⁸⁷¹. Adam Block'a da Türkiye'de bulunduğu müddetçe özellikle de Balkan Savaşları sırasında gösterdiği dostluğa karşılık Sadrazam Sait Halim Paşa ile Heyet-i Vükela ve siyasi rical tarafından imzalanmış teşekkürname takdim edilmişti⁸⁷².

Bir diğer yardım Şubat ayında gerçekleşecektir. İngiltere Kızılay Cemiyeti tarafından 1,497,15 İngiliz lirası/ 1,647,52 Osmanlı lirasını içeren yardım Türkiye Milli Bankasında hazır tutulmaktadır. Türkiye Milli Bankası 25 Kanun-ı Sani 1328/ 7 Şubat 1913'de Mahmut Şevket Paşa'ya gönderdiği yazıda makbuz senedinin imza edilmesi karşılığında bu meblağın hazır tutulduğunu belirtmiştir. Bundan sonra bu meblağın Maliye Nezaretinin kullanımına verilmesi söz konusu olmuş, tahsil edilerek İane-i Harbiye hesabına gelir kaydı planlanmıştır⁸⁷³.

Lady Lowther 1913 yılında da yardımlarını devam ettirmişti. Lady Lowther, bu kez atlara yardım ile gündeme gelecekti. İngiltere'deki "Society for the Prevention of Cruelty to Animals" (SPCA) nezdinde girişimde bulunan Bayan Lowther, mültecilerin açlıktan ölen hayvanlarını kurtarmayı amaçlamıştı. Konuyla ilgili yardımseverlerden 1,000 sterlin yardım gönderilecekti. Lady Lowther, bu sayede altı yüz hayvanın açlıktan ölmekten kurtarıldığını müjdelemişti. Lady Lowther, bundan sonra cepheden dönen ve oldukça kötü durumda olan bitkin atların bakımının sağlanması adına girişimde bulunacaklarını da belirtmişti. Askeri veterinerler oldukça yoğunlu bu nedenle de üyelerden Kont Ostrorog, Boğaz'da, Üsküdar civarındaki çiftliğini bu amaçla sunmuştu. Yine Türk hayvan hastanesi de cömertçe yirmi bölme ve çeşitli sağlık yardımını Lady Lowther'ın tasarrufuna vermişti. Lady Lowther, 200-300 sterlinin projenin başarıya ulaşması için yeterli olacağını belirtmiştir. Toplanan yardımların SPCA'ya veya TMB'dan veznedar H.P. Kingham'a gönderilmesi planlanmıştır⁸⁷⁴.

Balkan Savaşları sürecinde Lady Lowther ve Cassel başta TMB'ın önde gelen isimleri haricinde de İngilizlerin Türkiye'ye yardımda bulundukları bilinmektedir. Buna karşılık Noel Buxton gibi isimlerin de Balkan ordularına, Bulgarlara yönelik

⁸⁷¹ Kocatürk, 1913-1914, ss. 72,75.

⁸⁷² "Sir Adam Block", **Tanin**, 6 Kanun-ı Evvel 1913.

⁸⁷³ **BOA. BEO.** Dosya No: 4142, Gömlek No: 310604.

⁸⁷⁴ "Help For Starving Horses", **The Times**, 5 Mart 1913. Lady Lowther'ın topladığı yardımlar ve miktarı için bkz. Kocatürk, 1913-1914, ss.24-26.

yardım fonları oluşturduğu ve bu konuda oldukça etkili olduğu, İngiliz yerel yöneticileri, din adamları gibi isimlerden de destek gördüğü görülmektedir⁸⁷⁵.

Bahsi geçen yardımlar dışında çeşitli yardımlar için TMB'da fon açıldığı görülmektedir. Kızılordu-beyazordu çatışmasının yaşandığı 1920 Kasım'ında Wrangel'in ordusu güç durumdaydı. Kırım'dan ayrılanlar yüzbini bulmuştu. Bunlar ağırlıklı olarak Wrangel'in askerleriydi ve yaralı durumdaydılar. Gelişmeler üzerine TMB tarafından Rus sığınmacılar adına İngiliz fonu açılmıştı. Bağışların TMB'a gönderilmesi çağrısı yapılmıştı⁸⁷⁶.

2.4.2. Bankanın Katılım Sağladığı Şirketler

Dünyada bankacılık sisteminin gelişme kaydettiği XIX., XX. yüzyıldan itibaren bankalar ile büyük ticari ve sınai işletmeler arasında hisse senetleri alınması yoluyla bir kaynaşma gerçekleşmiştir. Bu süreçte bankalar ve sanayi sermayeleri iç içe geçmiştir. Ticari ve sınai işletmelerin yönetim kurullarına banka müdürleri geçmekte ya da tam tersi olmaktadır. Bankacı ve sanayici işbirliğine bir de hükümetten isimlerin eklenmesi ile yapılar tamamlanmaktadır. Şirketlerin denetim kurullarındaki sandalyelerde nüfuzlu kişiler ve devlet kademeleri ile ilişkileri kolaylaştırabilecek isimler yer almıştır⁸⁷⁷.

Osmanlı Devleti'nde de benzer şekilde 1909-1930 arası dönemde tesis olan bankaların çalışma kapsamaları içerisinde sadece bankacılık işlemleri yoktur. Bu bankaların çalışma alanlarının başında sanayi, ticaret, bayındırlık, madencilik alanlarında çalışmalar yapmak üzere doğrudan şirketler tesis etmek yahut şirketlere sermaye katkısında bulunarak ortaklıklar geliştirmek gelmektedir. Osmanlı'da yabancı sermaye ile kurulan bankaların öncelikli amacının ülkede sermayenin örgütlenmesinden ziyade dışarıdan getirilen sermaye vasıtasıyla ilgili ülkenin ticaret ve mali yatırımlarının desteklenmesi olduğu görülür. TMB da tüzüğünde yer aldığı üzere, Osmanlı Bankasında İngiliz etkisinin zayıflamasının ardından, ülkede İngiliz ticaretinin ve sermayesinin menfaatlerini korumayı ve geliştirmeyi hedeflemişti. Bunu

⁸⁷⁵ Bkz. Kocatürk, 1911-1912, ss. 140-145

⁸⁷⁶ "Wrangel's Refugees", *The Times*, 24 Kasım 1920.

⁸⁷⁷ Lenin, ss. 43-45

gerçekleştirmek için de çeşitli şirketler tesis etmişti. Sadece Türkiye Milli Bankası değil diğer yabancı bankalarda da aynı durum söz konusu olmuştur⁸⁷⁸.

TMB'nın tesis ettiği şirketlerden biri Lübnan'ın sulanması başlığı altında incelenen Cebel-i Lübnan Su Şirketidir. Şubat 1913'de Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararıyla, Nehri's Salip ve Neb'ul Asel'in sularını civar bölgelere akıtmak, Cebel-i Lübnan ile civar bölgelerin gereksinimlerini karşılamak adına faaliyet göstermek için TMB tarafından İstanbul merkezli olarak 55,000 Osmanlı lirası sermaye ve yirmi beş yıl süreyle bir şirket tesisine izin verilmiştir⁸⁷⁹.

Şirketin kurulmasının ardından Cebeli Lübnan Mutasarrıflığı'ndan 1911'de alınan ruhsatname tüm haklarıyla birlikte Cebel-i Lübnan Su Şirketine devredilmiştir. Şirketin hesapları ile ilgili yalnızca 13 Aralık 1913 tarihinde Nezarete bildirilen birinci yıla ait bilançosu vardır. Buradan şirketin sermayesinin 35,750 lirasını henüz talep etmediği anlaşılmaktadır. 1914'e ait evraklar ise şirketin kurucusu olan Türkiye Milli Bankası evrakları gibi Nezarete iletilmemiştir⁸⁸⁰.

TMB'nın ilişki içerisinde olduğu bir diğer kuruluş Osmanlı Telefon Şirketi/ Türk Telefon Şirketidir. 1911'de İstanbul'da bir telefon şirketi kurulması adına İngiliz sermayedarlarla mutabakata varılmıştı. Şirket kuruluncaya değin ön çalışmaları yapmak üzere Telefon Geliştirme Şirketi/ The Telephone Development Company Limited kurulmuştu. Bu şirketin bankacılık işlemlerini de TMB üstlenmişti. Şirketin merkezi İstanbul Galata'da bulunmaktaydı. 6 Mayıs 1911 tarihinde Hükûmeti temsilen Maliye Nazırı Cavit Bey ile şirketin danışman mühendisi Herbert Laws Webb arasında şirkete verilecek ayrıcalığa ilişkin anlaşma imzalandı. Şirketin imtiyaz süresi otuz yıldı. İmtiyaz, İstanbul ve Marmara Denizi kıyılarındaki banliyöleri kapsıyordu. Hükûmete ve belediyeye ait telefon şebekeleri imtiyazın dışında tutulmuştu. Osmanlı Hükûmeti, toplam brüt telefon varidatından % 15 hisse alacaktı⁸⁸¹.

Bu şekilde kurulan İstanbul Telefon Osmanlı Anonim Şirketinin sermayesi 300,000 sterlin/ 330,000 Osmanlı lirası idi. Şirket sermayesi 5 sterlin/ 5,50 Osmanlı

⁸⁷⁸ Ökçün, Bankalar, s. 471.

⁸⁷⁹ BOA. MV. Dosya No: 229, Gömlek No: 43.

⁸⁸⁰ Şirketle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Balci ve Sırma, s. 161.

⁸⁸¹ Kocatürk, 1911-1912, ss.502-503; **Düstur**, Tertip:2, Cilt:3, ss. 315-351; "The Constantinople Telephone Company", **The Times**, 20 Kasım 1911; **The Manchester Guardian**, 20 Kasım 1911; **The Observer**, 19 Kasım 1911; Mustafa Malhut, **Meclis-i Mebusan'da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları (1908-1914)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, ss. 181-184.

liralık altmış bin adi hisseye bölünmüş ve bu şekilde harka arz edilmesi planlanmıştı. Hisseleri almak isteyenler şirketin bankacılık işlemlerini üstlenen TMB'ya başvuracaklardı⁸⁸². Şirket % 60 İngiliz, % 25 Fransız ve % 7 Amerikan sermayedarlarından oluşuyordu⁸⁸³.

1913'de ise savaşlar nedeni ile bir takım gecikmeler meydana geldi ve şirketle hükümet arasında yapılan anlaşma ile İstanbul, Kadıköy ve Beyoğlu'nda kurulacak üç büyük merkezin 1914 başında, diğerlerinin de bu büyük merkezlerin kurulmasını takiben bir yıl içinde tamamlanması kararlaştırıldı⁸⁸⁴. Üç büyük santral bu şekilde Mart başında açıldı.

Şirketin kayıtlı sermayesi 1914 itibariyle, her biri 5 sterlin/ 5,50 Türk lirasından 450,000 sterlin/ 495,000 Türk lirasıydı. Ödenmiş sermayesi ise her biri 5 sterlin/ 5,50 Türk lirasından 250,000 sterlin/ 275,000 Türk lirasıydı. Bu tarihte Şirket, İstanbul Telefon Han'da faaliyet göstermekteydi. Şirket Şubat 1914'te 200,000 sterlin değerinde %6 faizli tahvil satışı yapma kararı aldı. Bunun nedeni olarak telefon hizmeti için yoğun başvuru alınması ve bu nedenle sermayeye ihtiyaç duyulması gösterildi. Gerekli bankacılık işlemlerini TMB'nın yanı sıra Osmanlı Bankası da yürüttü. Tahvil satışları ve üstlenici bankalara dair haberler gazetelerdeki ilanlarda yer aldı⁸⁸⁵.

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te Hükûmet, telefon şirketine el koydu. Şirket idaresi bunun üzerine Posta ve Telgraf Nezaretine geçti. Yabancı teknik personel ise ülkeyi terk etmek durumunda kaldı. 1919 yılında ise işletme tekrardan İstanbul Telefon Anonim Şirketine devredildi. Şirket, 1921'den 1924'e kadar pek çok santrali ardarda işletmeye açmayı başardı. 1935 yılında ise şirketin tüm mal varlığı ve tesisatı Hükûmetçe satın alındı⁸⁸⁶. Bu aşamada TMB, şirketin bankacılık işlemlerini yürütmemekteydi.

⁸⁸² "The Constantinople Telephone Company", **The Times**, 20 Kasım 1911; **The Manchester Guardian**, 20 Kasım 1911; "New Issues", **The Observer**, 19 Kasım 1911; Kocatürk, 1911-1912, s. 504.

⁸⁸³ Thobie, Yabancı, 737; Malhut, s. 182.

⁸⁸⁴ Kocatürk, 1911-1912, ss. 504-505; **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 5, ss. 770-771.

⁸⁸⁵ "The Constantinople Telephone Company", **The Times**, 19 Şubat 1914; **Daily Express**, 19 Şubat 1914; **The Manchester Guardian**, 19 Şubat 1914; Kocatürk, 1913-1914, s. 385.

⁸⁸⁶ Reşat Alşan, "Cumhuriyet'in Kuruluşu ve İlk Onbeş yılında PTT İşletmesi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 17, 1990, ss. 410-411; PTT Genel Müdürlüğü, **İstiklal Harbimizde PTT**, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009, s. 32; Malhut, ss. 184-185.

TMB'nın bankacılık işlemlerini üstlendiği diğer bir şirket Müsterekülmenfaa Doklar ve Tersaneler ve İnşaat-ı Bahriye Şirket-i Osmaniyesi/ Imperial Ottoman Docks, Arsenals and Naval Constructions Company'dir. TMB sadece şirketin bankacılık işlemlerini gerçekleştirmekle kalmamıştır. Şirketin yönetim kurulunda TMB'dan isimler vardır. Dahası 1913'de Armstrong Vickers ve Milli Banka tarafından donanma borçlanması yapılmıştır⁸⁸⁷.

1913 Aralık'ında İngiliz Armstrong- Whitworth ve Vickers yapım şirketi ile Osmanlı Hükûmetinin oluşturduğu bir grup tarafından Doklar ve Tersaneler yapım şirketi kuruldu. Şirketin gayesi Haliç'te bulunan havuzlar ile tersaneyi iyileştirmek ve İzmit'te yüzer havuz inşa etmektir. Şirketin imtiyaz müddeti otuz yıldır. Şirket sermayesi 220,000 Osmanlı liralık adi hisse senedi ve 5,000 liralık mümtaz hisse senedine bölünmüştür. Hisse senetleri Osmanlı Hükûmeti ile Armstrong-Vickers arasında pay edilmiştir. Adi hisse senedi on bin adet ve mümtaz hisse senedi iki bin beş yüz adettir. Hisse senedinden ibaret bulunan sermayesi dışında şirketin inşaatı ilerledikçe ve ihtiyaç duyuldukça %5.5 faizli 1,210,000 Osmanlı liralık tahvil çıkartması kararlaştırılmıştır. Şirketin sermayesi 1,350,000 sterlin/ 1,485,000 Osmanlı lirası idi. Tahvillerle hisse senetlerinin anapara ve faizine teminat olarak Sivas aşarının Düyûn-ı Umumiyyeye bırakılması kararlaştırıldı⁸⁸⁸. Nisan ayında da Meclis-i Umumiyenin açılışında yasallaşması teklif edilmek üzere geçici olarak meriyet kazandı⁸⁸⁹.

Armstrong ve grubu ile Hükûmetin ortaklaşa kurduğu şirkete gereken bahsi geçen 1,485,000 Osmanlı liralık sermayeyi oluşturmak adına, otuz yılda ödenmek üzere %1.5 itfa akçesi ve % 5.5 faiz ile ihraç ettiği tahviller 1913 yılı Doklar-Tersaneler borçlanması olarak bilinmektedir. Bu şekilde borçlanılan aracı kurum Armstrong-Vickers'dır⁸⁹⁰.

Haziran ayında Bahriye Nezareti tarafından yapılan duyuru ile tersaneler ile dokların o andan itibaren Doklar ve Tersaneler Şirketine devredildiği, şirketle devletin

⁸⁸⁷ Kent, Büyük Britanya, s. 206.

⁸⁸⁸ BOA. MV. Dosya No: 232, Gömlek No: 10; BOA. İ.MMS. Dosya No: 174, Gömlek No: 22; **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 6, ss. 551-566; "Mühim Bir Mukaddeme-i Islahat", **Tanin**, 7 Kanun-ı Evvel 1913; Kocatürk, 1913-1914, ss. 318-319.

⁸⁸⁹ BOA. MV. Dosya No: 234, Gömlek No: 186; Kocatürk, 1913-1914, s. 319. 28 Nisan'da Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve Armstrong Vickers yetkilileri tarafından onaylanan şirket Nizame-i Esasiyesi için bkz. **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 6, ss. 551-566.

⁸⁹⁰ Yeniay, Yeni, s. 107; Kıray, s. 224; Yılmaz, s. 69.

ortak olduğu, şirketin bahriye Nezaretine bağlı bir milli kurum konumunda bulunduğu tasdiklendi⁸⁹¹.

Doklar ve Tersaneler şirketi Temmuz 1914 tarihinde anlaşma uyarınca ihracına karar verilen 1,210,000 Osmanlı lirası /1,100,000 sterlinlik tahvillerden 600,000 sterlin kıymetinde %5.5 faizli ve garantili tahvilleri satışa çıkartarak gazetelere ilan verdi. Gazete ilanlarında Osmanlı Hükümeti tarafından tahvillerin anapara ve faizlerinin, senelik varidatı 88,550 Osmanlı lirası olan Sivas vilayeti aşarıyla teminat altına alındığı belirtilmişti. Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından toplanan aşar gelirleri TMB'a ödenecekti. Kredi hizmeti için bu meblağ, TMB'da tahvil hamilleri mutemedi hesabında tutulacaktı. Tahvillerin satışı Lloyds Bank Limited ve TMB tarafından yapılacaktı. Tahviller 20 sterlin/ 22 Osmanlı lirası; 50 sterlin/ 55 Osmanlı lirası; 100 sterlin/ 110 Osmanlı lirası şeklinde olacaktı. Her yıl 14 Mayıs ve 14 Kasım'da ödenecekti.

Doklar ve Tersaneler şirketinin Osmanlı Hükümeti tarafından seçilen azaları içerisinde TMB ile ilişkisi bulunan Ahmet Nesimi Bey ve Hallaçyan Efendi vardı. Keza Armstrong-Vickers şirketince seçilen azalar içerisinde de TMB ile ilişkisi olan kişiler vardı. Adam Block şirketin Yönetim Kurulu Başkanıydı. F. Edwin Whittall şirketin üyelerindendi.

W.G. Armstrong-Whitworth ve Vickers tarafından 20 Temmuz 1914 tarihinde TMB'a bir mektup gönderilmişti. Burada, Haliç'te Osmanlı'ya ait mevcut havuzları, silah depolarını, atölyeleri modern çağa uygun bir biçimde donatmak ve İzmit Körfezine yerleştirmek üzere büyük savaş gemilerini alacak kapasitede yüzen havuz inşa ederek gerekli tersaneleri sağlamak amacıyla olunduğu belirtmişti. Son dönemde İstinye'de inşa edilmiş ticari gemilerin kullanımına yönelik dokların kontrolü de şirketteydi. Mektupta yukarıda özetlenen Osmanlı ile yapılan anlaşmanın ana başlıkları yer almaktaydı⁸⁹².

şirketin tahvillerinin ihracına yönelik TMB'ın ilanları da aynı tarihte Osmanlı basınında yer almıştı. 600,000 İngiliz liralık teminatlı tahvillerin toplamı % 94 olacak şekilde ödeme şartları şu şekilde idi:

⁸⁹¹ "Tersaneler", **Tanin**, 13 Haziran 1914; Kocatürk, 1913-1914, s.342.

⁸⁹² "Imperial Ottoman Docks, Arsenals and Naval Constructions Company", **The Manchester Guardian**, 22 Temmuz 1914; **Daily Express**, 22 Temmuz 1914; **The Times**, 22 Temmuz 1914; Kocatürk, 1913-1914, ss.321-322.

- % 5'i kayıt esnasında
- % 10'u tahvillerin talepler arasında taksiminde
- % 20'si 14 Ağustos 1914'te
- % 20'si 14 Eylül 1914'te
- % 20'si 14 Ekim 1914'te
- % 19'u 14 Kasım 1914'te

Yukarıda belirtildiği üzere tahviller 20 sterlin/ 22 Osmanlı lirası; 50 sterlin/ 55 Osmanlı lirası; 100 sterlin/ 110 Osmanlı lirası şeklinde olacaktı. Bu tahvillerin faizi 14 Mayıs ve 14 Kasım'da ödenmek üzere altışar aylık kuponlar vasıtasıyla ödenecektir. Ödenen taksitin faizini teşkil edip 16 şiline ulaşan birinci kupon 14 Kasım tarihinde ödenecektir. Söz konusu tahviller %1.5 oranında bir itfa akçesiyle otuz sene sonunda imha edilecektir. İtfa muamelesi tahvillerin fiyatı başa baş olduğu takdirde kura keşidesi ve tahvillerin itibari kıymetinden aşağı olduğu takdirde borsadan satın alma yoluyla her altı ayda bir icra edilecektir. Kura isabet eden tahvillerin kıymeti 15 Mayıs ve 15 Kasım tarihinde ödenecektir. İlk ödeme 15 Mayıs 1915 tarihinde yapılacaktır. Şirket, istediği zaman tahvillerin tamamını veya bir kısmını % 105'den ve beş sene geçtikten sonra başa baş ödemek suretiyle tahvilleri tedavülden çekme hakkına sahiptir.

Kayıt muamelesine Londra'da 22 Temmuz 1914 tarihinde başlanılacak 25 Temmuz 1914 tarihinde son verilecektir. TMB, kendisine gönderilecek tahvil taleplerini karşılıksız olarak Londra'ya gönderecektir⁸⁹³.

Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi şirketin sonunu getirdi. Tersane ve havuz çalışanları, mühendisler, şirket yönetimi ağırlıklı olarak İngilizlerden oluşuyordu. Savaşın başlaması ile iki ülke ayrı ittifak sistemleri içinde yer aldığından İngiliz kanunlarına nazaran Osmanlı'nın fiili askeri hizmetinde bulunamayacaklarından bu çalışanlar ülkeyi terk ettiler. Bunlara Yönetim Kurulu Başkanı Adam Block da dâhildi. Şirketin bu halde sözleşme hükümlerine uygun biçimde işlerine devam etmesi mümkün değildi. Bahriye Nezaretince de şirket işlerine el koyulması gerekli görülmüştü. Kasım 1914'te şirketin feshedilmesine karar verildi.

⁸⁹³ "Türkiye Milli Bankası", **Tanin**, 23 Temmuz 1914; **İkdam**, 23 Temmuz 1914.

Şirketin feshine dair ihbarname TMB, Selanik Bankası, Düyûn-ı Umumiye ve İngiliz şirketler grubuna gönderildi⁸⁹⁴.

2 Aralık tarihli Meclis-i Vükelada şirketin kendi kendine feshi nedeniyle Osmanlı Hükûmetinin imtiyazlı hisse senetleri ile tahvilleri ödeme yükümlülüğünün kalmadığı kararlaştırıldı. Şirket tarafından ihraç olunan 600,000 sterlin değerindeki tahvillerden %15'inin müşteriler tarafından ödendiği tespit edilmişti. Meclis-i Vükela bu meblağın Armstrong ve Vickers tarafından müşterilere iade edilmesini uygun buldu⁸⁹⁵. TMB da tahvil hamillerinin akıbeti ile yakından ilgiliydi. Tahvil hamilleri için süreç şartnameye uygun biçimde ilerlememişti. İngiltere'de gerekli merciler hâlihazırda tahvil sahiplerinin ödenmiş olan paralarının iadesi adına harekete geçmelerini tavsiye etmişti. Tahvil hamilleri de geri ödemedenden sorumlu taraflara haklarını koruma adına başvuruda bulunmuştu⁸⁹⁶.

Şirketin feshi sonrası Sivas aşarının Düyûn-ı Umumiye İdaresi, tarafından toplanmasına gerek olmadığı sadece 1914 istikrazına ayrılan kısmın bu İdarece toplanılacağı geri kalanının Maliye Nezaretince toplanılacağı İdareye bildirilmişti. Maliye Nezaareti şirket yeniden kurulmadıkça aşar gelirinin İdare tarafından toplanmasını uygun görmemişti. 1919-1920 yılında şirketin tekrar ihyası gündeme gelmişti. Bu durumda anlaşma ve şartnamede Osmanlı Hükûmeti lehine düzenlemeye gidilebilirdi⁸⁹⁷.

Bu aşamadan sonra Doklar ve Tersaneler Şirketi ile TMB'nın beraberce çalışmasına rastlanmamaktadır. Bununla birlikte şirketin akıbetine kısaca bakmak gerekirse, Lozan görüşmeleri sırasında imtiyazlar ve imtiyazlı şirketlerin durumu gündeme gelirken Reji ve TPŞ ile birlikte Doklar ve Tersaneler Şirketi en çok tartışılan şirketlerden biri olmuştur. İsmet Paşa, Lozan görüşmeleri boyunca imtiyazlar meselesinin anlaşma dışı bırakılmasında direnmiştir. Lozan görüşmeleri sırasında bir heyet Ankara Hükûmeti ile görüşerek eski imtiyaz şartlarını kabul ettirmek istemiştir; bununla birlikte kendilerine eski imtiyazların fesh edildiği belirtilmiştir. İngiliz yetkililer şirketin feshedilmediğini gündeme getirmiştir⁸⁹⁸.

⁸⁹⁴ BOA. İMMS. Dosya No: 192, Gömlek No: 8; Kocatürk, 1913-1914, ss. 350-351.

⁸⁹⁵ BOA. MV. Dosya No: 195, Gömlek No: 34; Kocatürk, 1913-1914, ss.350-351.

⁸⁹⁶ "Ottoman Docks Company and the War", **The Guardian**, 9 Kasım 1914.

⁸⁹⁷ BOA. BEO. Dosya No: 4632, Gömlek No: 347392.

⁸⁹⁸ Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, (Lozan II), s. 394-435.

Lozan Antlaşması'nın ilavesinde yer alan *Osmanlı İmparatorluğunda Birtakım İmtiyazlara İlişkin Protokolde*, Doklar Tersaneler ortaklığının kurulmasına ve ayrıcalıklarına ilişkin olarak, Osmanlı Hükûmeti ile Sir W. G. Armstrong Whitworth and Co. Limited ve Vickers Limited arasında, 1913 ve 1914 yıllarında yapılmış olan sözleşmelerde öngörülen işlerin, Türk Hükûmetinin istemesi üzerine ertelendiği ve bu sözleşmenin şartlarının değiştirilmesi ya da yeni bir ayrıcalık verilmesi amacıyla, her iki taraf arasında görüşmeler açılacağı yer almıştı. Türk Hükûmet ile ayrıcalıklar meselesinin halledilmesi için altı ay verilmişti⁸⁹⁹. Bunun ardından diğer imtiyazlı şirketlerle olduğu gibi Doklar ve Tersaneler Şirketi ile de ayrı görüşmeler gerçekleştirilecekti.

Bahsi geçen şirketlerin dışında TMB'nin Doğu Nehirleri Taşımacılık Şirketine dâhli söz konusu olmuştur. Türkiye Milli Bankasının kurduğu şirketlerden en önemlisi ise Türkiye Petrol Şirketidir. Bu iki şirket ayrı olarak incelenmiştir.

2. 5. TÜRKİYE MİLLÎ BANKASININ DEMİR YOLU VE PETROL ALANLARINDAKİ FAALİYETLERİ

2.5.1. Bağdat Demir Yolu ve Türkiye Milli Bankası

Bağdat demir yolunun yapımı, imtiyaz süreci, anlaşmanın maddeleri, demir yolunun uluslararasılaşmasına ilişkin pek çok çalışma vardır. Bu bölümde söz konusu çalışmalardan yararlanarak Bağdat demir yolu imtiyazına İngiltere'nin ve özel olarak Bankayı oluşturan sermayedarlar grubunun katılması meselesi incelenmiştir. Burada İngiliz ve Türk bakanlıklarının, büyükelçilerin süreçteki çalışmalarından ziyade Banka ile ilişkileri olan Cassel, Babington Smith, Whittall ve Baring'in İngiliz Dışişleri ve Türk yetkililer arasında oynadıkları aracılık rolü, demir yoluna katılım teşebbüsleri ve teşebbüste yer alamamalarının nedenlerini ortaya koymak hedeflenmiştir. İngiltere'nin demir yoluna katılımının ve hattın finansmanının TMB grubunca gerçekleşmesi planlandığından süreç Bankanın faaliyetleri açısından da özel bir yere sahiptir.

⁸⁹⁹ Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Konferansda İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923)**, İkinci Takım, Cilt: II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, (İkinci Takım, Cilt: II), s. 100.

Türkiye Milli Bankası, İngiltere'nin Bağdat demir yoluna katılmasını istemiş, bu konuda Deutsche Bank grubu ile uzun görüşmeler gerçekleştirmiş, tarafların taleplerini birbirlerine iletmiştir. Bununla birlikte aşağıda sebepleri ayrıntılı olarak işleneceği üzere TMB üzerinden İngiltere'nin demir yoluna katılımı gerçekleşmemiştir. Mezopotamya'da petrol, demir yolu ve nehir imtiyazlarının iç içe geçtiği ve Büyük Güçlerin hâkimiyet mücadelesi verdiği bu dönemde TMB'nin girişimleri önem arz etmektedir.

Osmanlı'da demir yolu çalışmalarına 1860'lardan itibaren başlanmıştır. İngilizlerin de demir yolu çalışmalarına bu dönemden itibaren ilgi göstermeleri söz konusuydu. Anadolu'daki en eski ve önemli demir yolu ayrıcalığı 1856'da Sultan Abdülaziz döneminde verilen İzmir-Aydın demir yoluydu. Hat, 1866 yılında bir İngiliz firma tarafından işletmeye açılmıştı. İngilizler tüm Aydın hatlarının sahibiydiler. İlaveten Adana- Mersin demir yolunun sahibiydiler ve Haydarpaşa-İzmit demir yolunu kiralamışlardı. İzmir-Kasaba hattı Fransızlar tarafından İngilizlerden satın alınmıştı⁹⁰⁰.

Basra Körfezi ile ilgilenen İngilizlerin Miralay Chesney önderliğinde 1850'lerde Antakya'nın batısından Basra Körfezine uzanan demir yolu inşaatı planları olmuşsa da hayata geçirilememiştir⁹⁰¹.

Osmanlı coğrafyasının en stratejik demir yolu hattının inşası II. Abdülhamit döneminde başlamıştı. İstanbul'dan Basra Körfezine uzanacak bir demir yolunun yapımı planlanmaktaydı. Deutsche Bank işi üstlenmeye hazırdı. Banka, Alman Hükûmetinin onayını talep etmişti. Bismarck bunun üzerine İstanbul'daki Büyükelçiliğin Deutsche Bankın Yakınoğlu'ya yayılmasını desteklemekle yükümlü olduğunu belirtmişti⁹⁰².

Bu demir yolunun ilk aşaması olan İzmit-Ankara bölümü 1886 ve 1888 tarihlerinde ihaleye açıldı. Daha önce Alman mühendis tarafından yapılmış olan Haydarpaşa-İzmit demir yolunun işletmeciliğini yapan İngiliz Şirketi bu ihale ile de ilgilenmişti. Bu amaçla Londra'da mali destekçi ve ortak arandı. İstedigini elde edemeyen şirket Haydarpaşa-İzmit demir yolunun işletmeciliğinden de çekilmek

⁹⁰⁰ Earle, Bağdat, ss. 33-34; Ediger, ss. 184-185, 188. Osmanlı'daki demiryolları, sahipliğindeki ülkeler ve tesis maliyetleri hakkında bkz. V. Eldem, Tetkik, s. 104.

⁹⁰¹ Velay, ss. 419-421; Özyüksel, Bağdat, ss.7-9.

⁹⁰² Rathmann, s. 39; Özyüksel, Bağdat, ss. 64-65.

durumunda kaldı. Bu süreçte Düyûn-ı Umumiye Başkanı Vincent Caillard projenin İngiliz-ABD ortaklığında gerçekleşmesi için çaba harcamış; ancak başarılı olamamıştı.

Bundan sonra 1888'de Stuttgart Bank ve Deutsche Bank grubu Anadolu Demir Yolu Kumpanyasını kurarak Haydarpaşa-İzmit hattının işletilmesi imtiyazını ve İzmit-Ankara demir yolu inşası imtiyazını elde etti. Almanlar, kurdukları şirketin yönetim kuruluna İngiliz sermayesini çekebilmek adına Vincent Caillard'ı getirmişlerdi. Bu şekilde kurulan Anadolu-Osmanlı Demir Yolu Şirketine verilen demir yolu imtiyazı petrol konusunda da rakiplerine üstünlük sağlayacaktı. Demir yolunun Bağdat'a uzatılması halinde şirkete maden araması konusunda öncelik tanınacaktı⁹⁰³.

Bu aşamada Deutsche Bankı bir takım güçlükler karşılamaktaydı. Öncelikle bu tip bir girişimi tek başına yüklenebilecek bir yapım şirketi o tarihte Almanya'da henüz bulunmamaktaydı. Diğer yandan yüklü miktardaki yapım ve işletme sermayesini Alman sermaye piyasasından sağlamak zordu. Bu mali engeli aşmak için Deutsche Bank, Anadolu Osmanlı Demir Yolu Şirketi için yabancı sermaye, özellikle İngiliz ve İtalyan sermayesi sağlamaya çalıştı. Sermaye temin etme adına İtalya ile olan görüşmeler başarısızlığa uğradı⁹⁰⁴. İngiltere ise süreci takip ediyordu.

Nisan 1888'de İngiliz Savaş Bakanlığı, Başbakan Salisbury'e Asya Türkiye'sinde demir yolu inşasının İngiltere için politik ve ekonomik olarak önem taşıdığını ve bu yüzden destek verilmesi gerektiğini belirtmişti. Salisbury, finansman sorununu nasıl çözeceğini, paranın nereden geleceğini sormuştu. İngiliz sermayedarlarda da Türkiye'ye yatırım yapma konusunda isteksizlik vardı⁹⁰⁵.

Anadolu Demir Yolu Şirketine Caillard'ın çabaları sonucu İngiliz bankerler 1,000,000 sermaye ile katılmışlardı; ancak 1890'da Arjantin'deki ekonomik kriz nedeniyle mali sıkıntıya düşmüşler ve şirket hisselerini elden çıkarmışlardı. Bu şekilde demir yolu tamamen Almanların kontrolüne geçmişti. İlerleyen dönemde yeni hatlar tek tek açılmaya başladı. 1893'de İzmit-Ankara hattı, 1896'da Eskişehir-Konya hattı açılmıştı. Bundan sonra Abdülhamit, Konya'dan başlayarak Halep ve Musul üzerinden Bağdat'a ulaşan demir yolu hattının yapımı adına faaliyete girişmiş ve 1899 bu yönde bir anlaşma imzalanmıştı.

⁹⁰³ Uluğbay, ss. 54-55; Earle, Bağdat, ss. 34-36; Ediger, ss. 186-187; Geyikdağı, ss. 139-140.

⁹⁰⁴ Rathmann, ss.41-42.

⁹⁰⁵ Platt, s.26.

Deutsche Bank Bağdat projesini kendi başına finanse edemezdi. Osmanlı Devleti de ekonomik olarak desteğe ihtiyaç duyuyordu. Osmanlı Devleti için en iyi çözüm gerekli sermayeyi temin için gümrük artışına gitmekti. Bu konuda da ikna edilmesi gereken taraf İngiltere idi. Dolayısıyla İngiliz sermayedarlar ile iletişime geçildi.

Başta İngiltere projeye sıcak bakmıştı. 1899'da Avam Kamarasında projeye İngiliz iş adamlarının da katılımı dile getirilmişti⁹⁰⁶. Bu süreçte İngiltere'nin odağı büyük oranda Güney Afrika bölgesindeki Boer Savaşındaydı (1899-1902)⁹⁰⁷; bununla birlikte resmi tutum, İngiliz sermayedarlarının da girişimden pay almaları yönündeydi. Hükûmet çeşitli vesilelerle, İngiliz bankerleri, Fransız ve Almanlarla görüşmesi ve işi üstlenmesi için ikna etmeye çalıştı. Alman grup ise hem İngiliz sermayedarlarının katılımını istiyordu hem de İngiliz Hükûmeti ile iş birliğini istiyordu⁹⁰⁸.

Henüz Türkiye Milli Bankasının kurulmadığı bu dönemde Bankanın en önemli sermayedarı olan Cassel söz konusu demir yolu ile ilgilenmekteydi. Cassel daha 1870'lerde Jacob Schiff ile birlikte ABD demiryolları ile ilgilenmişti. 1880'ler ve 1890'lar boyunca bir taraftan Meksika Hükûmeti için kredi almakla meşgul olurken bir taraftan da Meksika demiryolları ile ilgilenmişti. Aynı dönemde İsveç'teki demir yolu şirketleri ile de ilişkideydi. Cassel, 1880'lerden itibaren Türkiye'deki demir yolu konusuna da eğildi. Doğu hattının finansmanı konusunda Hirsh ile ilişki kurdu. Bu hat, potansiyel stratejik önemi ve Mezopotamya'da açılması planlanan petrol ve maden kaynaklarından elde edilecek zenginliklerden dolayı görüleceği üzere büyük güçlerin manipülasyon odağı haline gelmişti. Bu nedenle o da kayıtsız kalmamıştı.

Bağdat hattına İngilizlerin katılımı 1903'ten itibaren söz konusu oldu. Cassel ile Clinton Dawkins, 1905'e kadar Dışişleri Bakanlığı yapacak olan Lord Lansdowne tarafından Bağdat demir yoluna katılım konusunda cesaretlendirildiler. Cassel ve Dawkins, resmi olarak desteklendiklerini belirterek Deutsche Bank ile iyi koşullara sahip bir anlaşma elde etmeyi başardı. İngiliz sermayedarlar İngiltere ile Almanya'nın eşit pay almasını sağlamışken aşağıda görüleceği üzere kamuoyu baskısı yüzünden Lansdowne'nin desteğini çekmesi ile ortada kaldılar⁹⁰⁹.

⁹⁰⁶ Uluğbay, ss.55-57.

⁹⁰⁷ Novıçev, s. 34; Bayur, Cilt: I, Kısım: I, s. 144.

⁹⁰⁸ Feis, ss. 349-350.

⁹⁰⁹ Thane, ss. 83, 92-93.

4 Şubat 1903'te Lansdowne, Cassel'e İngiliz Hükûmetinin Bağdat demir yolu ile ilgili muhtemel tavrını birkaç madde ile özetleyecekti. Lansdowne'un belirttiğine göre projeye karşı isteklilerdi. Hattın inşası, yönetimi ve kontrolü İngiltere'nin onayı ya da katılımı dışında gerçekleşirse bu kendileri için istenmeyen bir durum olurdu. Hat, tek bir güç tarafından kontrol edilip korunmamalı o yüzden uluslararası statüde olmalıydı. İngiltere'den istenilirse Hindistan'da posta taşınması için destek verilmesi; yeni gümrük vergisinin yürürlüğe girmesinin kolaylaştırılması; Bağdat demir yolu terminalinin Kuveyt ya da yakınlarda olmasının sağlanması idi⁹¹⁰. Dışişleri Sekreteri Lansdowne, Bağdat demir yoluna katılım konusunda benzer görüşleri bildirerek İngiliz Hükûmetini uyarmıştı. Ona göre Hükûmetin hisse sahibi olması demir yolu kontrolünde etkili olabilmenin tek yoluydu⁹¹¹. O'Connor da onunla aynı fikri paylaşıyordu. Demir yolu nasılsa yapılacaktı. Bu yüzden İngiltere bu projeye karşı durmak yerine kendi isteklerini kabul ettirmeliydi. Ona göre gümrük artışı İngiltere ticaretini olumsuz etkilemeyecekti⁹¹².

Cassel aslen Alman olup İngiliz vatandaşlığına geçtiği için durumu hassas addedilmekteydi. Bu nedenle İngiliz Dışişleri Sekreteri Lansdowne, Baring Brother'a bu işi yüklenmesini teklif etti⁹¹³. 24 Şubat 1903'de Dışişlerinden Baring Brothers'a gönderilen yazıda Deutsche Bankın elde ettiği Bağdat demir yolu imtiyazından bahsedilmişti. Buna göre Deutsche Bank, Morgan Şirketine ve Cassel'e katılım teklif etmişti. Lansdowne da Morgan Şirketinden Dawkins ve Cassel'e yukarıda belirtildiği üzere İngiliz grubun bu işe katılması durumunda İngiliz Hükûmetinin muhtemel tutumuna ilişkin bilgilendirme yapmıştı. Cassel ve Dawkins bu konuda diğer büyük finansçıların da desteğinin alınmasını önermişti. İngiliz Hükûmetinin planda başka bir kurumun olmasını istemesi durumunda bunu olumlu karşılayabileceklerini belirtmişlerdi. Dışişleri de Baring'e açıkça plana katılım Baring Brothers aracılığı ile olursa memnun olacaklarını belirtti⁹¹⁴.

Bu arada Osmanlı Devleti, 1899'da Anadolu Demir Yolu Şirketi ile ön protokol imzalanmasının ardından 5 Mart 1903 tarihlerinde yeni kurulan Bağdat

⁹¹⁰ G.P. Gooch ve Harold Temperley, **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Anglo- Japanese Alliance and the Franco-British Entente**, Cilt II, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, London, 1927, (Cilt: II) ss. 178-179.

⁹¹¹ Platt, s.211.

⁹¹² Bayur, Cilt: I, Kısım: I, s.154; Gooch ve Temperley, Cilt: II, ss. 174-175.

⁹¹³ Feis, s.350; Gooch ve Temperley, Cilt II, s. 196.

⁹¹⁴ Gooch ve Temperley, Cilt: II, s.181.

Demir Yolu Şirketi ile yaklaşık 2,700 kilometre uzunluğundaki hat için nihai anlaşmaya gitti. Şirkete hattın iki yanındaki 20'şer kilometrelik alanda maden ve petrol yataklarını işletme hakkı verildi⁹¹⁵. Şirket aynı zamanda Dicle-Fırat üzerinde gemi taşımacılığı yapma hakkı elde etti ki 1831 yılından beri bu nehirler üzerinde ulaşım imtiyazı sadece Lynch Şirketine tanınmıştı⁹¹⁶.

Revelstoke Barings sermayedar grubunun başındaydı ve onunla Almanlarla görüşmeye girişme konusunda anlaşılmıştı. Almanlar da anlaşma konusunda istekliydi; ancak İngiliz sermayedarlar ve Bağdat demir yoluna katılım taraftarları, İngiliz halkı, İngiliz parlamentosunun arka sıralarındaki isimler ve anti-Almancı olan Joseph Chamberlain tarafından güçlü bir muhalefetle karşılaştılar. İngiliz basınının aleyhte tutumu, Lynch'in gemicilik işinin demir yolu rekabetinde zarar etmesinin gündeme gelmesi İngiltere'yi Bağdat'tan uzaklaştıracaktı⁹¹⁷.

İngiltere'deki mevcut eğilimlerden habersiz olan Revelstoke ve Cassel Gwinner ile görüşme gerçekleştirmişti. Alman grup planda değişikliğe gidip % 25'i Alman, %25'i Fransız, %25'i İngiliz, %10'u Anadolu demir yolu, % 15'i bağımsızlar (Avusturya- İsviçre) şeklinde sermayeye katılım öngörmüştü. Yönetim kurulu ise 30 kişiden oluşacaktı. Alman, Fransız ve İngilizler 8'er kişi, Anadolu demir yolundan 3 kişi ve 3 kişi de Avusturya-İsviçre'den olacaktı. Deutsche Banktan Gwinner, İngiliz bankerlerin tüm bu şartlarını kabul ettiğini, İngiliz Hükûmetinin de zorluk çıkartmayacağını bildirmişti⁹¹⁸. Yapılan görüşmelerde hattın yapımına, yönetimine ve işletilmesine Alman, Fransız ve İngiliz kapitalistlerin eşit şekilde katılması planlanmıştı.

Konu İngiliz parlamentosuna 7 Nisan'da getirildi. Balfour, İngilizlerin demir yolu girişimine katılması için İngiliz kapitalistleri ile Alman kapitalistleri ve İngiliz Dışişleri arasında görüşmeler olduğunu bildirdi. Anlaşmaya varıldığı zaman İngiliz Hükûmetinden, Osmanlı gümrüklerinin artmasına izin verilmesi, Hindistan postasının bu yoldan gönderilmesi için kolaylık gösterilmesi ve Bağdat demir yolu terminalinin Kuveyt ya da yakınlarda olmasına izin verilmesi istenilecekti. Avam kamarası üyeleri Almanlarla işbirliği düşüncesine karşı saldırıya geçti. İtiraz gerekçeleri arasında hattın,

⁹¹⁵ Anlaşmanın ayrıntılı maddeleri için bkz. Novıçev, ss. 35-37; Özyüksel, Bağdat, ss. 193-196.

⁹¹⁶ Özyüksel, II.Meşrutiyet, s. 246; Bağdat, s.194.

⁹¹⁷ Platt, ss. 211-212.

⁹¹⁸ Feis, ss.351-352; Gooch ve Temperley, Cilt: II, s. 184; Bayur, Cilt: I, Kısım: I, s. 178; Özyüksel, Bağdat, ss. 199-200.

İzmir-Aydın hattı için ve İngiliz deniz ticareti için zararlı olacağı, Hindistan'ın güvenliğini etkileyeceği, Almanların Anadolu'ya yerleşebilecekleri gerekçeleri de vardı. Balfour, İngilizler katılsa da katılmasa da projenin gerçekleşeceğini, Avam Kamarasının düşünmesi gereken şeyin İngiliz imalatçıların, kapitalistlerin projeye katılmakla mı katılmamakla mı daha kazançlı çıkacağı olduğunu belirtmişti. İngiltere'nin siyasi olarak karşı çıkmasının nedenleri arasında, Bağdat demir yolunun İran sınırındaki Hanikin'e uzanması vardı. Bu İran'a Rusya'dan sonra başka bir büyük devletin, Almanya'nın girmesi anlamına geliyordu⁹¹⁹. Demir yolu hattının İngilizlerin Hint ticaretinin çok güçlü olduğu bir sahadan geçmesi de İngiltere açısından problem teşkil etmekteydi. İlaveten İngiltere'nin Musul ve Bağdat'taki konumu açısından Demir Yolu Şirketinin kazanmış olduğu maden arama hakkı zararlı sayılmaktaydı. Şirketin Dicle nehrindeki ulaşım imtiyazı ve Bağdat-Basra'da liman inşası imtiyazı İngiltere'nin Dicle ve Fırat nehirlerindeki tekeline zarar veriyordu⁹²⁰.

Parlemantodaki görüşmelerden sonra Lansdowne, Cassel ve Revelstoke'a girişimin itibarını sarsmak için güçlü bir çaba olduğunu belirtti. Daha fazla teşvik verilemeyecekti⁹²¹.

Özellikle basın tarafından konuyla ilgili şiddetli bir saldırı başlatılmıştı. Hükûmet ise bu karşıtlığa direnemeyeceğine karar vermişti. Deutsche Bank ile yapılan anlaşma bozuldu. 23 Nisan 1903'te Balfour Avam Kamarasında yaptığı konuşmada Hükûmetin Bağdat demir yolu planına destek vermeyeceğini açıkladı. Bu haber İngiliz sermayedarlar için hayal kırıklığı olmuştu. İngiliz Dışişleri Sekreteri daha sonra, bankerlerin, kabinenin bir kısmından önce halk muhalefetine teslim olduğunu belirtecek ve sermayedarların vaz geçmesi durumu söz konusu olmasaydı kendisinin konumlarına bağlı kalmasından yana olduğunu belirtecekti⁹²².

Baring Brothers, Cassel ve Morgan Grenfell şirketleri Bağdat demir yoluna katılmak istemişlerdi. Bu bankerler aslında İngiliz Hükûmetinin görüşmeden çekilmesi kararına bağlı değillerdi. Fransız bankerler gibi paralarını projeye yatırabilirlerdi. Bununla birlikte İngiliz bankerleri yabancı yatırım yaparken çıkması

⁹¹⁹ Earle, Bağdat, ss. 164-169, 187.

⁹²⁰ Marian Kent, **Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**, Macmillan Press, London, 1976, s. 10.

⁹²¹ Gooch ve Temperley, Cilt: II, ss. 185-186.

⁹²² Feis, s.351; Gooch ve Temperley, Cilt: II, s. 196.

olası uluslararası sorunlar için Dışişleri Bakanlığına akıl danışmayı gelenek haline getirmişlerdi⁹²³.

Hattın yapımına uluslararası muhalefet ihtimali, Almanya'nın hattın finansmanını kendi başına üstlenmedeki güçlüğü, Osmanlı'nın gerekli finansmanı ancak gümrük gelirini yükselterek bulabilmesi bunun da Büyük Devletlerce onaylanması gerekliliği hattın uluslararasılaşmasını zorunlu hale getirmişti. Almanya için tek anlaşma seçeneği İngiltere değildi. İngiltere ile yapılan görüşmelere paralel olarak Anadolu-Bağdat hattına katılım konusunda 1899'dan itibaren Fransız sermayedarları ve Osmanlı Bankası ile görüşmeler yürütölmekteydi. Fransız ve Alman tarafların görüşmeleri 1899 yılında anlaşma ile sonuçlanmıştı. Buna göre Fransızlar Bağdat Demir Yolu Şirketine % 40; Almanlar % 60 oranında katılacaktı. Bununla birlikte Fransız Hükûmeti bu anlaşmayı onaylamadı ve eşit katılım talep etti⁹²⁴. 5 Mart 1903'te imtiyaz belgesinin alınmasının ve 23 Nisanda İngiltere'nin girişime katılmayacağını kesinleşmesinin ardından Fransa ile görüşmeler hız kazandı ve Kasım ayında bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Deutsche Bank % 40; Anadolu Demir Yolu Şirketi %10 ve Osmanlı Bankası % 30 katılım sağladı⁹²⁵. Bununla birlikte Bağdat demir yolu hisseleri Fransız Hükûmetinin isteği üzerine Paris borsasına kabul edilmemişti ve Almanya hattın yapımına yalnız devam etmek zorunda kalmıştı⁹²⁶.

İngilizler Bağdat demir yolu hattı ile bağlarını tamamen koparmadılar. Demir yolu hattına İngiliz katılımı her daim tartışılan bir konu oldu. TMB'nin kurulmasının ardından Banka etrafında toplanan isimler Bağdat demir yoluna katılım konusuyla doğrudan ilgilenmeye başladılar. Fitzmaurice'nin belirttiğine göre Babington Smith daha 1906 yılında Bağdat demir yoluna katılmak için hevesliydi⁹²⁷.

⁹²³ Earle, Bağdat, s. 171. Fransız Hükûmeti bir müddet Bağdat demir yolu hattının yapımını desteklediyse de bu tutumları uzun sürmedi. Basın da demir yolunun Fransız çıkarları aleyhine olduğuna karar verdi. 1903'de Fransız Hükûmetinin isteği üzerine Bağdat demir yolu hisse senetleri Paris borsasının kolaylıklarından yoksun bırakıldı. Fransız Hükûmetinin Bağdat demir yolu tahvillerine karşı tutumuna rağmen Fransız bankerleri hisse senetlerine ve tahvillere bol para yatırdılar. Bkz. Earle, Bağdat, ss.142-144, 154-155; Novıçev, s. 40.

⁹²⁴ Özyüksel, Bağdat, ss. 131-132, 161; Autheman, ss. 184-187; Bayur, Cilt: I, Kısım: I, s.164.

⁹²⁵ Autheman, ss.184-189.

⁹²⁶ Earle, Bağdat, s.144; Özyüksel, Bağdat, ss. 203-206; Bayur, Cilt: I, Kısım: I, s.180.

⁹²⁷ Berridge, s. 238.

1907’de farklı ulusal çıkarlardan kaynaklanan muhalefeti önlemek için hattın uluslararasılaşması fikri Deutsche Bank tarafında yeniden hız kazandı. Şirket sermaye arttırımına gidecekti. Bir İngiliz ve Rus grup yeni inşa edilecek hatlara katılabilirdi⁹²⁸.

Bu yeni dönemde gümrük gelirlerinin arttırılması meselesi gündemdeki yerini korudu. 1907’de Büyük Devletler yedi yıl süreliğine Osmanlı gümrüklerinin %8’den %11’e çıkmasına razı olmuşlardı. Bununla birlikte bu süre 1914’de sona erecekti ve bir anlaşma yapılmazsa bu oranda azalma söz konusu olabilirdi⁹²⁹. 1908’den itibaren Osmanlı’da mali sıkıntı söz konusuydu. İttihat ve Terakki yönetimi bir yandan borçlanmaya giderken öte yandan gümrük gelirlerini gelecek dönem için dört puan arttırmayı planlamış bu anlamda kapitülasyonlardan yararlanan devletlerle görüşmeye girmişti. Bu görüşmeler Bağdat demir yolu inşası ile paralel gerçekleşmeye devam etti. Grey, 23 Eylül 1909’da yapılacak olası bir borçlanmanın üçte birinin Londra’dan yapılmasını beklediklerini Sefir Tevfik Paşa’ya iletmışti. İlaveten Grey, artan gümrük vergisinin Bağdat demir yolunun finansmanında kullanılmaması adına güvence istemişti⁹³⁰.

İkinci Meşutiyet’in ilanı ertesi demir yolu inşası bir müddet durmuştu. Bu dönemde yeni Hükûmet Deutsche Bankın İngiliz katılımı aramasından yana olmuştu. Türk Hariciye Nezareti, Londra Sefaretine söz konusu demir yolu üzerindeki anlaşmazlığın ülke ilişkilerinde olumsuzluk yarattığını vurgulayarak İngiltere’nin demir yoluna katılımını istemişti. İngiliz Dışişlerinden gelen cevaba göre Bağdat demir yolu için henüz İngiliz sermayedarlardan oluşan bir grup mevcut değildi. Bununla birlikte konu ile ilgilenebilecek iş adamlarının fikrinin sorulacağı belirtilmişti⁹³¹. Bundan sonra İngiliz Hükûmetinin ardından konu Cassel ile görüşüldü⁹³².

Yeni Hükûmet belirtildiği üzere Almanya’ya uzak ve İngiltere ile Fransa’ya yakındı. Bu tutum Deutsche Bankın çalışmalarını da etkilemiş, Bağdat demir yoluna ilişkin imtiyaz Mecliste tartışmalara neden olmuştu. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı ve Cavit Bey gibi isimler anlaşmanın gizli yapılmasını, anlaşmanın imparatorluğun

⁹²⁸ Autheman, s. 190.

⁹²⁹ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 359-360.

⁹³⁰ Uluğbay, ss.95-97; Gooch ve Harold Temperley, Cilt: VI, ss. 791-792.

⁹³¹ Kocatürk, 1908-1910, ss. 306-307.

⁹³² Feis, ss. 353-354.

iktisadi ve idari bağımsızlığını zedelediğini, kilometre başı garantinin zararlı olduğunu belirtmişler, anlaşmanın Osmanlı lehine düzenlenmesini talep etmişlerdi⁹³³.

Bu ortamda İngilizlerin Bağdat demir yoluna katılmasına ilişkin Gwinner ve Cassel arasında görüşme Kasım 1909'da tekrardan başladı. Artık Türkiye Milli Bankası kurulmuştu ve müzakerelerde yalnızca Cassel değil Edwin Whittall, Babington Smith gibi TMB'nin önde gelen isimleri de yer alacaktı. Whittall'ın belirttiğine göre Gwinner Whittall'den aracılık yapmasını istemişti.

Bu görüşmeyi Gwinner ve Babington Smith arasında yapılan görüşme izlemişti. Gwinner, İngiltere ile işbirliğinin en kısa sürede tamamlanmasından yanaydı. Gwinner, Babington Smith'e demir yolunun Bağdat'tan Basra Körfezi'ne kadar olan kısmının İngiliz kontrolünde olması ve inşaatın İngiliz şirketleri tarafından İngiliz malzemeleri ile yapılması konularını kabule hazır olduklarını belirtmişti. Bu konuda Türk Hükûmetinin de rızası alınmalıydı. İngiltere'nin hattın kuzeyi ile bir ilgisi olmayacaktı.

Smith'e göre projenin yükümlülükleri için Osmanlı'nın yüklü meblağlara ihtiyacı vardı. Bununla birlikte İngiliz Hükûmeti gümrük resmindeki bir artışa gelirlerin demir yolunda kullanılmayacağı garanti edilmedikçe onay vermeye yanaşmamaktaydı. Gwinner da bunun farkındaydı. Bu sorunun İngilizlerin Bağdat Körfezini kontrol etmesi temelinde İngiliz işbirliği ile çözülebileceğini düşünmekteydi. Smith Gwinner ile olan görüşmesinde, hattın daha ucuza yapılması adına fikirlerini paylaşmıştı.

Whittall'ın Gwinner ile görüşmesinde, örneğin materyallerin yarısının İngilizler tarafından sağlanması kalanının katılımcılar tarafından üstlenilmesi gibi farklılıklar vardı. Gwinner, Bağdat Körfezinde İngiliz kontrolünü kabul etmişti; ama söz konusu farklılık İngiliz tarafınca olumlu görülmemişti⁹³⁴.

Aralık 1909'dan 1910 yazına kadar Gwinner, Alman-İngiliz işbirliğine ilişkin Smith ve Cassel ile iletişim halindeydi. Aralık 1909'da Gwinner Cassel'e katılım planını sunmuştu. Buna göre Osmanlı Hükûmetinin rızasıyla ayrı bir şirket kurulacaktı. Bu şirket, Bağdat'tan Körfeze kadar olan kısımdaki imtiyazı üstlenecekti.

⁹³³ Earle, Bağdat, s. 201; Özyüksel, II.Meşrutiyet, ss. 247-251; Bağdat, ss. 215-222. Meclisteki tartışmalara ilişkin olarak ayrıca bkz. Gündüz Ökçün, "Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 2, 1970, ss. 15-56.

⁹³⁴ Gooch ve Temperley, Cilt: VI, ss. 380-388, 733-734.

Yeni şirketin sermayesi 150,000'i ödenmiş 300,000 sterlin olacaktı. Uygun görülürse bu meblağ azalabilirdi. Bağdat Kumpanyasınca oluşturulan inşaat şirketlerine benzer şekilde bir inşaat şirketi İsviçre veya başka bir yerde oluşturulacaktı. Sermayeye % 50 katılım ön görülmüştü. % 30 Bağdat Şirketinin, % 10 Anadolu Demir Yolu Şirketinin % 10 ise Türk Hükûmetinin olacaktı. Gwinner'in belirttiğine göre Hüseyin Hilmi Paşa İngiliz katılımının % 50'den fazla olmasını istememişti. Gwinner hattın finansmanı içinse ek gümrük vergisi koyulması dışında bir çare göremiyordu. Önerisine göre Bağdat-Basra kesimi için kilometre başı garantiden 2,000 sterlin Bağdat Demir Yolu Kumpanyasına kalmalı kalan 6,500 sterlin Bağdat'tan Körfeze olan hattın inşasında kullanılmalıydı⁹³⁵.

Basra hattının inşasına İngilizlerin katılımı konusunda Londra Konsolosluk danışmanı Cevat Bey ile Cassel de Aralık 1909'da görüşeceklerdi. Cevat Bey, Cassel'e Almanların teklifinin ne olduğunu sormuştu. Cassel'in belirttiğine göre Almanlar % 30 istiyorlardı. Türkler % 10 alacaklardı. % 60 ise İngilizlere gidecekti. Cassel, Bağdat-Basra bölgesinin kontrolünün İngilizlerde olmasının bu işi almayı kabul etmesinin olmazsa olmaz şartı olduğunu Cevat Bey'e belirtmişti. Türk yetkililere göre böyle bir paylaşımı kabul etmek ülkenin siyasi, iktisadi ve mali çıkarları açısından uygun değildi⁹³⁶.

Cassel Berlin ziyaretinde Osmanlı Büyükelçiliğine de uğramıştı ve hattın yapımına katılım amacıyla Deutsche Bank Müdürü ile görüşmeye geldiğini belirtmişti. Cassel, Türk yetkililere politikanın bu işe bulaşmadığı durumda işin yapılabileceğini belirtmişti. Şartların belirlenmesi gerektiğinden detay vermemiş, önce Londra'daki kendi grubu ile görüşmesi gerektiğini söylemişti.

Berlin Konsolosluğundaki Türk yetkililer Gwinner'ın yaklaşım tarzı ile ilgili de bilgi toplamışlardı. Gwinner, İngilizlerin Bağdat- Basra hattının tüm kontrolünü istediğinin farkındaydı. Yani hat İngiliz mühendisler tarafından yapılacak ve işletmenin başında İngilizler bulunacaktı. Cassel ve Gwinner bu görüşmeleri sırasında arsa üzerinde inceleme yapma fırsatı yakalamışlardı. Gwinner, Deutsche Bankın zararı karşılanmadan Bağdat-Basra hattının yapımını doğrudan başka bir şirkete bırakmayacağını Cassel'e bildirmişti. Bakıldığında İstanbul-Basra hattı hiçbir zorluk

⁹³⁵ Gooch ve Temperley, Cilt: VI, ss. 410-411

⁹³⁶ BOA. HR. SYS. Dosya No: 108, Gömlek No: 64.

çıkartmamıştı. Kilometre yapım ücreti hattın geri kalanından düşük olacaktı. Ayrıca en fazla geliri sağlayacak olan bu kısımdı. Bağdat-Basra hattı ise avantajlı trafik ve yapım koşulları sunuyordu. Bu yol Cassel'in istediği gibi dar değil, normal bir yoldu. Özellikle Torosların içerisinden geçen kısmın neden olduğu büyük harcamaları karşılamak amacıyla ağın kolay kısımlarını hesaba katan Anadolu Demir Yolu Şirketi bu avantajdan vazgeçmek istemiyordu. Cassel ise Anadolu Demir Yolu Şirketinin koşullarını kabul etmiş görünüyordu.

Türk yetkililere göre hattın yapımında Berlin büyük bir etkiye sahip olduğundan Alman sanayi ürünlerinin kullanılması normaldi. Şirket ile ilgili endişelenilmesi gereken bir şey yoktu. Neticede şirket bir Osmanlı şirketi idi. Berlin Konsoloslukundaki Türk yetkililerin gözlemlerine göre İngilizler sorun başladığından beri, Bağdat hattının son durağının kendi ellerinde olması gerektiğinde ısrarcı idi. Şirket, başından beri İngiliz sermayesine % 30'luk bir katılım teklif etmişti; ancak İngiltere belirtilen hareket tarzından taviz vermeyecek gibi gözükmekteydi. Dahası İngiltere istediği hattı elde etmezse Türklere olası tüm zorlukları çıkartacak gibi gözükmekteydi. Bu şekilde bir nüfuz alanı sistemi oluşacaktı. Bu nedenle Türkiye, Bağdat-Basra arasında bir İngiliz veya başka bir milletin hattını hoş görmek zorunda değildi. Türkiye on yıl içinde bu hattı tamamlayabilir ve iç işlerinde Dış güçlerin çıkarlarını dikkate almak zorunda kalmazdı⁹³⁷.

Bundan sonra Gwinner'in Cassel'e yaptığı öneri üzerinden Dışişlerinde hararetli görüşmeler gerçekleşti. İngiliz tarafı Gwinner'in önerdiği kilometre başı garanti meselesine olumlu bakmamıştı. Babington Smith, Şubat 1910'da İstanbul'daki durumu İngiltere'ye özetlemekteydi. İstanbul'da Bağdat demir yolunun uluslararası hale getirilmesine yönelik yoğun bir hassasiyet vardı. Konu etki alanlarının ayrışması olarak yorumlanabilmekteydi. Özellikle Lynch ile ilgili hassasiyet vardı. Smith, yeni rejimin artan şovenizminin dikkate alınmasını belirtmekteydi. Babington Smith konuya ilişkin Cavit Bey ile görüşmüştü. Cavit Bey, İngiltere'nin sadece Bağdat Körfezi kısmına katılması adına öneri sunulmasının zamanı olmadığını söylemişti. Bu olasılığı tamamen dışlamamıştı; ancak katılımın tüm hatta genişletilmesini belirtmişti. Smith Bağdat Valiliği yolundaki Nazım Paşa ile de görüşmüştü. O da aynı yönde fikir beyan etmişti. Smith'e göre İstanbul ile ilgili beklemek gerekmektedir.

⁹³⁷ BOA. HR. SYS. Dosya No: 108. Gömlek No: 65.

Smith, TMB mühendislerinden Money'in Konya, Halep ve Bağdat'a gitmek üzere yola çıktığını belirtmişti. Money, Basra ve Kuveyt'e gidecekti. Demir yolu hattının planlanan çizgisini bir baştan bir başa geçtiğinde inşaatın olası maliyetine dair daha net bir fikir elde edebileceklerdi. Böyle bir tahmin herhangi bir düzenlemeden önce gerekmekteydi.

Smith Almanların, İngiliz sermayesi katılmazsa hat Basra Körfezine yaklaştıkça İngiliz karşıtlığının büyüyeceğini ve bu tip bir karşı çıkmanın hattın tamamlanmasını engellemeyeceğini; ancak geciktireceğini dikkate alarak İngiliz katılımını istedikleri kanısına sahipti. Yine Almanların İngiliz katılımını istemelerinin nedenlerini gümrük vergisi artışını kesinleştirmek istemeleri, ileriye dönük baktıklarında İngiliz işbirliğinin Hindistan posta ve yolcu taşıması için hattın kullanımını kolaylaştıracağı düşüncesine sahip olmaları şeklinde belirtmekteydi. Almanlar tüm bunları dikkate alarak kendi hesaplarındaki kilometre başı 2,000 sterlinlik garantiyi elde tutmak şartıyla Basra Körfezi kısmını İngiliz sermayesine bırakmaya razı olmuşlardı. Diğer taraftan Almanlar anlaşma şartlarında değişiklik istemiyorlardı.

Grey, Bağdat imtiyaz sözleşmesindeki kilometre başı garantilerin devralınmasına karşıydı. Smith de aynı fikirdeydi; fakat sürecin ne derece kârlı ne derece zararlı olduğunu anlamak açısından Money'i görevlendirmişti⁹³⁸.

TMB, vakit kaybetmeden işe koyuldu. Dâhiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye Kalemince Konya, Adana, Halep, Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerine gönderilmek üzere düzenlenen 13 Kanun-ı Sani 1325/ 26 Ocak 1910 tarihli yazıda, demir yolu güzergâhı hakkında fenni keşiflerde bulunmak üzere söz konusu vilayetlere gönderilecek olan mühendis Robert J. Money'nin orada bulunacağı müddetçe hakkında gerekli kolaylığın sağlanması belirtilmişti⁹³⁹.

1 Şubat 1325/ 14 Şubat 1910 tarihinde Bağdat Vilayetine ve Zor Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta Mühendis Money ve beraberindeki Fuat Muzaffer Bey'e gerekli kolaylığın sağlanması belirtilmişti⁹⁴⁰. Yine 20 Nisan 1326/ 3

⁹³⁸ Gooch ve Temperley, Cilt: VI, ss. 426-428.

⁹³⁹ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 58, Gömlek No: 31.

⁹⁴⁰ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 135, Gömlek No: 13.

Mayıs 1910 tarihinde Beyrut, Suriye vilayetleri ile Cebeli Lübnan ve Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda benzer talep yer almıştı⁹⁴¹.

Bağdat demir yoluna İngiltere'nin katılımına yönelik pazarlıklara dönecek olursak Gwinner ile Cassel 1910 Mayıs'ında tekrar konuyu masaya yatırdılar. Gwinner, gümrük gelirleri arttırılmadan da Bağdat demir yolunu inşa edebileceklerini belirtmişti. Bununla birlikte gümrük gelirleri artışından Almanya'dan çok Türkiye'nin çıkarı olduğunu ifade etmişti. İngiltere'nin talebi sermayeye %60 oranında katılmaktı. Gwinner Cavit Bey ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın % 50'den fazlasına onay vermediğini yinelemişti. Gwinner, sorunların Almanya kaynaklı olmadığını vurgulamaktaydı. Gwinner, Almanya'nın Dicle-Fırat ulaşımında İngiliz tekeli istemediğini; tekel olmaksızın ulaşım şirketleri kurulmasına bir itiraz olamayacağını da belirtmişti⁹⁴².

İngiltere'den başka bir ulusun sermayedarlarına imtiyaz verilmesinin uygun olmayacağını düşünen İngiltere, Basra demir yolunu hiç olmazsa Osmanlı Devleti'nin kendisinin yapmasından yanaydı. Bu şekilde İngiltere, Bağdat'tan Kutülamare'ye, Basra'ya ve Kuveyt'e ulaşacak garantisiz bir demir yolu inşası hakkının İngiliz sermayedarlarına verilmesini Osmanlı'dan resmen talep etti. İngiliz Dışişleri 1903 Bağdat demir yolu anlaşmasında imtiyaz sahiplerine Mezopotamya'da demir yolu inşası için tekel hakkı içeren bir maddenin olmadığını belirtti. İngiliz Hükûmetine göre demir yolunun Basra Körfezine kadar olan kısmının imtiyazı İngilizlere veya İngiliz-Alman ortaklığına verilmeliydi. İngiliz tarafının belirttiğine göre bu teklif Gwinner tarafından kabul edilmişse de Alman Hükûmeti tarafından reddedilmişti⁹⁴³.

Bu şekilde 1910 baharında İngiliz Hükûmetinin Osmanlı'dan, İngiliz sermayedarlara Bağdat'tan Basra'ya Kuttülamara üzerinden geçecek bir demir yolu ayrıcalığı talep etmesinden sonra Grey, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisine, söz konusu ayrıcalık dikkate alınmadıkça vergilerin arttırılmasına razı olmayacağını Türk Hükûmetine iletmesini isteyecekti. Osmanlı Hükûmetinin bunu reddetmesi üzerine Babington Smith'e bir mektup yazarak kilometre garantisi sisteminin değiştirilmesini, Türkiye'nin 1903 anlaşması şartlarında ısrarcı olması durumunda İngiltere'nin anlaşmaya yanaşmayacağını, İngiltere'nin Bağdat hattının Bağdat-Basra kısmında %55 hisseye sahip olmadan ve Kuveyt'te yapılması planlanan liman tesislerinin inşaat

⁹⁴¹ BOA. DH. MUI. Dosya No: 91 1, Gömlek No: 21.

⁹⁴² Gooch ve Temperley, Cilt: VI, ss. 485-486.

⁹⁴³ Kocatürk, 1908-1910, ss. 310-316.

işlerini ve kontrolünü almadan hiçbir vergi anlaşmasına razı olamayacağını belirtti. İngiltere Hükûmetinin Fransa ve Rusya'nın onayı olmadan hiçbir anlaşmaya imza atmayacağını bildirdi⁹⁴⁴. Smith, Grey'e cevaben demir yolu yapımına ilişkin anlaşmada imtiyaz sahiplerine ilgili yerlerde liman yapma ve yönetme hakkının verildiğini hatırlattı. Hisse artışı konusunun Türkiye kaynaklı olarak gerçekleşemediği konusunda Gwinner'ın cevabını yineledi⁹⁴⁵.

1910 Temmuz'unda kredi görüşmeleri için Londra'da bulunan Cavit Bey, Grey'e iki karşı teklif sundu. Bunlar hattın Bağdat-Basra kısmının Cassel ve Gwinner'in kabul edecekleri koşullar altında uluslararasılaşması ve hattın bu kısmının Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılmasıydı. İngiltere'nin cevabı, diğer büyük devletler onay verdiklerinde ve Osmanlı'nın Mısır'ın mali işlerinde veto hakkından vazgeçmesi durumunda vergilerin arttırılmasına izin verilebileceği yönünde oldu. İngiltere ile kredi görüşmelerinin yukarıda görüldüğü üzere kesilmesi üzerine süreç de yarım kaldı⁹⁴⁶.

1911 yılında Türk-Alman kredi anlaşmasından sonra Bağdat demir yolu hattının yapımı da hız kazandı. Şirket, Osmanlı Hükûmeti ile yeni bir ek sözleşme imzaladı. Buna göre hat Bağdat'ta sona erecek; hattın yapımı için herhangi bir bölgenin geliri karşılık gösterilmeyecek; Basra liman imtiyazından vaz geçilecek; İskenderun'a liman yapma hakkı şirkete verilecekti. Bu şekilde 1911-1914 arası hatların yapımı hızlanacaktı. 1911 sözleşmesinden sonra sıra Avrupa devletleri ile anlaşma zemini aranmasına gelmişti⁹⁴⁷.

Türk basınında da İngiltere'nin hattın yapımına katılmasına yönelik yazılar yer almaktaydı. Hüseyin Cahit, Bağdat demir yolunun hiçbir şekilde İngiltere için tehdit olmayacağını, İngiliz sermayesi olsun ya da olmasın hattın tamamlanacağını, o halde İngiltere'nin hukukunu muhafaza için demir yolu inşasına katılmasının gerekliliğini belirtmekteydi⁹⁴⁸.

Süreç bir bakıma İngiltere'yi gümrük artışına ikna etmeye dönüşmüştü. Bundan sonra taraflar arasında teklifler ve karşı teklifler birbirini izledi. İngiliz Hükûmeti Temmuz 1910 tarihli teklifinde Bağdat-Basra hattında İngiliz hissesinin en

⁹⁴⁴ Earle, Bağdat, s. 209; Gooch ve Temperley, Cilt: VI, ss. 491-492.

⁹⁴⁵ Gooch ve Temperley, Cilt: VI, ss. 497-498.

⁹⁴⁶ Earle, Bağdat, ss. 209-210.

⁹⁴⁷ Açılan hatlara ilişkin tablo için bkz. Özyüksel, Bağdat, ss. 231-233.

⁹⁴⁸ "Times'ın Makalesi Münasebetiyle", **Tanin**, 28 Mart 1911.

az % 55 olmasını ortaya koymuştu. Türkiye Mart 1911 tarihindeki karşı teklifinde yeni bir uluslararası şirket kurulmasını, kendisine % 40; İngiltere, Fransa ve Almanya'ya % 20'ser hisse verilmesini istemişti. İngiltere Türkiye'nin teklifini kabul etmezken Temmuz 1911 tarihinde yeni bir öneri sundu ve Türkiye, Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya'ya %20'ser hisse teklif etti. Ya da çoğunluk hissesi İngiltere, Fransa, Rusya'ya ait olmalıydı. Aynı zamanda Türkiye'deki tüm demiryolları için eşit muamele istedi. İlâveten demir yolu hattı Basra Körfezine uzatıldığı durumda Kuveyt'e yalnızca iki ülke –Osmanlı ve İngiltere- arasındaki anlaşmaya uygun bir demir yolunun inşası şart koşulmalıydı. İngiltere, gümrük vergisinin artışına konuyla ilgili bir anlaşma yapılana ve Osmanlı Devleti Mısır'ın borçlanması konusundaki veto hakkını kaldırana kadar olumlu bakmayacağını yineledi. Türkiye 1912'deki karşı teklifinde açıkça Rusya'ya hiçbir biçimde pay vermek istemediğini belirtti. İlâveten şirketin yönetim kurulu başkanlığının Osmanlı sermayesinde kalarak Rusya dışındaki ülkelerin %25'er pay almasını önerdi. Bu teklif de İngilizler tarafından şirkette Osmanlı-Alman grubunun üstünlüğüne neden olacağı gerekçesi ile kabul görmedi⁹⁴⁹. Temmuz ayında görüşmeler sürdüysen de çözüm için 1913'ü beklemek gerekecekti.

Bu sırada Londra'da görüşmeler de devam etmekteydi. Görüşmelerde yer alan Cevad Bey, Hariciye Nezaretine, demiryolları ile ilgili mali meseleler, hisse paylaşımı gibi konularda daha tarafsız ve dostane görülüp itimat edilen B. Smith'in görüşlerinden yararlanabileceğini belirtmişti. Cevad Bey, Smith'in Parker ile görüşeceğini böylece Türkiye'nin tezlerini savunabileceğini öğrenmiş ve Smith ile görüşmüştü⁹⁵⁰.

Smith ise Türk İngiliz ilişkilerinin gidişatından endişeliydi. İlişkiler daha da kötüye gitmeye devam ederse Bankanın faaliyetlerini sürdürmek için zaman ayırmaya değmeyebilirdi. Smith, Grey ile yaptığı görüşmede Bağdat demir yolu ile bağlantılı işlerin TMB'a verilmesi konusunda herhangi bir düzenleme yapıp yapılmayacağını sorduğunda Grey'in cevabı olumlu olmuştu buna göre; ihtiyaç duyulduğunda İngiltere'nin başvuracağı mali kurum TMB olacaktı⁹⁵¹. Gwinner İngiliz tarafında

⁹⁴⁹ Tarafların birbirlerine gönderdikleri tekliflerin tam metinleri için bkz. Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, ss. 24, 45-49, 57-70; Kocatürk, 1911-1912, ss.253,274-278, 299-308; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının Paylaşılması için Anlaşmalar, 1911 Başından Balkan Savaşına Kadar**, Cilt: II, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, (Cilt: II, Kısım: I), ss. 469-470, 476-477, 480-481.

⁹⁵⁰ Kocatürk, 1911-1912, ss. 315-316; **BOA. HR. SYS.** Dosya No: 111, Gömlek No:1.

⁹⁵¹ Bu görüşmede Smith, Grey'e ileride Türkiye'ye ilişkin bir kredi görüşmesinde TMB'ın İngiltere'nin aktif desteğine güvenip güvenemeyeceğini soruyordu. Grey böyle bir durum ortaya çıkana kadar

görüldüğü üzere TMB yetkilileri ile iletişim halindeydi. Grey de bunun farkında olarak Babington Smith'e, Bağdat demir yolunu finanse etmekle ilgili herhangi bir işte TMB'nin gerektiğinde faydalanabilecekleri ilk finans kuruluşu olacağını, İngiliz hisselerinin sahibi olabileceğini belirtmişti. Eastern Bank, 1912'de Bağdat'ta faaliyete başlamayı önerdiğinde Grey bu bankaya TMB aleyhine çalışılmaması gerektiği uyarısında bulunacaktı⁹⁵². Bununla birlikte Grey'in Bankaya verdiği sözün uygulanmasında yine problem yaşanmıştı. 1913'de Basra Limanının inşasına İngilizlerin katılımına ilişkin Bağdat Demir Yolu Kumpanyası ile görüşmeler yapılmaktaydı. Bu durumda TMB bu işteki İngiliz payında öncelik hakkı olduğunu, İngiliz müteahhitlerle gerekli düzenlemelerin yapılabileceğini düşünebilirdi. Bu durum İngiliz yetkililerini endişelendirmişti⁹⁵³.

Türkiye Milli Bankası mühendislerinden Money'in Ortadoğu coğrafyasındaki keşifleri 1910 yılı ile sınırlı kalmamıştı. Hem demir yolu hem petrolle ilgilenen Banka yetkililerinin 1912'de yine Money'i konuyla ilgili görevlendirmesi söz konusuydu. 23 Nisan 1328/6 Mayıs 1912 tarihinde Türkiye Milli Bankası Müdürlüğünden Dâhiliye Nezaretine gönderilen resmi yazıda, Bağdat vilayetinde nafia işleri ile ilgili incelemeler ve fenni araştırmalar yapmak üzere Halep, Deyr-i Zor ve Bağdat'a gidecek olan Mühendis Money ile kendisine refakat edecek olan Fuat Muzaffer Bey'in gezileri sırasında onlara gerekli kolaylığın sağlanması ve korunmalarının temin edilmesi istenmiştir. Bu yönde Halep vilayeti ile Deyr- Zor mutasarrıflığına bir tavsiyenameye bulunulması istenilmiştir. Bu istek üzerine Bağdat ve Halep vilayetleri ile Zor Mutasarrıflığına söz konusu talep iletilmiştir.

30 Nisan'da Türkiye Milli Bankası Müdüriyeti tarafından 23 Nisan tarihli tezkereye ek olarak gönderilen bir başka resmi yazıda, mühendis Money ile Muzaffer Bey'in seyahatleri sırasında her ihtimale karşı yanlarında ikişer revolver ve av tüfeği taşımaları için söz konusu kişilere ruhsatname verilmesi adına müesseseleri tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile İstanbul Polis Müdüriyeti nezdinde başvuruda bulundukları ancak bu makamlardan verilen cevapta kendilerinin bu yönde bir ruhsat verilmesine salahiyyetkar bulunmadıkları yönünde cevap aldıklarını belirtilmiştir.

konuyla ilgili kesin bir şey söyleyemeyeceğini belirtmişti. Türkiye, İngiltere ile İran Körfezi konusunda çatışmaya girseydi tabiki İngiltere kredi desteği veremezdi. Bkz. **PRO.FO.** 800/80/3.

⁹⁵² Mclean, s.296.

⁹⁵³ Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, s. 137.

Bankanın bu anlamda Dâhiliye Nezaretinden istediği söz konusu kişiler için doğrudan doğruya ruhsat verilmesi veya bu yönde bir emrin ilgili makamlara tebliğidir. Bu yönde Bağdat, Halep vilayetleri ile Zor Mutasarrıflığına gönderilen 1 Mayıs 1328/14 Mayıs 1912 tarihli yazıda Türkiye Milli Bankasının yazısı uyarınca bahsi geçen kişilere silah taşıma konusunda engel olunmaması ve gerekli yerlere tebligatın iletilmesi belirtilmiştir⁹⁵⁴.

İngiliz mühendisleri hat üzerindeki keşiflerine devam etmekle birlikte Almanya, İngiltere ile anlaşma zemini yakalayamamıştı. Buna karşın Rusya ve Fransa ile demir yoluna ilişkin anlaşma sağlamıştı. Postdam Anlaşması ile Rusya, Deutsche Bankın Bağdat Demir yolu üzerindeki hakkını tanımıştı. Bundan sonra süreç Fransa'nın dahli söz konusu olmuştu. 1903'de Fransız Hükûmeti, Bağdat işinde kendisine Alman sermayesi ile eşitlik sağlanmadığı gerekçesiyle Bağdat tahvillerini Paris Borsasına kabul etmemişti. Bu tahvillerin çoğu Osmanlı Bankasınca alınmıştı. Banka bunları Paris borsasına süremediğinden Avusturya ve Almanya'da satıyordu. Bununla birlikte almış olduğu hisse senetleri dolayısıyla Bağdat demir yoluna para sağlamış olan mali grubun içerisindeydi. Söz konusu durumda bu Banka bir Alman işine Fransız parası çekeceği yerde yine Alman parası getirmişti. Bu nedenle Deutsche Bank, Osmanlı Bankasına başvurarak işin bu şekilde gidemeyeceğini bildirmişti. Osmanlı Bankasına, Bağdat demiryolundaki % 30 hissesini bırakmasını ve işten çekilmesini veya işin içerisine gerçekten girip Fransız parasını yatırmasını istemişti⁹⁵⁵.

1913'e gelindiğinde İttihatçılar, Deutsche Bank ile Osmanlı Bankasına başvurarak bir Fransız Alman anlaşmasının koşullarını belirlemek üzere görüşme talep etmişti. 1913'de Berlin'de Osmanlı Bankası, Banque de France ve Deutsche Bank

⁹⁵⁴ 6 Haziran 1328/ 19 Haziran 1912 tarihinde ise Mösyö Money ve Fuat Muzaffer Bey'in bölgedeki karantina uygulaması ile ilgili sıkıntıları söz konusu olmuştur. Zor Mutasarrıflığına gönderilen yazıda Türkiye Milli Bankası tarafından bölgeye gönderilen bu iki ismin Sebha mevkiinde yerel doktorun müsaadesine rağmen karantinaya tabi tutulmak istendiğinden bahsedilmiş ve yollarına devam etmeleri konusunda müsaade istenmiştir.

7 Haziran 1328 tarihinde Zor Mutasarrıfı Celal Bey'in Dâhiliye Vekâletine gönderdiği telgrafına göre ise; 6 Haziran 1328 tarihinde Türkiye Milli Bankası mühendislerinden Mösyö Money, Fuat Bey ve bir Jandarma ile birlikte kolera salgının yaşandığı Halep'e çıkarak kara yoluyla Meskene'ye ve oradan liva dâhilindeki Karzan mahaline geldiğinde karantinaya memur edilmiş belediye tabibi aynı yoldan gelen diğer yolculardan istisna bir şekilde karantinada bekletmeksizin grubu yola devam ettirmek suretiyle görevini suiistimal etmiştir. Bölgenin sağlığını tehlikeye attığı diğer yolcuların müracatı üzerine ve yapılan tahkikat üzerine anlaşılmış ve onlar da sonuçta karantina müddetine tabi tutulmuştur. Söz konusu tabib ise komisyon kararı üzerine azlolunmuş, başka bir tabibin gönderilmesi adına da işlemlere başlanmıştır Bkz. **BOA. DH. İD.** Dosya No: 28 1, Gömlek No:50.

⁹⁵⁵ Bayur, Cilt: II, Kısım: I, ss. 488-490.

temsilcileri arasında görüşmeler yapıldı. Şubat 1914’de resmen anlaşmaya varıldı. Sonuçta taraflar birbirlerinin ayrıcalıklarını ve etkinlik alanlarını, Suriye Fransa’nın ve Anadolu ve Bağdat sahası Almanya’nın olacak şekilde, tanıdılar. Birbirlerinin etkinlik alanlarında demir yolu ayrıcalıkları almaya yönelmemek konusunda anlaştılar. Deutsche Bank, Osmanlı Bankasının Bağdat demir yolu hisselerini satın almıştı. Osmanlı Bankası demir yolundaki hisselerine karşılık Osmanlı tahvillerini almıştı. Böylece Paris borsasının kabul etmediği ölü yatırımdan kurtulmuştu. Bu anlaşma Berlin’deki Fransız Büyükelçiliğinden ve Alman Dışişleri Bakanlığından yetkililer tarafından da imzalanmıştı. Anlaşmayı Osmanlı Hükûmeti de kabul etmişti⁹⁵⁶. 9 Nisan 1914 tarihli Fransız-Alman genel anlaşması ve devamındaki anlaşmaları takiben Deutsche Bankın hisseleri satın almasına ilişkin son düzenlemeler yapıldı⁹⁵⁷.

Geriye İngiltere ile anlaşmak kalmıştı. Görüldüğü üzere demir yolu hattına ilişkin görüşmeler sadece hattın yapımı ile sınırlı kalmamıştı. Nehirlerdeki ulaşım, petrol sahasının paylaşımı ve gümrük artışı da bu görüşmelerle içiçe yürümüşü. 3 Temmuz 1912 tarihinde Lynch Şirketi ile akarsularda taşıma yapma imtiyazı kazanmış bulunan Bağdat Demir Yolu Şirketi arasında Brüksel’de ortak bir şirket meydana getirildi. Şirketin ismi Doğu Nehirleri Taşımacılık Şirketi/ Societe des Transports Fluviaux en Orient idi. Gayeleri, Dicle ve Fırat ile bu nehrin kollarında nakliye yapmaktı. Şirketin statüsü geçiciydi. İleride Türk tarafının da katılımı ile ortaklaşa ve kalıcı statüde bir Türk-İngiliz-Alman şirketi tesisi hedeflenmişti. Şirket sermayesi %10’u ödenmiş 500 frank değerinde 5.000 hissedenden meydana gelmekteydi. Deutsche Bank, Bağdat Demir Yolu ve Lynch Şirketi adına 2.497’şer hisse almıştı⁹⁵⁸.

Bağdat Demir Yolu Şirketi, demir yolunun inşası için gerekli malzemeyi Dicle ve Fırat’a taşımak için Doğu Nehirleri Taşımacılık Şirketinin vapurlarından yararlanmıştı⁹⁵⁹. Türkiye Milli Bankasının da bu gruba katılması gündemdeydi. Bu ortaklık, Lynch, Deutsche Bank ve Babıali’nin elindeki vapurları devralarak bu şekilde bir Osmanlı şirketi kurmak için Babıali ile mütalaada bulunmayı planlamaktaydı. İngiliz Dışişleri bu oluşumu olumlu karşılamamış, bu işbirliğine Hindistan Bakanlığının ve Ticaret Bakanlığının karşı çıkmasını ummuştu. Çünkü onlar

⁹⁵⁶ Earle, Bağdat, ss. 219-230.

⁹⁵⁷ Autheman, s. 192; Bayur, Cilt: II, Kısım: III, s. 423.

⁹⁵⁸ Kocatürk, 1911-1912, ss. 331- 332.

⁹⁵⁹ Kocatürk, 1913-1914, s. 87.

nehir imtiyazını son derece önemli addediyorlardı. Rusya'nın hassasiyeti de İngiltere'nin ortaklığın karşısında olmasında önemli bir etkeni. Nicolson, her zaman İngiliz çıkarları aleyhinde bir politika takip ettiği için TMB'a kızgındı. Lynch, Deutsche Bank ile işbirliği yapmakla suçlanmıştı. Parker, Deutsche Bank ile yapılacak işbirliğinin, İngiltere'nin Bağdat politikasını tamamen tersine çevireceği konusunda uyarıda bulunmuştu⁹⁶⁰. TMB'ın bu girişimi de İngiltere tarafından desteklenmemişti.

İngiltere'nin Bağdat demir yolu planındaki ikinci bir direnç noktası gümrük artışı idi. Bu süreçte Osmanlı, Büyük Devletlerle müzakere halindeydi ve sadece gümrüklerin arttırılması konusunda değil, petrol, şeker, vb satışında tekel elde edilmesi; yabancı postaların kaldırılması; kapitülasyonların hafifletilmesi; ülkenin ekonomik kalkınması için İngiltere, Fransa'nın desteğini istemekteydi. Tüm bu süreç de Bağdat demir yolu görüşmeleri ile iç içe yürümekteydi. Hakkı Paşa da 1913 başında bu amaçlarla Londra'ya gitmiştir⁹⁶¹. Sonuçta 29 Temmuz 1913'de İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Yakındoğu'daki çıkarlar konusunda anlaşmaya varılmıştı. Anlaşmanın sağlandığı konular arasında, Şattülarap trafiği, Basra Körfezi, demiryollarının idaresi, Lynch'in Dicle-Fırat'ta nehir taşımacılığı imtiyazı da vardır. Bunu takip eden dönemde Inchcape'in imtiyazı, İzmir-Aydın demir yolu imtiyazının akıbeti konularında da anlaşmaya varıldı⁹⁶².

1913 yılında varılan anlaşmalar arasında Bağdat demir yoluna ilişkin anlaşma da vardı. Buna göre Osmanlı Hükûmeti, Bağdat demir yolu şirketinin idare meclisinde İngiliz tabiyetinde iki üye bulundurmaya kabul etmekteydi. İngiltere hattın yapımına katılmayacak bununla birlikte yapılmasına da karşı gelmeyecekti. Türkiye, Bağdat demir yolu hattının İngiltere'nin onayı dışında Basra'dan ileri gitmeyeceğini kabul edecekti. Bunun ardından da 1914 Haziran'ında İngiltere ile Almanya arasında anlaşma gerçekleşti. Burada yukarıdaki anlaşma onaylandı. Bu şekilde Basra-Kuveyt hattından vaz geçilmiş oldu. İngiltere'nin onayı olmadan Basra Körfezinde istasyon, liman yapılmayacaktı. İngiliz Hükûmeti, Alman Hükûmeti ile anlaşmadan Bağdat demir yoluna rakip olabilecek bir demir yolu yapımına girmeyecekti. Lord Inchcape gibi İngiliz sermayedarların ulaşım konusundaki var olan hakları onaylanıp

⁹⁶⁰ Heller, ss.292-295.

⁹⁶¹ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 333-334.

⁹⁶² İngiltere ile yapılan sözleşmelerin ayrıntısı için bkz. Kocatürk, 1913-1914, ss. 86-222; Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 339-358.

geniştirildi. Lynch'in hakları güvence altına alındı. Dicle-Fırat üzerindeki imtiyazın %50 İngiliz; % 30 Osmanlı; % 20 Almanya'ya ait olacak şirketçe yürütülmesi tanındı. Bağdat Şirketi Osmanlı'nın Inchcape'e verdiği Mezopotamya'daki gemi işletme imtiyazını tanıdı. Gümrüklerin %15'e çıkartılması onaylandı. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla anlaşma uygulanamayacaktı⁹⁶³.

Bağdat demir yolunu bu denli önemli kılan ve büyük güçlerin çatışma alanı haline getiren kuşkusuz ki bölgedeki petrolün varlığıydı. Bu süreçte çeşitli ülkelere ait şirketler demir yolu çalışması vesilesiyle petrol aramaya girişmişlerdi⁹⁶⁴. Bundan sonra bir diğer rekabet Bağdat demir yolu imtiyaz sahasında çalışma yürütmek üzere kurulan Türkiye Petrol Şirketinde büyük güçlerin yer almasına yönelik olacaktı. Osmanlı İmparatorluğunun dağılması sürecinde, Musul, Bağdat ve Basra petrollerinin büyük petrol kartelleri tarafından paylaşılması Türkiye Petrol Şirketi üzerinden yapılacaktı⁹⁶⁵. Sadece bu neden bile şirketi önemli kılmaya yetmekteydi.

Bağdat demir yolunun yapımına Birinci Dünya Savaşının başlamasının ardından bir süre daha devam edildiyse de hat tamamlanamadı. Savaş bitiminde Almanlar hattı İtilaf Devletlerine teslim etti. 20 Mart 1920 sonrası Ankara-Eskişehir-Ulukışla ve Eskişehir-Bilecik hattı 20.Kolordunun denetimine girdi. 1924'den sonra Haydarpaşa Limanı ve Anadolu Demir Yolu Şirketinin devletçe satın alınması için girişimde bulunuldu ise de kaynak yetersizliğinden ancak 1928'de gerçekleşti. Hattın kalanının Cumhuriyet idaresince tamamlanması 1940'da gerçekleşti⁹⁶⁶.

2.5.2 Türkiye Petrol Şirketi

1850'li yılların sonunda artık petrolün yer altından çıkartılması mümkün hale gelmiş, modern petrol endüstrisi doğmuştu⁹⁶⁷. Osmanlı'daki hukuksal gelişmelere⁹⁶⁸

⁹⁶³ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 382, 402-403; Earle, Bağdat, ss. 233-245; Feis, ss.358-359; Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 32-33; Rathmann, ss.117-118; Özyüksel, Bağdat, ss. 236-237.

⁹⁶⁴ Nevin Yazıcı, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", *CTAD*, Yıl: 7, Sayı: 14, 2011, s. 136.

⁹⁶⁵ Okumuş, s. 169.

⁹⁶⁶ Ediger, s.279.

⁹⁶⁷ Hewins, s. 8; Ediger, s. 82.

⁹⁶⁸ Maadin Nizamnamesi çıkartılana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda, şerî hükümlere dayanılarak maden çıkarma imtiyazı verilmekte, maden işletmesi kendiliğinden yüzeye çıkan madenlerle sınırlı kalmaktadır. İlaveten maden işletenler hangi arazide olursa olsun hasılatın 1/5'ini hazineye vermekle mükelleftirler. İlk Maadin Nizamnamesi Sultan Abdülaziz döneminde 1861'de çıkartıldı. Nizamnameye göre toprak sahipleri hiçbir izine gerek duymaksızın kendi arazilerinde maden araması

paralel ilerleyen teknolojik gelişmelerin ardından petrol açısından zengin kaynaklara sahip Osmanlı ülkesi XIX.yüzyıldan itibaren büyük güçlerin rekabet alanına girecekti.

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı madenlerinin büyük bir kısmının yabancıların eline geçtiğini söylemek mümkündür. Bu dönemin en belirgin özelliği Osmanlı petrollerini ele geçirmek için demiryollarının araç olarak kullanılması olmuştur. Önceki dönemlerde hâkim olan vapur-kömür, demir yolu-kömür ilişkisinin yerini demir yolu-petrol ilişkisi almıştır⁹⁶⁹. II. Abdülhamit'in önemli bir bölümü Mezopotamya'da olmakla birlikte çok geniş arazileri Padişah'ın özel mülkünü yöneten idare olan Hazine-yi Hassa'ya kattığı bilinmektedir. II. Abdülhamit 1889 tarihli ferman ile tüm Musul'daki petrole ilişkin ayrıcalığı Hazine-yi Hassa'ya aktarmıştır. Bunu takip eden 1898 yılındaki fermanla da Bağdat Vilayetini kapsayan şekilde bugün Irak topraklarında yer alan petrolün aranması, işletilmesi hakkını Hazine-yi Hassa'ya devretmiştir. 1902'de de aynı yönde irade çıkartmıştır⁹⁷⁰.

II. Abdülhamit döneminde petrole ilişkin ikinci önemli adım 1888'de Deutsche Bank ve Stuttgard Bank tarafından kurulan Anadolu Osmanlı Demir Yolu Şirketine petrol arama ayrıcalığı verilmesidir. Şirketle imzalanan sözleşmenin temel amacı yukarıda işlendiği üzere demir yolu inşasıydı. Bununla birlikte sözleşme hükümlerine göre şirketin, demir yolunun iki yanındaki 20 kilometrelik alanda petrol dâhil maden arama hakkı vardı⁹⁷¹.

İngilizler de Mezopotamya petroleri ile yakından ilgilenmişler, Abdülhamit ile iletişime geçerek kendileri finanse etmek üzere arkeolojik çalışmalar için izin istemişlerdir. İngiliz arkeologlar çalışmalarına Musul ve Bağdat'ın yanı sıra hedef şaşırtmak adına Kayseri'den başlamışlardır. Kısa zamanda asıl aradıklarının petrol olduğunu açık etmeleri üzerine İngiliz arkeologların açtıkları petrol arama kuyuları kapatılmıştır⁹⁷².

yapabilecekti. Devlete ait arazilerde ise arama Maadin Nezaretinin iznine bağlıydı. Madenin işletilmesi için işletme imtiyazı almak gerekiyordu. İmtiyaz kişiye ya da şirkete verilebilirdi. Yabancı şahıs veya şirketlere imtiyaz verilmeyecek; ancak yabancılar Osmanlı vatandaşlarının kurduğu şirketlere katılabilecekti. Bir sonraki Nizamname 1868'de çıkartıldı ve maden arama ve işletme izninin ayrıntıları belirlendi. Zift, petrol asıl madenler sınıfına dâhil edildi. Padişah emri olmaksızın hiçbir işlem yapılmaması, izin alındığında tasarruf yetkisinin Maden İdaresine ait olması zorunlu tutuldu. 1869, 1887 ve 1906'da çıkartılan nizamnameler ile konu yeniden düzenlendi. Bkz. Ediger, ss. 1-2, 86-91, 107; V.Eldem, Tetkik, s. 41; Kurmuş, s. 206.

⁹⁶⁹ Ediger, ss.104, 175.

⁹⁷⁰ Okumuş, s. 102; Uluğbay, ss.41-48.

⁹⁷¹ Uluğbay, s. 40.

⁹⁷² Uluğbay, ss. 48-49; Ediger, ss. 176-177.

XIX.yüzyıl sonunda, ileride kurulacak olan TMB'nin yöneticilerinin de petrol ile yakından ilgili oldukları görülmektedir. Petrol dünyasında ve Türkiye Petrol Şirketinde önemli bir rol oynayacak olan Gulbenkian da sahneye bu dönemde çıkmıştır. Gulbenkian'ın Kings College'deki bitirme tezi “*Yeni Petrol Endüstrisi Teknolojisi*” üzerinedir⁹⁷³. Eğitimini tamamlayan Gulbenkian Abdülhamit döneminde Türkiye'ye geri dönmüştür⁹⁷⁴.

Amerikan Rockefeller-Standard Oil grubu Londra'daki ajansına danışarak, İstanbul'da iş yapmaya ve şirketini temsil etmeye uygun bir tüccar önermesini istediğinde bu görevi Sarkis Gulbenkian üstlenmişti. Bu şekilde petrol ilişkileri gittikçe gelişen Gulbenkian, başkanı bir Ermeni olan Rus şirketler grubu Mantacheff ve başka diğer Rus petrol şirketleriyle birlikte iş yapmaya başlamıştır. Petrolün denizcilikteki kullanımına eğilmiştir. 1890'da bölgedeki petrol varlığını incelemek için Zovianoff firması himayesinde, görevli bir memur kılavuzluğunda Bakü'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır⁹⁷⁵. Gulbenkian Bakü yolculuğunda iki yayın kaleme almıştı. Bunlardan biri bölgedeki petrol yatakları üzerine bir makaledir⁹⁷⁶. Diğerisi ise Transkafkasya ve Apşeron yarımadası üzerine *Kafkas ve Apşeron Yarımadası: Bir Gezinin Anıları* isimli kitaptır⁹⁷⁷.

Gulbenkian makalesinde Rus petrol ithalat ve ihracatının beklentilerin üzerinde çıktığını, Türkistan ve civarındaki kaynakların el değmemiş olduğunu belirtmişti. Gulbenkian bölgede incelemede bulunduğu dönemde petrolün Bakü ve Kafkasya ötesinde endüstrideki fonksiyonu, Fransa'da halen bilinmiyordu. Konuyu anlamak üzere birkaç Fransız mühendis “petrol ülkesi”ne gitmeye karar vermişlerdi⁹⁷⁸.

Gulbenkian, petrolün ileride dünyanın başlıca güç kaynağı olacağına dair pek çok yayın yapmıştı. Bunlardan *Revue des Deux Mondes*'deki makale Türk Maadin Nazırı'nın dikkatini çekmiş ve Gulbenkian'dan Osmanlı coğrafyasındaki özellikle Mezopotamya'daki petrol kaynakları ve onların gelişim olanakları konusunda bir rapor yazmasını talep etmişti. Önceki yayınlarından yararlanan Gulbenkian'a, esasen Bağdat

⁹⁷³ Ediger, s. 301; Hewins, s.14; Okumuş, s. 38.

⁹⁷⁴ E. Eldem, Gülbenkianların, s. 43.

⁹⁷⁵ Mennevée, ss.57-58.

⁹⁷⁶ Calouste S. Gulbenkian, “La Peninsule d'Apcheron et le Petrole Russe”, **Revue des Deux Mondes**,105, (Mayıs-Haziran 1891), ss.366-397.

⁹⁷⁷ Uluğbay, s.44; Calouste S. Gulbenkian, **La Transcaucasie et La Peninsule d'Apcheron Souvenirs de Voyage (1890)**, Hachette Paris, 1891.

⁹⁷⁸ Mennevée, s. 58.

demir yolu mühendislerinin raporları bilgi sağlamıştı. Gulbenkian Mezopotamya'ya gitmeden derleme şeklinde raporunu hazırlamıştı. Bununla birlikte söz konusu raporla Gulbenkian Osmanlı devlet adamları tarafından tanınma imkânı yakalamış ve Abdülhamit'in dikkatini çekmeyi başarmıştı⁹⁷⁹.

Bakıldığında Mezopotamya petrolüne ilişkin rekabet esasında dört grup arasında geçmekteydi. Bunlar; İngiliz-Hollanda ortaklığındaki Royal Dutch Shell grubu, İngiliz şirketi D'Arcy⁹⁸⁰ grubu, Deutsche Bankın başını çektiği Alman grubu ve Amerikan şirketi Glasgow- Chester Grubu⁹⁸¹.

Gulbenkian, XIX.yüzyıl sonunda petrol endüstrisindeki önemli isimlerle yakın ilişkiler kurdu. Frederick Lane⁹⁸², Henri Deterding, Wilhelm von Ofenheim, Marcus Samuel, J.B.Kessler, Ernest Cassel bunların arasındaydı. Gulbenkian, kendisini petrol dünyasında kabul ettirmişti. Gulbenkian'ın finans danışmanı ve müzakereci olarak beceri ve enerjisi Royal Dutch Shell Grup'un organizasyonunda ve bir yandan onun Amerikan petrol endüstrisi ile ilişkilerinin gelişmesinde ve Rusya'nın petrol ile ilişkisinin gelişmesinde önemli rol oynadı⁹⁸³. Gulbenkian, petrolün nerede olduğunu bilen, işletme imtiyazı alabilecek ilişkilere sahip olan iyi bir arabulucu, komisyoncu ve simsardı⁹⁸⁴. Gulbenkian, doğu insanını tanıyan, kültürünü, dilini bilen bir Osmanlı vatandaşı olarak diğer petrolcülerden ayrılmaktaydı.

1900'de İran Hükûmeti için çalışan Halaçyan, Gulbenkian'a 20,000 sterlin karşılığında İran'ın petrol ayrıcalığını önerecekti. Gulbenkian bu teklifi Royal Dutch-Shell'den Deterding'e aktardıysa da grup, İran'ı risk olarak görüp girişimde yer almayacaktı. Bu süreç içerisinde İngiltere, İran petroleri ile yakından ilgilenmiş ve Rusya'nın baskısına rağmen 1889'da Reuter altmış yıl süreli ayrıcalık elde etmiştir. Reuter bölgede iki banka kurmuştur. Birincisi 1952 yılına kadar ayakta kalacak ve banknot ihracı dâhil bankacılık işlemlerini yürütecek olan Imperial Bank of Persia ve diğeri madencilik faaliyetlerinde bulunacak ve bu işi finanse edecek Persian

⁹⁷⁹ "Mr. C.S. Gulbenkian", **The Times**, 21 Temmuz 1955; Hewins, ss. 28-29; Okumuş, s. 43. Esasen kendisinden bu raporu isteyen Hazine-yi Hassa Nazırı Agop Paşa ile Maadin Nazırı Selim Melhame Paşa babasının yakın arkadaşıydı. Bkz. Hewins, s. 29; Ediger, s. 302.

⁹⁸⁰ William Knox D'Arcy'nin yönetimindeydi.

⁹⁸¹ Ulughbay, s.99; Ediger, s. 300.

⁹⁸² Frederick Lane, Rus petrolünün Paris'teki temsilcisiydi. Rothschild'in kontrolünde bulunan Consolidated Petroleum Company'nin yetkililerindendir. Bkz. Okumuş, s. 49.

⁹⁸³ "Mr. C.S. Gulbenkian", **The Times**, 21 Temmuz 1955; "Mr. Calauste S. Gulbenkian", "A Fortune Founded An Oil", **The Manchester Guardian**, 21 Temmuz 1955.

⁹⁸⁴ Okumuş, s. 16.

Bank/Mining Rights Corp.’dur. İkinci banka uzun ömürlü olmamış ve söz konusu ayrıcalıklar 1901’de D’Arcy tarafından üstlenilmiştir⁹⁸⁵. 1901’de D’Arcy’nin İran petrol imtiyazını almasının ardından İngiltere’nin Osmanlı petrolüne ilgisi daha da arttı. D’Arcy, Mezopotamya petrol ayrıcalığının peşindeydi ve bu amaçla görevlendirdiği adamı Osmanlı Petrol Şirketini 1903’de kurdu. İngiliz Hükûmetinden destek istedi ve gereken desteği de gördü⁹⁸⁶.

Anadolu Demir Yolu Şirketi 1904 yılında demir yolu ayrıcalığı ile bağlantılı olan petrol arama hakkını kullanmak için Hazine-yi Hassa ile anlaşmaya varmıştı. Anlaşmaya göre Anadolu Demir Yolu Şirketi, ilgili fermanlarla Bağdat ve Musul vilayetlerinde imtiyazı Hazine-yi Hassa’ya verilmiş olan petrolün araştırılması ve keşfini tüm masrafları şirketçe karşılanmak üzere sözleşmenin imzalanması tarihinden itibaren bir sene içinde gerçekleştirmeyi talep ediyordu. Bu bir ön anlaşmaydı şirketin yaptığı incelemeler sonucunda uygun bulunursa kırk yıl süre ile işletilebilmesi için anlaşma yapılabilirdi; fakat maddi imkânsızlıklar dolayısıyla gereken araştırma tamamlanamadı. 1907’de Nezaret, sözleşmeyi sonlandırdığını belirtti. Bu durum ise Şirket tarafından asla kabul edilmedi⁹⁸⁷.

Anadolu Osmanlı Demir Yolu Şirketinin yaptığı çalışmalarla ilgili Hazine-yi Hassa Nezaretine bilgi vermemesinden yararlanan D’Arcy imtiyaz talebini 1906’da gündeme getirdi. İngiliz Büyükelçiliği de D’Arcy’i destekledi⁹⁸⁸.

Bu dönemde henüz kurulmamış olan TMB’nin önde gelen isimlerinin de petrolle ilgilendiği göze çarpmaktadır. J.W. Whittall’ın petrol imtiyazı için başvuruda bulunduğu ancak olumlu sonuç alamadığı bilinmektedir.

1907 yılına gelindiğinde Hollanda sermayeli Royal Dutch ile İngiliz sermayeli Shell birleşmiştir. Şirketteki İngiliz katılımı %40’dır. Şirket birleşmesinin ardından İstanbul’da büro açmış ve başına da Gulbenkian geçmiştir⁹⁸⁹.

II. Meşrutiyet’in ilanı ise petropolitik adına önemli değişimleri ortaya çıkardı. İlk olarak Eylül 1908’deki irade ile Hazine-yi Hassa’nın petrol dâhil bir takım hakları

⁹⁸⁵ Uluğbay, ss. 59, 63; Hewins, ss. 67-70.

⁹⁸⁶ Uluğbay, ss. 71-72; Kent, Oil, 17; Ediger, ss. 250-251; Hewins, ss. 70-71; Stephen Hemsley Longrigg, **Oil in the Middle East, It’s Discovery and Development**, Oxford University Press, London, 1968, s.28.

⁹⁸⁷ Longrigg, ss.26-27; Kent, Oil, ss.18-20; Ediger, ss. 213-220; Hewins, s. 70; Okumuş, s. 105.

⁹⁸⁸ Uluğbay, ss. 78-80; Edward Mead Earle, “The Turkish Petroleum Company--A Study in Oleaginous Diplomacy”, **Political Science Quarterly**, Cilt: 39, Sayı: 2, 1924, (Petroleum), ss. 266-267.

⁹⁸⁹ Uluğbay, ss. 81- 82; Kent, Oil, ss. 21-22; Yergin, s.183.

ve imtiyazları Devlet Hazinesine devredildi⁹⁹⁰. İlaveten bundan sonra petrol arama ve işletme faaliyetleri için imtiyaz usulü yerine iltizam yoluyla işletme şeklinde ihale usulü uygulanacaktı. Padişah iradeleri ile iş yürümeyecek iltizamı Meclis-i Vükela belirleyecekti⁹⁹¹. Bu durum imtiyazların merkezileştirilmesi anlamına geliyordu. Petrol imtiyazlarının verilmesi konusunda Arap İzzet Paşa'nın kötü bir şöhreti vardı. Son düzenleme ile bu tip imtiyazlar onun yetkisinden çıkarılmıştı. D'Arcy ve Deutsche Bank Arap İzzet Paşa'nın çevresindekilerle görüşme halinde olduğundan bu durum ikisi için de kötü haberd⁹⁹².

Meşrutiyet'in ardından 1909'da D'Arcy'nin kontrolündeki Osmanlı Petrol Şirketi, Musul ve Bağdat petroleri için imtiyaz başvurusunu yaptı. II. Abdülhamit ise bu kararı değerlendirmeden tahttan indirildi. Yerine geçen V.Mehmet Reşat da Hazine-yi Hassa varlıklarını Hazine-i Maliyeye devretmeyi onayladı. Artık onay merci Meclis-i Vükela idi. D'Arcy'nin temsilcisi Babiali'ye dilekçe sunduysa da Bağdat demiryolu meselesinin çözülmesi gerekliliği ileri sürülerek imtiyazın İngiliz gruba verilmesine yanaşılmadı⁹⁹³.

%40'ı İngiliz olan Royal Dutch Shell grubu da bu süreçte Mezopotamya'da petrol arama ve petrol ithalatı ile uğraşmak istediklerini belirterek Maliye Nezaretine de başvurmuştu. Grup, petrol ayrıcalığının kendilerine verilmesi halinde her yıl belli bir miktar payı Osmanlı'ya ödeyeceklerini ve kârdan da pay vereceklerini belirtmişlerdi. Grup aynı zamanda İngiliz Hükûmetine de başvurmuş; ancak İngiliz Hükûmeti sermaye hâkimiyeti İngiliz olanlara destek vereceğini belirterek bu grubu desteklememiş dahası tekliflerinin kabul edilmemesi yönünde çaba harcamıştır⁹⁹⁴.

1909'da TMB'nin kurulması ile süreç yeni bir boyut kazanmıştır. Uluğbay, Cassel ve Gulbenkian'ın Bankanın kurulmasının ardından Osmanlı petrollerinin işletilmesi konusunda İngiliz ve Alman çıkarlarını uzlaştırmaya odaklandıklarını belirtir⁹⁹⁵.

Temmuz 1909'da Gulbenkian, Lane ve Deterding yetmiş beş yıllık petrol dağıtım ve ithalat tekeli için Osmanlı ile kârı %60'a %40 oranında paylaşan bir plan

⁹⁹⁰ Uluğbay, s.85; Kent, Oil, ss. 22; Black, ss. 129-131.

⁹⁹¹ Ediger, ss. 255-256.

⁹⁹² Conlin, Debt, s. 536.

⁹⁹³ Ediger, ss.256-259; Kocatürk, 1908-1910, ss. 266-272.

⁹⁹⁴ Uluğbay, ss. 97-98; Kent, Oil, ss. 24-25.

⁹⁹⁵ Uluğbay, s. 104.

yapmışlardı. Bu rejimin bütün tekeline benzer bir plandı. Cassel ise bu işe olumlu bakmamıştı. İngiliz Dışişleri ve Hariciye Nezareti de benzer şekilde plana karşı çıkmışlardı⁹⁹⁶.

Gulbenkian anılarında, Türkiye'deki bankacılık işinin Alman, Fransız ve İtalyan rakipler nedeniyle yeterince kârlı olmadığı fikrine yer vermiştir. Başlangıçta meslektaşları tarafından bu fikir paylaşılmamıştır. Gulbenkian'a göre Cassel, Lord Revelstoke, Faringdon önemli bankerlerdi; ancak ülke hakkında yeterince deneyimleri yoktu. Banka, Mezopotamya'da sulama kanalı, Bağdat tramvayı, elektrik şebekesi yapılması, İstanbul ve Bağdat'a belediye kredileri verilmesi gibi işlemlere girmişti. Bu işlemler Bankaya kâr sağlamış, İngiltere'nin itibarını arttırmıştı; fakat İngiliz sermayedarların Türkiye'de sadece bankacılık yapmanın yeterince kârlı olmayacağını görmeleri için zaman gerekmişti. Gulbenkian, Cassel ve beraberindekilerle yaptığı görüşmede Türkiye'de petrol imtiyazı ve tekeline yönelik planından bahsetmişti. Bu plan esasen II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde Frederick Lane ile birlikte Türk Hükûmetine sunulan plandı; ancak Almanların da itirazları nedeniyle sonuca ulaşamamıştı. Cassel, Alman İmparatoru ile ve yüksek finans çevresi ile yakındı. Kendisi petrol spekülasyonunda yer alma konusunda isteksiz olsa da Smith gerekli diyalogları yönetebilirdi. Gulbenkian'a göre Banka kurucularının petrol işine girerkenki amaçları ileride Bankaya avantaj sağlanmasıydı⁹⁹⁷.

Konuyla ilgili çalışmalar, haklı bir şekilde, TMB'nin petrol ile ilgisini Gulbenkian'a bağlamaktadır. Bununla birlikte Cassel'in farklı çıkarları uzlaştırmak amacıyla İngiliz kontrolünde bir İngiliz-Alman şirketi kurmayı tasarladığını belirtip, Türkiye Petrol Şirketi (TPŞ)'nin oluşumunda onu öne çıkartan çalışmalar da vardır. Bu görüşün çıkış noktası Cassel'in, Türk Hükûmetinin ve Deutsche Bankın güvenini sağlamış bir isim olmasıdır⁹⁹⁸; nitekim Cassel'in yarı Alman yarı İngiliz vatandaşı olması fırsat bilinerek Anadolu Demir Yolu Şirketi ve Deutsche Bank ile iletişime geçilmiştir. TMB ile Deutsche Bank arasında, Cassel'e ait olan Londra'daki Africa and Eastern Concessions Limited/ Afrika ve Doğu Ayrıcalıkları Limited Şirketinin petrol girişimlerinde bulunması amacıyla kullanılmasına ilişkin 1911 Ocak'ında anlaşmaya varıldı. Firmanın amacı Osmanlı topraklarında petrol imtiyazı almaktı.

⁹⁹⁶ Conlin, *Richest Man*, s. 90; *Debt*, s. 537.

⁹⁹⁷ Hewins, ss.73, 76; Black, ss. 128-129.

⁹⁹⁸ Bkz. Earle, *Petroleum*, ss. 267-268.

Türkiye Petrol Şirketi/ Turkish Petroleum Company'nin temeli olan bu şirketin Yönetim Kurulu Başkanı TMB Genel Müdürü Babington Smith idi⁹⁹⁹. Bu girişim İngiltere'de hoş karşılanmadı.

Gulbenkian'ın şirketteki rolü oldukça büyüktü. Ekim 1911 yılında Gulbenkian yeni petrol şirketinin nizamnamesini oluşturmakla meşgul olmuştu. Gwinner açısından da Gulbenkian, İTC'nin önem verdiği bir mali danışman olması ve Deterding ile ilişkileri açısından öneme sahipti¹⁰⁰⁰.

Donanma Bakanlığı İngiltere'nin başlıca savunma departmanıydı ve petrolün başlıca tüketicisiydi¹⁰⁰¹. Churchill'in 1911'de Donanma Bakanlığına gelmesi ve onun Fisher ile yakınlığı sonucu petrolün kömüre göre deniz ulaşımındaki avantajlarına yönelik çalışmalar artmıştı¹⁰⁰². Petrol Britanya'ya ABD ve Rusya'dan geliyordu. Çok az bir miktar ise Hollanda, Doğu Hint adaları ve Romanya'dan geliyordu. Meksika 1913'ten sonra Romanya'nın yerini almıştı. Meksika dışında tüm bu ülkeler İngiltere'nin kontrolü dışındaydı. Dünyanın en büyük petrol sahaları ABD, Rusya ve Hollanda hâkimiyetindeydi ve bu ülkeler yıllardır petrol fiyatlarını arttırıyorlardı. Bu nedenle İngiltere için petrol kaynaklarına sahip olmak ve bu kaynakların İngiliz şirketlerince yönetilmesi büyük önem taşıyor olmuştur. Dolayısıyla İran ve Mezopotamya sahası İngiltere için oldukça önem taşıyordu.

William Knox D'Arcy, İngiliz Hükûmetinin korumasına sahipti. İngiliz Hükûmeti bunun nedeni olarak D'Arcy'nin bu alana ilk giren kişi olmasını göstermekteydi. İngiliz korumasının D'Arcy üzerinde olmasının diğer bir önemli sebebi ise onun İran'da, İngiltere'nin o ülkedeki önemli bir ekonomik girişimi haline gelen petrol bağlantısını kurmasıydı. En önemli rakibi Royal Dutch Shell ise % 40 oranında İngiliz'di. Şirkette Alman etkisi yoğundu¹⁰⁰³.

27 Temmuz 1912'de İstanbul Konsolosluğundan Marling, Dışişlerini TMB yöneticilerinden Hugo Baring'in kendilerine TMB'nin Deutsche Bank ile birlikte Musul ve yakın vilayetlerde petrol arama işine giriştiğine yönelik bilgi verdiği konusunda uyardı. Konsolosluk Smith'in Dışişlerini konuyla ilgili bilgilendirdiğini düşünmüştü. Bununla birlikte Dışişleri ile Smith arasında ileride görüleceği üzere bazı

⁹⁹⁹ Ediger, s. 304; Hewins, ss. 74-75; Uluğbay, s.113.

¹⁰⁰⁰ Conlin, Richest Man, ss. 91-93.

¹⁰⁰¹ Kent, Bank, s.386.

¹⁰⁰² Yergin, ss. 150-152.

¹⁰⁰³ Kent, Oil, ss.4, 6.

haberleşme eksiklikleri oldu ve ancak Ağustos sonunda Dışişleri konuyla ilgili Smith'den bilgi istedi. Smith oluşumu TMB ve onunla bağlantılı İngiliz girişimcilerin %50 hissesinin olduğu, % 25 Asiatic Petroleum Company ve % 25 Deutsche Banktan oluşan bir şirket olarak tanımlamıştı. Aynı zamanda Dışişlerinden destek istemişti. Dışişleri D'Arcy grubuna konuyla ilgili görüş sorduğunda oldukça şiddetli bir muhalefet ile karşılaştı. APOC'un¹⁰⁰⁴ yöneticisi Greenway İran petrol girişimini ve bu girişime Donanma Bakanlığının ısrarı ile soyunduğunu hatırlattı. Petrol fiyatlarındaki olası fiyat rekabetine işaret etti. Mezopotamya'daki petrol imtiyazını yalnızca İngiliz sermayesinden oluşan D'Arcy'e ait APOC grubunun elde etmesi demek İngiliz donanması için ucuz yakıt demekti. Dolayısıyla bu yeni kurulacak karma sermayeye sahip şirket İngiliz Hükûmeti için riskliydi. Greenway APOC'un desteklenmesini istemişti¹⁰⁰⁵.

İngiliz Dışişlerine göre iki seçenek vardı. Ya İngiltere TPŞ'e karşı çıkacak ve Türk Hükûmetini imtiyazın D'Arcy'e verilmesine ikna edecek ya da TMB grubu ikna edilecek Shell grubu çıkartılarak APOC ile devam edilecekti. Bunun üzerine İstanbul Büyükelçiliğinden Marling'e Babıali'nin TPŞ'e imtiyaz vermesi olasılığı soruldu. Marling'e göre yeni grubun imtiyazı elde etme ihtimali yüksekti. Ona göre Almanlarla yapılan bu finans birliği rahatsız ediciydi. Cassel'in ilişkisini kesmek gerekti; nitekim onun bankası İttihat ve Terakki ile onaylanmayan bir ilişki içindeydi. Aynı süreçte Donanma Bakanlığına da fikir soruldu. Donanma Bakanlığı, Mezopotamya'daki geniş petrol yataklarını kontrol etmek için rekabet içindeki gruplardan oluşan bir yabancı şirketin desteklenmesine İngiliz Hükûmeti gibi sıcak bakmamıştı¹⁰⁰⁶. İngiltere böyle bir adımın Fransızlarla çalışmaya engel olacağına kanaat getirmişti. İlaveten İngiltere'nin Osmanlı'daki tek finans kurumu bir "düşman kampına" dönüşebilirdi. Ağustos ayında şirket ilk kurulduğunda E.Whittall şirketin sermayesinin % 75'inin İngiliz olduğunu belirtmişti. Dışişleri ise bu bilginin doğruluğundan şüphe etmişti ve Konsolosluk bu şirketi bir Alman şirketi olarak addetmişti¹⁰⁰⁷.

¹⁰⁰⁴ Anglo-Persian Oil Company. D'Arcy tarafından 2,000,000 sterlin sermaye ile 19 Nisan 1909'da kurulmuştur. APOC aynı zamanda British Petroleum Company'nin (BP) temelidir. Bkz. Ediger, ss. 281-282.

¹⁰⁰⁵ Uluğbay, ss. 141-142; Kent, Oil, ss. 34-35.

¹⁰⁰⁶ Black, ss.139-140; Kent, Oil, s. 36.

¹⁰⁰⁷ Heller, ss. 287-288.

Greenway'in argümanları 28 Eylül 1912'de Babington Smith'e açıklandı ve bu koşullarda girişimlerinin desteklenmeyeceği bildirildi. Smith, İngiliz tarafını anladığını bununla birlikte ortakları ile oldukça ilerleme kaydettiklerini, geri dönülemeyeceğini bildirdi. Smith görüşmeler başladığından beri İstanbul'daki konsolosu şirketin oluşumu ve amaçları ile ilgili bilgilendirdiğini belirtmiş ve Hükûmetin onları desteklemeyeceklerini daha erken söyleyebilecekleri konusunda yakınmıştı. Smith, şirkette İngiliz hisselerinin ağırlıklı olduğunu ve Osmanlı ile ilişkilerinde çok başarılı olabileceklerini belirtmişti. Smith bu sefer de şirketin gerek duyulması durumunda Musul ve Bağdat dışındaki Osmanlı'ya ait petrol sahalarında araştırmada bulunmak adına İngiliz Dışişlerinin desteğinin alınıp alınamayacağını sordu. Dışişleri ise şirketin kuruluşu sırasında kendilerine yeterince bilgi verilmediğini düşünmekteydi. Bu birliktelik kendileri için sürpriz olmuştu. Musul ve Bağdat dışındaki petrol sahasında destek sorusuna gelince Dışişleri, ikiden fazla İngiliz şirketinin imtiyaza katılması durumunda tarafsız bir tutum takınacaklarını belirtti. Büyükelçi Louis Mallet'e göre İngiliz donanmasının geleceği açısından APOC'a tam destek verilmeliydi. Mali destek de buna dâhildi. Grey ve Nicolson'da aynı fikirdelerdi¹⁰⁰⁸.

İngiltere'den destek görülmeceği kati görünmekle birlikte şirket bir ileri aşamaya giderek 25 Eylül 1912'de Londra'da gerçekleştirilen hisse sahiplerinin olağanüstü toplantısında Türkiye Petrol Şirketi/ Turkish Petroleum Company ismini alarak resmen kuruldu. Babington Smith yine Yönetim Kurulu Başkanıydı. Şirketin merkezi de Banka gibi "50 Cornhill, Londra"daydı. Şirket 1'er sterlin kıymetinde 80,000 hisseye bölünmüştü. Hisseler A,B ve C grubu hisseleri olmak üzere üç gruptan oluşmaktaydı. A Grup hisseler, ilk 40,000'lik bölümden oluşmaktaydı. Kontrolü yönetimdeki dört direktöre aitti. B Grup hisseler ve C Grup hisseler 20,000'lik bölümlerden oluşmaktaydı ve her biri iki direktör tarafından yönetilmekteydi.

23 Ekim 1912'de Londra'daki merkezde Deutsche Bank ile TMB grubu arasında anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile 60,001-80,000 seri numaralı C Grubu hisseleri Deutsche Banka tahsis edildi. Bunun karşılığında Deutsche Bank TPŞ'e, Bağdat Demir Yolu Şirketinin Mezopotamya petrollerinde sahip olduğu hakları karşılıksız devretti. İlk 60,000 hisseden şirket olarak TMB'a ve bireysel olarak

¹⁰⁰⁸ Kent, Oil, ss. 36-37.

Cassel'e 28,000 hisse tahsis edilmişti. TMB'nın başkanı olduğundan dolayı Cassel'e iki oy hakkı tanınmıştı. Geriye kalan 32,000 hisse Gulbenkian'a aitti. Şirketin bu ilk aşamasında Gulbenkian %40 paya sahipti¹⁰⁰⁹.

TPŞ'nin kuruluş nizamnamesinde şirketin amaçları yer almıştı. Şirket herhangi bir saha için kişi veya kişilerle ticaret, tarım, madencilik alanlarında görüşmelerde bulunabilir, ayrıcalık temin edebilir, anlaşma yapabilirdi. İngiltere'de ya da başka bir ülkede başka bir şirketle ortaklık tesis edebilirdi. Şirket, maden keşfinde bulunma, komisyon alma satma haklarına sahipti. Petrol sondajı ve maden araması yapabilirdi. Mal ve yolcu taşıyacak birimler kurabilirdi. Şirketteki üyelerin sayısı elli ile sınırlıydı. İlaveten Nizamnamede hisselerin paylaşılması, yeni çıkartılacak hisseler, tahvillerin ödenme biçimi, personel ve idarecilerin sorumlulukları da vardı.

TPŞ'nin kurulmasının ardından TMB yayınladığı bildiride Şirketin Türkiye'de petrol üretmeyeceğini ve işlemeyeceğini açıklamıştı. Petrol çıkartılması ve işletilmesi durumunda ise bölgede petrol çıkartan şirketlerin fiyatlarının esas alınacağını ilan etmişti¹⁰¹⁰. Gulbenkian, şirkette Fransızların da yer almasını istese de bu gerçekleşmemişti. Bunun yerine yine Gulbenkian'ın ortaya koyduğu planla Royal Dutch Shell TPŞ'e ortak olmuştu. Gulbenkian, 32,000 hisseden 20,000'ini yani %25'ini Royal Dutch Shell'e satmıştı¹⁰¹¹.

Tablo 11: TPŞ Sermaye Dağılımı

Katılımcı:	Yüzde:	Hisse:
Deutsche Bank ve Anadolu Demir Yolu şirketi	% 25	20,000 sterlin
Türkiye Milli Bankası	% 35 (TMB %20 + Cassel %15)	28,000 sterlin
Gulbenkian	% 15	12,000 sterlin
Royal Dutch Shell grubun pazarlama kuruluşu Asiatic Petroleum Company	% 25	20,000 sterlin

Kaynak: Uluğbay, ss. 113-114; Conlin, Debt, s. 537; Okumuş, s. 126; Hewins, s. 77.

¹⁰⁰⁹ Ediger, ss. 304-305; Black, ss. 140-141; Hewins, s. 75.

¹⁰¹⁰ Okumuş, ss. 119-120, 125.

¹⁰¹¹ Ediger, ss. 305-306; Okumuş, s. 126; Black, s. 142; Longrigg, s. 30; Hewins, s.77.

TPŞ, Almanya'nın petrol ayrıcalığını; Shell'in pazar, keşif ve inceleme becerisini; TMB ve Deutsche Bankın maddi donanımını ve Gulbenkian'ın politik ilişkilerini elde etmeyi başarmıştı. Dahası TPŞ hisse sahipleri Mezopotamya'da TPŞ haricinde petrol inceleme, rafine etme, dağıtma işlerine girmeyeceklerini taahhüt etmekteydi¹⁰¹².

İngiliz Dışışleri tavrını hemen ortaya koymuştu ve Hariciye Nezaretine verdiği bildiride Bağdat-Musul vilayetlerindeki petrol imtiyazının D'Arcy'e verileceğini ümit ettiklerini bildirmişti¹⁰¹³.

Şirketin kurulması ardından 1913'de İngiliz Dışışlerine, İstanbul Büyükelçisinden ve D'Arcy'nin temsilcisinden gelen bilgiler TPŞ'nin durumunun güçlenmekte olduğu yönündeydi. Bu gücün nedeni olarak da İttihat ve Terakki içinde Almanlara yakınlık duyulması ve yine TMB içinde İttihatçı isimlerin ya da bu isimlere yakın isimlerin yer alması gösterilmekteydi. Bu süreçte Osmanlı Almanya'ya nispeten daha yakın bir politika izlemeye başlamıştı. Süren Balkan Savaşlarında İngiliz kamuoyunun Balkan Devletleri lehine takındığı tutum bunu perçinlemekteydi.

17 Şubat 1913'de Greenway, İngiliz Dışışlerine Whittall'in TPŞ adına Mezopotamya imtiyazı için Vekâlete başvuruda bulunduğunu belirtmişti. TPŞ, pek çok kez başvuruda bulunup çeşitli bölgeler için arama izni istemişti. Bunlar arasında Musul ve Tikrit'te vardı. Durumdan endişe eden D'Arcy grubu Dışışlerine ve İstanbul'daki Büyükelçiliğe başvurarak Osmanlı Hükûmetine politik baskının arttırılmasını istedi. İngiliz Dışışleri de Anadolu Osmanlı Demir Yolu Şirketinin 1904'de elde ettiği petrol haklarını TPŞ'ye devretmesine yönelik 23 Ekim 1912 tarihli taahhüdün içeriğini öğrenme çabasıındaydı. Bu yükümlülük hemen bir devirden ziyade ileride bu hakkın devredilebileceği vaadine yönelikti¹⁰¹⁴.

TPŞ, Türk Hükûmeti ile görüşmelerinde olumlu sonuç alamayacaktı. Musul'dan Tikrit'e uzanan alanda arama izni için başvurusunda reddedileceklerdi. Gösterilen sebep, Bağdat Demir Yolu Kumpanyasından önce bu petrol kaynaklarının Hazine-yi Hassa'ya bırakılmasıydı. Ne Demir Yolu Kumpanyasına ne de başka bir

¹⁰¹² Black, s. 142.

¹⁰¹³ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 360-361.

¹⁰¹⁴ Uluğbay, ss. 149-150; Kent, Oil, ss. 49-50, 227. Whittall, Anadolu Demir Yolu Şirketinin 1904 anlaşmasından doğan hakkını kesin addederken Smith bunun biraz belirsiz olduğu fikrine sahipti. Bkz. Kent, Oil, s. 53.

şirkete arama izni verilmeyecekti. TPŞ de düşünüldüğü kadar iddialı olamamıştı¹⁰¹⁵. Bununla birlikte pes etmedi; çünkü D’Arcy’nin durumu da TPŞ’den daha güçlü değildi.

Şevket Paşa, Büyükelçi Lowther’a tarafların uzlaşmadığı durumda hiçbir tarafın kazanamayacağını ve D’Arcy’e 1909’da herhangi bir söz verilmediğini belirtmişti. Bu süreçte yeni kurulan şirkette İngiltere’ye çoğunluk hissesi verilmesi için çaba sarfedilmekteydi. Lowther’a göre ise petrol sahaları bölünmeliydi. Musul vilayeti Almanlara ve Bağdat vilayeti İngiliz gruba verilmeliydi. Lowther, Şevket Paşa’ya Bağdat demir yolu anlaşmasının yirmi ikinci maddesinin Almanlara maden konusunda ayrıcalık vb.vermediğini belirtmişti¹⁰¹⁶. Büyükelçi Lowther’ın İngiliz Dışişlerine karşı ifadesi daha farklıydı. Ona göre D’Arcy’nin desteklenecek bir yeri yoktu. Almanların ise 1903 anlaşması dolayısıyla yasal hakları vardı. D’Arcy’nin 1909 yılındaki imtiyazı ise imzalanmamıştı¹⁰¹⁷.

Lowther, Osmanlı idarecileri ile konuştuğunda da benzer yanıtlar almıştı. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, D’Arcy’nin 1909 başvurusuna ilişkin bir kayıt olmadığını söylemişti. Her durumda Hazine-yi Hassa varlığının Maliyeye devri imtiyazı boşa çıkarmaktaydı. Lowther’a göre D’Arcy’e imtiyaz verilse bile en önemli alanlar Bağdat demir yolu imtiyazı nedeniyle TPŞ grubunun elinde kalıyordu. Mahmut Şevket Paşa, sorunun bir an önce çözülmesinden, şirketlerin bir araya gelmesinden yana olduğunu belirtmişti¹⁰¹⁸.

Bu süreçte 1910’dan beri devam etmekte olan gümrük vergilerinin arttırılmasına ilişkin görüşmelerde İngiltere, 1913 Mayıs’ında Hakkı Paşa’ya gümrük artışının Mezopotamya’daki petrol kuyularının işletilmesinin İngiltere’ye verilmesi koşulunu yinelemişti¹⁰¹⁹.

Hakkı Paşa, 11 Haziran 1913’de A.Parker¹⁰²⁰ ile görüşmüştü. Hakkı Paşa, Fransa ve Almanya tarafından verilen avansa Cassel’in katılmamasına üzüldüğünü ve

¹⁰¹⁵ Kent, Oil, s. 53.

¹⁰¹⁶ Heller, ss. 289-290.

¹⁰¹⁷ Black, ss. 142-143.

¹⁰¹⁸ Kent, Oil, ss. 50-52.

¹⁰¹⁹ Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, s.125; Bayur, Cilt: II, Kısım: III, s. 361; Uluğbay, s. 157; Kent, Oil, s.57.

¹⁰²⁰ Alwyn Parker (1877-1951). 1900’de St. Petersburg ataşesi olarak görev yaptı. Basra Körfezi, Bağdat demir yolu ve Mezopotamya’da Dışişleri uzmanlığı görevini yürüttü. 1914-1917 arası Kaçakçılık Departmanının başı idi. 1919’da Paris Barış Konferansında görevlendirilmişti. Aynı yıl Hardinge’nin özel kalemi görevinde bulundu. 1919-1947 arası Lloyds Bankın müdürlüğünü yaptı. Bkz. Heller, s. 501.

bunun TMB'nin büyük borçlanmalara da katılmayacağını bir göstergesi olmayacağını ümit ettiğini; nitekim bu durumun İstanbul'da büyük bir hayal kırıklığı anlamına geleceğini Parker'a bildirmiştir.

Hakkı Paşa ile Parker arasındaki görüşmede Mezopotamya petrolü de konu olmuştur. Hakkı Paşa'ya göre TMB ve D'Arcy aralarında anlaşmaya varmalıydı. Aksi durumda Osmanlı Hükûmeti ayrıcalığı askıya alacaktı. Hakkı Paşa iki grubu da gücendirmemekten yanaydı. TMB, 1903 sözleşmesi uyarınca Bağdat Demir Yolu Şirketine tanınan hattın 20'şer kilometrelik alanında maden ve petrol arama hakkını elde etmişti. TMB grubuna Almanlar da dâhildi ve Osmanlı Hükûmeti imtiyazı D'Arcy grubuna verirse Almanlardan tepki alacaktır¹⁰²¹.

Hakkı Paşa, TMB'nin 1903 sözleşmesi uyarınca hattın geçtiği 20'şer kilometrelik şerit üzerinde maden ve petrol arama hakkını tartışmasız aldığını yani hattın 100 kilometrelik bölümünün petrollü alandan geçmesi durumunda TMB'nin 4,000 kilometre karelik bir alanda petrol hakkına sahip olacağını belirtmişti. Hakkı Paşa TMB grubunun, Anadolu Osmanlı Demir Yolu Şirketine 1904 petrol anlaşması dolayısıyla verilen hakların da mirasçısı olduğunu belirtmişti. Hakkı Paşa, D'Arcy grubuna ise benzer bir hak verilmediğini, sadece Kamil Paşa tarafından yetkisi dışında bir söz verildiğini belirtmiştir. İngiliz tarafının 1903 anlaşmasının geçerliliğine itirazları yoktu; fakat L. Mallet ile A. Parker D'Arcy konusunda Hakkı Paşa'ya katılmamaktadırlar. Parker, TMB grubunun hakkının Osmanlı yönetimince tanındığını tespit etmiştir. Bu anlamda iki grubun anlaşması kaçınılmazdır¹⁰²².

Lowther ile Osmanlı yönetimi arasında D'Arcy'nin desteklenmesi konusundaki görüşmelerin tıkanmasının ardından tek seçenek TPŞ çatısı altında birleşmek kalıyordu. Aslında birleşme Eylül 1912'den beri gündemdeydi. TPŞ de D'Arcy de birleşmeyi reddetmemişti. Bununla birlikte ikisi de idare, sermaye ve teknik konularda üstünlüğe sahip olmayı istemekteydiler¹⁰²³. Uzlaşmayı sağlamak adına APOC'dan Greenway ile TPŞ'den Babington Smith Ticaret Odası aracılığı ile 5 Haziran 1913'te toplantıya davet edildi. Toplantının sonuçlanması on ayı bulacaktı. Söz konusu iki şirketin başkanı dışında görüşmelerde Ticaret, Donanma ve

¹⁰²¹ Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, ss. 151-152; Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 361-362; Uluğbay, ss. 159-160.

¹⁰²² Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, s. 154; Uluğbay, ss. 160-161.

¹⁰²³ Kent, Oil, s. 57.

Dışışlerinden de birer görevli bulunmuştu. Toplantıda, gruplardaki sermaye dağılımı, yönetim kurulu üyeleri, ülkelerin sermayedeki payları gibi konular görüşülecekti¹⁰²⁴.

Smith, bu süreç boyunca Dışışlerinin desteğini alamaması yüzünden kırıyordu. Bu kırınlığını 11 Haziran tarihinde Dışışlerine bir mektup göndererek belirtmişti. Smith mektubunda Bankanın Dışışlerinin güçlü teşviki ile tesis edildiğini ve İngiliz Hükûmeti tarafından bu kurumun başkanlığına gelmesi yönünde kendisine ısrar edildiğini belirtmişti. İngiltere'nin gayesi bayındırlık ve endüstriye ilişkin projelerle, ülkenin doğal kaynaklarından yararlanma ve geliştirme yoluyla Osmanlı ülkesinde İngiliz etkisini, prestijini, ticaretini arttırmaktı. Bu konuda başarılı olunması Türkiye'deki şartlarla da doğrudan ilgiliydi ve bu konuda başarı sağlanamamıştı. Smith'e göre Bankanın başarılı olmasında önemli bir şart vardı. O da İngiliz Hükûmetinin güveni ve desteğiydi. Smith, işe başladıklarında bu desteği görececeklerini sandıklarını ama yanıldıklarını belirtmekteydi. Smith, Mezopotamya imtiyazı dâhil pek çok örneklendirme ile destekten yoksun kaldıklarını ortaya koymaktaydı. Smith, grubun İngiliz kontrolünde olduğunu, İngiliz Konsolosluğunu sürekli olarak bilgilendirildiğini ve Dışışlerinin tutumunun olumsuz olduğuna dair hiçbir izlenim edinmediğini belirtmekteydi. Smith, son anda İngiliz Hükûmetinin başka bir grubu desteklediğini öğrenmişti. Dışışleri iki grubun birleşmesini önermişti; ancak görüşmeler başladığında İngiliz Konsolosluğu kendi grubu aleyhine ve diğer grup lehine çalışmaya başlamıştı. Smith, TMB'nin İngiliz Dışışleri ve İngiltere'nin İstanbul Konsolosluğu tarafından yalnızca 'İngiliz olmayan' bir kurum değil ilaveten 'İngiliz çıkarlarına düşman' addedildiğini öğrenmişti. Smith, son olarak yeterince başarılı olamadıkları banka işinden alınmasını istiyordu.

Grey, Smith'e verdiği cevapta TMB'nin Osmanlı'daki işlemlerini sonlandırmasına üzüleceğini belirtmişti. Ayrıca Ticaret Bakanlığının Greenway'i anlaşmaya varmak için ikna etmeye çalıştığını eklemişti. Elçi Lowther ise 1912 Temmuz'undan önce TMB grubu ile Mezopotamya petrolüne ilişkin görüşüğünü yalanlamıştı¹⁰²⁵.

14 Haziran 1913'de Parker, Sir H. Babington-Smith'le Türkiye Petrol Şirketindeki hisseler, Bağdat demir yolu ve nehir taşımacılığı hakkında görüşme şansı

¹⁰²⁴ Uluğbay, s.158; Kent, Oil, s.60.

¹⁰²⁵ Kent, Oil, ss. 63-64.

yakalamıştı. Bu üç konu da birbiri ile yakından ilgiliydi. Görüşmesinin ayrıntılarına Dışişlerine sunduğu raporda yer verdi. Alwyn Parker Dışişleri kâtiplerindendir. Aynı zamanda Türk Masasının kıdemli isimlerindendir. Bu anlamda onun raporları önem taşımaktadır.

Parker, TMB'nin Mezopotamya'daki petrolle ilgili olarak Shell ile anlaşmadan önce mevcut durumla ilgili yeterince bilgi toplamadığını ve konuyla ilgilenen başka tarafların olup olmadığını görmek için gerekli adımları atmadığını belirtmişti. Babington Smith ise Parker'a, geçen sonbahardan önce, yaklaşık iki yıl boyunca D'Arcy'nin İstanbul'da hiçbir adamının olmadığını ve bu yüzden kendisinin D'Arcy'nin konuyla ilgilendiğini düşünmek için bir sebebi olmadığını söylemişti. Smith, daha sonra Parker'a Lowther'la konuşmalarında sürekli durumu değerlendirdiğini ve yapılanlarla ilgili kendisini bilgilendirdiğini belirtmişti. Sözlerine gizli kalması şartıyla şunu da eklemişti: Lowther ile konuşmalarında Babington Smith ne zaman asıl meseleye gelecek olsa Lowther, alakasız sözler söylemişti. Smith, Lowther'ın diyalogun önemini kavrayamamış olduğu kanaatindeydi. Sir H. Babington Smith'in varabildiği tek sonuç Lowther'in anlaşılamayan bir sebepten dolayı Dışişleri Bakanlığının olan bitenden haberdar olması için Grey'e bildirimde bulunamamış olmasıydı. Banka, İngiliz Hükûmetine sadık kalmak amacındaydı ve olan bitenden haberlerinin olmasını istiyordu; ancak bu tavırlarına karşılık olarak aynı güven veren davranışı görememişlerdi. Öyle değilse bile Bankanın edindiği izlenim buydu.

Bu görüşmede Bağdat demir yolundan da bahsedildi. Parker, Sir H. Babington-Smith'e Bağdat demir yolu ile ilgili yakınmalarından hoşnut olmadığını belirtmişti. Smith'e, hattın güneyindeki kontrolü elde tutma konusundaki bütün iddiaları terk ettiklerini söylemişti. Parker, Gwinner'in Londra para borsasına ulaşmak istemesini aşikâr olarak değerlendirmişti. O dönem devam eden görüşmelerinin amacı İngiliz Hükûmetinin Bağdat demir yolu muhalefeti sonlandırmasını sağlamaktı, bu ancak hattın son noktasının Basra olması gibi belirli koşulların sağlanması halinde gerçekleşebilirdi. Parker'a göre İngiliz Hükûmeti Bağdat demir yoluna karşı muhalefeti sonlandırdığında, İngiliz yatırımcılarının da vatanseverlik hislerinden dolayı demir yoluna yatırım yapmamaları için bir sebep kalmayacaktır. Piyasa yeni meselelere boğulduğunda Gwinner'dan ekonomik yardım sözlerini almak için şartlar şimdikinden çok daha elverişli olacaktı. TMB, bu işi üstlenecek olursa, lokomotif ve

vagonların ve demir yolunun büyük parçalarının İngiltere’den sipariş edilmesini şart koşabilirdi. Babington Smith Türkiye’deki durum dolayısıyla Bağdat demir yolunun yatırımcılar için çok daha az çekici hale geldiğini söyledi; ancak bu yine ilgili güçlerin Türkiye’de etkin bir ekonomik kontrol sağlamasına bağlıydı.

TMB bu dönemde nehir imtiyazı içinde de yer almak istemekteydi. Yukarıda açıklandığı üzere Doğu Nehirleri Taşımacılık Şirketi/Societe des Transports Fluviaux en Orient içinde yer almıştı. İngiliz Hükûmeti, nehir imtiyazı üzerinde Bağdat demir yoluna karşı muhalefetini sonlandırmanın bir şartı olarak ısrar etmekteydi. TMB’a Bağdat demir yolu üzerindeki İngiliz hisselerinin sözü verilmişti. Bu nedenle TMB, nehir meselesinin çözümünde kendisinin öncü rol alması gerektiği fikrini savunuyordu. Parker ise buna katılmamıştı.

Parker’a göre İngiliz Hükûmetinin demir yoluna olan muhalefetinin sona ermesi İngiliz katılımını engellemez, aksine kolaylaştırırdı. İkinci olarak, demir yoluna bir bankanın müdahalesinin gerçekten gerekli olup olmadığı konusunda şüpheleri olduğunu dile getirmişti. Nehir meselesine ilgi gösteren birçok firma arasında TMB’ın gözden kaçtığını Parker kabul etmekteydi; ancak ona göre Lord Inchcape ve İngiliz Hindistan Şirketi (British India Company), seçilmesi gereken doğru imtiyaz sahipleri idi.

Babington Smith “Sorunu Lord Inchcape ile tartışmaya geldiğimde, Ticaret Kurulu ile olan görüşmeler sonucunda kendisinin, Hükûmet’in Türkiye Milli Bankasının bu işte rol almasını hiç istemediği izlenimini aldığını gördüm” demişti. Parker’a göre burada bir yanlış anlama vardı. Yeni sefer imtiyazını düzenlemek son derece zordu. İki noktayı netleştirmek çok önemliydi; birincisi kontrolün imtiyaz sahibi Inchcape’in elinden çıkmaması, ikincisi Lyrnch’in sefer öncüsü olarak taleplerinin tanınması. Sorun TMB’ı bu iki arzuyla uzlaştırmaktı.

Parker, ne olursa olsun Inchcape’in etkili olan isim olacağından bahsetmekteydi. TMB’ın imtiyaza katılması durumunda, bir Türk kurumu olarak, Türklerle yapılan bir düzenleme ile Türk hissesinin büyük bir kısmını (%50) ve İngiliz hissesinin belirli bir kısmını alması teklif edilebilirdi. Böylelikle Bankanın payı Lord Inchcape’i bile geçebilirdi. Eğer düzenlemelerde Şirketin İngiliz hisselerini temsil eden yöneticilerinin blok halinde oy kullanmasını öngören bir madde olursa Lord Inchcape hâlâ kontrolünü sürdürebilirdi. Başkan her zaman karar oyuna sahip bir

İngiliz olacağından; Lord Inchcape veya onun aday gösterdiği biri bütün kuruluş üzerinde kontrol sahibi olacaktı.

Parker'a göre açıkça görülüyordu ki Türk ekonomisine ilişkin olarak TMB, İngiliz Hükûmetine karşı Deutsche Bankın Alman Hükûmetine karşı takındığı tavrı takınmak istemişti. Parker'a göre TMB'ın tepkili olmasının en önemli sebebi bu meselede, daha öncekilerde olduğu gibi, kendilerine danışılmamasıydı. Ona göre Deutsche Bank, Alman Hükûmetinin ekonominin politikayla dünyanın diğer her yerinden daha iç içe olduğu Türkiye'de, önemli imtiyazlar almak için kullandığı ana araç idi.

Anlaşılan o ki Smith, yanlış grup ile iş birliği yaptıklarından çok geç haberdar olmuştu. Mezopotamya petrolüne ilişkin Babington Smith, İstanbul'daki Büyükelçiliği amaçları ile ilgili olarak sürekli haberdar etmişti ve ona göre Dışişleri Bakanlığının önerilen kombinasyon ile ilgili negatif bir tavır sergileyeceğini düşündürecek bir sebep yoktu. Smith, son dakikada Dışişleri Bakanlığının çoktan başka bir grubu destekleme sözü vermiş olduğunu öğrendiklerini belirtecekti. Parker, Marling'in Hugo Baring'in kendisini TMB'ın bir grup oluşturma çabasında olduğu konusunda Ağustos 1912'de bilgilendirdiğini hatırlatmaktaydı. Her halükarda İstanbul'daki Büyükelçiliğin önceden desteklemiş olan D'Arcy'nin iddialarını bildiğini vurgulamıştı.

Smith, ne Bağdat demir yolundan ne petrol şirketinden ne de nehir imtiyazından aradığı desteği bulamamıştı. Bu dönemde Dışişleri Bakanlığının ya da Büyükelçiliğin TMB'ı tamamıyla İngiliz karakterde addetmedikleri iddiaları vardı. Parker'a göre bu iddiaların bir dayanağı yoktu. Smith, bu konuda yapılan açıklamaların abartılmış olduğunu kabul ediyordu; yine de eğer Hükûmetin Bankaya karşı yaklaşımı bunların yanlışlığını gösterecek şekilde olsaydı bu tür açıklamaların hiç yapılamayacağını belirtiyordu.

Parker, Sir H. Babington Smith'in petrol şirketinde girişimde bulunmadan önce İngiliz Hükûmetinin görüşlerini kesinleştirmek için uygun adımları atmadığını belirtir. Smith'in iddiası ise kendisinin Büyükelçiliği sürekli bilgilendirdiği; ancak onların raporlamayı yapamadığı yönündedir. Bu aşamada TMB'a karşı düşmanca bir tavır takındığını Parker düşünmemektedir.

Parker İngiltere'nin, Türkiye'nin Asya'daki dağılmasını önlemek istiyorsa diğer Avrupa Güçleri ile birlikte ekonomik yardımda bulunmalarının kesinlikle gerekli olduğuna inanmaktadır. Türkiye Milli Bankasının Türkiye'deki varlığının bunu etkin bir şekilde gerçekleştirmek için olmazsa olmaz olduğunu düşünmektedir. Bu Banka en yüksek seviyedeki bir İngiliz finansör grubunu temsil etmektedir. Babington Smith, hem Düyûn-u Umumiye'nin İngiltere temsilcisi olarak verdiği hizmetlerden hem de Türkiye'de yaşıyor olmasından dolayı Türk ekonomisi hakkında benzersiz bir bilgiye sahiptir ayrıca Türkiye'yi ekonomik olarak ayakları üzerine nasıl ve hangi korumalar altında kaldırabilecekleri konusunda İngiliz Hükûmetine kullanışlı bilgiler sağlayabileceği görüşündedir. Bundan dolayıdır ki Parker'a göre, TMB'nin Türkiye'de kalmasını sağlayabilmek adına güçlü bir savunma zeminine sahiptirler.

Smith'in izlenimi, gelecekte Türkiye'nin ekonomik gelişiminden adil bir pay alabilmenin tek yolunun Almanya ile işbirliği yapmak olduğu yönündedir: Fransa'nın Türkiye'deki bütün derdi mali tekelini sürdürmek ve ekonomi üzerinden kamu sözleşmeleri ve imtiyazlarını kontrol altında tutmaktır. Türkiye'deki bankaların gücü öyle bir durumdadır ki sanayi ve müteahhitlik düzenlemelerinde kendi vatandaşlarına özel muamele sağlayabilirler.

Bu nedenlerden İngiltere'nin TMB'ı hangi noktaya kadar destekleyeceği ve desteğin Bankayı Türkiye'de çalışmaya devam etmeye ikna edip edemeyeceğini görmek, hem Türkiye'deki ekonomik kontrol hem de diğer yönlerden büyük önem arz etmektedir¹⁰²⁶.

Durumu değerlendiren Dışişleri Türkiye'deki ekonomik şartların yetersiz olduğuna inanması durumunda TMB'nin bu ülkede kalmak adına zorlanamayacağına kanaat getirdi. Bununla birlikte Babington Smith ile Dışişleri arasında yapılan görüşmeler sonucunda, Bankanın kısmen diğer şirketlerle ilişkisi yüzünden Mezopotamya'daki imtiyazını terk etmemesi ortaya ayıldı. TMB'nin TPŞ dışındaki faaliyetlerini sonlandırma kararı alındı. Taraflar arasında 27 Haziran 1913 tarihinde bu durum onaylandı¹⁰²⁷.

İngiliz Dışişleri Smith'in kendilerini şirketin kurulması ile ilgili önceden bilgilendirmediğini; Smith Dışişlerinin kendisini APOC'u desteklediği konusunda

¹⁰²⁶ PRO. FO. 881/10259X.

¹⁰²⁷ Uluğbay, ss. 161-162; Kent, Oil, s.65.

önceden bilgilendirmediğini iddia ederken Deutsche Bank grubu da TPŞ'nin İngiliz Hükûmetinin desteğinden yoksun olduğunu çok geç öğrendiğini iddia edecekti¹⁰²⁸. Bundan sonra bir ileri aşamaya geçildi ve İngiliz-Alman Hükûmetleri arasında görüşmeler başladı. Parker, Almanya'nın Londra Büyükelçisi Müsteşarı ile de görüşmüştü. Müsteşar, bir yıl kadar önce kendilerinin Gwinner'dan Mezopotamya petroleri konusunda İngiltere ve Almanya çıkarlarını birleştirmesini istediklerini, bu konuda anlaşma yapıldığını; ancak anlaşma yapılan grubun İngiliz Hükûmetinden destek görmediğinin ortaya çıktığını belirtmişti. Parker da APOC'u desteklemelerinin nedenini belirterek, APOC'a TPŞ'den sermaye verilmemesi durumunda uzlaşma olmayacağını açıklamıştı.

Alman Dışişleri Müsteşarı ile Parker'ın sonraki görüşmesinde Parker ona, İngiliz ve Alman Hükûmetleri arasında iletişim sağlanana kadar Deutsche Bankın Anglo-Saxon ve TMB gruplarına başkaca taahhüt verilmemesini belirtmişti. Müsteşar, geçen yıl Alman Hükûmetinin İngiltere ile işbirliğine kalkıştığını bu nedenle Gwinner'ın Cassel'e yanaştığını belirtmişti. Cassel'in bankası onlara İngiliz Hükûmeti ile yakın ilişkide gibi görünmüştü; ancak düşündükleri gibi olmamıştı. Gwinner kendini yanlış gemide bulmuştu. Cassel Anglo-Saxon şirketi ile işbirliğine gitmişti; ama İngiliz Hükûmeti bu şirketi desteklemiyordu. Müsteşarın ifadesine göre Royal Dutch şirketine özel bir eğilimleri yoktu. Alman Hükûmeti sadece petrol tekellerine karşıydı. Alman Hükûmetine yeterli bir pay sağlandığı takdirde APOC'un gruptaki varlığına karşı değillerdi. Müsteşar, TMB düzenlemenin dışında kaldığı durumda APOC'un % 50 pay alabileceğini söyledi.

17 Temmuz'da Hakkı Paşa ile görüşmesinde Parker, İngiliz ve Almanların konuyla ilgili görüşme içinde olduğunu, Osmanlı Hükûmetinin bağlayıcı bir söz vermemesinin uygun olacağını belirtecekti. Hakkı Paşa ise TMB ile 500,000 avans verilmesi konusunda görüşmelerde bulunulduğunu, Smith'in parayı sağlamak üzere Paris'e gittiğini, TMB'nin petrol imtiyazını şart koşması halinde Hükûmetin zor durumda kalabileceğini belirtmişti. Bu duruma Parker bozulmuştur¹⁰²⁹.

¹⁰²⁸ Gulbenkian bu son iddiayı kısmen doğrulamaktadır. Babington Smith bu dönemde görüşmeleri yürüten kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gulbenkian ise teknik danışmanlık yapmaktadır. Gulbenkian anılarında, Gwinner'ın Smith'in arkasında kendisini danışman olarak görmesinin onu hayal kırıklığına uğrattığını belirtmektedir. Bu iki isim birbirlerinin rakibiydi ayrıca Gwinner, Lane ve Gulbenkian'ın dostane ilişkisini biliyordu. Bkz. Hewins, s. 74.

¹⁰²⁹ Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, ss. 163, 173, 180; Uluğbay, ss. 162-166; Kent, Oil, ss. 65-67.

İngiliz Hükûmeti tarafından Deutsche Bankın, Royal Dutch Shell ve TMB ile ilişkisini keserek sadece APOC ile anlaşma yapabileceği düşünülmektedir. TPŞ'nin kuruluş sözleşmesine göre ortaklardan birinin ayrılması halinde bu payın üzerinde ortakların öncelik hakkı olacaktır. Deutsche Bank gruptan ayrılamazdı; nitekim petrole ilişkin ayrıcalıklar Bağdat Demir Yolu Şirketince TPŞ'e devredilmişti. Deutsche Bankın ayrılması durumunda ise şirketin petrol ayrıcalığı kalmazdı. İngiliz Dışişleri, Shell grubu APOC'un çoğunluk payını kabul etmezse, Osmanlı Hükûmeti nezdinde TPŞ'e verilecek ayrıcalıkların geçersizliğini savunmayı ve APOC'a imtiyaz verilmesini sağlamayı planlamaktaydı. Bu plana uygun şekilde Parker, Hakkı Paşa ile yaptığı 19 Ağustos'taki görüşmesinde Anadolu Osmanlı Demir Yolu Şirketi ile 1904'deki sözleşme uyarınca petrol imtiyazı verilmesinin temelsizliğine işaret etti. Parker aynı zamanda APOC ve Bağdat Demir Yolu Şirketinin petroller üzerinde imtiyaz hakkı olduğunu kabul ederken Shell ve TMB gibi unsurların ortaya çıkmasından ne fayda umulduğunu sormuştu. Hakkı Paşa ise gerekirse TMB'nin TPŞ'den çekilebileceğini, APOC ile Almanlar arasında düzenleme yapılabileceğini belirtmişti.

Parker bir sonraki görüşmesini Alman Büyükelçilik Müsteşarı ile yaptı. Müsteşar, hisse satın alma konusunda ortakların öncelik hakkına işaret ederek, TMB'nin ortaklıktan ayrılması durumunda Shell grubunun hissesinin büyüyeceğine bunun İngiliz Hükûmetince arzu edilmediğine bu nedenle Bankanın ortaklıkta kalmasına işaret edecekti.

Parker, tezini savunmayı sürdürdü. Petrol arama hakkının Bağdat Demir Yolu Sözleşmesinin ilgili maddesine dayandığını, oysa Almanların dayanaklarının 1904 yılındaki Hazine-yi Hassa Nezaretinin Anadolu Demir Yolu Şirketi ile yaptığı anlaşma olduğunu belirtmişti. Parker, bu ikinci anlaşmanın Osmanlı ve İngiliz Hukukçulara göre son bulmuş olduğunda ısrar etmişti. Müsteşar ise iki anlaşmanın da yürürlükte olduğu konusunda diretmişti. Parker, TMB veya Shell'den daha önce petrol incelemeleri konusunda D'Arcy Grubunun Osmanlı makamlarından söz aldığını belirtmişti. İngiliz Hükûmetinin istekleri arasında APOC'un makul ayrıcalık taleplerinin desteklenmesi ve İngiliz Hükûmetinin makul fiyattan petrol satın almasının sağlanması da vardır¹⁰³⁰.

¹⁰³⁰ Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, ss.212-215; Uluğbay, ss. 169-172; Kent, Oil, ss.71-72.

Dışışleri, TMB'ın TPŞ'de devam edip etmemesi konusunda kararsızlık yaşamaktaydı. Ticaret Bakanlığı ve Dışışlerinde toplantılar sürerken Smith, İngiliz Hükûmetinin planına karşı çıkarak TMB'ın gruptan ayrılmasının daha isabetli olacağını dile getirmişti. Ekim 1913'de TMB, TPŞ'deki payı dâhil faaliyetlerine son verme arzusunu yineledi ve Shell ile Deutsche Banka hisselerini devretme niyetini belirtti. İngiliz Dışışleri ise Bankaya petrol sorunu çözülene kadar beklemesini belirtti. Dışışlerinin TMB zorlamak gibi bir niyeti yoktu; ancak İngiltere Türkiye'deki etki kaybını telafi edene kadar ve petrol problemi çözülene kadar devam etmesinden yanaydı.

Sürece çözüm bulmak isteyen İngiliz tarafında ortaya atılan fikre göre TMB, TPŞ'den ayrılması halinde hissesini Deutsche Bank ve Shell arasında paylaştıracak ve bu sermaye yapısındaki TPŞ yeni bir şirket kurarak bu şirkete % 50 pay koyacaktı, diğer % 50 de APOC'a verilecekti. TPŞ'ye ait petrol hakkı da bu yeni şirkete devredilmiş olacaktı. Yeni şirketin idare ve pazarlanmasında da APOC söz sahibi olmalıydı. Söz konusu öneriler üzerinden görüşmeler sürdürüldü. Deutsche Bank tarafına da belirtilen öneri götürüldü. Geliştirilen teklife göre yönetim kurulu başkanı D'Arcy tarafından atanmalıydı; Çıkarılacak petrolün % 40'ı İngiltere tarafından alınmalıydı; Benzer bir oran Almanya'ya da tanınmalıydı; Şirketin üst yönetim kadrolarına atanacaklarının Osmanlı uyrukları hariç yarısının İngiliz vatandaşı olması gündeme geldi¹⁰³¹. Kasım 1913'te Cavit Bey ve Gwinner, Bağdat petrollerine ilişkin görüşeceklerdi. Gwinner, Cassell'in ve TMB'ın İngiltere Hükûmetinin kendilerine karşı olan emniyetsizliğine binaen, çekilmeye karar verdiklerini Cavit Bey'e söylemiş ve planlan tekliften onu da haberdar etmişti ¹⁰³².

Bu aşamada Smith'e Bankanın hisselerini Deutsche Bank ve Shell'e devri konusunda İngiliz Hükûmetinin bir karşı çıkması olmadığı ancak bir ay kadar ertelenmesi belirtildi. Smith kabul etti¹⁰³³. Tarafların az çok anlaştıkları bir ortamda bu sefer sorun Gulbenkian'ın yeni yapılanmadaki yeri idi. 24 Kasım'daki toplantıda Shell grubunun başkanı Deterding, TMB'ın TPŞ'deki % 50 hissesini düşünüldüğü kadar kolay bir şekilde bırakamayacağını belirtecekti; nitekim TMB'da Gulbenkian'ın % 30 sermaye payı vardı. Gulbenkian'ın Banka vasıtası ile TPŞ'de sahip olduğu haklar yeni

¹⁰³¹ Uluğbay, ss. 172-173; Kent, Oil, ss.72-77.

¹⁰³² Cavid Bey, Ruzname, Cilt: II, s.214.

¹⁰³³ Kent, Oil, s. 84.

şirkette de garanti edilirse o zaman TMB'nin TPŞ'deki paylarını Deutsche Bank ve Shell'e devredebileceğini belirtecekti¹⁰³⁴. Smith de Gulbenkian'ın TMB'da % 30, TPŞ'de % 15 hissesi olduğunu onayladı. Dışışleri ise daha önce bu durumdan haberdar edilmedikleri için bozulmuştu. Smith ise Ağustos ayında Dışışlerine gönderdiği mektubu hatırlatmıştı; nitekim burada TPŞ'nin yarı hissesinin TMB ve onunla bağlantılı İngiliz grubun elinde olduğunu belirtmişti. Buradaki İngiliz gruptan kasıt % 15 hisse ile Cassel ve % 15 hisse ile Gulbenkian'dı. Cassel'in hisseleri TMB ile birlikte hareket ettiğinden endişelenecek bir durum yoktu. Gulbenkian'ın hisseleri ise satın alınabilirdi¹⁰³⁵.

İngiliz Dışışlerine göre Gulbenkian'ın durumu şirketler arasındaki bir mesele olmaktan ziyade Bankanın kendi sorunuydu ve Banka bünyesinde çözülmeliydi. İlaveten İngiltere bu süreçte Mezopotamya petrolünün çevresini çerçevelemektedir. İngiltere önemli bir imtiyaz elde etti ve Dicle ve Fırat üzerindeki gemi taşımacılığı altmış yıl süreyle Lord Inchape'e verildi. Lord Inchape'ın aynı zamanda APOC, Scottish Oil, D'Arcy Exploration Company'nin yönetim kurulunda olması bu aşamada hatırlanmalıdır¹⁰³⁶.

Bir türlü anlaşmaya varılamaması Osmanlı tarafında da rahatsızlık uyandırmaya başlamıştı. Hakkı Paşa da Osmanlı Hükûmeti tarafından sıkıştırılmaktaydı. Gulbenkian konuyla ilgili en büyük çıkmazdı. Gulbenkian'ın hisselerini Shell'e devredeceği yönünde dedikodular da çıkmıştı¹⁰³⁷. Dışışleri Gulbenkian'a anlaşmaya varılması yönünde teklif götürmüştü. Cassel ve TMB'nin hisse devrine razı olması ardından yalnız kalan Gulbenkian öncelikle konuyu Shell ile görüşmeyi planlamaktaydı, Kendisi TPŞ'i kurmak için çok uğraşmış, nakit yatırım yapmıştı. Birleşme konusunda herkesin hem fikir olduğu bir ortamda Gulbenkian onlardan ayrılıyordu¹⁰³⁸.

Deutsche Bank ve Anglo-Persian Company imkânları olsa TPŞ'yi tasfiye edip TMB ve Royal Dutch Shell olmaksızın yeniden başlamayı tercih ederlerdi. Gwinner, Gulbenkian'ın herhangi bir yasal zemine sahip olmaksızın üç Avrupa gücünün girişimini boşa çıkartabileceğini belirtecekti. Bununla birlikte TPŞ'nin oluşumunda

¹⁰³⁴ Uluğbay, s.173; Kent, Oil, s.80.

¹⁰³⁵ Kent, Oil, ss. 80-81.

¹⁰³⁶ Uluğbay, ss. 173-174.

¹⁰³⁷ Kent, Oil, ss. 82, 85.

¹⁰³⁸ Black, ss. 149, 151; Hewins, s. 81.

Gulbenkian'ın katkısı yadsınamazdı. Kasım 1913'de Simith, Alwyn Parker'a Gulbenkian'ın petrol işinde öncü olduğunu belirtmişti¹⁰³⁹.

Gulbenkian Dışışleri ile doğrudan görüşmüyor, Hakkı Paşa ya da Babington Smith vasıtasıyla iletişime geçiyordu. Sonuçta Hakkı Paşa'nın iki tarafa da yaptığı telkinler sonrası 13 Şubat 1913'te Gulbenkian ve Dışışleri görüşmesi gerçekleşti. Gulbenkian İngiliz Hükûmeti ile işbirliği yapmak istediğini belirtmişti. Bununla birlikte tarafları bir araya getiren kendisiydi. TPŞ'nin yaratıcısıydı. % 35'lik hisse D'Arcy'e devredilebilirdi; ancak Gulbenkian kendi hisselerini korumakta ısrarcı olmuştu. Elindeki % 15'lik hisse ile İngiliz Hükûmeti isterse D'Arcy ile ortak hareket edebilirdi.

Deutsche Bank, Gulbenkian'ın pozisyonundan rahatsız olduklarını hatta onun hissesinden TPŞ kurulurken haberdar olmadıklarını iddia etmişti; onun hissesi esasen Shell'in konumunu güçlendirmekteydi. Ya Gulbenkian'ın hissesi azaltılmalıydı ya da TPŞ tamamen tasfiye edilmeliydi¹⁰⁴⁰.

Bundan sonra Smith'in Gulbenkian ve diğer taraflarla olan görüşmeleri çıkmaza girecekti. Parker, Smith'e İngiliz ve Alman Hükûmetlerinin Osmanlı'nın kendilerinin istemediği oluşumlara imtiyaz vermesini engelleyecek gücünün olduğunu, ne Shell'in ne Gulbenkian'ın sakat bir şirketin hissedarı oldukları için kendilerine önem atfetmemeleri gerektiğini bildirdi. En iyi çözüm Shell ve Gulbenkian'ın %25 hisse almasıydı¹⁰⁴¹.

Dışışleri 6 Mart'ta görüşünü açıkladı; Gulbenkian'ın hisselerini elinde tutmasına izin verilmeyeceğini, APOC'un % 50 hisseye sahip olmasını, söz konusu durumun geciktirilemez olduğunu, TPŞ'nin birleşme adına gerekli düzenlemeleri kaydedememesi durumunda İngiliz Hükûmetinin D'Arcy grubunu korumak adına gerekli adımları atacağını belirtti. Konu Smith'in dikkatine sunulmuştu. Mezopotamya petrolüne ilişkin başka şirketlerin de çalışmaları olduğu yönünde haberlerin gelmesi üzerine Grey 11 Mart'ta, D'Arcy grubu lehine düzenlemeye gidilmemesi durumunda Hakkı Paşa ile görüşmelerin kesileceğini, gümrük vergisinin artması ve bazı mallara

¹⁰³⁹ Conlin, Richest Man, ss. 93-94.

¹⁰⁴⁰ Kent, Oil, s. 86; Black, ss. 151-152.

¹⁰⁴¹ Kent, Oil, s. 87.

yönelik tekel uygulanması konularında İngiltere'nin olumsuz tavır takınacağını Sait Halim Paşa'ya Mallet aracılığı ile bildirdi¹⁰⁴².

Bundan sonra İngiliz Hükûmeti bir ileri adım daha atarak APOC'a ortak oldu. APOC'un maddi olarak desteklenmesi fikri 1912 Eylül'ünden beri gündemdeydi. Başta Dışişleri ve Donanma Bakanlığı çekimser davranmıştı. D'Arcy'nin sadece Mezopotamya imtiyazını elde etmesi onun Shell tarafından yutulmasına yetmeyebilirdi. Dışişleri maddi desteği kabul ederken Donanma Bakanlığının kabul etmesi daha uzun zaman aldı. 20 Mayıs 1914'te Donanma ve Hazine Bakanları ile APOC yetkililerinin görüşmeleri sonucunda Hazine tarafından 2,200,000 sterlin karşılığında APOC'un %51 hissesi alındı. Petrol gücünün avantajları, donanma için gerekliliği ve iyi fiyatla petrol elde etmenin zorluklarının altını çizen Churchill Parlamento'nun onayının alınmasında etkili olmuştu. Churchill, donanma için petrolün öneminin altını çizmiş, argümanları destek görmüştü¹⁰⁴³.

Deterding ise yeni TPŞ planı uyarınca hissesinin % 25'lik kısmını Gulbenkian ile paylaşma konusunda isteksizdi. Konuyu Churchill'in de dikkatine sunmuştu. Bundan sonra Smith tarafları anlaşmaya götürecek fikri ortaya attı. Buna göre TPŞ'nin sermaye yapısı yeniden düzenlenecekti. Shell ve D'Arcy, oy hakkı olmaksızın hisselerinden % 2,5'luk bir payı Gulbenkian'a bırakacaktı. Gulbenkian da Shell ve D'Arcy'e teklif etmeden hisse devri yapamayacaktı¹⁰⁴⁴.

19 Mart 1914 tarihinde taraflar İngiliz Dışişlerinde “*Dışişleri Anlaşması*” olarak da bilinen “*D'Arcy Grubu ve Türk Petrol Şirketinin Türk Petrol Ayrıcalığı Üzerindeki Çıkarlarının Birleştirilmesi Sözleşmesi*”ni imzaladılar. Buna göre TPŞ dağılmadı. Şirket sermayesi 80,000 sterlinden 160,000 sterline yükseltildi. Sermaye artırımını APOC tarafından yapılacaktı. Çıkartılan 1'er sterlin değerinde 80,000 hisse D'Arcy Grubuna verilecekti.

D'Arcy'e ait APOC dağılımdan % 50 pay alırken, TMB'a ait %50 pay Shell ve Deutsche Bank grubu arasında eşit olarak paylaştırıldı. APOC ve Shell'in kendi paylarından % 2,5 vermeleri ile Gulbenkian'ın hissesi %5 olarak saptandı. Hisse paylaşımı incelendiğinde İngiliz payının ¾ ve Alman payının ¼ olduğu görülmektedir. Gulbenkian bu anlaşma ile dünyanın en büyük petrol rezervinin %5'ine sahip oldu.

¹⁰⁴² Black, ss. 153- 154; Uluğbay, ss. 175-176; Kent, Oil, s. 88.

¹⁰⁴³ Black, ss.147, 159; Uluğbay, s. 148; Kent, Oil, ss. 38-49.

¹⁰⁴⁴ Uluğbay, ss. 176-177; Kent, Oil, ss. 90-91.

Bununla birlikte Gulbenkian'ın hisseleri D'Arcy ve Shell adına kayıtlıydı ve bu iki grubun Gulbenkian'ın hisselerini satın almada rüçhân hakkı vardı. TPŞ, petrol sahası belirleme ile uğraşacak ve kuracağı işletme şirketleri vasıtası ile elde ettiği imtiyaz sahalarında üretim yapacaktı. Bu işletme şirketlerinin tüm sermayesi TPŞ'e ait olacak dışarıdan ortak alınmayacaktı. Şirkete, Mısır, Kuveyt ve İran dışında Osmanlı topraklarında petrol ayrıcalığı elde etme hakkı tanınmıştı. Bu ilke daha önceden Gulbenkian tarafından ileri sürülmüştü. Amaç yeni bir ayrıcalık yarışı ile şirketin parçalanmasını önlemektir. Mısır, Kuveyt ve İran aslında İngiltere'nin aslan payına sahip olduğu bölgelerdi. Rekabete kapanmasındaki en önemli etken buydu.

Anlaşmada petrolün sahibi Osmanlı Devleti'nin adı geçmezken anlaşma, İngiltere ve Almanya Hükûmet görevlileri ile Deutsche Bank yetkilisi, TMB adına Babington Smith, Shell adına Deterding, D'Arcy adına Greenway'in aralarında bulunduğu isimler tarafından imzalandı. Gulbenkian toplantıya davet edilmemişti¹⁰⁴⁵. Gulbenkian durumdan elbette ki memnun kalmamıştı.

Anlaşma yapılmakla birlikte hisse devri sorunlu oldu. TMB, D'Arcy Grubunun TPŞ'deki hisselerini bir an önce devralmasını istemişti. Bir an önce bu yükten kurtulmak istiyordu. Babington Smith sık sık konuyla ilgili Dışişlerine başvurmuş ve TMB grubunun istifa edip en kısa zamanda İngiliz temsilcilerle yer değiştirilmesini istemişti¹⁰⁴⁶. 160,000 sterline çıkan TPŞ sermayesinden D'Arcy'nin payına düşen 80,000 sterlinin TPŞ'e ne şekilde ödeneceğine ilişkin D'Arcy grubu, TMB, İngiliz Ticaret, Donanma, Dışişleri ve Hazine Bakanlıkları arasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Taraflar çözümün savaş bitimine bırakılmasına karar vermiştir.

Bundan sonra TMB grubunun TPŞ ile alakası kalmadığından ayrıntıya girilmesine gerek görülmemiştir. Bununla birlikte şirketin akıbetine kısaca bakmakta fayda vardır. TPŞ anlaşmanın ardından Osmanlı'dan imtiyaz elde etmeye yöneldi¹⁰⁴⁷. Babiali ise istenilen tekeli verme konusunda fazla istekli değildi. Fransızların Suriye,

¹⁰⁴⁵ Bkz. Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, ss. 345-346; Black, ss.155-156; Uluğbay, ss. 177, 433-434; Kent, Oil, ss. 92-93, 170-171; Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 362-363; Ediger, ss. 308-309; Okumuş, ss. 129-130; Earle, Petroleum, ss. 277-279

¹⁰⁴⁶ Kent, Oil, ss. 101-102

¹⁰⁴⁷ Calauste Gulbenkian'ın oğlu Nubar Gulbenkian anılarında, babasının o dönemde Osmanlı Devleti için finans danışmanlığını yürüttüğünü, 1914 bahar ve yazında Hakkı Paşa ile TPŞ'ye ve petrol imtiyazına ilişkin Londra'da pek çok görüşme yaptığını ve kendisinin de bu görüşmelere katılıp tecrübe kazandığını belirtmektedir. Bkz. Nubar Gulbenkian, **Portrait in the Oil, The Autobiography of Nubar Gulbenkian**, Simon and Schuster, New York, 1965, ss. 83-84.

Rusların Doğu vilayetleri için talepte bulunması yönünde endişeler vardı¹⁰⁴⁸. 10 Haziran 1914'de Osmanlı Hükûmeti İngiltere'ye yeni petrol ayrıcalıkları sözünü verdi¹⁰⁴⁹. 18 ve 19 Haziran'da İngiliz ve Alman Hükûmetleri verdikleri ortak nota ile TPŞ'e petrol imtiyazı verilmesi taleplerinde bulundular. Sadrazamın 28 Haziran 1914 tarihli notasına göre Musul ve Bağdat'ta bulunmuş ve bulunacak olan petrole ilişkin Hazine-yi Hassa yerine geçen Maliye Nezareti, ileride kendi katılımı ve sözleşmenin genel hususlarını belirleme hakkını saklı tutmak koşulu ile TPŞ'e 11 yıllığına kiralamayı kabul etti. Yani Musul ve Bağdat petrol yataklarını şarta bağlı olarak kiralamıştır. 28 Haziran aynı zamanda Avusturya Macaristan veliahdının öldürüldüğü gündü. Bu olayla Birinci Dünya Savaşına giden yolda hızlı bir adım atılmıştı. Bu durumda şirket zor durumda kalmıştı. Öte yandan anlaşma netlik kazanmamıştı. Sonuçta somut bir anlaşmaya varılamadan savaş patlak verdi. Ortada bir imtiyaz yoktu, sadece imtiyaz sözü vardı¹⁰⁵⁰.

Bu arada İngiltere gümrük artışının devam etmesine razı olmuştu. 25 Haziran'da Sait Halim Paşa'nın İngiliz Büyükelçisine petrol ayrıcalığını bu şirkete verilmesinin kabul edildiğini sözlü olarak bildirdiğinin ertesi günü İngiliz Dışişleri %3 gümrük vergisi artışına razı olduklarını bildirmişti¹⁰⁵¹.

Savaş boyunca herhangi bir adım atılamadı. Birinci Dünya Savaşı sonunda, Aralık 1918'de İngiliz Hükûmeti, TPŞ'deki % 25'lik Deutsche Bank payını düşman mal varlığı addedip el koydu. Kayyuma devredilen bu hisseler ardından İngiliz Hükûmetince alındı ve Fransa'ya verildi¹⁰⁵².

Gulbenkian ise petrol kariyerine devam etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Venezüella petroleri ile ilgilendi ve Fransız Yüksek Komisyonu ile akaryakıt konusunda yakın işbirliği içinde çalıştı. Gulbenkian, Fransa'da petrol rafineri endüstrisinin kurulmasına dair görüşmelerde aktif rol oynadı. Fransızların TPŞ'deki Alman hisselerini satın almasını destekledi ve konuyla ilgili İngiliz Dışişleri, Fransız

¹⁰⁴⁸ Heller, s. 291.

¹⁰⁴⁹ Uluğbay, ss. 181, 183.

¹⁰⁵⁰ Earle, Petroleum, ss. 270-271; Uluğbay, ss. 188-189, 433; Okumuş, s.131; Longrigg, s. 31; "Mr. C.S. Gulbenkian", **The Times**, 21 Temmuz 1955.

¹⁰⁵¹ Bayur, Cilt: II, Kısım: III, s. 360; Uluğbay, ss. 187-188; Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, ss. 412-414.

¹⁰⁵² Earle, Petroleum, s. 273; Uluğbay, s. 228; Conlin, Debt, s.538; Okumuş, s. 132.

Hükûmeti ve Shell grubu ile görüşmelerde bulundu¹⁰⁵³. Taraflar arasındaki uzun görüşmeler sonucunda Alman hisselerinin Fransızlar tarafından alınması 24 Nisan 1920’de San Remo’da onaylandı. San Remo ile birlikte Fransa’ya Mezopotamya petrollerini işletecek şirkete % 25 pay ile katılma hakkı ve üretilen petrolün % 25’ini satın alma hakkı verildi. Gulbenkian’ın hissesi % 5’di. Yerel Hükûmet ise % 20 oranında şirkete katılma hakkını elde etmişti. Anlaşma ile Shell %22,5; APOC % 47,5; Fransızlar % 25; Gulbenkian % 5 hisse alıyordu. Anlaşmanın ilerleyen maddelerinde Romanya, Galiçya, Çarlık Rusya, İngiliz ve Fransız sömürge topraklarındaki petrolün de paylaşımı yapılmaktaydı¹⁰⁵⁴.

San Remo Anlaşması Amerika’da kızgınlık uyandırmıştı. Amerikan çıkarları düşünülmezsizin bölgede İngiliz-Fransız tekeli kurulduğu izlenimi vardı¹⁰⁵⁵. Ortadoğu petrollerine yönelik Amerika Mezopotamya petrollerinden pay almak istiyordu bu amaçla da TPŞ’e Amerikan şirketlerinin de dâhil edilmesini istiyordu. San Remo Konferansına çağırılmaması ardından ABD, “Açık Kapı Politikası” ve “Eşit Fırsatlar Prensipleri” ile anlaşmaya karşı çıktı¹⁰⁵⁶. ABD, TPŞ’nin Osmanlı’dan Mezopotamya’ya yönelik elde ettiği bir imtiyaz olmadığını, 28 Haziran 1914 tarihli Sadrazamın yazısının kesin ve bağlayıcı olmadığını iddia ederek işe girişti¹⁰⁵⁷.

Bu dönemde Chester demir yolu imtiyazına ilişkin ABD’li yatırımcılarla görüşmeler söz konusuydu. Türkiye’nin bu projeyi desteklemesinin bir nedeni de TPŞ ile Abdülhamit’in varislerinin hak iddia ettikleri Musul’un Türkiye’nin sınırları içinde kalması ve onların imtiyaz konusundaki haklarının reddedilmesinde ABD’nin desteğinin alınmasıydı. Nitekim Chester projesi yol güzergahında belirlenen alan içerisindeki petrol dâhil madenlerin işletilmesi imtiyazı ile finanse edilecekti. Yine Standart Oil’in TPŞ ile ortaklık görüşmelerine başlaması Türkiye’yi Amerika’nın desteğinin kaybolabileceği konusunda endişeye düşürmüştü ve bir an önce Chester imtiyazının verilmesi uygun bulunmuştu¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵³ “Mr. C.S. Gulbenkian”, **The Times**, 21 Temmuz 1955; “Mr. Calauste S. Gulbenkian”, “A Fortune Founded An Oil”, **The Manchester Guardian**, 21 Temmuz 1955; Hewins, ss. ix, 109-113.

¹⁰⁵⁴ Uluğbay, ss. 230, 232, 236, 241, 435-436; Longrigg, s. 44; Kent, Oil, ss. 154-155; Earle, Petroleum, ss. 273-274.

¹⁰⁵⁵ Earle, Petroleum, s. 274.

¹⁰⁵⁶ Okumuş, ss. 136-137.

¹⁰⁵⁷ Ediger, s. 369; Uluğbay, ss. 256,260; Yergin, s. 197.

¹⁰⁵⁸ İlkin, ss. 749-751.

Lozan'da da petrol şirketleri, Musul petrolünün akıbeti görüşme konusu olmuştu. İngilizler bu imtiyaza dayanarak anlaşmaya koyulacak madde ile TPŞ'nin imtiyazını teyit etmek istemişlerdir. Türkiye ise ABD'nin de desteğini alarak bu talebe karşı çıkmıştı. Türk tarafının iddiası Sait Halim Paşa'nın 28 Haziran'daki mektubu dolayısıyla kazandığı hakkın gerçekleşmediği, dolayısıyla yeni Türk Hükûmetince bunu geçersiz sayılacağı üzerineydi. Sonuçta imtiyaz anlaşmadan çıkartılmıştır¹⁰⁵⁹.

İngiltere henüz Musul'un statüsünün belirlenmediği 14 Mart 1925'te Irak Hükûmetinden, TPŞ'e Musul petrol imtiyazının verilmesini garantiledi¹⁰⁶⁰. Bununla birlikte Musul'un statüsü gelecek bir yıl içinde belli olmuş ve Musul Irak'ta kalmıştı¹⁰⁶¹.

Bundan sonra geriye ortaklığa ABD'nin dâhil edilmesi meselesi kalmıştı; nitekim Amerika'yı bölgeden uzaklaştırmak mümkün değildi. Uzun süren görüşmelerin ardından 31 Temmuz 1928'de Red- Line Kırmızı Hudut Antlaşması olarak bilinen anlaşma ile TPŞ hisseleri yeniden düzenlendi.

Tablo 12: 1928 Yılı İtibariyle TPŞ Sermaye Dağılımı

Katılımcı:	Yüzde:
Anglo-Persian Oil Company (APOC)	% 23.75
Shell Royal Dutch	% 23.75
Compagnie Francaise des Petroles	% 23.75
Near East Development Petroles (altı büyük Amerikan şirketi tarafından oluşturulmaktaydı)	% 23.75
Gulbenkian	% 5

Kaynak: Okumuş, ss.161-165. Black, ss. 288-290; Yergin, ss.199-201.

¹⁰⁵⁹ Avcıoğlu, Düzeni, ss. 158-159.

¹⁰⁶⁰ Yazıcı, ss. 139-140; Okumuş, ss. 65, 156-157.

¹⁰⁶¹ I. Dünya Savaşı sonunda İngiltere Irak'ta manda yönetimi kurmuş ve Musul'u Mondros Ateşkes Antlaşmasına aykırı olarak işgal etmişti. Türkiye ise Musul'u Misak-ı Milli sınırlarına dâhil etmiş ve Lozan Konferansı'nda Türkiye'ye katılmasını savunmuştur. Sorunun Lozan'da çözülmemesi üzerine iki Hükûmet arasında çözülmesi bu da olmazsa Milletler Cemiyetine gidilmesi kararlaştırılmıştır. Nasturi ayaklanması ve Şeyh Sait ayaklanması gölgesinde Milletler Cemiyetinde konunun ele alınması sonucu 1925'te Musul'u Irak'ın bir parçası sayan ve yirmi beş yıl süre ile Irak'ı İngiliz mandasına sokan karar çıkmıştır. Türkiye, İngiltere ve Irak arasındaki 1926 Ankara Antlaşması ile Irak, TPŞ ve petrol ihraç edebilecek ortaklıklar ya da yan ortaklıklardan elde edeceği gelirin %10'unu yirmi beş yıl süre ile Türkiye'ye ödeyecekti. Bkz. Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, Kitap: III, Bölüm: I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013, ss. 151-160.

1928'deki bu anlaşma ile gelecek yirmi yıl için Irak petrol kaynakları düzenlendi. Gulbenkian da *Bay Yüzde Beş* unvanını kazandı¹⁰⁶².

2.6. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FAALİYETLERİNE DEVAM ETMESİ ADINA ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

2.6.1. Türkiye Milli Bankasının Osmanlı Bankası ile Birleşmesi Girişimi

1910 yılında TMB ile önce Osmanlı Bankasının ve ardından Selanik Bankasının birleşmesi meseleleri gündeme gelecekti. Bankaların birleşmesine dair teklifin geldiği tarafla ilgili çeşitli görüşler vardır¹⁰⁶³. Tartışmasız olan ise tarafların birleşmek için yeterince sebebe sahip olmalarıdır. Osmanlı Bankası tarafı kendisine rakip bir kuvvet görmek istemezken TMB da, henüz yeni olmasına rağmen, Türkiye piyasasından aradığını tam olarak bulamamıştır.

TMB'nin başlıca fonksiyonu Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz sermayesini yeniden tanıtmaktı; bununla birlikte Banka politik öneme de sahipti. Grey için Banka ilk kurulduğunda 1904 anlaşmasının başarı kazanması adına bir araç olarak değerlendirilmişti. Cassel de antantın korunmasının politikalarının temel taşı olduğunu

¹⁰⁶² "Mr. C.S. Gulbenkian", *The Times*, 21 Temmuz 1955; Hisse dağılımları ve ayrıntılı bilgi için bkz. Okumuş, ss.161-165. Black, ss. 288-290; Yergin, ss.199-201. Anlaşma imzalandığında henüz Türk-Irak sınırı net değildir. Sınırın kesinleşmesinin ardından 17 Haziran 1929'da şirketin adı Iraq Petroleum Company olarak değiştirilmiştir. Bkz. Okumuş, s. 166.

¹⁰⁶³ TMB'nin IOB ile birleşmesinin gündeme geldiği dönem aynı zamanda 1910 istikraz görüşmelerinin devam ettiği bir dönemdi buradan da yola çıkan Conlin, teklifin Fransa'dan gelme ihtimali üzerinde durur. Fransızlar, TMB'nin kurulmasından itibaren Fransız bankalarını bu Bankaya karşı bir arada tutmaya çalışmıştı; ancak bu girişim ulusal etkilerin ve bankacılık endüstrisinin uluslararasılaşmasının etkisiyle başarılı olamamıştı. Buna göre Osmanlı'nın Credit Mobilier ile uzlaşmasından Fransız Hükûmeti hoşlanmamıştı. Fransız Hükûmeti rakip Fransız bankaları ile TMB'ı, IOB içinde bir sendika ile ona bağlamayı gündeme getirmişti. Bu planın bir parçası olarak Fransız Dışişleri Bakanı IOB ve TMB'nin birleşmesini İngiliz Dışişlerine önermiş İngiliz Dışişleri buna olumlu yanıt vermişti. Bkz. Conlin, Debt, ss. 531, 539. Autheman ise bankanın ekonomik olumsuzluklarla karşı karşıya kaldığını belirterek Ekim 1910'dan itibaren Osmanlı Bankası ile yakınlaşmayı denediklerini belirtmektedir. Buna göre TMB, Osmanlı Bankasının rakibi olduğu ve artık tamamen Fransız egemenliğinde olan Osmanlı Bankasına karşı İngiliz çıkarlarını savunduğu iddialarını taşımaktaydı; ancak sermayesini oluşturan £ 1,000,000'luk senetler bile zar zor satın alınmıştı. İngiliz tasarruf sahipleri Türk yatırımlarıyla yeterince ilgilenmemekteydi. Bkz. Autheman, s.217. Babington Smith'in evrakını kullanan Burman, birleşme fikrinin ilk olarak Smith tarafından Cassel'e Londra'da Temmuz 1910'da önerildiğini ve önerilen ortağın IOB değil Fransız etkisindeki Selanik Bankası olduğunu belirtmektedir. Buna göre Cavit Bey de Cassel'e TMB'nin Selanik Bankası ya da daha büyük bir Alman bankası ile birleşmesini düşündüğünden bahsetmiştir. Babington Smith, Cavit Bey'in kendisi gibi bir birleşme önerisi getirmesine şaşırmıştır. Bkz. Burman, ss. 233-234. Kent, Bankanın İstanbul'da güçlü ve bağımsız bir pozisyona gelemeyeceğini ve İngiliz-Fransız ortaklığından adil bir pay alamayacağını anlayan Smith ve Cassel'in radikal bir alternatif sunduklarını belirtir. Bu alternatif birleşmedir. Bkz. Kent, Bank, s.380.

belirtmişti. Banka Fransız-İngiliz işbirliğine zarar vermemeli hatta onu pekiştirmeliydi. Bu nedenle İngiliz Hükûmeti konunun gündeme gelmesinden ihtibaren TMB'nın Osmanlı Bankası ile birleşmesinden yana olmuştu. Grey 1910'da bunu teyit ederek önemli politik sebeplerden ötürü TMB ile Osmanlı Bankasının birleşmesinden yana olduklarını belirtecekti. Grey'e göre İngiliz-Fransız birliği tatmin edici şartlarda Türk Hükûmetine para sağlayabilir, İngiliz yatırımcıları ekonomik imtiyaz elde etme konusunda teşvik edebilir ve Almanya'nın İstanbul'daki politik konumunu zedeleyebilirdi¹⁰⁶⁴.

8 Ekim 1910'da Cassel, Nicolson'a Osmanlı Bankası ile birleşme konusundaki görüşünü sormuştu. IOB'nın da TMB ile birleşmesi için Fransız Hükûmetinden onay alması gerekiyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Pichon anlaşmanın kabul edilmesi konusunda devreye girmeyi kabul etmişti; İngiliz Hükûmeti de Fransızların kabul edeceği tarzda etkisini kullanacaktı¹⁰⁶⁵.

Bu süreç boyunca Fransızlar daha çok rakiplerini yutmak isterken İngiliz Dışişleri *Entente Cordiale*'nin ruhuna uygun gerçek bir birleşme meydana getirmek istiyordu¹⁰⁶⁶.

Smith, Pichon'un isteğiyle konuyu görüşmek üzere Paris'e gitti ve 12 Ekim'de Osmanlı Bankası yöneticilerinden Auboyneau ile biraraya geldi. Bu süreç aynı zamanda 1910 kredi görüşmelerinin yapıldığı bir dönemdi. Smith, söz konusu adımda politik hususlarla karşılaşacaklarını düşünmediklerini belirtmişti. İngiliz Hükûmeti, bu şekildeki bir davranışın *Entente Cordiale*'ye karşı olduğunu ve hemen geri çekilmelerini TMB'a bildirmişti. Smith'e göre bu yönde bir anlaşmanın mali açıdan da olması gerekiyordu; mali açıdan serbest rekabetin politik açıdan antanta zarar getirmeyeceği konusunda anlaşılmalıydı. Birleşme meselesinde Smith, Osmanlı Bankasının Londra Komitesinin uzun yıllar boyunca hareketsiz kaldığını vurgulamıştı. Bu komite görünüşte İngiliz çıkarlarını temsil etmekteydi; ancak filliyatta böyle değildi.

TMB, tamamen İngiliz çıkarlarının temsilcisi olarak düşünölmek istiyordu. Bu da Osmanlı Bankasının Londra Komitesini harekete geçirmişti. Durum, Londra Komitesinden Hamilton Lang'a aktarılmıştı. Ondan, Osmanlı Bankasının İngiliz yarısı

¹⁰⁶⁴ Mclean, s. 295.

¹⁰⁶⁵ Burman, ss. 234-235.

¹⁰⁶⁶ Conlin, Richest Man, s. 88.

tarafından oynanan aktif rolü ve sağlanan hizmetleri Cavit Bey'e hatırlatması istenilmişti. IOB-Londra Komitesinin çıkarlarını korumak için Lang İstanbul'a gönderilmişti.

Paralel biçimde Osmanlı Bankasının Londra Komitesi Nicolson'u TMB'a kıyasla IOB'nın ne denli etkin olduğu, Londra Komitesinin faaliyetleri ve İngiliz çıkarları için yaptıkları konusunda ikna etmeye çalışacak aynı zamanda Nicolson'un görüşlerini öğrenmeye çalışacaktı. Nicolson ise açıkça IOB'nın hisselerinin büyük çoğunluğunun ve hemen hemen Türk kredilerinin çoğunluğunun Fransızların elinde olduğu ve Fransızların her şeyi istediği fikrine sahipti.

Konuyla ilgili Nicolson ile görüşen Osmanlı Bankası temsilcisi TMB'nın ödenmiş 250,000 sterlinlik hisselerinin çoğunluğunun aslen broker olan Henderson ve Cassel'in elinde olduğunu belirtmişti. Smith'in kendileri hakkında söylediklerine ise karşı çıkmıştı. Nicolson'a, Türk kredilerinin Londra'da gerçekleştirilmesi durumunda kendi grupları ile ellerinden geldiğince katılım yapacaklarını belirtmişti. Nicolson, TMB'nın İngiliz çıkarlarını gözetmek ve rekabet amacıyla kurulmuş olabileceğini söylemişti. IOB ise kendi şubeleri ile ilkinin yaptığını, ikincisine de dayandıklarını belirtmişti. IOB, TMB'nın aceleyle başladığına inanmaktaydı. Görüşmenin sonunda Nicolson, Londra Komitesinin hayatta olduğuna inanmıştı. IOB'nın temsilcisi TMB'ı eleştirmek için elinden geleni yaptığını kendi de kabul etmişti. Nicolson'a para piyasasındaki büyük bir tüccarın TMB'nın ofisinin şehirde nerde olduğundan habersiz olduğunu ve bu hafta sonu onların çeklerini alan tek kişinin kendileri olduğunu söylemişti.

19 Ekim'de Smith, birleşme konusundaki önerilerini Osmanlı Bankası yetkililerine sıralamıştı. Buna göre IOB'nın sermayesi 250,000 sterlinlik hisseler kadar arttırılacaktı. Bu hisseler TMB'nın mevcut hissedarlarına verilecek ve İngiliz hissesi olacaktı. Kendi komitelerini seçmek için kendi başlarına oy kullanacaklardı. İstanbul'da genişletilmiş yetkilerle bir yönetim kurulu oluşturulacak ve yarısı Londra Komitesi yarısı Paris Komitesince atanacaktı. Yani Londra Komitesi, Londra'da 250,000 sterlinlik hisseye sahip üç hissedar tarafından seçilecek ve Paris Komitesinin seçimi 5,000,000 sterlinlik hisseye sahip grup tarafından yapılacaktı. Bu durum Osmanlı Bankasına göre, İstanbul üzerinde aynı güce sahip, bağımsız hisse sahipleriyle İngiliz ve Fransız olarak iki ayrı kurum yaratacaktı. Osmanlı Bankasının

Londra merkezinden Lawrence, bu teklifleri reddetmiş ve Smith'e başka önerilere açık olduklarını belirtmişti.

Bu süreçte Nicolson, Türkiye'de sıkı bir İngiliz-Fransız işbirliğini görmekten ve tüm ayrılık ve rekabetin uzaklaştığını görmekten memnuniyet duymaktaydı. Grey de iki bankanın birleşmesine sıcak bakmıştı. Cambon da aynı fikirdeydi; ancak sermayenin eşit olmayan dağılımı konusunda aldığı bilgiler karşısında şaşırılmıştı¹⁰⁶⁷. IOB ve Fransız Hükûmeti, yeniden yapılandırılmış Osmanlı Bankasının yarı hissesine yakınına TMB'a vermek istemiyordu. Cassel, TMB'ın üç hissedarı için yeni bankanın yarısını kontrol etmeyi talep etmişti¹⁰⁶⁸.

Ekim ayında iki bankanın birleşmesi adına yapılan görüşmelere paralel olarak Credit Mobilier, IOB ve TMB ekseninde 1910 kredi görüşmeleri de sürmekteydi. Bir teoriye göre yukarıda işlenen Gulbenkian ile Cochery arasında yürütlen görüşmeler aynı zamanda iki bankanın eşit oranda birleşmesinin sağlanması içindi; nitekim eğer istikraz Credit Mobilier'e giderse dersini alan IOB, TBM ile yarı yarıya birleşmek için daha hevesli olacaktı¹⁰⁶⁹.

Babington Smith, IOB ile 28 Ekim'de tekrar görüşmüştü, yapılması planlanan anlaşma için önerilerini bildirmişti. Buna göre, Osmanlı Bankasının Londra komitesi Paris komitesi ile eşit sayıda olmalıydı. Var olan ya da kısa sürede beklenen, boş kadroları doldurmak için aday gösterme, TMB grubunun önerisi ile Londra komitesi tarafından yapılacaktı. İkinci olarak İngiliz Hükûmetini tatmin edecek şekilde Londra Komitesindeki mevcut ve gelecekteki boş kadroları güvenceye almak için bu kadrolar Hükûmetçe onaylanan isimler tarafından dolduracaktı. Üçüncü olarak 10 sterlinlik çıkartılan 50,000 Osmanlı bankası hisse senetleri, 5 sterlinlik çıkartılan 100,000 TMB hisse senedi ile değiştirilecekti. Oylama söz konusu olduğunda bu hisselerle var olan hisseler arasında ayırım yapılmayacaktı. Dördüncü olarak TMB grubunun Osmanlı Bankası işlerine katılması için anlaşmaya varılacaktı. Beşinci olarak önerilen birleşme ile ilgili Osmanlı Hükûmetinin onayını almak için ve tüzüğü var olan koşullara uyumlu hale getirmek için görüşmeler İstanbul'da tesis edilmeliydi¹⁰⁷⁰. Londra Komitesinin sadece İngiliz hissedarlar tarafından seçilmesi istenilmekteydi. Osmanlı Bankasının

¹⁰⁶⁷ OBA. LA. 24, 013001; Conlin, Debt, s. 534.

¹⁰⁶⁸ Conlin, Debt, s. 534; Burman, s. 234.

¹⁰⁶⁹ Conlin, Richest Man, s. 88; Debt, s. 34.

¹⁰⁷⁰ OBA. LA. 24, 013004.

arttırılacak sermayesi içinde TMB hissedarları azınlıkta kalırken Komite düzeyinde bir yetki eşitliğinin sağlanması TMB tarafından planlanmaktaydı. Bu Osmanlı Bankasının Londra Komitesinin tasfiyesi anlamına geliyordu. Kabul görmesi olanaksızdı¹⁰⁷¹.

Babington Smith Osmanlı Bankası hisse sahipleri açısından hisselerin değiştirilmesinin arzu edilebilir olduğunu düşünmüştü. Smith, güçlü bir gruba hissedar olarak yatırım yapacaklarını belirtmişti. Osmanlı Bankası ise kendisini zaten yeterince güçlü görüyordu ve herhangi güçlü bir grubun desteğini, küçümsememelerine rağmen, gerekli görmemekteydi. TMB'nin IOB ile hisse değişimi istemelerinin ve IOB'da yönetici tayin etmek istemelerinin nedeni mevcut grubun tüm payının tanınmasının sürdürülmesi idi. IOB grubu ise bu payın tanınmasının pek çok başka yolla mümkün olabileceği görüşündeydi. Onlara göre IOB kısa bir sürede, kolayca TMB'nin mevcutlarını alabilirdi. Bunu yaparak herhangi bir şekilde bu grupla dostluk ilişkilerini zedelemiş olmazdı. Osmanlı Bankası grubuna göre güçlü bir grup IOB'da hisse sahibi olarak IOB'ı bazı işleri bırakmaya zorlayabilirdi. IOB, sermaye artışını istememekteydi. TMB'nin satın almak istenmesinin tek sebebi İstanbul'daki rekabeti engellemekti. Bununla birlikte uzun bir müddet bu konuda korkmaları için sebep yoktu. Smith, IOB'nin hissede yapılacak artışı kabul etmesini istemekte idi¹⁰⁷².

24 Ekim 1910'da Smith- Lawrence görüşmesi gerçekleşti. Smith'in uzlaşma temeli Londra Komitesi tarafından reddedildiği için Lawrence yeni şartlar sunulana kadar başka bir görüşmeye razı olmamıştı. Ona göre TMB'nin ticari bakımdan teklif edecek herhangi bir şeyi kalmadığından ticari hususa dayanan herhangi bir öneri iyi karşılanmazdı. Smith bu görüşmede mevcut nizamnamenin değişmesini gündeme getirmişti. Lawrence da bu konuya katılmıştı; fakat yeni bir sermaye yaratılması veya tamamen İngiliz hissedarlar oluşturulması fikrine gelince Lawrence bunun kabul edilemez olduğunu belirtmişti. Sonuçta Smith'in, Lawrence'a sunmak için yeni teklifler düşünmesine karar ve ona gerekli zaman verildi.

Osmanlı Bankası ile birleşmenin söz konusu olduğu dönemde İngiliz ve Fransız çevrelerinde yetkili kimselerle çeşitli görüşmeler yapılacaktı. Bu görüşmeler sayesinde aynı zamanda TMB'a karşı bakışı da tespit etmek mümkün olmaktadır.

¹⁰⁷¹ Autheman, s. 217.

¹⁰⁷² OBA. LA. 24, 013004.

Osmanlı Bankasının Londra Komitesinden Goschen ve Lawrence 28 Ekim 1910'da Dışışlerinde Nicholson'u ziyaret edeceklerdi. Aldıkları izlenime göre TMB'nin Osmanlı Bankası ile anlaşma sürecinde olmasından dolayı İngiliz Dışışleri memnundu. İngiliz Dışışlerinin TMB'nin girişimine öncülük etmekle bir alakaları yoktu; ancak onu desteklemek için bazı önlemler almışlardı. Birleşmeye ilişkin konunun finansal kısmı ile ise bir ilgileri yoktu ve TMB tarafından önerilen teklifleri bilmiyorlardı. Fransız grubunun gözlemine göre İngiliz Dışışleri, Osmanlı Bankasından fedakârlık yapmasını beklememişti. Birleşmeyi sadece Osmanlı Bankasınca kabul edilebilir şartlarda düzenlenirse uygun bulmaktaydı.

Fransız Büyükelçisi Cambon'un görüşü TMB'nin tam bir başarısızlık olduğu yönündeydi. Ona göre bu Bankanın tek başarı şansı Almanları kazanmak, yani bir İngiliz-Alman Bankası olmaktı. Cambon'a göre TMB uzun ömürlü olmayacağını anlamıştı ve bu yüzden de ittifak yapmak istiyordu. Ona göre Osmanlı Bankasının Londra Komitesi kendi şartlarını oluşturmalıydı.

TMB'nin kurulması döneminde Cambon, İngiliz Dışışlerini, TMB'nin ancak İngiliz-Fransız kuruluşu olan Osmanlı Bankası aleyhine kazanç sağlayabileceğini söylemiş ve protesto etmişti. Bunun üzerine Cassel onunla bizzat görüşmüş ve TMB'nin amacının sadece Türkiye'deki endüstriyel girişimi arttırmak olduğunu söylemiş, Osmanlı Bankasının çıkarları ile çatışmayacağını güvencesini vermişti. Cambon da bu şartlar altında belirtildiği üzere TMB'nin geleceğinin Alman sempatisini kazanmasına bağlı olacağını açıkça ortaya koymuştu.

Kasım ayında bu kez Londra Komitesinden Bressborough ve Lawrence Nicolson ile görüşecekti. Nicolson tarafından benimsenen tutum gösteriyordu ki İngiliz Dışışleri, TMB ile IOB arasındaki anlaşmanın asıl maddelerine karşı ilgisizdi. Bunu tamamen bir finansal konu olarak görüyorlardı. Buna göre İngiliz Dışışleri uzlaşmanın mümkün olmamasından dolayı hayal kırıklığına uğramıştı; çünkü Türkiye'de bulunan bu iki kurum arasındaki politik rekabetin etkisi hissediliyor ve bu yüzden *Entente Cordiale*' yi dolaylı olarak etkiliyordu.

Bu görüşmelerin sonucunda IOB açısından şüphe giderilmişti. İngiliz Hükûmetinin tek istediği Osmanlı Bankası ile TMB'nin ilişkilerinin mümkün olduğunca iyi olmasıydı. Osmanlı Bankasının Londra Komitesi kendilerine karşı art niyet olmadığı sonucuna varmıştı. İngiliz Hükûmeti, Türkiye'de mümkün olduğunca

bu iki bankanın ilişkisinin iyi olmasını, rekabetten kaynaklanan anlaşmazlığın en az düzeyde olmasını arzu ediyordu. Bu anlamda Lawrence tarafından ortaya çıkan sonuç, kamuoyu ne düşünürse düşünsün İngiliz Dışişlerinin TMB'ı desteklemediği yönündeydi¹⁰⁷³.

Smith, onların kafalarına, Avrupa Komitelerinin sadece sembolik olduğu büyük Osmanlı Bankası fikrini kazımaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte eğer Osmanlı Bankası Avrupalı olmaktan çıkıp yerel bir kuruluş olmaya çalışırsa dünya para piyasalarındaki prestijini kaybederdi. Osmanlı Bankası ise bağımsızlıktan yanaydı başka birileri ile çalışmak için özgürlüğünü kısıtlayamazdı. IOB, İngiliz Dışişlerinin, İngiliz-Fransız olan Osmanlı Bankası yerine İngiliz çıkarlarını temsil eden TMB'ın tesisini teşvik etmesi durumunda, bunun iki bankanın birleşmesi tutumu ile nasıl bağdaşacağını sorgulamaktaydı¹⁰⁷⁴.

Sonuçta anlaşma sağlanamadı. Smith İstanbul'daki Osmanlı Bankası Genel Müdürü Revoil'e görüşmelerin sona erdiğini belirtti. Revoil ise Smith'e uzlaşma sağlamak için şartların incelenmesinin bitirilmediğinden dolayı görüşmelerin sona ermesi talebinden duyduğu şaşkınlığı belirtecekti. Revoil, görüşmelerin olumlu sonuçlanmasını dilediğini eklemişti. Smith ise 4 Kasım tarihli mektubunda Londra Komitesi ile müzakerelerinin olumlu sonuçlanmadığını belirtti. Yapılan son görüşmede Londra Komitesi birleşmeye ilişkin tüm önerileri reddetmişti. Bunlar arasında Londra Komitesindeki mevcut boşlukların TMB'ın tavsiyesi ile doldurulması ve Osmanlı Bankasının hisselerinin TMB ile değiştirilmesi de vardı. Smith gruptan karşı teklif istediğinde herhangi bir şey de sunmamışlardı. Bu nedenle Smith, görüşmeyi tamamıyla sona ermiş saymış ve Hükûmetini de bu yönde bilgilendireceğini Revoil'e söylemişti¹⁰⁷⁵.

IOB, TMB'ın görüşmeleri bitmiş addetmesine şaşırılmıştı. İlk tekliflerin kabul edilmemesinden dolayı TMB'ın yeni teklifler sunacağı beklenmekteydi. Smith de bu aşamada Osmanlı Bankasından karşı teklif geleceğini düşünmüştü. IOB'dan bir hafta kadar haber bekleyip de beklenen haber gelmediği zaman TMB konunun sonlandığı kanaatine varmıştı. IOB, cevap olarak, toplantı kayıtlarında kendilerinin karşıt öneri

¹⁰⁷³ OBA. LA. 24, 013003.

¹⁰⁷⁴ OBA. LA. 24, 013006.

¹⁰⁷⁵ OBA. LA. 24, 013001. Smith'in Revoil'e gönderdiği 4 Kasım 1910 tarihli yazı için bkz. EK 9.

sunacağına dair bir şey olmadığını ve başka önerileri varsa kendilerine bildirmelerini TMB'ya söyleyecekti.

TMB ise 28 Ekim'deki görüşmede Lawrence'ın, TMB'nın peşin para ile değerinde satın alınmasına dair kişisel önerisi dışında komite tarafından herhangi bir öneri yapılmadığını belirtmişti. Bu ise TMB tarafından kabul görmemişti. TMB açısından IOB, başka teklif sunmadıkça görüşmeler sona ermiş sayılacaktı¹⁰⁷⁶; nitekim Osmanlı Bankası yönetiminin teklifi TMB'nın tüm hisselerinin nakit para karşılığında satın alınması idi. Bunun için oldukça düşük bir meblağ önerilmişti. IOB'nın tek amacı Cassel ve grubunu ortadan kaldırarak gelecekteki bir rekabetten kurtulmaktı¹⁰⁷⁷.

Cassel ve Smith, Revoil'e yukarıda belirtildiği şekilde bir mektup yazmanın yanı sıra 3 Kasım'da IOB ile bir anlaşmaya varma konusunda umutlarını yitirdiklerini belirtmek üzere Dışişlerini ziyaret etmişti. Dışişlerinden hareketlerinde tamamen bir serbestlik görmeyi bekliyorlardı. Dışişleri ise İngiliz-Fransız işbirliği ve Fransa tarafından gelebilecek makul önerileri desteklemek konusunda istekli olduklarını, TMB'nın da bu tip önerilere açık olmasını belirtti. Bu süreç boyunca İngiliz Dışişleri Fransız Dışişlerini görüşmelerin başarısızlığa uğraması durumunda TMB'nın bağımsız olarak hareket etmekten alıkoyulamayacağı, sürecin İngiliz-Fransız çatışmasına yol açacağı konusunda uyardı¹⁰⁷⁸.

Aralık sonunda Smith, Osmanlı Bankasından çeşitli isimlerle olan görüşmesinde iki banka arasında yapılan görüşmelerin devam etmemesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmişti. Smith, ne söylenirse söylensin TMB'nın Osmanlı Bankasının düşmanı ya da rakibi gibi davranmadığını belirtmişti. Milli Bankanın sunduğu şartların zorluğunu da kabul etmişti. Osmanlı Bankasının isteği iki bankanın birleşmesi değil de TMB'nın kendine katılmasıydı¹⁰⁷⁹.

1910 yılı sonuna gelindiğinde Selanik Bankası ile de birleşme adına görüşmeler başlamıştı. Ocak ayında konu Dışişleri ile de görüşülmüştü. Birleşmede TMB'nın ismini koruması planlanmıştı. Bu birleşmeyi daha sonra Osmanlı Bankası ile Osmanlı'daki toprakları ve imtiyazları paylaşmak üzere bir kartel oluşturması planı takip etti. Dışişleri de bu plana olumlu baktı.

¹⁰⁷⁶ OBA. LA. 24, 013004.

¹⁰⁷⁷ Autheman, s. 218.

¹⁰⁷⁸ Kent, Bank, s.380.

¹⁰⁷⁹ OBA. LA. 24, 013001.

Görüşmelerle yakından ilgilenen Nicolson'a göre İngiliz Hükûmeti mümkün olduğunca kendisini bankaların ve finansçıların işlerinden uzak tutmalıydı. Nicolson aynı zamanda Dışişlerinin yardımda bulunması gerektiğini ve birleşme şartlarının İngiliz ve Fransız işbirliği için olumlu olduğunu bildirmişti¹⁰⁸⁰.

Osmanlı Bankası ile 1911 yılında da görüşmeler sürdü. Avusturya ve Fransa basınında Osmanlı Bankası ve Türkiye Milli Bankası birleşmesinin gerçekleşeceği söylentisinin ortalıkta dolaştığı yer aldı¹⁰⁸¹.

Konuya ilişkin TMB'dan Henderson ile Osmanlı Bankası Londra Komitesinden Lawrence arasında 30 Aralık 1910, 4 Ocak 1911 ve 18 Ocak 1911 tarihlerinde görüşmeler yapıldı. Henderson TMB'nın ödenmiş 250,000 sterlin sermayesi olduğunu, şirketin kurulması, İstanbul'daki ofisin alınması ile ilgili bazı ön harcamalar olduğunu belirtmişti. Henderson bu müesseseyi kârla satmak istediklerinden bir teklif verilirse değerlendirmeye hazır olduklarını belirtmişti. Lawrence, üçüncü şahıslara taahhütlerinin ne olduğunu sorduğunda Henderson, personele taahhütleri olduğunu, kârın yeterli olduğu durumda bunun düzenlenebileceğini belirtmişti. Henderson, 100,000 hisse senedini kârla satmak istemekteydi; nitekim aynı süreçte Selanik Bankası ile de görüşülüyordu ve bu görüşmeler kopma noktasındaydı.

TMB, kendi hisse senetlerini satmak istiyordu. Bankayı tasfiye etmek, paraya çevirmek isteyen Osmanlı Bankasına göre bu durum kendilerine TMB'ı yüklemektedir ve bu mevcutlarını satmasından farklıydı¹⁰⁸².

Osmanlı Bankası yöneticilerine göre TMB'nın başlıca kurucuları ve büyük hisse sahiplerinin aktif işten çekilmeleri İstanbul'daki insanların gözünde söz konusu Banka ile devam edilmeyeceği kararını doğrulayacak ve böylece TMB'nın Osmanlı Bankasıyla alınmasına bağlı dezavantajları uzaklaştıracaktı. Osmanlı Bankası yönetimi kâr ile satma meselesini tartışacaktı. Eğer mutabık kalınırsa bundan sonra kâr miktarı görüşülmeliydi. TMB için Osmanlı Bankası açısından en basit ve istenilen yol kendisini tasfiye etmesi ve bunun mutabık olunan fiyatla mevcutların satılması yoluyla olmasıydı. TMB'nın hisselerinin alınması durumunda Banka, Osmanlı Bankasının

¹⁰⁸⁰ Kent, Bank, s. 382.

¹⁰⁸¹ "Banque Ottomane", *Le Temps*, 11 Ocak 1911; *Le Sémaphore algérien*, 1 Mart 1911.

¹⁰⁸² *OBA. LA.* 24, 013003

kontrolüne girecekti, bundan sonra ise Bankanın kapanması gerekecek ve bu işlem pek çok yönden tatsızlık ve zorluklara neden olacaktı.

Paris Komitesinden Auboyneau prensipte kâr vermeye hazırды; ancak bunun tutarına ilişkin kesin bir fikirleri yoktu. Osmanlı Bankası yönetimi, Selanik Bankası ile de görüşmeler devam ederken TMB ile doğrudan görüşme yapılmamasından yanaydı. Tercih sıralamalarında önce Selanik Bankası ile TMB arasındaki birleşmeyi takip etme vardı¹⁰⁸³.

4 Ocak'ta ikili bir kez daha görüştü. Henderson, Selanik Bankası ile olan görüşmelerden haberi olmadığını belirtmişti. Hisselerin veya mevcutların malvarlığının satın alınmasına gelince, mevcutların satın alınmasında bir zorluk görmemekle beraber hisselerin satın alınmasını daha basit olarak görüyordu. Lawrence'a göre buradaki mesele, Osmanlı Bankasının TMB'a hisseler için veya mevcutlar için ne miktarda kâr vereceği idi.

Henderson ile Lawrence arasındaki üçüncü görüşmeden ise Lawrence, TMB'ın hisselerinin satın alınması konusunda zorluklar olduğunu ve Osmanlı Bankasının mevcutlar, malvarlığı bakımından satın almayı tercih ettiğini kesin şekilde belirtmişti. Henderson ise bunun imkânsız olduğunu, eğer TMB'ı tasfiye edip 250,000 sterlin değerindeki mevcutlar için kâr alırlarsa bunun halkın gözünde olumsuzluğa neden olacağını belirtmişti. Henderson ve beraberindekiler 100,000 hisse senedinin sahibi olarak TMB'ı kontrol ediyorlardı ve onlar bu hisseleri kârla satmak istiyorlardı.

Henderson Cassel'den mektup beklediğini söylemişti. Bununla birlikte Lawrence'a göre bu konu kapanmıştı ve artık Türk Hükûmeti ile görüşmelere geçilmeliydi.

TMB'ın kâr alma iddiası Osmanlı Bankasındaki bir kesime göre abartılmaktaydı. Onlara göre TMB aslında herhangi bir iş yapmıyordu ve gişeleri terk edilmiş durumdaydı. Bu yüzden Osmanlı Bankasına göre satın alacakları şey sadece boş bir unvandı. Aynı zamanda TMB'ın yok olması şuanda Osmanlı Bankası için büyük bir başarı olarak sayılacaktı. Eğer Milli Bankanın yok olması biraz da olsa paradan fedakârlık etmeyi gerektiriyorsa bu göze alınabilirdi.

TMB'ın Selanik Bankası ile birleşip birleşmeyeceği gibi konular Osmanlı Bankası açısından belirsizliğini korumaktaydı. Smith'in vilayetlerde pek çok şube

¹⁰⁸³ OBA. LA. 24, 013001.

oluşturma yönünde çalışmaları olduğu haberleri de gelmekteydi. Hatta bankanın vilayetlerde şube açmakla meşgul olduğundan gelişme gösteremediği söyleniyordu; fakat Osmanlı Bankasına göre bu ciddiye alınamazdı.

TBM'ın yılda yaklaşık 600,000 franklık genel gideri vardı bununla birlikte Osmanlı Bankasına göre bu Banka, Maliye Bakanı ile iyi ilişkileri olmasına rağmen hiçbir iş yapmıyordu¹⁰⁸⁴.

Son olarak Osmanlı Bankası nispeten daha iyi bir teklifle geldi ve hisse başına nominal değerin 10 şilin üzerinde bir fiyat verdi; ancak bu da reddedilecekti¹⁰⁸⁵. Henderson, Lawrence ile belirtilen görüşmeleri gerçekleştirmişti. IOB, TMB hisselerini satın almanın kendilerine kesin kontrol ve hareket özgürlüğü vereceğinin ve onların tasfiye değerinin 250,000 sterlin olduğunun garantisinin sağlanmasını istemişti. Osmanlı Bankası hisse başına en fazla 10 şilin kâr vermeyi planlamıştı. Auboyneau da Henderson'un önerilerinin yukarıda belirtilen iki koşulla kabul edilmesi gerektiği fikrini paylaşmaktaydı. Auboyneau, bu konuda tasfiye için Türk Hükûmetine danışılmasını gerekli görmemektedir. Buna göre TMB'nin sermayesinin tamamına sahip olduğu durumda, Hükûmetin onayını almak mümkün olunca sermayeyi tasfiye etmek; yatırım yapacakları sermayeyi ödemek için bazı işleri yapmayı ona bırakarak sermayeyi kontrol altında tutmak; Selanik Bankası ile sermayeyi birleştirmek; birleşme yoluyla veya başka bir yolla ve Türk Hükûmetinin tam onayıyla sermayeyi Osmanlı Bankasına katmak yollarından birini seçeceklerdi.

TMB'nin tüzüğünde 2.250 kurucu hisse görünmektedir. Auboyneau, bunların da kendilerine devir edilmesinden yanadır. Tasfiye durumunda hisselerin durumu tüzükte belirtilmekle birlikte, birleşme durumuna ait bir şey yer almamaktadır. Auboyneau bu açıdan mümkün olduğunca hisseleri elde tutmaktan yanadır. TMB memurları, onların sözleşmelerinin olup olmadığı gibi konular da düşünülmektedir.

Türk Hükûmetinden izin alma meselesinde Osmanlı Bankası yönetimi kafa karışıklığı içindeydi. Yine birleşme ve feshetme durumları ile kurucu hisseler konusunda Osmanlı Bankasının hukukçuları tarafından tüzük incelemesi yapılmıştır. Banka yetkililerince merak konusu olan, kurucuların öngörülen tasfiyeye veya birleşmeye karşı durmaya haklarının olup olmadığıdır.

¹⁰⁸⁴ OBA. LA. 24, 013003.

¹⁰⁸⁵ Autheman, s. 218.

Bu süreçte Milli Banka ile Selanik Bankası arasında görüşmeler de sürmekteydi. Paris Komitesinden Auboyneau'nun aldığı habere göre TMB'dan Lord Revelstoke, Milli Banka ile Selanik Bankası arasında doğrudan bir anlaşma için kendi tercihlerini belirtmiş ve konuyu ele almak için Londra'ya özel bir delege göndermeyi önermişti. Cassel de birleşmeyi sağlamak için kendisine birilerinin gönderileceği konusunda bilgilendirilmişti. Cassel, Londra'da aynı anda başka bir görüşme olmadığı konusunda ikna edilmelerini ve Türk Hükûmetinin işlerinin paylaşılması konusunda Selanik Bankası ve Osmanlı Bankası veya başka bir kurum arasında hiçbir anlaşma olmadığı konularında garanti verilmesini istemişti.

24 Ocak 1911'de tekrar Lawrence-Henderson görüşmesi gerçekleşmiş, Osmanlı Bankasının hisse başına 10 şilin kâr teklifi reddedilmişti. Bundan sonra Milli Banka ile yapılan görüşmelerin sona ermesi kararına varılacaktı¹⁰⁸⁶.

1911 yılındaki görüşmeler de 1910 yılındaki görüşmeler gibi başarılı olmadı. Osmanlı Bankası bu süreçte konuyla ilgili bir uzlaşma olana kadar TMB ile Selanik Bankasının anlaşmasına onay vermemesi konusunda Fransız Hükûmetine baskı uygulamıştı¹⁰⁸⁷. IOB'ın Londra Komitesi, oturmuş, kârlı bir işletme ile yeni ve kendini kanıtlamamış bir işletme arasında eşit birleşme ihtimaline engel olmuştu¹⁰⁸⁸. Esasen Ottoman Society'nin akıbeti ile benzerdi.

1913'e gelindiğinde Smith tarafından görüşmelerin yeniden başlatılması adına adım atılsa da bu adım Osmanlı Bankasınca soğuk karşılanacak ve sonuçsuz kalacaktı¹⁰⁸⁹.

TMB'ın ortadan kaldırılması fikrine Cavit Bey de sıcak bakmamıştı. Osmanlı Bankası yetkililerinin izlenimi Hüseyin Cahit ve Cavit Beylerin birleşmeye karşı oldukları yönündeydi¹⁰⁹⁰.

Bu süreçte Paris ve İstanbul'da İngiliz Dışişlerinin bankaların birleşmesi ya da TMB'ın kapatılması ile ilgilenmediği yönünde dedikodular vardı. Dışişleri bunu yalanlayarak, birleşmeye olumlu bakıldığını bununla birlikte Osmanlı Bankasının tutumunun bir İngiliz-Fransız işbirliğini imkânsız hale getirmesi durumunda TMB'ı bağımsız davranma konusunda destekleyeceklerini belirtti. Yine de Dışişleri planın

¹⁰⁸⁶ OBA. LA. 24, 013003.

¹⁰⁸⁷ Kent, Bank, s.382.

¹⁰⁸⁸ Burman, s. 235.

¹⁰⁸⁹ Autheman, s. 218

¹⁰⁹⁰ Conlin, Debt, s. 534.

devam etmesinden yana görüş bildirmişti¹⁰⁹¹. Bununla birlikte Osmanlı Bankası ile birleşme meselesi kesin olarak kapanmıştı. TMB’ın bundan sonraki talebi Bankanın tasfiye edilmesi olacaktı.

2.6.2. Bankanın Kapatılması Meselesi

Osmanlı toprakları üzerinde faaliyet gösteren TMB’ın varlığının önemi takdir edilmekteydi. Bankanın en büyük destekçilerinden Adam Bock 29 Kasım 1910’daki memorandumunda TMB’ın Osmanlı Hükûmetinin çağrısı ile kurulduğunu ve Osmanlı’nın TMB’ın yok olmasını “felaket” olarak göreceğini belirtmişti¹⁰⁹². Bununla birlikte TMB, ne İngiliz imparatorluğunun temsilcisi ne de İttihatçılar tarafından örgütlenen bir iktisadi milliyetçilik girişimi olabilmişti¹⁰⁹³. Bankanın oldukça inişli çıkışlı bir tarihi olmuştu. 1909’da kurulduğunda nispeten bir ağırlığı vardı; ancak zaman geçtikçe bu konumunu kaybetmişti¹⁰⁹⁴. TMB’ın geliri birinci yılda Bankanın işletme masraflarını kapatsa da Banka başarılı sayılmazdı¹⁰⁹⁵.

TMB hakkında genel kanı bu Bankanın başarısız bir girişim olduğuydu. Bankanın başarısızlığı konusunda ise günümüze kadar çeşitli nedenler sunulagelmıştır. Hasan Ferid, Bankanın başarısızlığının nedeni olarak Bankanın müdürlüğüne Türklerin hayrını istemeyen bir isim olan Kingham’ın getirilmesini ve katib-i umumi ve baş veznedarlık görevlerinde hakeden isimlerin bulunamamış olmasını gösterir¹⁰⁹⁶.

Bir diğer görüş İngiliz konsoloslukunu sorumlu tutmaktadır. Konsolosluk bu süreçte Türkiye’ye karşı olumsuz bir tutum içerisindeydi. Konsoloslukun Türkiye ile ilgili işlerdeki olumsuz tavrı Türk-İngiliz ekonomik ilişkilerini dolayısı ile Bankayı da etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşına kadar İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu politikasını yöneten mekanizma Dışişleri Bakanlığı, konsolosluk ve diplomatik servisti¹⁰⁹⁷. Donanma Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve Hindistan Bakanlığının Dışişleri üzerinde etkisi vardı. Yine bölge ile ilgili gruplar vardı; ancak bu grupların etkisi büyük ölçüde görevleri ile sınırlıydı. İngiliz dış politikası büyük ölçüde Hardinge,

¹⁰⁹¹ Kent, Bank, s. 383.

¹⁰⁹² Burman, s.228.

¹⁰⁹³ Conlin, Debt, s. 539.

¹⁰⁹⁴ Kent, Bank, s. 367.

¹⁰⁹⁵ Burman, s. 229.

¹⁰⁹⁶ Hasan Ferid, s. 34.

¹⁰⁹⁷ Kent, Büyük Britanya, s. 201; Heller, ss. 20-21.

Nicolson ve Grey tarafından organize ediliyordu¹⁰⁹⁸. Gerçekten de bu isimlerin ülke siyasetinin belirlenmesinde önemli etkileri vardı ve bu isimler bölgedeki konsoloslarla işbirliği içerisindeydi.

Cavit Bey İttihat ve Terakki'nin İngiliz taraftarları arasındaki en büyük figürdü; ancak İngiliz konsolosluğu bunu fark edip ona göre hareket etmede başarısız olmuştu. Burman burada, İngiliz Büyükelçisinin, baş tercümanı Gerald Fitzmaurice tarafından kışkırtıldığına dikkat çekmektedir. Cavit Bey ve Babington Smith de onu eleştirmektedir. Burman, İstanbul'daki İngiliz konsolosluğunun tutumunun, İngiliz politikasının Osmanlı İmparatorluğuna karşı tutumu gibi tipik olarak yanlış olduğunu belirtmektedir. Yerel politikanın nüanslarını anlamak konusunda yetersiz kalmışlardır. İngiltere, Mısır'a karşı ilgisini arttırmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun geleceğine karşı ilgisizdir¹⁰⁹⁹.

Sefaretin baş tercümanı Fitzmaurice, İngiliz gizli örgütü Intelligence Service'in önde gelen bir ismi ve Türkiye'nin istikrarını bozmak isteyen bir isim olarak tanımlanmaktadır.

İngiltere'nin, bu süreçte muhalif her türlü unsur ile işbirliği yaptığı Hüseyin Cahit, Mehmet Emin Yalman gibi isimlerce dile getirilmektedir¹¹⁰⁰. Burada İngiltere'den kasıt daha çok konsolosluktur. Bu dönemde Türkiye'deki muhaliflerin İngilizlere dayandıkları görülmektedir. Buna bir örnek Mahmut Şevket Paşa suikastidir. Suikastte baş tercümanın ve askeri ataşenin dahli vardır. Lowther sefarette kaldığı sürece Fitzmaurice'nin İttihatçıların siyasetine karışmasına engel olamayacağı belli olmuştur. Mahmut Şevket Paşa suikastinde yer almaları ve Mallet'in yeni sefir olarak gelişinden sonra İttihatçılar, suikastteki rolleri yüzünden Fitzmaurice ve Askeri Ataşe'nin geri yollanmasını talep etmişler ve bu talep yerine getirilmiştir¹¹⁰¹. Nisan 1913'de Grey, Lowther'ın çağırılmasına karar vermiştir. Önce Lowther ardından da 1914 başında Fitzmaurice ülkeden, görevden ayrılmışlardır¹¹⁰². Lowther, Marling ve Fitzmaurice Türkiye'de bulundukları dönemde Türkiye'yi anlamaktan uzak ve İttihat ve Terakki aleyhtarı bir politika izlemişlerdir.

¹⁰⁹⁸ Heller, ss. 20-21.

¹⁰⁹⁹ Burman, ss.232-233.

¹¹⁰⁰ Avcıoğlu, 31 Mart, ss. 61-63.

¹¹⁰¹ Ahmad, İttihatçılıktan, s.177; Avcıoğlu, Düzen, s. 258. Cemal Paşa, ss. 120-121.

¹¹⁰² Berridge, ss. 176, 191-192.

Kent, Büyükelçi O’Conor’un İngiliz çıkarlarını öne çıkartmada becerikli olduğunu belirtir. Lowther’ı ise ‘daha az esnek’, ‘daha az kavrayışlı’ olarak niteler. Bu nedenle Lowther, büyükelçilikte talihsiz bir şekilde “Türk karşıtı atmosfer geliştiren” ve sonuçları İngitere’nin önceden iyi olan konumuna zarar veren “büyük bir hüsrana” sayılmıştır. Mallet ise Grey’in bir dönem özel sekreteriydi bu nedenle onunla daha uyumlu çalışmıştır. Mallet, İttihat ve Terakki’yi dostluk ile yatıştırmaktan yana olmuştur¹¹⁰³. Heller, Büyükelçi Mallet’in Whitehall ve Büyükelçiliğin politikasını değiştirmek istediğini; ancak bunun başarısızlığa mahkûm olduğunu belirtir. Dışişlerinin bu dönemde yeni bir politika geliştirmek gibi bir fikri yoktu¹¹⁰⁴. Sonuçta Mallet, Lowther’a nazaran Jön Türklere daha olumlu yaklaştıysa da İngiltere’nin politikasında bir değişikliğe gitmesi mümkün değildi. Mallet’e göre İngiltere eğer Türkiye’nin Üçlü İttifaka katılmasını engellemek istiyorsa sıcakkanlı bir tavır takınmalı, sert ve provokatif eleştirilerden kaçınmalıydı. Hatta Mallet Grey’den İngiliz finansçıları Türkiye’nin girişeceği büyük krediye dâhil olması için ikna etmesini de istemişti. Grey ise Mallet’in isteğini yerine getiremeyecekti. Özellikle Cassel’in girişiminin başarısızlığından sonra İngiliz finansçıları Osmanlı İmparatorluğuna para yatırmaya ikna edemezdi. Bu süreçte Mallet, Grey’i Rothschild’in Sultan Osman ve Reşadiye dretnotları tahvillerini alma konusunda yoklaması için de ikna etmeye çalışıyordu¹¹⁰⁵.

TMB girişiminde konsolosluk ve konsolosluk yetkililerini sorumlu tutan görüş haricinde TMB’nın başarısızlığının nedeni olarak Türkiye pazarından istediğini alamamasını işaret eden, süreci ağırlıklı olarak ekonomik açıdan değerlendiren görüşler de bulunmaktadır. Nicolson Ocak 1911’de TMB’nın İngiliz girişimi olmasına rağmen bu finansçılara tamamen güvenilmeyeceğini, onların sadece girişimlerinden elde ettikleri kâra baktıklarını, olayların siyasi karakterini bir kenara bıraktıklarını ve takip ettikleri politikanın ülkenin çıkarları ile uyumlu olup olmadığına bakmadıklarını belirtecekti¹¹⁰⁶. Burman da TMB’nın özel girişim ile ve kişisel kâr için kurulduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre Cassel ile kurucu ortakları A. Henderson ve dünyadaki

¹¹⁰³ Kent, Büyük Britanya, ss. 201-202.

¹¹⁰⁴ Heller, s. II.

¹¹⁰⁵ Heller, s. 366.

¹¹⁰⁶ Miller, s. 436; Kent, Bank, s.384; Hamilton, s.54.

en güçlü finansçılardan Lord Revelstoke sadece vatansever gerekçelerle sermayelerini riske atmak istemezlerdi¹¹⁰⁷. Banka bu nedenle tasfiye sürecine girmişti.

Türkiye'deki sınırlılıklara bir de İngiliz tasarruf sahiplerinin Türkiye'deki girişimlere ilgi göstermemesi eklenmişti; nitekim bankanın 1,000,000 sterlinlik kuruluş sermayesini oluşturan senetlere zar zor alıcı bulunmuştu¹¹⁰⁸. Bu durum 1913'e gelindiğinde artık aşikârdı. Mclean Cassel'in iş zemininde düşünüp daha fazla devam edemeyeceğine karar verdiğini belirtir. Buna göre İngiliz sermayesi bu banka aracılığı ile Türkiye'ye akıyordu. 1913'de Türk Hükûmetinin %60 oranında bonoları Fransa'nın elindeydi. Banka Fransa ile de anlaşmaya varamamıştı. Osmanlı Bankası TMB'ı kaynak ve istikrar yönünden eksik buluyordu. Birleşmenin kendisine yarar getireceği konusunda ikna edilememişti. Üstelik Fransız Hükûmeti Cassel'in her zaman Alman hayranı olduğu konusunda şüphelere sahipti¹¹⁰⁹.

Jones'a göre, Bankanın önemli ticari bankacılık işlemleri geliştirebilmesi için şansı yoktu, özellikle Türkiye'de iş iradı önemsiz seviyeydi. TMB'ın banknot ihracı imtiyazına sahip Osmanlı Bankasını yerinden etme şansı olamazdı. TMB'ın başarısı, altyapı yatırımlarını güvenceye alma umudu dolayısıyla Dışişleri tarafından istekli bir şekilde desteklenmesine bağlı idi. Bu ise gerçekleşmemişti. İngiliz Hükûmetinin TMB'ı desteği her zaman ikinci planda kalmıştı. İngiliz-Fransız ilişkilerinin iyi olması zorunluluğu ise merkezdeydi. Sonuçta İngiliz Hükûmetinin TMB'a desteği, Fransa'nın Osmanlı Bankasına ve Almanya'nın Deutsche Banka verdiği aleni destek düzeyinde hiç olmamıştı¹¹¹⁰. Bu aşamada bir başka görüş olarak, Bankanın tasfiye sürecinde doğrudan İngiliz Dışişlerinin sorumlu tutulması karşımıza çıkar.

TMB'ın ortaya çıkmada geç kaldığını belirten Baster, TMB'ın gücünün ve etkisinin Fransız ve Alman rakiplerinden az olduğunu kabul eder. Baster yine bu kurumun hikâyesinin İngiliz Hükûmetinin yabancı yatırımlara siyasi müdahale konusundaki genel tereddütlü tavrı ile uyum içinde olduğunu belirtir¹¹¹¹.

Hamilton Bankanın başarısızlığında Grey'in diplomasisi ile Cassel'in bankasının çıkarlarının örtüşmemesine vurgu yapar¹¹¹².

¹¹⁰⁷ Burman, s. 227.

¹¹⁰⁸ Autheman, s. 217.

¹¹⁰⁹ Mclean, ss. 296-297.

¹¹¹⁰ Jones, British, s. 112.

¹¹¹¹ Albert Stephen James Baster, **International Banks**, P.&S. King & Son, London, 1935, s.112; Platt, s.33.

¹¹¹² Hamilton, s. 53.

Thane de özellikle Dışışlerinin destek eksikliğine vurgu yapmaktadır. İngiliz işadamları Osmanlı'da daha etkin olma konusunda ikna edilememiş, Bankanın faaliyetleri Fransız muhalefeti yüzünden baltalanmış, Dışışleri ise direnmeyi diplomatik bulmamıştı. Dışışleri Bankanın kurulması konusunda destek vermişti; ama yardım etme konusunda başarısız olmuştu. Dışışlerinin davranışı ekonomik avantajdan ziyade diplomatik mücadele ile açıklanabilirdi. Dışışleri sürekli olarak Cassel'e destek sözü vermekle birlikte bunu yerine getirmemişti. Cassel, Fransız Hükûmetinin kendi işadamlarını İngiltere'den daha tutarlı olarak desteklediği görüşüne sahipti¹¹¹³.

Conlin de TMB konusunda İngiliz Dışışlerinin tutarlı olmayan direktiflerine işaret etmektedir. Bununla birlikte İngiltere bu dönemde zaten Türkiye'ye karşı tutarsız bir politika izlemektedir¹¹¹⁴.

Esasen TMB girişiminin yeterince başarılı olamaması İngiltere'nin siyasi ve ticari politikasının bir yansımasıydı. İngiltere'nin Bağdat demir yoluna katılma önerilerini reddetmesinde; 1908 yılında İttihat ve Terakki Hükûmetinin Baring ve Rothschild gibi İngiliz bankerlerinden yaptığı borç istemlerinin geri çevrilmesinde; 1910 ve 1912 yıllarında TMB'nin kredi vermek istemesinin İngiliz Hükûmetince onaylanmamasında İngiltere'nin 1870 yılındaki Büyük Bunalım ve Almanya'nın dünya pazarında güçlü bir rakip olarak çıkması karşısında sömürgeleri ile olan ticari ilişkilerini arttırırken diğer ülkelerle olan ticari ilişkilerini azaltma politikası izlemesinin etkisi vardı¹¹¹⁵.

Burada üzerinde durulması gereken konu Türk-İngiliz ilişkilerinin seyriydi. Bankanın kaderi süreç boyunca Türk-İngiliz ilişkilerinin dinamikleri ile doğru orantılı olmuştur. Siyasi olarak da Grey'in 1908-14 arası politikası tam bir tarafsızlıktı. Diğer devletlerin kuşku ve kıskançlıklarını uyandırmayacak kadar bir Türk taraftarlığı gütmüştü. Bu nedenle bir Türk-İngiliz ittifakı hiç düşünülmemişti¹¹¹⁶.

II. Meşrutiyet döneminde olumlu başlayan ilişkiler 1914'de tarafların karşı bloklarda savaşa girmesi ile sonuçlanacaktı. Grey, yukarıda görüldüğü üzere başlangıçta Lowther'a yeni rejime karşı destek verilmesi talimatı vermişti; bununla birlikte süreç Türk-İngiliz ilişkilerinin aleyhine gelişti. İngiliz Dışışleri Bakanı ve

¹¹¹³ Thane, ss.93-94

¹¹¹⁴ Conlin, Debt, s.539.

¹¹¹⁵ Kurmuş, ss. 229-231.

¹¹¹⁶ Ahmad, İttihatçılıktan, s. 178.

Büyükelçiye göre yeni rejim giderek askeri despotik bir havaya girdi. İngiltere de yeni rejime sempati beslenmekle birlikte pek çok temel konuda tutumunu değiştirmedii¹¹¹⁷. İngiltere kısa zamanda Türkler için iş birliği yapılamayan, Türklere ne yapması gerektiğini söyleyen eski rolüne bürünmüştü. Almanya ise Türk dostu imajına yeniden kavuşmuştu¹¹¹⁸.

II.Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşlarına kadar olan dönemde Jön Türkler İngiltere'ye sırtarını dayamayı sürdürdü¹¹¹⁹. 1911'de patlak veren Türk-İtalyan savaşı bir bakıma İngiltere'nin İstanbul'daki durumunu güçlendirmişti. Örneğin Hüseyin Cahit, Osmanlı basınının Panislamcılığı uyandıracak veya Mısır sorununa değinecek sözlerden kaçınmasını tavsiye etmişti Mısır meselesini ayaklandırıp İngiltere ile dostane ilişkileri bozmanın vahim bir hata olacağını söylemişti. Sadrazam Sait Halim Paşa ise İngiltere'nin savaşa katılmasını belirten bir bildiri yayınlamıştı¹¹²⁰.

Bu süre içinde Bankanın önde gelen isimleri Türkiye'nin geleceği ile ilgilenmeyi sürdürmüştü. 21 Ekim 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ı işgalinden hemen sonra, Babington Smith Cavit Bey ile görüşmüştü. Smith, Türkiye'nin İngiltere'ye bakışındaki olumlu değişime işaret etmiş ve İngiliz kamuoyunu Türkler lehine etkilemek için resmi olmayan bir misyon göndermenin uygun olup olmayacağını düşündüğünü belirtmişti¹¹²¹. Bir hafta sonra Cavit Bey Churchill'e bir mektup yazmıştı. Cavit Bey, Meşrutiyet'in ilanıyla Türkiye'de İngiltere'ye karşı kendiliğinden canlanan dostane hislerden iki memleketin siyasi ilişkileri için büyük fayda beklendiği; ancak sonradan ortaya çıkan yanlış anlamaların buna mani olduğunu belirtmişti. Bununla birlikte Cavit Bey, Türkiye'de kendileri gibi İngiltere'nin hakiki dostlarının yanlış anlamaları yok etmeye çalıştıklarını belirtmişti. Cavit Bey, İtalya'nın Osmanlı'ya saldırmasına dikkat çekerek iki ülke arasında daimi bir barışın vaktinin gelip gelmediğini, hangi temelde bu girişimin olabileceğini sormuş ve konuya ilişkin kişisel görüşlerini yazmasını Churchill'den rica etmişti¹¹²².

Cavit Bey'in bundan sonra TMB yöneticileri ile ilişkilerini daha olumlu tuttuğu ve onların avantajını kullanmaya çalıştığı görülebilir; ancak aynı durum İngiltere için

¹¹¹⁷ Kent, Büyük Britanya, s. 206.

¹¹¹⁸ Kent, Oil, s. 9.

¹¹¹⁹ Ahmad, 1908-1914, ss. 66-67.

¹¹²⁰ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 183-185; H.Cahit'in makalesi için bkz. "İttihad-ı İslam ve Matbuat-ı Osmaniye", **Tanin** 23 Eylül 1911.

¹¹²¹ Burman, s.232.

¹¹²² Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s. 186; Burman, s.232.

geçerli değildi¹¹²³. Churchill, Cavit Bey'e cevabında İngiltere'nin tarafsızlık siyaseti izlediğini vurgulamıştı. Bununla birlikte Churchill ilerisi için iki devletin menfaatlerini birleştirmenin mümkün olduğunu ancak; İngiltere'nin statükosuna aykırı bir siyaset takip edilmemesinin lazım geldiğini belirtmişti¹¹²⁴.

Balkan Savaşları döneminde ise İngiliz yanlısı Kamil Paşa, Sadrazamlığa geri getirilmiş ve Grey'den hedefi Türkiye'yi zayıflatmak olan bu savaşa engel olmasını istemişti. Grey'in ise böyle bir savaşa girmeye niyeti yoktu¹¹²⁵. Dahası İngiltere'nin sürekli olarak Makedonya reformunu Sultana dayatması, Girit konusunda Yunanistan'ı desteklemesi, Rusya ile birlikte Balkan İttifakını gerçekleştirmesi¹¹²⁶ İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkileri gerecekti.

İttihat ve Terakki'nin karşılaştığı siyasi ve ekonomik sorunlar, uluslararası arenadaki yalnızlıkları onları II.Abdülhamit'ten daha fazla Alman yanlısı politika izlemek zorunda bıraktı. 31 Mart vakası ertesi orduda güç kazanan Mahmut Şevket Paşa'nın askeri yapılanmada Almanya'ya yaklaşması sonrasında da 1913 ertesi Enver Paşa'nın aynı yöndeki tavrı süreci pekiştirdi¹¹²⁷.

İngiltere ve Türkiye arasındaki ilişkiler bundan sonra olumsuz bir yönde seyretti. Dolayısıyla Dışişleri, ilişkilerinin olumsuz seyrettiği bir ülkede faaliyet gösteren TMB'a da teşvik edici davranmadı. İngiltere, Fransa ile olan ittifakını ön plana çıkartarak Türkiye'yi ve Bankayı ikinci plana attı.

1910 yılı sonunda Türkiye Milli Bankasının durumu beklentiyi karşılamamaktaydı. Banka yönetimine göre burada sorumlu kendilerine yeterli desteği vermeyen İngiliz ve Türk Hükûmeleri idi. 1910 kredisinden yukarıda belirtildiği üzere çekilmek zorunda bırakılmış, Bağdat demir yolu görüşmeleri başarısız olmuştu. Aynı süreçte bir çözüm yolu olarak Osmanlı Bankası ile birleşilmesi söz konusuydu. Banka işlemlerine avantajlı bir şekilde devam edip edemeyeceği konusunu düşünür olmuştu. Bankanın avantajlı şekilde devam etmesi Smith'e göre doğrudan Bankanın Hükûmetten destek görmesine bağlıydı. TMB sadece İngiliz Hükûmetinden değil Türk Hükûmetinden de benzer bir teşvik beklemekteydi. 29 Aralık 1910'da Babington Smith, Sadrazam Hakkı Paşa'yı ziyaret ederek Bankanın geleceği konusunda bir karar

¹¹²³ Burman, s. 232.

¹¹²⁴ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.195.

¹¹²⁵ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 185-186.

¹¹²⁶ Avcıoğlu, Düzeni, s. 257.

¹¹²⁷ Buçukcu, ss. 283,285.

almak üzere Londra'ya gideceğini bildirmişti. Smith, Osmanlı Hükûmetinin daveti ve İngiliz Hükûmetinin tutumu olmasa Bankanın çalışmaya başlamayacağını bu nedenle her ikisinden de destek beklentisi olduğunu Sadrazama söylemişti. Sadrazam, Smith'e Bağdat demir yolu projesinin Almanlara verilmesi dolayısıyla İngiltere'nin, Osmanlı'daki yatırımlar konusunda başka girişimcilere kapıların kapatıldığı düşüncesinde olduğunu bunun yanlışlığını belirtmişti. Sadrazam Osmanlı'nın büyük bir ülke olduğunu, yeterince yatırımda bulunulabileceğini, İngiliz yatırımcıları beklediklerini belirtmişti. Smith ise süreci yakından takip edenlerde böyle bir izlenim olmadığını; bununla birlikte Bağdat demir yolunun İngiltere, Osmanlı ve Almanya arasındaki ilişkilerde önemli bir konu olduğunu dile getirmişti; nitekim bu konu Mezopotamya ve İran Körfezi ile de yakından ilgiliydi.

Smith, Sadrazama, şimdiye kadar Bankanın, Hükûmetin kendisini destekleme arzusunda olduğuna dair hiçbir belirti görmediğini belirtmişti. Hiçbir Hükûmet hesabı TMB'a verilmemişti. Bankanın elindeki tek yarı resmi Hükûmet hesabı *Commission de la Flotte* idi. Smith, İstanbul Belediye kredisinin ancak diğer bankalarla girilen rekabet sonrasında ve aylar süren mücadeleler sonucu gerçekleştiğini hatırlatmıştı. Smith, gelecekte kendilerine destek verileceğine dair Londra'daki dostlarına sunabilecekleri bir güvence verip veremeyeceğini sormuştu. Hakkı Paşa, Hükûmet hesapları ile ilgili, Osmanlı Bankasının aldığı imtiyaz yüzünden ellerinin bağlı olduğunu söylemişti. Hakkı Paşa, İstanbul kredisi sayesinde Bankanın, masraflarını bir yıl karşılamaya yetecek kâr elde ettiğini belirtmişti. Banka, 1910 devlet kredisini almış olsaydı en az iki üç yıl geçimini sağlamış olurdu. Hakkı Paşa burada Bankanın İngiliz Hükûmetinin engellemesi yüzünden geri çekildiğini vurgulamıştı. Hakkı Paşa'ya göre İngiliz Hükûmeti ilerde engelleme yapmazsa TMB, Osmanlı Bankası ile işbirliği içinde veya onunla rekabet ederek devlet kredilerinde yer alabilirdi. Hakkı Paşa, İngiliz sermayesinin son yıllarda Türkiye'ye pek az ilgi göstermesine üzgün olduğunu belirtmişti. Smith bu görüşmede yukarıda ayrıntısı verildiği üzere Bağdat kredisinin de akıbetini sormuş ve bu konuda alınacak bir kararın Bankanın geleceğine etkisi olabileceğini belirtmişti.

Görüşmelerde, sadece Bankanın geleceği değil Kuveyt, Bağdat demir yolu, maden meselleri gibi pek çok konu da gündeme gelmişti. Hakkı Paşa madenler konusuna da değinerek İngiltere'nin değiştirilmesini istediği Madenler Kanunun iki

yıl önce yeni şeklini aldığını; bununla birlikte halen İngiltere’den maden imtiyazı konusunda başvuru gelmediğini belirtmişti. Smith buna cevaben eski rejim zamanında İngiliz sermayesinin Osmanlı’dan uzak durması için nedenler olduğunu, şimdi ise İngiliz sermayesini ülkeye çekebilmek için teşvikler olması gerektiğini belirtmişti. Smith, madenler konusunda başvuru olmamasını ulaşım ağının eksikliğine bağlamaktaydı. Hakkı Paşa da Smith’e hak vererek bu güçlüklerin zamanla aşılabileceğini belirtmişti. Smith, Sadrazam ile yaptığı görüşmeye ilişkin tutanağın bir kopyasını Büyükelçiliğe vermiş ve tutanak Ocak 1911’de Grey’e ulaşmıştır¹¹²⁸.

Türk Hükûmetinin Bankayı teşvikinin sınırlı kaldığı bir gerçektir. Bununla birlikte İngiliz Hükûmetinin verdiği kararlar Bankanın kaderini daha fazla etkilemişti. Kent, Bankanın İngiltere’nin bir temsilcisi olarak hareket etmek istediğini; ancak Hükûmet’in İngiltere’nin konumunun stratejik bir alanda güçlenmesine yardımcı olmadıkça uzak bölgelerle fazla ilgilenmediğini belirtmektedir. Mezopotamya bölgesi İngiltere için öncelikli öneme sahip bir bölgeydi. Bu bölge dışında İngiltere antanttaki müttefiklerini karşısına almak istemedi. İngiltere başlangıçta Fransız etkisine karşı Bankanın kurulmasını destekleme konusunda yaptığı ufak bir sapma dışında, İngiltere ve Fransa’nın işbirliği politikasına bağlı kaldı. TMB, faaliyet dönemi boyunca İngiliz Hükûmetinden gerçek anlamda bağımsız destek alamamıştı, sadece tereddütlü, gönülsüz bir destek almıştı¹¹²⁹.

Kent, TMB’nin elde etmek istediği tavizlerin türünün İngiliz Dışişleri ile uyuşmadığını belirtmektedir. Sadece 1910 kredisi değil, Kuzey-Doğu Anadolu demir yolu imtiyazı, Samsun-Trabzon liman imtiyazı ve son olarak Mezopotamya petrol imtiyazı İngiliz Dışişlerinin politikasına uygun değildir. Demir yolu ve liman imtiyazları meselesini ele aldığımızda burada İngiltere’nin antant gereği müttefiki olarak karşısına Rusya çıkmaktaydı. Karadeniz havzasına ilişkin Rusya ile yapılan anlaşma gereği bölgede Rusya önceliğe sahip olmuştu. Mezopotamya’daki nüfuz alanı onaylanan İngiltere, Rus çıkarları ile rekabet etmek isteyen herhangi bir İngiliz vatandaşını destekleyerek Rus Hükûmetine karşı çıkmayı göze alamamıştı. Demir yolu konusunda TMB İngiliz Dışişlerinden destek istediğinde Dışişleri söz konusu alanın bir bölümünün Karadeniz sahili olması, stratejik öneme sahip olması, Rus

¹¹²⁸Gooch ve Temperley, Cilt: X, Kısım: II, ss.13-17; Uluğbay, ss. 110-112.

¹¹²⁹ Kent, Bank, s. 389.

sınırında uzanması göz önüne alındığında TMB'nin İngiliz Hükûmetinden resmi destek istemesi durumunda önce Rusya'ya danışması gerektiği bununla birlikte Bankanın Dışişlerinin desteği olmadan ilerlemekte özgür olduğu bildirilmişti. Samsun-Trabzon liman imtiyazında da aynı durum söz konusu olmuştu. Karadeniz havzasına dair anlaşma Dışişlerinin resmi olarak tam desteğinin alınmasını engellemişti. Bununla birlikte Banka, resmi olmayan bir şekilde sınırlı bir destek almaktaydı. TMB bu süreçte Rusya'ya danışılması önerisini dinlememişti. TMB'a yardımcı olmak adına Dışişleri Türk Hükûmetine, İngiliz Hükûmetinin TMB'ı engellemek adına hareket etmeyeceğini, Bankanın imtiyaz elde etmesi durumunda mutlu olacaklarını, Karadeniz limanına ilişkin Bankayı desteklemeye hazır olduklarını bununla birlikte Bankanın kendi adlarına Rus Hükûmetine yaklaşımlarını istemediğini belirtmişti¹¹³⁰.

TMB'nin faaliyetleri Fransa açısından da tehditti. TMB ve Osmanlı Bankası arasında faaliyet alanı konusunda bir çekişme olduğu açıktı. Selanik Bankası ile ortak kredi verilmesi, Lübnan Su Şirketi, Osmanlı Doğu Nehirleri Taşımacılık Şirketi (Societe des Transports Fluviaux en Orient), Samsun Limanı imtiyazı, İstanbul Belediyesine borç verilmesi, Mezopotamya'da sulama imtiyazı meselelerinin hepsinde, Türk Milli Bankası doğrudan Fransızların menfaatlerine saldırmasa da İngiliz etkisini destekliyordu. TMB'nin ismine rağmen hiçbir devlet imtiyazına sahip olmadığını belirten Mennevée'e göre TMB'nin kuruluş amacı basit ticari operasyonları yürütmek değildi. Gerçek amacı Osmanlı Bankasının yerine geçmek ya da en azından imtiyazları paylaşmaktı¹¹³¹. Hem IOB hem Fransız Hükûmeti TMB'ı, IOB'ı tahrip etmek ve Fransız çıkarlarına karşı çıkmak için tasarlanan bir İngiliz bankası olarak görüyorlardı¹¹³².

Mezopotamya petrol imtiyazında İngiliz Hükûmetinin Bankayı desteklememesi son nokta oldu. 1913 boyunca Cavit Bey, Smith ve Cassel arasında Bankanın devam edemeyeceği yönünde görüşmeler gerçekleşti. Bankanın burada yine sadece İngiliz Dışişlerine değil Türk Hükûmetine de kızgın olduğu görülmekteydi. Mart 1913'te Cassel Cavit Bey'e, Mezopotamya, meselesinde Hükûmetin tavrından ve Milli Bankaya karşı Türk Hükûmetinin hareket tarzından hoşnut olmadığını, kendisinin para kazanmaya ihtiyacı olmadığından şahsi bir memnuniyetsizlik

¹¹³⁰ Kent, Bank, ss. 384-385.

¹¹³¹ Mennevée, ss.60, 62.

¹¹³² Conlin, Debt, s. 538.

hissetmediğini; fakat Bankanın hiç himaye edilmemiş olduğunu, hakkı olan bir şeyinde kendisinden esirgenmiş olduğunu söyleyerek şikâyet etti ve bu hal dâhilinde Bankanın bekası taraftarı olmadığını da ekledi. Cassel, Bankanın yaşayabilmesi için iş yapması gerektiğini belirtti. Cassel Cavit'in kendisine dost emniyeti göstermediğinden, yalnız başkalarıyla bir şey yapmak imkânı olmayınca müracaat etmiş olduğundan yakındı¹¹³³. Nisan ayında da Cassel tekrar Cavit Bey ile görüşerek TMB'ın bu suretle devam edemeyeceğini, Londra'da verdikleri iştiraklerle ancak yaşayabildiğini, Bankayı Osmanlı ve İngiltere Hükûmetlerinin talepleri üzerine açtığı halde her iki taraftan da yardım görmediğini belirtti. Bankanın idari masraflarının fazlalığı dolayısıyla Babington Smith'in maaşını azaltmışlardı; fakat Cassel, Smith'i Londra'daki kendi işleriyle meşgul ettirerek kaybettiği meblağı telafi ettireceğini ve şayet Banka kapanacak olursa onu tamamen kendi işleriyle iştigal ettireceğini söyleyecekti¹¹³⁴.

Nisan ayı içerisinde Cavit Bey'i ziyaret eden Alfred Durant TMB'ın kurulmasından Osmanlı Bankasının ve Revoil'in hiç memnun olmadığını, kuruluşundan beri Bankaya hiçbir iş verilmediğini, Bankanın sıkıntı çektiğini, kendisinin de birkaç bin lira parasının tehlikeye girdiğini söylemişti¹¹³⁵.

Smith, 11 Haziran 1913'te Dışişlerine Türkiye'de girişilen ticari işlerin başarısızlığına vurgu yaparak, Türkiye'den çekilmek istediğini belirten bir telgraf göndermişti. Smith bu telgrafında, Türkiye'yi kuşatan felaketler ve Türk ekonomisi üzerinde kontrol sağlamak için pek az umudun olmasının, yatırımcı bakış açısından Türkiye'de güçlü bir ekonomi kurulması ihtimalini ortadan kaldırdığını belirtiliyordu¹¹³⁶. Smith, Bankanın İngiliz Hükûmetiyle ilişkisinde ve Türkiye'deki ekonomi politikasında oynamak istediği pozisyonu algılayışlarının Bankaya biçilen rolden çok farklı olduğunu belirtmişti. Bankanın rakipleri ve Osmanlı Hükûmetindeki izlenimin İngiliz Hükûmetinin Bankaya güvenmediği ya da İngiliz girişimlerinde liderliği almak için yeterli saymadığı yönündeydi. Smith, Bankanın yeterince iyi bir şekilde yerine getiremediği görevinden ayrılmak istediğini belirtmişti¹¹³⁷.

¹¹³³ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 632, 634.

¹¹³⁴ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.645-646.

¹¹³⁵ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.653-654.

¹¹³⁶ **PRO. FO.** 881/10259X.

¹¹³⁷ Kent, Bank, s. 387.

14 Haziran'da Dışişlerine gönderdiği raporda Parker Smith'in telgrafını değerlendirmişti. Parker da Smith'in tespitinin son derece önemli olduğunu belirtmekteydi. Eğer İngiliz finansörler Türkiye'nin finanse edilmesinde rol almaya ikna edilemezse bu ya yabancı etkisinin artmasına ve sonuç olarak İngiliz tüccarlarına verilen işlerin kaybedilmesine ya da Türkiye'nin daha büyük bir hızla çökmesine sebep olacaktı. Böylelikle, bütün kuvvetleri Türkiye'de etkili ekonomik kontrol sağlamaya ve böylesi bir kontrolün gerçekleştirilememesi halinde, kendi finans kurumlarının yardımlarını durdurmada ısrarcı olmaya ikna edip edemeyeceği sorusu ortaya çıkmaktadır.

Böylesi bir ekonomik kontrolün uygulanabilir olduğu varsayılrsa bile Babington Smith'in sözleri Parker'ı TMB'nin Türkiye'deki çalışmalarını sürdürüp sürdürmeyeceği konusunda şüpheye düşürmüştü; çünkü Parker, buradan TMB'nin, para darlığının da ötesinde, artık Türkiye'nin yeniden toparlanmasını neredeyse olanaksız gördüğü ve dünyanın başka yerlerinde daha kârlı yatırım alanları olduğunu düşündüğü sonucuna varmıştı.

Türkiye'nin, kendisine ekonomik yardım sağlayan ülkelere, sağlamayanlara göre daha fazla imtiyaz tanıyacağı açık görünüyordu ve Parker'a göre İngiltere'nin istediği de özellikle Mezopotamya'da mümkün olduğunca çok imtiyaz almak olduğundan bu durum TMB'ı Türkiye'de kalma konusunda cesaretlendirmek için en açık argümanları olabilirdi; ancak İngiltere Hükûmetinin böylesi borçlandırıcı mahiyetteki bir sorumluluğun altına girmeye ne kadar hazır olduğunun da ayrı bir mesele olduğu kabul edilmekteydi. Parker'a göre, imtiyazlar ve sözleşmeler elde etme şansına, Mezopotamya'daki sulama işleri için ve ileriki aşamalarda Türkiye'deki İngiliz etkisinin zemini olabilecek potansiyel bölge zenginliklerine rağmen, bu türden bir cesaretlendirme olmadan TMB, burada kalmayacaktır.

Parker, sözlerini, TMB'nin buradaki varlığının korunmasının, Türkiye'deki prestijlerinin ve maddi çıkarlarının korunmasında çok büyük bir avantaj sağlayacağını söyleyecek kadar ileri götürmektedir¹¹³⁸.

Lowther, 1910'da Bankanın kapanmasının İngiltere'nin Türkiye üzerindeki çıkarlarını kötü etkileyeceğini belirtse de 1913'e gelindiğinde İngiltere, Bankayı ikna etmek için yerine getirmekte zorluk çekeceği sözleri vermemeye ve ümit vaat

¹¹³⁸ PRO. FO. 881/10259X.

etmemeye dikkat etti. Grey, Haziran 1913'te Bankanın geri çekilmesinin istenmeyen bir durum olduğunu bununla birlikte Türkiye'nin durumunun ümit verici olmadığını, istenmeyen sorumluklara maruz kalmaksızın onları kalmaya teşvik edemeyeceklerini belirtti¹¹³⁹.

Dışışleri TMB'ın Türkiye'deki ekonomik imkânların yetersiz olduğuna kesin olarak kanaat getirmesi durumunda Türkiye'de kalmak için zorlanamayacağına karar vermişti. Babington Smith ile Dışışleri arasında yapılan görüşmeler sonucunda 27 Haziran 1913'de Bankanın TPŞ dışındaki faaliyetlerini durdurma kararı teyit edildi¹¹⁴⁰.

Temmuz ayında TMB İdare Meclisi Bankanın tasfiyesine kesin olarak karar vermişti. Kingham da bunu Sadrazama bildirecekti. Smith, ne İngiltere Hükûmeti nezdinde ne Türk Hükûmeti nezdinde ümit ettikleri yardımı bulamadıklarını, esasen Türkiye'nin geleceğini de iç açıcı görmediklerini, kararlarını İngiliz Dışışlerine de tebliğ ederek anlaşılmayı devretmek üzere başkaca bir İngiliz grubu aramalarını da Dışışlerine belirttiklerini Cavit bey'e söylemişti.

Cavit Bey, İngiliz Dışışlerinin TMB'dan nedense memnun kalmadıklarından hiçbir teklifte bulunmadıklarını günlüğüne not etmişti. Cavit Bey Bankanın aldığı bu karardan dolayı üzgündü. Ona göre bu kararı almalarının nedeni kendi cesaretsizlikleri, tereddütleriydi¹¹⁴¹.

Adam Block 15 Temmuz'da Edward Grey'e mektup yazarak TMB'ın kapatılmasının Türkiye'deki ve Londra'daki finans çevrelerinde İngiltere'nin ticari ve ekonomik girişimleri için yaratacağı olumsuzluklara işaret etmiştir. Bundan sonra Türkiye'de bir teşebbüsün olumlu değerlendirilebilmesinin nasıl mümkün olacağını sormaktadır. Block, Türkiye'de bu sahada pek çok zorlukla karşılaşmasına rağmen Banka açıldığından beri biraz aşama kaydetmiş olan İngiliz girişimlerinin Bankanın kapanması ile gerileyeceğini belirtmektedir. Block, Türk Hükûmetinin ve İngiliz ticari topluluğunun Bankanın tasfiyesinden dolayı çok üzüleceği kanaatindedir. Dahası Türk Hükûmetinin Bankanın çekilmesini İngiliz sermayesinin Türkiye'deki tüm finansal ve ekonomk girişimlerden kesin bir şekilde çekilmesi olarak yorumlayabileceği endişesindedir.

¹¹³⁹ Mclean, s. 296.

¹¹⁴⁰ Uluğbay, ss. 161-162; Kent, Oil, s. 65.

¹¹⁴¹ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss.788-789.

Adam Block, Bankadan herhangi bir finansal çıkarı olmadığını bununla birlikte Bankanın kurulması için en çok çabalayanlardan biri olduğunu, bu Bankanın İngiliz çıkarları için faydalı olacağı konusunda ikna edildiğini belirtmektedir. Adam Block, Bankanın ortaya çıkmasında Türk Hükûmetinin istekliliğine ve Grey ile Hardinge'nin olumlu tutumuna işaret etmektedir.

Edward Grey, Block'un Bankanın faaliyetlerine devam etmesi yönündeki fikirlerini yazdığı mektubuna cevaben, Cassel'in kararındaki belirleyici unsurun kendi sermayesini işletmek için Türkiye'nin uygun bir ortama sahip olmadığı yönündeki kanısı ve ülkedeki finansal istikrarın az olduğu yönündeki inancı olduğu kanaatinde olduğunu belirtmişti. Bu nedenle Grey, Cassel'in Türkiye'de kalması yönünde teşvik edilmesi sorumluluğunu almaktan yana olmadığını belirtmiştir¹¹⁴².

Savaş arifesinde Adam Block *Financial Times* gazetesi muhabiri ile yaptığı görüşmede her zamanki gibi Türk-İngiliz ticari ilişkilerinin gelişmesi gerektiğini belirtmişti. İngilizler artık Türklerin ıslahat ve gelişme kabiliyeti olmadıklarına dair düşüncelerine bir son vermeliydi. Adam Block 1908 yılından beri Türkiye'de bir değişim olduğunu, Türkiye'deki mevcut yönetimin ülkenin savunma sistemini ve mevcut yönetimini ıslah ettiğini ilaveten ülkeyi batılılaştırmaya çalışarak ülkeyi medeniyete açmaya gayret ettiklerini belirtmişti. Türk idareciler memleketi geliştirmek için demiryolları, limanlar, sulama kanalları yapmaktaydılar. Block yine diğer devletlerin Osmanlı ile ekonomik bağılıklarını güçlendirmesine rağmen İngiliz tüccarların zarara uğradığını belirtmekteydi. Fransa'nın Osmanlı'ya borç verdiğini ve buna karşılık da demir yolu imtiyazı elde ettiğini, İngilizlerin bu gibi işlere katılmamasından dolayı üzgün olduğunu belirtmekteydi. Block İngiliz tüccarlara ve fabrikatörlere Osmanlı Devleti'ne yatırım yapma çağrısında bulunmuştu. Block, diğer devletlerin vatandaşlarını, kendi bankaları aracılığı ile ve diğer başka yöntemlerle koruma altına aldığını, İngiltere'nin ise bunu yapmamasının olumsuzluğunu yaşadığını belirtmişti. Yine eğer İngiltere gerekli yardımı sağlasaydı bu amaçla kurulan TMB'dan fayda sağlanabileceğini eklemişti¹¹⁴³.

Eylül ve Ekim 1913'de TMB bu kez TPŞ'deki payı dâhil faaliyetlerine son verme arzusunu yinelemişti; ancak İngiltere yukarıda değinildiği üzere Türkiye'deki

¹¹⁴² PRO. FO. 800/105/63; PRO. FO. 800/105/64.

¹¹⁴³ "İngiliz-Türk Münasebat-ı Ticariyesi", *Tanin*, 7 Mayıs 1914; Kocatürk, 1913-1914, ss. 402-403.

etki kaybını telafi edene kadar ve petrol problemi çözülene kadar devam etmesinden yanaydı¹¹⁴⁴.

Esasen Dışişleri TMB'nin kendisini desteklemediği yönündeki şikâyetlerine katılmamıştı. Bununla birlikte Smith'in Haziran 1913'deki mektubu, İngiltere'nin Türkiye'de tekrardan bu Bankanın ya da herhangi bir İngiliz bankasının faaliyette bulunması için teşvik edilip edilmeyeceği tartışmasına döndü. İngiliz Ticaret Bakanlığı Kasım 1913'teki mütalaasında, Bakanlığın Türkiye'de bir İngiliz bankası kurulmasını memnuniyetle karşıladığını belirtilmekte bununla birlikte Türkiye'deki sınırlı ticari olanaklara dikkat çekmektedir. Ticaret Bakanlığı, bir bankanın herhangi bir İngiliz girişiminin almayı umduğu ile aynı ölçüde diplomatik destek aldığı durumlar haricinde Dışişlerinin kesin bir fikir beyan ederek tavsiyede bulunmasını görev addetmesine karşı uyarıda bulunmuştur¹¹⁴⁵.

Balkan Savaşları, Bankanın ticari gelişimi için olumsuz bir dönemdi. Mevduat hesapları 1911 sonunda 2.230.000 Türk lirası iken 1912 sonunda 1.200.000 Türk lirasıydı, 1913'te ise bu değerler 826.500'e kadar geriledi.

Türkiye Milli Bankasında, tek bir kazanç kaynağı kalmıştı: o da Mezopotamya'daki faaliyetleri ve Türkiye Petrollerindeki ortaklığıydı. TMB'nin hisselerini D'Arcy Anglo-Persian Oil'e nakletmesi ardından, Türk Milli Bankasının pek bir geliri kalmamıştı¹¹⁴⁶.

TMB'nin TPŞ'deki payını devretmesinin ardından 18 Mart 1914'de Grey İstanbul Büyükelçisi Mallet'e yazdığı mektupta mali yardımın Türkiye için önemini kabul ediyordu; ancak finansçıları Türkiye'ye para yatırma konusunda etkileyemeyeceğini belirtiyordu. Grey, Cassel deneyiminden olumsuz olarak bahsediyor ve utanç verici ve başarısız olarak tarif ediyordu¹¹⁴⁷. Bundan sonra savaştan önceki aylarda Dışişleri isteksiz bir şekilde Osmanlı Bankasının Londra Şubesini güçlendirme yoluna gitti. TMB'nin çöküşü, İngiliz Hükûmetinin bölgede meydana getirdiği ekonomik girişimler vasıtasıyla Türkiye'deki siyasi etkisini arttırma politikasının da çöküşünü simgeliyordu¹¹⁴⁸.

¹¹⁴⁴ Uluğbay, s. 172; Kent, Oil, ss.72-74.

¹¹⁴⁵ Kent, Bank, s. 387.

¹¹⁴⁶ Mennevée, s.62.

¹¹⁴⁷ G.P. Gooch ve Harold Temperley, **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Near and Middle East on the Eve of War**, Cilt: X, Kısım: I, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, London, 1936, s. 243; Conlin, Debt, s. 538.

¹¹⁴⁸ Mclean, s. 297.

TMB için 1914 yılı başında tasfiye edilmek haricinde bir seçenek daha belirmişti: Selanik Bankası ile birleşmek.

2.6.3. Türkiye Milli Bankasının Selanik Bankası ile Birleşmesi Girişimi

Selanik Bankası esas olarak 1888’de Avusturya Macaristan sermayesi ile kurulmuş 1908 sonrası ise Societe Generale yönetimindeki bir grubun eline geçmişti. Şubat 1910’dan itibaren Societe Generale’nin buradaki hisselerinin önemli bir bölümünü TMB’a devretmeye hazırlandığı görülecekti. Bu durum Osmanlı Bankası için bir tehditti. Bu nedenle Osmanlı Bankası da bu hisselerle sahip olmak adına harekete geçmişti¹¹⁴⁹. TMB, 1910’da her iki banka ile de görüşme halindeydi.

Cavit Bey TMB’n Osmanlı Bankasından ziyade Selanik Bankası ile birleşmesinden yanaydı. Fransız ve İngiliz Hükûmetlerinin desteği ile birleşen bir banka fazlasıyla güçlü olurdu. Burman da 24 Ekim 1910’da Smith’in imzasız olarak, Osmanlı Hükûmetinin birleşmeye karşı olduğu yönünde bir telgraf aldığını belirtir¹¹⁵⁰. Cavit Bey doğrudan Cassel’e yazdığı mektupta kendi başlarına devam etmeyecek olurlarsa Selanik Bankası ile iştirak etmelerini ve bundan pek ziyade istifade edebileceklerini söylemiştir¹¹⁵¹.

İngiliz Dışişleri Bakanı Grey de, TMB’n Osmanlı Bankasına satılarak ortadan kaybolmasının arzu edilir olmamasına rağmen Selanik Bankası ile birleşmesinin memnuniyet verici olacağını belirtmişti. Selanik Bankası bir Fransız kurumu olan Societe Generale’nin kontrolünde olduğundan Grey’in birleşmiş bankaları desteklemeye teşvik etme konusunda Fransızlara karşı eli daha güçlü olacaktı¹¹⁵². Görüldüğü gibi Grey, Fransa ile ortak hareket etme prensibini devam ettirmektedir.

Mart 1911’de iki bankanın birleşmek için müzakerelere girişeceği gazetelere yansımaya başlamıştı¹¹⁵³. 4 Mayıs 1911’de Babington Smith, İngiliz Dışişlerine TMB ile Selanik Bankasının anlaştığını belirtmişti. Bundan sonra Fransız Hükûmetinin

¹¹⁴⁹ Autheman, ss. 216.

¹¹⁵⁰ Burman, s.234.

¹¹⁵¹ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, s.73.

¹¹⁵² PRO. FO. 800/80/3.

¹¹⁵³ “Türkiye ve Selanik Bankaları”, **Tanin**, 17 Mart 1911.

onayını almak için IOB ile uzlaşmak gerekecekti. Bu ise gerçekleşmeyecekti. Nicolson'a göre IOB, TMB'nin yeterince önemli olmadığı görüşüne sahipti¹¹⁵⁴.

Cavit Bey'e gelen bilgilere göre Fransız sefiri Selanik Bankası ve TMB'nin birleşmesine sıcak bakmamıştı. TMB'nin kendiliğinden yok olacağı fikrine sahipti. Paris Adam Blok'dan da hoşlanmıyordu. Bundan dolayı TMB'nin İstanbul Meclis-i İdaresindeki İngilizlerin çekilmesinin teklif edileceği söylentileri vardı. Cavit Bey ise bunun mümkün olmayacağı yönünde görüş bildirmişti¹¹⁵⁵.

TMB'nin Selanik Bankası ile birleşmesi meselesi oldukça uzun müddet gündemde kaldı. Öyle ki bu süreçte ayrıntıları yukarıda görüldüğü üzere Smith, Türkiye'den çekilmeye karar verdi. Smith, bu yönde bir isteği 11 Haziran 1913'te Grey'e gönderdi. Bununla birlikte Dışişleri, TMB'ı belli bir süre daha devam etme konusunda ikna etti. 1914'ün ilk aylarında bu kez Fransa ve Rusya ile ortaklığa dair görüşmeler gerçekleşecekti¹¹⁵⁶. 24 Ocak 1914'de TMB, Dışişlerine Türkiye'de kalmaya devam edeceklerini bildirdi. Yeni plana göre Milli Banka, Selanik Bankası tarafından satın alınacaktı ve bu yeni oluşumda banka grubu % 25 oranında hisse sahibi olacaktı. Kent isminin TMB olarak kalmaya devam edeceğini bildirir. Sermayedeki Fransız payı % 50, Rus payı %25 olacaktı. İngiliz payı ise Cassel, Baring, Henderson ve Schroder'in elinde olacaktı¹¹⁵⁷.

Selanik Bankasıyla TMB'nin birleşmesinde Cassel'in, Selanik Bankasında hissedar olarak kalması suretiyle anlaşma planlanmıştı. 'Milli Banka' adının bırakılmasına karar verilmişti. Cavit Bey 'Türkiye Ticaret Bankası' yahut 'Anadolu Bankası' adlarının verilebileceğini belirtmişti. Mart 1914'te artık Selanik Bankası ile TMB'nin birleşmesi kesin gözükmekteydi. TMB'nin anlaşması gereği olası bir birleşme Hükûmetin müsaadesiyle olacağından Salem İstanbul tarafından buna engel olunamaması için Cavit Bey'den müracaatta bulunmasını rica etmişti¹¹⁵⁸. Babington Smith de Salem ile birleşmeyi görüşmek üzere Paris'te idi.

1914 Nisan'ında *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* dergisine yansıdığı kadarıyla TMB tahvillerinin yarısını elinde bulunduran Ernest Cassel sermayedarlar grubu ile Paris Şirket-i Umumiyesi, söz konusu banka muamelelerini daha düzgün bir şekilde

¹¹⁵⁴ Kent, Bank, s. 383.

¹¹⁵⁵ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: I, ss. 103, 106-107.

¹¹⁵⁶ Jones, British, s. 112.

¹¹⁵⁷ Kent, Bank, s.387.

¹¹⁵⁸ Cavid Bey, Ruzname, Cilt: II, ss. 506, 585.

yerine getirebilmek için Selanik Bankası idare heyetine başvurmuş ve iki bankanın birleşmesini teklif etmişti. Selanik Bankasının müşterilerinin büyük çoğunluğunu oluşturan Rumeli ahalisinin ve İslam ahalisinin, göçü üzerine Banka, Rumeli'deki şubelerini kapatmak mecburiyetinde kalmış, muamelelerinin çoğunu Osmanlı memleketinde toplamaya karar vermiştir. Bu nedenle söz konusu teklifi esas itibarla kabul etmiştir. Dergi, iki bankanın birleşmesinin sermayelerinin arttırılmasını ve pek çok sarrafi-ticari muamelenin yaygınlaşmasını sağlayacağı yorumunu yapmaktadır¹¹⁵⁹.

Paris'te Türkiye Milli Bankası ve Selanik Bankası temsilcileriyle bu iki bankanın birleşmesiyle ilgili görüşmeler yapılmaktaydı. *Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye* dergisi, bu görüşmelerin bir sonuca vardığını, birleşen bankaların artık *Selanik Bankası* adını taşıyacağını ilan etmişti. Londra'nın finansal ortamındaki Türkiye Milli Bankasının bir Fransız konsorsiyumuna gitmesinden üzüntü duyduklarını da dile getirmişlerdi. Bu bağlamda TMB'nin Türkiye'de İngiliz menfaatlerinin teşviki için VII. Edward'ın teşviki ile oluşturulduğu haberde yer almıştı.

Habere göre, Selanik Bankasıyla birleşerek aslında bu banka Banque de Paris et des Pays Bas ve Societe Generale'nin kontrolü altına geçecekti.

Bu birleşmeyle adını kaybeden Türkiye Milli Bankasının 1909 yılında Londra'daki mali gruplar tarafından 1,100,000 sterlin sermayeyle kurulduğu, bu sermayenin 1,000,000'unun tamamen ödendiği belirtilmekteydi. TMB, kurulduğu andan itibaren Osmanlı Bankasının işlemleri gibi işlemlerle ilgilenmeye başlamıştı. Türkiye Milli Bankasının *Maliye Bakanlığı* için bir cari hesap açtığı ve *İstanbul Belediye kredisini* finanse ettiği haberde yer almaktaydı. Osmanlı Bankası gösterilen çabalarla Türkiye Milli Bankasının rekabetini ortadan kaldıracıydı, sonuçta Türkiye Milli Bankası neredeyse sadece ticari işlemlerle ilgilenen bir bankaya dönüşmüştü; ayrıca bu alanda fazlasıyla deneyimi olan İstanbul'un diğer bankalarından gelen güçlü bir rekabetle de karşı karşıya kalmıştı. Böylece Türkiye Milli Bankası üçüncü yılının sonunda sermayesinin 30-40,000 poundunu geçen bir zarara katlanmak zorunda kalmıştı.

¹¹⁵⁹ "Türkiye Milli Bankası ile Selanik Bankasının Tevhidi", *La Defense Financiere et Economique/ Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye*, 11 Mayıs 1914; Berke, ss. 48-49.

Bir süredir mali çevreler, bu iki bankanın birleşmesinden bahsetmekteydi; fakat esas zorluk yaklaşık 1,000,000 frank değerindeki bu zararda bulunuyordu. İki Bankanın temsilcilerinin Paris'teki görüşmelerinden sonra Türkiye Milli Bankası Genel Müdürü Babington Smith'in hesapların tamamen kapatılmasına kadar olan, Bankanın bütün zararını temsil eden 70,000 pound tutarı ekleyerek Bankanın sermaye zararını karşılamayı kabul etmesiyle bu birleşmeye karar verildiği haberde yer almaktaydı¹¹⁶⁰.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya banka şubeleri aracılığı ile Osmanlı'da ekonomik etkiye sahip olmayı istemiş bu nedenle Türkiye'de bankacılık alanında mevziler elde etmek için çaba sarf etmişti. 1913 yılında Selanik Bankasının Rus-Asya Bankası tarafından satın alınması meselesi gündeme geldiyse de Selanik Bankasının tamamen bu Rus bankasına geçmesi ve Balkanlar ve Anadolu'daki şubelerinin devredilmesi Fransız Hükûmetince sıcak karşılanmamıştı. Özellikle Selanik Bankasının İstanbul, İzmir ve Selanik şubelerinin elden çıkmasına razı olunmamıştı. Bundan sonra 1914'teki Selanik Bankası ve TMB arasındaki birleşmeye Rus-Asya Bankasının temsilcilerinin katılması planlanmıştı. Bu şekilde 1914 Haziran'ının ortasında Rus-Asya Bankası ile Selanik Bankası arasında anlaşmaya varılsa da birleşmede yönetim kurulundaki Rus temsilcilerin elden geldiği kadar üstün bir duruma gelmesinin ve Rusya'nın temsilcilerine Türkiye'nin doğu illerinde üstün bir konum tanınmasının talep edilmesi üzerine görüşmeler askıya alınmıştı. Temmuz ayında ise anlaşmaya varılmıştı. Buna göre Rus-Asya Bankası, Selanik Bankası tarafından çıkartılan 500 franklık 10,000 hisseye sahip olacak ve Selanik Bankası yönetim kuruluna dört temsilci verecekti. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması bunu izleyen Rus devrimi bu anlaşmanın yürürlüğe girmesini engelleyecekti¹¹⁶¹.

Ekim 1914'de ise Cavit Bey'in zor durumda olan Selanik Bankasına yardım edilmesi amacıyla Osmanlı Bankası yetkililerine teklif götürdüğü bilinmektedir¹¹⁶². Birinci Dünya Savaşın sona ermesinden hemen sonra 18 Aralık 1918'de Paris'te gerçekleşen yönetim kurulu toplantısında Cassel ile 30 Mart 1914 tarihinde yapılan birleşme ile ilgili hisse değişimini içeren anlaşma feshedildi. 11 Ekim 1919 tarihinde

¹¹⁶⁰ “La Fusion de la Banque Nationale de Turquie avec la Banque de Salonique”, **La Defense Financiere et Economique/ Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye**, 8 Haziran 1914.

¹¹⁶¹ Novıçev, ss.131-133; Berke, s.50.

¹¹⁶² E.Eldem, Osmanlı, s. 266.

gerçekleşen toplantıda da Cassel, Schroder ve Rus-Asya Bankası ile gerçekleştirilen her nevi anlaşmanın feshedilmesi kararlaştırıldı¹¹⁶³.

1918 Kasımında *Societe Generale* Türkiye'deki yatırımlarını tasfiye etmeyi istediğinden elinde tuttuğu Selanik Bankası hisselerini satmaya hazırlandı. Yeniden Osmanlı Bankası talip olduysa da İngiliz grup buna karşı çıkacaktı; buna göre banka, Doğu'ya yerleşmeyi amaçlayan her bankayı satın alamazdı. Osmanlı Bankası yine vazgeçecekti¹¹⁶⁴.

2.6.4. Türkiye Milli Bankasının Bilançosu

Belirtildiği üzere Haziran 1914'te Cassel ve beraberindekiler TMB'daki % 96 oranındaki hisselerini Selanik Bankasına satma konusunda anlaşmışlardı. Selanik Bankası ise savaş dolayısıyla gereken meblağı bulamadı 1919 yılında anlaşma kesin olarak feshedildi. Bunun üzerine Cassel, kendisinin ve Baring'in hisselerini Henderson'un firması olan British Trade Corporation/İngiliz Ticaret Korporasyonuna sattı¹¹⁶⁵.

TMB'nın İngiliz Ticaret Korporasyonuna devrinden önceki süreçte son olarak değinilmesi gereken konu Bankanın bilançosudur. 1914 yılına kadar Ziraat ve Ticaret Bakanlıklarında bulunan dosyalar esas alınarak Dersaadet Ticaret Odası/İstanbul Ticaret Odası tarafından hazırlanan Memalik-i Osmaniye' de Osmanlı Anonim Şirketleri¹¹⁶⁶ isimli rehberden ve basında yer alan yıl sonu raporlarından Bankanın bilançosu, gelir-giderleri, faaliyet raporu hakkında doğru bilgi elde etmek mümkün olmaktadır.

Yukarıda görüldüğü üzere Banka 13 Eylül 1909 tarihinde kesin olarak kurulmuştur. 1909 yılı Aralık ayı sonunda tamamlanan üç aylık işlemleri içeren ilk yılın hesaplarını mütalaa etmek üzere 5 Nisan 1910 tarihinde Genel Kurul toplantısı yapılmıştır. Sunulan raporlara ve evraklara göre Banka ilk sene içinde 4,113 lira 90 kuruş genel masraf yapmıştır. Buna karşılık komisyon, kambiyo ve faiz geliri olarak 1,594 lira 77 kuruş elde etmiştir. Aradaki fark olan 2,519 lira 13 kuruşluk açık ikinci

¹¹⁶³ Berke, ss.50-51.

¹¹⁶⁴ Autheman, ss. 216-217.

¹¹⁶⁵ Conlin, Debt, s. 538.

¹¹⁶⁶ Bkz. Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri**, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1334. Kitabın tıpkıbasımı ve sadeleştirilmiş metni için bkz. Balcı ve Sırma.

yıla aktarılmıştır. Bu ilk yılında Bankanın yaptığı en önemli işlem Londra'da tedavüle çıkarttığı 1909 yılı %5 fazli Şehremaneti borçlanma tahvillerinin satışına aracılık etmek olmuştur¹¹⁶⁷.

Bu şekilde ilk yılını zararla kapatmıştır. 1910 sonunda kapanan ikinci mali yıl hesaplarına ilişkin olarak 11 Nisan 1911 ve 1912 tarihlerinde toplanan Genel Kurul tutanaklarına göre Banka, 48,591 lira gayri safi gelir elde etmiştir. Bu rakamdan Londra ve İstanbul'daki merkez şubenin masrafı olarak 26,533 lira ile imar giderleri, çalışma giderleri, araştırma masrafları, mefruşat ve kuruluş masraflarının % 20 oranında itfası tutarı olan 5,965 lira düşürülmüştür. Yani toplamda 32,498 lira indirilmiş, geriye kalan 16,092 lira 61 kuruş safi gelirden de ilk senenin açığı olan 2,519 lira düşürülmüştür. Geri kalan 13,573 lira 61 kuruş da ikinci yılın hesaplarına aktarılmıştır. Hisse senedi bedellerinden 825.000 lira o yıl için henüz talep edilmemiştir¹¹⁶⁸.

Tablo 13: 31 Aralık 1910 İtibariyle TMB'nin Aktif Ve Pasiflerin Durumu

AKTİF	TL
Kasadaki ve bankadaki nakit	52.796
Avanslar, nakli yekunlar, cari hesaplar, muhtelif borçlular	666.242
Alacak senetleri	331.903
Tahvillerdeki muhtelif aktifler: 2.860	
Menkul: 510	
Eksi amortisman: 510	
-	2.350
1.kurum giderleri: 8.444	
Eksi amortisman: 1.688	
-	6.755
Hissedarlar: talep edilmemiş ödemeler	825.000
	1.885.520
PASİF	

¹¹⁶⁷ Balcı ve Sırma, ss. 11, 155.

¹¹⁶⁸ Balcı ve Sırma, s, 155; “Valeurs Turques”, “Banques, établissements de crédit”, “Banque Nationale De Turquie”, **Le Journal des Finances**, 9 Aralık 1911.

Sermaye	1.100.000
Cari hesap depozitoları, muhtelif alacaklılar	763.600
Borç senetleri	6.098
Tahvillerdeki mükerrer iskonto	2.247
Karlar ve zararlar	13.573

Kaynak: “Valeurs Turques”, “Banques, établissements de crédit”, “Banque Nationale De Turquie”, **Le Journal des finances**, 9 Aralık 1911.

Tablo 14: TMB’ın Kâr ve Zarar Hesabı

VERECEK	TL
31 Aralık 1909’a devredilen bakiye	2.509
Çalışma giderleri	3.765
Genel giderler	26.533
Menkul amortisman ve 1.kurum giderleri	13.573
Bakiye	13.573
	48.591
ALACAK	
1910 bütçe dönemi brüt kazanç	48.591

Kaynak: “Valeurs Turques”, “Banques, établissements de crédit”, “Banque Nationale De Turquie”, **Le Journal des finances**, 9 Aralık 1911.

1911 senesi sonunda kapanan üçüncü sene işlemlerinden elde edilen gayrisafi kâr 53,504 lira olarak hesap edilmiştir. Bu tutardan merkez şube masrafı ve itfa bedeli toplamı olarak 35,983 lira düşürülmüştür. Arta kalan 17,520 lira safi gelir önceki seneden devredilen 13,573 liraya eklenmiştir. Bu şekilde toplam kâr 31,091 lira olmuştur. Toplanan Genel Kurulda bu tutarın nizamname hükümlerine göre pay edilmesi ve 10,000 liranın olağanüstü ihtiyat akçesi olarak ayrılması kararlaştırılmıştır.

1912 sonunu kapsayan Bankanın dördüncü yıla ait hesaplarına bakıldığında geçen yılda olduğu gibi, tahsil edilmesi muallakta olan alacakların karşılığı ayrıldıktan sonra 61,819 lira gayrisafi gelir elde edildiği görülmüştür. Bu rakamdan 35,125 lira tutarındaki Banka masrafı ve itfa için ayrılan meblağın çıkartılmasının ardından 26,693 lira safi hasılat temin edilmiştir. Bu meblağdan nizamname uyarınca % 10 oranında ihtiyat akçesi tutarı olan 275 Osmanlı lirası ve 100,000 hissenin % 5 faiz

toplamı olan 16,409 lira ödenmiştir. Arta kalan 10,274 lira olağanüstü ihtiyat akçesi hesabına eklenmiştir.

Bankanın 1913 sonunu kapsayan beşinci yıl mali hesaplarına bakıldığında muallakta olan alacakların karşılığı ayrıldıktan sonra 52,653 lira gayri safi gelir elde edildiği görülmüştür. Bankanın 28,862 lira değerindeki genel masrafları çıkartıldıktan sonra kalan 23,790 liradan, nizamname gereğince ihtiyat akçesi ve faiz tutarı olan 16,129 liralık meblağ düşürülmüştür. Geriye kalan 7,661 lira ortaklar arasında bölüştürülmüştür. Birinci Dünya Savaşının başlaması ile birlite TMB'nin 1914 yılı mali hesapları dâhil takip eden üç yıllık hesaplarına ait evrakları ve tutanakları Ticaret Bakanlığına iletmediği görülmektedir¹¹⁶⁹. Bankanın İngiliz Ticaret Korporasyonuna devrinden sonra bu Korporasyon dâhilinde bilançosu ele alınmıştır.

¹¹⁶⁹ Balcı ve Sırma, s. 155.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ FAALİYETLERİ

3.1. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE DÖNEMİNDEKİ DURUMU

3.1.1. Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Milli Bankası

Osmanlı Devleti'nin dış politikasında son yüzyılda önemli değişiklikler olmuş, İngiltere önceki dönemlere göre Osmanlı Devleti üzerindeki ağırlığını kaybederken bu devletin yerini Almanya almıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Hükûmetinin savaşan taraflardan hangisinin yanında olacağına dair kesin bir tutumu yoktu. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşına İngiltere'nin karşısında Almanya'nın yanında girmekle beraber savaş öncesinde İngiltere, Fransa ve Rusya ile ittifak yollarını aramıştı¹¹⁷⁰. Enver Paşa'nın önderliğinde bir grup Alman taraftarı iken Maliye Nazırı Cavit Bey önderliğinde birçok Hükûmet üyesi de Üçlü İtilaf Devletleri taraftarıydı. İngiltere'nin politikası ise Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmak değil bu devletin parçalanmasından en fazla payı almaktı¹¹⁷¹.

Türkiye ile İngiltere, 1914-1918 yılları arasında doğrudan savaş yaşadılar. İngiltere, 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Savaş ilanından önce Kuveyt'teki İngiliz himayesini duyuran İngiltere, savaş ilanı ile birlikte Kıbrıs'ı ilhak etti ve Mısır üzerinde himaye kurduğunu açıkladı. Osmanlı'nın Arap topraklarındaki

¹¹⁷⁰ Ekim 1911'de Trablusgarp Savaşı döneminde Cavit Bey, Churchill'e bir mektup yazarak ittifak teklifinde bulunmuştu. Kasım ayında ise Londra Büyükelçisi Tefvik Paşa, İngiliz Dışişleri Daimi Müsteşarı Nicolson'a ittifak teklifini sundu. Grey ve Churchill tarafından verilen cevaplar İngiltere'nin tarafsızlığı yönündeydi. Bkz. Bayur, Cilt: II, Kısım: I, ss. 177-182; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 107. Haziran 1913'de Türkiye, Tefvik Paşa vasıtasıyla İngiltere'ye tekrar ittifak teklifinde bulundu. Buna karşın İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Mallet ve Grey yine tarafsızlık politikasını devam ettirdiler. Bkz. Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 103-106; Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 188-190; Burak, s. 24. Bundan sonra Cemal Paşa'nın Fransa'ya ittifak teklifi götürdüğü; ancak Fransa'nın Rusya razı olmadan ittifaka girmek istemediği bilinmektedir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi, Fikir Cereyanları, İnkılap Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlaması**, Cilt: II, Kısım: IV, TTK Basımevi, Ankara, 1991, (Cilt: II, Kısım: IV), ss. 550-552; Armaoğlu, s. 108; Ahmad, İttihatçılıktan, s. 193; Burak, s. 24. Yine Talat Paşa'nın 1914'te Rusya'ya ittifak teklif ettiği; ancak olumsuz yanıt aldığı görülmektedir. Bkz. Bayur, Cilt: II, Kısım: III, ss. 184-185; Ahmad, İttihatçılıktan, s. 192; Burak, s. 24.

¹¹⁷¹ Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 34-36.

halklarını Osmanlı aleyhine kışkırttı. Osmanlı Devleti ile İngiltere, Mısır'da (Kanal Cephesi), Mezopotamya'da ve Çanakkale'de savaştılar¹¹⁷².

İki düşman devlet olan İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin birbirlerine ve diğer devletlere karşı ekonomi politikası da savaş koşullarına göre şekillendi. Osmanlı Devleti, savaş döneminde "milli iktisat" politikası izlemişti. 1908-1912 arası Osmanlı Devleti'nde çoğulcu bir liberal ortam hüküm sürmüştü; ancak bu dönem uzun sürmedi. Bulgaristan'ın bağımsızlığını duyurması, Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı ilhakı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Girit'in Yunanistan ile birleşmek istemesi süreci tersine çevirmiş, bu atmosferin ayrılıkçı milliyetçi ayaklanmaları önleyemeyeceği anlaşılmıştı. Liberalizm Osmanlı'nın beklentisi doğrultusunda sonuç vermemişti. Bu akım Osmanlı ticaretini büyük oranda ellerinde bulunduran yabancıların ve gayrimüslimlerin ülkedeki etkinliklerini daha da arttırmalarına neden olmuştu. Özellikle Balkan Savaşı liberal esintinin sonu oldu. Bundan sonra Türk unsurunu merkeze alan bir siyaset izlenilmeye başlandı¹¹⁷³. Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgali, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali gibi siyasi gelişmelerin ardından Osmanlı halkında yabancılara, gayrimüslimlere ve ilgili ülkenin mallarına karşı boykot girişimlerinin olduğu görülmüştü¹¹⁷⁴. Bu tutum Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da pekişti.

Osmanlı-Alman yakınlaşması ve bu ülke ile ittifak sistemi içerisine girilmesi, Alman devlet modelinin ülke içerisinde örnek alınmasını da beraberinde getirmiş, Alman tarihçi okulunun etkisi ile "milli iktisat" İttihatçı kesimde giderek yandaş bulmuştu. İttihatçıların ileri sürdükleri görüşler büyük oranda Alman tarihçi okulundan, List'in ulusal ekonomi, milli iktisat görüşlerinden ilham almıştı. Bu dönemde Müslüman-Türk tüccarın girişimci olması, sanayi, bankacılık, ticaret ile uğraşması teşvik edilmişti. *Türk Yurdu* dergisi Milli İktisatı benimsemiş, Yusuf

¹¹⁷² Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 38-39; Burak, ss. 121-122.

¹¹⁷³ Toprak, Milli Burjuvazi, ss.3-4; Koraltürk, Erken, s.30.

¹¹⁷⁴ 1908 Avusturya-Macaristan boykotu, 1910 Yunan boykotu ve İtalyan boykotu için bkz. Mehmet Emin Elmacı, "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", *Kebikeç*, Sayı: 5, 1997, ss. 155-162; Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004; Rıza Karagöz, "Osmanlı Devleti'nde Yunan Mallarına Karşı Uygulanan Ticari Boykot 1910", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:8, 2003, ss. 45-74; Kemal Yakut, "II.Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 36, Sayı: 211, 2001, ss.21-30. II.Meşrutiyet döneminde uygulanan boykotlarla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Koraltürk, Erken, ss.39-42.

Akçura bu konuda makaleler kaleme almıştı. Ziya Gökalp, Türklerin artık askerlik ve memuriyetin yanı sıra ticaret ve sanayiye de atılmasının altını çizmişti ¹¹⁷⁵.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Cavit Bey de liberal görüşlerinden taviz vermeye başlamış ve yabancı sermaye ile yerli sermayenin iş birliği yapmaya başlamasını vurgulamıştı. Bu süreçte Osmanlı'nın milli iktisada yönelmesi Avrupa'da kuşku ile karşılanmış, yabancı düşmanlığı olarak algılanmıştı. İttihatçı gazete ve dergiler de yabancı düşmanlığı sorununa eğilmiş ve Tekin Alp gibi isimler yazılarında milli iktisadın yabancı sermaye düşmanlığı olmadığını vurgulamışlardı. Tekin Alp, yabancı sermayenin sanayi ve madencilğe yönelmesini, sadece sarrafiye ve ticaretle meşgul olmamasını belirtmişti.

Türkiye'nin İttifak Bloku yanında savaşa girmesi başlıca borçlanmaya girdiği ülkeler olan Fransa ve İngiltere'den borç almasına engel olmuştu. Türkiye de bu kez istikraz konusunda Almanya ve Avusturya'ya yönelmişti ¹¹⁷⁶.

Paralel şekilde Alman, Avusturya ve Bulgar sermayedarları İngiliz ve Fransızlardan boşalan yerleri doldurmak adına harekete geçmişlerdi. Deutsche Orient Bank atılım yaparak Türkiye'de sağlam bir yer edinmişti. İçlerinde Wiener Bankverein'in da yer aldığı Avusturya sermayedarları bir Şark-Avusturya konsorsiyumu kurmuş ve Ticaret ve Ziraat Nezaretine başvuruda bulunarak Osmanlı topraklarında tarım, sanayi ve bayındırlık alanlarında katkıda bulunmayı, devlete borç para vermeyi amaçladıklarını belirtmişlerdi ¹¹⁷⁷.

Savaş, ülkedeki yabancı bankaları ve bankalara yönelik uygulamaları da doğrudan etkilemişti. Genel olarak banka mudileri yaklaşan savaştan endişe ediyorlardı. Bunun ilk göstergesi mudilerin Wiener Bankverein'in İstanbul şubesine 25 Temmuz'da akın etmeleri oldu. Banka mevduat hesaplarının %20'sini ödemek zorunda kaldı. Ayrıca ülkedeki yabancı bankalar savaşa girmiş ülkelere altın getiremeyecekleri için zor durumda kalmışlardı. Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilan etmesi ertesi 3 Ağustos'ta banka vezneleri kapanmıştı ¹¹⁷⁸.

2 Ağustos'ta Babıali bankalardaki vadeli-vadesiz mevduat dâhil olmak üzere tüm borçlarını, taahhütlerini bir ay süreyle erteledi. Ertelemeler devamlı surette

¹¹⁷⁵ Toprak, Milli Burjuvazi, ss. 12-19, 147-151.

¹¹⁷⁶ Ayrıntılı rakamlar için bkz. V.Eldem, Harp, ss. 103-111.

¹¹⁷⁷ Toprak, Milli Burjuvazi, ss. 70-78.

¹¹⁷⁸ Autheman, s. 225.

yenilendi¹¹⁷⁹. 7 Aralık 1914'te harp halinde bulunan devletlerin ellerinde bulunan devlet veya belediyelerce ihraç edilmiş olan istikraz ve hazine tahvillerinin barışa kadar ödenmemesi kararı alındı. Tarafsız devletler elinde bulunan tahviller İstanbul'da hazine-yi maliye tarafından ödenecekti¹¹⁸⁰. Osmanlı vatandaşlarının savaş halinde bulunukları devletlere ve bu devletlerin tebalarına karşı olup vadeleri geçen adi ve ticari borçları için 28 Ekim 1914 tarihinden ve vadeleri gelecek olanlar için vade tarihlerinden itibaren faizin işletilmemesi kararı alındı. Taahhüt edilen borçların savaşın devamı müddetince yerine getirilmemesinden dolayı hiçbir sorumluluk alınmayacaktı¹¹⁸¹.

Düyyûn-ı Umumiye kapsamındaki ödemeler ertelendi. Borç erteleme mevzuatı savaş boyu yürürlükte kaldı, bu durum ise bankaları kârlı çıkardı. Altın olarak müşteriden alınan paralar morotaryum ertesi değerinin altında kâğıt para ile ödenmiş bu şekilde altın lira ile kâğıt lira arasındaki fark bankaların kârı olmuştu. Babıali de borçların ertelenmesi kararının ertesi günü çıkardığı yasa ile Osmanlı Bankasını, banknot karşılığını altınla ödemekten kurtarmıştı¹¹⁸². Ancak 1920'de kuponların ödenmesi yasağı kaldırıldı¹¹⁸³.

Osmanlı Devleti'nde yabancılar imtiyazlarını adli, mali her alana yaymışlardı. Kapitülasyonların zararları XVII.yüzyıldan itibaren anlaşılmaya başlamıştı. XVIII.yüzyıldan itibaren ise kapitülasyonların zararlarının önlenmesine ilişkin girişimler gerçekleşmişti. İttihat ve Terakki döneminde kapitülasyonların kaldırılması için önemli girişimlerde bulunulmuştu. Bağdat demir yolu imtiyazı ve gümrük vergilerinin arttırılmasının tartışıldığı 1913'te kapitülasyonların kaldırılması gündeme gelmişti¹¹⁸⁴. Savaş sürecine girilmesi kapitülasyonlardan kurtulmak için bir fırsat oldu. İttihat ve Terakki 9 Ekim tarihinde, 1 Ekim 1914'ten itibaren tüm kapitülasyonları kaldırdığını açıkladı. 21 Eylül 1914 tarihli düzenleme ile %11 olan gümrük vergisini % 15'e; % 8 olan gümrük verigisini % 12'ye çıkartılması kararı aldı. 13 Aralık 1914 tarihli Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun ile gerçek ve ticari nitelikteki tüzel kişiler Osmanlı

¹¹⁷⁹ **Düstur**, Tertip:2, Cilt:6, ss. 909; Yılmaz, s.92.

¹¹⁸⁰ **Düstur**, Tertip:2, Cilt:7, ss. 125-126.

¹¹⁸¹ **Düstur**, Tertip: 2, Cilt:7, ss. 127-128; Cilt: 8, ss. 773-774.

¹¹⁸² Yılmaz, s. 92.

¹¹⁸³ Yeniay, Yeni,s. 110.

¹¹⁸⁴ Elmacı, Kapitülasyonlar, ss. 26-30, 57.

mevzuatı kapsamına alındı. Yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi. Kanunun on beşinci maddesi ile esas muameleleri İmparatorluk içinde devam eden yabancı şirketlerin üç ay içinde Osmanlı anonim şirketi haline getirilmeleri gerekti. Aksi halde kapatılacaklardı. 24 Eylül 1914 tarihli Temettü Vergisi Hakkındaki Kanunla da gelir vergisi ödemekten muaf olan yabancı şirketler vergi mükellefi haline getirildi. 13 Aralık'ta çıkartılan Temettü Vergisi Hakkındaki yeni Kanun ile temettü vergisinden muaf olan yabancılar ve yabancı şirketlerin Osmanlı şirketleri ile aynı oranda vergilendirilmesi kesinleşti ve bu meblağ bankalar ve bankerler için % 20 olarak belirlendi¹¹⁸⁵. 8 Mart 1915 tarihli Memalik-i Osmaniye'de Bulunan Ecneblerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanunla yabancılar, Osmanlı uyruklular ile aynı vergi ve ödentilerle yükümlü kılındı¹¹⁸⁶.

Dünya Savaşı, dünya sermaye piyasasını da yakından etkiledi. Esham ve tahvilat fiyatlarında ani düşmeler meydana geldi. Gelişen panik havası, borsaların kapanması, bankadan para çekmenin bazı kayıt ve şartlara tabi olması gibi istisnai tedbirlerin alınmasını beraberinde getirdi. Londra borsasının tekrar faaliyete geçmesi 1915 yılını buldu¹¹⁸⁷.

Osmanlı'nın Kasım ayında savaşa girişi ertesi İngiltere'de gerekli düzenlemeler yapıldı ve İçişleri Bakanlığı Londra'daki Türkiye Milli Bankasının kapısına bir ilan yapıştırdı. Bu ilan bundan sonra uyulması gereken kuralları içermektedir. Yabancıları sınırlayıcı düzenlemeler¹¹⁸⁸ İngiltere'de kurumların belli koşullarda iş yapmasına izin vermektedir. Bu düzenleme ile bankacılık işlemleri denetim altında yapılacaktır. İşlemlerin kontrollünü sağlayacak kişi Hazine tarafından atanacaktır¹¹⁸⁹.

¹¹⁸⁵ V. Eldem, Harp, ss. 27-29; Elmacı, Kapitülasyonlar, ss. 70, 120-128; Koraltürk, Erken, s. 35; Toprak, Milli Burjuvazi, ss. 50, 58- 60. "Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri hakkındaki kanun" için bkz. **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 7, ss. 142-148. Bu kanun yabancı ülkede kurulmakla birlikte Osmanlı'da şube açan şirketleri kapsamaktadır. Bu özelliği ile TMB bu kanuna dâhil değildir. 24 Eylül 1914 tarihli Temettü Vergisi hakkında kanun için bkz. **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 6, ss. 1280-1282. 13 Aralık 1914 tarihli Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat için bkz. **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 7, ss. 148-174.

¹¹⁸⁶ **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 7, ss.458-459; Koraltürk, Erken, s. 35; Toprak, Milli Burjuvazi, s. 53. Bu kanun ve devamında çıkartılan kanunla yabancıların çalışma hakkı düzenlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bkz. Gündüz Ökçün, **Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1998, s. 41.

¹¹⁸⁷ V.Eldem, Harp, s. 18.

¹¹⁸⁸ The Aliens Restrictions Consolidated Order.

¹¹⁸⁹ "The National Bank of Turkey", "Home Office Notice", **The Manchester Guardian**, 7 Kasım 1914. Bkz. EK 10.

Düzenlemelerin uygulanmasına Kasım ayının ilerleyen günlerinde geçildi. İngiltere İçişleri Bakanı, Osmanlı Bankasına ve TMB'a özel durumlar altında belirli bankacılık işlemlerini yürütebilmeleri için izin belgesi verdi. Bu belge İngiltere'de bankacılık işlemlerinin belirli sınırlılık, şart ve denetime bağlı olarak yürütülmesine izin vermekteydi. Söz konusu izin sadece bankadaki çek-senetlerin ödenmesine olanak sağlamak içindi. Tüm ticari işlemler bu izne tabi tutulacaktı. İşlemler Hazine tarafından gönderilen şahsın kontrol ve denetiminde olacaktı. Onun, İngiltere çıkarlarına ters gördüğü herhangi bir ödeme iznini reddetmede mutlak takdir hakkı olacaktı.

William Pender, Hazine adına bankacılık işlemlerine nezaret etmek için görevlendirildi. İzin belgesinde belirtilen görevleri yerine getirmek için resmi denetmenler atandı. Uzman muhasebeci olarak Osmanlı Bankasına Edward Davis, TMB'a Leslie Whitem Hawkins atandı¹¹⁹⁰.

Osmanlı Bankası da savaştan nasibini almıştı. Fransız ve İngiliz hükümetleri Osmanlı Bankasının ülkelerindeki faaliyetlerine müdahalede bulundu. Londra ve Paris bürolarının düşman topraklarındaki şubelerle iş yapması yasaklandı¹¹⁹¹. 1914 Aralığında İçişleri Bakanlığı, Osmanlı Bankası ve TMB Londra şubelerinin işlemlerinin izin belgeleriyle alakalı düzenlemeye gitti. Bu aynı zamanda bir sınırlamaydı. Buna göre doğrudan ya da dolaylı olarak düşman topraklarında kurulan bankalarla veya düşman topraklarında yaşayan herhangi bir bireyle hiçbir banka işlemi gerçekleştirilmeyecekti. Bütün işlemler gözetime tabi tutulacak ve kontrol etmekle görevlendirilecek kişi Hazine tarafından atanacaktı. Bu kişi İngiliz milli çıkarları aleyhine gördüğü herhangi bir ödemeyi veya işlemi reddetme hakkına sahip olacaktı. Bu izin, ilgili bakan tarafından istediği zaman değiştirilebilir veya kaldırılabilirdi¹¹⁹².

1915'de yeniden bir düzenlemeye gidildi. İngiltere'de düşmanla ticaret yapmaya ilişkin kurallar¹¹⁹³ yayınlanmıştı. Bu düzenleme, Birleşik Krallık'taki kişilere, kurumlara ve şirketlere, Fransa, Kıbrıs, Mısır'da veya Türk dominyonlarında konumlanan ve İngiltere veya müttefiklerce işgal edilmiş bulunan yerlerdekilere,

¹¹⁹⁰ "Turkish Banks and the War", "Licence to Carry on Business", **The Times**, 7 Kasım 1914.

¹¹⁹¹ E.Eldem, Osmanlı, s. 268.

¹¹⁹² "Turkish Banks in London", "Terms of Licences Altered", **The Manchester Guardian**, 4 Aralık 1914.

¹¹⁹³ Trading with the Enemy Act.

bankacılık işlemleri konusunda Osmanlı Bankası veya TMB kurumları ile işleme girilmesi için izin vermekteydi¹¹⁹⁴.

Osmanlı tarafındaki düzenlemelere geri döndüğümüzde Düyûn-ı Umumiye'nin de savaş düzenlemelerinden etkilendiği görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ardından Konseyin İngiliz üyesi Adam Block ve Fransız üyesi Türkiye'den uzaklaşmayı seçti. İtalya'nın da İtilaf Blokunda savaşa katılması ardından Konsey, Avusturya, Almanya ve Osmanlı delegelerinin elinde kaldı. Başkanlık ise Hüseyin Cahit Bey tarafından yürütülmeye devam etti¹¹⁹⁵.

Bu dönemde ülkede altın kaçakçılığını önlemek amacıyla Ağustos 1917'de Kambiyo Muamelesinin Suret-i İcrasına Dair irade çıkartılmıştır. Bu uygulama ile her ne surette olursa olsun ruhsatsız akçe gönderimi yasaklanmıştır. Her türlü meskukat ve sikke, kağıt para ve banknotlar, çekler, hisse senetleri ve tahviller, senet, kupon, banka hesabı nakilleri bu uygulama kapsamındaydı¹¹⁹⁶.

Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihatçılar serbest piyasaya müdahale etmişler ve paranın değerini korumak adına kambiyo işlemlerini kontrol altına almışlardır. Almanya'dakine benzer biçimde Maliye Nezareti tarafından Kambiyo Muameleleri Merkez Komisyonu kurulmuştur. Tarafsız ülkelerle kambiyo işlemleri bu komisyonca yürütülmüştür. Komisyon günlük resmi kambiyo rayiçlerini saptamış, spekülasyon para transferini önlemeyi planlanmıştır. 1917 yılı itibarıyla bu komisyon çalışmalarına başlamıştır. Komisyon, Maliye Nezareti tarafından seçilmiş iki kişi ile Osmanlı Bankası, İtibar-ı Milli Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Wiener Bankverein, Ungarische Bank, Selanik Bankası, Atina Bankası ve TMB tarafından tayin edilmiş birer temsilciden oluşmuştur. Bu komisyon tatil günleri hariç hergün Osmanlı Bankasında toplanmış ve gerek özel kişilerin ve şirketlerin gerekse Hükûmetin tarafsız ülke döviz tahsisi için yapacakları başvuruları değerlendirmişti. Komisyon döviz alım satımı ile ilgili işlerini savaşın sonuna kadar sürdürmüştü¹¹⁹⁷.

¹¹⁹⁴ "Turkish Banks", "Important Notification", **The Manchester Guardian**, 14 Ocak 1915; "Trading with the Enemy Act", Rules as to Property and Suspected Coupons", **The Times**, 13 Ocak 1915.

¹¹⁹⁵ Blaisdell, s. 197. Hüseyin Cahit Bey, Düyûn-ı Umumiye'deki Türk tahvil hamilleri delegeliği vazifesini 1910'da Hamdi Bey'den devralmış ve 1922'de Cavit Bey'e devredene kadar sürdürmüştür. Bkz. Blaisdell, s. 241; Yılmaz, s.95.

¹¹⁹⁶ **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 9, ss. 711-714 ; V.Eldem, Harp, s. 59.

¹¹⁹⁷ Toprak, Milli Burjuvazi, ss. 44-48.

Savaş sırasında düşman tebaasından mücevher, kıymetli eşya, nakit, esham ve tahvillere ilişkin haber alan makamlardan bunları koruma altına almaları istenmişti¹¹⁹⁸.

Yukarıda görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı döneminde savaş ekonomisine geçiş yapılmıştı. Savaşan diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlet iktisadi faaliyetlere doğrudan müdahale etmişti. İstanbul'un iaşesi de İttihat ve Terakki'nin ilgili komitelerince yürütülmüştü. Ülkede Türk anonim şirketleri hızla kurulmuş, savaşta izlenilen devletçi politika ve enflasyonist ortam İttihatçılara kısa sürede dengeyi değiştirme olanağı sağlamıştı. Ticaret, gayrimüslimlerden ve yabancılardan Türk-Müslümanlara geçmeye başlamıştı¹¹⁹⁹.

1914-1918 dönemi savaş yılları olmakla beraber ülkede anonim şirketlerin kurulması konusunda Osmanlı toplumu o güne kadar görülmemiş bir canlılık yaşamıştı. Meşrutiyet'in liberal dönemi olan 1908-1913 yılları arasında kurulan anonim şirketlerde yabancı-gayrimüslim ortaklığına gidilmiş, şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ağırlığını korumuştur. 1914-1918 yıllarını kapsayan milli iktisat dönemindeki şirketlerin çoğu Müslüman-Türk eşraf tarafından kurulmuştu¹²⁰⁰.

Bu dönemde Türk sanayini geliştirmeye yönelik önlemler de alınmıştı. 1913 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, 1916'da yürürlüğe koyulan koruyucu spesifik gümrük tarifesi bu önlemlerdendi¹²⁰¹.

Yukarıda sayılanlar haricinde Babıali para, borçlanmalar vesaireye ilişkin pek çok düzenlemede bulunmuştur; ancak bunlar konunun sınırları dışında kalmaktadır.

Bu dönemde başlıca İngiliz girişimleri olan C.Whittall and Co. Ltd.; meyankökö ticaretini kontrol eden Mac Andrews and Forbes; halı ticaret ve imalatında bulunan The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.; incir ihracatı yapan 250 bin sterlin sermayeli The Smyrna Fig Packers Ltd. Şirketi;The Ottoman Oil Company; The Ottoman Cloth Company; The Anglo-Anatolian Trade Company; The Anglo-Oriental Trading Company şirketleri ihracatın kesilmesi üzerine işlerini tatil etmek zorunda

¹¹⁹⁸ Bu yönde bir uygulama Whittall'in köşkündeki eşyalara yönelik olarak yapılmıştır. Bu dönemde Moda'da bulunan Whittall köşkü askerlerce işgal edilmiş ve yaralı askerlerin şifahanesi olarak kullanılmaya başlamıştı. Köşke ait İngiliz tebaasının kullandığı mahzende saklanmış altın, gümüş ve mücevherat köşk sahibinin buradan ayrılmasından evvel toplanarak TMB'a nakil olunmuştu. Köşkte ise Whittall'in değerli eşyaları mühürlenmiş, koruma altına alınmıştı. Köşkte kıymetli bir piyanonun olduğu Ekim 1915'te polis müdürü tarafından belirtilmişti. Bkz. **BOA. DH.İ.UM.EK.** Dosya No: 96, Gömlek No:47.

¹¹⁹⁹ Toprak, Milli Burjuvazi, s. 6.

¹²⁰⁰ Toprak, Milli Burjuvazi, s.113; Koraltürk, Erken, ss.32-33.

¹²⁰¹ Tezel, Cumhuriyet, s. 174.

kalmışlardı¹²⁰². Türkiye Milli Bankası ise savaş sürecinde neredeyse hareketsiz kalmıştı.

3.1.2. Mütareke Döneminde Türkiye Milli Bankası

3.1.2.1. İngiliz Ticaret Korporasyonu ve Levant Kumpanyası Çatısı Altında Türkiye Milli Bankası

İngiliz Ticaret Korporasyonu/ British Trade Corporation savaşın son dönemlerinde oluşturulan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Birinci Dünya Savaşı döneminde ve iki dünya savaşı arasındaki istikrarsız dönemde İngiliz Hükûmeti ve İngiltere Bankası/ Bank of England, çok uluslu bankalar üzerinde daha çok rol oynamaya başlayacaktı. Genel olarak İngiliz finansmanı ve İngiliz endüstrisi bu dönemde daha sıkı şekilde birlikte çalışacaklardı. Hükûmet, aynı zamanda pek çok endüstri birimi üzerinde kontrol oluşturacaktı. İngiltere'nin bu dönemde, 1914 öncesi geleneksel 'serbestiyet' tutumundan ayrıldığına bir örnek, 1917'de şimdiye kadar yerli bankalar ve denizaşırı bankalarca yürütülen görevi üstlenecek bir bankayı tesis etmesiydi.

Bu yönde bir banka kurulması için 1916 Haziran'ında uzman bir komisyon oluşturuldu. Başkan Lord Faringdon (Alexander Henderson) idi. Lord Fraingdon, belirtildiği üzere TMB'ı teşvik eden, banka sermayesini elinde bulunduran başlıca üç kişiden biriydi. Aynı zamanda Cassel'in yakın dostuydu. Oluşturulan komisyonda Hazine, Ticaret Bakanlığı, Barings Brothers ve diğer Londra bankalarından üyeler vardı. Komite, Almanya ile yapılan savaş sonrası rekabet edilebilmesi için bir şeyler yapılması gerektiği fikrindeydi. Faringdon özellikle yeni bir bankanın kurulmasından yanaydı. Komite, raporunu İngiliz Ticaret Bankası kurulması yönünde spesifik bir öneri ile tamamladı. Bankanın, Kraliyet imtiyazı altında kurulması önerilmişti; fakat çeşitli çevrelerden buna itiraz geldi. Bunun üzerine kurum, 'Banka' yerine 'Korporasyon' adı altında Mayıs 1917'de kuruldu. Hükûmet, Korporasyonun, özel devlet desteği veya İngiliz ticaretini dışarıda temsil etme tekeli almayacağını belirtti.

¹²⁰² V.Eldem, Harp, s. 72.

İngiliz Ticaret Korporasyonu, Nisan 1917’de kraliyet imtiyazını aldı ve Faringdon başkanlığa/yöneticiliğe seçildi. Diğer altı yönetici arasında üçü banker, üçü de silah ve çelik endüstrisinden tanınmış kimselerdi. Korporasyonun hisselerinin alınmasına ise pek az ilgi gösterilecekti. 24 Nisan 1917 tarihine gelindiğinde Ticaret Bakanlığı önde gelen ana sermaye bankerlerini toplantıya çağırarak ve hisse senedi ihracına katılmalarını isteyecekti. Bundan sonra katılımlar gerçekleşecekti. Sonuçta sermaye artırımı oldu; 1918’de %2,5kâr payı ödendi ve 1919 ve 1920’de %4 ödenerek 1922’de sermayenin yarısı amorti edildi.

Bu alanda tek örnek İngiliz Ticaret Korporasyonu da olmadı. Buna benzer şekilde *British Italian Corporation* da İtalya ile ticari ilişkileri geliştirme maksadıyla kurulmuştu. Bu kuruma da devlet destekleyici olmuştu. Bu korporasyonlar, şimdiye kadar İngiliz çok uluslu bankalarının daha az ilgilendikleri yerlerde faaliyet gösterecekti.

Korporasyon, birbiri ile alakalı bir takım problemlerle karşılaşacaktı. Birincisi iş stratejisi olarak daha önce Alman ticari etkisinde kalan yerlere yani Almanya, Avusturya, Türkiye, Rusya’ya nüfuz etmeyi planlamıştı; ancak buradaki imparatorluklar çökmüştü ve istikrarlı bir durum mevcut değildi. Üstelik İngiliz tabanlı bankaların burada pek az rekabet üstünlüğü vardı. İlaveten korporasyonun yükümlülüğüne göre onun faaliyetleri sadece İngiltere Bankasının hizmetinin olmadığı yerlerdeki işlemi kapsıyordu. Bu yüzden ilk şubeleri Belgrad, Batum, Danzig gibi pek de alışılmadık yerlerde meydana getirilmişti. Bu problemler bir de 1914 öncesi TMB örneğinde görüldüğü gibi İngiliz Hükûmetinin başlangıçta teşvik etmiş olmakla birlikte tüm kalbiyle destek vermek istememesi gerçeği ile birleşecekti¹²⁰³.

İngiliz Ticaret Korporasyonun (İTK) çalışmalarını ve faaliyetlerini gazetelere yansıyan yıllık olağan toplantılarından takip edebiliyoruz. Bu toplantıları başkan Lord Faringdon yönetmekteydi. Sermayesi £ 2,000,000 olan İTK ilerleme kaydeden bir kuruluştu. Bir yıl içinde vadeli ve vadesiz mevduatları £ 632,636’dan £ 1,673,440’a yükselmişti. İTK’nın pek çok yan kuruluşu mevcuttu. £ 100,000 sermaye ile kurulan *Trade Indemnity Company* bunlardan biriydi. Bir diğeri savaş öncesinde Alman yatırımı olarak karşımıza çıkan £ 100,000 sermayeli *Portuguese Trade Corporation*’du. Bir diğeri Londra ve Brezilya Bankası tarafından oluşturulan *Anglo-*

¹²⁰³ Jones, British, ss. 223-227, 236.

Brazilian Commercial and Agency Com. Limited'idi. Bu bölgelere yeni bir sermaye grubu gelmezse Alman firmalarının etkin olabileceğinden çekinilmişti. Görüldüğü üzere kurum, gerekli gördüğü yerlere yardım sağlamayı ve Alman etki alanında yeni firmalar kurmayı amaçlıyordu. Küçük bir hisse aldıkları bir diğer şirket Belçika ve Kuzey Fransa'da ticareti teşvik eden *Inter-Allied Trade and Banking Corporation Lmt.* olacaktı. Bu yan kuruluşlardan biri de Türkiye'yi de içine alacak şekilde tasarlanan *Levant Company* oldu¹²⁰⁴.

1918 Aralık ayında İngiliz endüstrisi için hatırı sayılır bir fayda olarak gösterilen Levant Kumpanyası kuruldu. Bu teşebbüsten XVI.ve XVII. yüzyılda İngiltere'nin Yakındoğu'daki girişimlerine önderlik eden eski Levant Kumpanyasını, yeni ve çağdaş biçimi ile hayata geçirmek amaçlanmıştı. İngiliz basını yeni Levant Kumpanyasının kurulmasına dair haberlere yer verirken eskisinin tarihine uzun uzun değinmeyi de eksik etmemişti. Levant Kumpanyası, şimdiye kadar bu bölgede hasım devletlerin firmalarınca yürütülen işlerden pay almayı hedefliyordu. Atılması hedeflenen adımın bir özelliği de tüccarlara, İngiliz çıkarlarını devam ettirme sözü veren tanınmış ve güvenilir firmalar ağı sağlaması ve tüm çalışmalara birbiri ile ve Londra'daki ana firma ile yakın ilişki sağlamasıydı. Söz konusu kumpanya, İngiltere'nin İstanbul ve Selanik'teki öncü firmalarından Whittall ve Co. Limited ile yakın ilişki içindeydi¹²⁰⁵.

Levant Kumpanyasının nominal sermayesinin £ 200,000'i ödenmek üzere £ 1,000,000 olmasına karar verilmişti. Kumpanyanın faaliyet alanının Yunanistan, Mısır, Sudan, Mezopotamya, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan olması, bu bölgelerde şube açılması planlanmaktaydı¹²⁰⁶. Bu bölgelerdeki bayiler geçmişteki koordinasyon eksikliğine çare bulmayı amaçlıyorlardı; nitekim İngiliz ticaretinin Levant boyunca zayıf olmasının sebebi olarak bu koordinasyon eksikliği görülmektedir.

Bu süreçte, Levant Kumpanyasının TMB ile anlaşma yapması da planlanmaktaydı. Amaç bu bankayı kontrol etmektir. Levant Kumpanyasının gelişme göstermeyi planladığı yerlerde Bankanın şubelerinin açılması hedeflenmişti¹²⁰⁷.

¹²⁰⁴ "Company Meeting", "British Trade Corporation", **The Times**, 7 Şubat 1919.

¹²⁰⁵ "In the City", "British Trade Move in the Near East", "New Levant Company", **Daily Express**, 13 Aralık 1918.

¹²⁰⁶ "New Levant Company", "British Trade Enterprise in the Near East", "A Spearhead of Influence", **The Times**, 12 Aralık 1918.

¹²⁰⁷ "Trade in the Near East", **The Times**, 12 Aralık 1918.

Kumpanya, Yakınoğu ile sıkı ilişkileri olan isimleri içermekteydi. Daha önce İngiltere'nin İspanya Büyükelçiliğini yapmış olan Maurice de Bunsen'in¹²⁰⁸ başkan olması kararlaştırılmıştı. Levant Kumpanyasının başına geçen Bunsel aynı zamanda TMB ile de iletişim halindeydi. Kumpanya'da Vickers'dan Francis Barker; Metropolitan taşımacılık şirketinden Ernest Hiley; İTK'dan A.G.M. Dickson; Messrs Henderson, Lane Şirketinden A.Henderson ve Guy Locock'un yer alması planlanmıştı. Gazete haberlerinde Dickson'un Kumpanyada yer almasının İTK'nın eski Levant Kumpanyasını diriltme planları olduğunu gösterdiği yorumlarına neden olmuştu. Dickson, Yakınoğu'da bankacılık ve finans alanında oldukça deneyimliydi¹²⁰⁹.

Dickson'un İstanbul ile ilgilenmesi Cavit Bey'in de dikkatini çekmişti. Şubat 1919'da Cavit Bey'in kulağına gelen haberler, Türkiye Milli Bankasıyla Whittall'lerin ortaklığında meydana gelecek ve Londra'da teşekkül eden bir büyük grubun doğu şubesini oluşturacak olan TMB'a ait işler için Dickson'un İstanbul'a geldiği yönündeydi; Cavit Bey isterse Dickson ile görüşme sağlanabilirdi. Dickson'a Türkiye Milli Bankasını satın almaktansa ve müşteri toplamak için senelerce beklemektense müşterileri hazır olan İtibar-ı Milli Bankasıyla birleşmesi tavsiye edilebilirdi. Cavit Bey kendisine bu bilgiyi getiren aracıya Dickson'la irtibat halinde kalmasını söyledi. İzin çıkarsa Londra'ya bile gidebilirdi¹²¹⁰.

Görüldüğü üzere İTK'a bağlı olarak kurulan Levant Kumpanyası, İngiliz etkisinin XVI- XVII. yüzyıllarda Yakınoğu'daki temsilcisi olan eski Levant Kumpanyasının ticari tarafını canlandırmayı amaçlıyordu. İTK ve Levant Kumpanyası ile İngiliz ticaretinin bölgede itici bir noktaya gelmesi planlanmaktaydı. Kumpanya, pek çok sanayi firması ile ilişkiye geçmişti. İşe, Selanik ve İstanbul'da önemli çıkarları olan Whittall ve Co.'yu alarak başladı ve bu döneme dek Alman ve Avusturya çıkarlarının hâkim olduğu Akdeniz'de çalışmalara başladı. Destek politikasının bir

¹²⁰⁸ Sir Maurice de Bunsen (1852-1932). 1897-1902 arası İstanbul'da, 1905-1906 arası Lizbon'da görev yaptı. 1906-1913 arası Madrid ve 1913-1914 arası Viyana Büyükelçiliği yaptı. 1915'de ise Osmanlı'nın Asya topraklarında İngiltere için arzu edilen şeyleri araştırmak üzere kurulan komiteye başkanlık etti. Bkz. Kent, Büyük Britanya, s. 202; Heller, s.494.

¹²⁰⁹ "Directors of the New Levant Company", **The Times**, 13 Aralık 1918; "In the City", "British Trade Move in the Near East", "Network of Branches", **Daily Express**, 13 Aralık 1918.

¹²¹⁰ Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt: III, (Yay. Haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, (Ruzname, Cilt: III), s. 696.

parçası olarak ve bir ölçüde Levant Kumpanyasının “babalık” politikasının bir sonucu olarak TMB’nın tüm hisseli sermayesi bu kuruluşun eline geçecekti.

İstanbul’un her zaman Yakındoğu politikası için önemli olduğu kabul edilmiştir. İngiltere tarafından bölgenin öneminin, Balkan ülkelerinde yerleşik Hükûmetler kurulduğunda artacağına kanaat getirilmişti. Bu ülkelerde barış ve sağlam hükûmetler onlar için temin edildiğinde, büyük potansiyele sahip Küçük Asya geliştiğinde ve Mezopotamya sulanıp iskân edildiğinde burasının öneminin azalmasının mümkün olmadığına inanılmaktaydı. Burada İngiliz ticareti ve sanayisi için bir alan olacaktı. Korporasyon tarafından TMB’nın alınması ile gerekli finansal olanakların tedarik edileceğine inanılmaktaydı¹²¹¹.

Bakıldığında savaş boyunca İTK, istihbarat bürosu kurma dışında bir şey yapmayacaktı; bununla birlikte 1919’da TMB’nın % 96 hissesinin alınması önemli bir hamleydi. TMB, savaş boyunca ölü bir haldeydi¹²¹². TMB’dan Babington Smith de İTK’nın direktörlüğüne seçilecek ve yönetici yardımcısı olarak atanacaktı. Ocak ayından itibaren görevine başlayacaktı¹²¹³. İTK kurulduğundan beri Lord Faringdon yönetici olarak kendi başına hüküm sürmekteydi; fakat İTK’nın gün geçtikçe büyüyen iş hacmi ve barış koşullarında daha fazla genişleme arzusu Faringdon’un sorumluluklarını azaltmak adına bir yönetici yardımcısını gerekli kılmıştı¹²¹⁴.

İTK’nın başlıca yan kuruluşları yukarıda da belirtildiği üzere Levant Kumpanyası, The Trade Indemnity Company, Anglo Brazilian Commercial and Agency Company idi. İstanbul’daki J. W. Whittall ve Lmt’dan azımsanmayacak derecede destek görecekti, Batum, Güney Rusya, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Mısır, Bağdat, Yunanistan, Sudan’a şubelerini açacak, yan kuruluşlarını oluşturacaktı. Lord Faringdon, daha önce ihmal ettikleri dünyanın bu kısmını İngiliz ticaretine açtıklarından dolayı İTK’nın girişimlerini tebrik edecekti¹²¹⁵.

¹²¹¹ “Company Meeting”, “British Trade Corporation”, “The Subsidiary Companies”, “Levant Company Limited”, **The Times**, 7 Şubat 1919.

¹²¹² Jones, British, s.227.

¹²¹³ Deputy-governor

¹²¹⁴ Smith, savaş döneminde de boş durmamıştı. 1915’de ABD’deki mali komisyonun bir üyesi olarak görev yapmıştı. 1915’de Sivil Serviste Kraliyet komisyonunun başkanlığını yapmıştı. Daha sonra *Committee on Indian Currency*’nin başkanlığında bulunmuştu. Bkz. “City News in Brief”, “Sir Babinton Smith’s New Role”, **The Times**, 20 Aralık 1919; “Three Financial Envoys to Amerika”, **The Manchester Guardian**, 26 Ağustos 1915.

¹²¹⁵ “British Trade Corporation”, “Currency and Exchange”, “Development of Branches”, “The Assets”, **The Times**, 12 Şubat 1920; “British Trade Corporation”, **Daily Express**, 12 Şubat 1920.

Görüldüğü gibi TMB, İTK'ya bağlı bir kuruluş haline gelmişti. Bu dönemden sonra İTK'nın olağan toplantıları TMB'nin durumu ve çalışmaları hakkında bize bilgi sağlayacaktı; nitekim her bir olağan genel kurulda Lord Faringdon tarafından bir önceki yılın rakamları ve gelişmeleri değerlendirilmekteydi. TMB hisselerine yatırım yapan İTK, toplamda 100.000 hisseden 96.810 TMB hissesini elinde bulundurmaktaydı. Bu süreçte TMB'nin yönetiminde Bilinski vardı. Bilinski'nin belirttiğine göre önemli bir büyümeye şahit olunmuştu. Büyümeye bir ölçüt olarak hem Galata'da hem İstanbul'da şubenin olması gösterilmekteydi. Bir yıl önce Banka alındığında kredilerin ve alacakların tutarı £ 855,000 idi. Şimdi ise bu rakam £ 5,456,000 idi. Banka işlemleri ile ilgili ileriye dönük kayda değer bir kâr olanı tespit edilmekteydi. Bununla birlikte halen gelişme aşamasında bulunulmaktaydı bu da ciddi anlamda sonuç almaksızın masraf yapılması anlamına gelmekteydi. Toplantıda, yıllık hesapta görülen £ 88,339 kârın kifayetsiz addedilmemesine dikkat çekilmekteydi.

İTK, ticari çizgide ilerlerken, özellikle geçmişte İngiliz çıkarlarının bir nebze ihmal edildiği, İngiliz kuruluşlarının olmadığı yerlerde denizaşırı ticareti geliştirmek için çaba sarf etmekteydi. Bu nedenle kurum yetkilileri pek çok durumda sıradan bankalar tarafından ikram edilmeyecek geniş krediler verdiklerini ve pek çok girişimi desteklediklerini ifade etmekteydiler¹²¹⁶. İTK, £ 2,000,000'u ödenmiş £ 10,000,000'lik bir sermaye ile kurulmuştu. 1918'de kârı £ 71,589 iken 1919'da bu rakam £ 88, 339 olmuştu. Kurumun parasının önemli bir kısmı Levant Kumpanyası, TMB gibi yan kuruluşlara bağlanmıştı. *Daily Express*, İTK'nın iş yapmak için dünyanın en zor kısmını seçtiğini belirtmekteydi¹²¹⁷.

3.1.2.2. Türkiye Milli Bankasının İstanbul'da Yeniden Şube Açması

Birinci Dünya Savaşı Türkiye aleyhine sonuçlanmış ve dört yılın ardından İttifak Devletleri'nin savaşı kaybettiği kesinleşmişti. Birinci Dünya Savaşındaki Türk-İngiliz çatışması 30 Ekim 1918'de Osmanlı'nın Mondros Mütarekesini imzalaması ile sona erdi. Bundan sonra Türkiye doğuda Ermenilere, batıda Yunanlılara karşı Kurtuluş Savaşı verirken batıda dolaylı olarak İngiltere ve müttefikleri ile savaşmış oldu. Bu

¹²¹⁶ "British Trade Corporation", "National Bank of Turkey", *The Times*, 12 Şubat 1920.

¹²¹⁷ "British Trade Corporation", *Daily Express*, 3 Mayıs 1920.

anlamda 1919-1922 yılları arasında İngiltere ile Türkiye arasında dolaylı bir savaş durumu söz konusu olacaktı¹²¹⁸. İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesinin imzalanması ertesi Mütarekenin yedinci maddesine¹²¹⁹ dayanarak 13 Kasım 1918’de İstanbul’u işgal ettiler. Bu işgal 2 Ekim 1923’e kadar sürecekti¹²²⁰.

Türkiye bu dönemde teknik olarak düşman devletti ve diplomatik ilişkiler tesis edilmemişti. Uzun sürecek olan barışa geçiş döneminde İngiltere’nin temsili “elçilik” düzeyinde değil “yüksek komisyon” düzeyinde tutulacaktı. Rauf Bey ile birlikte Mondros Mütarekesini imzalayan Amiral Calthorpe, Akdeniz Donanması Başkomutanlığı görevinin yanı sıra “Yüksek Komisyon Üyesi” olarak atandı¹²²¹.

Mütareke dönemi diye bilinen bu dönemde Birinci Dünya Savaşı boyunca neredeyse hareketsiz kalmış olan TMB’nin faaliyetlerinde canlanma görüldü. Bunda müttefik devletlerin savaşın kazanan tarafı olması ve İngiltere’nin İstanbul’u işgal eden güç olması en büyük etkendi. Bir diğer etken yukarıda belirtilen yeni sermayedarlar grubunun getirdiği taze kandı.

Müttefik devletlerin donanmalarının İstanbul limanına gelerek işgali gerçekleştirmelerinden iki gün sonra, 15 Kasım 1918’de TMB’nin Londra Şubesinden İngiliz Dışişlerine Bankanın İstanbul şubesinin yeniden faaliyete sokulması yönünde bir yazı gönderildi. Bu yazıda önce Bankanın kısa bir geçmişine yer verilmişti; buna göre Banka 1909 yılında İngiliz Hükûmetinin onayı ve tam desteği ile kurulmuştu. Amacı Türk İmparatorluğu’nda İngiliz ticaretini ve girişimini arttırmaktı. Banka, 1909-1914 yılları arasında kuruluş amacını gerçekleştirecek işler yapmış ve İstanbul’da hüküm süren olumsuz koşullara rağmen istikrarlı bir şekilde durumunu güçlendirmişti. Savaşın başlaması Bankanın faaliyetlerini kesmişti; ancak mevcut yönetim kurulu değişen durum göz önüne alındığında mümkün olan en kısa sürede işe devam etme konusunda istekliydi. Mektupta Bankanın yönetiminin bir an önce British Trade Corporation/ İngiliz Ticaret Korporasyonuna geçmesi için düzenlemeler yapıldığı belirtilmekteydi.

Mektubun yazılmasının esas amacı Bankanın İstanbul’daki temsilciliğinin devam etmesi adına oradaki ofisi devralmak için izin verilmesinin sağlanmasıydı. Bu

¹²¹⁸ Kürkçüoğlu, 1919-1926, s. 45.

¹²¹⁹ Mondros Mütarekesi’nin yedinci maddesine göre, güvenlik tedbiri olarak İtilaf Devletleri lüzum görecekları herhangi bir stratejik noktayı işgal edebilecekler.

¹²²⁰ V.Eldem, Harp, s. 137; Burak, ss. 209-210.

¹²²¹ Berridge, ss.222-224.

süreçte İstanbul'daki şubede kalmasına izin verilen görevliler sınırlı bankacılık işlemlerini devam ettirmektelerdi.

Mektupta, Türkiye Milli Bankası yönetiminin, herhangi bir Hükûmet dairesinde bankacı gibi hareket ederek, ki bu bürodaki hesapları tutmak ya da başka işler yapmak şeklinde olabilir, İngiliz Hükûmetine yardım sağlamayı amaçladıkları belirtilmekteydi. Bu süreçte İngiliz Ticaret Korporasyonu yönetimi İngiliz Hükûmetinin onayını beklemekteydi ve onayını alması durumunda en erken tarihte İstanbul'a hareket edileceği de mektupta yer almaktaydı.

TMB'nın yeni müdürü olan Dickson'un Yakındoğu hakkında geniş bir bilgisi olduğu, Türkiye, Yunanistan ve Mısır'da, ki burada Mısır Milli Bankasının yönetici yardımcısı görevindedir, uzun yıllar bankacılık deneyimi olduğu belirtilmekteydi. Özellikle bundan dolayı İngiliz Hükûmetinin İstanbul'daki temsilcisinin şu anda Türkiye'de ortaya çıkan finans ve para konusundaki pek çok sıkıntılı sorunu ona danışmayı faydalı bulabileceği mektupta yer almaktaydı.

Maliye Bakanlığından John Bradbury'den, Dışişlerine gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli yazıda konunun Hazine Komisyonuna sunulduğu ve çıkan kararın kendi açılardan İstanbul'da Bankanın temsilciliğinin bulunmasında fayda gördükleri şeklindeydi. Bu anlamda İstanbul ofisi ile bu ülke arasındaki bankacılık işlemlerine izin verilmesi için lisans verilmesini göz önüne alarak Bankadan talepname alınmaya hazırlanılacaktı. Bununla birlikte diğer kurumları devre dışında tutarak hesapların TMB'da tutulacağı yönünde herhangi bir taahhüdün Bankaya verilemeyeceği, bunun açıkça Bankaya bildirilmesi gerekliliği belirtilmekteydi¹²²².

Bu şekilde bankanın İstanbul şubesi yeniden faaliyete geçmişti. Ardından İTK, Batum, Belgrad ve Danzig'de şube açarken TMB'nın da İzmir'de şube açtığı basına yansımıştır¹²²³.

¹²²² **PRO. T.** 1/12287/45067. TMB Londra şubesinden gönderilen 15 Kasım 1918 tarihli yazı için bkz. EK 11.

¹²²³ "British Trade Corporation Result", **The Times**, 24 Ocak 1920.

3.1.2.3. İngiliz Hükûmetinin İstanbul'daki Bankacılık İşlemlerini Türkiye Milli Bankasına Devri Meselesi

Mütareke sürecinde müttefik devletler İstanbul'da kendi Yüksek Komiserliklerini tesis etmişlerdi. İngiltere bu amaçla belirtildiği gibi Calthorpe'ı yetkilendirmişti. 1919 itibarıyla TMB, Türkiye'deki başlıca İngiliz girişimlerinden biriydi¹²²⁴. Bununla birlikte İstanbul'daki Yüksek Komiserlik tamamen İngiliz olan TMB yerine Osmanlı Bankası ile çalışmaktaydı. Türkiye Milli Bankası bir İngiliz bankası olarak kabul görülüp İngiliz Hükûmetinin desteğini sağlayamamıştı.

Yüksek Komiser Amiral Calthorpe'un 7 Ocak 1919'da Balfour'a gönderdiği yazıda Yüksek Komiserliğin İstanbul'a gelmesi üzerine mali durumu ile ilgili Osmanlı Bankası ile düzenlemelerde bulunulduğu, onaydan geçerek lehte olacak şekilde anlaşmaya varıldığı yer almaktaydı. Bununla birlikte Calthorpe, şimdi İngiliz Ticaret Şirketi-Levant Kumpanyası tarafından satın alınmış olan ve karışık hisselerle sahip olmayıp tamamen İngiliz olan Türkiye Milli Bankasının kendi çalışmasını tavsiye ettiğini ve Yüksek Komiserliğin hesabının kendilerine devredilmesini istediklerini belirtmekteydi. Calthorpe, bu konuda talimat beklemekteydi.

Amiral Calthorpe 28 Ocak 1919 tarihli telegramında Osmanlı Bankası yerine tamamen İngiliz kuruluşu olan Türkiye Milli Bankasını önermenin mümkün olup olmadığını sormuş ve Savaş Bakanlığı ile Donanma Bakanlığına Osmanlı Bankası yerine Türkiye Milli Bankasına başvurulmasını tavsiye etme teklifinde

¹²²⁴ Amiral Robeck, Earl Curzon'a 21 Eylül 1919'da İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğundaki imtiyazlı şirketlerinin bir listesini göndermiştir. Bunlar şu şekildedir:

Bankalar: Osmanlı Bankası, Türkiye Milli Bankası.

Demiryolları: Mersin-Adana demir yolu (aslen Almanların elinde olmakla birlikte küçük bir hisse İngilizlerin elinde bulunmakta).

Madenler: Borax Consolidated Şirketi (Sultanhisar, Karasi Sancağı ve Bursa'da borasit madeni ile ilgili); Paterson Şirketi (Bursa civarında krom imtiyazına sahip); Alexander Hill (Biga'da altın arama imtiyazına sahip); Thomas Swan (Tranzon'da kömür madeni arama imtiyazına sahip); Henry Pears (İmtiyazlı şirketleri vasıtasıyla Trabzon'da kömür arama hakkına sahip); Walton, Goody & Cripps (Mermer çıkartma imtiyazına sahip).

Diğer İmtiyazlı Şirketler: Constantinople Cold Storage Şirketi, Constantinople Telephone (İstanbul Telefon) Şirketi, Société Impériale Ottomane Co-intéressée de Docks, Arsenaux et Constructions Navales (Doklar ve Tersaneler ve Bahri İnşaat Müşterekülmenfaa Osmanlı Şirketi), Constantinople Quay (İstanbul Rıhtım) Şirketi, Société Anonyme Ottomane de Fabrication de fils et d'étoffes en coton et laine. Bkz. Rohan Butler ve E. L. Woodwardss, **Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Adriatic and the Near East 1919 - February 1920**, Seri: I, Cilt: IV, H.M. Stationery Office, London, 1952, ss. 772-773. Ayrıca bkz. Wolfram Wilhelm Gottlieb, **Studies in Secret Diplomacy during the First World War**, George Allen & Unwin Limited, London, 1957.

bulunmuştu¹²²⁵. Bu konuda Earl Curzon of Kendeston da Amiral Calthorpe ile aynı fikirdeydi. Konu Savaş Bakanlığı ve Donanma Bakanlığının dikkatine sunuldu.

Konuyla ilgili olarak Selanik'teki finans danışmanı Beavis'ten görüş alınmıştı. Finans danışmanı, Tümgeneral Rycroft imzalı kendisine İstanbul'dan gönderilen memorandumunu 31 Ocak tarihinde Savaş Bakanlığına iletmişti. Rycroft, memorandumunda Türkiye Milli Bankasının İngiliz Hükûmeti için %3 ½ oranında kısa vadeli kredi ile Türk parası avans vermeye hazır olduğunu, buna karşın tamamen İngiliz olmayan Osmanlı Bankasına %4 ödenmekte olunduğunu belirtmekteydi. Memorandumda yer aldığına göre Dickson Londra'daki üstlerini, Savaş Bakanlığına teklif sunmaya davet etmiş; ancak bunun sonucunda harekete geçmenin gereksiz olduğuna karar verilmişti. Buna rağmen Konsolosluktaki Dışişleri yetkilisi tarafından Rycroft'a Türkiye Milli Bankasının teklif edilmiş oranda para vermeye hazır olduğu bildirilmişti¹²²⁶.

Osmanlı Bankası ile uygun şartların çoktan elde edildiği göz önünde bulundurularak Dışişleri Bakanlığı, Hazine Bakanlığına muhtemel anlaşmaya ilişkin herhangi bir itiraz olup olmadığını sormuştur. Hazineden Otto Ernest Niemeyer, 3 Şubat'ta, Osmanlı Bankası ile yapılan düzenlemenin şartlarının gerçekte ne yönde olduğunu sormuştur. Kendisine gönderilen cevapta, yapılan düzenlemenin Yüksek Komiserliğin Osmanlı Bankası hesabından gerekli parayı çekmesi için olduğu ve %4 üzerinden ücretlendirildiği açıklaması yapılmıştır¹²²⁷.

Calthorpe 12 Şubat'ta Osmanlı Bankasının şubeleri yaygın olarak tüm ülkede ve yabancı ülkelerde de olduğu için bazı hesapların her durumda halen burada korunmasının yararlılığını belirtmiştir¹²²⁸.

2 Nisan 1919 tarihli Niemeyer'in konuyla ilgili açıklaması şu şekildeydi; İngiltere, koşulsuz olarak kendisini her iki bankanın da eline bırakmak istememektedir ve Paris görüşmeleri ile bağlantılı sebeplerden dolayı kesin bir finansal avantaj olmadan Osmanlı Bankası ile ilişkiyi kesmek istememektedir. Niemeyer, Türkiye Milli Bankasının kendilerine aynı ya da daha iyi şartlar sunması durumunda onlarla çalışabileceklerini, bunu şimdi de yapabileceklerini belirtilmişti. Geçen ay 50,000

¹²²⁵ PRO. T. 1/12287/8600.

¹²²⁶ PRO. T. 1/12287/8032.

¹²²⁷ PRO. T. 1/12287/4832.

¹²²⁸ PRO. T. 1/12287/8600.

sterlin için tahvil satılmış ve bu Türkiye Milli Bankası tarafından alınmıştı. Böyle olunca da İngiliz Hükûmeti tarafında eşitliğin sağlandığı fikri uyanmıştı. İngiliz tarafı konunun olduğu gibi bırakılmasından yanaydı. Türkiye Milli Bankasının bir daha başvurması durumunda sunabilecekleri şartları ortaya koymaları onlardan istenilebilir ve Osmanlı Bankası ile yarışmasına izin verilebilirdi. Bu anlamda istenilen gerçek anlamda bir teklifti¹²²⁹.

Bununla birlikte TMB'nın işgal kuvvetlerinin mali işlemlerini üslendiği durumlar da olmuştur. İtilaf devletleri zabıtalrı, ilan edilen kurallara uymadıkları gerekçesiyle ahali ve esnaftan kendi polisleri marifetiyle makbuz karşılığında nakit olarak ceza parası toplamışlardır. Bu paralar TMB'da tutulmuştur. Dönemin gazetelerinde paranın işgal masrafı karşılığı olarak alınıp saklandığı da yer almıştır. Lozan'ın imzalanmasından sonra Türkiye bu tutulan paraları elde etmek adına harekete geçmiş, Ağustos 1923'te Rauf Bey konuyla ilgili bilgilendirilmiştir¹²³⁰.

Mütareke döneminde Türkiye Milli Bankasının faaliyetlerine bakacak olursak onun Fransa ile rekabet konusunda ve İttifak Devletlerinin Türkiye'deki yatırımları konusunda pay kapmaya çalıştığını görebiliriz. Bu ikincisine örnek olarak Anadolu demir yolu üzerindeki istekleri gösterilebilir. 2 Mayıs 1919'a gelindiğinde Fransız Büyükelçisi, İngiliz Dışişlerine İngiliz unsuru olarak belirttiği Türkiye Milli Bankasının, Almanya'nın Anadolu'daki demir yolu hisselerini satın almaya giriştiğini belirtmiştir. Buna göre Fransız Hükûmeti kesin bir anlaşma imzalanana kadar yabancı ülkelerdeki hiçbir Alman mülkünün parçalanmaması, sahiplenilmemesi görüşündedir. Bu anlamda İngiliz Hükûmetinin böyle bir alışverişi engellemesini ummaktadır. 7 Mayıs'ta İngiliz Dışişlerinden Fransız Konsolosluğuna gönderilen yazıda İngiliz Hükûmetinin Anadolu demir yolu hisseleri üzerinde yapıldığı iddia edilen işlemle ilgili bilgileri bulunmadığı ve konuyla ilgili inceleme yapılacağı belirtilmiştir¹²³¹. Bu şekilde bir devir de gerçekleşmemiştir.

¹²²⁹ **PRO. T.** 1/ 12287/ 8032.

¹²³⁰ Rauf Bey, paranın meblağının kesin olarak bilinmediği; fakat 200,000 İngiliz lirasından aşağı olmadığı vurgulanarak Lozan Antlaşması'nda da karşılıklı olarak işgal masrafı ile tazminattan vaz geçildiğine işaret edilerek Türkiye tebaasından alınan bu paranın Hükûmete intikalinin mümkün olduğu konusunda bilgilendirilmiştir. Paranın, İstanbul Kumandanlığınca veya vilayet vasıtasıyla talebinin temin edilebileceği de belirtilmiştir. Bkz. **BOA. HR. İM.** Dosya No: 20, Gömlek No: 58.

¹²³¹ **PRO. FO.** 608/226/12.

3.1.2.4. Yüksek Komiserlikçe Osmanlı Devleti'ndeki 'Düşman' Bankaların Kontrolü ve Türkiye Milli Bankasının Durumu

Müttefik devletlerin her alanda olduğu gibi mütareke sürecinde kendilerine düşman yabancı bankalar üzerinde de kontrolü söz konusuydu. 9 Nisan tarihinde Wyatt¹²³², İstanbul'daki düşman bankaların ve onların Küçük Asya'daki şubelerinin kontrolü ile ilgili raporu İngiliz Yüksek Komiserliğine sundu. Rapor, Calthorpe tarafından Dışişlerine iletilti. Buna göre 25 Ocak tarihinde Türkiye'de Avrupa Müttefik gücünü komuta eden General rütbesindeki subayın talimatlarıyla hareket eden İngiliz askeri otoriteleri Galata, Pera, Haydar Paşa ve İstanbul'daki banka şubelerine karşı harekete geçti. Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Weiner Bankverein, Banque Hongroise (Societe Anonyme Hongreise de Banque et de Commerce), Union Bank of Vienna, Banque Generale de Turque (Türkiye'ye kayıtlı Macar Bankası), ve bunlardan birkaç gün sonra İtibar-ı Milli Bankasına el koydu.

Kendisine 24 Ocak 1919'da İngiltere'den gelen talimata göre Wyatt İstanbul'daki düşman bankaların denetçisi olarak atanmıştı ve sayılan bankaların ve şubelerinin kitap, doküman ve varlıklarını zapt etmekle görevlendirilmişti. Wyatt'tan bu bankalara bazı memurların denetçi olarak atanması istenmişti. Wyatt da gönderdiği raporunda hangi bankaya kimi denetçi olarak atadığını ayrıntılı şekilde açıklamıştı. İngiliz denetçilerin seçilmesinde sadece bankacılık ve genel deneyimleri değil özellikle yerel koşulları ve dili bilmeleri etkili olmuştu¹²³³. Amaç, bu bankalar tarafından 'düşman' tebaaya, kuruluşlara, onların şubelerine, temsilcilerine para veya kredi verilmesini engellemektir. Bankalar tarafından yeni işlem yapılmamasının sağlanması istenilmişti. Denetçiler, kasa dairesinin, depo, dolap ve benzeri bölümlerin anahtarlarını alarak tüm ödemelerin kontrolüne ve hesap bilgilerinin istenilmesi işlemlerine başlamışlardı. Birkaç gün sonra ise askeri taraflar geri çekilmişti.

Askeri otoritelerin düşman bankalara karşı bu eylemi kısmen beklenmedik olarak nitelendirilmişti. Bu büyüklükte ve hassaslıkta bir operasyonun halk arasında kargaşa yaratması yüksek bir ihtimaldi. Wyatt'ın raporuna göre banka yöneticilerinin

¹²³² Wyatt ileride belirtileceği üzere Lozan Antlaşması'nda borçların paylaştırılması adına kurulan Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdare Meclisinde İngiliz ve Felemek hamilleri temsilciliği yapmıştır. Bkz. Yeniay, Yeni, s.135.

¹²³³ Bu listede Türkiye Milli Bankası adına hareket eden Harold Thompson'un da adı geçmektedir. Kendisi Deutsche Orient Banka denetçi olarak atanmıştır.

çoğunluğu durumu gönüllü olarak kabul etmiş ve ortak çalışmayı onaylamıştı. Bu şekilde işler kolayca, yönetim ve müşterilere verilen en az hasarla atlatıldı. Muamelelerin eş biçimliliğini korumak ve farklı bankalar arasındaki işlem tutarlılığını sağlamak için zaman zaman denetçiler arasında toplantılar düzenlenerek görüş alışverişinde bulunuldu.

Wyatt bu süreçte sadece bankaların denetlenmesini değil aynı zamanda tasfiye edilmesini de savunmaktaydı. Müttefik Yüksek Komiserliği tarafından bu doğrultuda karar alındı. Buna göre İtibar-ı Milli Bankası haricinde düşman bankalar kapatılmalıydı. İtibar-ı Milli Bankasının kontrolü de devam etmeliydi. Bu karar politikanın değişmesini içermekteydi ve revize edilmiş talimatlar denetçilere verilerek tüm varlıkların paraya dönüştürülmesi girişiminde bulunulması istendi. Union Bank of Vienna, Banque Generale Turque ve Banque Hongroise gibi küçük bankalardaki varlıkların paraya çevrilmesi ve gelirin kredi sağlayıcılara dağıtılmasının birkaç ay sürmesi planlanmıştı; ancak Deutsche Bank gibi büyük bankalarda, defterlerde çok fazla hesap olduğu için işlem çok zaman alır, borçların ve varlıkların paraya çevrilmesi uzun sürebilirdi. Wyatt, müttefik bankalar tarafından düşman bankaların yerini devralmak adına düzenlemeler yapılmasını ummaktaydı. Bu durumun müttefiklerin yararına iki kat avantaj sağlayacağı ve yabancı kuruluşların kapanmasını kolaylaştıracağı bir gerçektir.

Wyatt bu konuda düzenlemelere girişmişti. Banque Hongroise'nin İstanbul ve İzmir'deki mülkleri ve şubeleri altı haftalık bir opsiyon verildi ve Bankanın ticaret şubesinin bütünüyle Banque di Roma tarafından devralınması planlandı. Banque Hongroise'nin Galata'daki mülkünün kontratı Türkiye Milli Bankasına aktarıldı. Osmanlı Bankasının, Deutsche Orient Bankın İstanbul şubesinin depolarını alması planlandı. Alman şirketi olan ve tasfiye edilen Deutsche Orientalische Handelsgesellschaft'ın İstanbul'daki üç büyük binasının kira kontratı İngiliz şirketi olan Messrs Whittall'a devredildi. Banque Generale de Turque'nin binasının geçici olarak İngiliz kara kuvvetleri postanesi için zapt edilmesi adına düzenlemeler yapıldı. Bu şekilde Osmanlı makamlarına danışmadan İngiliz makamları tarafından Osmanlı toprakları üzerindeki yabancı bankalara ait mülkler diledikleri gibi paylaştırıldı.

Bu süreçte amaçlanan mümkün olan en kısa sürede varlıkların paraya çevrilmesi ve borçların, pasiflerin tamamen ödenmesiydi. Tasfiyedeki başlıca zorluk

mark, ruble, lev gibi çok çeşitli yabancı paralar olması ve bunlardaki spekülasyonlardı. Mevcutlar yetersiz olduğundan ödenecek borçlar Berlin, Viyana, Budapeşte'deki merkez ofislerde işlenen çeklerle ödenmişti. Bu aşamada Wyatt ve ekibi çeklerin karşılıklı çek olup olmadığı, çıkartılan çeklerin yerel pazarın absorbe edeceğinden fazla olması gibi durumlarla da uğraşmaktaydı.

Bu süreçte Wyatt büyük bankaların kapatılmasının zannedilenden uzun süreceğini vurgulamaktaydı. Bununla birlikte sürecin müttefiklerin yararına olduğuna ve devir işlemlerinin adil ve makul olduğuna da inanmaktaydı.

8 Mayıs 1919'da Adam Block tarafından Armitage Smith'e bir mektup yazılacak ve Yüksek Komiserliğin Türkiye'deki bankaları kapatması eleştirilecekti¹²³⁴.

Block Mondros Ateşkesi sonrası Alman ve Avusturya vatandaşlarının ülke dışına çıkartılması ardından İstanbul'a gelerek Düyûn-ı Umumiyedeki İngiliz tahvil hamilleri temsilciliği görevini tekrardan yürütmeye başlamıştı¹²³⁵. İstanbul'daki Alman ve Avusturya bankalarının kontrolü ile ilgili olarak Yüksek Komiserlikçe Fransızların başkanlığında bulunan ve Adam Block'un İngiltere'yi temsil ettiği, ilaveten İtalyan ve Fransızlardan oluşan Düyûn-ı Umumiye/Borçlar Konseyine akıl danışılmıştı. Bu anlamda Yüksek Komiserlikçe kontrolün nasıl yapılacağı açıklanmıştı. Bu kontrol, Block tarafından 'ateşkes şartlarının metninin değilse bile ruhunun çerçevesi içindeydi' şeklinde tanımlanmıştı. Düşman bankaların kontrolsüz işleri başkentte ve vilayetlerde düzenin korunmasına zarar verebilirdi, bu kabul edilmişti. Bu nedenle Konsey düşman bankaların kapatılması ve benzeri konularda Türk Hükûmetini yasa çıkartmaya ikna etmenin gerekliliğini vurgulamıştı.

Block süreci kendi açısından anlatmaktaydı. Buna göre, 'düşman' bankaların kontrolünün kurulması süreci başlamış, De Fotte Plender'in uzman muhasebecisi Bay Wyatt operasyonu yürütmekle görevlendirilmişti. Wyatt, Dışişleri Bakanlığı talimatıyla veya Yüksek Komiserliğin kararıyla hareket eden Hohler tarafından bankaların tasfiyesi konusunda talimat almıştı. Block, bildiği kadarıyla, kendisi İstanbul'dan ayrılana kadar Türk Hükûmetinin bu yönde bir kararname çıkartmadığını belirtmişti. Durumun o zamandan beri değişmiş olabileceğini de vurgulamıştı. Block,

¹²³⁴ PRO. FO. 608/226/7.

¹²³⁵ Blaisdell, ss. 202-203.

Türkiye’deki düşman bankaların kapatılmasını “yetki dışı” olarak tanımlamıştı. Block, Türkiye’nin müttefik bankalarına dokunmadığını ve Yüksek Komiserliğin Alman ve Avusturya bankalarını ve İtibar-ı Milli gibi Türk bankalarını tasfiye etmeyi nasıl üstlendiğini anlamadığını belirtmişti.

Block, İtibar-ı Milli Bankasıyla ilgili olarak da onun bir milli banka olduğunu, Türk Hükûmetinin himayesinde kurulduğunu ve Hükûmetin isteklerini yerine getirmesinin doğal olduğunu belirtmişti. Gayrı meşru bir şekilde vurgunculuğa kalkışması durumunda ise bunun Türk Hükûmeti ile banka arasında bir konu olması gerektiğini; işlemlerin kötü yürütülmesi söz konusu olursa bunun hissedarlarla para yatıranların meselesi olması gerektiğini, kendilerini ilgilendirmedığını belirtmişti. Block, bankaların tasfiye edilmesinin ateşkes şartlarına girmediğinin de altını çizmişti. Yüksek Komiserliğin kendi nedenleri olduğunu ve muamelelerini meşrulaştıracağını kabul etmekteydi; ancak bağımsız bir Türkiye’nin varlığı hedefleniyorsa vakti geldiğinde, barış yapıldığında, ilgili tarafları bankaların yeniden açılması konusunda engellemenin mümkün olmadığını eklemişti.

‘Düşman’ güçlere ait özel mülklere ilişkin Block’un görüşü ise şu şekildeydi; Türkiye’deki özel Alman mülklerine el koymak güçlü bir tedbirdir. Türkler, İngiliz mallarını askeri hizmetlerde kullanmak üzere haczetmişlerdi; bununla birlikte savaş boyunca Almanlar İngiliz özel mülküne el koymamıştı. Yani Osmanlı Bankası, Quay (Rıhtım) Şirketi gibi şirketlere Türkler ya da Almanlarca el konulmamıştı. İngiliz ve Fransız özel mülk sahiplerinin haklarına pek çok durumda dokunulmamıştı. Yabancılar ait olan ve Türklerce askeri amaçlarca el konulan mallar iade edilmeli veya kişiler cezalandırılmalıydı; ancak unutulmaması gereken Türkiye’deki yabancı mallara el koyan, haczedan Alman Hükûmeti değil Türk Hükûmetiydi.

Türk tarafı ise İtibar-ı Milli Bankasının yeniden görevine devam etmesi talebinde bulunmuştu. 5 Haziran tarihine gelindiğinde ise Yüksek Komisyon tarafından Türk Hükûmetine bir nota gönderilecek ve burada nisan ve mayıs aylarındaki notalara dikkat çekilerek İtibar-ı Milli Bankasındaki suiistimaller doğrultusunda Bankanın tasfiyesi ve suçlulara karşı hukuki yollara başvurulması yönünde önlem alınması zorunluluğuna dikkat çekilecekti¹²³⁶.

¹²³⁶ PRO. FO. 608/226/7.

Süreç sadece İttifak devletlerine ait olan bankalar ve İtibar-ı Milli Bankası için değil Ziraat Bankası için de benzerdi. Amiral Webb, Ziraat Bankasının savaş sürecince yararlı amaçlarını unuttuğunu belirtmekteydi. Kaleme alınan “Ziraat Bankası Memorandumu” isimli on altı maddeden oluşan belge Ziraat Bankasının mevcutlarının kullanımı hakkında öneriler getirmekteydi. Bu memorandum Bankaya karşı takınılan tavrı açıklaması bakımından önemlidir. Öncelikle Ziraat Bankası tanımlanmakta, çalışma tarzı hakkında bilgi verilmekteydi. Ziraat Bankasının sermayesine Müslüman, Hristiyan tüm tarım toplumunun iştirak ettiği, bunların yıllık brüt gelirinden %1,5 zorunlu ödeme yaptığı belirtilmekteydi. Bu vergi baş vergisi ile birlikte Hükûmet tarafından toplanılmakta ve Bankaya ödenmekteydi. Bankanın yardımcı tahsilatları da vardı. Bankanın pek çok kez Hükûmete destek olduğu ve bunların geri ödenmediği de belirtilmişti. Bankanın elinde bulunan miktar 5,000,000 olarak belirtilmekteydi. Banka Ziraat Vekâletinin himayesi altında çalışmaktaydı.

İkinci aşamada ise Hristiyanlar lehine Bankadan bir takım haklar talep edilmekteydi. Sürgün edilen Hristiyan çiftçilerin doğal olarak Bankanın yardımlarından mahrum kaldığı buna karşılık Müslümanların özel yardımlara sahip olduğu, sürgündeki Hristiyanların mal ve kazançlarından yararlandığı hâlbuki bu süreç boyunca Hristiyanlarca sermayeye katkıda bulunulduğu belirtilmişti. Bu nedenle ülkesine dönen Hristiyanların bir takım önceliklerinin olması, Bankanın tüm sürgün edilmiş Hristiyanlara kredi vermesi, bizatihi sürgün edilmemiş toprağından ya da çiftliğinden yoksun kalanlara da aynı muamelenin yapılması teklif edilmişti. İlâveten bu olağan dışı talebi karşılamaya ve olağan işlemlerini yürütmeye Bankanın gücü yetmeyeceğinden sürgün edilen çiftçiler ve mülteciler dışında kişilere verilen kredilere yeni bir talimata kadar devam ettirilmemesi kararı verilmeliydi. Bu önlem geçici olarak tüm Müslümanları yardımların dışında bırakacak şekildeydi. Yine her bir çiftçi aileye belli bir miktar avans verilmeliydi. Burada Ermenilere verilmesine karar verilen avans miktarının da yetersiz bulunduğu belirtilmekteydi. Hristiyanların, sürgün edildiklerini belirten bir kâğıdı yetkili dinsel otoritelerden almaları Banka tarafından yeterli görülecekti. Sürgünden dönen Hristiyanların Bankaya olan borçları silinmeliydi. Bankanın deposundaki tarımsal alet edevat da yurda dönen Hristiyan çiftçilere verilmeliydi. Bu önlemlerin uygulanması için bir müttetik komisyonu İstanbul’daki Bankanın genel merkezine yönetici olarak atanmalı, taşradaki İngiliz

istihbarat subayları ve Amerikan Yardım Misyonu üyeleri kararın uygulanmasını denetlemeliydi. Hükûmete Bankanın fonu dışındaki diğer tüm avanslar yasaklanmalıydı.

14 Mayıs 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği bu doğrultuda Bankanın mevcutlarının kullanım tarzı ile ilgili öneriyi içeren mektubu Türk Dışişlerine gönderecekti. Burada, Bankadan din ya da sınıf gözetmeksizin İmparatorluk'taki tüm tarım nüfusunun eşit olarak yararlanmasının amaçlandığı; ancak bu amacın savaşta tamamen unutulduğu yer almaktaydı. Evvela Hristiyan çiftçilerin avantajlarından mahrum bırakıldığı, gelirlerinden belirli bir yüzde ödemelerine rağmen avantaj elde edemedikleri belirtilmekteydi. Yine Bankanın çiftçilerin yararına çalışmak yerine kendisini daha çok Osmanlı Hükûmetine kredi vermeye vakfedildiği, sürgün edilen Hristiyanların gelirlerinin Ziraat Bankasına yatırıldığı belirtilmişti. Osmanlı Hükûmetinin suiistimalleri düzeltmek istediğinin bilindiği bu nedenle de kendilerine bir öneri sunulmaya karar verildiği belirtilmişti. Buna göre Bankanın mevcudu olan 5,000,000 liranın ülkesine dönen Hristiyan çiftçilere ödenmesi, yine Banka fonundan Hükûmet için başka avans alınmaması, verilmiş avansların gecikmeden kapatılması, sürgün edilmiş Hristiyan çiftçilerin varlıklarının eski sahiplerine veya mirasçılara iade edilmesi önerilmekteydi.

İngiliz Yüksek Komiseri ise bu Bankanın mevcut fonunun tavsiye edilen amaçta kullanılabilmesi için uluslararası kontrollerin değil İngiliz veya Amerikalıların elinde olması gerektiği düşüncesindeydi. Pears, bu fikri ve Bankaya İngiliz ve Amerikalıların atanması talebini onaylamıştı. Pears, bu önlemin bu topraklara sürgün edilmiş Hristiyan nüfusu yerleştirip onları donatma sorununu çözme açısından ilk adım olduğunu da belirtmişti¹²³⁷. Bu fikir uygulama alanı bulamamıştı.

'Düşman' bankalar ele alınırken Türkiye Milli Bankası da bahse konu olmuştu; nitekim banka Osmanlı Anonim Şirketi olduğundan teknik olarak düşman kuruluşu sayılmaktaydı. TMB'nin Avusturya ve Almanya'daki alacaklarını geri alması gerektiğinde bu hal bir miktar sorun yaratmıştı. Bu nedenle bu konuda İngiliz Ticaret Koprasyonu Müdürü Dickson, İngiliz Misyonuna bir mektup göndermişti. 3 Haziran 1919 tarihli mektupta Dikson, Türkiye Milli Bankasının savaş başladığında Avusturya ve Almanya'daki temsilciliklerinde alacakları olduğunu belirtmişti. Türkiye Milli

¹²³⁷ PRO. FO. 608/226/9.

Bankasının Londra temsilciliği 1915 Haziranında kayyumdan¹²³⁸ 418.241⁶¹ mark, 317.000 Avusturya kronu talepte bulundu. Bu, savaşın başlamasıyla düşman ülkelere ona ödenmesi gereken miktardı. Ardından 30 Nisan 1919'da 1.392.610²⁵ mark ve 2.210.373.08 Avusturya kronu daha talepte bulunmuştu. Bu İstanbul şubesine ödenmesi gerektiği yeni belirlenen miktardı. Bu son ögeyi bildirmekteki gecikmenin nedeni savaş durumundan dolayı İstanbul şubesinden kesin rakamların elde edilmesindeki zorluktu.

İngiliz Ticaret Korporasyonu, Osmanlı Anonim Şirketi sayılıp bu nedenle de düşman bir kuruluş sayılan Türkiye Milli Bankasının, sadece kayyuma başvuruda bulunmasının yetip yetmeyeceği konusunda şüpheliydi. Bankanın bu özel durumunda İngiliz çıkarlarının korunup korunamayacağı şüpheli görüldüğünden doğrudan İngiliz Misyonuna hitap etmeyi uygun bulmuşlardı. Mektupta, Bankanın 1909'da kurulduğundan beri hissedarlarının büyük çoğunluğunun İngiliz unsuru olduğu ve Osmanlı uyruklarının sadece teknik olarak Bankada yer aldıklarının altı çizilmişti. Yine Bankanın Türk devriminden kısa bir süre sonra Türkiye'de kurulduğu ve toplam hisselerinin %95'den fazlasının yıllardır Lord Revelstoke, Lord Faringdon ve Sir Ernest Cassel'e ait olduğu belirtilmiştir. Bu üç isme ait olan hisselerin ise kısa bir süre önce İTK tarafından satın alınarak elde edildiği, İTK'nın da amacının Yakındoğu'ya bankacılık olanakları sunmak için Türkiye Milli Bankasından kendi yan kuruluşu olarak yararlanmak olduğu vurgulanmıştı. Bu anlamda İngiliz çıkarlarının, hisselerinin korunması istenilmekteydi.

İngiliz Misyonundan Percy de 5 Haziran'da Mallet'e gönderdiği notta, TMB'nin durumunun halihazırda anlaşma tarafından düzenlenip düzenlenmediğini, Almanya'daki mevcutları konusunda ya da Türkiye ile yapılan anlaşmada Osmanlı dominyonlarındaki durumun düzenlenmesinin tasarlanıp tasarlanmadığını bilmediğini belirtmişti¹²³⁹. TMB'nin alacakları konusunda pek de başarı elde edemediği ileride görülecekti.

¹²³⁸ Public Trustee

¹²³⁹ PRO. FO. 608/226/10.

3.1.2.5. 1919- 1920 Yılı İstanbul Belediye Kredisi

Temmuz 1919'da Türkiye Milli Bankasının İstanbul'daki merkezi Londra'daki merkeze bir telegram gönderecekti. Bu telegramı İstanbul'da bulunan Amiral Calthrope 21 Temmuz'da Dışişlerine iletcekti; nitekim siyasi bir meseleydi ve Dışişlerinin onayına ihtiyaç duymaktaydı. Buna göre İstanbul Belediyesi Türkiye Milli Bankasından 50,000 ile 100,000 arasında bir avans talep etmişti. Güvence ve amortisman akçesi olarak da köprü geçişinden alınan ek vergiyi sunmuştu. Bu ek vergi içinde bulunulan dönemde İstanbul yangınından zarar görenler için oluşturulan komisyon hesabına toplanılmaktaydı.

İstanbul şubesi krediyi kabulde bazı şartlar ileri sürmüştü: kredinin Türk lirası üzerinden olması; köprü geçiş vergisinin fermanla Bankaya tahsis edilmesi ve köprü geçiş ücreti ek vergisinin ortalama günlük 150 lira üretecek şekilde olması; gelir fazlasının İstanbul Belediye kredisinin hizmetine tahsis edilmesi; Maliye Bakanının garantisi. Türkiye Milli Bankası faiz oranının %7 ile %8 arasında olduğunu ve kredinin verilmesinde hemfikir olup olunmadığının, Hazinesinin izin verip vermeyeceğinin kendilerine bildirilmesini istemekteydi.

Lord Curzon'dan Balfour'a gönderilen 25 Temmuz 1919 tarihli telegramda 'Trading With Enemy Act' dolayısıyla daha önce belirlenen politikalar ve İngiliz Hükûmetinin izniyle böyle bağımsız bir işlem yapılmasının müttefikler arasında yaratacağı izlenim dikkate alınarak Hazinesinin izninin aranıp aranmaması konusunda görüşlerini soruyordu. Balfour'dan Lord Curzon'a gönderilen cevapta Hazinesinin izninin aranmaması bununla birlikte Fransız ve İtalyan hükûmetlerinin bu öneriden ve bu öneri karşısındaki hareket tarzlarından haberdar olmalarının önemi vurgulanmaktaydı. İlâveten Balfour, benzer tutumun müttefikleri ve onların yurttaşları tarafından da benimsenmesinin umulduğunu da belirtmişti. Görüldüğü gibi İngiltere müttefikleri ile birlikte hareket etmek istemekteydi.

İngiliz Dışişlerinin kredi talebi karşısındaki kararı olumsuzdu. 5 Ağustos 1919 tarihinde TMB'nın Londra şubesine gönderilen cevapta İstanbul'daki Banka yönetiminden gelen telegram üzerine konunun ele alındığı ve Türkiye ile barış anlaşması akdolunana değin bu yönde bir ticari anlaşmanın kabul edilemeyeceğinin kararlaştırıldığı belirtilmekteydi.

7 Ağustos'ta ise İngiltere'deki Fransız Büyükelçisi Paul Cambon'a ve İtalyan Büyükelçisi Marquis Imperiali'ye ayrı ayrı gönderilen notalarda konuyla ilgili bilgilendirme yapılmaktaydı. Burada Temmuz ayı boyunca İstanbul Belediyesinin Türkiye Milli Bankasından karşılık göstermek suretiyle kredi talebinde bulunduğu, Dışişleri Bakanlığına da danışıldıktan sonra Bankaya barış anlaşması imzalanana kadar bu tip bir işleme İngiliz Hükûmetinin izin vermeyeceğinin bildirildiği yer almaktaydı. Notanın devamında, bu hareket tarzının barış anlaşması imzalanana kadar İngiliz Hükmetince de desteklenen tutarlı bir politikaya dayandığı belirtilmekteydi. Bu politika, Türkiye'nin finansal durumunu, müttefik güçlerce ortaklaşa ele alınması gereken bir konu olarak görmektir. Türkiye'ye herhangi bir müttefik güç tarafından diğerlerinden bağımsız olarak ekonomik destek verilmemelidir. Bu yüzden Türkler tarafından yapılacak herhangi bir finansal destek talebi karşısında İtalyan/Fransız hükûmetlerinin veya İtalyan/Fransız finans kuruluşlarının da aynı yönde davranması İngiliz Hükûmetince umulmaktadır¹²⁴⁰. Görüldüğü üzere gönderilen nota aynı zamanda müttefiklerin Türkiye'ye karşı ekonomik anlamdaki tutumunu da göstermektedir.

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un İngilizlerin işgaline uğramasından ve 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Anlaşmasının imzalanmasından sonra Şehremaneti yeniden istikraz talebinde bulunacaktı. Eylül ayına gelindiğinde yaklaşmakta olan kış mevsimi nedeniyle yakacak fiyatlarında artış olacağı daha önceki örneklerden bilindiğinden fakir halkın daha ucuz fiyatla yakacak tedarik etmesini sağlamak için İstanbul belediyesi bir milyon kıyye kömür satın almaya ve mâl olduğu fiyatla fakir halka peşin para ile satmaya karar vermiştir. Yapılan araştırmada ihtiyaç ve kullanılabilir odun ile kömürlerin nerelerden karşılanabileceği tespit edilmiştir. Belediyenin bunu kendi bütçesi ile temin edebilmesi mümkün değildir. Bu kararı fiiliyata geçirebilmek için öncelikle Ziraat Bankası ile görüşmeler yapılmıştır. Bu şekilde kıyyesi 5,5 kuruştan beş yüz bin kilo kömür alınması planlanmıştır. Ziraat Bankasından alınması planlanan para 50,000-55,000 lira civarındadır. Ziraat Bankasıyla altı ay sonra faiziyle birlikte tek seferde ödenmesi suretiyle söz konusu miktarı emanete borç verdiği takdirde anlaşmanın imzası planlanmaktadır. Bu sırada

¹²⁴⁰ PRO. FO. 608/227/7.

ikinci bir banka ile de görüşmeler yürütülmektedir. Bu banka Türkiye Milli Bankasıdır ve sonuçta anlaşma bu banka ile imzalanmıştır.

Şehremaneti, TMB'dan 60,000 lira tutarında bir kredi isteminde bulunmuş ve TMB da bu talebi kabul etmişti. TMB'dan Harold Thompson ile İstanbul Belediyesinden Belediye Başkan Vekili Salim Paşa arasında yapılan anlaşma beş maddeden oluşmaktadır. Birinci maddeye göre İngiltere Bankasının *Banque D'Angleterre*'nin resmi faizinden % 1 fazla ilave ve her üç ayda % 0,5 komisyon verilmesi şartıyla Türkiye Milli Bankası İstanbul Belediyesine 60,000 lira verilmesini kabul etmiştir. Belediye kömürü tedricen satın aldıkça Banka, çekler karşılığında söz konusu meblağı Belediyeye verecektir.

İkinci maddeye göre İstanbul Belediyesi bu avans faiz ve komisyonun anlaşmanın imzalanması tarihinden itibaren ödenmesini temin için özellikle ve değişmez şekilde Bankaya mahsus olup bundan sonra üçüncü bir şahsa devir edilmemek üzere belli bir geliri tahsis etmiştir. Tahsis edilen gelirler üç gruba ayrılmıştır; İstanbul Belediyesinin 1336/1920 yılı bütçesinde tahminen saptanan kotralar ve salhane vergisi olan 60,000 lira; İstanbul Belediyesinin anlaşma mucibince borç alacağı para ile satın alacağı ve halka nakit para ile satacağı bir milyon kıyye kömürün gayri safi hasılatı; Karaköy'deki Borsa bölgesinde İstanbul Belediyesine ait mağazaların kiracılarıyla yapacakları kontratları TMB namına ciro edilmek şartıyla bu mağazaların kira bedelleri.

Belediye, bu anlaşmanın devamı boyunca Türkiye Milli Bankası ile önceden bir ittifaka gerek kalmaksızın söz konusu Bankaca kabul olunmuş hasılatı ödemekle yükümlüdür. Yine yukarıda sayılan, tahsis olunmuş varidatı azaltmaya yönelik bir karar veya tedbir alınamayacağını, satılacak kömür bedelini emanetin başka bir ihtiyacına tahsis etmeyeceğini kabul eder. Keza Karaköy'deki mağazaların kira bedellerinin tahsilinin kabul olunmaması durumunda Banka herhangi bir sorumluluk kabul etmemektedir.

Üçüncü maddeye göre ikinci maddede belirtilen vergilerden oluşan hasılat ile kömürün satışından elde edilecek meblağ Belediyeye, 60,000 Osmanlı liralık istikrazının matlub kısmına gelir kayd olunmak üzere her hafta Türkiye Milli Bankasına teslim edilecekti. Bankaya teslim olunacak meblağ, avansın toplamından

düşürüleceğinden, Belediyenin Bankaya vereceği faiz ile komisyon Emanetin bankaya kalan borç meblağı üzerinden hesap edilmiş olacaktır.

Dördüncü maddeye göre bu avansın müddeti altı aydır. Bununla birlikte tahsis edilmiş vergilerle, varidat ve odun, kömürün satışından elde edilecek meblağ avansın anaparasıyla faiz ve komisyonunu ödemeye yetmeyecek olursa İstanbul Belediyesinden yapılacak talep üzerine söz konusu müddet üç ay daha uzatılabilir; fakat bu son müddetin bitiminde söz konusu borcun ödemesi beklenilir.

Beşinci maddeye göre Türkiye Milli Bankası lüzum gördüğü takdirde kömür satılan depolardaki işlemi kontrol etmek için masrafı Belediyeye ait olmak üzere Banka memurlarından birini tayin eder. Bu özellikle suiistimallerin ve düzensizliklerin engellenmesi adınadır ve Banka memuru tarafından verilecek bu yönde bir haber Belediyece dikkate alınacaktır.

Anlaşmanın sonunda, Maliye Nezareti söz konusu mukavele hükmü icabınca taahhütlerin ifasına kefil olacaktır denilmektedir. Bu son kısım Osmanlı tarafınca çok uygun bulunmamıştı; nitekim Belediye borcun ödenmesi konusunda yeterince karşılık göstermişti bunlara ek olarak nezaretin başkaca bir kefaletine gerek kalmayacağından bu son fıkranın gözden geçirilmesi istenmiştir. Ayrıca memur tayin edilerek mukavelenin incelenmesi kararına varılmıştır.

Türkiye Milli Bankası ile görüşmeler neticesinde uzlaşma sağlanmıştı. Fakir halka uygun fiyatta kömür sağlamak adına avans alınması durumu halkın da ilgisini çekmiştir¹²⁴¹.

¹²⁴¹ Konuyu gazetelerden öğrendiğini söyleyen Ali Hayri ismindeki zât 25 Teşrin-i Evvel 1336/25 Ekim 1920 tarihinde Nafia Nezaretine gönderdiği mektupta İstanbul halkının yakacak sorununun çok uzun sürelerden beri çözüme kavuşmasını beklediğini belirterek Nezarete bir takım çözüm önerileri getirmeye çalışmıştır. Buna göre Belgrat ormanlarında ağaçların kesilmesi yasaklanmıştı; ancak mütarekeyi takiben yağma suretiyle bu ağaçlar kesilmiş ve metruk bir şekilde bırakılmıştır ve halen civar köy ahalisince yağmaya devam edilmektedir. Ormandaki ağaçları kesmeden yalnızca ormanın yetişip büyümesine engel olan bu kesilmiş ağaçlar kendilerine terk edilecek olursa hem ormanın temizlenebileceğini ve korumaya muhtaç hale gelmiş ağaçların gerekli birimlerce düzenleneceğini, üstelik bu işlemde civar köylerin ahalisinin istihdam ettirilerek sadece geçinmek için başvurdukları kaçakçılıktan onları alı koyabileceklerini hem de Belediyece fazlaca bir faiz yükü getirecek olan borç alarak para tedarikine gerek kalmaksızın fukaraya ve göçmenlere verilmek üzere Belediyece peyderpeyden yüz kilo kömürü parasız olarak verebileceğini belirtmektedir. Üstelik askeriyein ihtiyaçları için de kolaylıklar sağlanacağını eklemektedir. Bu anlamda ağaçların ihracı konusunda kendisine izin verilmesini istemektedir. Yüz kilodan fazlasını ise kilosu beş kuruştan halka verilmek üzere temin etmeye hazır olduğunu belirtmektedir. Kendisine gönderilen cevapta ise değil Belgrat ormanlarındaki ağaçların kesilmesine yıkılıp kalmış olan ağaçların bile ihracına hiçbir suretle izin verilmediği; ancak mütareke sonrasında hem tehirden dönen civar köy halkının hem de müttefik ordularının ihtiyacı için müracaat üzerine yalnız yıkılmış olan ağaçların ihracı için bir miktar izin verildiği belirtilmekteydi. Bu süreçte yaşanan olumsuzluklarla Belgrat ormanlarının çok büyük zarara

1921 Ocak ayına gelindiğinde ise kömür alma adına vesika elde etme konusundaki zorluklar, havaların güzel gitmesi ve ahalinin belediyenin kömürüne ihtiyaç duymaması ile kömürlerin belli bir sürede elden çıkarılması zorunluluğu gibi hususlar göz önüne alınarak kömürün satılmayıp elde kalması durumunda istikraz edilen meblağın ödenememesi durumu söz konusu olacağından buna bir çözüm getirmek adına harekete geçilmiştir. Önce memurlar, yetimler ve dulların maaşlarından hesap edilmek üzere kendilerine kömür dağıtılması düşünülmüş ise de buna Banka tarafından itiraz edilmiştir. Bundan sonra vesika karşılığında fukara ahaliye dağıtılması planlanan ama elde kalan kömürün memur ve tüm vatandaşlara bedeli peşin ödenmek kaydıyla, vesikasız satılması kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte kömürlerin tozlu, topraklı olması gibi şikâyetler de söz konusudur. Bu durumda gerekli tetkiklerin yapılması kararı alınmış nitekim ilerleyen günlerde gerekli incelemeler yapılmıştır¹²⁴².

Temmuz ayına gelindiğinde bu şekilde Türkiye Milli Bankasından alınan kredi ile satın alınmış beş yüz bin kiloluk kömürün seksen dört bin küsur kilosu memurlara, çeşitli müesseselere ve ahaliye satılmıştır. Kalan kömür ise çeşitli depolarda bekletilmiştir. Bununla birlikte mevcut depolardaki kömürün tahliyesi de gerekmektedir. Üstelik o civarda bu miktar kömürü içine alabilecek başka depolar da bulunmamaktadır. Bu yüzden mevcut kömürün elden çıkartılması gerekmiştir. Bu kömürler 5,5 kuruşa satın alınmıştır ve Belediyeye kilosu 6 kuruşa mâl olmuştur bu yüzden daha aşağı bir fiyata satmak Belediyeyi zarara sokacaktır. Hem halka ve memurlara kömür tedarik etmek hem de Belediyeyi zarara uğratmaktan kaçınmak adına mevcut kömürün 6 kuruş hesabıyla memurlara, resmi dairelere dağıtılması, satılması ve karşılığının maaşlarından taksitle alınması tasavvur edilmiştir.

Ağustos ayına gelindiğinde Bankadan alınan paranın ödenememesi sorunu gündeme gelmiştir. Bankadan alınan paranın ödeme müddeti olan dokuz aylık süre son

uğradığı bunun üzerine tekrar çıkartılan kanunla bu ormanlarda ağaç kesimi ve nakliyesinin yasaklandığı vurgulanmaktaydı. Kesilip kalmış ağaçlarınsa orman rüsumu alınıp nakliye izni verilmiş olanların geçici bir süre zarfında kaldırılarak kalanların ahalinin ihtiyacına tahsis edileceği, sürenin sonunda ise herhangi bir kimseye nakliye için ruhsatname vermeksizin hükümet eliyle orman dışına çıkartılıp satılacağından bahsetmekteydi. Bu anlamda kesilmiş ağaçların ihracı talebinin yerine getirilemeyeceği cevabı verilmiştir. Bkz. **BOA. BEO.** Dosya No: 4661, Gömlek No: 349526. Türkiye Milli Bankası ile yapılan anlaşma ile ilgili Bakanlar Kurulu kararı için bkz. **BOA. MV.** Dosya No: 220, Gömlek No: 181. Bkz. EK 12.

¹²⁴² **BOA. DH. UMVM.** Dosya No: 99, Gömlek No: 49.

bulduğu halde şimdiye kadar hiçbir ödemede bulunulmamıştır. Banka, bu istikraza karşılık gösterilen mezbaha hasılatı ve Kadıköy'deki Borsa hanı mevkiindeki dükkânların kira bedellerine el koyabilirdi. Bu konuda Şehremini 31 Temmuz 1337'de Dâhiliye Nezaretine bir çarenin bulunması gerekliliğini bildirmişti.

Banka müdüriyeti bahsedilen avansın ödenme şekli hakkında bilgilenmek istemekteydi. Yine avansın ödenmemesi durumunda karşılık gösterilenler üzerindeki hakkının muhafazası için gerekli tedbire hatta yargıya başvuracağını hatırlatmaktaydı.

Belediyece satın alınmış ve elde kalmış kömürlerden yakacak ihtiyacının karşılanması, resmi dairelere, memurlara ve benzeri yerlere satılması fikri ise Maliye Nezaretince pek hoş karşılanmamıştır. Bunun nedeni kömürlerin zaman geçmesinden dolayı yanıcı etkilerindeki azalmasıydı. Yine kömürün yüzde otuz beş, kırk oranında tozlu olması şikâyet edilen bir başka konuydu. Kilosu 6 kuruştan her bir *kıyye-i atikin*in 7 kuruş 28 para olduğu ve % 15 oranında tozu ile demiryolları için alınan kömürün 7 kuruş 10 paraya geldiği bu nedenle hazineye takriben 20 para kadar fazlaya mal olacağı belirtilmektedir.

Bundan sonra Bankadan istikraza mahsuben 2,807,500 kuruş¹²⁴³ alınmıştır. Sonuçta Emanetçe alınıp elde kalmış olan kömürlerin uygun fiyatla satılması ve nakde çevrilmesi ile borcun ödenmesi kararı verilmiştir¹²⁴⁴.

3.1.2.6. 1920 Yılı Devlet Kredisi

İstanbul Belediye kredisinin gündemde olduğu Eylül 1920'de bu sefer de Osmanlı Hükûmeti Türkiye Milli Bankasından kredi alma işine girişmişti. TMB'da bulunan Osmanlı mevduatı ile Hazine-i Maliyeye ait bazı emlak ve bunlar yeterli olmazsa söz konusu Hazine depolarındaki eşyalar karşılık, rehin olarak gösterilmek suretiyle, münasip bir miktarın borçlanması ve buna karşılık devlet gelirlerinden aylık 160-170 liranın ayrılma ve tahsisi ile faiz ve anaparanın ödenmesinin uygun görüldüğüne Bakanlar Kurulunca karar verilecekti¹²⁴⁵. Bu şekilde İstanbul Belediye kredisinin verildiği tarihte Osmanlı Bankası ile TMB beraberce bir krediye girişmişlerdi. Buna göre TMB ve Osmanlı Bankası, Eylül ayı maaşlarının

¹²⁴³ 1 Osmanlı lirası 100 kuruş hesabıyla bu meblağ 28, 075 Osmanlı lirasıdır.

¹²⁴⁴ **BOA. DH. UMVM.** Dosya No: 99. Gömlek No:52.

¹²⁴⁵ **BOA. MV.** Dosya No: 220, Gömlek No: 82; **BOA. BEO.** Dosya No: 4652, Gömlek No: 348833.

ödenebilmesi için, ileride geri ödenmek üzere, 800,000 lirayı Hükûmete vermiştir. 25 Ekim’de bu iki banka tarafından verilen avans sayesinde Eylül ayı maaşları ödenmiş, Ekim ayı maaşlarının ödenmesine geçilmiştir¹²⁴⁶.

1921 Ocağında *The Times*’da Türkiye’nin ekonomik durumu ve İngiliz sermayesine yönelik bir makale yayınlanacaktı. Makale, İngiltere’nin Türk ekonomisine bakışını özetlemekteydi. Buna göre Nisan 1920’de Milliyetçiler sermaye ile iletişimi kopardıklarından beri Osmanlı Hükûmetinin finansal durumu daha da kötüye gitmekteydi. *Times*, İstanbul’un tarihinde nadiren ticari durumun bugünkü kadar karışık olduğunu belirtmekteydi. İstanbul’da üretim yapılamamaktadır, stoklar hammadde ile doludur. Aynı durum İzmir için de geçerlidir. *Times*, ‘Türkiye’nin kıdemli devlet adamı tarafından alınan akıllıca önlem sayesinde’ mevcut yönetimin yani İstanbul Hükûmetinin TMB ve Osmanlı Bankasından 800,000 Türk lirası avans aldığını belirtmekteydi.

Makalede, dönemin ekonomik zorluklarına da dikkat çekilmekteydi. Buna göre Hükûmetin maaşların tamamını ödeyebildiği son tarih 30 Eylül idi. Ekim ayında saray, polis ve jandarma tam maaş alabilmişti. Harbiye Nazırlığı görevlileri memurlarla birlikte maaşlarının %25’ini alabilmişti. Geri kalan hükûmet görevlileri ise sadece %5’ini alabilmişti. Mevcut hükûmetin iş başına geldiğinden beri avans elde etmek için çaba içinde olduğu görülmekteydi; ancak Yüksek Komiserliğin onayı olmadan bir şey elde etmek mümkün değildi. *Times*, Anadolu’daki milliyetçi yönetimin durumunun İstanbul Hükûmetinden daha iyi olduğunu belirtmekteydi. Anadolu’ya Müttefik Yüksek Komiserliği müdahale edememekteydi, ilaveten milliyetçiler Anadolu’dan temin ettiklerini harcayabilmekteydiler. Bununla birlikte *Times*, Moskova’dan alınan altınlar haricinde milliyetçiler için kredi temin etmenin imkânsız olduğunu belirtmekteydi. İlaveten Fransız şirketince çalıştırılan kömür yatağının milliyetçilerin etki alanında kalması, tütün rejisi ve Düyûn-ı Umumiye’nin iç kesimlerde milliyetçilerin elinde olması söz konusudur¹²⁴⁷.

Bu dönemde Mustafa Kemal önderliğindeki Milli Hareket hâkimiyet kurdukları bölgelerdeki varidatları kendi hesaplarına toplamaktalardı. 1919 Aralığında

¹²⁴⁶ Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)*, çev. Burak Özsoz, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2010, (1920), ss. 111-112.

¹²⁴⁷ “A Chaotic Financial Situation”, “The Nationalist Regime”, “Nationalist in Anatolia”, *The Times*, 28 Ocak 1921.

Düyûn-ı Umumiye Meclisi; Osmanlı Bankası, Deutsche Bank, Türkiye Milli Bankası başta olmak üzere ülkedeki yabancı kurumları Düyûn-ı Umumiye varidatının Milli Kuvvetler tarafından alındığı konusunda bilgilendirmişti. Milli Kuvvetler Anadolu'ya yayıldıkça Düyûn-ı Umumiye aleyhine tahsilatlarını arttırmışlardır. Ekim 1923'de Ankara Hükûmeti, Düyûn-ı Umumiyeye bir tebliğ göndererek İstanbul Hükûmetinin alacağı her türlü kararın ve yapacağı uygulamaların geçersiz olduğunu bildirdi. Ankara'da bir Düyûn-ı Umumiye Müdürlüğü kuruldu ve memurlar görevlendirildi. Zaman içerisinde Düyûn-ı Umumiyenin kontrolündeki gelirler Milli Hükûmete geçmişti¹²⁴⁸.

3.1.2.7. Cumhuriyet'e Giden Süreçte İngiliz Ticaret Korporasyonu ve Türkiye Milli Bankasının Durumu

Cumhuriyet'in ilanına kadar TMB'nin ve bağlı bulunduğu İTK'nın mali durumuna kâr-zararına da kısaca değinmekte yarar vardır. İTK, 1920 boyunca büyümeye devam etti. Net kâr £ 88,339'dan £ 119,309'a yükseldi. Kâr payı bir önceki yılki yerini korudu ve % 4 olarak kaldı. Vadeli ve vadesiz mevduatlar, £ 600,000'den £ 1,000,000'e yükseldi. Aktif hesaplar £ 63,000'den £ 234,000'e çıktı. TMB hisselerinin ve diğer yan kuruluşların sermayelerinin değeri ise £ 550,000 idi. Transkafkasya devletinin rahatsızlığı nedeniyle Batum'daki şube geçici olarak kapatılmıştı. 1921 Şubatı'ndaki olağan toplantıda TMB'nin ilerlemesine dikkat çekiliyordu¹²⁴⁹.

TMB'nin kurum içinde ayrı bir yeri vardı. TMB'nin ilerlemesi özellikle elverişsiz çalışma koşulları dikkate alındığında takdire şayan bulunmuştu. Ticari emtianın İstanbul'da yığılması söz konusuydu. Bu sadece tüm dünyaya yayılan ekonomik durgunluk nedeniyle değildi, İstanbul'da bölgeye özel durumlar etkiliydi; nitekim Anadolu'nun büyük bir kısmı, Güney Rusya, Transkafkasya ile ticaret kesilmişti, bu nedenle İstanbul'a bu bölgeler için hazırlanan pek çok mal geri dönmüştü. 1920 yılı için TMB, çok büyük bir kayıp yaşamamıştı. Vadeli hesap ve vadesiz hesap toplamı % 38'e çıkmıştı. Yıl için bankanın kârı £ 119,309 idi. Devreden bakiye ile birlikte,

¹²⁴⁸ Blaisdell, ss. 211-214; Kömürçan, ss.117-119.

¹²⁴⁹ "British Trade Corporation", **The Manchester Guardian**, 5 Şubat 1921.

kullanmak için uygun toplam £ 141,901'di ve gelir ve kurum kazancı vergisine tâbi idi. TMB yönetimi, geçen yıl ile aynı oranda, yani hisse başına 8s.¹²⁵⁰ kâr ödenmesini tavsiye etmekteydi. Olağan toplantıda, Mevcut zamanın zorluklarının takdirle karşılanmasının altı çizilmekteydi. Türkiye zor bir dönemden geçiyordu ve finansla ilgili daha çok tedbir alınmalıydı. Başlıca hedef deniz aşırı ticareti finanse etmek olmakla birlikte mallar için ödeme almak zorunda olan müşterilerinin karşılaştıkları zorluklarla engellenmiş durumdaydılar. Bu durum sadece Avrupa ile sınırlı değildi. ABD, Güney Afrika'da da ödemeler oldukça sınırlıydı¹²⁵¹.

İTK'nın TMB'daki yatırımları £ 243,819 civarındaydı. 1921 yılına gelindiğinde TMB, ülkede var olan politik durumların etkisiyle gerileme yaşamıştı. Banka yöneticilerinin değerlendirmelerine göre mevcut durum 1918'dekiyle aynıydı¹²⁵².

31 Aralık 1921'de İTK'nın TMB'daki hisselerinin değerinin £ 243,620 olduğu açıklandı¹²⁵³. İTK'ya baktığımız zaman müşteriler adına yapılan £ 2,000,000'luk kabuller dışında, 1920 sonunda verilen krediler £ 2,000,000'un altına düşürülürken, £ 500,000 yan şirketlere ve TMB'a yatırılmıştı. Geriye kalan paradan £2 ¼ milyon Hükûmet tahvillerine yatırılmış veya Londra piyasalarının dışına ödünç verilmişti. Bu şekilde de ticarete özel bir katkısı olmamıştı.

İTK'nın sermaye kabulü £ 2,180,000'den £ 855,000'a düştü. İTK, Batum şubesinin kapanmasıyla önemli ölçüde talihsizlik yaşamıştı; ancak çoğunlukla onun kaybı ticaretteki genel çöküntüye atfedilmişti¹²⁵⁴. İTK'nın çeşitli bölgelerdeki girişimlerinin zamanla başarısız olduğu ortaya çıktı. İTK'nın 1922'ye kadar Brezilya ve Levant Kumpanyasındaki yatırımları amorti edilmişti ama TMB, hiçbir zaman tamamen diriltilemedi. İTK'nın yatırımlarının İngiliz dış politikasını düzenlemeye yardımcı olması planı başarısızlıkla sonuçlandı¹²⁵⁵.

İTK'nın 1923'deki toplantısında Avrupa piyasaları değerlendirilmişti. Ateşkesten bu yana dört buçuk yıl geçtiği halde Avrupa'da istikrar sağlanamamıştı. İTK, yükümlülüklerini yerine getirme adına çaba harcayan tek ülkenin İngiltere

¹²⁵⁰ Şilin = 1 pound'un 20'si de 1'i değerinde.

¹²⁵¹ "British Trade Corporation", "Position at Constantinople", **The Times**, 24 Şubat 1921.

¹²⁵² "British Trade Corporation", "Bills Discounted", **The Times**, 30 Mart 1922.

¹²⁵³ Kate Fleet, "Money and Politics: The Fate of British Business in The New Turkish Republic", **Turkish Historical Review**, Cilt: 2, 2011, (Money), s. 32.

¹²⁵⁴ "The Trade Corporation's Losses", **The Manchester Guardian**, 24 Mart 1922.

¹²⁵⁵ Jones, British, s. 227.

olduğuna dikkat çekmekteydi. Faringdon İTK'nın bazı yüklerden kurtulmuş olarak ticareti canlandırmayı üstlendiğini belirtmişti. İTK, Yakındoğu başta olmak üzere pek çok bölgede olumsuz ekonomik ve politik koşullar, yabancı paralardaki değeri düşüklüğü ve ticari durgunlukla karşı karşıyaydı. Levant Kumpanyası bu anlamda daha fazla kayba işaret ediyordu. Toplantıda Türkiye'deki duruma da dikkat çekilerek bunun İTK'nın TMB'daki geniş çıkarlarına zarar verdiği belirtilmişti. Türkiye işleri ile Müdür Dickson ilgilenmekteydi ve zamanının büyük çoğunluğunu İstanbul'da geçirmektedir¹²⁵⁶.

Dickson bu süreçte İTK'nın müdürüydü ve kurumun idare meclisindeydi aynı zamanda da TMB'nın Londra Komitesinin başkanıydı. Belirtildiği üzere Faringdon'un yönetici olduğu İTK'da Henry Babington Smith yönetici yardımcısıydı¹²⁵⁷.

Türkiye'de kurumun çıkarları TMB tarafından temsil edilmekteydi. İTK'nın, 1924 yılında 1923 dönemini değeriendirdiği yıllık olağan toplantısında Faringdon, TMB ve Türkiye'nin geleceği ile ilgili olumlu konuşmayı sürdürmüştü. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının Türkiye'deki problemleri çözeceğine inanılmaktaydı. İstanbul'un coğrafi konumunun onu her zaman önemli bir yer yaptığı ve bölgede güvenin yeniden sağlandığında bankacılık işlemleri için pek çok fırsatın olacağına inanıldığını belirtmekteydi. Yine Türkiye'deki yeni anayasa üzerinde durulmuş ve ülkenin refahını sağlama açısından önemi Faringdon tarafından vurgulanmıştı¹²⁵⁸. Bununla birlikte Faringdon'un TMB adına Cumhuriyet dönemine dair umutları gerçeğeşmeyecekti.

¹²⁵⁶ "British Trade Corporation", "Unsettled Conditions", "The Directorate", **The Times**, 10 Nisan 1923.

¹²⁵⁷ Fleet, Money, s. 31. Dickson'un ünvanı "Manager" veya "General Manager" olarak geçmektedir. Faringdon "Governor", Babington Smith "Deputy Governor" olarak adlandırılmaktadır.

¹²⁵⁸ "British Trade Corporation", "Lord Faringdon on Trade Prospect", **The Times**, 28 Şubat 1924.

3.2. CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE YABANCI SERMAYE VE İNGİLİZ GİRİŞİMLERİ

3.2.1. Sevr'den Lozan'a Yabancı Devletlerin Mali Kontrolünden Kurtuluş

3.2.1.1. Sevr Anlaşmasının Ekonomik Yönü

Sevr Anlaşması, Türkiye'nin siyasi olduğu kadar ekonomik açıdan da çöküşünü simgelemekteydi. Bu nedenle Sevr Anlaşmasının mali-ekonomik hükümlerine ve anlaşmanın TMB ölçeğindeki uygulamasına kısaca bakmakta yarar vardır. Anlaşmanın iki yüz otuz bir ile iki yüz altmışıncı maddeleri mali meseleleri; iki yüz altmış bir ile üç yüz on yedinci maddeleri ekonomik meseleleri kapsamaktaydı. Yukarıda görüldüğü üzere İttihat ve Terakki, savaşa girilmesi ardından 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere tüm kapitülasyonları kaldırmıştı. Sevr Anlaşması ile kapitülasyonlar, bu rejimden yararlanan Müttefik devletler yararına yeniden kurulacaktı ve yararlanmayan Müttefik Devletler yararına genişletilecekti.

Müttefikler, Sevr'de Türkiye'nin Müttefiklerin tamirat masraflarını ödemeye gücünün yetmeyeceğini kabul etmişti. Sevr Anlaşması ile Osmanlı Devleti için Devletin tüm mali kaynaklarını denetleyecek bir Mali Komisyon kurulmuştu. Komisyon, devlet bütçesinin hazırlanması, emisyonun üstlenilmesi, iç ve dış borca izin verilmesi, Osmanlı borcunun yıllık taksitlerinin belirlenmesi, verilecek yeni imtiyazların belirlenmesi, Düyûn-ı Umumiye gelirlerinin toplanması, gümrük tarifelerinin değiştirilmesi gibi haklara sahipti. Türkiye, borç hizmetinin yerine getirilmesi için gerekli gelirler dışında tüm gelirlerini Maliye Komisyonuna devr ediyordu. Komisyonun ödeme ve giderlerini Türkiye karşılayacaktı. Komisyon tüm dolaylı vergilerin alınması, yönetilmesinde sorumluydu.

Yıllık borç taksitlerini Maliye Komisyonu saptayacaktı. Osmanlı, Muharrem Kararnamesi ve onu izleyen kararnamelerle sahip olduğu tüm haklarını Maliye Komisyonuna aktarıyordu. Maliye Komisyonunun görevi Osmanlı borçlarının ödenmesi ile son bulacaktı. Bununla birlikte Milletler Cemiyeti gerekli görürse

Osmanlı Hükûmetine ‘destek ve yardımda’ bulunabilecekti. Bu şekilde iktisadi denetimin sürdürülebilmesi için açık kapı bırakılmıştı¹²⁵⁹.

Anlaşma ile 1 Kasım 1914’ten önceki borçlanmalar, Balkan yarımadasındaki devletler ve Asya’da yeni kurulan devletler arasında bölüştürülüyordu. Söz konusu borçların kapsamı şimdiye kadar Muharrem Kararnamesine tabi olan borçlar ile anlaşmaya ekli tablodaki borçları kapsamaktaydı. Buna göre Balkan Savaşlarından (17 Ekim 1912) önceki borçlanmalara ilişkin yıllık taksitler Türkiye ile Osmanlı’dan toprak almış devletler arasında bölüştürülecekti. Bu ilk bölüştürmenin ardından 17 Ekim 1912 ile 1 Kasım 1914 tarihlerinde Türkiye tarafından alınan borçlara ait yıllık taksitlere ilave olunan yıllık taksitler Türkiye ile bu anlaşma gereği Türkiye’den toprak almış devletler arasında bölüştürülecekti. Bölüştürmede aktarılan toprak parçasının geliri göz önünde tutulacaktı.

Sevr Anlaşmasında 5 Kasım 1914 itibariyle Osmanlı borçlarının listesi bulunmaktaydı. Altın Türk lirası olarak listelenmiş bu borçlarda TMB’dan alınan borçlar da bulunmaktaydı.

Tablo 15: Sevr Anlaşmasına Göre TMB’dan Alınan Borçlar

İstikraz	Anlaşma Tarihi	Faiz	Amortisman Fonu	İtibari Sermaye	5 Kasım 1914’te mevcut sermaye	Yıllık Ödeme	Amortisman Devresi
Doklar-Tersaneler - Deniz İnşaatı	1913	% 5.5	1.5	1,485,000	1,485,000	88,500	1943
İstanbul Belediyesi 1909	3-16 Kasım 1909	% 5	0.50	1,100,000	1,073,490	60,651	1948

¹²⁵⁹ Murat Baskıcı, “Sevr ve Lozan Antlaşmalarının Başlıca İktisadi Hükümlerinin Karşılaştırılması”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: XXVIII, Sayı: 242, 2004, ss. 110-111, 113, 116-117; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları**, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, ss. 605-652.

Bağdat Belediyesi	1912	% 6	14,285	33,000	26,070	6,000	-
% 5 faizli harp gemilerini alınması dolayısıyla çıkartılan Hazine Bonoları	1911	% 5	0.20	1,778,587	1,778,587	125,058	-

Kaynak: Erim, ss. 608-609, 614-615.

Sevr Anlaşmasına göre 29 Ekim 1914'ten önce Müttefik Devletler vatandaşlarına verilmiş olan imtiyazlar devam edecekti. İmtiyaz anlaşmaları yeni ekonomik koşullara uydurulacak ve süreleri uzatılacaktı. Aynı madde ile savaş içinde Osmanlı'nın İttifak Devletlerine verdikleri imtiyazlar da kaldırılıyordu¹²⁶⁰.

3.2.1.2. Lozan Görüşmelerinde Borçlar ve Türkiye Milli Bankası

Anadolu'da gerçekleşen Milli Mücadele hareketi ise Sevr'i tanımayacak ve verdiği Kurtuluş Savaşının ardından Saltanatı kaldırarak Müttefik Devletlerle Lozan'da yeni bir anlaşmaya varmak üzere masaya oturacaktı. Lozan'daki en zorlu görüşmeler kuşkusuz mali konuların halledilmesine ilişkin olmuştu. TMB'ı da doğrudan ilgilendiren mali meseleleri, tamirat meselesi, borçlar ve imtiyazlar olarak incelemekte yarar vardır.

İlk olarak tamirat meselesini alacak olursak Müttefik Devletlerin, Birinci Dünya Savaşı ardından Kurtuluş Savaşı ile Türkiye'nin savaş halini devam ettirdiği, savaşın süresinin uzamasına neden olduğu görüşüne sahip olduklarını görmekteyiz. Bu nedenle Anadolu'da giriştikleri işgallerin giderlerinin Türkiye tarafından ödenmesini talep ediyorlardı. Türkiye'nin tezi ise işgal edilen devlet olarak asıl kendisinin zarara uğradığı, bu nedenle Yunanistan'dan savaş tazminatı alması

¹²⁶⁰ Baskıcı, s. 120; Erim, s. 648.

yönündeydi. Lozan Antlaşması'nın elli sekizinci maddesi ile taraflar tazminat isteklerinden karşılıklı olarak vaz geçtiler. Aynı madde ile Türkiye, el koyulan Sultan Osman ve Reşadiye gemisi üzerindeki tazminat talebinden de vaz geçiyordu¹²⁶¹. Reşadiye gemisinin alınmasını TMB finanse ettiğinden bu madde Banka için de önemliydi.

İkinci olarak borçlar meselesini incelemek gerekir. Lozan'da çeşitli başlıklar altında görüşmeler yürütülmüş, komisyonlar oluşturulmuştu. Komisyonlar askeri, siyasi, mali komisyonlar şeklinde ayrılmıştı. İktisadi ihtisas komisyonlarının yönetilmesi, Hasan, Şefik, Muhtar, Zekai ve Zühtü beylerdeydi¹²⁶². Osmanlı borçlarına ilişkin olarak Maliye Alt Komisyonu kurulmuş ve bu komisyonca maliye sorunları raporu sunulmuştu. Alt Komisyon Osmanlı borçlarının Türkiye ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış topraklarda kurulan devletler arasında bölüştürülmesinden yanaydı. Bölüştürmeden önce yapılması gereken ilk iş borçları tanımlamaktı. Bu konuda anlaşmaya varmak zor olacaktı. Türk Temsilci Heyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüştürülecek borçlarının, Balkan Devletleri için Londra Anlaşması diğer devletler için o vakit İmparatorluğun parçalarından olan ülkelere yüklenmesini sağlamak üzere, savaşıma son veren Mondros Mütarekesi tarihinde, yani 30 Ekim 1918 de, var olan borçlardan oluşmasını istemekteydi. Müttefik Temsilci Heyetleri ise borçların, Sevr'deki gibi Türkiye'nin savaşı giriş tarihi olan, 1 Kasım 1914 tarihinden başlayarak saptanmasının gerekeceğini düşünmekteydi. Böylece, savaşın giderleri de, Türkiye'ye yükletilmiş olacaktı.

Komisyonun hazırladığı raporda, bölüştürülmesi planlanan Kasım 1914'ten önceki borçlar arasında TMB ait borçlara da yer verilmişti.

¹²⁶¹ Baskıcı, ss. 116- 118.

¹²⁶² Yılmaz, s. 195.

Tablo 16: Lozan Görüşmeleri Sırasında Hazırlanan Borç Dağılımını Gösteren Rapora Göre TMB'dan Yapılan Borçlanmalar ¹²⁶³

Borçlanma	Sözleşme Tarihi	Faiz	Amortisman Fonları (Altın TL)	İlk Nominal Sermaye (Altın TL)	5 Kasım 1914'de var olan sermaye (Altın TL)	Ödenmesi gereken yıllık taksitler (Altın TL)	Amortisman Dönemi
Birinci Bölüm: Savaş Öncesi Osmanlı Devlet Borcu							
Hazine Tahvilleri %5 1911 Savaş gemileri satın alınması sebebiyle	13/7/1911	5	Değişik; ortalama 20,00	1,779,569	931,040	186,208	1916
İkinci Bölüm: Osmanlı Devleti'nce Güvence Altına Alınan Borçlanmalar							
İstanbul Belediye Borçlanması (1909)	1909		0,50	1,100,000	1,073,490	60,651	1958
Bağdat Belediye Borçlanması 1912	1912		14,285	33,000	36,070	6,000	

Kaynak: Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Üçüncü Komisyonun Tutanakları ile Raporları (İktisat ve Maliye Sorunları)**, Birinci Takım, Cilt: III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, (Birinci Takım, Cilt: III), ss.41-51, 190-191, 262-263.

¹²⁶³ İstanbul Belediyesine ait borcun yılı 1913 olarak belirtilmiştir. Burada Perrier Bankasından 1913 yılında aynı meblağda alınan borç ile 1909 yılında TMB'dan alınan borcun karıştığı tahmin edilmektedir.

Borçlar konusunda anlaşmak hemen mümkün olmamıştı. Türk Temsil Heyeti maliye sorunları alt komisyonuna kendi borç çizelgelerini sunmuştu. Bu çizelgelerden birinde, 1913'te Türkiye ile Balkan Devletleri arasında borcun orantılı bölüştürmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu borçlarının durumu yer almaktaydı. 1913'de nominal borç anaparası 124,2 milyonken Balkan devletlerinin payı 25 milyon ve Türkiye'nin payı 99 milyondur. Avanslar içinse 1913'de borç anaparası 22,3 milyondur. Balkan devletlerinin payı 4,2 milyon ve Türkiye'nin payı 18 milyondur. Bu çizelgeler, Balkan Savaşları sonunda düzenlenmişti¹²⁶⁴.

Tablo 17: Balkan Savaşları Sonrası Düzenlen Çizelgeye Göre TMB'dan Yapılan Borçlanma ile Avansların Devletler Arasında Dağılımı

Borçlanmalar	Anaparaların 1913'teki durumu		Orantılı bölüştürme %19,34
	Ödenmiş anapara	Döner anapara	Balkan devletlerinin katkı paylarının anaparaya çevrilmesi
Savaş gemileri	-	1.778,587	343.979

Avanslar	Avansların 1913'deki durumu		Orantılı bölüştürme %19,34
	Ödenmiş anapara	Döner anapara	Balkan devletlerinin katkı paylarının anaparaya çevrilmesi
Selanik Bankası ve Türkiye Milli Bankası 1912	73,000	1,575,000	304,605
Türkiye Milli Bankası 1911	321,662	1,733,197	335,200
Türkiye Milli Bankası 1912	-	33,000	6,400

Kaynak: Meray, Birinci Takım, Cilt: III, ss. 167-177.

¹²⁶⁴ Meray, Birinci Takım, Cilt: III, ss. 167-177.

Türk temsilci heyeti, maliye sorunları alt komisyonuna Osmanlı İmparatorluğunun 1918'deki genel borçlarının durumunu da sunmuştur. Söz konusu borç çizelgesini hazırlamak bu anlamda kolay olmamıştır. Müttefik temsilci heyeti bölüştürülecek borcun Kasım 1914'deki duruma göre saptanmasında ısrarcı olmuştur. İlaveten demir yolu borçları gibi belirli amaçlarla yapılmış, geliri belirli bir yerin kalkınmasına ayrılmış borçların listede yer almamasını, toprak parçasını elinde bulunduran devletin ilgili borcu yüklenmesini istemiştir. Türk temsilci heyeti ise demir yolu borçlanmalarından taviz vermek istememiştir. Bununla birlikte Türk temsilci Zekai Bey, İstanbul ve Bağdat belediye borçlanmalarının borç çizelgesinden çıkartılabileceğini belirtmiştir¹²⁶⁵.

Uzun görüşmeler neticesinde oluşturulan Lozan Antlaşması'ndaki borçlar çizelgesi 1 Kasım 1914'den önceki borçları kapsamaktaydı. Selanik Bankası ile Türkiye Milli Bankasından 1912'de alınan 1,500,000 sterlin/ 1,650,000 Osmanlı lirası kıymetindeki avans 1912 ile 1914 yılları arasında tediye edildiğinden¹²⁶⁶ borçlar çizelgesinin (B) bölümünde bulunan avanslar kısmına koyulmamıştır. İstanbul Belediyesi tarafından yapılmış olan 1909 ve 1913 borçlanması ile Bağdat Belediyesi tarafından yapılmış olan 1912 borçlanması da borç çizelgesinde yer almamıştır¹²⁶⁷. Sevr Anlaşması'nın ekli çizelgesinde doklar ve tersaneler borçlanmasını sağlayan kurum olarak TMB yer almakla birlikte Lozan görüşmeleri sırasında hazırlanan ve Antlaşma'da da yer alan çizelgede doklar ve tersaneler borçlanmasında TMB'nin adı geçmemektedir. Bu borçlanmanın Armstrong ve Vickers tarafından finanse edildiği bilinmektedir.

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması'nın kırk altıncı maddesine göre Osmanlı Devlet borçlarının, 1912-13 Balkan Savaşları sonucu Osmanlı Devleti'nden toprak alan devletler, on ikinci maddede belirtilen adaları almış olan Yunanistan ile on beşinci maddede belirtilen adaları almış olan İtalya ve bu anlaşmaya göre Osmanlı'dan kopup Asya toprakları üzerinde yeni kurulan devletler arasında paylaştırılmasına karar verilmiştir.

¹²⁶⁵ Meray, Birinci Takım, Cilt: III, ss. 239-245.

¹²⁶⁶ Bkz. Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, 1 Şubat- 22 Nisan 1923 Görüşmelerine İlişkin Belgeler**, Birinci Takım, Cilt: IV, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, (Birinci Takım, Cilt: IV), s. 38.

¹²⁶⁷ Meray, İkinci Takım, Cilt: II, s. 19.

Antlaşmanın kırk yedinci maddesiyle ise, Düyûn-ı Umumiye Meclisi/Osmanlı Devlet Borçları Meclisi, Lozan'ın yürürlüğe girişinden itibaren üç ay içinde borçlardan ilgili devletlerin payına düşen rakamı tespit edip bildirmekle görevlendirilmiştir. Taraflar arasındaki anlaşmazlıklarsa Milletler Cemiyeti Meclisinin belirleyeceği hakeme sevk edilecektir. Kırk dokuzuncu maddeye göre borcun bölüştürüldüğü ilgili devletlerin payına düşen miktarın kesin olarak tayinine başlanmasından itibaren bir ay içerisinde Osmanlı borcunun itibari anaparasının bölünmesi usulünü tespit etmek için Paris'te bir komisyon toplanacaktı. Antlaşmanın ilerleyen maddeleri incelendiğinde anaparanın ve mürettebatın ilgili devletlerle ne şekilde bölüşüleceğinin esaslarının belirlendiği görülecektir. Antlaşmanın elli dördüncü maddesi 1911, 1912, 1913 yıllarına ait hazine tahvillerinin on yıl içerisinde ödenmesini tayin etmişti¹²⁶⁸. Bu maddede belirtilen 1911 hazine tahvilleri Reşadiye'nin satın alınması için çıkarılan tahvillerdir. Türkiye Milli Bankası aracılığı ile yapılan bu borçlanma, Lozan Antlaşması'nda doğrudan Bankayı ilgilendiren tek borçlanmadır.

Lozan Antlaşması'nda Türkiye'nin isteğine paralel biçimde Muharrem Kararnamesi hakkında bir hüküm yer almamış, borçların ödeneceği para birimi belirtilmemiş, herhangi bir mali örgüt kurulmamıştır. Borca ilişkin tüm noktalar alacaklılarla Türk Hükûmeti arasında çözülecekti¹²⁶⁹.

3.2.1.3. Lozan Görüşmelerinde İmtiyazlar ve Türkiye Milli Bankası

Mali konular içinde Lozan'da gündeme gelen üçüncü mesele imtiyazlar meselesiydi. İmtiyazlar meselesini incelemek için tekrar Lozan görüşmelerine dönmek gerekmektedir. Ankara Hükûmeti, 7 Haziran 1920 tarihli kanunla İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren Büyük Millet Meclisinin onayı olmadan İstanbul tarafından yapılmış veya yapılacak her türlü anlaşma, imtiyaz sözleşmesi, maden devir ve teslim işlemi ile Mütarekeden sonra imzalanmış doğrudan doğruya yabancılara verilmiş imtiyazlar ve maden devir teslim anlaşmalarını geçersiz saymıştır¹²⁷⁰. Lozan

¹²⁶⁸ Yeniay, Yeni, ss. 117-119; Meray, İkinci Takım, Cilt: II, ss.14-19; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, TTK Basımevi, Ankara, 1983, ss.98-101,103; Blaisdell, ss. 215-216.

¹²⁶⁹ Baskıcı, s. 115.

¹²⁷⁰ **Düstur**, Tertib: 3, Cilt: 1, s.13;

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100007.pdf (21.03.2018); **Resmî Gazete**, 14 Şubat 1921, Sayı:2;

görüşmelerine gidilirken Saltanatın kaldırılması ile yabancı şirketlerin imtiyazları konusunda tek yetkili güç Ankara Hükûmeti olmuştur.

Yabancı devletler, Osmanlı döneminde elde ettikleri kapitülasyonlardan ve imtiyazlardan vaz geçmeye kolay ikna edilemeyeceklerdi. Lozan görüşmelerinin başladığı Kasım 1922’de *The Manchester Guardian*, İstanbul’da yaşayan bir İngiliz tacirin kapitülasyonların ve imtiyazların gerekliliğini anlattığı mektubunu yayınlanacaktı. Buna göre kapitülasyonların kaldırılması yabacılar için tehlike arz etmekteydi. Bunun ana nedeni olarak da hukukun Şeriata dayanması gösterilmekteydi. Yabancılar, kapitülasyonlar sayesinde kendilerini haksız tutuklamalardan vesairenden korumaktadırlar. İngiliz tüccar, yabancıların ekonomik olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını da kabul etmekteydi. Ankara Hükûmetinin 1920’den beri tutumu kendileri için güven telkin etmemekteydi. Ankara Hükûmetinin İngiliz imtiyazındaki İzmir-Aydın demir yoluna el koymasından yakınmaktaydı. Tüccar, İngilizlerin Türkiye’de ne denli geniş yatırımları ve ticari çıkarları olduğunu vurgulamaktaydı. Türkiye’nin kamu borcunda İngiltere’nin önemli bir payının olmasının yanı sıra Türk Telefon Şirketinin tamamının, Doklar ve Tersaneler Şirketinin yarısının TMB’nin tamamının İngiliz olduğunu belirtmekte ve madenler, nakliye gemileri başta olmak üzere İngiliz yatırımlarının genişliğinden bahsetmekteydi. Kapitülasyonlar olmazsa bunlar kaybedilebilirdi. Bununla birlikte konut, kişi dokunulmazlığı gibi uygulamalar hariç bir takım haklardan vaz geçilebileceğini de kabul etmekteydi. Yabancı okullarda İngiltere’nin payı daha azdı. Bununla birlikte tüccar, Türkiye’deki Amerikan okulları sayesinde İngiliz dilinin yayıldığından ve bunun İngiliz ticareti için yarar sağladığından bahsetmekteydi. Bu okullar konusunda ABD tarafından atılacak adım İngiltere tarafından desteklenmeliydi¹²⁷¹.

Lozan’daki görüşmeler sırasında imtiyazlar meselesine ilişkin Aralık 1922’de Müttefik Devletler, İktisat Sorunları Alt Komisyonu’na 1 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla Osmanlı Devleti’nde bulunan ve savaş sırasında Müttefik devletlerin uyruklarınca denetlenen şirketlere ait olan mal ve hakların sahiplerine tekrar verilmesi yönünde bir tasarı sunmuşlardır. Müttefikler, kamu hizmeti imtiyazına haiz Türk

Fleet, İmtiyazlar, s.357; Yahya Zekai Tezel, “Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 1, (Örnek), s.247; Koraltürk, Erken, s. 232; V.Eldem, Harp, ss. 197-198.

¹²⁷¹ “Turkish Capitulations”, “The Foreign Trader’s Point of View”, “By an English Merchant”, *The Manchester Guardian*, 18 Kasım 1922.

uyruklu yabancı sermayeli şirketlerin, barış anlaşmasında Türk uyruklu değil kendilerini denetleyen yabancıların uyrukluğunda sayılmalarını istemişlerdir. 4 Aralık 1922 tarihli oturumda Türk Heyeti söz konusu şirketlerin haklarının barış antlaşmasında düzenlenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Türk şirketlerinin yabancı hükümetlerce himaye edilmesine karşı çıkmıştır. Türk Heyeti'nin bu tavrına İngiliz ve Fransız delegeler itiraz etmişlerdir. Türk Heyeti, söz konusu şirketler hangi uyruklukta olurlarsa olsunlar, hisse senetlerini ellerinde bulunduranların çıkarlarının kendilerince korunacağını; barış antlaşmasına bir devletin kendi uyruklarıyla olan ilişkileri konusunda hükümler koymanın, söz konusu devletin egemenliği ile ters düştüğünü belirtmiştir¹²⁷².

Müttefik devletler, imtiyaz sözleşmelerinin gözden geçirilerek yeni koşullara uydurulması; bu konuda Türk Hükûmeti ile imtiyaz sahipleri arasında anlaşma sağlanması, bir yıl içinde anlaşma sağlanamaması durumunda hakem heyetine sunulması; Osmanlı Hükûmeti ile imtiyaz sahipleri arasında 30 Ekim 1918 tarihinden bu yana yapılmış olan anlaşmaların, Türk Hükûmeti ile yenileri yapılmaya kadar yürürlükte kalmaları; ittifak devletlerine verilen imtiyazların geçersiz sayılması gibi istekler sunmuşlardır. Türk Heyeti ise itiraz etmiştir. İmtiyaz sahiplerinin yükümlülüklerine de değinilmesi gereğine dikkat çekmiştir. İlâveten Türk tarafı hakeme başvurulmasından yana olmamıştır¹²⁷³.

Ayrıcalıkların anlaşmaya dâhil edilip edilmemesi İngiltere'den ziyade Fransa için önemliydi 1910-1914 yılları arasında İngiliz vatandaşlarına verilmiş ayrıcalıklar daha çok savaşta Türkiye'nin kaybettiği topraklardaydı. Oysa Fransa'nın imtiyazları Anadolu'daydı¹²⁷⁴.

Türkiye'nin imtiyazlara ilişkin talepleri; anlaşmaya imtiyazlara ilişkin hükümler koyulmasının kabul edilemeyeceği; Tazminatların hesaplanması ve imtiyaz sürelerinin uzatılmasının tarafların isteğine bağlı olduğu; Meclisin onaylamamış olduğu *Reji* imtiyazı ile ilgili herhangi bir yükümlülük altına girilemeyeceği; Sözleşmelerin güncellenmesinde hakem heyetine gerek olmadığı; Mondros

¹²⁷² Seda Örsen Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XXVIII, Sayı: 83, 2012, s. 92; Meray, Birinci Takım, Cilt: III, ss. 326-328, 332-337.

¹²⁷³ Meray, Birinci Takım, Cilt :III, ss. 389- 401; Örsen, ss. 93- 94.

¹²⁷⁴ Earle, Bağdat, s. 299.

Mütarekesi'nden sonra, yapılmış sözleşmeler, TBMM tarafından çıkartılan kanunla yok hükmünde sayıldığından, bu imtiyazların tanınmayacağı yönündedir¹²⁷⁵.

Şubat ayında anlaşmazlıkların bir çözüme ulaşamamasının ardından Lozan görüşmeleri kesintiye uğrayacaktı. Bu süreçte Müttefik Devletler ile İsmet Paşa arasında irtibat devam etmişti. Müttefik Devletler, kendi uyruklarının ve uyruklarının sermaye yatırmış bulundukları şirketlerin kazanılmış haklarının ve savaş başladığından beri uğradıkları zararın giderilmesini talep etmekteydiler. İmtiyazların yeni ekonomik koşullara uydurulması konusunda Türk Hükûmeti ile şirketler arasında uygun bir zamanda özel anlaşmalara varılamazsa, Lozan Antlaşması'na bu konuya ilişkin olarak genel hükümler konulmasından yanaydılar. İsmet Paşa ise ayrıcalıklar sorununun Ankara'da çözümlenmesindeki ısrarını korumuştur. TBMM Hükûmeti, imtiyazlara ilişkin görüşmeleri ayrıca sürdürmek üzere bunların barış anlaşmasından çıkarılması gerektiği kanısındaydı. Mali konuların anlaşma ile aynı zamanda görüşülmesini barışın gerçekleşmesini geciktireceği görüşündeydi¹²⁷⁶. Türk Hükûmeti şirketler ile Hükûmet arasındaki konuların bir iç mesele olması nedeniyle şirketlerle yapılacak ikili görüşmelerle halledilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Sonuçta da konferansın ikinci döneminde Türk tarafının iddiası kabul edilecek¹²⁷⁷ ve konu barış görüşmesi haricinde görüşülecekti.

Nisan ayı sonunda Ankara, yabancı şirketlere imtiyazlar konusunu görüşmek adına çağrıda bulundu ve şirket temsilcilerini Ankara'ya davet etti¹²⁷⁸. Lozan'ın tekrardan toplandığı dönemde bu şekilde imtiyazlı şirketlerle Ankara'da görüşmeler başladı. Fransa bu ikinci dönemde şirket temsilcilerine doğrudan Türk Hükûmeti ile görüşme yapmak üzere Ankara'ya başvurmalarını tavsiye etmişti. İlaven, imtiyazlar hakkındaki maddelerin müzakeresi ötelenmişti¹²⁷⁹.

¹²⁷⁵ Meray, Birinci Takım, Cilt: III, ss. 82-83; Örsten, s. 96.

¹²⁷⁶ Bkz. Çağırılan Devletler Dışişleri Bakanları ve Japonya Temsilcisinin Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektup; İsmet Paşa'nın Çağırılan Devletler Dışişleri Bakanlarına gönderdiği mektup; Türk Hükûmetinin karşılığı için: Şimşir, Lozan II, ss. 163-171, 181-184, 192-194; Meray, Birinci Takım, Cilt: IV, ss. 63-67.

¹²⁷⁷ Özkan, s. 1140.

¹²⁷⁸ Türk Hükûmetinin daveti için bkz. Şimşir, Lozan II, ss. 201, 232-233, 238-239, 284; "Ecnebi Şirketlerin Müracaatları", **Vakit**, 1 Mayıs 1923.

¹²⁷⁹ Örsten, s.102; Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar- Belgeler Konferansın İkinci Dönemine İlişkin Tutanaklar ile Belgeler (23 Nisan - 24 Temmuz 1923)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, (İkinci Takım, Cilt: I, Kitap: II), ss. 7- 8.

Türk Hükûmetinin çağrısının ardından İngiliz sermayeli şirketlerin temsilcileri tayin edilmeye başlandı. İngiliz şirket temsilcilerinin sekiz kişi olmaları planlanmıştı. Benzer şekilde Fransız şirketlerinin temsilcileri de belirlenmişti¹²⁸⁰. Yapılan çağrının ardından Telefon Şirketi, Fenerler İdaresi, Selanik Bankası temsilcisi Ankara'ya gelmişlerdi¹²⁸¹. İzmir Rıhtım Şirketi, Reji, İzmir Demir Yolu Şirketi gibi pek çok şirket Ankara ile görüşmelere başlamıştı. Mayıs sonunda aralarında Armstrong ve Vickers temsilcisi Kont Ostrorog, Eastern Telgraf Şirketi, İzmir Gaz Şirketi ve TMB temsilcilerinden oluşan bir heyet Ankara'ya gelmişti. TMB adına gelen heyette Muamelat Müdürü Mehmet Rıfat ve Banka Müdürü Harold Thompson vardı¹²⁸². 30 Mayıs 1923'te Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey ile Banka Müdürü Harold Thompson'ın görüşmesi gerçekleşti. Görüşmede taraflar taleplerini sundu. Görüşme sırasında bazı noktaların yetkisini aştığını belirten Thompson bu hususlarda İstanbul'dan talimat alacağını belirtti¹²⁸³. Nafia Vekâleti ile görüşen Thompson, TMB'nin Osmanlı döneminde Samsun-Trabzon liman inşaatına giriştiğini, bu inşaat için keşfiyat masrafı yaptığını, bu masraf kendilerine verilirse bu imtiyazdan vazgeçebileceğini belirtmişti¹²⁸⁴. TMB'nin imtiyazını aldığı ancak sürecin nihayete ermediği bir diğer mesele Menderes nehrinin ıslahı idi. Banka Müdürü, Nafia Nezaretinden Menderes nehrinin ıslah edilmesi ve arazinin sulanması için imtiyaz talep etmişti. Nafia Nazırı ve Thompson arasında nehrin ıslahına ve sulanmasına ilişkin görüşmeler sürmüştü¹²⁸⁵. Menderes havzasının sulanması ve ıslahında Konya ovasının sulanması örneğinde olduğu gibi bir teklifte bulunulmuştu. Türk basınına göre Hükûmet Milli Bankanın teklifini onaylayacak gibi görünüyordu¹²⁸⁶.

Yabancı şirketler yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı döneminde elde ettikleri imtiyazların devamını, savaş boyunca gördükleri zararların tazminini istiyorlardı. Ankara'da bu konuda yirmiden fazla şirketlerle tek tek görüşülmüş ve sonuçta Haziran ayında şirketlerle anlaşmalar birer birer imzalanmıştı¹²⁸⁷. Yabancı şirketlerle yapılan

¹²⁸⁰ Şimşir, Lozan II, s. 219.

¹²⁸¹ “Şirket Mümessilleri”, “Evvelki Gece Şehrimize Gelenler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Mayıs 1923.

¹²⁸² “Ecnebi Şirketlerle Cereyan Eden Müzakereler”, **Yeni Gün**, 26 Mayıs 1923; “Şirket Mümessilleri”, “İngiliz Mümessilleri Salı Günü Gidiyorlar”, **Vakit**, 21 Mayıs 1923.

¹²⁸³ “Şirketlerle Olan Müzakereler İlerliyor”, “Türkiye Milli Bankası”, **Yeni Gün**, 31 Mayıs 1923.

¹²⁸⁴ “Şirketlerle İtilaf”, **Vakit**, 31 Mayıs 1923.

¹²⁸⁵ “Şirket Mümessilleri ile Müzakerat”, **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Haziran 1923.

¹²⁸⁶ “Muhtelif Şirketlerle Müzakereler Müsait Bir Cereyan Takip Etmektedir”, **Vakit**, 3 Haziran 1923.

¹²⁸⁷ İstanbul Reji İdaresi, Dersaadet Telefon Şirketi, Dersaadet Tramvay Şirketi ile 14 Haziran 1923; Dersaadet Elektrik Şirketi ile 17 Haziran 1923; Üsküdar Kadıköy Su Şirketi ile 28 Haziran 1923;

ve Bakanlar Kurulunca onaylanan bu anlaşmaların maddeleri basında ayrıntıları ile yer almıştı¹²⁸⁸. Haziran ortasında Lozan'da imtiyazlar meselesi tekrardan gündeme gelmişti. İsmet Paşa bu oturumda Ankara'da şirket temsilcileriyle görüşmelerin devam ettiğini açıklamıştı. Müttefikler ise şirketlerin çoğunluğunun görüşmelerden sonuç alamadığını belirtmişti. Ankara'daki görüşmeler sonuçlanmadığı takdirde, anlaşmaya imtiyazlar konusunun girmesinde ısrarcı olmuşlardır¹²⁸⁹.

Türk kamuoyundaki olumlu yaklaşımın aksine imtiyazların görüşüldüğü oturumlar yabancı basında oldukça olumsuz yankı bulmaktaydı. Ankara'dan dönen müttefiklerin ticari misyonlarının savaş öncesindeki imtiyazların düzenlenmesi konusunda başarı elde edemedikleri basında yer almıştı. Buna göre Büyük Millet Meclisi, Osmanlı'nın mirasçısı olmadığından yükümlülükleri yerine getirmek zorunda olmadığını belirtiyordu. İngiliz misyonu da aynı akıbete uğramıştı. İngiltere'de de hâkim görüş Türkiye'nin İngiliz firmalarına karşı katı bir tutum sergilediği, müzakereleri ertelemeye uğraştığı yönündeydi¹²⁹⁰.

Türkiye'de bulunan beş büyük İngiliz şirketi temsilcisi ise, İngiliz Hükûmetine ortak bir telgraf çekmişlerdi. Bu temsilciler, görüşmelerin başarısızlığa uğradığını belirterek, çıkarlarını savunması için, İngiliz Hükûmetine başvurmuşlardı. Söz konusu ortaklıklar: Türkiye Milli Bankası, Vickers-Armstrong, Doğu Telgraf Şirketi (Eastem Telegraph Co.), İzmir Osmanlı Gaz Şirketi. (Ottoman Gaz Co. de Smyrne) ve Borax Consolidated idi. İngiliz tarafı ise 23 Haziran 1923 tarihli Lozan'daki oturumda İngiliz Hükûmetinin kendilerine çağrıda bulunan İngiliz şirketlerinin çıkarlarını koruyacağını

Mudanya-Bursa Demir Yolu Şirketi ile 1 Temmuz 1923; Aydın Demir Yolu Şirketi ile 3 Temmuz 1923; Fenerler İdaresi ile 17 Temmuz 1923.

¹²⁸⁸ Bkz. İzmir Kasaba, Soma Bandırma şirketlerine ilişkin: "Şirketlerle Müzakereler, "Tasdik Edilen İtilafnameler", **Vakit**, 7 Haziran 1923. Reji, Emlak, Telefon şirketlerine ilişkin: "Şirketler Müzakeratı Bitti", "Reji, Emlak, Telefon Şirketleri İtilafnameleri Heyet-i Vükeladadır", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Haziran 1923; "Şirketlerle İtilaf", **Vakit**, 15 Haziran 1923; "Tasdik Edilen İtilafnameler", **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Haziran 1923; "Reji Şirketi İtilafı", **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Haziran 1923. Tramvay Şirketi ve Şark demiryolları ile imzalanan anlaşmaya ilişkin: "Şirketlerle İtilaf", **Vakit**, 12 Haziran 1923; "Şimendiferler ve Tramvay İtilafnamesi", **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Haziran 1923; Galata-Beyoğlu Tünel, Dersaadet Tramvay, Dersaadet Elektrik Şirketi ile anlaşmaya ilişkin: "Şirketlerle İmzalanan İtilafnameler", **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Haziran 1923; "Şirketlerle İtilaf", **Vakit**, 18 Haziran 1923. Ergani Kömür madenine ilişkin: "Tasdik Edilen İtilafnameler", **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Haziran 1923; "Şirket Mümessilleri Avdet Ediyor", **Vakit**, 18 Haziran 1923. Telefon Şirketine ilişkin: "Dersaadet Telefon Şirketi İtilafnamesi", **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Haziran 1923; Aydın ve Bursa demiryollarına ilişkin: "Şirketler Mümessilleriyle Hasıl Olan İtilafnameler", **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Temmuz 1923.

¹²⁸⁹ Şimşir, Lozan II, s. 437; Örsten, ss. 103-104.

¹²⁹⁰ "Slow Bargaining at Angora", **The Times**, 19 Haziran 1923; Fleet, Money, s.36; İmtiyazlar, s.357.

açıklamıştı. İsmet Paşa ise şirketlerin, abartılmış iddialar öne sürebileceğini, İngiltere'nin bu şirketleri her koşulda desteklemek istemeyebileceğini belirtmişti¹²⁹¹. Fransız temsilci, anlaşmaya varan bazı şirketlerin tavizlerde bulunarak anlaşma sağladıklarını, bazılarının ise anlaşma elde edemediğini belirtmişti. Müttefik Devletler, barış anlaşmasında söz konusu şirketlerin haklarını güvence altına alacak düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu ifade ederek, daha önce teklif ettikleri ilkelerin kabulünü istemişlerdi. Türk Heyetinin imtiyazlar konusundaki görüşünden vazgeçmemesi üzerine konunun çözüme kavuşması tahliye meselesine bağlanmıştı¹²⁹².

Ankara'da şirketlerle olan görüşmelerin Lozan'da olumsuz aksettirilmesi Türk basınında da yankı bulmuştu. Buna göre 'güya' görüşmelerde ciddi müşkülât yaşandığının yabancı basında yer aldığı haberlere yansımıştı¹²⁹³. Oysa Türk basınında şirket temsilcilerinin anlaşmalardan memnun kaldıkları yer almaktaydı¹²⁹⁴. İsmet Paşa da Lozan'daki İngiliz temsilcisi Rumbold'a ihtilaf halindeki şirketlerle tatmin edici görüşmeler yaşandığını belirtmişti¹²⁹⁵.

1923 yılına ait İngiliz yıllık raporlarında imtiyazlı şirketlerin durumuna ilişkin de bilgiler bulunmaktadır. Burada İstanbul Telefon Şirketi ile öncekine nazaran daha az avantajlı da olsa tatmin edici bir anlaşma yapıldığı yer almıştı. İzmir Aydın Şirketi de Parker'ın belirttiği üzere memnun edici bir anlaşmaya ulaşmıştı. TMB'nin ise bilindiği üzere bankacılık işlemi imtiyazlı statüde değildi. TMB'nin yürüttüğü görüşmeler liman inşası ve sulamaya ilişkindi. İngiliz yıllık raporlarında TMB görüşmelerinin başarılı olamadığı yer almıştır. Yine Armstrong-Vickers ile Doklar ve Tersaneler Şirketine ilişkin görüşmeler de sonuçsuzdur. İzmir-Osmanlı Gaz Şirketi ile de bir anlaşmaya varılamamıştır. Borax Consolidated Şirketi ise savaş zararları dolayısıyla vaktiyle Yüksek Komiserlik tarafından ihracat vergisinden muaf tutulmuştu. Bu ayrıcalık ise Ankara Hükûmeti tarafından kaldırılmış ve kendisinden

¹²⁹¹ "Another Failure at Lousanne", "Turks Remain Obdurate", **The Observer**, 24 Haziran 1923; "Turks Peace Terms", British Business Appeal From Angora", **The Manchester Guardian**, 25 Haziran 1923; Meray, İkinci Takım, Cilt: I, Kitap: II, ss.41-52, 139-145; W. N. Medlicott, Douglas Dakin ve Margaret Esterel Lambert, **Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Greece and Turkey 1922-23**, Seri: I, Cilt: XVIII, H.M. Stationery Office, London, 1972, s.886; Meray, İkinci Takım, Cilt: I, Kitap: II, s. 152.

¹²⁹² Meray, İkinci Takım, Cilt. I, Kitap: II, ss. 152, 153; Örsten, s.104.

¹²⁹³ "Şirketlerle Müzakere", "Lozan'da Nasıl Aksediyor", **Vakit**, 24 Haziran 1923.

¹²⁹⁴ "Şirket Mümessilleri Avdet Ediyor", **Vakit**, 18 Haziran 1923.

¹²⁹⁵ Medlicott, Dakin ve Lambert, s.886.

ihracat vergisi talep edilmişti. Şirket, birikmiş vergisinin bir kısmını ödeyecek kalanı içinse Karma Hakem Mahkemesine gidecekti¹²⁹⁶.

Haziran sonu Temmuz başı itibariyle Ankara’da yürütülen görüşmeler sonuçlanmıştır. İsmet Paşa’ya da kendilerine müracaat eden bütün şirketlerle anlaşma sağlandığı haber vermiştir. Konferansın sonuna yaklaşılrken anlaşma sağlanamayan Reji, TPŞ ve Armstrong-Vickers şirketleri için öncelik talepleri gündeme geldiyse de amacın ülkeyi siyasi nüfuz alanlarına ayırmak olduğunu belirten Türk tarafı öncelik hakkını kabul etmemiştir¹²⁹⁷.

Yapılan görüşmeler sonucunda ‘öncelik hakkının’ Protokol metnine koyulmayıp, bu hakkın söz konusu şirketlere Türk Hükûmeti tarafından gönderilecek mektupta belirtilmesi yönünde anlaşmaya varılmıştır. İsmet Paşa hazırlayacağı mektupla Reji ve Armstrong Vickers’a, antlaşmanın yürürlüğe gireceği tarihten itibaren beş sene için eşit şartlarda görüşmelere katılımlarının sağlanmasını taahhüt edecekti. TPŞ ise protokolden tamamen çıkartılmıştı¹²⁹⁸.

Lozan Antlaşması’nın yirmi sekizinci maddesi ile kapitülasyonlar kaldırılırken genel olarak imtiyazlar ve imtiyazlı şirketlerle ilgili bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Hükûmet ile anlaşmaya varamamış olan şirketlerin durumu “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Verilmiş Birtakım İmtiyazlara İlişkin Protokol ve Bildiri*” ile düzenlenmiştir. Bu protokol uyarınca 29 Ekim 1914’den önce yapılmış imtiyaz sözleşmeleri ve anlaşmalar geçerlidir; bununla birlikte yeni ekonomik koşullara uygun hale getirilecektir. Bu kapsama giren şirketlerin çoğu Ankara ile anlaştığından bu maddenin kapsamı daralmıştır. Bu maddeden 29 Ekim 1914’ten önceki imtiyaz sözleşmelerinin Türk Hükûmetinin onayı olmadan güncelleştirmeyeceği anlaşılmaktadır.

Armstrong-Vickers, Reji ve doklar, tersaneler, gemi yapımı ve demiryollarına ilişkin 1913 ve 1914 yıllarında verilmiş imtiyazlar ile ilgili olarak tekrar görüşmeler yapılacak, eski imtiyazlar sona erdirilirken bu imtiyazlar yerine yeni imtiyazlar üzerinde görüşülebilecek, altı ay içinde anlaşma sağlanamazsa Türkiye, şirketlere tazminat ödeyecekti. Protokolde anlaşmaya varılamaması durumunda izlenecek

¹²⁹⁶ Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1923*, çev. Sevtap Demirci, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2012, (1923), ss. 143-144. TMB, Türkiye Merkez Bankası olarak çevrilmiştir. Raporun orijinalinde ise The National Bank of Turkey şeklinde geçmektedir. Bkz. s.196.

¹²⁹⁷ Şimşir, Lozan II, ss. 512, 558; Örsten, ss.104-107.

¹²⁹⁸ Şimşir, Lozan II, s. 579; Örsten, ss. 108-109; Meray, İkinci Takım, Cilt: I, Kitap: II, s. 236.

prosedüre de yer verilmişti. 30 Ekim 1918 ile 1 Kasım 1922 tarihleri arasında yapılan sözleşmeler Türk Hükûmeti tarafından onaylanıncaya kadar yürürlükte kalacaktı. Bu onay sağlanamazsa Türkiye bir tazminat ödemek durumunda kalacaktı¹²⁹⁹.

Bu protokol aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde imtiyaz almış yabancı sermayeli Türk şirketlerinin, Cumhuriyet dönemine geçişlerini sağlamıştır. Dolayısıyla kamu hizmeti konusunda Cumhuriyet döneminin altyapısı hazırlanmıştır¹³⁰⁰.

3.2.2. Cumhuriyet Yönetiminin Yabancı Sermayeye Karşı Tutumu

TMB'nin Cumhuriyet dönemindeki faaliyetleri aşağıda da inceleneceği üzere oldukça sınırlı kalmıştı. 1920'lerin ortalarına gelindiğinde artık Bankanın Türk Hükûmeti ile olan mevcut anlaşmazlıklarını halletme dışında herhangi bir işlemine rastlanmamaktaydı. Bu durum bir anlamda TMB'nin kendi başarısızlığı olmakla birlikte Bankanın Türkiye'nin içerisinde bulunduğu şartlardan da etkilendiği bir gerçektir. TMB'nin etkinliğinin azalmasında Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı veya özel olarak İngiliz sermayedarlara karşı takındığı tutuma dikkat çekmek gerekmektedir. Öncelikle Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı tutumu incelenmelidir.

1920'lerin başında yabancı yatırımcı şirketlerin ülkedeki öz varlığının değeri 63,000,000 sterlin civarındaydı. Bunun % 45'i Alman, % 26'sı Fransız, % 17'si İngiliz, % 4'ü Belçikalı, % 2'si Amerikalı kapitalistlere aitti. 1923 yılı itibarıyla yabancı sermaye içinde demiryollarının payı % 62, bankaların payı % 16, liman işleri ve belediye hizmetlerinin payı % 8, ticaretin payı %6, madenciliğin payı % 5 ve imalatın payı %3'dü¹³⁰¹.

Genel kanı özellikle de yabancı kamuoyunun görüşü Kurtuluş Savaşını izleyen süreçte Türkiye'de yabancı sermaye aleyhinde bir tutum sergilendiği yönündedir. İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Rumbold, Dışişleri Bakanı Curzon'a Ekim 1922'de gönderdiği yazıda müttefik meslektaşlarının Ankara Hükûmetinin

¹²⁹⁹ Örsten, ss. 109-111; Meray, İkinci Takım, Cilt: II, ss. 100-102; Baskıcı, ss.121- 123

¹³⁰⁰ Örsten, s. 112. Ankara Hükûmetinin imtiyazlı şirketlerle anlaşmaya varmasına karşı çıkanlar da olmuştur. Ahmet Hamdi Başar bu isimlerdendir. İmtiyazlardan kurtulduklarına sevinirken bu şirketlerin ellerine yeniden imtiyaznamelerin geçmesini eleştirmiştir. Bkz. Murat Koraltürk, **Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler**, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997, ss. 43-45; Koraltürk, Erken, ss. 250-251.

¹³⁰¹ Tezel, Cumhuriyet, ss. 125-126.

Türkiye'deki yabancılara ve yabancı işletmelere karşı kısıtlayıcı önlemler aldığından yakındıklarını belirtmiştir. Gümrük vergileri çok yükselmişti. Yabancı bankalara karşı alınan önlemler tehdit ediciydi. Şikâyet edilen nokta polisin gece ya da gündüz iş yerlerini, konutları denetleme hakkına sahip olmasıydı. Türkiye'de bu şartlar altında ticaretin imkânsız olduğu yorumu yapılmaktaydı¹³⁰².

Kurtuluş Savaşını izleyen süreçte Türkiye'ye yabancı sermayenin girmediği, Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı olduğu yönündeki görüşlere Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda da rastlanmaktadır¹³⁰³. *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye* konusunda çalışma yapan ve bu çalışmasında yabancı sermayenin Türk anonim şirketleri vasıtasıyla yurda girişini açıkça ortaya koyan Gündüz Ökçün, yabancı sermayenin yurda girmediğini ve dönemin Türk devlet adamlarının yabancı sermayenin yurda girişine izin vermediklerini savunan çalışmalara ve görüşlere karşı çıkmaktadır¹³⁰⁴.

Yahya Tezel de Ökçün ile hem fikir biçimde çalışmalarında Türk bağımsızlık savaşının sömürgecilğe karşı verilmesinin devlet yöneticilerinin illa ki yabancı sermaye karşıtı oldukları anlamına gelmeyeceğini belirtmiştir¹³⁰⁵. Cumhuriyet yönetimi genel olarak yabancı sermayeye değil kapitüler ayrıcalık arayan yabancı sermayeye sıcak bakmamıştır¹³⁰⁶. Bu durum en iyi Londra Konferansına katılan Bekir Sami Bey'in yabancı devletlere verdiği ekonomik tavizlerde kendisini göstermiştir. Mustafa Kemal, Bekir Sami'nin kabul ettiği bu imtiyazları Büyük Devletlerin üçlü

¹³⁰² Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ekim 1922- Aralık 1925*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, (Atatürk V) s. 29.

¹³⁰³ Bernard Lewis, yeni Cumhuriyet rejiminin yabancı müdahalesine son verme mücadelesinin ardından yabancı sermayeye iyi gözle bakmadıklarını bu nedenle bu grubun da Türkiye'ye para yatırmaya istekli olmadığını belirtmiştir. Lewis benzer durumun 1929 ekonomik buhranından sonra da yaşandığını, batı aleyhtarı anti-kapalist duyguların canlandığını belirtir. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğusu*, çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, ss.281-282. Bulutoğlu, Türkiye'deki hükümetlerin 1923'den İkinci Dünya Savaşını izleyen döneme kadar yabancı sermayeye karşı özellikle doğrudan özel yabancı sermaye yatırımlarına karşı kuşkulu ve soğuk davrandığını belirtir. Bu süreçte Türkiye'ye yabancı dolaysız sermaye yatırımı hemen hemen hiç girmemiştir. Bkz. Bulutoğlu, ss. 24, 99, 153.

Baran Tuncer, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen yıllarda yabancı ve özel sermaye kuruluşlarının tasfiye edildiğini ve Türkiye'ye yeni yabancı sermaye girmediğini belirtir. Tuncer'e göre, bir taraftan tasfiyelerin yani devletleştirmelerin yapıldığı, diğer taraftan yabancılar için istikrar arz etmeyen böyle bir dönemde yabancı sermayenin ülkeye gelmemesi normaldir. Bkz. Tuncer, ss. 69-70.

¹³⁰⁴ Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, (Yabancı), ss.3-5, 153.

¹³⁰⁵ Tezel, Cumhuriyet, s. 181.

¹³⁰⁶ Ökçün, Yabancı, ss.5,7; Boratav, s. 42; Ahmad, İttihatçılıktan, s. 226.

anlaşma adı altında yaptıkları ve Anadolu'yu nüfuz alanlarına bölen anlaşma koşullarının aynısı olarak görmüştür¹³⁰⁷.

Yeni Türkiye'nin ekonomik çizgisinde ise Cavit Bey'e yer yoktur. Falih Rıfkı Atay, Cavit Bey'in Büyük Güçlerin yardımı olmadan ve bu yardım için gerekli tavizler verilmeden Anadolu'nun ortasında bir devlet kurup yaşatılabileceğine inanmadığını belirtir ve onun için "...milli düşünceleri her bakımdan darlaşma sayan bir Osmanlı aydını" tanımını yapar¹³⁰⁸.

Mustafa Kemal 1922'de Meclisin açılış konuşmasında Türkiye'nin yabancı sermayeye hangi ölçüde açık olduğunu belirtmişti. Bu konuşmasında Mustafa Kemal, Türk ekonomisinin Tanzimat rejiminin getirdiği serbest ticaret yüzünden kendisini Avrupa rekabetinden koruyamadığını belirtmişti. Mustafa Kemal, bağımsız bir ekonomiye ve kapitülasyonların kaldırılmasına işaret etmişti. Aynı zamanda dış borçlanmaya da olumlu bakmıştı; ancak bunun Osmanlı dönemindeki gibi bilinçsizce kullanılmaması gerektiğini vurgulamıştı. Yine, inşaat donanımı ve işletilmesi, ülkenin mali olanaklarıyla karşılanamayacak büyük sermayelerle gerçekleştirilecek bayındırlık hizmetleri için yabancı sermaye ve yabancı uzmanlardan yararlanılarak ülkenin bayındır hale getirilmesi ve ulusun refahını kısa zamanda sağlanmasının gerekli olduğunu belirtmişti¹³⁰⁹.

Tezel, Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı düşmanca bir tavır takındığını bu nedenle de yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmediğini söyleyen çalışmalarda görülen karışıklığa dönemin Hükûmet yetkililerinin zaman zaman yaptıkları 'hamasi' açıklamaları ve çeşitli dünya görüşündeki yazarların bu döneme yabancı sermayeden arınmış bir 'iyilik' yakıştırması yapmalarını gerekçe gösterir. Sonuçta dönemin tarihinin saptırıldığını belirtir.

Türk liderler, Osmanlı'nın yarı-sömürge statüsünü ve kurumlarını ortadan kaldırabilmek için Lozan'da mücadele vermişlerdi. Lozan görüşmeleri sırasında yabancı devletlerin tutumu ve Türkiye'nin kalkınmak için nasılsa bir gün kendilerine geleceklerinden emin oldukları yönünde görüş bildirmeleri Türk yöneticileri yabancı

¹³⁰⁷ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, (Haz. İsmet Zeki Eyüpoğlu), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1999, ss.526-529; Ahmad, İttihatçılıktan, ss.222-223.

¹³⁰⁸ Bayram Bayraktar, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 17.

¹³⁰⁹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, (TBMM.ZC.)**, Devre (D): 1, Cilt (C): 18, İçtima Senesi (İS):3, İçtima (İ): 1, 1.3.1338, ss. 2-16; Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 225-226.

sermaye ile işbirliği yapma konusunda olumsuz etkilemişti. Bu anlamda yabancı sermaye ile girilen ilişkinin eskisi gibi bir sonuç vermesinden çekinilmekteydi¹³¹⁰.

Türk devlet adamlarının yabancıların Türkiye üzerinde tekrardan tekele varacak haklar elde etmeleri fikrine karşı duydukları hassasiyetleri Lozan'ın imzalanmasının ardından da devam etmiştir. Eylül 1923'de Türk Dışişlerine Roma'daki temsilcilikten gelen bilgide İngiltere, Fransa ve İtalya arasında anlaşmanın yenilenmesine ilişkin bazı görüşmelerin meydana geldiği ve hatta anlaşmanın imza aşamasında olduğunun basında görüldüğü yer almıştır. Türk tarafında amacın Türkiye'yi iktisadi açıdan kâğıt üzerinde paylaşmak ve bu şekilde ilerideki paylaşımı kolaylaştırmak olduğu konusunda şüpheler doğmuştur. Bu anlaşma ile bu devletlere mensup sermayedarlar rakipsiz kalarak her türlü nafia işleri ve iktisadi teşebbüslerde Türkiye'ye istedikleri şartları kolayca dayatabileceklerdir. Yine bu devletler aralarındaki anlaşmazlıklardan Türkiye'nin yararlandığını görmüşler ve bunu ortadan kaldırmak istemişlerdir. Lozan Antlaşması bu gibi durumların önünü kesmesine rağmen biran önce konuyla ilgili araştırma yapılması gerekli görülmüştür¹³¹¹.

Kurtuluş Savaşını veren, Türkiye'nin iktisadi ve toplumsal tabakasını oluşturan sınıflar arasında yabancı sermayeye karşı sabit fikir şeklinde bir düşmanlık bulunmamaktaydı. Yukarıda görüldüğü şekilde bazı şartlar ileri sürülmesine rağmen kural olarak yabancı sermaye ile iş birliğine hazır bir yapı vardı¹³¹².

Bu süreçte yabancı sermaye ile birlikte hareket edildiğine dair örnekler verilebilir. Bunlardan ilki 1920 yılında Meclis İkinci Başkanlığı görevini yürüten Celalettin Arif Bey'in sahip olduğu Ereğli'deki kömür imtiyazını savaş halinde olduğu İtalyanlara satmasıdır. Konu Meclise geldiğinde bazı vekillerin karşı tutumuna rağmen Celaleddin Arif Bey korunup, durum olağan karşılanmıştır. İmtiyazlı yabancı sermayeye karşı olduğu kabul edilen Meclisin konuya daha sert tepki vermesi beklentisi vardır. Bu görüşmeler sırasında İktisat Vekili Celal Bey (Bayar) yaptığı konuşmada, kendisinin yabancı sermaye düşmanı olmadığını, memlekete imtiyaz şeklinde giren sermayenin düşmanı olduğunu çünkü onun arkasında siyasi nüfuz olduğunu belirtmiştir¹³¹³.

¹³¹⁰ Tezel, Cumhuriyet, ss.223-224, 227-228.

¹³¹¹ **BCA**. Fon No: 30.10.0.0., Yer No: 219.479.3.

¹³¹² Ökçün, Yabancı, s.13.

¹³¹³ Tezel, Örnek, ss. 249-250.

Mudanya Ateşkesinden sonra Meclisteki üyelerin katılımı ile Milli Türk İthalat Şirketinin kurulması ve bu şirketin İngiliz bir girişimci grupla ortaklık anlaşması yapması¹³¹⁴; Türkiye'nin güneyinde Avusturya-Macaristan ve Alman şirketlerine orman imtiyazı verilmesi; 1922'de Fiat'a Samsun'dan Mardin'e ve İnebolu'dan Ankara'ya ulaşacak bir ulaşım ağı imtiyazı verilmesi¹³¹⁵ söz konusu olmuştur. Yabancılar verilen imtiyazlardan en önemlilerinden biri de ülkenin 170,000 kilometre karelik bir kısmında, her türlü maden, petrol kaynaklarını, demiryollarını ve limanlarını doksan dokuz yıllığına işletme imtiyazı karşılığında Amerikalı girişimcilerin 4,400 kilometre kadar demir yolu ve üç liman yapımını üstlenmelerini içeren Chester ayrıcalığıdır¹³¹⁶. Türk Hükûmetinin, Chester grubuna bağlı bir diğer bir Amerikan şirketiyle yaptığı sözleşmeye göre Amerika, Türkiye'ye tüm tarım, makine araç ve gereçlerini ithal etmeyi, Türkiye'ye pazarlamayı üstleniyordu¹³¹⁷. Bu süreçte Amerikan sermayesi Türkiye'de oldukça sıcak karşılanmıştı. Mustafa Kemal bunun nedenini, Amerikan sermayesinin diğer ülkelerin sermayelerinden farklı olarak Avrupalıların Türkiye ile ilişkilerine can veren entrikalardan uzak olması şeklinde açıklamaktadır¹³¹⁸.

Yabancı sermayeye karşı tutumu ortaya koymak açısından İzmir İktisat Kongresi önemlidir. 17 Şubat- 4 Mart tarihleri arasında, Lozan görüşmelerinin özellikle iktisadi konularda uyuşmazlık nedeniyle kesintiye uğradığı bir zamanda İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un çabaları ile Kazım Karabekir'in başkanlığında, Mustafa Kemal başta olmak üzere önde gelen devlet adamları, çiftçiler, işçiler, sanayici, tüccar, esnaf ve işadamlarının katılımı ile İzmir İktisat Kongresi toplandı. Bu

¹³¹⁴ Tezel, Cumhuriyet, s. 229.

¹³¹⁵ Fleet, İmtiyazlar, s.356.

¹³¹⁶ Amerikalı Amiral Colby Chester'in ismiyle anılan proje 1908'de ortaya çıkmıştır. 1911'de onay için Meclis-i Mebusan'a gittiyse de Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının ardından gerçekleştirilememiştir. Bu süreçte İngiliz-Alman ortaklığındaki yukarıda incelenen TPŞ ortaya çıkmıştır. 1922'de ise Chester ayrıcalığı yeniden canlanmış ve Meclis tarafından 1923'de onaylanmıştır. Kurulan ortaklığın yükümlülükleri arasında yeni Türkiye'nin siyasetine uygun bir biçimde, yazışma ve işlem dilinin Türkçe olması, demir yoluna Türk personel yetiştirmek için özel okullar kurmayı üstlenmesi vardır. Yapılmış olan demiryolları, limanlar, işletmeye açılan madenler, elektrik santralleri imtiyaz süresinin dolmasının ardından Türk Hükûmetine geçecektir; fakat bu girişim Irak petrol bölgesinin ve Musul'un yeni Türkiye'nin sınırları içinde kalmamasından dolayı hayata geçmemiştir. Standard Oil'in İngilizlerle uzlaşmasının ardından Chester'in arkasındaki büyük mali çevrelerin çekilmesi de planın gerçekleşmemesinde etkisi olmuştur. Bkz. Yahya Zekai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi?: Chester Ayrıcalığı", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 4, 1970, (Chester), ss.287- 303, 316; İlkın, ss.739-779.

¹³¹⁷ Tezel, Chester, s. 314; İlkın, s. 753.

¹³¹⁸ Elmacı, Kapitülasyonlar, s. 190.

kongrede dile getirilen düşünceler ve alınan kararlar yabancı sermayeye karşı izlenecek politika bakımından belirleyici bir adım olarak kabul edilmektedir. Mustafa Kemal'in kongredeki konuşması yabancı sermayeye ilişkin görüşlerini de içermektedir. Mustafa Kemal konuşmasında yabancıların devlet ve millet aleyhine imtiyazlar elde ettiklerine ve Osmanlı'yı iflasa götüren dış borçlara dikkat çekmişti. Yine Osmanlı Devleti'nin, kendi tebasına koyduğu vergiyi yabancılara koyamaması, gümrük vergisini saptayaması, yabancılar üzerinde yargı hakkından mahrum olması göz önünde bulundurulduğunda bu devletin bağımsız sayılamayacağını, Osmanlı ülkesinin yabancıların müstemlekesi olduğunu, Türklerin ise esir olduğunu belirtmişti. Milli bir devre girildiğini sık sık vurgulayan Mustafa Kemal, hakimiyet-i milliyenin hakimiyet-i iktisadiye ile sağlamlaştırılmasını belirtmişti. Mustafa Kemal aynı konuşmasında yabancı sermayeye düşman olmadıklarını, memleketin genişliği göz önüne alındığında emek ve sermayeye ihtiyaçları olduğunu, Türk kanunlarına uymaları koşulu ile yabancı sermayeye gerekli teminatı vermeye hazır olduklarını eklemişti.

Mahmut Esat Bozkurt da yaptığı konuşmasında kapitülasyonlarla birlikte yabancıların vatanın her yerinde öz vatandaşlardan fazla bir hak ve imtiyaz içinde çalışmaya başladıklarını, görünüşte memleketin kendilerinin olduğunu; ancak gerçekte Türkiye'nin iktisaden yabancıların memleketi, müstemlekesi olduğunu belirtmişti. O da Mustafa Kemal gibi hakimiyet-i milliyeye ile hakimiyet-i iktisadiyenin ayrılmaz olduğuna vurgu yapmıştı. Yabancı sermayeye karşı bir taassupları, bir düşmanlıkları olmadıklarını; bununla birlikte Türkiye'nin iktisadi vaziyetini yabancı sermayesinin eline terk edemeyeceklerini belirtmiştir. Türkiye'de meşru bir şekilde yaşamak ve kazanmak isteyen yabancı sermayesine Türk kanun ve nizamlarına uymak koşulu ile memlekette her türlü kolaylığı hatta diğer milletlerin gösterdiğinden fazla bir kolaylığı göstermeye hazır olduklarını eklemişti.

İzmir İktisat Kongresinde çiftçi, tüccar, sanayici, işçi grupları ayrı ayrı toplanarak bazı kararlar almışlar ve aldıkları kararlar genel kurulda oylanmıştır. Kongre genel kurulunda ilaveten on iki maddeden oluşan Misak-ı İktisadi kabul edilmiştir. Kabul edilen maddeler arasında Türklerin, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına, müesseselerine düşman olmayan milletlere daima dost olduğu, yabancı

sermayeye karşı olunmadığı; ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle ilişkide bulunmayacağı yer almıştır.

Çiftçi grubun iktisadi esaslarının başında Osmanlı döneminin en güçlü kurumlarından Reji'nin kaldırılması yer almıştır. Çiftçi grubunun bir diğer kararı yabancılara mülkiyet hakkı tanımamak şartıyla miri arazinin mülkiyetinin mutasarrıfına kayıtsız şartsız geçmesidir. Tüccar grup, kambiyo merkezleri, nakit ve tahvilat borsaların millileştirilmesini; bu alanlara Türke düşman siyasi entrikaların girmesine izin verilmemesini; bir ticaret ana bankası kurulmasını; banka senetleri çıkartılmasını ve bunların Türklere ve Türk anonim şirketlerine dağıtılmasını istemiştir. Türk limanları arasında deniz taşımacılığında yabancı şirketlere tekeli ayrıcalıklar tanınmaması; Türk limanlarında Türk bayrağı taşıyan gemiler haricinde ticaret yapılmaması; kabotaj hakkının kullanılması; gümrük meselesinde yabancıların müdahalesinin kabul edilmemesi; yabancı sermaye ile birlikte imalat sanayi ve ticaret kesimlerinde tekeli ortaklıklara gidilmemesi; mevcut tekellerin kaldırılması; keşfedilmiş madenlerin hemen müzayedeye koyularak taliplerden yerli olanların tercih edilmesi yönünde karar almışlardır. Sanayi grubu memlekette yeterli derecede üretilen malların ithal edilmesine ağır gümrük vergileri koyulması yönünde karar almıştır. İlaveten Teşvik-i Sanayi Kanunun ön gördüğü müsaade ve ayrıcalığın yalnız Türk tebasına ve Türk şirketlerinden sermayesinin en az %75'inin Türkler elinde bulunanlara verilmesi yer almıştır. Yine Türk vatandaşları ile Türk şirketlerinin hissedar olacakları yerli bankaların kurulması aşağıda da işleneceği üzere tüm grupların uzlaştıkları bir karardır. İşçi grubunun iktisadi esaslarında memlekette tekeli şeklinde imtiyazların verilmemesi yer almaktadır. Bir diğer maddede ise Tekel şeklinde memlekette ticaretle meşgul olan Reji idaresinin kaldırılması ve imtiyazlı yabancı kurumların devletleştirilmesi yer almaktadır. Bu maddenin, Reji'nin kaldırılması şeklindeki ilk kısmı oy birliği ile kabul edilirken ikinci kısmı yalnız işçi grubu tarafından kabul edilmiş, diğer gruplar tarafından reddedilmiştir¹³¹⁹. Bankaların kurulması, aşarın kaldırılması, kabotaj kanunun çıkartılması gibi ileride görülecek pek çok düzenleme ile İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar arasında paralellik vardır.

¹³¹⁹ **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, (Haz. İzmir Büyük Şehir Belediyesi), Stil Matbaacılık, İstanbul, 2004, ss.4-60. İzmir İktisat Kongresine ilişkin ayrıca bkz. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1968.

Milli Türk Ticaret Birliği'nin¹³²⁰ İzmir İktisat Kongresine sunduğu teklifler de önemlidir. Birliğin konuyla ilgili önerisi onaylanarak Hükûmete sunulmuştur. Burada yabancı sermayeden çekinerek onu gereksiz saymayacaklarının açık olduğu yer almıştı. Bununla birlikte alınan kararda yabancı sermayenin ülkeye gelişinin memleket için zararlı olmayacak biçimde, belli bir denetim içinde olmasının sağlanması istenmişti. Kanunen Türk olmayan şirketlere işletme imtiyazı verilmemeli; Hükûmet münakasalarına katılmamalı; Hükûmetle anlaşma yapmamalıydı. Bir şirketin Türk sayılması için ülke kanunlarına göre kurulması ve Türkçe kullanıp, Türk vatandaşlarını istihdam ettirmesi gerekmekteydi. Yabancıların yerli ortaklarla birlikte karma şirketler kurması tercih edilmeli, yabancı sermayeye ait pay oranları ise sektöre ve kurulan şirketin mali büyüklüğüne göre ayarlanmalıydı. Bu oranlar birliğin teklifinde ayrıntılı olarak yer almıştı. Yani yerli sermaye, yabancı sermayenin belli oranlarda Türk şirketlerinde yer almasına karşı çıkmamaktaydı¹³²¹.

Kongrenin bir önemi de batıya mesaj vermektir. Kurtuluş Savaşındaki iyi ilişkilerden yola çıkarak Sovyet benzeri bir ekonomik modelin oluşması ihtimali Batı liberal çevrelerini endişelendiriyordu. Ankara da Türkiye'deki gelişmelere daha net bir görünüş verme amacıyla böyle bir kongrenin toplanması yoluna gitmişti¹³²². 1923-1929 sürecinde Türkiye'nin ekonomik tercihinin liberalizm olduğu yönünde örnekler bulunmakla birlikte¹³²³ ekonomide milli iktisat anlayışının hâkimiyeti ve devletçilik izleri olduğu da gözden kaçırılmamalıdır¹³²⁴.

¹³²⁰ Bu birlik, 1922'de kurulan ve Müslüman-Türk tüccarı bünyesinde toplayan bir oluşumdur. Amacı, tüccarların, konsorsiyumlar gibi birlikler oluşturmasını ve bu birliklerin hükûmetin denetim ve himayesinde ithalat ve ihracatta egemen olmalarını sağlamak; ülkenin ticari yaşamına katkısı olan olayları izleyerek iktisadi meselelerde hükûmete tüccarın ve ülkenin yararına olacak önerilerde bulunmak; yerli girişimci ve şirketleri batılılara tanıtmak; ülkenin doğal kaynaklarının işletilmesinde yabancı sermayenin kanunlara uygun olarak kurulacak şirketlerle ortaklık kurmalarına çalışmak olarak özetlenebilir. Bkz. Koraltürk, Erken, ss. 128-130; Avcıoğlu, Düzeni, ss. 341-342.

¹³²¹ Ökçün, Yabancı, s. 8; Tezel, Cumhuriyet, s.179; Koraltürk, Erken, s. 107.

¹³²² Zafer Toprak, "70.yılında İzmir İktisat Kongresi", **Görüş**, Sayı: 8, 1993, (İzmir), s. 68.

¹³²³ Örneğin Hale, bu sürede Türkiye'de düşük ithalat vergileri olduğunu ve ithalatta pek bir kısıtlama olmaksızın ülkede serbest ticaret rejimi denebilecek bir tutumun olduğunu belirtir ve Türkiye'nin ekonomik tercihinin liberalizm olarak ortaya koyar. Bkz. William Hale, "1923 Yılından Sonraki Türk-İngiliz Ticaret İlişkileri: Tecrübeler ve Sorunlar", **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, ss. 93-94. Çakmak 1923-1930 sürecini "görece liberal" şeklinde tanımlamıştır. Bkz. Fevzi Çakmak, "Atatürk ve Sonrasında Cumhuriyet'in Uyguladığı İktisadi Politikalar", **Cumhuriyetin Kazanımları**, (Ed. Bülent Çukurova ve Fevzi Çakmak), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2017, s. 264.

¹³²⁴ İzmir İktisat Kongresi söylem itibarıyla liberal özellikler taşısa da ulusal çıkarlar vurgulanmaktadır. Pek çok yazar kongrede devletçiliğe-milli iktisata ait öğeler görmenin mümkün olduğundan, II.Meşrutiyet dönemindeki "milli iktisat"ın Cumhuriyet'e taşındığından bahsetmektedir. Bkz. Toprak, İzmir, s.68; Koraltürk, Erken, ss. 103-104; Boratav, s.46. Ankara Hükûmeti, kurulduğu günden itibaren

Bu süreçte bile Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı olumsuz bir tutum içinde olmadığına dair örnekler çoğaltılabilir: 1924'de yabancıların Türkiye'de taşınmaz mal elde etmelerini sınırlayan engellerin kaldırılması; 1925'de Osmanlı Bankası ayrıcalığının uzatılması; Osmanlı'dan kalan devlet sanayi işletmelerinin özel anonim şirketlere satılması konusunda çıkartılan kanunda yabancıların şirketlere % 49 oranında pay sahibi olmalarına olanak tanınması; 1927 Teşvik-i Sanayi Kanununun¹³²⁵ getirdiği olanaklardan yabancıların da yararlanmalarının sağlanması¹³²⁶ gibi.

Osmanlı İmparatorluğundan kalan ayrıcalıklı şirketlerin çoğu varlığını 1920'lerde korumaktaydı. Cumhuriyet yönetimi de yeni yabancı şirketlere ayrıcalıklı statüler tanıdı: İstanbul-Seydiköy Gaz ve Elektrik Şirketi (1924-Belçika), İzmir Telefon Şirketi (1925-İzmir), İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi (1926-Belçika), Zingal Ormancılık Şirketi (1927-Belçika), Güney Anadolu Manganez Madencilik Şirketi (1927- Almanya), Kireçlik Krom Madencilik Şirketi (1927-Fransa), Adana Elektrik Şirketi (1928- Almanya), Ankara Elektrik ve Gaz Şirketi (İngiliz-1928), Fethiye Simli Kurşun Madencilik Şirketi (1928-Fransa), Ford Şirketi (1929-Amerikan), Kömür Madencilik Şirketi (Fransız 1929).

Yabancı şirketlerin Türkiye'de ayrıcalıksız imalat şubeleri açması söz konusu oldu. Fransız ve Belçika sermayeli çimento fabrikalarının kurulması; bir İngiliz firmasının 1925'de Adana'da çirçir fabrikası kurması; Japon grubun Bursa'da ipekli dokuma fabrikası kurması; ilaç fabrikaları kurulması söz konusuydu. Yabancı şirketler, Türkiye'deki dış ticaret piyasasındaki yerlerini 1920'lerde korudu. Bu durum deniz taşımacılığı için de geçerliydi. 1926'da Türk limanları arasında yük ve yolcu taşıma yabancılara yasaklandıktan sonra bu alanda gelişme kaydedildi; ancak yine de yeterli değildi. Yine 1920'lerde yabancı sermayenin etkin olduğu alanlardan biri

ismi devletçilik olmasa da ekonomiye devletin müdahalesinden bahsetmiştir. 1930'lu yılların devletçiliği 1920'lerde tartışılmıştır. Mustafa Kemal'in, dönemin iktisat yazarlarının görüşlerinde bunu görmek mümkündür. Toprak, İzmir İktisat Kongresinin Cumhuriyet Türkiye'si'nin liberalizm manifestosu olmadığını, 1930'lara kadar Türkiye'de liberalizmin hâkim olmadığını belirtir. Bkz. Toprak, İzmir, ss. 68-69.

¹³²⁵ 28 Mayıs 1927'de kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu, özel teşebbüsün sanayi girişimlerini desteklemek amacı gütmektedir. Kanun, belediye sınırları dışındaki işletmelere ücretsiz, belediye sınırları içerisindekilere on yıl süre tanınarak arazi sağlanması; damga vergileri başta bir takım vergilerden muaf olmaları; demir yolu ve denizyolu kullanımında indirim sağlanması; inşa için gerekli malzemelerin gümrükten ücretsiz geçişi gibi maddeleri ihtiva etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.

Düstur, Tertip: 3, Cilt: 8, ss.655-662;

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501055.pdf (10.04. 2018); **Resmi Gazete**, 15 Haziran 1927, Sayı: 608.

¹³²⁶ Tezel, Cumhuriyet, ss. 230-231.

demiryolları oldu. İsveçli ve Alman firmalar demir yolu yapımını üstlendiler¹³²⁷. 1920’li ve 30’lu yıllarda Türkiye’de şube açarak bankacılık, sanayi, liman, demir yolu işletmeleri vb alanda faaliyet gösteren daha pek çok yabancı şirket mevcuttu¹³²⁸.

Bunun dışında yabancı sermayenin Türkiye’deki varlığına ilişkin önemli bir örnekte Türk kanunları uyarınca kurulan Türk anonim, limited veya kollektif şirketlerindeki yabancı sermayenin mevcudiyetidir. Ökçün’ün çalışması konuyu ayrıntıları ile ortaya koymaktadır. Yabancı sermayenin hâkim olduğu kimi Türk anonim şirketleri doğrudan Hükûmet ya da belediyeler tarafından verilmiş imtiyazları gerçekleştirmek için kurulmuştur. Yabancı sermaye gruplarının ve yabancı gerçek kişilerin bir veya daha fazla Türk anonim şirketinde yer aldığı görülmektedir. Üstelik yabancı sermayenin katılımı ile kurulan şirketlerde dengenin daha çok yabancı sermayenin lehine kurulduğu görülmektedir. Örneğin Deutsche Bank ve Siemens grubunun aynı anda pek çok Türk anonim şirketinde hissesi vardır. Bu durum Türkiye’ye giren bir yabancı sermaye grubunun birden fazla Türk anonim şirketine hâkim olup tekelleşme eğilimi gösterdiğine işarettir. Bunun dışında bizzat Devletin Maliye Bakanlığı ya da Hazine olarak Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye ile ortaklığa gittiği görülmektedir. Yine yabancı sermaye ile iş yapan Türk vatandaşlarının da birden fazla Türk anonim şirketinde kurucu hissedar ya da meclis idare üyesi olması söz konusudur. Bunlar arasında İzmir milletvekili Celal Bayar başta olmak üzere pek çok vekil de yer almaktadır. 1920-30 arası kurulan iki yüz bir Türk anonim şirketten altmış altısının yani %32’sinin kurucu, hissedar, idare meclisi üyeleri arasında yabancılar yer almıştır. Yabancı sermayeli altmış altı Türk anonim şirketinin nominal ve ödenmiş sermaye tutarları, iki yüz bir Türk anonim şirketinin nominal sermayesinin %38’ini, ödenmiş sermayesinin de %42’sini oluşturmaktadır¹³²⁹.

Söz konusu dönemde Türk şirketleri vasıtasıyla ülkeye giren yabancı sermaye İstanbul, Ankara, İzmir, Adana’da yoğunlaşmıştı. Yeni kurulan Ankara’nın elektrik, çimento, havagazı, otelcilik alanında ihtiyaçları karşılamak için yabancı sermayeli Türk şirketleri de tesis edilmiştir¹³³⁰.

¹³²⁷ Tezel, Cumhuriyet, ss.231-236.

¹³²⁸ Şirketlere dair ayrıntılı bilgi için Tahsin ve Saka.

¹³²⁹ Ökçün, Yabancı, ss. 117, 153-159.

¹³³⁰ Ökçün, Yabancı, ss. 161-162.

Dahası Türk tarafına göre yabancı sermaye Türkiye'ye girme konusunda çekingen davranmıştı. Başbakan İnönü durumu Sivas nutkunda şöyle belirtmişti; "1922 - 1923 senelerinde yapılan ve bize sulh müzakeratının o kadar müşkülâtına mal olan Chester mukavelesi tahakkuk etmedi. Çünkü mukavele sahibi, onu tahakkuk ettirecek vesaiti dünyanın dört köşesinde aradı fakat bulamadı."¹³³¹. Karpat da benzer şekilde Türkiye'de genel olarak özel sermaye olmadığını, yabancı sermayenin yurda girmek istemediğini; nitekim sermayedarların ileri sürülen şartları beğenmediklerini ve Türk devriminin Rus devriminden nasıl ayrılacağını bilmediklerini belirtir¹³³².

Yabancı sermayeye ilişkin tutumun anlaşılması bakımından basın da önemli bir göstergedir. Bu dönemde Türkiye'nin yabancı sermayeye açık olduğunu bununla birlikte kapitüler ayrıcalıklara karşı olduğunu belirten pek çok başyazı kaleme alınacaktı. Konuyla ilgili örnekler çoğaltılacağı gibi başlıcalarına değinmekte yarar vardır. Yunus Nadi *Cumhuriyet*'te yabancı sermayenin ülkeye girmesi gerektiği yönünde yazılar kaleme almaktaydı. Ona göre memlekette her türlü kolaylığın sağlanması için gerekli şartlardan biri de Avrupa sermayesinin memlekette çalışmasının sağlanması idi. Yabancı sermayenin memlekette siyaset aleti ve tahkim aracı olduğu dönemler olmuştu; ancak içinde bulunulan devrede yabancı sermaye zarar değil yarar sağlayacaktı. Paranın milleti mevzu bahis değildi¹³³³. Türkiye vatanını yeniden inşa için başka milletlerin sermayelerinden yararlanmaya mecburdu. Yunus Nadi, Osmanlı Devleti ve Türkiye arasındaki yabancı sermayeye bakış farklılığına da değinmekteydi. Osmanlı, kendi devamlılığının sağlanması karşılığında Avrupa sermayesinin ülkede serbestçe ve istediği kadar kazanmasına izin vermişti. Cumhuriyet yönetimi ise Avrupa sermayesi ile ilişkilerinde devlet açığını kapatacak bir yardımdan değil Türk halkının iktisadi olarak yükselmesini sağlayacak birleşmeden yanaydı. Yunus Nadi'nin bu yazıyı kaleme aldığı dönem Osmanlı Bankası ayrıcalığının yenilendiği 1925 yılıdır. Yunus Nadi bu konuda da ülkede bir devlet bankasının olmasının iyi olacağına; ancak bu olmadığından yabancı sermayenin yardımına ihtiyaç duyulduğuna yer vermişti¹³³⁴. Yunus Nadi 1928 yılındaki bir diğer yazısında Türkiye'de yabancı sermaye denilince akla Düyûn-ı Umumiye, Tramvay-

¹³³¹ İsmail Hüsrev Tökin, **İsmet İnönü Şahsiyeti ve Ülküsü**, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946, s. 50; Tekeli ve İlkin, 1929, s.31.

¹³³² Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967, ss.78-79.

¹³³³ "Harici Sermaye", **Cumhuriyet**, 14 Kanun-ı Sani 1925.

¹³³⁴ "Avrupa Sermayesi ve Biz", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1925.

Elektrik Şirketi gibi şirketler geldiğini, Osmanlı döneminden hafızada kötü hatıralar kalmakla birlikte milletin hukukunu hiçbir şekilde feda etmeyecek olan Cumhuriyet dönemine bu hafızanın taşınmasına gerek olmadığını belirtmektedir. Yunus Nadi dünyadaki bütün ülkelerin yabancı sermayeye ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Her memleketin sermayesi çeşitli şekillerde diğer memleketlere intikal etmek zorundadır. Bu nedenle yabancı sermaye bir gerekliliktir. Yunus Nadi, yabancı sermayeye ülkeye girmesi için güvence verilmesini de gerekli görmektedir. Burada yabancı sermayenin çekilmesinin yolu istikraz değil sanayi, orman gibi bakir alanlara yatırım yapmaya Türklerle birlikte katılımlarının sağlanmasıdır¹³³⁵. Yunus Nadi bir diğer makalesinde Türkiye'nin hiçbir zaman kapılarını yabancı sermayeye kapamadığını; Çin ve Japonya gibi devletlerin bu yönde hareket ettiğini belirtmiştir. Yunus Nadi yine çünkü Türkiye ile bugünkü Türkiye'yi kıyaslamakta ve bugünkü asri ve avrupalı Türkiye'nin, Avrupa devletleri gibi kendi hukukunun bağımsızlığına, varlığının selametine riayet eden muasır bir devlet olduğunu belirtmektedir¹³³⁶.

1926 yılında Ticaret Odası başkanı da basında yer alan raporunda ülkenin sermayeye ihtiyacı olduğunu, milli sermayenin arttırılması için yabancı sermayenin memlekete getirilmesinin gerekli olduğunu belirtmişti. Raporda İtalya'nın yabancı sermaye sayesinde sanayisini ve Romanya'nın da ziraatini geliştirdiğine yer vermişti¹³³⁷. Siirt Mebusu Mahmut (Soydan) Bey de *Milliyet* gazetesinde yer alan makalesinde Türkiye'nin işlenmemiş toprakları altındaki servetini elde edebilmesi için yabancı sermayeye ihtiyaçları olduğunu belirtmişti. Hükûmetin Türkiye'ye gelecek sermaye ve sermayedarlara karşı her türlü kolaylığı gösterdiğini belirten Mahmut Bey, başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye kanunlarında yabancı sermayeye karşı hususi kayıtların olmadığını belirtmişti. Bununla birlikte Türk halkının menfaatini ikinci derecede gözetken yabancı şirketlere karşı gösterilen hassasiyeti düşmanca bir hareket olarak telakki etmenin insafsızlık olduğuna yer vermişti¹³³⁸. Mahmut Bey, bir başka makalesinde de yabancı sermayeye ihtiyaçları olduğunu; ancak bunun zaruri olmadığını vurgulamıştı. Mali ve iktisadi bağımsızlıklarından fedakârlık istemeyen yabancı sermayeye açık olduklarını, arkasında siyasi emeller taşıyan veya imtiyaz

¹³³⁵ "Ecnebi Sermayesi", *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1928.

¹³³⁶ "Ecnebi Sermayesi", *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1928.

¹³³⁷ "Ecnebi Sermayesine İhtiyacımız Var", *Vakit*, 10 Eylül 1926.

¹³³⁸ "Ecnebi Sermayesine Dair", *Milliyet*, 25 Kanun-ı Evvel 1926.

arayışı içinde olan yabancı sermayeye ise karşı olduklarını eklemişti. Mahmut Bey, tarafsız yabancı kamuoyunda hâkim olan yabancı sermayenin bugünkü şartlarda Türkiye’de çalışamayacağı, asgari garanti ve kontrol sağlanmadıkça yabancı sermayenin ülkeye girmeyeceği yönündeki görüşleri de eleştirmişti. Asıl şikâyetlerin ise vaktiyle pek çok imtiyazdan yararlanan eski şirketlerden geldiğini belirtmişti¹³³⁹.

1927 yılında *Temps* gazetesinin İstanbul muhabirinin haberi de *Milliyet*’te yer almıştır. Buna göre bu güne kadar Avrupa sermayesi ile yeni Türkiye arasında muntazam surette bir temas kurulamamıştır. Türkiye 1923 yılında bağımsız bir devlet olarak uluslararası vaziyetini aldığından beri Avrupa sermayesine karşı itimatsızlık taşımaktadır. *Temps* Türkiye’nin kapılarını yabancı sermayeye açmadığını, borç almadığını belirtmekteydi. *Temps* yabancı sermayenin de Türkiye’ye karşı çekingen davrandığını kabul etmekteydi. Kapitülasyonların kaldırılması ile yabancı sermayedarların kendi devletleri tarafından himaye edilmeleri olanağı da ortadan kalkmıştı. *Temps* tüm bunlara rağmen Türkiye’nin harpten sonra yabancı sermaye olmadan başarılı olamayacağını anlayıp, yabancı şirketlerle anlaşmalar yaptığını belirtmektedir. Gazetenin yorumu, yabancı sermayeyi davet etmekle Türkiye’nin batıya daha çok yaklaşmak emelinde olduğunu ispat etmiş olduğu yönündedir¹³⁴⁰.

1920’lerdeki görünüm bu şekildeyken 1930’larda ekonomik buhranın etkisi ile değişim söz konusu olacaktı. Yabancı sermaye buhranın etkisi ile Türkiye’ye borç vermekten ya da yatırım yapmaktan imtina edecekti. 1930’ların başında bayındırlık işleri, tekstil sanayi, bankacılık girişimleri için gereken meblağı temin etmek için Amerikan ve Fransız sermayedarları Türkiye’ye yönlendirilmek istenecek; ancak iktisadi buhranın etkisi ile başarı elde edilemeyecekti¹³⁴¹.

3.2.3. Mütareke ve Cumhuriyet Dönemindeki Türk İngiliz İlişkilerinin İngiliz Yatırımlarına Yansımaları

TMB’nin Cumhuriyet dönemindeki çalışma koşullarını anlamak açısından Türkiye’nin yabancı sermayeye bakışını ele almak yeterli olmaz. Türkiye’nin özellikle

¹³³⁹ Siirt Mebusu Mahmut, “Yabancı Sermaye”, *Ayın Tarihi*, Cilt: 21, Sayı: 71, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, ss. 5677-5678.

¹³⁴⁰ “Ecnebi Sermayesi”, *Milliyet*, 18 Kanun-ı Sani 1927.

¹³⁴¹ Tezel, Cumhuriyet, ss. 236-237.

İngiliz sermayesine karşı tutumu ve İngiliz sermayedarlarının da Türk piyasasına karşı tutumu incelenmelidir. Türkiye'nin İngiliz sermayesine bakışı yabancı sermayeye bakışından ayrılmaktaydı. İngiliz Hükûmetinin Türk Kurtuluş Savaşı sırasındaki ve sonrasındaki tutumu, Türk-İngiliz iktisadi ilişkilerinin Cumhuriyetin ilk yıllarında sınırlı kalmasına neden olmuştu. Türkiye ile İngiltere, 1914-1918 yıllarında doğrudan savaş yaşadıktan sonra 1919-1922 yılları arasında dolaylı bir savaş yaşamışlardı¹³⁴².

İngiltere, Birinci Dünya Savaşının kazananı olduğu halde yeni bir savaş için yeterince güçlü değildi. Üstelik böyle bir hamlede bulunması durumunda Osmanlı döneminde karşısında Çarlık Rusya'yı bulması gibi bu kez de SSCB'yi bulabilirdi. İngiltere bu nedenle XIX. yüzyıldaki politikasını yani Osmanlı toprakları üzerinde kendisine bağlı devletler kurulması politikasını Türk Kurtuluş Savaşı döneminde de yürütmeye çalışmıştı. İngiltere, Ermeni hareketini desteklemiş, Ermeni mandasının ABD'ye verilmesini sağlamaya çalışmıştı. Kürtlerin mandaterliğini ise İngiltere doğrudan üzerine almak istemişti. Yunanistan'ı da Anadolu'da desteklemişti¹³⁴³. Dahası 16 Mart 1920'de resmen İstanbul'u işgal etmişti.

Yunanistan'ın arkasında güç bu süreçte İngiltere olmuştu. Birinci Dünya Savaşının ardından ordusunu karşılaştığı ekonomik ve sosyal baskı altında hızla dağıtan İngiltere, işgal ettiği İstanbul'da kendi askerleri yerine Yunan askerini kullanmıştı. İngiliz Başbakanı başta olmak üzere İngiliz Hükûmeti Yunan Başbakanı Venizelos'a karşı yüksek bir güven duymaktaydı. Bu durum İngiliz basın ve kamuoyu için de geçerliydi¹³⁴⁴. Sevr Anlaşmasının silahlı jandarması Yunanistan iken avukatı ise İngiltere idi¹³⁴⁵.

İngiltere ve Türkiye, Birinci Dünya Savaşı ile Lozan Antlaşması arasındaki dönemde derin bir çatışma halindeydi. İngiltere için Birinci Dünya Savaşının ardından Türkiye, sadece barış anlaşmasını imzalamak istemeyen yenilmiş bir ülke değil aynı zamanda kendisine sunulan şartlara karşı koyma cürretinde bulunmuş bir ülkeydi¹³⁴⁶.

¹³⁴² Ömer Kürkçüoğlu, "Türk-İngiliz İlişkileri (1920'lerden 1950'lere)", **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, (1920-1950), s. 75.

¹³⁴³ Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 64-69, 327; Burak, ss. 260-261.

¹³⁴⁴ Boyar, Basın, s. 298.

¹³⁴⁵ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e 1921-1922**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989, (Sakarya), ss. 15-16.

¹³⁴⁶ Marian Kent, "International Diplomacy and the Turkish Revolution", **Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy 1900-1940**, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1993, (Revolution), s. 98.

İngiliz hâkim sınıfının sesi olan, Londra'yı anlayabilmek adına yabancılar tarafından dikkatle takip edilen *The Times*'ın hem İstanbul hem de Ankara'daki rejimlere karşı düşmanca bir tavır içinde olduğu söylenebilirdi. Gazetede eleştiriler dönemin İngiliz siyaseti ile uyumluydu¹³⁴⁷.

The Times'ın 1919-1922 yılları arası İstanbul muhabirliğini yapan Philip Graves, yazılarında Milli Mücadeleyi küçümsemiş, Kuvva-i Milliye'yi Çerkezler, Yörükler, işsiz güçsüz Müslümanlardan oluşan çeteler olarak tanımlamış, Yunanlıların Anadolu'yu işgali sırasında yaptıkları mezalimi görmezden gelmiş ve Anadolu direnişini bastırmak için İstanbul Hükûmetine destek çağrısı yapmıştı¹³⁴⁸.

Bu süreçte özellikle Lloyd George, Türkiye'ye karşı bariz bir şekilde Yunanistan'ın yanındaydı. Türkiye'yi barışa zorlamak adına asker çıkartmak için Yunanistan'ı İzmir'in işgali konusunda desteklemişti.

Yunanistan'ın Anadolu işgali ise düşünüldüğü gibi başarılı olmamıştı. İngiltere'nin "haydutlar çetesi" olarak gördüğü Anadolu hareketi gücünü ispat etmişti. İngiltere tarafından desteklenen Venizelos, Yunanistan'daki seçimleri kaybetmesinin ardından istifa etmişti. Anadolu hareketinin başarısı İngiliz politikasında değişime neden oldu. Bu olayların da etkisi ile İngiltere'nin Yunanistan'a desteğinin yerini tarafsız tutumu aldı. İngiltere, Aralık 1920'de Yunanistan'a finans yardımını kestiklerini duyuruken, Nisan 1921'deki II. İnönü zaferi İngiltere'nin Anadolu hareketine karşı tutumunun değişmesinde önemli bir aşama oldu ve İngiltere, bu tarihte tarafsızlığını bildirdi¹³⁴⁹.

Bununla birlikte İngiliz Dışişleri Yunanistan'ı destekleme konusunda diğer bakanlıklardan daha uzun süre direnç gösterdi. Yunan ordusunun II. İnönü yenilgisinin ardından İngiliz Dışişlerinin görüşü İngiliz kuvvetlerinin İstanbul'dan çekilmesi durumunda İngiltere'nin prestij kaybedeceği yönündeydi. Sonuçta askeri makamların uyarılarına rağmen Dışişlerinin görüşüne paralel olarak İngiltere, İstanbul'daki konumunu sürdürme kararı aldı¹³⁵⁰. Yunanlılar Sakarya'ya doğru ilerleyişe geçtiklerinde arkalarında İngiltere'nin ve Lloyd George'un desteği vardı. O, tarafsızlığı gevşeterek Yunan ordusuna İngiliz silah firmalarının silah satışı

¹³⁴⁷ Ahmad, İttihatçılıktan, ss. 244-245.

¹³⁴⁸ Boyar, Basın, ss. 304-305, 308.

¹³⁴⁹ Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 71-72, 138, 145; Kent, Revolution, ss. 99, 103.

¹³⁵⁰ Şimşir, Sakarya, ss.19-21.

yapabilmeleri talimatını verdi. İlâveten doğrudan Yunanistan'a savaş malzemesi yollanabilmesi için İngiliz Ticaret ve Sanayi Odalarına emir verildi. Bu gelişmelerin ardından Yunanlılar Kütahya'ya Eskişehir'e kadar gelecek ve başarı elde edeceklerdi. Ağustos ayında Yunanlılar yine ileri harekâta geçtiklerinde İngiltere, Yunanistan'ın kazanacağına kesin gözüyle bakmaktaydı¹³⁵¹.

Sakarya savaşı ise tüm tabloyu değiştirmişti. Sakarya savaşı ardından İngiliz basınında *The Times* başta olmak üzere Türkiye lehine bir tablo vardı. Yunan teşebbüsünün başarısızlığa uğradığı, İstanbul Hükûmetinin bir kukla olduğu, Türkiye'nin gerçek temsilcisinin Mustafa Kemal olduğu basında yer almıştı. Yine yurtdışında İngiliz Hükûmetinin Yunan isteklerine sempati duyduğuna ve Türklere saldırılmasını desteklediğine dair bir izlenim olduğu bu izlenimin giderilmesi gerektiğine yer verilmişti. Şimdiye kadar Lloyd George'un Türkiye politikasını desteklemiş olan *Times* artık İngiltere'nin Yakındoğu'da yeni bir polika izlemesini savunmaktaydı¹³⁵².

Dahası Fransa ile İtalya'nın Ankara Hükûmeti ile temasa geçmeleri ve ardından Fransa ile Sakarya Zaferi ardından Ankara Antlaşması'nın imzalanması müttefik devletlerin politikasında bir parçalanma idi. Bu durum İngiliz siyasi çevrelerinde tepki ile karşılandı. Curzon Fransa'nın şeref sözünü tutmadığını ve anlaşmanın İngiliz çıkarları açısından zararlı olduğunu belirtmişti. Fransa ile İngiltere arasındaki gerginlik aylar sürmüştü. Bundan sonra kimi kabine üyelerinin Mustafa Kemal ile bir an önce görüşülmesi yönünde görüş bildirmeleri söz konusu olmuştu¹³⁵³. İngiliz Harbiye Bakanlığı, Genel Kurmayı Sakarya savaşından sonra Mustafa Kemal ile anlaşılması gerektiğini savunurken Curzon'un başında bulunduğu İngiliz Dışişleri karşı çıkıyordu. İngiliz Dışişleri bir bakıma kabine içinde tek başına aksi görüşü savunuyordu¹³⁵⁴.

İngiltere tüm bu sayılan sebeplerden müttefikleri Fransa ve İtalya'dan ayrılmıştı. Resmi İngiliz politikasının Türkiye aleyhinde olması ise İngiliz kamuoyu ve finansçıları için geçerli değildi. İngiliz kamuoyu genel olarak dinsel, kültürel, tarihsel nedenlerle Yunanistan'ın yanında yer almıştı. Bununla birlikte 1921 Ekiminde

¹³⁵¹ Şimşir, Sakarya, ss. 102,116, 152

¹³⁵² Şimşir, Sakarya, ss.173-174; Boyar, Basın, s. 314; Bkz. "Greece and Turkey", **The Times**, 14 Eylül 1921; "The Crisis in the Near East" , **The Times**, 2 Kasım 1921.

¹³⁵³ Şimşir, Sakarya, ss. 202-205

¹³⁵⁴ Şimşir, Sakarya, ss. 228-235, 317-318.

Fransa ile Türkiye arasında anlaşmanın imzalanmasının ardından muhalefet sesleri basında yükselmişti. Basında Fransa'nın politikasının doğru olduğu bununla birlikte İngiltere'nin sık görüşlü bir politika yürüttüğü ve Yakındoğu'daki üstünlüğünü ve saygınlığını kaybedeceği yer almıştı.

Savaşın ilerleyen döneminde Muhafazakâr Parti içinde Türkiye lehine sesler yükselmeye başlamıştı¹³⁵⁵. Bu dönemde hem Avam Kamarasında hem Lordlar Kamarasında Türkiye konusunda Hükûmete yöneltilen eleştiriler artmıştı. 2 Haziran 1921'deki oturumda Banbury, Türkiye ile barışın yapılmasındaki gecikmenin İngiltere'nin ticari ve mali çıkarlarını olumsuz yönde etkilediğinden bahsetmekteydi¹³⁵⁶.

1919-1921 yıllarında İngilizler, Türk pazarının Almanya başta olmak üzere daha önceki merkezi ittifak üyesi ülkelere kapatılmış olmasından yararlanarak İstanbul ticaretini önemli ölçüde ellerinde tutmuşlardır. Bununla birlikte barışın ardından İngiliz ihracatçılarının bu üstünlüğü giderek zayıflamıştı¹³⁵⁷.

Rusya'daki durum İngiltere'nin Rusya'ya göndereceği malların İstanbul'da sıkışıp kalmasına sebep olmuştu. Anadolu hareketinin başlamasıyla da batı hududu hariç Anadolu ile yürütülen ticaret İngiltere için tamamen sona ermişti. İstanbul'daki büyük şirketler de çektikleri sıkıntı nedeniyle iç bölgelerle olan ticaretlerini kesmişlerdi. Aracı olarak kullandıkları Yunan ve Ermeni esnaflar ya öldürülmüş ya da parasız kalmışlardı¹³⁵⁸. Dahası yerli firmalar İngiliz üreticilere göre daha ucuza mal satan Almanya'ya yönelmişlerdi. Bu ülke ile ticaret yasağı olmasına rağmen mallar diğer ülkeler üzerinden gelmekteydi. İngiliz firmaları için rekabet zorlaşıyordu. Savaş öncesi İngiltere'nin ithalattaki payı % 40 iken bu oran 1919-1920 arası % 29; 1921'de % 22.6'ya düşmüştü. Amerika ise önemli bir başka rakipti¹³⁵⁹.

Dickson, Sir Henry Babington Smith'e Ocak 1922'de İstanbul ile ilgili şunları söylemişti; “Burayı son ziyaretimden bu yana ortaya çıkan belli başlı gelişmelerden biri de Amerikalıların Küçük Asya'nın kalkınmasının imkânlarına dair artan ilgileri. Ticari ataşeleri ve sayısız iş adamı hal-i hazırda Ankara'da etrafı kolaçan ediyor.”

¹³⁵⁵ Kent, Revolution, ss. 99, 102.

¹³⁵⁶ Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss. 138-143.

¹³⁵⁷ Hale, ss. 94-95.

¹³⁵⁸ Satan, 1920, ss. 115- 117.

¹³⁵⁹ Ali Satan, **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1921)**, çev. Sevtap Demirci, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2011, ss. 148-149.

Bu süreçte İngiltere’de siyasi ve ticari çıkarlar arasındaki bağ kopmuştu, İngiliz işadamları İngiliz Hükûmetinin politikasından rahatsızlardı. Lloyd George Hükûmeti, İstanbul ile müttefik iken İngiliz işadamları ticari olasılıkları araştırmak için Ankara ile görüşme halindeydi¹³⁶⁰.

İngiliz iş çevrelerinin kaygısı gecikmesiz ticari ilişkilerin kurulması idi. İlâveten batı sermayesi ile Ankara arasındaki ilişkinin nasıl gelişeceği konusunda kaygıları vardı. Yunanlıları desteklemek İngiliz ticari çıkarlarını olumsuz etkilemişti. Townshend kabinenin, Yunan macerasını destekleyerek Yakındoğu’daki İngiliz ticaretine darbe indirmesinden şikâyetçiydi. İngiliz basını Türk-Yunan savaşının sonucunun nefret, zulüm, ıstırap, yıkım olduğunu dünyanın bu kısmında iş ilişkileri olan İngiliz, Fransız ve İtalyanların ticaretini felç ettiğini belirtmişti. Temmuz 1922’deki toplantısında Near and Middle East Association ‘ekonomik açıdan Ortadoğu’daki problemlerle boğuşmanın’ gerekliliğinden bahsetmişti. *The Times*, İstanbul’daki geniş ticari olanakların müttefik işgalince engellendiğinden yakınmıştı¹³⁶¹. Osmanlı Bankası başkanı Goschen Banka hissedarlarının olağan toplantısında savaş dolayısıyla içinde bulunulan kötü duruma dikkat çekmişti. Buna göre askeri operasyonlar kendilerini pek çok şubeyi kapatmak veya devretmeye mecbur bırakmıştı. Ekonomik çevrelerde savaş halinin devamı vahim sonuçlar doğurabilirdi¹³⁶².

İngiliz iş çevreleri için barış önceliğe sahipti; politik çıkarlar ise ikinci derecedeydi. Elbette ki aynı durum politikacılar için geçerli değildi. Sykes, Haziran 1917’de finansçıları ‘kötü, yozlaşmış ve düşmanca’ olarak tanımlamakta ve onların ülkelerinin geleceği için kaygılanmadıklarını belirtmekteydi. Sykes, Türkiye’yi avantajlı şartlar altında savaş dışına çıkartmak isteyen kişileri listelemişti. Bunlar arasında Londra ve Paris’teki uluslararası finansçılar da vardır. Bu grubun ayrıcalıklarının peşinde olduğu da hatırlatılmaktaydı. Sykes, her zaman uluslararası finansçıların imtiyazlarının kapsamını genişletmek için Türkiye’nin imdadına yetişeceğini belirtmekteydi¹³⁶³.

¹³⁶⁰ Fleet, İmtiyazlar, ss.353-354.

¹³⁶¹ Fleet, Money, ss. 28,31. Bkz. **The Times**, 29 Haziran 1922; **The Times**, 3 Ağustos 1922; **The Times**, 2 Kasım 1921.

¹³⁶² “The Imperial Ottoman Bank”, “Lord Goschen’s Review”, **The Times**, 27 Temmuz 1922; Fleet, Money, s. 28.

¹³⁶³ Fleet, Money, ss.28-29.

Sonuçta İngilizler, Türklerin kazanan taraf olduğunun kesinleşmesi ile birlikte mevcut imtiyazlarını kaybetmemek için harekete geçmeye gerek duymuşlardı. Townshend 1922'de Ankara'ya ziyaret gerçekleştirecekti. Bu ziyaretin amacı imzalanacak barış şartlarına ilişkin gibi görünse de ekonomik yönü de vardı. Mustafa Kemal ile anlaşma İngiliz iş çevreleri için kaçınılmazdı. Townshend'in misyonu ise İngiliz Hükûmetince desteklenmemektedir¹³⁶⁴.

Townshend 1922 Temmuz'unda Mustafa Kemal ile ağırlıklı olarak barışın tesisine yönelik görüşmede bulunmuştu. Yapılan görüşmenin ayrıntılarını Mustafa Kemal'in Rauf Bey'e gönderdiği telgraftan takip etmek mümkündür. Bu görüşmenin Türk-İngiliz ekonomik ilişkileri bakımından önemi ise Townshend'in görüşmeye tercümanlık eden zabitan vasıtasıyla gönderdiği notta yer almaktadır. Burada savaş sonrasındaki olası ekonomik girişimlerinden, finansal işlerin kayınpederi Count Louis Cahen d'Anvers vasıtası ile düzenlenebileceğinden bahsetmiştir. Townshend'in kayınpederi Belçikalı önemli bir finansçı aile olan 1869'da Banque de Paris'in kurucuları arasında yer alan Bisschoffsheim'lardandır. Bu ve buna bağlı gruplar Townshend'in belirttiğine göre Anadolu'da demir yolu, maden işletmesi gibi işlerle meşgul olmak niyetindeydiler ve Rauf Bey ile bu konuda görüşmek istemekteydiler. Yeğenin de Paris'in Ankara Büyükelçisi Ferid Bey ile kredi meselesine ilişkin görüştüğünü ve yeğenin Anadolu'ya giriş izninin çıkmasının ardından çalışmalara başlayacağını belirtmiştir¹³⁶⁵.

İngiltere'nin ticari tekliflerine karşı Türkiye ilgisizdi. Bu da İngiliz iş çevrelerini endişelendirmekteydi. Bu dönem İngiltere haricinde İtalya, Fransa gibi devletlerin Ankara ile ekonomik ilişkiler kurmak için adım attıkları önceki bölümde işlenmişti. Townshend da İngiliz yetkililere sunduğu Temmuz 1922 tarihli memorandumunda 'İngiliz Hükûmetinin düşmanca tutumu yüzünden' dış ticaretin Fransız, İtalyan ve Amerikalıların elinde olmasından yakınıyordu. Fransızların ve İtalyanların Adana ve Konya'da temsilcilerinin bulunduğunu belirten Townshend, Mersin'in artan önemine dikkat çekiyordu. Ankara'da Amerikan konsolosluğu olduğunu, Amerikan Standard Oil'in Adana'da iş yeri olduğunu vurguluyordu.

¹³⁶⁴ Fleet, Money, s.20; Kürkçüoğlu, 1919-1926, s. 233.

¹³⁶⁵ **BCA.** Fon No: 30.10.0.0, Yer No: 1.1.1; Fleet, Money, ss. 26-27; Cemal Güven, **Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancı Asker, Siyasi Temsilci ve Gazetecilerle Temas ve Görüşmeleri (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005, ss. 282-289.

Adana’da yaşayan ve orada pamuk ticareti yapan iki İngiliz tüccarı olduğunu belirten Townshend, onların durumundan yola çıkarak bunun İngiliz tüccarların Türkler tarafından zulüm gördükleri yönündeki İngiliz propogandası ile çeliştiğini de ortaya koymuştu.

Townshend, artık yeni bir Türkiye olduğuna dikkat çekiyordu. Burada yeni bir ruh ve özveri vardı. Bu durum ise İngilizler tarafından anlaşılmamıştı. Oysa Townshend durumun Fransızlar tarafından idrak edildiğinden bahsetmekteydi. Townshend, Fransızların Türklere, İngilizlerinse Yunanlılara sempatisi olduğu müddetçe dünyaya nasıl barış gelecek diye sormaktaydı. Burada yapılması gereken İngiltere ve Fransa’nın Yunanlılara Küçük Asya’dan çekilmesi gerektiğini söylemeleri idi. Aksi halde her iki devlet de Asya ve Afrika’daki dominyonlarında problem yaşayacaktı. Townshend, Türkiye’nin borçlarını ödemeyi kabul etmekle birlikte finans sistemleri üzerinde bir denetimi kabul etmeyeceklerini de memorandumunda belirtmişti¹³⁶⁶.

Townshend’in 1923’de gerçekleştirdiği Ankara ziyaretinin önemli bir nedeninin Londra bankerlerinin desteği ile Türkiye’ye kredi sağlamak olduğu kaynaklarda yer almaktadır¹³⁶⁷. Townshend ise kaldığı Tokatlıyan otelinde gazetecilere demeç vermiş ve Türkiye ziyaretinin ticari amaçlı olmadığını belirtmişti. Townshend, Türklerin zaferinden sonra İngiltere’nin de “Turkophil” olduğunu, ileride Türkiye ile dost olmak istediğini, kapitülasyonların Türkiye’nin kalkınmasına engel olduğunu söylemişti¹³⁶⁸.

İlerleyen süreç Lloyd George’un politikasının iflasını beraberinde getirdi. Büyük Taarruz ile Yunanistan’ın İzmir’i elde tutamayacağı kesinleşmişti. Yunanistan İngiltere’ye başvurarak mütareke istemişti. Bundan sonraki aşama ateşkesin imzalanması olacaktı. Bu süreçte İngiltere ile Türkiye arasında tarafsız bölge krizi yaşandı ve iki ülke Çanakkale’de karşı karşıya kaldılar, savaşın eşiğine geldiler. İngiliz kamuoyu artık savaş istemiyordu. *Daily Mail*, İngiliz halkının harekete geçerek savaş karşıtı protestolar düzenlemesinden dahi bahsetmişti. Bu sırada Müttefikler de askeri bir dayanışma göstermemiş ve İngiltere yalnız kalmıştı. Mütareke görüşmelerinde

¹³⁶⁶ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ekim 1921- Ekim 1922**, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, ss. 386-387; Fleet, Money, s. 30.

¹³⁶⁷ Fleet, Money, s.29.

¹³⁶⁸ Şimşir, Atatürk V, s.263.

Yunanistan'ın yer almaması, Türkiye'nin görüşmeleri İtilaf Devletleri temsilcileri hatta özellikle İngiliz temsilcisi General Harington ile yapması aslında İngiltere'nin savaştaki dahlinin en önemli kanıtıydı. Sonuçta Türk zaferi Lloyd George'un siyasi anlamda sonunu getirdi ve istifasına neden oldu. İktidar ise Muhafazakârlara kaldı. Tarihsel olarak Muhafazakâr Partinin daha Türk dostu bir siyaset izlediği söylenebilirdi¹³⁶⁹.

Aydın-İzmir demir yolu yönetiminde bulunan Lord Davids, 1922'den itibaren Yunanlılar aleyhine ifade vermeye başlamış ve Yunan katliamını anlatan raporlar kaleme almıştı. Eylül 1922'de gerçekleşen şirket toplantısında, Yunanlıların geri çekilirken demir yoluna zarar verdikleri, demir yolu çalışanlarının Türk tarafının yardımı ile kurtarıldığı, İzmir limanının eskisi gibi iş yapmaması konuları gündeme getirilmişti¹³⁷⁰.

İngiliz iş adamları şimdi Türklerle ilişki kurmak zorundalardı. Kıdemli Yüzbaşı Kenworthy, Ağustos 1922'de Avam Kamarasındaki konuşmasında, İngiliz savaş gemilerinin silah menzili dışına çıkan bir İngiliz'in boğazının kesilmesinin muhtemel olduğunu, oysaki bu insanların ülke ticaretinde önemli bir yere sahip olduklarını belirtiyordu. Kenworthy, Türkiye'nin ekonomik önemini altını çiziyor ve bu büyük pazarda İngiltere'nin durumunu düzeltmesi konusunda uyarıda bulunuyordu.

Mütarekenin ardından başlayan Lozan görüşmelerinde Ankara ekonomik bağımsızlık peşindeyken İngiliz Hükûmeti ise bunu imkânsız sayıyordu. İngiltere için Türkiye, İngiliz sermayedarlarının yatırımları olmadan hayatta kalamazdı. İngiliz basını, yeni Türkiye'nin Osmanlı tahvil sahipleri ile görüşmesinde, ileride gelebilecek yatırımcıları kaçırmaması için fazla baskı yapmamasını öğütüyordu¹³⁷¹.

Lozan'da Lord Curzon Müttefiklerle bir cephe kurmaya gayret göstermişti. Lozan konferansı, İsmet Paşa ile Curzon arasında bir düello gibiydi¹³⁷². İngiltere, Türkiye'nin Büyük Güçlerin sermayesi olmaksızın bağımsız bir ekonomi takip

¹³⁶⁹ Kürkçüoğlu, 1919-1926, ss.237-251. Marian Kent de Lloyd George'un, Türklerin tükenmiş bir güç ve Yunanlıların Akdeniz'in gelecekteki gücü olduğu yönündeki İngiliz politikası üzerindeki hâkim görüşünün Çanak krizi ile sona erdiğini belirtir. Bunun ardından İngiliz koalisyon hükûmeti düşecekti. Bkz. Kent, Revolution, s.99. Çulfalı, Çanakkale krizinin İngiliz koalisyon hükûmetinin düşmesinde katalizör vazifesi gördüğünü belirtir. Konuya ilişkin ayrıca bkz. Mustafa Çulfalı, "Çanakkale Krizi ve Lloyd George'un İktidardan Düşmesi: Eylül- Ekim 1922", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XV, Sayı: 45, Kasım 1999, ss. 801-820.

¹³⁷⁰ Boyar, Basın, ss. 316.

¹³⁷¹ Fleet, Money ss. 33, 35-36.

¹³⁷² Kürkçüoğlu, 1919-1926, s. 257

etmesinin imkânsız olduğu kanaatindeydi. İngiliz gazeteler Türkiye'nin sınırı aşmamasını eninde sonunda kendilerine ihtiyaç duyacaklarını yazarken, Curzon, parayı ancak İngiltere'nin sağlayabileceğini belirterek "...İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimizden birer birer çıkartıp size göstereceğiz" diyordu¹³⁷³.

Alwyn Parker Temmuz 1923'te İzmir-Aydın Demir Yolu Şirketinin temsilcisi olarak müzakerelerde bulumak üzere Ankara'da bulunmaktaydı. Parker'ın Türkiye gözlemlerine göre Türkiye'de İngiltere'ye karşı güvensizlik söz konusuydu. Bu güvensizliğin başlıca iki sebebi vardı; birincisi Yunanlıların Anadolu'ya tecavüzünden, yaptıkları tahribattan İngiltere'yi sorumlu tutmaları idi. Tahribat, genel bir şekilde, pek çok yerde askeri mecburiyet olmaksızın yapılmıştı. İkinci sebep ise Malta sürgünleri meselesiydi. Parker, iktidarda bulunan Türk Hükûmeti azasının çoğunun zamanında Malta'ya sürgün edildiğini vurguluyordu. Parker önemli bir soru soruyor ve 'Baldwin, Lord Curzon, Amery, mevcut Türk kabinesinin pek çok üyesi gibi, Türkler tarafından tazminat vesaire olmaksızın, kendilerine suçlarına dair bir şey söylenmeksizin iki üç sene sürgün edilip alı tutulsalardı Hükûmet ne vaziyet alırdı?' diyordu. Parker şimdi kendisinin memleketeleri asırlarca tamir edilmeyecek şekilde İngilizlerin Yunanlı dostları tarafından tahrip edilmiş, İngiliz Hükûmeti yüzünden iki üç sene her türlü hareketten mahrum kalmış kişilerle İzmir-Aydın Demir Yolu Şirketi adına anlaşmak gibi zor bir görev icra ettiğini belirtmişti. Parker geçirmekte oldukları günlerin ve barışın imzalanmasından sonraki birkaç günün çok önemli olduğunu belirtmişti. Türklerin İngiliz siyasetine karşı itimadları yoktu; ancak Parker'a göre Türkler İngilizlerin askerlerini, bahriyelilerini, iş konusundaki usullerini beğenirlerdi. İngiliz Hükûmeti uygun fırsatı yakalarsa ilişkiler düzelebilirdi. Parker son olarak Ankara'yı ziyaret eden bir adamın milli hareketi oluşturanların uğradıkları güçlükleri ve Türkiye'yi saran yeni ruhu takdir etmemesinin mümkün olmadığını belirtmişti¹³⁷⁴.

Lozan'ın imzalanması da Türk-İngiliz ilişkilerinin yumuşaması için yeterli olmadı. İngiliz Hükûmetinin 1920'lerde İngiltere dışına yapılacak sermaye transferini

¹³⁷³ Fleet, İmtiyazlar, s. 358; Tezel, Cumhuriyet, s. 227.

¹³⁷⁴ Parker, Ankara'da bulunduğu döneme ait gözlemlerini 4 Temmuz'da kaleme almış ve bu gözlemleri takip eden günlerde *The Times*'de yayınlanmıştı. *Yeni Gün* gazetesi de makaleye önem vererek aynen tercümesini yayınlamıştı. Bkz. **The Times**, 12 Temmuz 1923; "Türkiye-İngiltere", **Yeni Gün**, 8 Ağustos 1923; Fleet, Money, s.33.

kısıtlayacak önlemler alması ile Türk-İngiliz ticari ilişkilerinde duraklama yaşandı. Lozan sonrası Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesi yönündeki sorunların da etkisi ile 1920'lerde İngiltere Türkiye'nin İngiltere'de tahvil satmasını yasakladı¹³⁷⁵.

İngiltere, uzlaşmaz tutumunu ekonomik ve siyasi alanda sürdürdü. Barış ortamında Türkiye'ye karşı faaliyet gösteren ülkelerin başında İngiltere geldi. İngiltere Lozan'ı isteksiz olarak imzalamıştı ve ona göre bu anlaşma Türkiye'deki emelleri için bir son değildi. Sömürgelerinin çoğu Müslüman coğrafyasında bulunan İngiltere için İngiliz yönetimini reddeden bağımsız ve anti-emperyalist bir Türkiye tehditti. Ortadoğu'da İngiltere güdümünde olmayan bir devlet onun karşısında demektir. Bu nedenlerden dolayı İngiltere ve Türkiye, Cumhuriyet'in ilk döneminde karşı karşıya kaldı.

Bu dönemde Türkiye içindeki muhaliflerin de, Terakkiperver Fırka mensupları gibi, öncelikle İngiltere'ye başvurduğu ve İngiliz kamuoyunda seslerini duyurmaya çalıştıkları bilinmektedir. Muhalifler, Türkiye'ye karşı dostça hisler beslemediğini bildikleri İngiltere'nin yardımını aramışlardır. Türkiye'den toprak talepleri olan Ermeniler de İngiltere'de toplantılar düzenlemişlerdir¹³⁷⁶.

İngiltere doğrudan fiili bir savaşa girmese de kurum ve kişiler vasıtasıyla dolaylı olarak Türkiye'yi yıpratmaya çalışmıştır. Örneğin Halifeliğin kaldırılmasının yeni Türkiye aleyhine olduğu görüşünü her fırsatta vurgulamış, özellikle kendi Müslüman tebaası arasında pekiştirmiş ve böylece Türkiye'ye olan güven ve saygının azalmasına çalışmıştı¹³⁷⁷.

İngiltere ve Türkiye politikalarının çatışma halinde olması sadece Mütareke döneminde değil Cumhuriyet döneminde de İngiliz finansçıları doğrudan etkilemiştir. İngiliz finansçıların ve TMB'nin zor durumuna önemli bir örnek Kastamonu-Bolu kereste imtiyazı meselesi olmuştur. Groedel Brothers'a 25 Aralık 1917'de Osmanlı Hükûmeti tarafından elli yıllık bir kereste imtiyazı verilmişti. Groedel Brothers'a verilen bu imtiyaz, imtiyaz sahiplerine göre Türklerin değişiklikler yapmasına rağmen oldukça esnek bir anlaşmaydı¹³⁷⁸. Groedel Brothers savaştan sonra değişen politik durumun da etkisiyle imtiyazla ilgili o dönem TMB'nin bağlı bulunduğu İngiliz Ticaret

¹³⁷⁵ Tezel, Cumhuriyet, ss. 231, 251.

¹³⁷⁶ Ebru Boyar, "Türk- İngiliz İlişkilerinde Prestij Faktörü", **Belleten**, Cilt: LXXVIII, Sayı: 283, Ankara, 2014, (Prestij) , ss.1160-1163, 1180.

¹³⁷⁷ Boyar, Prestij, ss. 1164-1166, 1190.

¹³⁷⁸ Fleet, İmtiyazlar, s.352.

Korporasyonu (İTK) ile iletişime geçti. İTK da söz konusu imtiyaza yatırım yapmayı kabul etti. Hem İTK ve onunla birleşen TMB hem de Groedel Brothers Ankara'daki gelişmeleri iyi izlemeleri gerektiğinin farkındalardı. 1919 yılında konuya ilişkin görüşme yapıldı buna göre İTK, İngiliz etkisindeki Türk otoriteleri karşında bu imtiyazı canlı tutmak için elinden geleni yapacaktı. Groedel Brothers da kendi payına İTC ile eski dostluk ilişkileri göz önüne alındığında bunu korumaya çalışacaktı. İTK hem İngiliz Hükûmetini hem de İstanbul Hükûmetini idare edecekti. 1922 yılına gelindiğinde ise Groedel Brothers, İTK ve TMB, Ankara'yı savaşın galibi ve tek görüşülecek hükümet olarak tanıdı. Bu İngiliz tarafı için sorun arz etmekteydi, Groedel Brothers tarafından da bu fark edilmişti. Ankara ile görüşme yapılması gerekmekteydi. Görüşme yapan taraf TMB olmayacaktı. Groedel Brothers'ın temsilcisi Schrecker Ankara ile görüşmenin mümkün olup olmadığını anlamak üzere İstanbul'a gitti. Schrecker bu görüşmenin "gayri resmi" olduğu bilgisinin not edilmesini TMB'dan Bilinski'ye bildirdi. Schrecker konuyla ilgili Malta sürgününden dönen ve Ankara'ya giden Kemal Bey ile görüşecekti. İngiliz Yüksek Komisyonunu bilgilendirme işini Bilinski'ye bırakmıştı. Bu Bilinski için zor bir durumdu. Bilinski ise Dickson'a gönderdiği mektupta, İTK aksini istemediği sürece İngiliz Yüksek Komiserliğini bu konuşmadan haberdar etmemeyi öneriyordu. İngiliz teşebbüsleri İngilizlerin Ankara'da rağbet görmemesinden dolayı zorluk çekmekteydi. Groedel Brothers, TMB ve İTK bunun farkındaydı. Schrecker, 27 Haziran 1922'de Dickson'a yazdığı mektupta İngiliz otoriteler ile Ankara Hükûmeti arasındaki gergin ilişkiye dikkat çekiyordu.

Yukarıda görüldüğü üzere Haziran 1923'te imtiyaz sahipleri imtiyazlarının devamı için Ankara Hükûmeti ile görüşme halindeydiler. Artık yabancı şirketlerde topyekûn yabancıların kontrollünün mümkün olmayacağı anlaşılmıştı. Ankara Hükûmeti kapitülasyonlar ve ayrıcalıklardan kurtulmak istiyordu. Bilinski de bunun Kastamonu- Bolu imtiyazının başına gelebileceğini hesap etmekteydi. Türk Hükûmetinin korumacı ve yabancı sermayeye karşı mesafeli tutumu TMB ve Groedel Brothers'ı rahatsız etmekteydi. TMB'ı Türkiye aleyhinde ve yabancı yatırımcıların lehinde görerek Bankaya karşıt düşüncelerin olabileceğinden endişeliydiler¹³⁷⁹.

¹³⁷⁹ Fleet, Money, ss. 31-34.

Bu dönemde Türkiye, daha çok merkezi Avrupa devletlerine yönelmişti. Baron Herman Groedel 12 Haziran 1924'te İTK'a gönderdiği yazıda, "Ankara, büyük ekonomik önemi haiz meseleleri Avrupalı Büyük Güçlere bırakma eğiliminde değil, öte yandan tarafsız sermayeye karşı belirgin bir dostane yönelim olduğuna dair açık bir izlenime sahip olduk" diyecekti.

İngiliz sermayesine karşı bu muhalefet İTK'yı Kastamonu-Bolu kereste imtiyazından çıkmaya zorlamıştı. Groedel Brothers'a göre Ankara ile görüşmelerinde başarılı olsalar da İTK imtiyaza sokulamazdı. Ankara bu sırada başka orman imtiyazları ile ilgili Alman ve Avusturya-Macaristan şirketleri ile görüşme halindeydi. İTK, Ankara'daki mevcut eğilimlerin farkındaydı. Groedel Brothers ile işbirliğinin devam etmesinin müzakerelerde onlara zarar vereceğini fark etmişti. Faringdon, Groedel'e gönderdiği 22 Mayıs 1924 tarihli mektupta, İTK'nın girişimden çekildiğini belirtti. İTK'nın yöneticisi Faringdon Ankara'da değer kaybeden İngiliz imajına ilişkin şöyle diyordu: "Ankara çevresinde İngiliz olan her şeyin artık itibarını kaybettiğine dair dört bir yandan ulaşan deliller bizi hayrete düşürdü." Dickson da "iyi karşılanmadıkları bir ülkede olduklarını" belirtiyordu¹³⁸⁰.

İngiltere'nin 1924 yılı raporuna göre Türkiye, Lloyd George geleneğine dayanarak İngiltere'nin çabasının Türkiye'yi imha etmek olduğuna inanmaktaydı. 1924'de de İngiltere'ye karşı Türkiye'nin tavrı güvensizlik ve şüphe üzerine kuruluydu. İlaveten Rusya'ya karşı İngiltere'yi müttefik olarak görme politikası da devam etmekteydi. Burada Hükûmetin mali durumlarını düzeltmede sınırlı mali kaynaklarının yeterli gelmeyeceği, yabancı sermayeye başvurulması gerektiği belirtilmekte Türkiye'nin ise bunun aksinde ısrarcı olduğu vurgulanmaktaydı¹³⁸¹.

Manchester Guardian'ın İstanbul muhabiri İngiltere'nin Türkiye'deki ticari konumuna dair bir makale kaleme almıştı. Buna göre ticari olarak önemli bir ileri karakol olarak görülen Türkiye'de İngilizlerin durumu 1926'ya gelirken son birkaç yıl içinde bir hayli değişmişti. Bu değişim olumsuzdu. İngiltere'nin finansal saygınlığı zayıflamış, ticari etkisi azalmış ve yerli halk arasındaki sosyal nüfuzu neredeyse yok olmuştu. İngiliz ticari ilişkilerinin tarihine değinen makale, İngiliz ticari topluluğunun Türkiye'deki resmi varlığını XVI.yüzyıla dayandırmaktaydı. XV-XVI. yüzyıldan

¹³⁸⁰ Fleet, Money, ss.36-38; İmtiyazlar, ss. 357-358.

¹³⁸¹ Ali Satan, **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1924)**, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2013, (1924), ss. 48-49, 101-102

1920'lere kadar gelen süreçte eski tüccar zümrelerin ve İngilizlerin Selanik, İzmir ve İstanbul'da yaşadığına dikkat çekilmekteydi. Makalede, Konya, Erzurum gibi iç kesimlere açılmanın her zaman halkın fanatıklığı ve karşıtlığı sebebiyle başarısız olduğu belirtilmekteydi. Cumhuriyet döneminde ise önemli farklılıklar vardı. 1926'ya gelindiğinde kapitülasyonlar kaldırılmıştı. *Manchester Guardian*'ın muhabirine göre bu dönemde yeni Türkler kendilerine iş olanağı sunmaları bakımından yabancı tüccarların ülkenin içlerine girişinin durdurulmasını istemiyorlardı. Dahası ticaretlerini ülkenin iç kesimlerine yayarlar ümidiyle yabancı firmalar Türk aracılığıyla hareket etmeye mecbur bırakılmışlardı. Muhabir, genel olarak İngiliz ticaret kesiminin eskisinden daha fazla Türkiye'nin yardımından ve aracılığından istifade etmesi gerektiğine işaret etmekteydi. Bu süreçte faaliyet gösteren herhangi bir şirketin Türk firmaları vasıtasıyla geçmiş yarım yılda elde ettiği iş önceki birkaç yıldan çok daha fazlaydı. İç kesimler belki İngiliz tüccarlara kapanıyordu; ancak İngiliz ticaretine açılıyordu. *Manchester Guardian* Türkiye'deki değişime dair önemli bir ayrıntıya değinmişti.

Yeni vergiler ise son derece ağır bulunmuş ve dış ticaret için darbe olarak değerlendirilmişti. Bununla birlikte Hükûmetin yeni vergilerden ve tekellerden yeterli parayı temin etmesi durumunda borçlarının düzenli olarak ödeneceği ve bununla orantılı olarak güven telkin edeceği yorumu da yapılıyordu. Bu süreçte TMB işlemlerini tasfiye etmişti. İngiliz kökenli TMB'nin yok olması olumsuz bir durum yaratmıştı; ancak ileride tüccara verilen kredilerin tekrar genişleyip kolaylaşacağı ve ticaretin bir kez daha geçmişte olduğu gibi gelişeceği yorumları yapılmaktaydı. Mevcut dönem Türkiye'de İngiliz topluluğunun zayıfladığı, gergin bir zaman olarak tanımlanmaktaydı. Sosyal statüde İngiliz zümresi özellikle Yunanlılar ve Ermeniler arasında kaçınılmaz şekilde zemin kaybetmekteydi. Kapitülasyonların olduğu dönemlerde bu sosyal prestij kullanışlı bir servetti, pek çok iş İngilizler vasıtasıyla yapılırdı. İngiltere vasıtasıyla harekete geçirilen işlemlerin güvenli olduğu düşünülürdü; ancak mevcut dönemde bu yok olmuştu¹³⁸².

İki ülke arasındaki güvensizlik karşılıklıydı. Türk yöneticilerin İngiliz sermayesinin ülkeye girmesini istediği; ancak İngiliz tarafının bölgeyi güvenli bulmadığına dair veriler de vardır. Buna bir örnek İngiltere'nin Ankara

¹³⁸² "British in Turkey", "Commercial Difficulties", **The Manchester Guardian**, 24 Ağustos 1926.

Konsoloslukundaki İkinci Katip Alex Helm'in, 1927 yazında Edip Servet Bey (Tör) ile gerçekleştirdiği görüşmedir. Edip Servet Bey bu görüşmede İngiliz sermayesinin Türkiye'ye neden gelmediğini sormuştur. Ülkenin yeniden inşası için paraya olan ihtiyaç çoktu ve İngiltere'nin mali yardımı memnuniyetle karşılanacaktı. Helm'in cevabı oldukça sertti. Helm, borcunu tanımayan, fazilerini ödemeyen bir adama siz nasıl borç verirsiniz diye sormuştu. Edip Servet Bey, kuponlar meselesinin yakında halledileceğini söylemiş ve bunun ardından İngiliz sermayesinin gelip gelmeyeceğini sormuştu. Helm'in cevabı ise piyasada Türkiye'ye olan güvenin geri gelmesinin önemini belirtir şekildeydi. Ankara Büyükelçisi Clerk, Helm'in cevabını doğru bulmuştu; bununla birlikte Alman girişimlerini her an desteklemeye hazır bir Almanya endişe uyandırmaktaydı¹³⁸³.

İngiltere Türkiye'nin borç taksitlerini ödeyemeyeceğini düşünüyordu. İngiltere'ye göre ekonomik olarak Türkiye zorlanacak ve ekonomi politikasını değiştirmek zorunda kalacaktı. Neticede Türkiye, uluslararası sermayenin ve İngiliz sermayesinin taleplerine daha sıcak bakmaya başlayacaktı.

İngiliz basını ve İngiliz devlet adamları Türkiye'nin izlediği ekonomi politikasını sürekli eleştiriyorlar ve değiştirilmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Bu nedenle İsmet Paşa ekonomik alanda başarısız ve aşırı milliyetçi olarak görülürken liberalizmi benimseyen SCF İngilizler tarafından destekleniyordu¹³⁸⁴.

Tablo 18: 1923-1929 Yıllarında Avrupa Devletlerinin Türkiye'deki İthalat ve İhracat Oranları

	İhracat	İthalat
İtalya	% 22,45	% 15, 88
ABD	% 12,22	% 5,74
Almanya	% 12,4	% 12,14
İngiltere	% 12	% 14,69
Fransa	% 11,83	% 14,17
DİĞER	% 29,1	% 37,38

Kaynak: Murat Koraltürk, "Türkiye Ekonomisi (1923-1960)", **Türkler**, Cilt: 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 583-584.

¹³⁸³ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ocak 1926-Aralık 1929**, Cilt VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, ss. 171-173.

¹³⁸⁴ Boyar, Prestij, ss.1182-1184.

Türk-İngiliz ilişkilerindeki sorunlar ve siyasi sorunların iktisadi ilişkilere yansması 1930'ların sonlarına kadar devam etti. İngiltere ve Türkiye arasındaki ilişkiler, Musul meselesindeki anlaşmazlık ve sürecin 1926'da Türkiye aleyhine halledilmesi yüzünden daha da gergin seyretmişti. Bu süreçte İngiltere Türkiye'yi yalnızlaştırma siyaseti izledi. Büyük devletlerin özellikle İngiltere'nin sefaretini İstanbul'dan Ankara'ya taşımakta direnmesi Türk-İngiliz ilişkilerindeki bir diğer sorundu¹³⁸⁵.

İngiltere ve Türkiye arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin uluslararası arenadaki çalışmalarının sonucunda, 1928 yılından itibaren diplomatik düzeyde normalleşmeye başladı. Bununla birlikte Mustafa Kemal'i bir diktatör olarak gösterme çabası İngiliz basın ve yayınında dikkat çekmekteydi¹³⁸⁶.

1930'lu yıllarda oldukça soğuk geçen Türk-İngiliz ilişkilerinde zamanla yumuşama belirtileri görülmeye başladı. 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi, 1936 yılında Montrö Konvansiyonu ile Boğazlarda Türkiye lehine düzenleme yapılması, 1930'lardan itibaren dünyanın İkinci Dünya Savaşına doğru hızla ilerlemesi, Almanya'nın yayılma siyasetinden doğan tehlike, İtalya'nın Etiyopya'yı işgali, Türkiye ile İngiltere ve Fransa'nın ilişkilerini yakından etkilemiştir. Türkiye ve İngiltere 1936'da Akdeniz Paktı ile doğrudan işbirliğinde bulunmuşlardır. Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgali üzerine 1939'da İngiltere, Fransa ve Türkiye İttifak Anlaşması imzalamışlardır. 1938'de İngiltere ile Londra'da kredi anlaşmaları imzalanmıştır¹³⁸⁷. 3,000,000 sterlinlik ilk kredi, Karabük Demir ve Çelik fabrikası için malzeme satın alınabilmesi amacıyla British Export Credit Guarantee Department tarafından 1936'da açılmıştır. 1938'de ise 10,000,000 sterlinlik ikinci bir kredi açılmıştır. 1938 yılında ise İngiltere'den 6,000,000 sterlin tutarında özel bir askeri kredi sağlanmıştır¹³⁸⁸. 1931'de tasfiye edilen TMB ise 1930'ların sonlarındaki Türk-İngiliz ilişkilerinin yumuşamasından etkilenmemiştir.

¹³⁸⁵ Kürkçüoğlu, 1920-1950, s. 79.

¹³⁸⁶ Boyar, Prestij, ss.1171-1175.

¹³⁸⁷ Okyar, ss.62, 71,74; Kürkçüoğlu, 1920-1950, ss. 82-84.

¹³⁸⁸ Hale, s.99.

3.3. LOZAN ANTLAŞMASI'NI TAKİBEN TÜRKİYE MİLLİ BANKASI İLE OSMANLI'DAN KALAN BORÇLAR VE İMTİYAZLAR MESELESİNİN HALLEDİLMESİ

3.3.1. Lozan Antlaşması Ardından Reşadiye Gemisi Tahvil Hamilleri Meselesi ve Türkiye Milli Bankasında Kalan Son Taksitin Akıbeti

3.3.1.1. Reşadiye Gemisi Tahvil Hamilleri Meselesi ve Çözümü

Osmanlı Devleti namına Armstrong-Vickers tezgâhlarında inşa edilen drenotlara İngilizlerin el koymasını takiben Reşadiye drenotunun satın alınmasını finanse eden TMB'nın ve hazine tahvilleri sahiplerinin İngiliz Hükûmeti bünyesindeki girişimleri Serhat Güvenç'in de belirttiği gibi üzerinde çok az durulan bir konudur. Konuyla ilgili çalışmalar çoğunlukla Osmanlı devlet borçlarına veya el koyulan gemilerle ilgili gelişmelerin mali kısmına eğilmekte ve Lozan Antlaşması ile süreci sonlandırmaktadırlar¹³⁸⁹. Oysa süreç daha karmaşıktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Reşadiye gemisine ilişkin olarak üç sorunla karşılaşmıştır. Bunlardan ilki Osmanlı Devleti'nin Reşadiye ve Sultan Osman gemileri için ödediği bedelin tazmin edilip edilemeyeceği sorunudur. Bu sorun Lozan Antlaşması ile çözüme kavuşacaktı. İkincisi İngiltere'nin gemiye el koyması ardından Türkiye'nin hazine tahvillerini ödemeyeceğini bildirmesi üzerine ellerinde devlet tahvili bulunan hamillerinin yaşadığı sorundur. Bu durum belirtildiği üzere Bank of England tarafından tahvillerin satın alınması ile çözüldüyse de bu sefer İngiliz Hükûmeti bu tutarı Türkiye'den tahsil için harekete geçecektir. Üçüncüsü ise TMB'nın kasasında kalan 179,650 sterlin miktarındaki son taksitin aidiyeti sorunudur. Paranın hangi tarafa ödeneceği, sterlin ile mi yoksa Türk lirası ile mi ödeneceği meselesi tarafları oldukça meşgul edecekti.

Öncelikle devlet tahvillerini ele alalım. Türkiye'nin çıkarttığı hazine tahvilleri Bank of England tarafından satın alındığından Türkiye bu konuda artık TMB ile değil doğrudan İngiltere ile muhattaptı. Bu süreçte hazine tahvillerinin satın alınması için Bank of England tarafından ödenen miktar TMB ile İngiliz Hazinesi arasındaki

¹³⁸⁹ Güvenç, s.8.

görüşmelerde konu edilmekteydi. Lozan'da Osmanlı borçlarının gündeme gelmeye başladığı 1922'de Hazine'den S.D. Waley, İngiliz Ticaret Korporasyonu'ndan Bay Dickson'a bir mektup göndererek Reşadiye'nin satın alınması için yapılan sözleşmenin bir kopyasını ve bahse konu olan gerçek meblağ ile ilgili bilgi istemişti. İlaveten Waley, kendi tasarruflarından Bankaya 846,100¹³⁹⁰ sterlin miktarında tahvil göndermeyi ve Türkiye'den resmi olarak kuponların ve vadesi geçmiş tahvillerin ödenmesinin istenilmesini teklif etmişti. İTK adına Dickson 3 Kasım 1922'de Hazine'ye bir açıklama yazısı ve sözleşmenin bir kopyasını göndermişti. Dickson, tasarruflarındaki ödenmemiş tahvilleri Bankaya göndermenin faydalı olacağından şüpheliydi; nitekim Türk Hükûmeti 1914 Temmuz'unda yükümlülüklerini yerine getirmeyeceğini bildirmişti¹³⁹¹.

Bank of England'da yalnızca Reşadiye gemisinin alınması için çıkartılmış hazine tahvilleri yoktu. Banka, Osmanlı Bankası hesabına kasasında yüklü meblağlar tutmaktaydı. 840,100 sterlin değerindeki tahvillerle Türk Tamirat Komisyonu¹³⁹² meşgul olmaktaydı. Tamirat Komisyonu, İngiltere'nin müttefiklerinden zarara uğrayanlar için en uygun şartlarda tahvilleri paraya çevirmeyi sağlayacak bilgileri almaya girişmişti¹³⁹³.

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile birlikte Osmanlı borçlarının ödenmesi süreci saptandı. Antlaşmanın elli dördüncü maddesinde belirtildiği gibi 1911, 1912, 1913 yılı hazine tahvillerinin on yıl içinde ödenmesi yer almaktaydı¹³⁹⁴. Bunlardan 1911 yılı hazine tahvilleri Reşadiye gemisinin finansmanı için ihraç edilen hazine tahvilleriydi.

Düÿûn-ı Umumiye Meclisi Lozan Antlaşması'nın kırk yedinci maddesine uygun olarak 1924 yılı sonunda istikrazların senelik mürettebatını tespit etti ve ilgili devletler arasında paylaştırdı¹³⁹⁵. Reşadiye'nin finansmanı dolayısıyla ihraç edilen hazine tahvilleri de diğer hazine tahvilleri ile birlikte işlem gördü. Bu aşama TMB'dan

¹³⁹⁰ Söz konusu meblağ bazı belgelerde 846,100 bazılarında 846,400 olarak geçmektedir. Bunun nedeni 300 sterlinin İstanbul'da ikamet edenlerin elinde olması bu nedenle de satın alınmamasından kaynaklanabilir.

¹³⁹¹ **PRO. T.** 160/105/6.

¹³⁹² Turkish Reparation Commission

¹³⁹³ **PRO. T.** 160/105/6.

¹³⁹⁴ Yeniay, Yeni, s. 119; Meray, İkinci Takım, Cilt: II, ss.17-19; Soysal, ss. 104-105; Blaisdell, ss. 215-216.

¹³⁹⁵ Blaisdell, s. 216; Yeniay, Yeni, s. 123.

bağımsız sürdü; bununla birlikte kısaca değinmekte yarar vardır. Öncelikle borcun paylaştırılmasına ilişkin itirazlar oldu. Antlaşmada saptanan borçlara katılım konusunda Bulgaristan itiraz etti. Bulgaristan'ın iştirak etmek istemediği istikraz 1911 hazine tahvilleri ile Eytam sandığından yapılan istikrazdı. Hakem ise bu itirazı reddetti.

1911, 1912 ve 1913 hazine tahvillerinin ödenmesine katılım konusunda bir diğer itiraz Fransız ve İngiliz manda devletlerinden geldi. Fransa'nın ve İngiltere'nin mandası altındaki devletler söz konusu tahvillerin vadelerinin dolum sürelerinin 1920 öncesi olduğunu belirterek, bu tahvillerin 1915-1916 ve 1918'de itfa edilmeleri mukavelelerinde yer aldığından 1920'de bağımsızlaşan devletlerin bundan herhangi bir hisse almamalarını belirterek hakeme başvuru yaptılar. Hakem ise itirazı kabul etmedi.

Bir diğer hakem başvurusu Türkiye'den geldi. Yukarıda değinildiği üzere Lozan Antlaşması'nın elli dördüncü maddesine göre kontrat tarafından belirlenen tarihten itibaren on yıl içerisinde tahvillerin geri ödenmesi gerekmektedir. Osmanlı'nın savaş öncesi borçları ile ilgili taksim yapan Osmanlı Düyûn-ı Umumiye/Osmanlı Devlet Borçları Meclisi, tahvillere tüm bu dönem boyunca faiz eklemişti. Bu şekilde oldukça yüklü bir sonuca ulaşılmıştı. Bu miktar Osmanlı Devleti'nin yerini alan devletler arasında bölüştürülmüştü. Süreç bu şekilde işlemekteyken tahvillerin toplamlarına biriken faizlerin eklenmemesini ileri süren Türkiye hakeme başvurdu. Türkiye'nin itiraz ettiği nokta söz konusu hazine tahvillerinin on yıl içinde, ödemenin tatili müddetine ait faizlerle birlikte ödenmesiydi. Türkiye, Antlaşmada ödemenin tatili dönemine ait faizlerden bahsedilmediğini bu nedenle de bu faizlerin verilmemesi gerektiğini iddia etmişti. Bu iddia hakem tarafından kabul olunmuş ve durum Türkiye'nin lehine sonuçlanmıştı¹³⁹⁶.

Türkiye'nin borç ödemesinde kullanılacak para birimi konusundaki hakem başvurusu da kabul gördü. Lozan Antlaşması'nda borç ödemelerinin hangi para birimi ile yapılacağı tespit edilmemişti. Bu durumun sonradan alacaklılarla belirlenmesi öngörülmüştü. Ana paranın ve yıllık taksitlerin miktarının tespiti ve bölüştürülmesi Düyûn-ı Umumiye Meclisi ve oluşturulacak Komisyona bırakıldığından bu Meclis yıllık taksitleri bölüştürürken söz konusu meselenin de tespitini gerekli görmüş ve

¹³⁹⁶ Yeniay, ss. 124- 25; **PRO. T.** 160/105/6.

1924’de bir tebliğ yayınlarak istikraz, hazine tahvili ve avans mukavelelerinde belirtilen para birimi ile ödeme yapılmasını duyurmuştur. Türkiye ise buna itiraz etmiş ve Meclisin bu konuda yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Türkiye bu konunun hamillerle yapılacak görüşmeler sonucu kararlaştırılmasını istemiştir. Hakem Türkiye’yi haklı bulmuş ve Düyûn-ı Umumiye Meclisinin bu konuda yetkisi olmadığını kabul ederek Meclisin kararını hükümsüz saymıştır.

Diğer borçlar gibi %5 faizli 1911 hazine tahvilleri borcunun hakem kararıyla devletler arasında taksimi sonrası Türkiye’ye düşen payda azalma meydana geldi. Hakem kararından evvel Türkiye’nin ödemesi gereken yıllık mürettebat 457,614.07 Türk lirası iken Hakem kararının ardından bu meblağ 311,026.38 Türk lirası oldu¹³⁹⁷.

Lozan Antlaşması’nın ardından İngiltere %5 faizli 1911 yılı hazine tahvillerinin ödenmesini sağlamaya çalışmaktaydı. Mürettebatın bölüştürülmesi işleminden sonra hazine tahvilleri meselesinin Lozan’ın kırk dokuzuncu maddesi uyarınca 1 Temmuz’da Paris’teki toplanacak oturumda halledilmesine karar verildi. Paris’te Osmanlı Devlet Borçları Konseyini Adam Block temsil edecekti. Konunun onunla görüşülmesine karar verildi. Osmanlı Devlet Borçları Konseyi/Düyûn-ı Umumiye Meclisi ödenecek rakamı 847,400 sterlin olarak tayin ederken Türkiye Tamirat Komisyonu 846,100 sterlin olarak belirlemişti.

1 Temmuz 1925’deki toplantıdan önce Müttefikler arası değerlendirme komisyonunun İngiliz delegesi Ernest Garle’ye durum değerlendirmesi yapan Hazine’den S.D. Waley, bu tahvillerin Osmanlı borçları ile birlikte, bazı devletlerin kendilerine düşen payı ödeyememeleri veya ödemek istememeleri nedeniyle eksiksiz olarak tahsil edilemeyeceği kaygısını dile getirmişti¹³⁹⁸.

Mürettebatın taksimi işleminden sonra Lozan’ın kırk dokuzuncu maddesi uyarınca oluşturulan komisyon Paris’te 1 Temmuz 1925- 21 Ekim 1925 tarihleri arasında toplandı. Türkiye’yi Münir Bey ve Şefik Bey temsil ederken Düyûn-ı Umumiye Meclisini Adam Block temsil etmişti¹³⁹⁹.

Osmanlı borç hamillerinin durumu hemen çözümlenen bir mesele olmamıştır. Lozan Antlaşması’nın ilgili maddeleri Osmanlı’nın devlet borçlarının paylaştırılmasında izlenecek yöntemi belirlemişti. Ödenme şartları gibi ayrıntıların ise

¹³⁹⁷ Yeniay, Yeni, ss. 123-126.

¹³⁹⁸ PRO. T. 160/105/6.

¹³⁹⁹ Yeniay, Yeni, s.130.

borçlu devletlerle alacaklıları arasında tespit edilmesine karar verilmişti. Bu amaçla devletler arasında 1925-1926 yılı içerisinde yürütülen görüşmelerden bir sonuç alınamamıştı.

1927 Nisan'ında tekrar başlayan görüşmeler 13 Haziran 1928'de Paris'te Türkiye delegeleri ile hamiller temsilcileri arasında yapılan anlaşma ile çözümlendi. Haziran 1928'de hamillerle yapılan anlaşmaya ek olarak bir de Türk Hükûmeti ile Düyûn-ı Umumiye Meclisi arasında anlaşma imzalandı. Hamillerle yapılan anlaşmaya Türkiye adına Paris Büyükelçisi Fethi Bey imza atarken İngiliz ve Felemenk hamilleri temsilen M.S.C. Wyatt imza atmıştır. Meclis de anlaşmayı 1 Aralık 1928'de onaylamıştır. Bu anlaşma Lozan'ın esaslarını kabul etmekle birlikte birkaç nokta belirlemektedir¹⁴⁰⁰.

13 Haziran 1928 tarihli anlaşmaya göre hazine tahvillerinden arta kalan anapara ve faizin Türk lirası, sterlin veya Fransız Frangı olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır. Reşadiye'nin satın alınması için çıkartılan % 5 faizli 1911 yılı hazine tahvilleri, anaparası 579,399 TL ve faizi 32,615 TL olmak üzere toplam 612,014 TL olarak hesaplanmıştır. Toplamda 1911, 1912, 1913 yıllarına ait Türkiye'nin hazine tahvilleri borcu 3,521,931 TL olarak hesaplanmıştır. Bu tahviller yerine yeni çıkartılacak tahvillerin anaparası 3,521,936'dır. Yıllık mürettebat ve diğer devletlerin payının dâhil edilmesiyle bu meblağ 4,785,946 olmaktadır. Lozan'ın elli dördüncü maddesi uyarınca hazine tahvillerinin on yılda ödenmesi maddesi yerine bu anlaşma ile yirmi yılda ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu borç için 22 TL/22 £/500 Fransız frangı değerinde tahviller ihraç edilecek ve Türkiye'nin payına bu tahvillerden 160.088 adet düşecektir. Yıllık mürettebat 280,601 TL'dir. % 5 faizli 1911 ve 1913 hazine tahvillerinin 100 lirasına karşılık 99 lira ve % 6 faizli 1912 tahvillerinin 100 lirasına karşı 107 lira değerinde yeni tahvil verilerek takas yapılabilecektir¹⁴⁰¹.

Eski hazine tahvilleri % 5 faizli 1928 hazine tahvilleri konsolidasyon tahvilleri ile değiştirilecekti. 12 Ağustos 1929'dan itibaren yeni tahviller çıkartılarak değiştirme

¹⁴⁰⁰ Yeniay, Yeni, ss. 134-135; Kömürçan, s.124. Osmanlı Düyûn-u Umumiye Hamilleri ile Türkiye arasında imzalanan anlaşmanın tasdikine dair kanun layihası görüşmeleri için bkz. Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, (1929-1932)**, Cilt: I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988, (Cilt: I), ss.1-10.

¹⁴⁰¹ Yeniay, Yeni, ss. 140,145; N. Sayar, ss.296-297; Kömürçan, ss.127,131.

işlemine başlanılmıştır¹⁴⁰². 1928 yılında yapılan bu birleştirmeden sonra kendi başına 1911 yılı %5 faizli hazine tahvilleri takip edilememektedir.

1928 anlaşması da revizyon geçirecekti. Hükûmet mali durumundaki sıkışıklık yüzünden düzgün olarak borç ödemesini gerçekleştirememiş bu nedenle de Borçlar Meclisi ile konuyu görüşmeye başlamıştı. 1930'da başlayan bu görüşmeler 24 Nisan 1933 anlaşması ile sonuçlanmıştır. 1933 anlaşmasıyla Türkiye'nin borcu, bir kısmını ödediğinden, 106,512,957 TL olarak tespit edilmiştir. Bu rakam 78,349,417'ye düşürülmüş bununla birlikte faizde artış olmuştur. Borç ödemesine ilişkin yeni tahvil ihracı gerçekleşmiştir. Bunun içinde % 5 faizli 1928 hazine tahvillerinden Türkiye'ye ayrılan pay 3,521,936'dır. Bu şekilde Osmanlı'dan Türkiye'ye düşen hisse tek bir borç haline koyulmuş ve %7,5 faizli 1933 Türk borcu adını almıştır¹⁴⁰³.

1933 anlaşmasından sonra 1936'ya kadar Hükûmet üzerine düşeni yaptıysa da bu tarihte döviz tedariki gibi güçlüklerden yeniden düzenlemeye gidilmiştir. Bu durum Fransa ile 1936 anlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu anlaşma 18 Temmuz 1938 tarihli ek anlaşma ile de tamamlanmıştır¹⁴⁰⁴.

Türkiye, 1940'dan itibaren Paris'teki Düyûn-ı Umumiye Meclisi ile ilişkisini kesmiş ve borç servisini kendisi yapmıştır. Düyûn-ı Umumiyenin Türkiye ile ilgili vazifesinin son bulması ise 1948'dir¹⁴⁰⁵. Türkiye, 1943-1944 mali senesinden başlayarak borçlarında erken ödemeye gidecek ve 1954'de borç ödemesini tamamlayacaktı¹⁴⁰⁶.

3.3.1.2. Türkiye Milli Bankasının Elinde Bulunan Son Taksitin Aidiyeti Meselesi

Reşadiye gemisi ile ilgili Türkiye'yi meşgul eden son mesele TMB'nin elinde kalan son taksitin aidiyeti meselesiydi. TMB'nin elinde bulunan son taksit açıklandığı

¹⁴⁰² Yeniay, Yeni, s. 158.

¹⁴⁰³ Yeniay, Yeni, ss.160- 168-169, 174, 183. Ortalama olarak 1 TL, 12 Fransız frangı idi. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ile Osmanlı borç hamilleri arasında imzalanan itilafnamenin tasdikine dair kanun görüşmeleri için bkz. Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)**, Cilt: II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993, (Cilt: I), ss. 44-58.

¹⁴⁰⁴ Yeniay, Yeni, ss. 191-210; N. Sayar, ss. 298-299.

¹⁴⁰⁵ Kömürçan, ss. 154-155.

¹⁴⁰⁶ Seyfettin Gürsel, "Dış Borçlar", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 471; Yeniay, Yeni, ss. 227-239.

üzere 14/27 Temmuz 1327/ 1911 tarihinde yapılan anlaşma gereğince 1,769,500 sterlin karşılığında Armstrong-Vickers'a sipariş verilen Reşadiye'nin bedelinin vaktinde ödenmesini sağlayacak şekilde sekize bölünmüş taksitlerden sonuncusu olup, anlaşmanın yapılmasından yirmi iki ay sonra ödenmesi icap ederken müteahhidlerin gemilerin inşasını geciktirmeleri nedeniyle Osmanlı Hükûmeti tarafından finans anlaşmasının dördüncü maddesine dayanarak müteahhidlere ödenmeyerek TMB'da alıkoyulması bildirilen 179,650 sterlindir¹⁴⁰⁷.

Söz konusu sorunu ele almak için tekrar Lozan öncesi döneme gitmek gerekmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye ve İngiltere farklı ittifak sistemleri içerisindeydi. Bu nedenle Türkiye'nin 1914 Kasım'ında savaşa girmesi üzerine İngiltere tarafından yürürlüğe koyulan ve Almanya ile Avusturya başta olmak üzere düşman ülkelerle ticareti men eden parlamento kararları Türkiye'ye de uygulandı. Bu karar uyarınca Türkiye'de yaşamakla birlikte İngiltere'de hesapları bulunanların hesapları donduruldu ve fonları kayyuma devr edildi. TMB, savaş öncesinde İstanbul'da "Vaisseau de Guerre Compte Constructeurs" isimli hesaba sabitlenmiş sterlin kuru üzerinden son taksit olan 179,650 sterlinin karşılığı 197,615 Osmanlı lirası yatırmıştı. Osmanlı Hükûmeti savaş süresince İstanbul'daki paralara dokunmamıştı. Bu hesap İstanbul'da olduğundan İngiltere'de çıkan söz konusu parlamento kararları bu hesaba uygulanmamıştı.

Bankanın bu meblağı söz konusu hesapta tutmasının bir sakıncası yoktu; nitekim finans anlaşması uyarınca, inşaat grubuna ödenmesi gereken bütün taksitleri ödeme taahhütünü yerine getirdiği sürece Banka, tahvillerin mali getirilerini istediği şekilde kullanma hakkına sahipti¹⁴⁰⁸.

Söz konusu sorunun gündeme getirilmesi için 1921 gibi görece geç bir tarih beklenenecekti. Türkiye ile savaşın çıktığı tarihteki mevduatın hukuki mülkiyetinin kimde olacağını belirlemek için iki ayrı süreç incelenmelidir. İlk olarak Mart 1913'de Türkiye'nin Bankaya parayı müteahhitlere ödememe emri vermesi ile başlayan ve gemiye Temmuz 1914'te el koyulmasıyla sonlanacak olan süreç gelmektedir. Bu süreçte para İngiltere'ye göre müteahhitlere aitti. Türkiye Milli Bankası, Şubat 1914'te

¹⁴⁰⁷ **BCA.** Fon No: 30.1.0.0., Yer No: 134.872.3.

¹⁴⁰⁸ **PRO.T.**160/105/7.

Osmanlı Hükûmetine tutarı sterlin olarak ayırdıklarını ve bunun ödenmesini Hükûmetin talebi üzerine ertelendilerini belirtmişti.

İkinci olarak gemiye el koyulmasından savaşın başlamasına kadar geçen sürece (Temmuz- Kasım 1914) bakıldığında paranın müteahhitlerin mi, ödemesi yapılmamış tahvil sahiplerinin mi yoksa Osmanlı Hükûmetinin mi olduğu konusunda İngiltere'nin ilgili makamlarının görüşü kesinlikle müteahhitlere ait olmadığı yönündeydi. İngiliz Hükûmeti gemiye el koyması ardından artık tüm borçların muhatabı olmuştu; nitekim İngiliz Hükûmeti, Sultan Osman'a el koyulması ertesi ödenmemiş olan alım fiyatını inşaat grubuna ödemişti. İnşaat grubunun da el koyma kararı ardından söz konusu para üzerinde bir hak iddiası olmamıştı.

Bu süreçte TMB'nin hamiller karşısında tahvillerde yer alan miktar konusunda mükellefiyeti olduğu söylenebilirdi; ancak bu mükellefiyet genel bir mahiyetteydi ve Osmanlı Hükûmetinin ödeme tarihinde tahvilleri ödemeyi reddetmesi veya ödeyememesine bağlıydı. Bu noktada herhangi bir özel fon tahsis edilmesi söz konusu değildi. Dahası tahvil hamilleri, 17 Temmuz 1914'de gerçekleştirdikleri toplantıda, varsa bile TMB'ya karşı olan haklarından feragat ettiler. Bu koşullar altında İngiliz makamları tarafından gemiye el koyulmasından itibaren başlayan süreçte, Banka tarafından müteahhitlere ödemesi gereken borç olarak tahsis edilen mevduat, Osmanlı Hükûmetine ait sayıldı. Artık problem TMB'nin bu parayı Türk Hükûmetine münasip bir suretle ödeyip ödeyemeyeceğiydi. TMB, teknik olarak Osmanlı kuruluşu olduğu için, İngiliz makamlarında bu meblağı kendisine ödemesi adına Osmanlı Hükûmetinden Bankaya talimat gönderilebileceği beklentisi vardı. Öte yandan TMB aynı zamanda İngiliz kuruluşuydu. Dolayısıyla İngiliz makamlarının görüşü İngiliz Hükûmetine danışılmadan herhangi bir ödemenin yapılmasının uygun olmayacağı yönündeydi. Görüldüğü gibi burada yine Bankanın kimliğine ait ikilem karşımıza çıkmaktaydı.

TMB, elinde tuttuğu son taksit ile ilgili Hazine'ye bir memorandum sunacaktı. Bu memorandumda Banka, süreç kaşısındaki tutumunu anlatmıştı. TMB'a göre İngiliz Hükûmeti, gemileri alırken gemilere ait borçları da devralmış olacağından bu para kesin suretle müteahhitlerin değildi. TMB'a göre para tahvil hamillerine de ait değildi. Tahviller, Türk Hükûmeti tarafından ödenecek kıymetli evraklardı ve Banka yalnızca Türk Hükûmetince vadesi geldiğinde kendisine verilen taksitin ödenmesiyle ilgiliydi.

Sonuç olarak Bankaya göre para Osmanlı Hükûmetine aitti; bununla birlikte TMB İngiliz sahipliğinde olduğundan İngiliz Hükûmetinin görüşü alınmadan parayı ödemekle ilgili bir karar almak istememişti.

1,617,806 sterlin kıymetinde tahvil ve kupon ihraç eden Türk Hükûmeti, Reşadiye'ye el koyulması sonrası teslimini beklediği gemisinden mahrum kalması yetmezmiş gibi bir de nakit olarak ödediği ilk taksitini, 86,666 sterlinini ve 771,406 sterlin kıymetinde ödenmiş hazine tahvilini yitirmişti. Buna karşın İngiliz Hükûmeti sadece 846,000 sterlin değerindeki tahvilleri ödeyerek gemiye sahip olmuştu.

Osmanlı açısından ağır olan bu tablo karşısında Bankanın elindeki son taksiti kendisi için talep etmek İngiliz Hazinesi'nce uygun görünmemektedir. İngiliz Hükûmeti, gemiyi devralırken, müteahhitlere ödemesi gereken ödemeleri yapması da ahlaken gerekliydi. Bu nedenle Donanma Bakanlığı Vickers'a gerekli ödemeyi yapmıştı.

Banka, 1915'teki ödenmemiş tahvillerin satın alınmasının karşılanması mahiyetinde, bu paranın İngiliz Hükûmetine ödenmesini isteyebilirdi. Banka, İngiliz sahipliğinde olduğundan bu tip bir öneriyi düşünme eğiliminde olabileceği İngiliz makamlarınca değerlendirilmişti; ancak Türk Hükûmetinin bu tip bir transferi öğrenmesi durumunda İstanbul'da bulunan Banka için sonuçlarının tatsız olacağı da tespit edilmişti.

Bu durumda TMB ile inşaat grubu bünyesindeki anlaşmaya bakmak gerekmektedir. Bu anlaşmada, Osmanlı Hükûmetince tahvillerin karşılanmaması durumunda TMB'nin inşaat grubuna gerekli ödemeyi yaptıktan sonra kalan meblağı ödenmemiş tahvillerin karşılanması için kullanma hakkına sahip olduğu görülmektedir. Mevcut durumda Osmanlı Hükûmeti ödemedi bulunmamıştı, müteahhidler ise gerekli ödenmeyi almıştı. TMB'da 197,615 Türk lirası kalmıştı. İngiliz Hükûmeti ise Türkiye'nin karşılamayı reddettiği tahvilleri ödemişti. Bu aşamada İngiliz yetkililer tarafından 'İngiliz Hükûmetinin bu parayı Bankadan alması gerekmez miydi?' sorusu yöneltilmekteydi.

Kasım 1921'de görüldüğü üzere konu gündeme gelmişti. Konuyla alakadar olan İngiliz Hazinesi yetkilileri bu soru işaretlerine rağmen İngiliz Hükûmetinin

iddialarının doğruluğunun kanıtlanması olasılığını pek az görmekteydi. Bu durumda atılabilecek adım, parayı Geçici Finans Komisyonuna¹⁴⁰⁹ bırakmaktı.

TMB'nın Galata şubesinden Bilinski, Hazine'den Blackett'a, ellerinde bulunan 197,615 Türk lirası ile ilgili bir memorandum sunmuştu. Blackett da cevaben, bu şartlarda paranın aidiyeti belirsiz olmakla birlikte İngiliz Hazinesinin, Türk hazinesinin ivedi gereksinimlerini karşılaması için parayı Geçici Finans Komisyonuna devredilmesini onaylamaya hazırlandığını belirtmişti.

İngiliz Hazinesince konuyla ilgili Adam Block'a da fikir sorulmuştu. Burada 197,615 TL'nin mülkiyeti ile ilgili durumun oldukça belirsiz gözüktüğü yer almıştı. Hazine'nin görüşü, Türk hazinesinin acil ihtiyaçları için 'Türk maliyesinin çaresizliği' ve 'İngiltere'nin düzeni korumadaki çıkarları' dikkate alındığında Türk Hükûmeti yararına para üzerindeki haklardan feragat edilebileceği yönündeydi. Bu şekilde, bu meblağın harcanmasının Geçici Finans Komisyonuna bırakılması koşuluyla paranın Türk Hükûmetine verilebileceği kararlaştırıldı.

1921 yılına kadar Türkiye paranın kendisine iadesi yönünde bir talepte bulunmamıştı. İngiliz makamlarında Türk Hükûmetinin paradan haberleri olmadığı izlenimi hâkimdi. Konuya ilişkin Türk Hükûmeti ile görüşmeleri durumunda, bu meblağ üzerinde kesin surette hak talep etmelerinden ve TMB'a parayı kendilerine ödeme konusunda baskı yapmalarından kaygılanmaktaydılar¹⁴¹⁰. Bununla birlikte 1921 yılında Türkiye daha önemli meselelerle meşguldü. Türkiye bu son taksiti talep etme işini savaş sonrasına, Lozan görüşmelerine kadar ertelemişti.

Türkiye'nin mutlak zaferinin ardından Kasım 1922'de Lozan'da barış görüşmelerine başlanılmıştı. 26 Haziran 1923'te Lozan'daki İngiliz Delegasyonundan S.D. Waley, İTK'dan Dickson'a bir mektup yazacak ve konuya ilişkin Türk Delegasyonundaki Finans Uzmanı Zekai Bey ile konuşmasından bahsedecekti. Buna göre Zekai Bey, Waley'i bir kenara çekerek Reşadiye'nin son taksiti konusunda Türk Hükûmeti ile TMB arasındaki uyuşmazlıktan söz etmişti. Zekai Bey, TMB'nın bu meblağı İstanbul Hükûmetine ödemeyi önerdiğini; ancak Türkiye'nin gemilere ilişkin iddiasını riske etmemek adına parayı almayı kabul etmediğini söylemişti. Zekai Bey, Türk Hükûmeti ile TMB arasında uyuşmazlığın sürdüğünü belirtmiş ve Waley'e bu

¹⁴⁰⁹ Provisional Financial Comission

¹⁴¹⁰ PRO. T. 160/105/7.

konuda yardımcı olup olamayacağını sormuştu. Waley cevaben bu konuda hiçbir şey bilmediğini; ancak bu mevzunun hem Türkiye’de hem de Lozan’da görüşülmesinin kargaşaya neden olabileceğini belirtmişti. Waley’e göre mevzu daha ziyade Türk Hükûmeti ve TMB ile ilgiliydi. Bu nedenle Waley, Zekai Bey’e bu konunun İngiliz Hükûmetini ilgilendiremeyebileceğini belirtmişti. Waley İngiliz Hükûmetinin konuya müdahil olmamasını tercih etmekteydi¹⁴¹¹.

Lozan Konferansı’nda anlaşma maddeleri üzerinde tartışmalar yaşanırken TBMM’nin de gündemini Lozan’da gerçekleşen görüşmeler oluşturmaktaydı. TBMM’de Türkiye’nin Reşadiye gemisinin son taksitinden feragat ettiği yönünde dedikodular çıkmıştı. Bu dedikodulara karşılık İsmet Paşa, 28 Haziran 1923’de vekiller heyeti başkanlığına gönderdiği telgrafta TMB’nin elinde bulunan Reşadiye zırhlısının¹⁴¹² son taksitinin iadesinde TMB’nin itirazlarının olduğu ve bu paranın ta’mirat maddesine dâhil edildiği yönündeki haberlerin yanlış olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa, ta’mirat maddesinin Türkiye’nin İngiltere’den almış olduğu savaş gemisinin bedelini İngiltere’den talep etmemesine yönelik olduğunu; ta’mirata karşılık vaz geçilenin TMB’nin elinde bulunan para olmadığını, yalnızca geminin ödenmiş taksitleri olduğunu vurgulamıştı. İsmet Paşa, Türkiye son taksit olarak bu parayı TMB’a vermişken Banka tarafından Türkiye’ye iade edildiğini bunun üzerine de Türkiye tarafından Bankaya bırakıldığını belirtmişti. TMB İngiliz tebaası değildir. Paşa, Bankayı bir Osmanlı kurumu olarak tanımlamaktadır. Banka, kendisine bırakılan parayı iade mecburiyetindedir. İsmet Paşa yukarıda belirtilen Zekai Bey’in Waley ile görüşmesinden de bahsetmiştir. Buna göre İngiliz yetkilinin son taksitin Türk Hükûmetince teslim edildiğini zannettiğini, bu paranın TMB’da olması durumunda bu meblağ üzerinde Hükûmetlerinin hiçbir ilgisinin olmadığını söylediğini Meclise aktarmıştı.

Ankara’da ise konu Maliye Vekâletine sorulmuş ve görüş istenilmiştir. Rauf Bey 30 Haziran tarihinde İsmet Paşa’ya, Maliye Vekâletinin kendilerine verdiği bilgiyi aktarmıştır. Burada TMB’nin elinde bulunan para sterlin cinsinden teslim edilip makbuzu bu şekilde alındığından Türkiye tarafından değişmeden iadesinin istenildiği belirtilmektedir. TMB ise bu paranın Türk lirası cinsinden iadesini teklif etmektedir.

¹⁴¹¹ **PRO.T.** 160/105/7.

¹⁴¹² Ana metinde I.Sultan Osman olarak geçiyor; ancak bu Reşadiye olmalı.

Bu sebeple Lozan görüşmelerinde İngiliz tarafının ısrarlarına fırsat vermemek için işin Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraya bırakılması uygun bulunmuştur. TMB'a da konunun ileride görüşüleceği söylenerek konunun çözümlenmesi ertelenmiştir. Maliye Vekâleti, barış anlaşmasına bu konu hakkında bir fıkra eklenmesi durumunda, Türk anonim şirketi niteliğine sahip olan TMB ile Maliye Vekâleti bünyesinde ülkenin menfaatlerine uygun şekilde anlaşma sağlanacağını belirtmektedir¹⁴¹³.

Lozan görüşmeleri sürerken Dickson, Waley'e gönderdiği 9 Temmuz tarihli mektupta takip ettiği kadarıyla taslak halindeki anlaşmanın yürürlüğe girmesi halinde Türk Hükûmeti ile TMB arasındaki anlaşmazlığı çözeceğini belirtmekteydi¹⁴¹⁴.

Yukarıda açıklandığı üzere Lozan Antlaşması'nın elli sekizinci maddesi el koyulan gemilere ilişkin sorunu çözdü. Barış anlaşmasının imzalanmasının ardından sıra son taksit meselesinin halledilmesine gelmişti. Waley'in Lozan'dan dönüşünü takiben Temmuz ayında Waley-Dickson görüşmesi yaşanacaktı. Waley'in hukuki görüş alınması gerektiğini belirtmesi üzerine Hazine'nin söz konusu tahvillerin hamili sıfatıyla 197,615 Türk lirası üzerinde hakkı olup olmadığını sormak maksadıyla Hazine Hukuk Müşavirine başvuruda bulunuldu. Başvuru gerekçesinde Waley, İngiltere'nin önceden bu para üzerinde feragatta bulunduğunu; bununla birlikte İstanbul Hükûmetinin savaş gemileri ile ilgili taleplerini olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle bu teklifi reddettiğini belirtmişti. İngiliz Hükûmeti söz konusu hazine tahvillerini Müttefik Türk Onarım Fonu'na¹⁴¹⁵ devretmeyi teklif etmişti. Waley'e göre artık Türk Hükûmetine cömert davranmayacaklardı. Hazine Hukuk Müşaviri, ise konun karışık tarihçesi göz önüne alındığında yasal duruma ilişkin güvenilir görüş sunmanın zor olduğunu belirtti. Buna göre tahvil hamilleri, bu sıfatla, söz konusu para üzerinde herhangi bir iddiada bulunmamışlardı. Hukuk müşaviri de fon yöneticilerinin daha iyi değerlendirebilecekleri göz önüne alınarak paranın Müttefik Türk Onarım Fonuna devredilmesini önermekteydi. Waley de Dickson'a Hukuk Müşavirinin görüşlerini aktaracaktı. Waley, tahvil hamillerinin konuyla ilgili önceden herhangi bir istemlerinin olmaması dikkate alındığında İngiliz Hükûmetinin de bu tahvillerin yeni sahibi olarak istemlerinin olamayacağını vurgulayacaktı. Waley, şu anki niyetlerinin

¹⁴¹³ Şimşir, Lozan II, ss.502-503, 506.

¹⁴¹⁴ PRO.T. 160/105/7.

¹⁴¹⁵ Allied Turkish Reparation Fund.

tahvilleri müttefikler arası komisyona devretmek olduğunu belirtmişti. Bu komisyon Türkiye'ye karşı tazminat talepleri ile ilgilenmekteydi. Komisyonun kendi hukuk danışmanları vardı ve onlara konuyu nasıl ele alacakları söylenemezdi. Waley, bu komisyonun söz konusu meblağı talep edip edemeyeceği konusunda garanti verememekteydi; bununla birlikte kendilerinin tahvilleri ellerinde tutmaya devam etmeleri durumunda bu şekilde davranamayacaklarının garantisini vermektedir.

Konu Bay Dickson ile tartışılmaya devam edilmekteydi. Aralık 1923'te Bay Dickson, Nevile Henderson'a konuya ilişkin bir memorandum sunacaktı. Buna göre müteahhidlerin para üzerindeki herhangi bir iddiası 1923 itibarıyla artık zaman aşımına uğramış durumdaydı. Üstelik müteahhidlerle İngiliz Hükûmeti arasında ödeme işlemi de halledilmişti. Dickson, İngiltere'nin müteahhitlerin mirasçısı sıfatıyla bu meblağ üzerinde hak talebinde bulunabileceği kanaatindeydi. İngiliz yetkililerinden Ryan, Dickson'un memorandumuna yaptığı yorumda, bu durumda tek alacaklının Türkiye olduğunu belirtmekteydi. Ryan gemiyi ve hazine tahvillerini devralan İngiliz Hükûmetinin son taksit üzerindeki iddiasını kuvvetli bulmamaktaydı. TMB, yasalar önünde Türk unsuruydu. Türk Hükûmeti, Lozan'ın elli sekizinci maddesi gereğince Bankadan parayı talep etmekten geri bırakılamazdı. Diğer taraftan İngiliz Hükûmetinin müteahhidlere gerekli ödemede bulunmuş olduğundan yola çıkarak bu meblağ üzerinde hakkı olduğu idda edilse bile bu durum Lozan'ın elli sekizinci maddesi ile engellemiş bulunmaktaydı.

Bu aşamada Banka ile ikinci bir anlaşmazlık konusu ödemenin yapılacağı para birimine ilişkin olacaktı. Dickson, hangi tarafa yapılırsa yapılsın ödemenin Türk lirası cinsinden yapılmasını istemekteydi. Ryan ise Türklerin parayı sterlin olarak talep etmelerinin temelsiz olduğu konusuna katılmamaktaydı. Müteahhitlerle yapılan anlaşmaya göre hazine tahvilleri ve finans anlaşması sterlin üzerindendi. Ödeme işlemi İngiltere'de yapılıyordu. Bu durum karşısında Türk tarafı, TMB'nin hesabı neden Türk lirası cinsinden tuttuğunu ve böyle yapmak onlar için uygunsa neden kendilerinin acı çektiğini sorabilirdi. Ryan, hakeme başvurulmasından yanaydı ve bu konuda TMB'a destek olunmalıydı; ancak İngiliz Hükûmeti fazla müdahalede bulunmamalıydı¹⁴¹⁶. Görüldüğü gibi Banka dışında İngiliz Hazine yetkilileri Türk tezlerine yakın bir tutum içerisindeydi.

¹⁴¹⁶ PRO.T. 160/105/7.

Hazine-yi Maliye ile TMB arasında meydana gelen anlaşmazlıkla ilgili Türkiye Maliye Vekâleti ile Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirleri, İstanbul Mahkemeleri Müdürü ve Muamelat-ı Nakdiye Müdür Muavini'nden oluşan komisyon tarafından 1924 Eylül'ünde rapor hazırlanmıştır. Türk tarafının hazırladığı rapor finans anlaşmasını inceleyerek işe başlamaktadır.

Reşadiye'nin sipariş mukavelesinin tamamlayıcısı olarak imzalanan 5/18 Temmuz 1337/1911 tarihli finans anlaşmasına göre Hazine, çeşitli tarihlerde ödenmek ve 1/14 Haziran 1916 tarihinde tamamen ödenmesi tamamlanmış bulunmak üzere inşaat grubu hesabına TMB'a faiz ve anaparaya mukabil tahvil ve kuponlarla toplam 1,868,054 sterlin hamiline ait hazine tahvili vermeyi ve TMB da bu hazine tahvilleri karşılığında belirli tarihlerde vadesi gelen taksitlerini ödemeyi kabul etmişti.

Finans anlaşmasının dördüncü maddesi uyarınca herhangi bir uyuşmazlık halinde taksitlerin ödenmesinden en az kırk sekiz saat önce ihbar koşuluyla Osmanlı Hükûmeti, TMB'a müteahhitlere ödemede bulunulmamasını emretme hakkını muhafaza etmekteydi. Bu hakkını kullanan Osmanlı Hükûmeti, geminin inşaaındaki gecikme nedeniyle inşaaı üstlenenler taahhütlerini tutamadıklarından dolayı son taksitin ödenmesinden evvel müteahhitlere ödemede bulunulmamasını TMB'a bildirmiş ve paranın alıkoyulmasını talep etmiştir. TMB da kendisine verilen emri uygulamış ve bu paranın sterlin olarak alıkoyulduğunu yazılı olarak bildirmiştir. Bu nedenle Türk Hükûmeti son taksitin sterlin cinsinden teslimini istemektedir.

TMB evvelki taksit ödemelerinde hazine tahvillerinden elde ettiği parayı Türk lirası cinsinden bir hesaba kaydedip müteahhitlere yapılacak tediye sırasında bu parayı İngiliz lirasına çevirerek göndermektedir. 14/27 Mart 1329/1913 tarihinde Osmanlı Hükûmeti, son taksit zamanında inşaat grubuna taksitin ödenmeyeceğini yazarak bildirmiştir. Gemilerdeki gecikme dolayısıyla paranın ödenmemesi yönündeki bu tebliğnin Osmanlı Hükûmetinden alınması üzerine TMB, kambiyo tedariki yapmamıştır. 179,650 sterlin tutarındaki meblağa mukabil şekilde 197,615 Türk lirasını elinde tutmuştur; dolayısıyla da Banka meblağı kararlaştırılan şartlar dairesinde Türk lirası olarak ödemeye mecbur olduklarını beyan etmektedir. İlaveten Banka, yukarıda da görüşleri incelendiği üzere söz konusu meblağın İngiliz Hükûmeti ve geminin inşaaını taahhüd eden grup ile alakadar olduğunu ileri sürmektedir.

Türk tarafına göre ise hukuken söz konusu meblağın ne İngiliz Hükûmeti ne gemi müteahhitleri ne de hazine bonoları hamilleri ile hiçbir ilgisi yoktur ve sadece Türk tarafına aittir. İlâveten Banka söz konusu 179,650 sterlini Türk Hükûmetine ödemeye mecburdur.

Öncelikle, Lozan Antlaşması'nın elli sekizinci maddesi uyarınca İngiltere'ye sipariş edilmiş harp gemileri ve bu meyanda Reşadiye hakkında yapılan ödemeye ilişkin olarak Türkiye, söz konusu gemiler için ödenmiş olan meblağı ne İngiltere Hükûmetinden ne de onun sefirinden talep etmeyeceğini taahhüd etmiştir. Hukuk müşavirliği tarafından kaleme alınan rapora göre bu madde TMB'da kalan meblağ ile ilgili değildir; nitekim bu bonoların Bankaya teslimi inşaat grubuna tediye mahiyetinde değildir. Hükûmet, finans anlaşması uyarınca Bankaya paranın "ödenmemesi" emrini verme yetkisine sahipti ve bu emir karşısında bu paranın Bankanın elinde bulunması tahvillerin bir yed-i emine verilmesi niteliğindedir. Bonoların hâsılından herhangi bir miktara grubun hak kazanması inşaat bitimindeki şartların gerçekleştirilmesine bağlıydı. Bu sebepten de ödemeler ancak Hükûmet namına mukavele uyarınca gruba vermiş olduğu meblağa mahsus idi. Son taksit ise geminin inşasındaki gecikme dolayısıyla alıkonulmuş olduğundan, gruba henüz ödenmemiş bir meblağ idi. Rapora göre, anlaşma uyarınca da Hükûmet, gruba ödenmemiş olan bu paranın talebinden feragat etmemiştir.

Raporda, ikinci olarak, müteahhit grup Hükûmet'e karşı taahhüdünü yerine getirmemiş olduğundan ve Paris muamelesi ve Lozan Anlaşması ile tasfiye eylemiş bulunmadığından paranın kendisine iadesini talep etmesinin mümkün olmadığı yer almaktadır.

Üçüncü olarak rapora göre taksim ve tevzi edilen ve buna dâhil bulunan hazine tahvillerinin ödeme biçimi ve zamanı Lozan Antlaşması'nın, Düyûn-ı Umumiye kısmındaki hükümler ile belirlenmiştir. Bu nedenle de hamillerin bu hükümler haricinde bir şey talep etmelerine ve son taksit üzerinde bir hak iddia etmelerine imkân yoktur. Son taksit tamamen Türk Hükûmetine aittir.

Rapordaki bir diğer tespit, Türkiye'ye aidiyeti bu şekilde sabit olan son taksit bedelinin İngiliz lirası olarak iadesinin gerekliliğidir. Belirtildiği üzere gerek sipariş anlaşması ve gerek finans anlaşmasında belirtilen para sterlidir. TMB'a emanet edilen hazine tahvilleri de sterlin cinsindendir. Türk lirası mevzu bahis edilmemiştir.

TMB, 15/28 Şubat 1329/1914 tarihli tezkere ile 179,650 sterlinin ellerinde olduğunu belirtmiştir. İskonto hâsılının sterlin üzerinden olması kabul görürken Bankanın bunu Türk lirası olarak göstermesi Türk tarafınca kabul edilebilir görülmemektedir. Raporda, bugün inşaat grubu gemiyi Türkiye'ye teslim etseydi ve söz konusu son taksitin gruba teslimi icap etseydi, Bankanın bu ödemeyi İngiliz lirası olarak yapmamak için hiçbir sebep gösteremeyeceği, bu muamelesinden dolayı inşaat grubuna karşı sorumlu olacağı yer almaktaydı. Buna dayanarak, Banka bugün de Türk Hükûmetine karşı aynı vaziyettir. Bu şekilde son taksit Türkiye'ye İngiliz lirası olarak iade edilmelidir.

Taraflar arasındaki ihtilafla hangi mercinin alakadar olacağı da bir diğer önemli meseledir. Finans anlaşmasının altıncı maddesine göre anlaşmanın uygulanması ve benzeri nedenlerden kaynaklanan anlaşmazlıkların çözümlenmesi konusu hakeme aittir. Banka ile Hükûmet arasında paranın iadesine ilişkin ortaya çıkan uyuşmazlığın finans anlaşmasının icrası gereğinden olduğu kabul edilse de aynı anlaşmanın üçüncü maddesine göre TMB elinde Hükûmetce elkoyulan paranın iadesinin kararlaştırılması konusu, finans anlaşmasının belirttiği hakem heyetinin salahiyetinden ayrılmıştır. Sipariş anlaşmasının yirmi beşinci maddesi uyarınca bu konuda Hükûmet ile müteahhid grup tarafından belirlenecek ayrı bir hakem heyeti yetkilendirilmiştir. Hâlbuki mevcut durumda Hükûmet ile müteahhitler arasında herhangi bir ilişki kalmamıştı ve bugün alakadar olmayan grup tarafından bir hakem tayini durumu söz konusu değildi. Finans anlaşması gereğince meydana getirilecek hakem heyetinin geri ödeme emrini inceleme salahiyeti olmadığından hüküm vermek için yegâne merci mahkemelerdi. Yani merci hakem heyeti değildi. Hem iade işleminin hem de bunun bir gereği olan para biriminin tayini meselesinin mahkemece halledilmesi zarurıydı.

Türk hukuk müşavirleri görüşlerini belirtildiği gibi ortaya koymuşlardı. Onlara göre mahkemeler tarafından da durum bu şekilde tespit edilcekti. Karşı tarafça hakeme müracaat lehinde ortaya koyulan bazı iddiaları mahkemelerin ele alması zayıf dahi olsa bir ihtimaldir. Bununla birlikte hukuk müşavirlerine göre Türk Hükûmetinin davası pek sağlam olduğundan dolayı hakeme gidilmesi durumunda bile kaygılanılmasına gerek yoktu. İşin mahkemede sürüncemede kalması zayıf bir ihtimaldi. Bununla birlikte davacı Banka tarafından hakeme müracaat hakkında ortaya koyulacak müdafaanın mahkemece kabul edilmesi; Bankanın mahkûmiyeti halinde mali

vaziyetinin meçhul durumda olması ve belki iflası gibi bir durumun ortaya çıkması ihtimalleri dikkate alındığında raportörler, Hükûmet için fazlaca fedakârlık yapılmasına gerek duyulmayacak nitelikte bir anlaşma yapılmasına olumlu yaklaşmıştır.

Maliye Vekâleti tarafından da heyetin raporunda yer alan sulh teklifine ilişkin işaret edilen sebepler yerinde bulunmuştur. Mesele önemli ve Lozan Antlaşması ile de ilgili olduğundan konuyla ilgili İcra Vekilleri Heyetinin bir karara varması talep edilmiştir¹⁴¹⁷.

1926 yılında Lozan'ın ilgili maddesi uyarınca Karma Hakem Mahkemelerinin kurulması ile Türkiye'nin, Sultan Osman ve Reşadiye gemileri için verdiği mühimmat siparişleri dolayısıyla ödediği avansın tazminatıyla birlikte kendisine ödenmesi için davacı olduğu görülmüştür¹⁴¹⁸.

1929 yılında ise Hükûmet tarafından Banka aleyhine, Birinci Ticaret Mahkemesinde bir dava açılmıştır. Banka parayı Türk lirası olarak ödemek istemiş ve konunun hakeme havalesini talep etmiştir. Konu doğrudan doğruya Banka ile Türk Hükûmeti arasında değildir, Banka bu meselede aracı vaziyettedir. Bundan dolayı talebi kabul edilmemiştir¹⁴¹⁹. Milli Bankanın gıyabi muhakeme kararına vaktiyle itiraz etmediğinden Banka vekili mahkemeden çıkartılmış ve mahkeme gıyaben devam etmiştir¹⁴²⁰.

Mahkeme devam ederken Hazine ile pek çok konuda anlaşmazlık yaşayan Bankanın bu anlaşmazlıkların çözümüne dair bir teklifi söz konusu olmuştur. Buna göre 1931 Ocak'ında TMB'da kalan 179,650 sterlinin ödenmesi adına Maliye Hazinesince TMB aleyhinde açılan davanın, Banka tarafından bu miktar İngiliz lirasının harpten evvel Türk lirası karşılığı olan 197,615 liranın, bu gün tedavül eden Türk lirası ile değiştirilmesi; her biri 1,000 franklık “Bons Representatifs des arrieres de la dette publique Ottoman”dan 187, yine söz konusu tahvillerden her biri 20 İngiliz liralık A serisinden 162 adet verilmesi; Samsun limanı projesinden 6,000 ve Menderes deresinin keşfinden 3,000 altın lira alacak iddiasından Hazinenin borçlarının temize

¹⁴¹⁷ BCA. Fon No: 30.1.0.0., Yer No: 134.872.3.

¹⁴¹⁸ “Türk-İngiliz Muhtelit Mahkemesinde”, “İngiliz Şirketi Aleyhinde Bahriye Vekâleti Yedi, Seyrisefain İdaresi Üç Dava İkame Ettiler”, **Cumhuriyet**, 22 Teşrin-i Evvel 1926.

¹⁴¹⁹ “Reşadiye Dretnovtu”, “180 Bin İngiliz Lirasının İstirdadı için Hükûmet Mahkemeye Müracaat Etti”, **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1929; “Reşadiyenin Taksiti”, “Hükûmet Bankadan 180,000 İsterlinin İadesinin İstiyor”, **Milliyet**, 22 Eylül 1929.

¹⁴²⁰ “Reşadiyenin Taksiti”, “Davanın Rüyetine Devam Edildi”, **Cumhuriyet**, 21 Teşrin-i Evvel 1929.

çıkartılması; Müşterekülmenfaa Doklar Şirketi münasebetiyle Armstrong ve Vickers namına Düyûn-ı Umumiye tarafından çeşitli tarihlerde Bankaya yatırılan ve devlete ait olan 256,174 liranın tamamen ödenmesi karşılığında Türkiye'nin davasından çekilmesi koşuluyla meselenin sulh yoluyla halledilmesi teklif edilmiştir.

Meblağın İngiliz lirası olarak temininin mahkemece ne şekilde karşılanacağı kestirilememekle birlikte bu şekilde ödenmesi hükmü mahkemeden çıksa bile Bankanın ekonomik durumu bu meblağı sterlin cinsinden karşılamaya elverişli olmadığından iflası halinde sulh teklifinden daha olumsuz koşullarla karşılaşılabilceği dikkate alınarak konun belirtildiği üzere halledilmesi Maliye Vekâleti tarafından kararlaştırılmıştır.

Devlet Şurasına da danışılmıştır. İlk olarak Maliye Vekâletinin konunun sulh yoluyla çözülmesi hakkındaki tezkeresi ele alınmıştır. Bundan sonra Maliye ve Nafia Dairesinin mazbataları gündeme gelmiştir. Bu mazbatada bahse konu meblağın sterlin cinsinden Türk Hükûmetine iadesinin icap edeceği ve para TMB elinde olduğundan Bankanın iflası durumunda Hükûmet'e geçmesinin gerekeceği yer almaktadır. Yine hazine tahvillerine ait olarak Lozan Antlaşması'nda mevzu bahis uygulamanın Düyûn-ı Umumiye ve kupon hamilleriyle devlet arasındaki ilişki ile ilgili olup Bankayı ve Hükûmetin bu alacağını asla alakadar edemeyeceği belirtilmektedir. Lozan Antlaşması, Armstrong ile devletin ilişkisini kesmiş olduğundan grup ile yapılmış inşaat anlaşmasında yer alan hakem uygulamasının geçerli olmayacağı ve ilk apeli¹⁴²¹ İngiliz lirası ile yapılmış olan Banka sermayesinin ikinci apel ile ulaşması lazım gelen miktarı bu paranın İngiliz lirası olarak ödenmesine uygun bulunacağı görüşünü içermekte ve sulh teklifinin kabul edilmemesini belirtmektedir.

Bundan sonra konun icabı görüşülmüştür. 179,650 lira üzerinde müteahhitlerin herhangi bir hakka sahip olmadığı saptanmıştır. İlâveten Lozan'ın elli sekizinci maddesi de devletin bu grupla olan alakasını kesmiştir. Şu halde paranın Türkiye'ye ait olduğu onaylanmıştır. Bunun dışında daha önce de tespit edildiği üzere hem sipariş anlaşması hem finans anlaşması İngiliz lirası üzerindendi, hazine tahvilleri İngiliz lirası kıymeti üzerinden tertip edilmiş ve Bankaca İngiliz lirası üzerinden ıskonto edilmişti. Banka tarafından Hükûmete yazılmış olan 15/28 Şubat 1329/1914 tarihli mektup da paranın İngiliz lirası olarak saklı tutulduğu belirtilmekteydi. Bu nedenle

¹⁴²¹ Anonim ortaklıklarda sermaye artırımı için yapılan ödeme çağrısı.

para İngiliz lirası olarak talep edilmeliydi. Lozan Antlaşması ile hususi bir rejime tabi tutulmuş olan hazine tahvillerine ait tazmin şekli bu meselede mevzu olamazdı. Anlaşmazlığın hakem marifetiyle halledilmesi bile gerçekleşemezdi. Zira Lozan Antlaşması uyarınca Hükûmetle grup arasında hiçbir ilişki kalmamıştı. Grupla imzalanan ve hakeme ait hükümleri içeren anlaşma bugün ortada mevcut sayılmazdı.

Şu halde paranın İngiliz lirası olarak alınması konusu oldukça netti. Bununla birlikte TMB'ın birkaç yıllık bilançosuna bakıldığında sermayesinin bu meblağı sterlin olarak ödenmesine uygun olmadığı görülmektedir. Muamelat-ı Nakdiye Müdürü Sırrı Bey de Maliye Vekâleti adına oturuma katılmış ve Banka hakkında izahatta bulunmuştu. Sırrı Bey konuşmasında Bankanın aciz durumunu onaylamıştı. Bununla beraber, sulh yapılmasının uygun olup olmadığının saptanması, Bankanın teklif ettiği barış şartları arasında zikredilen tahvillerin ve Hükûmetçe Bankaya borç olarak tanındığı yazıdan anlaşılan Samsun liman projesiyle Menderes vadisi keşif masraflarının toplam kaç liraya ulaştığının ve bir de iki seneden beri çalışmalarını durdurduğu ve bilançosunu tanzim etmiş olduğu dikkate alındığında borcu ve alacağı net bir biçimde belli olduğundan iflas masasının oluşturulması halinde Türk Hükûmetinin elindeki ilama karşılık kaç lira isabet edeceğinin belirlenmesi ardından aradaki farkın görüşülmesi gerekeceği yönündeki Maliye Dairesi Reisi İsmail Hakkı, azadan Edip Kemal, Ömer Lütfi ve İhsan Beyler ile Süleyman Emin Paşa'nın görüşleri çoğunluğu elde edemediğinden esas durum oylandı. Maliye ve Nafia Dairesi Reisi Ali Rıza, azadan Ömer Lütfi, Abdullah Sabri, Asaf Talat, Kemal Atıf, Edip Kemal Beyler ve Süleyman Emin Paşa'nın sulhün reddi hakkındaki karşıt oylarına karşın Maliye Vekâleti'nin teklifi uyarınca sulh anlaşmasının münasip olacağı oy çokluğu ile kabul edildi. Uzlaşma meselesi ve uzlaşmanın şartları onaylandı¹⁴²².

Maliye Vekâletinin 24 Eylül 1930'da yaptığı teklif üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 8 Ekim 1930 tarihli toplantısında, Armstrong-Vickers'a sipariş verilen Reşadiye'nin bedeli olan 1,796,500 liranın ödenmesini tayin konusunda Türkiye Milli Bankası ile Osmanlı İmparatorluğu Maliye Nazırı ve inşaat grubu temsilcileri arasında imzalanan finans anlaşmasının yürütülmesinden dolayı Maliye Vekâleti ile Milli Banka arasında çıkan anlaşmazlığın sulh içinde çözümlenmesi hususunda harcadığı

¹⁴²² **BCA.** Fon No: 30.11.1.0., Yer No: 61.2.15.

mesai ve masraf için Burdur Mebusu Mustafa Şeref'e 3,000 lira verilmesi kabul edildi¹⁴²³.

3.3.2. Türkiye Milli Bankası ile İstanbul Belediyesi Arasında 1909 Kredisinden Kaynaklı Sorunlar ve Çözülmesi

Banka ile Türk Hükûmeti arasında 1909 İstanbul Belediye kredisinin teminatı olan köprü geçiş ücretlerinin ödenmemesi, İngiltere tarafından sterlin ile ödeme yapılmasının istenmesi ve kambiyo farkı nedeniyle tahvillerin karşılanmaması gibi bir takım sorunlar dönem dönem görülecek ve uzun yıllar taraflar arasında anlaşmazlık konusu olacaktı.

Bu süreçte Bankanın, 1909 anlaşmasına dayanarak, kredi teminatları üzerindeki müdahale hakkını etkin biçimde kullandığı görülmektedir. 1918 yılında İstanbul yangınından zarar görenlerin iskân edilmeleri masrafı olarak Haliç köprülerinin geçiş ücretinin bir misli arttırılması *Harik İane Komisyonu* tarafından istenilmişti. 1909 anlaşması dolayısıyla bu vergiyi kredi teminatı olarak tamamen almakta olan TMB'nin konuya ilişkin onayının alınması gerekmekteydi. Şehremaneti ile Banka arasında yapılan anlaşma ile günlük hasılatın Banka dairesine verilmesi ile orada tutulmakta olan meblağın günlük zabıtnamelere kayıt edilerek yarısının Harik Komisyonu adına her on beş günde bir ödenmek üzere İtibar-ı Milli Bankasına verilmesi kararlaştırılmıştı. Sonuçta köprü geçiş ücretlerinin 1921 Haziran'ına kadar bir misli arttırılması Meclis-i Vükelada kararlaştırılmıştır¹⁴²⁴. 1919'da çıkartılan irade ile de köprü geçiş ücretlerine yapılan zammın 1919 yazından itibaren Şehremaneti namına tahsili uygun görülmüştü¹⁴²⁵.

Eylül 1920'de, Hazine'nin darlıkta kalması sebebiyle köprü geçiş ücretlerine zam yapılmasına ve bu meblağın Hazine'ye aktarılmasına karar verilmiş; ancak yine TMB'a verilen taahhüt gündeme gelmiştir. Söz konusu teşebbüs esasen doğru ise de Şehremanetinin TMB'dan aldığı borca ilişkin yaptığı anlaşmada, Banka ile önceden ittifak yapılmaksızın istikraza karşılık gösterilen köprüler varidatını azaltacak bir uygulamaya gidilmemesinin yer almasından dolayı TMB'nin bu ilave miktara el

¹⁴²³ BCA. Fon No: 30. 18.01.02., Yer No: 14.67.3.

¹⁴²⁴ BOA. MV. Dosya No: 249, Gömlek No: 108; **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 10, s. 530.

¹⁴²⁵ **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 11, s. 310.

koymamasının sağlanması Maliye Nezaretinden bildirilmiştir. Konu Meclis-i Vükelada görüşülmüş, köprü geçiş ücretine yapılacak zammın Hazine'ye bırakılmasına ilişkin Bankanın onayının alınması konusunda teşebbüste bulunulmasına karar verilmiştir¹⁴²⁶.

Osmanlı Hükûmetinin kefaleti altında Emanet tarafından TMB ile yapılan borç anlaşması göz önüne alındığında köprü geçiş ücretine zam yapılması meselesi tedkike muhtaçtı. Maliye Nazırı konuya ilişkin bir tezkere hazırlamıştı. Islahat-ı Maliye Komisyonu Şehrmanetinden gerekli malumatları almıştı. Buna göre Haliç Köprüsü geçiş ücreti 1335'de (1919) aylık 15,503 ve 1336'nın (1920) ilk altı ayında aylık 18,885 liraydı. Unkapanı köprüsü ise harap bir haldeydi ve tamiri için zaman gerekmekteydi. Üzerinden geçişin yasaklanması göz önüne alınarak hasılatın gelecek aylarda azalması söz konusu olmakla beraber köprü geçiş ücretinin Hazine menfaatine bir misli artması esas itibariyle isabetliydi. Bununla birlikte 1909 anlaşmasının on ikinci maddesinde Osmanlı Hükûmeti ve Şehrmanetinin TMB ile önceden anlaşma yapılmaksızın yıllık taksitlerde indirim yapılmamasının yer aldığı Maliye Nazırı tarafından hatırlatılmaktaydı. Yine bundan önce köprü geçiş ücretine yangından zarar görenler için uygulanan zamma Emanet el koymak istediği halde başarılı olamayarak söz konusu hasılatı istikrazın mürettebat-ı seneviyyesi için Bankaya terk etmeye mecbur kalmıştı. Yine köprü geçiş ücretleri hasılatı, söz konusu istikrazın mürettebat-ı seneviyyesini geçtiği durumda fazlasının Perrier Bankası ile akd etmiş olduğu istikraz karşılığı olarak terk edilmesi 2 Temmuz 1913 tarihli anlaşmada yer almaktaydı. Bu nedenle de TMB'nin, zamma istikraz karşılığı olarak alı koymasına teşebbüs etmemesinin sağlanması görüşü sunulmuştur¹⁴²⁷.

1921'de bu kez Banka kendi menfaatine köprü geçiş ücretlerine zam yapılmasından yanaydı. Banka ile Maliye Nezareti ve Şehrmaneti arasında Temmuz 1921'de mektuplaşmalar olmuştu. Burada Banka, Aralık 1914'e kadar tahvil hamillerine istikraz kuponları için ödeme yapıldığını; ancak bu tarihten beri yedi senedir ödeme yapılmadığını belirtmişti. Ayrıca kambiyo farkı çok arttığı için köprü geçiş ücretinin, sonradan iki kat arttırılmış olmasına rağmen 1,300,000'e ulaşan kambiyo zararını kapatmaya yetmediğini, bu nedenle köprü geçiş ücretlerinin tekrar

¹⁴²⁶ BOA. MV. Dosya No: 220, Gömlek No: 118.

¹⁴²⁷ BOA. BEO. Dosya No: 4656, Gömlek No: 349157.

iki kat arttırılmasının önlemini belirtilmişti. Banka, Osmanlı Hükûmetinin kefaletine de işaret etmişti¹⁴²⁸. Banka, köprü varidatını arttırmak için köprü geçiş ücretinin tahsiline nezaret ve söz konusu vergiyi ödemekten kendilerini muaf tutanları ödemeye mecbur bırakmak üzere zabıta görevlendirilmesi ve müfettiş tayin edilmesini dahi istemişti. Emanet, Banka tarafından hiçbir kontrol maksadı olmaksızın, Emanet istediği anda ikame edilmiş memurları kaldırmak üzere, görevleri sadece köprü geçiş ücreti ödeme ile mükellef olanların vergi vermesini sağlamak, masraf ve aylık namıyla Emanetten bir şey talep etmemek şartlarıyla Bankanın köprü gişelerine birer memur tayinini kabul etmişti¹⁴²⁹.

Bir diğer mektupta ise Banka, istikraz ilk akdedildiğinde gaz deposu vergisinin her bir tenekesinin 5 paradan oluştuğunu ve doğrudan Banka tarafından tahsil olunduğu zaman varidatın aylık 2,000 Osmanlı lirasına ulaştığını belirtmişti. Oysaki 1916'dan itibaren söz konusu verginin Şehremanetince tahsil edilip Bankaya ulaştırılmaya başlanması ile 1916 ve 1917'de aylık gelirden düşüş yaşanmaya başlamıştı. 1920'de söz konusu vergi her bir teneke için 5 paradan 5 kuruşa tamamlandıysa da doğrudan Emanet tarafından tahsil olunan söz konusu vergi, 5 para olduğu zamandan daha az varidat temin etmişti. 1920 senesinde 1,240 Osmanlı lirası, 1921 senesinde 1,483 Osmanlı lirası idi. Banka, mevadd-ı müştaileden¹⁴³⁰ alınan belediye istihlâkât¹⁴³¹ vergisinin dahi düzenli ödenmediğini belirtmekteydi. Şehremanetinin, 22,000 Osmanlı lirası ödenmesini taahhüt etmiş olduğu halde 1915'den 1918'e kadar dört sene zarfında 88,000 Osmanlı lirası ödemesi lazım gelirken 35,882 Osmanlı lirası ödediğini belirtmekteydi¹⁴³². Banka, istikraza karşılık olarak terk edilen varidatın Şehremanetinden veya kefil bulunan Osmanlı Hükûmetinden ödenmesini talep etmekteydi¹⁴³³.

¹⁴²⁸ **BOA. BEO.** Dosya No: 4697, Gömlek No: 352222; **BOA. DH.UMVM.** Dosya No: 165, Gömlek No: 52.

¹⁴²⁹ **BOA. DH.UMVM.** Dosya No: 165, Gömlek No: 52.

¹⁴³⁰ Yanıcı maddeler.

¹⁴³¹ Tüketim, harcama.

¹⁴³² 30 Kasım 1916 tarihli anlaşmayla, söz konusu varidata, 26 Şubat 1919 tarihli resmi belediye kanunu ile koyulan ve 5 Ocak 1920 tarihli kararname ile arttırılan, mevadd-ı müştaiile üzerindeki belediye istihlâkât vergisi ilave olunarak bu maksatla söz konusu istikraza gaz depoları varidatı ile söz konusu belediye istihlâkât vergisi için senelik toplam 22,000 Osmanlı lirası tahsis olunacağı taahhüt edilmişti. Bkz. **BOA. BEO.** Dosya No: 4697, Gömlek No: 352222. Şehremanetinde mevadd-ı müştaiile istihlak vergisinin gelişimi için bkz. Oktay, ss.252-255.

¹⁴³³ **BOA. BEO.** Dosya No: 4697, Gömlek No: 352222.

Bankadan alınan borcun yukarıda da işlendiği üzere yıllık taksidi 60,500 Osmanlı lirasıdır. Bu miktar kambiyo farklarındaki artış¹⁴³⁴ dolayısıyla oldukça fazlalaşmıştır. Günlük 550-600 lira raddesinde bulunan köprü geçiş ücretleri ile söz konusu taksitin kapatılması imkânı bulunmamaktadır. Şehremini, istikraz taksitinin bundan sonra eksiksiz ödenmesiyle beraber şimdiye kadar birikmiş meblağın peyder pey ödenmesinin lüzumlu olduğunu; ancak emanetin vaziyetinin bu borca ilişkin diğer gelirlerden küçük bir meblağın ayrılmasına bile uygun olmadığını belirtmişti. Taksitlerin ödenmemesi durumunda anlaşma gereği Bankanın diğer gelirlere el koyması söz konusu olabilirdi. Hazine bu borca kefil olmuştu. Bu durumda Hazine'ye de başvurulabileceği Şehremaneti tarafından Hazine'ye hatırlatılmıştı. Şehremini de sayılan nedenlerden ötürü geçiş ücretinin 40 paraya ulaşmasından yanaydı¹⁴³⁵. Konu Temmuz 1921'de Meclis-i Vükelaya gelmişti. Meclis-i Vükela, istikraz anlaşmasının incelenmesi, taksitin anlaşma gereğince ödenmesi ve kambiyo meselesi hakkında maliye ile hukuk müşavirleri tarafından acilen ortaklaşa tetkikat yapılması ve sonucunun bildirilmesini kararlaştırmıştır¹⁴³⁶.

Mevcut dönemde İngiliz lirası 540 kuruş raddesindedir. Bu hesapla 60,500 liralık yıllık taksit, İngiliz kurunda 326,700 liradır. Bunu ödemeye mevcut gelirler yetmemektedir. İlaveten açığın Emanetin diğer gelirleri ile ödenmesi durumunda Hazine zarar görecektir. Dâhiliye Nezaretine göre de köprü geçiş ücretinin 40 paraya çıkartılması hakkındaki Emanetin teklifi uygundur¹⁴³⁷.

Banka görüldüğü üzere borcun faiz, anapara ve komisyon tutarının kambiyo farkları da dikkate alınarak kendisine ödenmesini talep etmektedir. Kambiyo farklarındaki artış yani Osmanlı lirasının değer kaybetmesi dolayısıyla borç önemli ölçüde artmıştır. Aynı nedenlerden dolayı ödeme sıkıntısı yaşayan Şehremaneti, köprü geçiş ücretinin 40 paraya tamamlanmasını istemiştir. Dâhiliye Nezaretinden de konuya ilişkin tezkere gönderilmiş ve belirtildiği üzere Meclis-i Vükela tarafından istikraz

¹⁴³⁴ İngiliz lirasının karşılığı 1914'de 111 kuruş; 1918'de 141 kuruş; 1919'da 358 kuruş; 1921'de 611 kuruş; 1922'de 724 kuruş; 1923'de 759 kuruşa ulaşmıştı. Türk parasındaki bu düşüşün nedeni olarak, paranın hakiki ihtiyaçtan fazla bulunması ve karşılığının mevcut olmaması gösterilebilir. Bkz. V. Eldem, Harp, ss. 124, 144-145; Oktay, s. 289.

¹⁴³⁵ Şehreminin yazdığı 13 Temmuz 1921 tarihli tezkerenin ayrıntılarına ilişkin Bkz. **BOA. DH.UMVM.** Dosya No: 164, Gömlek No: 95.

¹⁴³⁶ **BOA. MV.** Dosya No: 221, Gömlek No: 224.

¹⁴³⁷ **BOA. BEO.** Dosya No: 4688, Gömlek No: 351549. 1 Osmanlı lirası = 100 kuruş hesabıyla 32,670,000 kuruş = 326,700 lira.

şartları, içeriği, borcun anlaşmaya göre ödenmesi sureti ve kambiyo farklarına ilişkin Maliye ve Hukuk müşavirlerinden görüş istenilmiştir. Konuyla ilgili görüşler ve raporlar Ekim 1921’de Meclis-i Vükela oturumunda okunmuştur. Meclis-i Vükela, köprü geçiş ücretlerinin ahiren iki misline, 40 paraya çıkartıldığını belirtilmiş ve diğer konuların anlaşmadan sonraki meselelerden olduğuna karar verilmiştir¹⁴³⁸.

Bu sırada İngiliz tarafı borcun ödenmesini sağlamaya ilişkin adımlar da atmaktadır. Ödenmemiş tahviller ve kuponlarla ilgili Baring Brothers şirketi ile TMB, 3 Kasım’da tahvil sahiplerini toplantıya çağırdı. Bu toplantıda krediye ilişkin durum saptanırken tahvil sahipleri adına hareket edecek komite oluşturulacaktı. Bu komitenin tahvil sahipleri adına toplanan fondan ödemeleri yapmak için yetkilendirilmesi amaçlanmaktaydı¹⁴³⁹. Bu şekilde 9 Kasım 1921’de Baring Brothers ve TMB’nin isteği üzerine İstanbul Belediyesi tahvil hamilleri toplantısı gerçekleşti ve burada tahvillerin ödenmesini talep etmek üzere komite oluşturuldu. Komite, Aralık 1914’ten Haziran 1921’e ödenmemiş on dört kuponun, TMB tarafından verilecek makbuz karşılığında Bankaya yatırılmasına çabalayacaktı. Ödenmemiş kuponlarla ilgili Türk otoritelerle görüşmeler devam etmekteydi¹⁴⁴⁰.

Aralık ayında Bankanın yabancı devletlerde piyasaya süreceği kuponların kura isabet etmiş tahvil bedellerinden oluşan kambiyo farkının, söz konusu istikraz karşılıklarından ödeneceği istikraz anlaşması hükmünden olduğundan Mütarekeden beri ödenmemiş olan taksitler ve bunların kambiyo farklarının tamamen ödenmesinin

¹⁴³⁸ **BOA. MV.** Dosya No: 222, Gömlek No: 123. Hukuk Müşavirliği mütalaasını Eylül 1921’de vermişti. Anlaşmayı inceleyen Müşavirlik, Emanetin vazifelerini hatırlatmaktaydı. Hukuk müşavirleri anlaşma gereği, kambiyo farklarını karşılamının Şehremanetinin vazifesi olduğunu belirtmişti. Bununla birlikte anlaşma sırasında 1 İngiliz lirasının 1,10 kuruş kabul edildiği ve anlaşmaya bu şekilde girdiğine dikkat çekilmişti. Savaş öncesi değişmez şekilde 1 İngiliz lirası 1,10 kuruştur. Yıllık taksit 60,500 Osmanlı lirasıydı, yine % ¼ miktarındaki komisyon on yedinci maddeye göre yıllık taksite göre hesap edilmişti. Kambiyo farkının azlığı nedeniyle nazarı dikkate alınmayacağı düşünülmüş ve Osmanlı lirası olarak belirlenmişti. Müşavirlere göre anlaşmanın imzalanmasında göz önünde bulundurulmayan farkın Banka tarafından talep edilebilmesi hukuken uygun değildi. Osmanlı Bankası ya da diğer istikraz hamilleri şimdiye kadar anlaşmalarda Osmanlı lirasının mevcut farkının ödenmesi için Osmanlı Hükûmetinin yeni varidat tahsis etmesini talep etmemişlerdi. TMB’nin, Osmanlı lirası ile İngiliz lirası arasındaki farkı ödemek üzere köprü geçiş ücretini iki misline çıkartması talebi kabul edilirse Muharrem Kararnamesinde yer alan istikrazlar dışındaki tüm istikrazların hamillerinin de aynı iddiada bulunması söz konusu olabilirdi. Tahvil sahipleri, faizleri İngiliz lirası üzerinden alabilmek için tahvilleri Londra’ya gönderebilirlerdi. Anlaşma maddelerini tek tek inceleyen müşavirlik, Osmanlı’nın yurt dışında ödeme yapmaktan imtina etmesi durumunda bu hususta zorlanamayacağı kanaatini sunmaktaydı. Mevcut hukuk kurallarının da bu yönde olduğunu belirtmekteydi. Bkz. **BOA. BEO.** Dosya No: 4697, Gömlek No: 352222.

¹⁴³⁹ “Constantinople Loan Committee”, **The Times**, 27 Ekim 1921.

¹⁴⁴⁰ “Constantinople Interest Payment”, **The Times**, 27 Nisan 1922.

gerekeceği Maliye tarafından kararlaştırılmış ve Şehremanetine bildirilmişti. Şehremaneti ise ödemeye devam edilmesinin mümkün olmadığını yinelemişti. Şehremaneti, istikraz anlaşması gereği köprüler ve gaz depolarındaki meblağın Emanete uğramadan doğrudan Bankaya teslim edilerek fazlasının Bankadan Emanete iade etmek gerekmesine rağmen Bankanın iade etmediğini, bu fazlayı harp yıllarındaki eksik ödemeye saydığını da belirtmişti¹⁴⁴¹.

Ödeme yapılmaması üzerine TMB, 29 Nisan 1338/1922 tarihli Şehremanetine gönderdiği takirde, Osmanlı'nın harbe girişinden itibaren harp boyunca, Osmanlı Hükûmetinin aldığı tedbir dolayısıyla istikraz faizlerinin ödenmesine devam etmediğini hatırlatmıştı. İlaveten Mütarekeden beri, 24 Kanun-ı Sani 1915 tarihli kararname hükmünü fesheden 17 Teşrin-i Evvel 1920 tarihli kararnameye rağmen, bu istikraza tahsis olunan hasılatın, altı aylık taksitin her biri için İngiliz lirası olarak ayrılması gereken meblağı temin edememesinden dolayı ödeme yapmadığını belirtmişti. Sadece, 1921 senesinin ikinci altı aylık hasılatı bu tarihte ödemesi gelen 23 numaralı kuponun ödenmesi için yeterli olmuş, tahvil sahipleri bilgilendirilmişti. Emanet, Aralık 1914'ten beri ödeme günü gelmiş olan 9-22 numaralı kuponların karşılığını ödememişti. Tahvil hamilleri tarafından taahhüdün yerine getirilmesi için ne yapılması gerektiği de devamlı sorulmaktaydı.

Şehremini, Mayıs 1922'de Dâhiliye Nezaretine gönderdiği tezkerede, Bankanın kambiyo farklarını dikkate alması dolayısıyla ödeme güclüğü çekildiğini belirtmektedir. Osmanlı ile İngiliz lirası arasındaki fark bire altı nispetindedir. Bu hesaplara istikraz faiz ve anapara itfa ve komisyon akçelerinin İngiliz lirası olarak ödenmesi durumunda her sene için 400,000 Osmanlı lirası ödenmesi lazım gelmekteydi. Kambiyonun bu durumu elbette ki anlaşma imzalandığı vakit düşünülmemişti. Şehremaneti Bankanın talebini haklı görmemişti. Emanet, barış akdedilmeksizin 23 numaralı kuponun ödenmesine ilişkin de ne yapılacağını sormaktaydı¹⁴⁴².

Türk tarafı, borcun Birinci Dünya Savaşı dönemine ait mürettebatı seneviyyelerindeki eksiklerin ödenmesini imzalanacak barışta varılacak karara bırakmaktaydı. Bununla birlikte Mütarekeden beri ödenmesi gereken taksitlerin ve

¹⁴⁴¹ BOA. BEO. Dosya No: 4702, Gömlek No: 352601.

¹⁴⁴² BOA. BEO. Dosya No: 4713, Gömlek No: 353420.

bunların kambiyo farklarının tamamen ödenmesi gerekmektedir. Maliye Nezareti de konuya ilişkin bir tezkereyi Meclise göndermiştir.

Bu dönemde azami olarak altın haddi ile tayin olunması kaidesi bulunan kambiyo farkları, ticari ve mali muameleleri sekteye uğratacak bir boyuta gelmiş olarak devletleri çareler aramaya sevketmiş, Avrupa devletleri bu farkın kapanmasına çare bulmak adına Brüksel ve Cenova konferanslarını düzenlemişlerdi. Özellikle doğuda henüz barış akdedilmemiş olduğu bir dönemde herhangi bir Osmanlı istikrazının faiz veya anaparasının yabancı ülkelere ödenmesine dair bir karar alınması mümkün görülmemişti. Bu anlamda daha önce alınan kararın değiştirilmesine gerek görülmemişti. Bununla birlikte istikraz karşılıklarının barışın akdine ve kambiyo meselesinin halledilmesine kadar özel bir hesapta muhafazası da uygun bulunmamıştır. Bu nedenle şimdiye kadar birikmiş bulunan ve birikecek olan karşılıkların hesap edilerek, kuponları koparılmaksızın makbuz karşılığında hamillere eşit olarak bölüştürülmesi Haziran 1922’de Meclis-i Vükelada kararlaştırılmıştır¹⁴⁴³. Bu şekilde Şehremanetinin sorusu da yanıtlanmıştı.

9 Kasım 1921’de kurulan Tahvil hamilleri komitesinin başkanlığına Henry Babington Smith seçilmişti. Komitenin yedi üyesi daha vardı. Smith’in 1923 yılında ölümünün ardından komite başkanlığı boş kalmıştı. Komitenin diğer iki ana üyesi de ard arda ayrılmışlardı. Bunlar, Bilinski ve Whittall’di. Kurulun Smith’ten sonraki başkanı Revelstoke olmuştu. Whittall’in istifası ile İstanbul’daki boşluğu Bay Pears doldurmuştu. Komite göreve başladığında tahvillerin depoziti 641,840 sterlin idi. Bu miktar Ocak 1924’e kadar sürekli arttı. Komite sık aralıklarla toplantı gerçekleştirerek, Londra ve İstanbul’daki temsilcilerle görüşmeler meydana getirmişti. Mondros Ateşkes Anlaşması’nın ve Lozan Antlaşması’nın imzalanması döneminde herhangi bir sonuca ulaşamamış, sorun daha da büyümüşü¹⁴⁴⁴.

Lozan görüşmelerinin yapıldığı sırada Galata-İstanbul köprüsü geçiş ücretlerine İstanbul’daki otoritelerce el koyuldu¹⁴⁴⁵. Köprü geçiş ücretleri hem Perrier Bankası hem de TMB ile yapılan istikrazlarda karşılık olarak gösterildiğinden bu hamle oldukça tepki çekmişti. *Vakit* gazetesi köprü geçiş ücretlerine el koyulması

¹⁴⁴³ BOA. MV. Dosya No: 223, Gömlek No: 194.

¹⁴⁴⁴ “Constantinople Municipal Five Per Cent Loan, 1909”, “Work of the Committees”, “Legal Procedure Difficulties”, *The Times*, 15 Mayıs 1929.

¹⁴⁴⁵ “Another Lausanne Deadlock”, “The Ottoman Debt”, “Allied Delegates Await Instructions”, *The Manchester Guardian*, 4 Haziran 1923.

karşısında yaptığı açıklamasında TMB'dan yapılan borçlanmayı kastederek “bu borcun karışık hesaplar içinde bir muamma olarak bir türlü ödenemediğini” belirtmişti. Gazete, yıllık 500,000 lira gelir temin eden köprünün gelirinin borçları ödemeye ayrılmasına rağmen borcun ancak faizinin ödendiğini sitemle belirtmişti. 1,000,000 liralık borca karşılık TMB'da köprü hasılatından 2,000,000 liradan fazla para birikmesine rağmen anaparadan ödenen miktarın bulunmadığı, borcun aynen kaldığı gazetede yer almıştı. Bunun nedeni Banka tarafından faizin İngiliz lirası olarak ödenmesinin istenmesiydi. Yıllık 500,000 lira gelir İngiliz lirasına çevrilince anaparanın ancak faizine tekabül ediyordu. Bu suretle de, 1,200,000 liraya karşılık köprüler varidatına hiç ödenmemek üzere el koymuş oluyordu¹⁴⁴⁶.

27 Mayıs 1923 tarihinde İstanbul Belediyesinin Haliç'i boydan boya geçen Galata köprüsünün günlük geçiş ücretlerine el koyması ve bu ücreti bankaya ödemeyi durdurması Bankayı telaşlandırdı. Her tahvilin ön yüzünde 60,500 Türk lirası veya 55,000 sterlin miktarındaki faiz ve amortisman akçesinin, altı aylık dönemde hisse sahiplerinin tercihiine göre altın kuruş veya sterlin olarak ödenebileceği, Türk Hükûmetince koyulan herhangi bir vergiden veya damga resmiinden muaf olacağı, krediye karşılık olarak köprü geçiş ücretlerinin günlük olarak bankaya ödeneceği belirtildiğinden hareketle Banka durumu protesto etti. Buna göre 3/16 Kasım 1325/1909 tarihli sözleşmede ne Belediye ne de Hükûmet'in köprü geçiş ücretlerini azaltmak adına herhangi bir adım atmayacağı yer almaktaydı. Yine on birinci maddede de açıkça bu gelirlerin yetersiz kaldığı durumda ek belediye gelirlerinin tahsis edileceği vardı. Şimdiye kadar, savaş döneminde dahi köprü geçiş ücretleri günü gününe Bankaya ödenmişti.

Sözleşmenin aslına göre köprü geçiş ücretlerinden 10 para sağlanmaktaydı. Savaş boyunca bu tutar ikiye katlanmıştı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Babıali'nin de onayıyla köprü geçiş ücreti yukarıda görüldüğü üzere 40 paraya yani 1 kuruşa ulaşmıştı. Burada köprü geçiş ücretinin dört kat arttığı görülmektedir. Paranın değeri ise genel olarak yedi kat düşmüştü.

İstanbul Şehremininin Mayıs sonunda, Bankaya daha fazla ödeme yapmayacaklarını tebliğ etmesinin ardından Şehremini adına hareket eden görevliler, köprü geçiş ücretlerinden temin edilen küçük kütleli sikkeleri tartmak ve saymak için

¹⁴⁴⁶ “Köprü Varidatı”, “Şehremaneti Köprünün Varidatına Vaz-ı Yed Etti”, **Vakit**, 30 Mayıs 1923.

kullanılan malzemelere el koydular. Bankaya yapılan açıklama ise kâğıt para ile altın kuruluş arasındaki farkın ödenmesinin imkânsız olduğu, Bankada daha fazla para biriktirmenin gereksiz ve imkânsız olduğu yönündeydi. Bu açıklama İngiliz basını tarafından bahane olarak addedilecekti. Tahvil hamilleri adına hareket eden TMB, Neville Henderson’u konuya müdahil olmaya davet etti. Henderson da konuyu Adnan Bey ile görüştü. Adnan Bey’den talimatın, Hükûmet’in de onayıyla bizzat Belediye tarafından mı verildiği yoksa ikincil bir kişinin direktifi ile mi meydana geldiğinin anlaşılması istenmişti. Bununla birlikte Bankaya tebliği verenin, 1909 Belediye kredisini, 1913’de Belediye tarafından Perrier Bankasından aynı miktarda alınan kredi ile karıştırması ihtimali olduğu belirtildi; nitekim bu kredi köprü geçiş ücretlerinin ikinci ücretleri ile teminat altına alınmıştı.

The Times, olayda bir yanlışlık olabileceğini; nitekim Türk kabinesinin, İsmet Paşa ve Hasan Bey’i barış anlaşmasının imzalanmasının ardından batı pazarından kredi almak için çalışmalarda bulunmaya yönlendirdiği haberlerinin geldiğini belirtmektedir. *Times*’a göre Belediye bu eylemi Ankara’nın batıdan azımsanmayacak miktarda para aradığı bir dönemde açık ve utanmaz ‘sahtekârlıkta’ bir hareketle gerçekleştirmişti. *Times*, Türklerin büyük kredilerin vaz geçilmezi olduğunun farkında olduklarını belirtmişti. Türklerin olası mukrizleri teşvik ederken eski mukrizlerin hakkını yediğinden bahsetmekte ve ‘öngörüsü olmayan acemilik daha fazla ilerler mi’ diye sormaktadır. Gaffın halen açıklanmadığını belirten *Times*, Türklerin neyse ki ‘saçmalıklarını anladıklarını’ belirtmektedir. Nitekim ücretler tekrar ödenmeye başlayacaktı¹⁴⁴⁷. 5 Haziran’da İstanbul’dan gelen haberler, Belediyenin TMB’ya Galata Köprüsü geçiş ücretlerini yeniden ödemeye başladığını belirtmekteydi¹⁴⁴⁸.

Perrier Bankası ve TMB ile olan anlaşmazlık ise devam etti. Şehremini Haydar Bey basına verdiği röportajında, vaktiyle bu bankalardan 1,100,000 liralık istikraz yapıldığını, o zaman yalnız TMB’ya 10 paradan ibaret olan köprü gelirlerinin karşılık gösterildiğini bu verginin sonradan 40 paraya çıktığını belirtmiştir. 6,000 liradan ibaret olan köprü varidatı ise mevcut dönemde 500,000 lirayı bulmaktadır. Banka ise bütün hasılatı almak istemektedir. Haydar Bey’e göre ise aradaki fark olan 30 para, şehrin ihtiyacı için gerektiğinden Emanete ait olmalıydı. Haydar Bey, TMB yetkililerini

¹⁴⁴⁷ “Galata Tolls”, “Bondholders Money Taken By Turks”, “British Request For Explanation”, **The Times**, 1 Haziran 1923; “Galata Bridge”, **The Times**, 6 Haziran 1923.

¹⁴⁴⁸ “Galata Bridge Tolls”, **The Times**, 6 Haziran 1923.

müzakereye davet ettiğini Banka yetkililerinin ise gelmediğini belirtmişti. Perrier Bankası ile de aşağı yukarı aynı durum söz konusuydu; ancak Şehreminine göre Perrier Bankası yetkilileri daha adil kimsler olduğundan sorun çözülebilecek ve Emanet bütçesi artacaktı¹⁴⁴⁹. Sorun, o dönemki şekli ile ancak faizlerin ödenmesine yeten köprü geçiş ücretlerinin bu gidişle anapara borcundan 5 kuruş bile ödemeye yetmemesiydi. İlerleyen günlerde Perrier Bankasının teklif edilen şekilde ödemeyi kabul ettiği, TMB'ın ise görüşme davetine katılım göstermediği basında yer aldı; fakat müzakereler devam etmekteydi¹⁴⁵⁰.

Ödemenin hangi para birimi ile yapılacağı tartışması uzun sürecekti. El koyulan Galata Köprüsü geçiş ücretleri ile ilgili 12 Haziran'da TMB, İstanbul Belediyesi Hukuk Müşavirinden bir bilgilendirme yazısı alacaktı. Burada sözleşmeye atıf yaparak, borç senedinin amortisman akçesinin ve faizinin altın kuruş veya pound-sterlin ile ödenmesinin olağan üstü koşullarda uygulanmayacağı göz önüne alınarak ödemenin kâğıt para ile yapılabileceği belirtiyordu. Yine kâğıt para üzerinden hesaplanarak kredi için gereken miktarın üzerindeki miktarın Banka tarafından geri ödenmesi yer alıyordu. İlaveten sözleşmedeki tüm para başta Bankaya yatırılacak koşuluna rağmen Belediyenin bu fazlalığı alıkoyacağı belirtiliyordu.

Köprüden karşıya taşıdığı yolcular için iki haftada bir köprü geçiş ücreti ödeyen Tramvay Şirketine de Belediyeden gelen direktifte 9 Haziran'da on beş günü dolan miktarı Banka yerine Belediyeye vermesi belirtilmişti. İngiliz basını bu dönemde Belediyenin acil isteklerini karşılamak adına 100,000 Türk lirası (11,000 sterlinden fazla) avans verildiğine dikkat çekmişti. Bunun karşılığında Kasım 1909 anlaşmasında belirtildiği üzere, tüm köprü geçiş ücretlerinin ödenmesinin sürdürülmesi kabul edilmişti¹⁴⁵¹. Banka bu parayı tahvil sahiplerine bakiyeleri ödenene kadar elinde tutmuştu. Ekim 1923'e gelindiğinde tekrar köprü geçiş ücretlerine el koyuldu¹⁴⁵².

İngiliz basınında İstanbul Şehremininin Galata Köprüsü geçiş ücretlerine el koyması dolayısıyla şiddetli protestoların yapılacağı belirtilmekteydi. Buna göre Bankaya olan borç 964,540 sterlindi ve bunun ödenmesi gerekiyordu. Mayıs ayındaki

¹⁴⁴⁹ “Vali Haydar Bey’in Beyanatı”, **Vakit**, 5 Haziran 1923.

¹⁴⁵⁰ “Emanet İstikrazı”, “Türkiye Milli Bankası ile Bir İhtilafın Müzakeresi”, **Vakit**, 7 Haziran 1923.

¹⁴⁵¹ “Galata Bridge Tolls”, “New Turkish Demands”, “No Gold Payments”, **The Times**, 14 Haziran 1923.

¹⁴⁵² Satan, 1923, s. 145.

vukuatta sorumlu, Şehremanetinin maiyetindekilerin keyfi davranışı olarak gösterilmişti. Belirtildiği üzere bir miktar para Belediye avans verildikten sonra da bir hafta içinde yeniden ödemeler yapılmaya başlamıştı. Budan sonra ise Belediye, ‘Ankara Hükûmetinin aldığı son karara göre kuponlar Fransız frangı ile ödenebilir ve bu para biriminde tahsilatlar aralık ayı kuponlarını karşılamaya yeter’ iddiası ile köprü geçiş ücretlerine el koyacaktı. Belediyenin hukuk müşaviri de benzer bir tebliği belirtildiği üzere Haziran’da TMB’a iletmişti. İngiliz tarafı faizin, tahvil sahiplerine değer kaybetmiş Fransız frangı ile ödenmesine karşı çıkmaktaydı; nitekim frankın değeri altının değerinin ¼’ü kadardı. Şehreminin bu tutumunun uzun vadede kendisine zarar verebileceği *Times*’ta yer almaktaydı¹⁴⁵³.

Şehremaneti aynı zamanda Ekim ayı içerisinde TMB’a istikrazın 1923 senesine ait itfasını teşkil eden 157,000 lirayı yatırdı. Emanet, Hükûmetle Banka arasındaki anlaşmazlık sona ermeden bu miktardan daha fazlasını Bankaya yatırmamaya karar vermişti. Artık mesele Şehremaneti meselesi değil bir Hükûmet meselesiydi¹⁴⁵⁴.

Görüldüğü üzere önce Mayıs 1923’de ardından Ekim 1923’te köprü geçiş ücretlerine el koyulmuştu. Şubat 1924’ün son günlerinde İstanbul Şehremaneti, Galata Köprüsü geçiş ücretlerinin 154,000 TL/18,600 sterlin tutarındaki miktarının TMB’a ödenmesine karar verdi; ancak bundan sonra köprü geçiş ücretleri tekrar Belediye ödenecekti. Bu durum Türk tarafının tutumunun değişmediğini göstermekteydi¹⁴⁵⁵.

Haydar Bey zamanında bankalarla olan anlaşmazlık en had safhasına çıkmış; ancak sorun çözümsüz kalmıştı. Yeni Şehremini Emin Bey konuyla ilgili tedkikat başlatmış, İngiliz Dayınler Vekili Adam Block ile konuyu görüşmüştü. Bu dönem basında, Haydar Bey döneminde frank ile ödeme yapılmasına onay verilen borcun Emin Bey tarafından altın İngiliz lirası olarak ödenmesi yönünde karar alındığı yer almıştı. *Vakit* bu bilginin doğru olmadığını altını çizmiştir. Buna göre köprüler istikrazı meselesi de diğer borçlarla birlikte ve aynı usulde halledilmelidir. Bu nedenle bu mesele doğrudan Şehreminin kararıyla halledilecek bir meseleden ziyade merkez idare tarafından halledilebilecek türden addedilmiştir¹⁴⁵⁶. Emin Bey de konuya ilişkin kısa süre sonra açıklama yapmış ve konuyla ilgili haberin belirli bir maksat altında

¹⁴⁵³ “Galata Bridge Tolls”, “An Audacious Claim”, **The Times**, 9 Ekim 1923.

¹⁴⁵⁴ “Türkiye Milli Bankası İhtilafı”, **Vakit**, 17 Teşrin-i Evvel 1923.

¹⁴⁵⁵ “The Galata Tolls”, **The Times**, 3 Mart 1924.

¹⁴⁵⁶ “Şehremaneti”, “Bankalarla İhtilafını Nasıl Halledecek”, **Vakit**, 19 Temmuz 1924.

yapıldığını öne sürmüştür. Emin Bey, on beş günden beri köprü geçiş ücretlerini kendilerinin aldığını belirtmiştir. Yani Temmuz 1924'te bir kez daha köprü geçiş ücretleri Şehremanetinin eline geçmiştir. Emin Bey, Milli Bankaya o gün borç ödemesini frank üzerinden yaptıklarını, sterlin ile ödenmesine dair bir şey olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Banka, Şehremanetini protesto etmiş, Emanet ise varidatı almaktan vazgeçmemiştir. Emin Bey'e göre ortada mesele yoktur hatta köprü varidatını kendileri almaya başladıklarından beri köprü varidatı artmaktadır. Öyle ki paraları kamyonlarla nakletmeye başlamışlar, saymak için köprüler idaresine ayrı bir veznedar tayin etmişlerdir. Bununla birlikte Bankanın borcun İngiliz lirası ile ödenmesi talebini Ankara'ya yazmıştır¹⁴⁵⁷. Kısa süre sonra Şehreminine Ankara'dan borcun frank ile ödenmesi yönünde talimat gelmiştir¹⁴⁵⁸.

Bir seneden az bir müddet zarfında üçüncü kez köprü geçiş ücretlerine el koyulması *The Times* gazetesinde eleştiriye neden olmuştu. Ekim ayında Belediye, yukarıda görüldüğü üzere Ankara Hükûmetinin kuponların frank ile ödenmesine karar verdiğini, zaten köprü gelirlerinin de ancak frankla ödenmeye yeteceğini belirtmişti. *Times*'in haberine göre Temmuz ayında üçüncü kez bu gelire el koyulduğunda, Hükûmet kendisinin bu borca kefil olmasından dolayı istikrazın Türk lirası ile ödenmesini teklif etmişti. *Times*, bu hesapla 20,000 İngiliz lirasına varan yıllık taksitin ancak 1/8'inin ödenebileceğini belirtmektedir. Habere göre geçen altı aylık taksit için gereken meblağın ancak yarısı temin edilmiştir¹⁴⁵⁹. Türk tarafı, Lozan konferansında istikraz faizlerinin frank ile ödeneceğinin bildirilmesi ile paralel olarak Şehremaneti borcunun da frankla ödenmesinden yanadır¹⁴⁶⁰.

İstanbul Şehremini Emin Bey'in İstanbul'a dair reformları arasında Galata Köprüsü geçiş ücretlerini kaldırmak da vardı¹⁴⁶¹. Köprü geçiş ücretlerinin kaldırılması

¹⁴⁵⁷ “Köprü Varidatı”, **Vakit**, 20 Temmuz 1924. Bu dönem söz konusu tartışma öncelikle TMB ile Şehremaneti arasındadır. *Cumhuriyet* gazetesi ise Emin Bey'in açıklamasına aynen yer vermekle birlikte TMB'ın adını zikretmeden Perrier Bankası üzerinden haberi vermiştir. Bkz. “Şehremini Son Müfteriyata Cevap Veriyor”, **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1924.

¹⁴⁵⁸ “Emanet Altın Değil Frank Verecek”, **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1924.

¹⁴⁵⁹ *Times*'da yer alan haber, *Cumhuriyet*'te aynen yer almıştır: “Köprü Hasılatı”, “*Times*'in Tuhaf Bazı Makalatı”, **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1924; **The Times**, 8 Temmuz 1924.

¹⁴⁶⁰ “Şehremaneti İstikrazı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Haziran 1923.

¹⁴⁶¹ “Points From Letter”, “Galata Bridge Tolls”, **The Times**, 3 Ağustos 1925. Köprü geçiş ücretlerini kaldırmak Şehremanetine ait bir meseledir bununla birlikte Mecliste de konu gündeme gelmiş, bazı mebuslar köprü geçiş ücretlerinin kaldırılmasını teklif etmiştir. Özellikle köprü geçişlerinde vatandaşlardan para alınmasında istenmeyen durumların meydana geldiği Mecliste tartışılmıştır. Meclisteki oturumda köprü geçiş ücretlerinin istikraza karşılık gösterildiği bu nedenle

meselesi gündemi meşgul etmeye başlayınca İngiliz Dayınler Vekili de Şehremini ziyaret edip konuyu görüşmüştür¹⁴⁶².

Mütarekeden sonra borcun ödenmesi konusunda Banka ile Belediye arasındaki anlaşmazlık bir türlü bitmemişti. Banka, faizin ve anaparanın altın olarak ödenmesini talep etmişti. Emanet de o dönem gündemde olan kuponlar meselesinin hallediliş yöntemine göre istikraz ettiği meblağın anaparasını Hükûmetçe kabul edilecek para ile vermeyi teklif etmiş ve o dönemden 1925'e kadar frank ile ödeme yapılmıştı. 1925 Mayıs'ında TMB Türkiye'deki faaliyetlerini durdurmuştu. Bunun üzerine Emanet 1925'e ait ödemeyi yapmamıştı. Banka bir taraftan Emaneti protesto etmiş, diğer taraftan da ertesi yıl, 1926'da, İstanbul'da yeniden şube açmıştı. Emanet önce Ticaret Müdüriyetine başvurmuş ve Bankanın mevcudiyetinin Hükûmetçe tanındığını anlamış ardından da köprü gelirlerini yeniden her akşam bu yeni merkeze yatırmaya başlamıştı. 1926 yılında Bankaya frank piyasasına oranla 125,000 TL ödenmesi planlanmıştı¹⁴⁶³.

İstanbul şehri yönetimi ile %5 faizli İstanbul Belediye kredisi tahvil sahipleri komitesi arasında borçların ve mevcut kuponların sterlinle ya da altınla ödenmesine ilişkin uzun görüşmeler gerçekleşmişti. Bu görüşmelerin çıkmaza girmesinden sonra konu, Lozan Antlaşması'nın yetmiş sekizinci maddesi¹⁴⁶⁴ uyarınca kurulan Türk ve

kaldırılmayacağı da belirtilmiştir. Bkz. **TBMM.ZC.** D: 2, C: 6, İS: 1, İ: 105, 18.2.1340, ss. 97- 100; "Köprü Müruriyesi Kaldırılmalı mı Kaldırılmamalı mı?", **Vakit**, 19 Şubat 1924.

¹⁴⁶² "Köprü Müruriyesi İlgası Meselesi", **Vakit**, 11 Haziran 1925. Bu dönemden itibaren geçiş ücretlerinin kaldırılıp kaldırılmayacağı hem Cemiyet-i Umumiye-yi Belediyede hem de basında tartışılacaktı. Bkz. "Köprü Müruriyesi Kalkacak mı?", **Vakit**, 7 Haziran 1925; "Köprü Müruriyesi Büsbütün Kaldırılmaz mı?", **Milliyet**, 6 Kanun-ı Evvel 1926; "Cemiyet-i Umumiye-yi Belediye", "Köprü Müruriyesinin İlgası Tekrar Mevzu Bahis Olmuştur", **Cumhuriyet**, 26 Haziran 1927; "Köprü Müruriyesi İlga Edilmeyecek Mi?", **Vakit**, 26 Haziran 1927.

¹⁴⁶³ "Köprü Varidatı", "Emanetin Borçlu Olduğu Bankaya Teslim Ediliyor, Bu Sene Ne Kadar Para Verilecek", **Milliyet**, 29 Nisan 1926.

¹⁴⁶⁴ Bu maddeye göre taraflar arasındaki imtiyaz sözleşmeleri dışındaki sözleşmelere ilişkin olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklar ya da altı aylık süreden önce ortaya çıkabilecek tüm anlaşmazlıklar Karma Hakem Mahkemesince çözülecektir. Soysal bu maddeyi *taraflar arasında ayrıcalık sözleşmeleri ile ilgili olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklar* şeklinde vermekle birlikte bkz. Soysal, s.113, doğru şeklin *taraflar arasındaki imtiyaz sözleşmeleri dışındaki anlaşmazlıklar* olduğu tespit edilmiştir. Bkz. **Düster**, Tertip: 3, Cilt: 5, ss.76-77; Meray, İkinci Takım, Cilt: II, ss.26-27.

İlaveten Lozan'ın doksan iki ile doksan sekizinci maddeleri Karma Hakem Mahkemelerinin çalışma usulüne yer vermektedir. Buna göre mahkeme başkanı ikisi ilgili hükümetten olmak üzere üç üyeden oluşacaktır. Bu mahkemelerin merkezi İstanbul olacaktır. Her hükümet mahkeme önünde kendisini temsil edecek bir ya da daha fazla ajan/memur atayacaktır. Bkz. Soysal, ss. 121-124; Meray, İkinci Takım, Cilt: II, ss. 33-36. Karma Hakem mahkemeleri harpte tarafsız kalmış bir reisle Türk ve ilgili hükümetin hakemlerinden oluşacaktır. Bu şekilde altı mahkeme teşkil edilmiştir; Türk-İngiliz; Türk-İtalyan; Türk-Fransız; Türk-Belçika; Türk-Yunan; Türk-Romen. Bu mahkemeler nezdinde devletin ve tebanın hukukunu müdafaa ve takip için ajanlık yani milletin vekaleti makamı kurulmuştur. İstanbul'u işgal eden devletler yüzünden uğranılan zararlar ya da daha başka türlü zararlar dolayısıyla Türk halkı mahkemelere başvurmaya davet edilmektedir. Bkz. "Muhtelit Mahkemelerde", **Milliyet**, 13 Nisan 1926.

İngiliz heyetlerinden oluşan Karma Hakemler Mahkemesine verilecekti. Krediye karşılık olarak verilmesi gereken köprü geçiş ücretleri bankaya verilmemekteydi. Gerekli olan miktar yıllık 55,000 sterlin idi. Bankanın elinde bulunduğunu açıkladığı rakamlar ise şu şekildeydi: Aralık 1914'ten Haziran 1921'e 81,605 sterlin / 671,148 TL; Haziran 1924'te 12,762 sterlin /103,769 TL; Aralık 1924'te 4,188 sterlin /35,009 TL; Mart 1924'te 12,982 sterlin /123,000 TL¹⁴⁶⁵.

Türk otoriteleri Temmuz 1924'te köprü geçiş ücretlerini Bankaya ödemeyi durdurduklarında, tahvil hizmetini sadece Türk parası ile karşılamaya yükümlü olduklarını belirtmişlerdi. Nisan ortasında yabancı basında, İstanbul şehri tahvillerinde canlanma yaşandığı haberleri yer almıştı. TMB'dan yapılan açıklamada Belediyenin köprü geçiş ücretinden oluşan günlük ödemelerini tahvil sahiplerinin temsilcisi olarak Bankaya yapmayı sürdüreceği konusunda kendilerini bilgilendirdiği yer aldı; ama yine de tahvil sahiplerinin fazla umutlanmaması yabancı gazetelerde belirtiliyordu¹⁴⁶⁶. İstanbul Belediyesinin köprü geçiş ücretlerini tekrardan TMB'a yatıracığına dair Dışişlerinden de teyit gelecekti. Yabancı basın, bu gelişmeyi Ankara Hükûmetinin

En çok işin Türk-Yunan mahkemelerinde olacağı ön görülmüştür. Bkz. "Muhtelit Mahkemeler", **Milliyet**, 20 Nisan 1926. Bu şekilde kurulan muhtelit mahkemelerden Türk-Fransız mahkemesi 1 Aralık 1925'te; Türk-İngiliz ve Türk-İtalyan mahkemeleri 19 Nisan 1926'da; Türk-Romen mahkemesi 27 Nisan 1926'da; Türk-Yunan mahkemesi 12 Mayıs 1926'da; Türk-Belçika mahkemesi 15 Temmuz 1926'da faaliyete geçmiştir. Bkz. **Milliyet**, 22 Eylül 1926; **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1926. Bu mahkemelere ajan/temsilci olarak Mehmet Ali ve Emin Ali Beyler tayin edilmiştir. Bkz. "Muhtelit Mahkemeler", "Ne Zaman İşe Başlayacakları Meçhul", **Cumhuriyet**, 22 Haziran 1925.

Başvurular bireysel ya da şirket olarak yapılmıştır. Genellikle şirketler, zarar-zıyanları olduğu ya da Osmanlı döneminde yaptıkları işler dolayısıyla Osmanlı Hükûmetinden alacaklı oldukları iddiasıyla Türk Hükûmetine dava açmışlardır. Yabancı devlet tebası olup da önceden Türkiye'de yaşayan kişilerin de vaktiyle aldıkları imtiyaz ya da sahip oldukları emlakın geri alınması dolayısıyla dava açtıkları görülmüştür. Davaların mahkeme tarafından reddedildiği de olmuştur. Türk tarafının açtığı davalardan en ilgi çekici olan Malta sürgünlerinin İngiltere aleyhine açtığı davalardır. Bkz. "Maltaya Teb'id Edilenler Haklarını İstiyor", **Milliyet**, 10 Haziran 1927; "Türk-İngiliz Mahkemesi", **Cumhuriyet**, 30 Haziran 1927; "Malta Menfaları", **Milliyet**, 3 Temmuz 1928. Ocak 1927'ye ait bir gazete haberinde Karma Mahkemelerin o döneme kadar baktığı elli dava içinde otuz beşinin Türkiye lehine olduğu haberi yer almıştır. Özellikle Türk-İngiliz; Türk-İtalyan mahkemelerinin kararlarının önemli bir kısmı Türkiye lehinedir. Karma mahkeme kararlarının aynen Türk mahkemesinden çıkan kararlar gibi infazına dair bir kanun düzenlemesine gidilmiştir. Karma mahkeme ile tebaları alakadar olan diğer tüm devletler de aynı yolu izlemişlerdir. Bkz. "Muhtelit Mahakimin Kararları", **Milliyet**, 19 Kanun-ı Sani 1928. Dönemin basınında muhtelit hakem mahkemelerinde görülen davalara ilişkin pek çok haber yer almaktadır.

¹⁴⁶⁵ "Constantinople Loan Coupons", **The Manchester Guardian**, 10 Haziran 1925; "The Committee of Bondholders of the City of Constantinople Five Per Cent Municipal Loan 1909", **The Times**, 10 Haziran 1925.

¹⁴⁶⁶ "Constantinople Bond Advice", **Daily Express**, 15 Nisan 1926; "City Notes", "Constantinople Debt Development", **The Times**, 17 Nisan 1926.

yabancı sermayeye karşı tutumunda değişimin habercisi olmasının umut edildiği yönünde değerlendirdi¹⁴⁶⁷.

İngiliz Büyükelçisi Lindsay, Dışişleri Bakanı ile görüşmüş ve TMB'a köprü geçiş ücretlerinin yatırılması meselesini sormuştu. Dışişleri Bakanı bu konuda çok da bilgi sahibi değildi. Bununla birlikte Bakan, görüşmeler olumlu bir seviyeye ulaşırsa İngiliz Hükûmet'inden, Türkiye ile İngiliz ve Fransız tahvil sahipleri arasında anlaşma yapılmasını istemeyi hedeflediklerini belirtmişti¹⁴⁶⁸.

Türkiye, TMB'a belediye kredisi için 31 Mayıs'tan 17 Haziran'a köprü geçiş ücretlerini temsil ettiği belirtilen 2,622 sterlin ödedi. Bu ödeme 'son ödemesi 14 Aralık 1926 olan kupon no 33'ün karşılığı' başlığı altındaydı. 17 Haziran'dan itibaren ödemeler durduruldu. Kredinin ödenmemiş borcu 944,000 sterlin idi. Altı aylık faiz ve amortisman akçesi 25,960 sterlin gerektirmekteydi. Bu nedenle Belediyenin 2,622 sterlin gibi az bir rakamla kredi borcunu kapatma düşüncesi *Times* tarafından eleştirilmekteydi. Kredi sözleşmesinin şartları altında köprü ücretleri tahvil sahipleri adına günlük olarak ödenmeliydi. 2,622 sterlinlik makbuz toplamda on sekiz günlüktü, altı aylık toplam ise yaklaşık 26,000 sterlin olmalıydı. *Times*, kredinin Türk Hükûmetince garanti edildiğini belirterek bu durumu Türklerin savaşın başlangıcından beri göstermiş oldukları olumsuz tutuma bir örnek olarak addetmişlerdir¹⁴⁶⁹.

Belirtildiği gibi Banka, Haziran 1925'de Emaneti Karma Hakem Mahkemesine vermeyi planlamıştı; ancak Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesinin teşkili Nisan 1926'da gerçekleşecekti. Banka da bu döneme kadar beklemede kaldı. Karma mahkemelerin kurulmasını takiben 1926 yılında önce Fransız Perrier Bankası, 1913 İstanbul Belediye istikrazı nedeniyle alınan 1,100,000 liranın faiz ve anaparasının İngiliz lirası olarak ödenmesi konusunda dava açtı. TMB anlaşmasında olduğu gibi kuponlar meselesinde Hükûmet ödeme konusunda hangi para cinsini kabul ederse Emanet de ödemeyi o cins para ile yapmayı planlamaktaydı¹⁴⁷⁰. Ayrıca Banka ile

¹⁴⁶⁷ Bu süreçte Türk parasında da değişim yaşanacaktı. 10 Nisan'da 1 sterlin almak için 990 Türk kuruşu gerekirdi bu oran 24 Nisan'da 925 kuruşa düşmüştü. Bkz. "Constantinople Debt Service", *The Times*, 24 Nisan 1926.

¹⁴⁶⁸ W. N. Medlicott, Douglas Dakin ve M. E. Lambert, **Documents on British Foreign Policy 1919-1939, The Aftermath of Locarno 1925-26**, Seri: 1A, Cilt: I, H.M. Stationery Office, London, 1966, s.839.

¹⁴⁶⁹ "The Constantinople Default", *The Times*, 6 Eylül 1926.

¹⁴⁷⁰ "Bir Milyon Lira", "Emanet Vaktiyle Perrier Bankasından Aldığı Borçları Nasıl Ödeyecek?", *Milliyet*, 8 Teşrin-i Evvel 1926.

yapılan anlaşmada frankla ödeme yapılacağına dair ibare bulunmaktaydı¹⁴⁷¹. Sürecin çözümlenmesi için önce Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi beklenmiş; ancak bu da yeterli olmamıştı. Kuponlar meselesinin halledilmesi, ödemenin yapılacağı para biriminin tespit edilmesi oldukça çetrefilli olmuştu.

Ekim 1926'da TMB da Perrier Bankasını takiben Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi nezdinde dava açmaya girişmişti. Banka, belirlenen taksitlerle ödemesi şarta bağlı olan kuponların ödenmesini ve Emanetin tespit edilen şartlara tamamen uymasını talep etmekteydi¹⁴⁷². İngiliz tahvil hamillerinin açtığı davaya ait layiha, Emanet umur-u hukukiye müdüriyetince talep edilmişti. Emanet de buna cevaben bir layiha kaleme almıştı¹⁴⁷³.

Banka, Karma Hakem Mahkemesinde Şehremaneti aleyhine dava açtığından Emanet de borcun 1927 yılına ait itfası için bütçeye tahsisat koymamıştı. Perrier Bankasından alınan istikraz içinse müsakkafat vergisinin bir kısmı karşılık gösterildiğinden vilayetçe bu vergiden ayda 12,000 lira kesinti yapılmıştı¹⁴⁷⁴.

Emanet, Karma Mahkemede görülecek dava için bir Fransız avukat tutmaya karar vermiştir. Bu avukat Biliotti'idi¹⁴⁷⁵. Karma mahkemede yapılan ilk celse Mayıs başında İstanbul'da gerçekleşti. Ana gündem mahkemenin bu davaya bakmaya yetkisinin olup olmadığıydı.

¹⁴⁷¹ “Muhtelit Mahkemede”, “Perrier Bankasının Garip Bir İddiası”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1926. Emin Ali Bey'in beyanı için bkz. “Muhtelit Hakem Mahkemesinde”, “Perrier Bankası Davası”, **Cumhuriyet**, 14 Teşrin-i Evvel 1926.

¹⁴⁷² “Emanetin Borçları”, “Türkiye Milli Bankası da Muhtelit Mahkemeye Müracaat Etti”, **Milliyet**, 18 Teşrin-i Evvel 1926.

¹⁴⁷³ “Muhtelit Hakem Mahkemesinde”, “1909 Şehremaneti İstikrazı”, **Cumhuriyet**, 14 Teşrin-i Evvel 1926.

¹⁴⁷⁴ “Şehremaneti”, “Türkiye Milli Bankası ile İhtilafta”, **Vakit**, 6 Nisan 1927.

¹⁴⁷⁵ Türk tarafının avukatı İstanbul'da avukatlık yapan Fransız vatandaşı Maitre Adrien Biliotti'dir. Biliotti aynı zamanda Kurtuluş Savaşı öncesi ve sonrası faaliyet gösteren yabancı sermayeli Türk şirketlerinde hissedar ve idare meclisi üyesi olarak bulunmuştur. Bkz. Ökçün, Yabancı, s. 155. Biliotti'nin avukatlık ücreti de basında konu olmuştur. *Vakit* in yaptığı araştırmaya göre Emanet'in yedi avukatı vardır. Bunlardan Hamit ve Feyzi beyler bu dava ile meşguldürler; ancak karma mahkemede davalar Fransızca görüldüğü için bir Fransız avukat tutulması uygun görülmüştür. Avukata 24,000 lira verilmesi kararlaştırılmıştır. Haberde Emanetin tüm hukuk işleri için toplam bütçesinin 15,000 olduğu yer almıştır. Bkz. “Şehremaneti”, “Muhtelit Mahkemede Bulunmak için Bir Fransız Avukat Tutuluyor”, **Vakit**, 18 Mayıs 1927. *Milliyet*'in haberine göre ise avukat Emanetin karma mahkemede tüm davalarını kazanmak şartıyla 24,000 alacaktır aksi takdirde alacağı rakam 4,000'dir. Bkz. “Emanet Davası”, “Avukat Biliotti Davayı Kazanmazsa Ne Alacak”, **Milliyet**, 15 Haziran 1927. *Vakit*'te de Avukatla yapılan anlaşmanın yalnız Türk-İngiliz mahkemesindeki müdafaaya ilişkin olduğu, Emanet isterse diğer davalar için de bu avukatı tutabileceği yer almıştır. Bkz. “Emanet Aleyhine”, **Vakit**, 17 Haziran 1927.

İstanbul Belediyesi tahvil hamilleri adına, bu tahvillerin büyük bir kısmını elinde bulunduran Witan Investment Şirketi adındaki İngiliz şirketi Türk-İngiliz Hakem Mahkemesine başvurarak ödenmemiş kupon ve itfa bedellerinin İngiliz lirası olarak ödenmesini talep etti. Bu dava esas borçlu olan Şehremaneti, istikraz anlaşmasınca ona kefil olan Türk Hükûmeti ve kendisine yatırılmış bir takım kupon bedellerini hamilere ödememiş olan TMB'a açılmıştı.

Belediye, mahkemenin meseleyi muhakeme etme yetisinin olmadığı, Hakem Mahkemesinin davayı görmemesi gerektiği savunmasında bulunmuştu. Belediye, kendileri ile tahvil sahipleri arasında bir anlaşma olmadığı iddiasındaydı. Tek anlaşmanın Belediye ile 1909 kredi görüşmelerini gerçekleştiren TMB arasında olduğunu belirtmekteydi. Türk tarafınca, Banka Türkiye uyuğunda olduğundan Karma Mahkeme huzurunda davacı olmak gibi bir hukuki durumu olamazdı¹⁴⁷⁶. Şehremaneti, kendisine borç veren TMB olduğundan, bir bankanın tahvilleri satmış olduğu hamillerin ancak banka kadar hukuka sahip olacağını ve dolayısıyla Karma Mahkemeye gitme hakkının olmayacağı savunmasında bulundu.

Söz konusu oturumda sadece bu salahiyet meselesine değinilmişti. Hükûmeti davada Nazım Bey temsil ederken, Şehremanetini avukat Biliotti ve Witan Investment Şirketini Apikian Efendi temsil etmiştir¹⁴⁷⁷.

9 Haziran 1927'de istikraz tahvilleri davasında ikinci celse görülecekti. Emanet aleyhindeki davada mahkemenin salahiyete ilişkin karar vereceği basında yer almıştır¹⁴⁷⁸. İstanbul'daki oturumda Türk-İngiliz Karma Mahkemesi tarafından verilen karar metni teslim edildi. Mahkeme Türk tarafının iddiasının halka ihracın yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını belirtmişti. Mahkemeye göre, halka açık ihracın doğası gereği, hamiline tahvil şeklinde piyasaya sürmekle borçlanıcı, ihraç anından itibaren sadece asıl katılımcılara karşı değil tüm muhtemel hamillere karşı da yükümlülük almaktaydı. Sahipliğin bir hamilden ötekine geçmesi kredinin, tahviller ihraç edildiği zaman yapıldığı gerçeğini değiştirmezdi. Bu yüzden tahvillerin sahipleri, çıkartılmalarından itibaren, tahvillerin malikleri gibidir. Bu andan itibaren her bir ferdi

¹⁴⁷⁶ “Türk İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesinde”, “Dün Mühim Bir Dava Reviyyet Edildi”, **Vakit**, 3 Mayıs 1927; “Constantinople Loan Judgment”, **The Times**, 22 Haziran 1927; Constantinople Municipal Five Per Cent Loan, 1909”, “Legal Procedure Dificulties”, **The Times**, 15 Mayıs 1929.

¹⁴⁷⁷ “Türk İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesinde”, “Dün Mühim Bir Dava Reviyyet Edildi”, **Vakit**, 3 Mayıs 1927.

¹⁴⁷⁸ “Muhtelit Mahkemede Davalar”, **Milliyet**, 9 Haziran 1928.

hamil, ihraç zamanında kredi sözleşmesinin bir tarafıymışcasına, aynı yasal durumdan yararlanırdı.

Mahkeme, tahvillerin ya da kuponların elde edildiği tarihin incelenmesinin gereksiz olduğuna hüküm verdi. Bu şekilde hem Türk Hükûmetinin hem İstanbul Belediyesinin itirazını reddetti ve kendisini davaya bakmaya yetkili addetti. Mahkemenin kararı İngiliz tarafının lehineydi. Witan Investment Şirketinin davası bir emsal davaydı ve diğer hamiller de katılacaktı¹⁴⁷⁹. Witan Investment Şirketinin Emanet aleyhine açtığı davada talep ettiği para ise 14,193 İngiliz lirasıydı¹⁴⁸⁰.

Türk-İngiliz Karma Mahkemesinin davaya bakmaya salahiyyetdar olması Emanetin aleyhine addedilmişti. Mahkemenin verdiği salahiyyet kararına Emanet tarafından itiraz edilecekti. Emanet davadaki müdafaa cephesini sıkılaştırmış, Şehremini Muhittin Bey ve Umur-u Hukukiye Müdürü Muhlis Beyler konuyla ilgili tetkikat yapmaya koyulmuşlardı¹⁴⁸¹.

Tahviller, dört yıldır düzenli ödenmediğinden dolayı tahvil sahiplerini temsil eden komite tarafından yasal işlem başlatılarak tazminat almak için adım atılmıştı. Türk Hükûmeti mahkemeye başvurmadan uzlaşmaya daha yakındı; nitekim gönüllü uzlaşma olduğu takdirde, kabule hazır oldukları şartlara ilişkin İstanbul ve Londra'daki tahvil hamilleri arasında görüşmelere girişildi. TMB'nin Londra ofisi tarafından tahvil sahipleri hesabına iki yıllık faizi ödemeye yetecek kadar meblağ tutulmuştu. Tahvil sahipleri, bunun ödenmesi ve kredinin cari hizmetinin gecikmeden kaldığı yerden devam etmesi şartıyla iki yıllık daha faizden feragat etmeye razıydı¹⁴⁸².

İngiliz-Türk Karma Hakem Mahkemesindeki Türk temsilcisi Emin Ali Bey idi. Mart 1928'de Tevfik Rüştü Bey, Karma Hakem Mahkemeleri Umumi Ajanlığına bir telgraf göndererek tahvil hamilleri vekilleri ile başlayan müzakerelerin kesilmemesini, devam edilmesini, Hükûmetçe son karar alınana kadar müzakerelerin iyi bir şekilde yürütülmesini belirtmekteydi. Konuyla ilgili Dâhiliye ve Maliye Vekâletleriyle daimi

¹⁴⁷⁹ "Constantinople Loan Judgment", **The Times**, 22 Haziran 1927.

¹⁴⁸⁰ "Şehremaneti Aleyhindeki Dava", **Milliyet**, 10 Haziran 1927; "Şehremaneti Davası", **Vakit**, 10 Haziran 1927. Bu dönemde İtalyan, Belçika ve Fransız mahkemelerinde aynı mahiyette ve başka hamiller tarafından ondan fazla dava açıldığı basında yer almıştı. Bkz. "Türk İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesinde", "Dün Mühim Bir Dava Reviyyet Edildi", **Vakit**, 3 Mayıs 1927.

¹⁴⁸¹ "Emanet Davası", "Avukat Biliotti Davayı Kazanmazsa Ne Alacak", **Milliyet**, 15 Haziran 1927; "Emanet Aleyhine", "Muhtelit Mahkemede Açılan Dava", **Vakit**, 17 Haziran 1927.

¹⁴⁸² "The Constantinople Default", **The Times**, 13 Ocak 1928.

temas halinde bulunulması belirtilmekteydi¹⁴⁸³. Emin Ali Bey de Hariciye Vekâletine verdiği cevapta kendisine verilen talimatı uygulayacağını yazmıştı¹⁴⁸⁴. Nisan ayında ise Şehreminin aldığı talimata göre bütçeye istikraz taksitini koymamasından dolayı müzakerelerin kopma aşamasına gelmesi söz konusu olmuştu. Hakem de mahkeme gününden önce kesin kararın bildirilmesini istemişti. Emin Ali Bey de Hariciye Vekâletine gönderdiği yazıda zor durumda olduğunu, konuya ilişkin kararın kendisine bildirilmesini istemişti¹⁴⁸⁵.

Nisan ayı sonunda hamil vekilleri Dickson ve Maitre Apikyan Efendi ile Emanet arasındaki davanın barış yolu ile halledilmesi yeniden müzakerelere edilmişti. Muhittin Bey ile Emin Ali Bey de hazır bulunmuştu¹⁴⁸⁶. Mahkeme dışında bir anlaşmanın mümkün olabileceği yönünde İngiltere tarafına bilgilendirme yapılmıştı. İngiliz tarafı da tereddüt etmemiş ve Komite üyesi A.G.M. Dickson’u İstanbul’u ziyaret ve Şehremini ile görüşmek üzere görevlendirmişti. Kasım 1928’de Londra’dan ayrılan Dickson Mayıs 1929’a değin İstanbul’da kalacaktı¹⁴⁸⁷.

Mayıs 1928’de İngiliz-Türk Karma Hakem Mahkemesinden Türk üyelerin çekilmesini takiben Türk tarafı gereken zamanda onlara vekâlet edecek atamada bulunmada başarısız oldu. 1909 İstanbul Belediyesi istikrazı hissedarlar komitesi bu durumu, mahkemenin karar vermesini engellemek, Lozan’da koşulan şartlardan kurtulmak ve hissedarların isteklerini göz ardı etmek olarak görmüştü. İngiliz tarafı oldukça aceleci davranmaktaydı. Lozan’a göre İngiliz Hükûmeti, Milletler Cemiyetinden Türk tarafını mahkemede temsil için üye atamasını isteyebilirdi. Tahvil sahipleri komitesi de İngiliz Hükûmetinden bu doğrultuda hareket etmesini istemekteydi¹⁴⁸⁸.

Mayıs ayında Emin Ali Bey, davaya ilişkin izahat vermek için Ankara’ya gidecek¹⁴⁸⁹, Dışişleri ile görüşme yapacaktı. Aynı trende Şehremini Muhittin Bey de vardı. Emin Ali ve Muhittin Beyler, görüşmelere ilişkin Hükûmete izahat verecek ve

¹⁴⁸³ **BOA. HR.İM.** Dosya No: 226, Gömlek No: 9.

¹⁴⁸⁴ **BOA. HR. İM.** Dosya No:24, Gömlek No: 13.

¹⁴⁸⁵ **BOA. HR. İM.** Dosya No: 24, Gömlek No: 23.

¹⁴⁸⁶ “Halledilebilecek mi?”, “Emanetle Türkiye Milli Bankası Arasındaki Müzakereye Devam Ediliyor”, **Milliyet**, 1 Mayıs 1928.

¹⁴⁸⁷ “Constantinople Municipal Five Per Cent Loan,1909”, “A Question of Terms”, **The Times**, 15 Mayıs 1929.

¹⁴⁸⁸ “Constantinople Municipal Debt”, **The Manchester Guardian**, 18 Ağustos 1928.

¹⁴⁸⁹ “Şehremaneti Aleyhindeki Dava”, **Milliyet**, 11 Mayıs 1928; “Muhittin Bey”, **Vakit**, 19 Mayıs 1928.

talimat alacaklardı. Basında hamillerin ilk isteklerinden biraz geri adım attıkları yakında uzlaşılacağı yer almıştı¹⁴⁹⁰. Dönüşünü takiben Emin Ali Bey yaptığı basın açıklamasında, konuyla ilgili kendisinin ve Şehremnin gerekli talimatları aldıklarını, kendisinin aracı sıfatı ile görüşmelerde bulunduğunu, herhangi bir anlaşmazlığın adedini azaltmanın iyi bir şey olduğunu, bu meselede Belediyenin istikbali ve maliyesinin söz konusu olduğunu belirtmiş, Emanet'in, kendi alacaklılarından, kendisinin gösterdiği iyi niyeti istemekte haklı olduğunu eklemişti¹⁴⁹¹.

Görüldüğü gibi Karma Hakemler Mahkemesinde Emanet aleyhine dava açılmış daha sonra davanın barış yolu ile halledilmesine çalışılmıştı. Uzun görüşmelerin ardından sonunda hamillerle Emanet arasında borçların miktarı ve ödenme şekline ilişkin anlaşma sağlanmıştır. 1909 istikrazı 940,000 sterlin olarak tespit edilmişti. Yanmış ve kaybolmuş kuponlar olduğundan dolayı bu miktarın biraz daha azalması beklenmekteydi. Bunun dışında % 5 faiz de makul bir seviyeye indirilecekti. Borcun 33 sene zarfında kapatılması gerekmekteydi. Bu süre değiştirilmedi. Bununla birlikte itfa akçesi arttırıldı¹⁴⁹².

Şehremanetin toplam borcu ise 13,000,000 TL'den fazla olarak hesap edilmekteydi. Bu rakam TMB ve Perrier Bankası ile yapılan borca aittir. TMB vasıtasıyla yapılan 1,000,000 sterlinlik borcun araya harp girmesi nedeniyle ancak 60,000 sterlini ödenmişti. İngiltere, kalan 940,000 sterlini ve 12 faiz kuponunu istemekteydi. 12 faiz kuponunun bedeli 6,500,000 TL tutmaktaydı. Perrier Bankası ile yapılan istikraz da 5,000,000 TL kadar tutmaktaydı¹⁴⁹³.

¹⁴⁹⁰ “Şehremni Dün Ankara’ya Gitti”, **Milliyet**, 15 Mayıs 1928. Şehreminin ve Emin Ali Bey’in Ankara’ya davetine ilişkin *Cumhuriyet*’te çıkan haberde gidiş nedeni olarak Perrier Bankası ile yapılan istikraza ilişkin Karma Hakem Mahkemesinde açılan dava gösterilmektedir. Perrier Bankası taksitlerin ve faizlerin sterlin olarak defaten ödenmesini isterken Şehremanti’nin TL cinsinden ödenmesini istediği haberde yer almıştır. Bkz. “Köprü İstikrazı”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1928. Bununla birlikte asıl gündemdeki dava TMB ile Emanet arasındakidir.

Türk basınında istikraz tarihi, istikrazın yapıldığı bankaya ilişkin bilgilerde kargaşa vardır. *Milliyet*, bir haberinde istikraz tarihini 1908 olarak vermektedir. Bkz. “Şehremaneti Aleyhindeki Dava”, **Milliyet**, 11 Mayıs 1928. *Cumhuriyet*, istikraz tarihini 1907 ve 1927 olarak vermiştir. Bkz. “Köprü İstikrazı”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1928; “Eski Emanet İstikrazının Tasfiyesi”, **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1928. *Vakit* gazetesinin istikraz tarihini 1905 ve 1907 olarak vermesi söz konusu olmuştur. Bkz. “Muhittin Bey”, **Vakit**, 19 Mayıs 1928; “Şehremaneti”, **Vakit**, 18 Mayıs 1927. Bununla birlikte tüm bu haberler TMB’den yapılan 1909 istikrazını kastetmektedir.

¹⁴⁹¹ “Eski Emanet İstikrazının Tasfiyesi”, **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1928.

¹⁴⁹² “Emanetin Borcu”, **Cumhuriyet**, 1 Nisan 1929; “Emanette”, “Emanet Borcu”, **Milliyet**, 1 Nisan 1929.

¹⁴⁹³ “Emanette”, “Kaç Lira”, “13 Milyon Bu Emanetin Borcudur”, **Milliyet**, 6 Mart 1929.

Uzun görüşmelerin ardından, 30 Nisan 1929'da, sekiz buçuk yıldan sonra anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre 1'den 8'e kadar olan kuponlar imha edilecekti. 9-37 numaralı kuponlar cari olacaktır. Savaştan önce TMB'a 9-37 numaralı kuponlara karşılık verilen 2,107,656 lira 91 kuruş, komisyon ve faiz olarak TMB'a terk edilmişti. Bu para kuponlara taksim edilecek netice 15 Eylül'e kadar Emanet tarafından bildirilecektir. İstanbul'daki kuponlar Türk lirası üzerinden ödenecektir. Ödemeler, 15 Eylül ve 15 Mart'ta; itfalar 15 Nisan ve 15 Ekim'dedir. Haziran 1929'da 37,400 ödenecektir. Borçlar yirmi senede kapatılacaktır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Cemiyet-i Belediye ve kefil sıfatıyla Maliye Vekâletinin onayı gerekmektedir. Hamiller de Karma Mahkemedeki davalarını geri çekecektir¹⁴⁹⁴. Tahvil sahipleri 14 Aralık 1928'e kadar olan borç isteminden vaz geçmeliydiler. Belediye de TMB tarafından alınmış, borç kuponlarına ilişkin askıda tutulan parayı istemekten vazgeçecekti. 1 Haziran 1929'dan itibaren faizin ve amortisman fonunun yıllık ödemesi sekiz yıl için 37,400 sterlin, dört yıl için 44,000 sterlin, sonraki dört yıl için 50,000 sterlin ve sonra bitene kadar 60,000 sterlin şeklinde olmalıydı. Tahvillerdeki faiz oranı yıllık %5'ten % 3 ½'e indiriliyordu ve amortisman fonu 1962'ye kadar bitirilmek üzere şekillendirilecekti. Galata Köprüsü geçiş ücretleri 1 Haziran 1929'dan itibaren tekrar Bankaya yatırılacaktı. Bu plan büyük müzakerelerin sonucunda ortaya çıkmıştı. Kuponların eskiden 14 Haziran- 14 Aralık arasında ödenmesi gerekirdi. Bu anlaşma ile 15 Eylül- 15 Mart'ta ödenmesi kararlaştırılmıştı.

1921 anlaşmasını onaylayan 1909 İstanbul Belediyesi kredisinin tahvil hamilleri, Belediye ile onlar adına yapılan anlaşmayı onaylamak adına 14 Mayıs'ta Winchester House'da toplandılar; nitekim anlaşma maddelerinin tahvil hamilleri ve Türk otoritelerince imzalanmasının ardından konu Karma Hakemli Mahkemeye sunulacak ve mutabakat kararı kaydedilecekti. İngiliz basını bu plana onay vermenin en mantıklısı olduğunu belirtmekteydi. İstanbul Şehremini, Revelstoke'a özel bir mektup yazarak anlaşmanın iki taraf için de yararlı olmasını umduğunu ve İstanbul Belediyesinin anlaşmanın gerektirdiği yükümlülükleri yerine getireceğini belirtmişti. Revelstoke da bunu çok olumlu karşılamış ve tahvil hamilleri toplantısında İstanbul şehrinin Avrupa finans merkezlerinden kalıcı olarak uzaklaşmasının iş dünyasını

¹⁴⁹⁴ “Cemiyeti Belediye Fırka Grubu Emanetin Borçları Mese’lesini Tetkik ve Halletti” **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1929; “Emanette”, “Eski İstikraz”, “Yeni İtilaf Tasvip Edildi”, **Milliyet**, 12 Mayıs 1929.

müteessir edeceğini belirtmişti. Anlaşma oya sunulacak ve oybirliği ile kabul edilecekti.

Esas anlaşmaya göre kredinin hizmetinde TMB görevlendirilmişti. Şehremininin önerisi ile bu konuda düzenlemeye gidilmişti. Hizmetin Banco Italiano Commerciale'ye bırakılması talep edildi. Bu komite tarafından da olumlu karşılandı¹⁴⁹⁵.

Türk tarafının onayı biraz daha gecikmeli oldu. Anlaşma, Şehremini Muhittin Bey, İngiliz tahvil hamilleri temsilcisi Dickson, Fransız, İtalyan ve kısmen İngiliz hamilleri adına Maitre Apikyan tarafından imzalanmıştı¹⁴⁹⁶. Anlaşmanın bir önemli yönü Hamillerin temsilcilerinin birikmiş faizler için istedikleri rakam bir hayli indirilmişti. Faiz miktarı da düşeceğinden bu iki madde ile Emantin 10,000,000 lira kazandığı gazetelerde yer almaktaydı. Dickson yukarıda görüldüğü üzere anlaşmanın imzalanmasından sonra Londra'ya hareket ederken 1 Mayıs'da Cemiyet-i Belediye toplandı. 1909 borcunun ödenmesine dair anlaşma Cemiyet-i Belediyenin tasdikine arz edildi. Anlaşmanın bir encümen tarafından tetkikine karar verildi¹⁴⁹⁷. Bu encümende İngiliz-Türk Karma Hakem Mahkemesindeki Türk temsilcisi Emin Ali Bey, Vasfi Raşit, Abdülkadir Ziya, Rıfat Müeyyet, Emin Necati, Tevfik, Sezai Beyler vardı¹⁴⁹⁸. Bu süreçte anlaşmanın encümen tarafından tetkik edildiğine dair haberler basında yer almıştı¹⁴⁹⁹.

Karma encümen, konuyla ilgili bir mazbata sunmuştu. Mazbatada, bu anlaşmanın, doğuracağı zorluklara karşın, “zaruri bir uzlaşma” olarak görüldüğü, kefil Cumhuriyet Hükûmetince de uygun görüldüğü takdirde işin kararlaştırılan şekilde çözümlenmesinin Umumi Heyete arz edildiği yer almaktaydı. Bu anlaşma Karma Hakem Mahkemesine başvuran dainlerle imzalanmıştı. Anlaşmanın ilgili maddesinde

¹⁴⁹⁵ “Constantinople Debt Scheme”, **The Times**, 11 Mayıs 1929; “Constantinople Municipal Five Per Cent Loan, 1909”, “Terms of Settlement”, “Bondholders Approval”, “Lord Revelstoke's Review of the Position”, “A Question of Terms”, “Essential Features of The Scheme”, “Drawings and Coupon Payments”, **The Times**, 15 Mayıs 1929.

¹⁴⁹⁶ Gazetelerde Emanetin, ilk taksit olarak Haziran'da köprü gelirlerinden 36,000 lira ödeyeceği ve ilk altı sene zarfında her sene bu parayı vereceği yer almıştı. 1963'de borç tamamen ödenmiş olacaktı. Tabii ki tahviller piyasadan bu müddetten önce toplanabilirse borç da daha çabuk ödenecekti. Bkz. “Emanetin Borçları”, İtilafname Dün Emanette İmzalandı”, **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1929.

¹⁴⁹⁷ “Cemiyet-i Belediyede”, “Emanetin Alacaklıları ile Aktettiği İtilafname bir Encümene Verildi”, “İtilafnamenin Mühim Maddeleri”, **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1929.

¹⁴⁹⁸ “Emanette”, “Emanetin Borcu”, **Milliyet**, 2 Mayıs 1929; “Cemiyet-i Belediyede”, “Emanetin Alacaklıları ile Aktettiği İtilafname bir Encümene Verildi”, **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1929.

¹⁴⁹⁹ “Emanet Borçları İtilafı”, **Milliyet**, 7 Mayıs 1929; “Borçlar İtilafnamesi”, **Milliyet**, 8 Mayıs 1929; “Emanette” “Belediye Meclisi”, **Milliyet** 9 Mayıs 1929.

dava etmeyenlerin de aynı şartlara tabi olacağı yer almıştı. Encümen heyeti ise buna itiraz etmiş, bu konu ileride düşölüp karar verilecek işlerden sayılarak müracaat etmeyenlerin açıkta bırakılmasını istemişti. Şehremini Muhittin Bey ve görüşmeleri idare edenler buna taraftar olmamıştı¹⁵⁰⁰.

Cemiyet-i Belediye Fırka grubu 11 Mayıs'ta CHF binasında toplanmış ve Encümenin mazbatasını incelenmiştir. Emanetin kabul ettiği şekil uygun görülmüştür¹⁵⁰¹. Ardından Cemiyet-i Umumiyye Belediye, encümenin mazbatasını okunmuştur. Bu mazbatada anlaşma oy çokluğu ile kabul edilmiştir. Şehremini Muhittin Bey, Emanetin Bankaya düzenli olarak taksit ödemesi yapmamasının borcuna sadakatsizliğinden değil savaş dolayısıyla ortaya çıkan buhran ve ilan edilen moratoryum dolayısıyla olduğunu belirtmişti. Muhittin Bey, encümenden bazılarının hamillerden davaya katılmayanların anlaşma dışı bırakılması yönünde fikir beyan ettiklerini, oysa ufak bir azınlığın buna katılmamasında bir fayda görmediğini belirtmişti. Bunun ardından Encümenin anlaşmanın kabulü hakkındaki kararı oya sunulmuş sonuçta anlaşma kabul edilmiştir¹⁵⁰².

Bu süreçte Emanet TMB ile olduğu gibi Perrier Bankası ile de uyuşmaya karar vermiş ve Banka temsilcileri ile temasa geçmişti¹⁵⁰³.

Bu dönemde Hükümet'in, yapılan anlaşmaya Türk lirası belli bir raddeye kadar düşerse ödemenin tatil edileceğine dair bir maddenin ilavesini istediği basında yer almıştı. Emanet ise anlaşmada İngiliz lirası belli bir seviyeye çıkarsa ödemenin kesileceğine dair bir madde bulunduğuna işaret etmekte ve Hükümet'in tadilat talebi hakkında bilgi sahibi olmadığını belirtmektedir. Bu şekilde Emanet Hükümet'e başvurarak anlaşma onaylanmışsa hemen bildirilmesini talep etmiştir¹⁵⁰⁴. Tahvil hamilleri meclisi tarafından da yeni anlaşmanın onaylandığı Türk basınında yer almıştır. Ödenen paranın gerekirse İngiliz lirasına çevrilmesi ertelenebilecektir¹⁵⁰⁵.

¹⁵⁰⁰ "Emanetin Borçları", "Yarın Cemiyet-i Belediye Fırka Grubu Toplanıyor", **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1929.

¹⁵⁰¹ "Cemiyeti Belediye Fırka Grubu Emanetin Borçları Mese'lesini Tetkik ve Halletti" **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1929; "Emanette", "Eski İstikraz", "Yeni İtilaf Tasvip Edildi", **Milliyet**, 12 Mayıs 1929.

¹⁵⁰² "Cemiyeti Belediyede", "Borçlar İtilafnamesi Dün Kabul Edildi", **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1929; "Emanette", "Borçlar İtilafı", "Cemiyeti Belediyeye İttifakla Kabul Edildi", **Milliyet**, 13 Mayıs 1929. *Milliyet* gazetesinde yer alan haber için bkz. EK 14.

¹⁵⁰³ "Periye Bankası ile Müzakere Başlıyor", **Milliyet**, 11 Haziran 1929; "Emanetin Borçları da Bitmiyor", **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1929.

¹⁵⁰⁴ "Borçlar İtilafnamesinde Tadilat Talep Edilmedi" **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1929.

¹⁵⁰⁵ "Şehremaneti 1929 İstikrazı", **Cumhuriyet**, 9 Temmuz 1929.

10 Temmuz tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, İstanbul Şehremini ve hissedarlar tarafından anlaşmanın onaylandığı duyurulmuştu. İyi niyetin bir teminatı olarak da Belediye, 1 Haziran'dan itibaren Galata Köprüsü geçiş ücretlerini Bankaya yatırmaya yeniden başlamıştı¹⁵⁰⁶. Emanetin ilk taksitini Haziran başında yatıracağı Türk basınına da yansımıştı¹⁵⁰⁷. Bu plan çerçevesinde ilk ödeme de 15 Eylül'de yapılacaktı. 38 numaralı kuponun ödenmesi için belirlenen tarih olan 15 Eylül tarihi ertelenmişti. Söz konusu kupon, Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi tarafından tatil yüzünden 30 Nisan tarihli anlaşmanın onayı geciktiği için ödenememişti¹⁵⁰⁸; bununla birlikte Emantin anlaşmadaki taksitleri istikraz hamilleri tarafından alınmak üzere Bankaya yatırdığı¹⁵⁰⁹ Türk basınında yer almıştı. 22 Eylül'de Karma Türk-İngiliz Mahkemesi toplanarak Şehremaneti ile tahvil hamilleri arasında yapılan anlaşmayı onaylamıştır¹⁵¹⁰. Ekim başında ise Emanet, Bankaya mevdu 200,000 lirayı 39,000 sterline yükselterek ilk taksiti ödemeyi kararlaştırmıştı¹⁵¹¹.

TMB'nin krediye ilişkin rolü ise sona erdi. Belirtildiği gibi tahvil sahipleri komitesinin onayıyla, TMB yerine Banco Italiano Commerciale, banker olarak kredi hizmetiyle görevlendirildi¹⁵¹². Bundan sonra İstanbul Belediye kredisi tahvilleri ve tahvil sahipleri ile Banco Italiano Commerciale'nin alakadar olduğu görülmektedir¹⁵¹³.

TBMM Mayıs 1930'da Haliç'i geçen iki köprüden geçiş ücretinin toplanmasını feseden yasa tasarısını kabul etti¹⁵¹⁴.

1941 yılında ise 1909 istikrazının takip eden taksitlerinin, 'tüm dış borçların mal ihracı sureti ile transferi' hakkındaki karara uygun olarak ödenmesinin sağlanması için İstanbul Belediyesi ile bir anlaşma yapılmasının gerekliliğinin İngiliz Büyükelçiliğine tebliğ edildiği Hariciye Nezaretinden bildirilmiştir. Bundan sonra son defa olmak üzere 15 Eylül 1939, 15 Mart 1940 ve 15 Eylül 1940 taksitleri olan toplam 6,600 sterlinin İngiliz hamillerine primsiz olarak ödenmesi için 1941 yılı döviz

¹⁵⁰⁶ "Constantinople Loan Postponement", **The Times**, 12 Eylül 1929.

¹⁵⁰⁷ "Emanet Borçlarının İlk Taksitini Ödüyor", **Cumhuriyet**, 31 Mayıs 1929; "Emanet Borcunu Ödeyor", **Milliyet**, 31 Mayıs 1929.

¹⁵⁰⁸ "Şehir İşleri", "Şehremaneti Borçları", **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1929.

¹⁵⁰⁹ "Emanet Borç Taksitini Bankaya Yatırıyor", **Milliyet**, 13 Eylül 1929; "Constantinople Loan Postponement", **The Times**, 12 Eylül 1929.

¹⁵¹⁰ "Emanette", "Borç İtilafı Türk İngiliz Mahkemesinde Dün Tescil Edildi", **Milliyet**, 29 Eylül 1929.

¹⁵¹¹ "Emanet Borçlarının İlk Taksitini Tesviye Ediyor", **Cumhuriyet**, 2 Teşrin-i Evvel 1929.

¹⁵¹² "City of Constantinople 5 per cent Loan 1909", **The Times**, 25 Ekim 1929.

¹⁵¹³ "Constantinople Loan Payment", **The Times**, 25 Ekim 1929; "City News in Brief", **The Times**, 28 Ağustos 1930.

¹⁵¹⁴ "No More Tolls on the Golden Horn", **The Observer**, 1 Haziran 1930.

cetvelinin harici borçlar kısmına İstanbul belediyesi adına tahsisat olarak koyulması konusunda Maliye Vekaleti bir karar verilmesini istemiştir. Konu Bakanlar Kurulunda görüşülmüş ve yukarıda belirtildiği şekliyle onaylanmıştır¹⁵¹⁵. Bunun ardından Bankanın eski yöneticilerinden Kingham'ın kaybettiği 202 adet İstanbul Şehremaneti 1909 istikraz tahvillerinin çıkardığı ilama dayanarak yedeklerinin verilmesini istediği ve bu tahvillerin yedeklerinin bulunmadığı, memleket içinde de satın alma suretiyle teminine imkân görülmediğinden Londra piyasasından satın alınması gerekli olan bu tahviller için gerekli 1,620 sterlinin 1941 yılı döviz cetvelinin 'istikraz ve taahhütler' kısmına koyulan tahsisattan mevkuf tutulması şartıyla aynı bölüme İstanbul Belediyesi adına tahsisat olarak ilavesi Bakanlar Kurulunca 1941 Haziran'ında kabul edilmiştir¹⁵¹⁶.

3.3.3. Menderes Nehrinin Islahı ile Samsun ve Trabzon Limanlarına İlişkin Uyuşmazlığın Halledilmesi

Yukarıda görüldüğü üzere Lozan görüşmeleri sürdüğü sırada Osmanlı Devleti'nden imtiyaz almış olan devletlerle görüşmeler yapılmış ve imtiyaz anlaşmaları gözden geçirilmişti. Bu şirketlerden biri de TMB idi. TMB ile Menderes vadisinin sulanması ve Samsun Trabzon limanlarının inşası için yaptığı keşif masraflarının iadesi, imtiyazın yeniden Banka grubuna verilmesi konularında görüşmeler sürmüştü. Eastern Telgraf Şirketi, Armstrong Şirketi ve diğer imtiyazlı şirketler ile olduğu gibi TMB ile de bahsedilen konularda anlaşmaya varılması Lozan sonrasına kalmıştı.

İlk olarak Menderes'in ıslahı ve ovanın sulanması meselesine bakmak gerekirse Şubat 1923'te Mecliste de konu gündeme gelmiştir. Menteşe Mebusu Esat Bey, Büyük Menders'in temizlenmesi ve arazinin sulanması ile ilgili ne düşünüldüğünü sormuştur. Nafia Vekili cevabında Büyük Menderes hakkında on sene evvel incelemelerde bulunduğunu, vaktiyle Menderes için keşif yaptırıldığını; ancak araya harplerin, Yunan işgalinin girdiğini, o zaman hazırlanan raporun bugün uygulanmasının imkânsız olduğunu belirtmişti. Bu gibi sular muntazam şekilde

¹⁵¹⁵ BCA. Fon No: 30.18.1.2., Yer No: 94.23.1.

¹⁵¹⁶ BCA. Fon No: 30.18.1.2., Yer No: 95.48.8.

akmadığından tahribatı fazlaydı. Bu nedenle Menderes, Bursa, Adana ovalarında düzenleme yapılması için bazı önlemler alınmaya başlamıştı. Nafia Vekili, önceliğin Bursa ovasına verileceğini belirtmişti; Bursa'nın keşif işlemleri bitmişti. Diğerleri için bütçeye yalnız keşif masrafı ve hasar için pay koyulacaktı ve işlemlere tahsisat olunduğu zaman başlanacaktı. Nafia Vekili, Menderes için 6,000,000 altın masraf gerektiğini, bunun 20,000,000'a kadar varacağını belirtmişti¹⁵¹⁷.

Menderes'in ıslahı ve ovanın sulanması ile Osmanlı döneminde TMB grubu meşgul olmuştu. Hükûmetle yapılan 26 Eylül 1910 tarihli anlaşmaya göre Menderes vadisinin sulanması için Bankanın belli bir masraf yaparak fenni tetkikat yapmasından dolayı, Hükûmet'e sunulan projelerin tetkikinden sonra onay verildiği takdirde imtiyaza karşılık bir mükâfat olarak yapılan masrafın verilmesi yer almaktaydı. TMB da buna dayanarak konuyla ilgili kazanılmış hakkı ve öncelik hakkının tanınmasını 9 Temmuz 1923'de Hükûmetten istirham etmiştir. Bunun üzerine Türk tarafında gerekli araştırmalar yapılmıştır. Buna göre 26 Eylül 1910 tarihli anlaşmaya göre Bankanın, anlaşmanın imzası tarihinden itibaren yedi ay içinde söz konusu şehirde icrası biten işlemin özet olarak gösterildiği bir program vermeyi üstlendiği ve bu doğrultuda 23 Haziran 1327/6 Temmuz 1911'de Nafia Nezaretine bir program verdiği görülmüştü. Yine anlaşmanın ikinci maddesine göre Bankaya katlandığı masrafa karşılık olarak Nafia Nazırı'nın takdirine uygun şekilde haklı bir ücret verilmesi de gerekmekteydi. Banka da bu maddeye dayanarak masraflarının bir mükâfat olarak kendisine verilmesini talep etmişti.

Bankanın iddia ettiği öncelik hakkı da Türk tarafınca incelenmişti. Buna göre yapılan anlaşmanın birinci maddesinde; Banka tarafından sunulan program uyarınca yapılacak keşifler için teklif olunan fiyatın kabul edilip edilmediğini, programın sunulması tarihinden itibaren dört ay zarfında, Hükûmet yazılı olarak bildirmediği takdirde anlaşmanın feshedileceği yazmaktadır. Hükûmet de bu yönde bir tebligatta bulunmamış yani anlaşma feshedilmiştir. Hükûmetin Bankaya karşı herhangi bir yükümlülüğü yoktur. Bununla birlikte anlaşma gereği bir ücret verilmesi de gerekmektedir. Verilen plan ve programın incelenmesi sonucunda bu tetkikatın 3,000 liraya kadar bir masrafla mümkün olacağı sonucuna varılmıştır. Nafia Vekâleti de bu

¹⁵¹⁷ **TBMM.ZC.** D: 2, C: 6, İS: 1, İ: 105, 18. 2. 1340, ss.84-85. "Köprü Müruriyesi Kaldırılmalı mı Kaldırılmamalı mı?", **Vakit**, 19 Şubat 1924.

meblağı uygun görmüştür. Bu meblağın Bankaya verilmesi ile Bankanın kazanılmış hakkının ve öncelik hakkının tanınmadığının Bankaya bildirilmesine 13 Şubat 1924'te karar verilmiştir¹⁵¹⁸.

Banka ile anlaşmazlık konusu olan bir diğer konu Samsun Trabzon liman inşası meselesidir. Trabzon limanı, ülkenin önemli limanları arasındaydı. Limandaki altyapı sorunları ise sürmekteydi; nitekim Eylül 1924'te Mustafa Kemal, kente yaptığı bir ziyaret sırasında limandaki sorunları inceleyerek sorunların giderilmesi yönünde talimat verecekti. Bununla birlikte liman bir süre daha olumsuz şartlarını muhafaza edecekti. Trabzon limanının inşası işi ise 1924 yılında Türkiye Milli Bankasına verilecekti¹⁵¹⁹.

Mart 1924'te Bakanlar Kurulu, Samsun ve Trabzon limanlarının inşası imtiyazını almış olan Türkiye Milli Bankası namına müracaat eden Banka Müdürlerinden Thomson ile daha önce yapılmış olan anlaşmanın mevcut duruma göre düzenlenmesi şartıyla müzakere edilmesi konusunda Nafia Vekili A.Fevzi Bey'e izin vermişti¹⁵²⁰.

Samasun-Trabzon limanları ile ilgilenen tek grup ise TMB değildir. Bu süreçte gündemde olan Chester projesi de limanlarla ilgili düzenlemeler ön görmektedir. TBMM tarafından 1923'te onaylanan Chester Projesi, liman, demir yolu yapımı ve yer altı kaynaklarının işletilmesine ilişkindir. Projede, biri Samasun'da olmak üzere Karadeniz'de iki adet liman inşası yer almıştır; fakat Karadeniz'de yapılması düşünülen iki liman ve diğer projeler konusu da Chester imtiyazı ile birlikte sonuçsuz kalmıştır¹⁵²¹.

Türk Hükûmeti bundan sonra da limanlar konusunda esas itibariyle başka şirketlerin tekliflerinin değerlendirilmesi ile meşgul olmuştur. TMB'nin imtiyazı alması gündemden çıkmıştır. Samsun limanının inşası 1960'da, Trabzon limanının inşası 1954'de büyük orada tamamlanarak hizmete açılmıştır¹⁵²².

¹⁵¹⁸ BCA. Fon No: 30.18.1.1., Yer No: 9.13.15.

¹⁵¹⁹ Gurbet Gökğöz ve Ahmet Yılmaz "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Liman ve Liman İşletmelerini Millileştirme Süreci ve Karadeniz Limanları", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun**, Cilt: I, (Ed. Osman Köse), Samsun, 2013, s.380.

¹⁵²⁰ BCA. Fon No: 30.18.1.1., Yer No: 12.66.9.

¹⁵²¹ Yaşar Baytal, "Trabzon Limanı İnşası", **International Journal of History**, Cilt:5, Sayı:3, 2013, (Trabzon), s.27; Baytal, Samsun, ss.389-390.

¹⁵²² Bkz. Baytal, Samsun, s. 395; Trabzon, s. 30.

Bununla birlikte Banka, limanların inşası için geniş çaplı bir plan hazırlamış ve keşif masrafı yapmıştı ve bu masrafını talep etmekteydi. Bu nedenle konunun çözümlenmesi oldukça uzun sürmüştü ancak Readiye gemisi ile ilgili sorunun çözümlenmesine paralel olarak 1931’de çözümlenebilmiştir.

TMB ile Reşadiye gemisi dolayısıyla davalı olan Türkiye, yukarıda belirtildiği üzere süreci barış yoluyla sonuçlandırırken aynı zamanda Samsun limanı ve Menderes ovasına ait Banka ile muallakta kalan sorunları da sonuca ulaştırmıştır. Nafia Nezaretinden istenilen Samsun limanının inşası projesi dolayısıyla 6,000 altın lira ile Menderes nehrinin keşfi dolayısıyla 3,000 altın lira alacak iddiasından Hazinesinin borçlarının aklanması ve Doklar Şirketi dolayısıyla Armstrong ve Vickers namına Düyûn-ı Umumiye tarafından çeşitli tarihlerde Bankaya yatırılan ve devlete ait olan 256,174 liranın ödenmesi karşılığında Devletin de Reşadiye gemisine ilişkin davasından vazgeçmesi ile konunun barış yoluyla halledilmesi Banka tarafından teklif edilmiş, Maliye Vekâleti de Devlet Şurasının da konuya ilişkin görüşünün alınmasının ardından konunun belirtildiği üzere barış yoluyla halledilmesine karar verilmiştir¹⁵²³.

3.3.4. Bankanın Müşterileri ile Olan Uyuşmazlıkları

Bu dönemde Türkiye Milli Bankasının çeşitli ülkelerde davaları sürmektedir. Bu davalar büyük ölçüde Bankanın müşterileri ile ilgili anlaşmazlıklarına ilişkindir. Türkiye Milli Bankasının İtalya-Milano Mahkemesinde devam etmekte olan bir davasının olduğunu görmekteyiz. İtalyan Büyükelçiliği ile Türkiye’deki yetkili makamlar arasında mahkeme kararının TMB Müdürü Harold Thompson’a iletilmesi konusunda uzun yazışmalar yapılmıştır¹⁵²⁴.

Haziran 1925’de bu sefer Fransa’da Saint Hukuk Mahkemesinde TMB’nın bir davasının olduğu görülmüştür. Türk makamlarından yine kararın bankaya tebliğ

¹⁵²³ **BCA.** Fon No: 30.11.1.0., Yer No: 61.2.15.

¹⁵²⁴ İtalyan Büyükelçiliği, 1924 Nisan’ında, 23 Temmuz 1923’te Milano’da Hukuk ve Ceza Mahkemeleri tarafından verilen kararın yetkili makamlar aracılığıyla TMB Müdürü Harold Thompson’ın şahsında Türkiye Milli Bankasına bildirmesini Adnan Bey’den istemiştir. Bkz. **BOA. HR.İM.** Dosya No: 103, Gömlek No: 86. Kararın iletilmesi ile ilgili ayrıca bkz. **BOA. HR.İM.** Dosya No: 109, Gömlek No: 62; **BOA. HR.İM.** Dosya No: 111, Gömlek No: 18. Bu kararın tebliğ edilmemesi üzerine Temmuz 1924’te ve Ağustos 1924’te gerekli işlemlerin yapılması yönündeki ricasını yinelemiştir. Bkz. **BOA. HR. İM.** Dosya No: 111, Gömlek No: 64; **BOA. HR. İM.** Dosya No: 114, Gömlek No: 75. Bundan sonra Eylül ayında söz konusu karar H. Thompson’a tebliğ edilerek karşılığında ilmühaber alınmıştır. Bkz. **BOA. HR. İM.** Dosya No: 117, Gömlek No: 66.

muamelesinin yapılması istenilmiştir¹⁵²⁵. Benzer şekilde Beyrut Bidayet mahkemesinden çıkan, Fransa temsilciliği vasıtası ile gönderilen adli evrakın tebliği ve gerekli işlemlerin yapılması rica edilmiştir. Gerekli tebliğ yapıldıktan sonra makbuz imzalanmıştır¹⁵²⁶.

TMB'nin müşterileri ile yaşadığı bir dava da 1926 yılına aittir. Türkiye Milli Bankası ile Galata'da Havyar Han'da mağazada çalışmakta olan tüccar Benjamin Davidas¹⁵²⁷ arasında 2,960 Türk lirası 37 kuruşun tahsiline ilişkin anlaşmazlık yaşanmıştır. Konuya ilişkin TMB davacı olmuştur. Davalı, davayı inkâr etmiştir. İstanbul Asliye Ticaret Mahkemesi, Nisan 1926'da, davalı Davidas'ın Paris'te bulunması dolayısıyla istinabe¹⁵²⁸ suretiyle yemin etmesine karar vermiştir. Paris'te yaşayan Davidas'ın '...İzmir Şubesi ile yapmış olduğu İngiliz lirası muamelesinden dolayı Bankaya ait 2,967.37 meblağla zimmeti elinde tutmuş olmadığına' dair Ticaret Mahkemesince davacı TMB tarafından vekil kılınan Şarl Ojen Ronsre 'nin huzurunda yemin ettirilmesi kararı verilmiştir. Konu Paris Konsolosluğuna bildirilmiştir¹⁵²⁹. Ocak 1927'de bu sefer Davidos Atina'dadır. İstanbul Asliye Ticaret Mahkemesinin kararı üzerine bu seferde Davidas'ın Atina'daki ikamet adresi tespit edilmiş ve Atina konsolosluğuna yazı ile başvurularak, Atina konsolosu huzurunda yukarıda belirtilen yemini etmesi istenilmiştir¹⁵³⁰. TMB ile Davidas arasındaki anlaşmazlık bu aşamaya kadar izlenilebilmiştir.

3.4. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ ŞUBELERİ VE YETKİLİLERİ

Milli Banka heyeti 1909 yılında kurulmasının ardından Eylül sonunda toplanarak Banka için bir yer seçilmesi gibi konulara açıklık getirmeye çalışmıştır¹⁵³¹. 1910-1914 yılları arasında Osmanlı gazetelerine verdiği ilanda da açıkça görüldüğü

¹⁵²⁵ **BOA. HR. İM.** Dosya No: 146, Gömlek No: 77; **BOA. HR.İM.** Dosya No: 147, Gömlek No: 45.

¹⁵²⁶ **BOA. HR.İM.** Dosya No: 153, Gömlek No: 7; **BOA. HR.İM.** Dosya No: 166, Gömlek No: 75; **BOA. HR.İM.** Dosya No: 167, Gömlek No: 24.

¹⁵²⁷ Benjamin Davidoff'un adı 1915 yılında sınır dışı edilen fuhuş tacirleri listesinde 'terzi-pezevenk' olarak geçmektedir. Bkz. Rıfat Bali, "Yirminci Yüzyılın Başlarında İstanbul Fuhuş Aleminde Yahudilerin yeri", <http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/mahrem3.pdf>, (26.01.2019), s. 30.

¹⁵²⁸ Davanın görülmekte olduğu mahkemeye gönderilmek üzere, başka bir yerde bulunan bir şahidin ora mahkemesince ifadesinin alınması.

¹⁵²⁹ **BOA. HR.İM.** Dosya No: 183, Gömlek No: 41.

¹⁵³⁰ **BOA.HR.İM.** Dosya No: 209, Gömlek No: 3.

¹⁵³¹ "Milli Banka", **Sabah**, 29 Eylül 1909.

üzere gazetenin merkez idaresi İstanbul'da Yeni Postahane karşısındaki Kınacıyan Hanı'dır¹⁵³². Bankanın adı ticaret yıllıklarında *Banque Nationale de Turquie* olarak geçmektedir. Banka idarehanesinin 1914- 1921 yıllarında da Kınacıyan Han'da bulunduğu görülmektedir¹⁵³³. TMB'nin ofisi için antik halı, kilim porselen siparişi verdiği gibi haberler gazetelere sık sık yansımıştır¹⁵³⁴.

Kimi zaman TMB'nin çeşitli bölgelerde şube açması yönünde talepler olmuştur. Örneğin Haziran 1913'te Ayvalık'ta bir banka şubesi kurulması konusunda söz konusu kaza tarafından Cezayir-i Bahri Sefid ve Karesi Maliye Müfettişliklerine bir talep ulaşmıştır. Burada Ayvalık'ta bir banka şubesi veya memurluğu kurulmasına henüz girişilmemesinin Rus Ticaret Hariciye Bankasının hususi ve gayrı resmi bir banka kurulması teşebbüsüne cesaret vermekte olduğunun anlaşıldığı, bunun engellenmesinin mümkün olduğu; ancak Ayvalık'ta böyle bir yabancı müessese teşkil edilmesine gerek bırakılmayarak ya Osmanlı Bankasının veya Osmanlı sancağını taşıyan Türkiye Milli Bankasının bir şube tesis etmesinin gerekliliği belirtilmiştir.

Ayvalık bu dönem bir köy, bir nahiye ve merkez gibi üç kaziyeden oluşsa da hazineye senede yüz bin liradan fazla gelir sağlamaktaydı. Ayvalık'ta Midilli Bankasından başka banka bulunmamaktaydı. Bu bankanın işlemlerini durdurması durumunun bölgeyi oldukça kötü etkileyeceği fikri hâkimdi; ancak bölgede kurulan banka Türkiye Milli Bankası olmayacaktı. Osmanlı Bankası idaresinden gönderilen mektupta Osmanlı Hükûmeti ile anlaşmaları gereğince inşası lazım gelen ama henüz inşa edilmemiş şubelerin inşasına başlandıktan sonra konunun ele alınacağı belirtilecekti¹⁵³⁵.

TMB'nin İstanbul dışına çıkması İTK tarafından alındıktan sonra gerçekleşti. TMB, İzmir'de şubelerini Birinci Dünya Savaşının ardından 1919-1920'de açtı¹⁵³⁶. 1921 itibariyle şubelerinin İstanbul ve İzmir olduğu Bankanın ilanlarında yer almaktaydı. Bankanın tüm önemli Avrupa şehirlerinde, Amerika ve Uzakdoğu'da da

¹⁵³² Bkz. "Türkiye Milli Bankası", **Tanin**, 22, 26 Mart 1911; 25,28 Ağustos 1912; 4 Eylül 1912, 16 Teşrin-i Evvel 1912; 2 Şubat 1913; **La Defense Financiere et Economique/ Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye**, 8 Nisan 1914.

¹⁵³³ Özcan, s.141.

¹⁵³⁴ "Decorative English and French Furniture", **The Times**, 17 Ocak 1921; "Decorative Furniture", **The Times**, 7 Mart 1921.

¹⁵³⁵ **BOA. DH. İD.** Dosya No: 108 1, Gömlek No: 35.

¹⁵³⁶ Elena Frangakis-Syrett, "Banking in Izmir in the Early Twentieth Century", **Mediterranean Historical Review**, Cilt: 24, Sayı: 2, Aralık 2009, s. 125.

temsilcilikleri ve yetkilileri vardı¹⁵³⁷. Bankanın Levant Company-İTK tarafından satın alınmasının ardından Bandırma’da da şubesi açıldı. Bu şekilde baş ofis İstanbul-Galata’da olmakla birlikte Banka şubeleri İstanbul, Pera, İzmir ve Bandırma olarak kayda geçmişti. İngiltere’deki ofis ise kuruluşundan itibaren Londra’da 50 Cornhill E.C.’de bulunmaktaydı¹⁵³⁸. Londra’daki bu baş ofisi oldukça bilinen bir bankalar bölgesiydi¹⁵³⁹.

1927’den itibaren ise gazete ilanlarında Bankanın Cornhill’deki ofisinden bahsetmezken hissedarların başvurusunu Lombard Caddesi 24/28 adresindeki Anglo-International Banka sunmaları bildirilmiştir¹⁵⁴⁰. Anglo-International Bank, İTK’nın Anglo-Avusturya Bankası ile 1926’da birleşmesi sonucu aldığı isimdir. Bu adres Bankanın tasfiye işlemleri tamamen tamamlanana kadar Bankanın Londra adresi olarak yer alacaktır.

1924-1925 yıllarına ait Türk Ticaret Yıllığında Bankanın merkez idaresinin Voyvoda Caddesi Galata’da bulunan Union Han olduğu, Pera Palas karşında bulunan Kabristan sokağında Beyoğlu şubesinin yer aldığı ve Bankanın ayrıca Londra şubesinin de bulunduğu yer almaktaydı¹⁵⁴¹. Olağan hissedarların toplantılarının Galata- Union Han’da’da bulunan merkez ofisinde gerçekleştiği görülmektedir¹⁵⁴².

Union/Ünyon/Tütün Han olarak geçen Han, Galata, Bereketzade Mahallesi’nde, Bankalar Caddesi, Banker Sokak ve Hacıali Sokak arasındaki adanın ucunda yer almaktadır. 1910 yılı civarında bulunduğu parseldeki üç hanın yıkılmasıyla yapılmış ve 1911’de hizmete girmiştir. Union Han’ın zemin katında Türkiye Milli Bankasının yanı sıra Banco di Roma ve 1934’te İş Bankasının ilk Galata şubesinin de ofisi yer almıştır. Union Han’ın üst katları avukatlık büroları ve avukatlık şirketlerine ev sahipliği yapmıştır¹⁵⁴³.

¹⁵³⁷ “National Bank of Turkey”, **The Times**, 28 Ocak 1921.

¹⁵³⁸ Bkz. **PRO. T.160/105/7; OBA. LA. 24, 013004.**

¹⁵³⁹ Black, s. 128.

¹⁵⁴⁰ “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, **The Times**, 9 Mart 1927; 27 Ocak 1930; 9 Şubat 1931; 2 Aralık 1931; 6 Ocak 1932.

¹⁵⁴¹ İktisadi Tedkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, **Türk Ticaret Salnâmesi**, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1340-1341/1924-1925, s.209; Özcan, s.141.

¹⁵⁴² “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, **The Times**, 27 Temmuz 1920; **The Times**, 26 Mart 1924.

¹⁵⁴³ Union Han 1983 yılında korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Hanla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nursel Gülenaz, **Batılılaşma Dönemi İstanbul’unda Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011, ss.203-206.

Türkiye Milli Bankası ünvanındaki Anonim Şirket, Sicilli Ticarete 19 Ocak 1929 tarihinde 15273 sicil numarasıyla tescil olunmuştur. Banka, 11 Mayıs 1927 tarihli kayıt mecburiyeti beyannamesiyle İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına kaydolmuştur¹⁵⁴⁴.

1927’de artık Bankanın adresi Galata semtindeki Perşembepazar mahallesi Ticaret Han, numara 21’dir¹⁵⁴⁵. Bununla birlikte bankanın yıllık toplantılarının farklı adreslerde olduğu görülmektedir. 1927’de TMB’nin hissedarlarının toplantısı Galata’da bulunan Anadolu Demir Yolu Şirketinin ofisinde gerçekleşmiştir¹⁵⁴⁶. 1930-1932 yılındaki yönetim kurulu toplantısı ise Galata semtindeki Mertebani Sokak, Yakut Han numara 10’da olmuştur¹⁵⁴⁷. Burası Avukat Pears’ın yazıhanesidir. Bankanın tasfiye sürecine girmesinin ardından 1933 yılından itibaren Yakut Han’daki bu adresi ticari ikametgâhı olarak gösterdiği görülmektedir¹⁵⁴⁸. 1934- 1935 arası yine Yakut Han’da Pears’ın yazıhanesi olarak kullanılan 4-5-6 numaralı daireleri ticari ikametgâhı olarak göstermiştir¹⁵⁴⁹. 1936-1940 yılları arasında Galata’daki Billur Sokak, Büyük Tünel

¹⁵⁴⁴ Bkz. İstanbul Ticaret Odasından İstanbul Yunan Başkonsolosluğuna gönderilen 29 Eylül 1953 tarihli, 21934 numaralı evrak. Bankanın İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına kayıt evrakı ile ilgili bkz EK 15.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1882’de kurulmuştur. Odaya kayıt mecburiyeti yoktur ve bu durum Cumhuriyet’e kadar sürmüştür. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ufuk Gürsoy ve Bayram Nazır, **Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2009; Murat Koraltürk, **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)**, Denizler Kitapevi, İstanbul, 2002; Adnan Giz, “Osmanlı Devleti’nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.748-752.

¹⁵⁴⁵ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 2 Nisan 1930, Sayı: 986; “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, **The Times**, 9 Mart 1927; 27 Ocak 1930; 2 Aralık 1931. Ticaret Han; Galata, Perşembe Pazarı Caddesi ve Galata Mahkemesi Sokak ve yine Galata Mahkemesi Sokak adıyla bilinen çıkmaz sokak arasındaki yapı adasının ucunda bulunmaktadır. Han’ın girişi Perşembe Pazarı Caddesi no. 26’da, diğer girişi ise Galata Mahkemesi Sokak no. 12’dedir. Han’ın yapım tarihi olarak girişteki levhada 1881 yazmaktadır. Ticaret Han ilk yapıldığı dönemde Tütün ambarı ve Tütün Rejisi’nin genel yönetim merkezi olarak kullanılmıştır. 1913 tarihli ticaret yılığında Han’da Tütün Rejisi’nin satış büroları bulunmaktaydı. Bkz. Gülenaz, ss.200-202.

¹⁵⁴⁶ “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, **The Times**, 9 Mart 1927; “Türkiye Milli Bankası Umumi İctimanda”, **Vakit**, 29 Mart 1927.

¹⁵⁴⁷ “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, **The Times**, 27 Ocak 1930; **The Times**, 9 Şubat 1931; **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 2 Nisan 1930, Sayı: 986; 25 Nisan 1931, Sayı: 1306; 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı 1526. Mertebani sokak (Teğmen Hüseyin Sofu Sokak) Mütareke döneminde borsaya ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Tekelli ve İlkin, Merkez, s.226. Yakut Han ise Camondolara aittir. Credit Lyonnais de bir dönem bu Han’da şubesini bulundurmıştır. Aynı zamanda çeşitli bankarlara ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Özcan, ss. 109-129.

¹⁵⁴⁸ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 4 Nisan 1933, Sayı: 1894.

¹⁵⁴⁹ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 16 Nisan 1934, Sayı: 2201; 6 Nisan 1935, Sayı: 2494.

Han, Kat 2, Numara 9-11/ 10-11'i ticari ikametgâhı olarak göstermiştir. Burası aynı zamanda Avukat W.J. Perkins'in yazıhanesidir¹⁵⁵⁰.

Banka Genel Müdürü Babington Smith iken Müdür belirtildiği üzere H.P. Kingham'dır. 1909-1914 arası Bankanın Londra ve İstanbul komitesi üyeleri yani idare azalarına bankanın tüzüğü incelenirken ayrıntılı olarak değinilmiştir. Bankanın Londra komitesi üyeliğini kuruluşundan itibaren İTK'nın kontrolüne girdiği döneme kadar başkan Sidney Peel, Gulbenkian, Baring, Macaulay, Birchmough ve Meyer üstlenmiştir. Bankanın Londra ofisinde R. Hecht de idari görevde bulunmaktadır¹⁵⁵¹.

TMB'nin kuruluş gayesi aynı zamanda Türkiye'deki İngiliz yatırımlarının finanse edilmesidir. Banka özellikle ülkedeki alt yapı yatırımları ile yakından ilgilenmiştir. Bankanın yatırım yapacağı alanların tespit edilmesi açısından sahada en aktif şekilde görev alan personelleri Fuat Muzaffer Bey ve mühendis Money olmuştur. Fuat Muzaffer Bey Bankanın Bağdat ve Ortadoğu sahası başta olmak üzere çeşitli bölgelerde inceleme yapmak için kullandığı önde gelen memurlarındandır. Kendisi 27 Temmuz 1326/ 8 Ağustos 1910 tarihinde de TMB adına Kastamonu-Taşköprü'de araştırma yapmak üzere bölgeye gönderilmiştir¹⁵⁵². Banka mühendislerinden Money yukarıda incelendiği üzere Aydın, Konya, Adana ve Bağdat başta olmak üzere Ortadoğu coğrafyasında Banka adına incelemelerde bulunmuştur. Bunun dışında 26 Mayıs 1337/ 8 Haziran 1911 tarihinde Hüdavendigar Vilayetinde Bankaya ait incelemelerde bulunmuştu¹⁵⁵³.

Bankanın 1919'da İTK'ya bağlanmasının ve TMB hisselerinin bu kuruma devredilmesinin ardından belirtildiği üzere yönetimde de değişiklik olmuştur. Cassel Bankadaki hissesini devrederken önceden Bankada % 30'luk hisse sahibi olan Lord Farington'un İTK yöneticiliğinde olduğu unutulmamalıdır. Banka genel müdürlüğünde artık Babington Smith yoktur. Bununla birlikte Smith İTK'da yönetici

¹⁵⁵⁰ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 7 Mayıs 1936, Sayı: 2821; 6 Mart 1937, Sayı: 3071; 2 Mart 1938, Sayı: 3369; 11 Teşrin-i Sani 1938, Sayı: 3329; 6 Şubat 1939, Sayı: 3648; 23 Mart 1939, Sayı: 3687; 22 Şubat 1940, Sayı: 3963; 18 Nisan 1940, Sayı: 4011; 7 Kanun-ı Sani 1941, Sayı: 4228. Büyük Tünel Han da çeşitli bankerlere ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Özcan, s. 105.

¹⁵⁵¹ Bkz. "National Bank of Turkey", **The Times**, 6 Mart 1911; 27 Kasım 1911; 17 Ocak 1913; "National Bank of Turkey", **The Manchester Guardian**, 21 Mart 1911; 28 Mart 1911; 11 Nisan 1911; 13 Haziran 1911; 27 Haziran 1911; 4 Temmuz 1911; 1 Ağustos 1911; 8 Ağustos 1911; 15 Ağustos 1911; 3 Ekim 1911; 24 Ekim 1911; 7 Kasım 1911; 14 Kasım 1911; 21 Kasım 1911; 19 Aralık 1911; 2 Ocak 1912; 9 Ocak 1912; 16 Ocak 1912; 13 Şubat 1912.

¹⁵⁵² Bkz. **BOA. DH. MUI**. Dosya No: 119, Gömlek No: 39.

¹⁵⁵³ Bkz. **BOA. DH. MTV**. Dosya No: 38, Gömlek No: 25.

yardımcılığı görevine getirilmiştir. Revelstoke'un da Banka ile ilişkisine pek çok alanda devam ettiği görülmüştür. Banka yönetimine Dickson geçerken; müdür olarak karşımıza Harold Thompson ve Bilinski çıkmaktadır. Bu şekli ile yönetim ve sermaye anlamında Bankanın fazla bir değişiklik göstermediği söylenilebilir.

Bankanın 1910'da açılan Londra ofisinin yönetimini on altı yıl boyunca Robert Charles Kay üstlenmiştir¹⁵⁵⁴. T.J. Norman da aynı şekilde beş yıl boyunca TMB'da çalışmış ve 1925'te başka bir İngiliz şirketine yönetici olarak atanmıştı¹⁵⁵⁵.

1927 sonrası Bankanın Londra Heyetini; A.G.M. Dickson, George Brounlie, Maurice dö Bunsen, J.H. Roe, R.H. Macaulay, Bilyan Villerker oluşturmaktadır. İstanbul Heyeti ise Adam Block, Willian Jackson Perkins, H.E. Pears, Salah Cimcoz, Osman Nizami Paşa, Nisim Mazliah oluşturmaktadır¹⁵⁵⁶.

TMB hissedarlarının yıllık olağan toplantıları basında yer almaktadır. Olağan toplantılar, toplantı tarihinden bir ay önce gazetelere ilan verilerek duyurulmaktaydı. Bu toplantılarda, yılsonu hesap özetleri ile ilgili müdürün ve hesap denetçilerinin raporlarının alınıp değerlendirilmesi, gelecek yıl için müdür seçilmesi, gelecek yıl için hesap denetçisi (mali denetçi) seçilmesi, kâr tahsisini onaylamak gibi konular görüşülmektedir¹⁵⁵⁷.

Genel kurul toplantılarında genel olarak kâr zarar hesapları ve bilançolar görüşülmektedir. Bunun dışında meclis azasından görev süreleri dolanların yeniden seçilmeleri gibi gündem maddeleri de genel kurulda görüşülmektedir¹⁵⁵⁸.

¹⁵⁵⁴ Kay, yabancı bankacılık sistemine aşina bir isimdi. Babası Anglo-Austrian Bankın yöneticisiydi. Kay, 1909 öncesi, Londra'daki Osmanlı Bankası ve Lazard Kardeşler gibi finans ve bankacılık adına pek çok önemli kuruluştaki görev aldı. 1926 yılına kadar, on altı yıl boyunca TMB'nin Londra yöneticiliğinde bulundu. 1923-1927 arası Viyana'da yeni kurulan Avusturya Milli Bankasında finans danışmanlığı görevinde bulundu. Daha sonra İngiliz Bankasında çalışmaya başladı. 1936 yılında öldüğünde buradaki görevini sürdürmekteydi. Bkz. "Austrian National Bank's Adviser", **The Times**, 9 Ocak 1926; "Mr Robert Kay", **The Times**, 17 Ocak 1936.

¹⁵⁵⁵ "Miscellaneous Notices", **The Times**, 1 Temmuz 1925.

¹⁵⁵⁶ Tahsin ve Saka, s. 306.

¹⁵⁵⁷ "Company Meeting Notices", "National Bank of Turkey", **The Times**, 27 Temmuz 1920; 26 Mart 1924; 9 Mart 1927; 27 Ocak 1930.

¹⁵⁵⁸ Örneğin 20 Şubat 1930 tarihli toplantıda Meclis İdare azasından Adam Block, M. Brounlie, Bunsen, Dickson, Macaulay, Pears, Perkins, M.Roe'nin banka nizamnamesinin yirmi birinci ve Ticaret Kanunun üç yüz on dördüncü maddesine uygun olarak görev süreleri dolduğundan Meclis-i İdare bu isimlerin tekrar seçilmesini teklif etmiş ve oy birliği ile kabul edilmiştir. Bkz. **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 2 Nisan 1930, Sayı: 986. 5 Mart 1931'deki toplantıda da Meclis azasından görev süreleri dolan Osman Nizami Paşa ile Brabner'in tekrar aza olarak seçilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 25 Nisan 1931, Sayı: 1306.

1930'dan 1940'a kadar Meclis İdare Azasından Salah Cimcoz Bey'in genel kurula başkanlık yaptığını, en büyük hissedarlardan Pears ve Elyakim'in memur olarak görev yaptığını görüyoruz¹⁵⁵⁹. Pears bu görevini 1936 yılına kadar sürdürmüş bu tarihte yerini Perkins'e bırakmıştır; nitekim genel kurul toplantılarının da Perkins'in ofisinde yapıldığını görüyoruz¹⁵⁶⁰. Salah Cimcoz sadece 28 Aralık 1931'deki olağanüstü kurula başkanlık etmemiş burada Kirkor Apikan Efendi görevi üstlenmiştir¹⁵⁶¹. 1930- 1933 arası Azuavour'un yazman olduğunu görüyoruz. 1933'den 1941'e kadar yazmanlık görevini Ferid Askenazi de yürütmüştür. 1930 - 1940 yılına ait genel kurul toplantılarında İktisat Vekaletini temsilen komiser de yer almıştır. Bu süreç boyunca hesap denetçisi görevini de Reşit Saffet Atabinen yürütmüştür¹⁵⁶².

Bankanın İTK ile hisselerini ayırdığı 1920'lerin sonlarından tasfiye edildiği döneme kadar olan en büyük hissedarı Construction Company Ltd.'dir ve Henry Pears tarafından temsil edilmektedir. Şirketin elinde 95,000 civarında hisse senedi bulunmaktadır. Bunun dışında Selanik Bankası ikinci derecede büyük hissedar olarak karşımıza çıkmaktadır. 1,400 civarında hisse senedi vardır. Bu iki kurum dışında Bankanın Londra'daki hissedarı arasında Adam Block, A.G.M. Dickson, R.H. Macaulay, W.W. Brabner, J.M. Roe, M. Bunsen, G. Brounile bulunmaktadır. Bankanın Viyana'da yaşayan tek hissedarı Osman Nizam Paşa'dır. Bankanın İstanbul'daki hissedarı arasında Salah Cimcoz, H.E. Pears, W.J. Perkins, Nisim Mazliah, Naci Ali Bey bulunmaktadır. İstanbul'da gerçekleşen genel kurul toplantılarında, Londra'da ikamet eden isimlerin genellikle katılmadıklarını, onların Pears, Azuavour, Ferid Askenazi gibi isimlerce temsil edildiklerini görüyoruz. TMB içerisinde Selanik Bankası grubunu ise Eliyakim temsil etmektedir¹⁵⁶³.

¹⁵⁵⁹ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 2 Nisan 1930, Sayı: 986; 25 Nisan 1931, Sayı: 1306; 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı 1526; 21 Mart 1932, Sayı 1580; 4 Nisan 1933, Sayı: 1894; 16 Nisan 1934, Sayı: 2201; 6 Nisan 1935, Sayı 2494.

¹⁵⁶⁰ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 7 Mayıs 1936, Sayı: 2821; 6 Mart 1937, Sayı: 3071; 2 Mart 1938, Sayı: 3369; 23 Mart 1939, Sayı: 3687; 18 Nisan 1940, Sayı: 4011.

¹⁵⁶¹ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı 1526

¹⁵⁶² **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 2 Nisan 1930, Sayı: 986; 25 Nisan 1931, Sayı: 1306; 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı 1526; 6 Mart 1937, Sayı: 3071; 2 Mart 1938, Sayı: 3369; 23 Mart 1939, Sayı: 3687; 18 Nisan 1940, Sayı: 4011; 7 Kanun-ı Sani 1941, Sayı: 4228.

¹⁵⁶³ Bkz. **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 25 Nisan 1931, Sayı: 1306; 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı 1526; 21 Mart 1932, Sayı: 1580; 4 Nisan 1933, Sayı: 1894; 16 Nisan 1934, Sayı: 2201; 6 Nisan 1935, Sayı: 2494.

3.5. TÜRKİYE MİLLİ BANKASININ TASFİYE EDİLMESİ

3.5.1. Cumhuriyet Döneminde Faaliyette Bulunan Bankalar ve Cumhuriyet Yönetiminin Yabancı Sermayeli Bankalara Karşı Tutumu

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden yerli sermayeli milli bankaların en köklüsü ve büyüğü Ziraat Bankası idi. Banka, Cumhuriyetten sonra dönüşüme uğradı. Daha önce sadece ziraatin gelişimini destekleyecek şekilde kredi vermekteydi. 1924 yılında yapılan düzenleme ile Bankanın sermayesi arttırıldı Ziraat Bankasına tüm banka muamelelerini yapma ve her türlü krediyi verme yetkisi verildi. Banka, anonim şirket haline getirildi ve tarım ürünlerini değerlendiren şirketlerin kurulmasına katılma hakkı elde etti. 1937 senesinde ise Banka tekrar bir devlet kurumu haline geldi¹⁵⁶⁴.

Bunun dışında İstanbul Bankası (1911), Konya İktisadi Milli Bankası (1911), Milli Aydın Bankası (1914), Asya Bankası (1914, 1928 itibariyle çalışmayan Türk şirketleri arasında), Emlak ve İkrazat Bankası Anonim Şirketi (1914, 1929 itibariyle çalışmayan Türk şirketleri arasında), Karaman Milli Bankası (1915), Akşehir Bankası (1916), Manisa Bağcılar Bankası (Türkiye Bağcılar Bankası- 1917), Konya Ahali Bankası (1918), İtibar ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi (1918, 1930 itibariyle çalışmayan Türk şirketleri arasında), İktisat Anonim Şirketi (1918, 1933 itibariyle tasfiye etmiştir), Adapazarı Türk Ticaret Bankası (1919), Adapazarı Emniyet Bankası (1919), Konya Türk Ticaret Bankası (1920), Bor Zurra ve Tuccar Bankası (1921) Osmanlı döneminden Cumhuriyete geçiş yapan bankalar olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁶⁵.

Cumhuriyet döneminde sayılan bankalar dışında pek çok yeni banka kurulması yoluna da gidilmiştir. Yukarıda görüldüğü üzere 1917-1918 yılları bankacılık hareketinin en yoğun olduğu yıllardır. Bir diğer yoğun dönem ise Cumhuriyetin ilk dönemine isabet eden 1924-1928 yıllarıdır. 1923-1930 yıllarının bir özelliği de bu dönemde doğrudan yabancılar tarafından Türkiye'de banka kurulmamasıdır¹⁵⁶⁶.

Daha İzmir İktisat Kongresinde yerli bankaların kurulması ve borsayı yabancı bankaların alt üst etmesinin engellenmesi, borsanın millileştirilmesi, kambiyo

¹⁵⁶⁴ Ulutan, s. 163; Tekelli ve İlkin, Merkez, ss. 181, 189-190.

¹⁵⁶⁵ Tahsin ve Saka, ss.235-310; Ökçün, Bankalar, ss. 412- 457.

¹⁵⁶⁶ Ökçün, Bankalar, s. 475.

komisyonunun oluşturulması yönünde talepler gelmişti. Tüccar grup tarafından bir ticaret ana bankasının meydana getirilmesi, çıkarılacak hisse senetlerinin Türklere ve Türk anonim şirketlerine ayrılması esasları belirlenmişti. Sanayi grubu da bir sanayi bankasının kurulmasından yanaydı. Ziraat grubunun ise Hükûmetin Ziraat Bankasından aldığı paraları iade etmesi, Ziraat Bankası hakkında çıkan kanunun bir parça daha düzenlenmesi yönünde talepleri olmuştu¹⁵⁶⁷.

İzmir İktisat Kongresinde belirlenen esaslara uygun olarak bu dönemde Türkiye’de üç önemli banka kurulmuştur. Bunlar, 1924’te kurulan Türkiye İş Bankası¹⁵⁶⁸, 1925’te kurulan Sanayi ve Maadin Bankası¹⁵⁶⁹ ve 1926’da kurulan Emlak ve Eytam Bankasıdır¹⁵⁷⁰.

Bu üç banka hariç olmak üzere 1923 sonrası kurulan bankalar incelendiğinde Osmanlı döneminde olduğu gibi bu bankaların da yöresel nitelikte olduğu görülür. Ağırlıklı olarak 1926-1929 yılları arasında kurulan bankaların büyük bir kısmı düşük sermayelidir. Özellikle 1929 ekonomik krizi küçük sermayeli ulusal bankaları işlevsel bir hale sokmuştur¹⁵⁷¹.

Cumhuriyet döneminde kurulan yerli sermayeli bankalar şu şekildedir; Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi (1923), Akhisar Tütüncüler Bankası (Türkiye Tütüncüler Bankası -1924), İstanbul Esnaf Bankası (1925), Karaman Çiftçi Bankası (1925), Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası (1926), Afyonkarahisar Terakki-i Servet Bankası (1926), Aksaray Halk İktisat Bankası (1926), Eskişehir Bankası (1927), Nevşehir Bankası (1927), Kocaeli Halk Bankası (1927), Denizli İktisat Bankası (1927), Akseki Ticaret Bankası (İzmir Ticaret A.Ş. İZTAŞ-1927), Ermenek Ahali Bankası (1927), Şarki Karaağaç Bankası (1927), Bor Esnaf Bankası (1928),

¹⁵⁶⁷ İzmir Büyükşehir Belediyesi (haz.), ss. 16,23-24,37.

¹⁵⁶⁸ Türkiye İş Bankası, idare merkezi Ankara olmak üzere kurulmuştur. Banka sermayesi 1,000,000 TL’dir. Sermayenin ¼’ü Mustafa Kemal Paşa tarafından, Kurtuluş Savaşı sırasında Hint Müslümanlarının gönderdiği yardımlardan temin edilmiştir. 29 Haziran 1927 tarihli sözleşme ile İtibar-ı Milli Bankası, Türkiye İş Bankası ile birleşmiştir. Bu şekilde İş Bankası, İtibar-ı Milli Bankasının özel kanun ile yararlandığı haklarından da yararlanmaya başlamıştır. Bkz. Ökçün, Bankalar, ss. 439-442; Tekelli ve İlkin, Merkez, ss. 187-188,257. Bankanın Genel Müdürü Mahmut Celal Bayar’dır. Yönetim kurulu başkanı ise Siirt Mebusu Mahmut Bey’dir. Bkz. Boratav, s. 41; Çakmak, s. 265.

¹⁵⁶⁹ İzmir İktisat Kongresinde sanayi grubunun talepleri doğrultusunda kurulmuştur. Kurulduğu yıl ödenmiş sermayesi 1,314,441 TL’dir. Bankanın uzun vadeli kredi sağlamakla yükümlü olduğu pek çok kuruluş vardır. Bkz. Silier, s. 493.

¹⁵⁷⁰ Banka özellikle Belediye sınırları içerisindeki arsalar üzerine yapılacak binaların ipotekleri karşılığında istikraz yapmak amacıyla kurulmuştur. Bankanın kuruluşunda hem emlak piyasasını düzenlemek hem de Kurtuluş Savaşında harap olmuş bölgelerin imarını hızlandırmak amaçlanmıştır. Bkz. Tekelli ve İlkin, Merkez, s. 192.

¹⁵⁷¹ Silier, s. 506.

İzmir Esnaf ve Ahali Bankası (1928), Trabzon Bankası Türk Limited Şirketi (1928), Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası (1928), Karadeniz Bankası (1928), Elazığ İktisat Bankası (1928), Türkiye İmar Bankası (1928), Üsküdar Bankası (1929), Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası (1929), Mersin Ticaret Bankası (1929), Van Milli İktisat Bankası (1929), Kastamonu Bankası (1930), Kırşehir Ticaret Bankası (1931), Diyarbakır Bankası (1931), Zonguldak Yardım Bankası (1932), Kayseri Milli İktisat Bankası (1932), Sümerbank (1933), Belediyeler Bankası (1933), Halk Bankası (1933), Etibank (1935)¹⁵⁷².

Bunun dışında Cumhuriyet döneminde kurucuları, hissedarları, idare meclisi üyeleri arasında yabancıların da bulunduğu Türk anonim şirketi yapılanmasındaki bankalar mevcuttur. Bunlar şu şekildedir: Ticaret ve Sanayi Türkiye ve İran Bankası Anonim Şirketi (1921'de kuruldu, Cumhuriyet yönetimince 1923'de tanındı), Dersaadet Küçük İstikraz Sandığı (1923), Türk Ticaret ve Sanayi Bankası (1924)¹⁵⁷³.

Osmanlı'dan intikal eden Türk anonim şirketi yapılanmasındaki yabancı bankalar şunlardı; Osmanlı Bankası (1863), Selanik Bankası (1888), TMB (1909).

1923 sonrası faaliyette olan yabancı bankalar ise şunlardı; Amerikan tabiiyetindeki Amerikan Express, Hollanda tabiiyetindeki Hollandsche Bank pour de Middlellandsche Zee (Bahri Sefid Flemenk Bankası). Fransa tabiiyetindeki Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası (Banque Française des Pays d'Orient S.A.), Banque Generale pour le Commerce Etranger ve Franco Asiatique. İtalya tabiiyetindeki Banca Commerciale Italiana ve Banco di Roma. İngiliz tabiiyetindeki The Commerciale Bank of the Near East. Alman tabiiyetindeki Deutsche Bank und Diskonto Gesellschaft ve Deutsche Orient Bank. Romanya tabiiyetindeki Banca Chrissoveloni. SSCB tabiiyetindeki Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Ticaret-i Hariciye Bankasıdır. Bu bankalar çeşitli ülkelerin tabiiyetinde olmakla birlikte İstanbul'da şubeleri vardır. Bu bankalar 1923'den 1929'a kadar çeşitli tarihlerde beyannamelerini sunmuşlardır¹⁵⁷⁴.

Dış ticaret daha çok yukarıda sayılan yabancı bankalar tarafından finanse edilmektedir. Bu yabancı bankalar arasında Osmanlı Bankası dışındaki bankaların yaygın şube ağları ve teşkilatları yoktur. Çoğunlukla ithalat ve ihracatın bol olduğu

¹⁵⁷² Tahsin ve Saka, ss.235-310; Ökçün, Bankalar, ss.418-457; Silier, ss. 530-531.

¹⁵⁷³ Tahsin ve Saka, ss.235-310; Ökçün, Yabancı, ss.61-62.

¹⁵⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin ve Saka, ss. 311- 323.

liman şehirlerinde şubelerini, acentalarını açmışlardır. Bu bankalar, Osmanlı döneminde yaptıkları gibi ülkelerinden para getirerek kredi vermek yerine Türkiye’den topladıkları mevduatı kredi olarak veriyorlardı¹⁵⁷⁵. Mevduatları ile muamelelerine devam ettikleri gözlemlenen yabancı bankaların ortaya koydukları sermayeleri sınırlıydı. Yine de yabancı bankaların 1929’a kadar mevduat üstünlüğünü ellerinde tuttukları görülmektedir¹⁵⁷⁶.

Konuya ilişkin bir değerlendirme yapan Alâettin Cemil, Dünya üzerinde Türkiye kadar yabancı sermayesine uygun şartlar sağlayan ve sağlayacak olan başka memleket yok gibidir demektedir; ancak bunun mali ve iktisadi istiklalimizden fedakârlık göstermeden ve yerli girişimciye darbe vurmada yapılmasını belirtmektedir. Alâettin Cemil, memleketteki yabancı bankalara ülkenin ticaret ve iktisadına hizmet ettikleri için taraftar olduklarını belirtmektedir. Alâettin Cemil, bu bankaların Türkiye’ye getirdikleri sermayenin son derece az olmasına dikkat çekmektedir. TMB kapanış aşamasında olduğundan gündeme gelmemiştir; bununla birlikte diğer on iki bankanın Türkiye’deki sermayelerini şu şekilde açıklamaktadır:

Tablo 19: Yabancı Bankalar ve Türkiye’deki Sermayeleri

Banka	Türkiye’deki sermayesi
Rus Ticareti Hariciye Bankası	100,000 TL
Banca Chrissoveloni	40,000 TL
Memaliki Şarkıye Fransız B.	480,000 TL
Amerikan Express	200,000 TL
Deutsche Bank	750,000 TL
Banca di Roma	200,000 TL
Hollanda Bankası	500,000 TL
Ticaret-i Hariciye Umum B.	500,000 TL
Banca Commerciale	-
Credit Lyonnais	-
İtalyan Şark Bankası	1,000,000 Liret

¹⁵⁷⁵ Yüzgün, Tarihsel, s. 156; Tekelli ve İlkin, Merkez, s. 181.

¹⁵⁷⁶ Yabancı bankaların mevduat ve sermayelerine ilişkin ayrıntılı rakamlar için bkz. Silier, s. 522.

Commerciale Bank of the Near East	30,000 İngiliz lirası

Kaynak: Alâettin Cemil, “Bizde Ecnebi Bankaları”, **Ayın Tarihi**, Cilt: 21, No: 71, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, ss. 5679-5681.

Alâettin Cemil, bu bankaların Türkiye’nin mevduatı ve cari hesaplarında 58,668,339 TL; kasalarında 5,038,235 TL; yabancı paralarının 13,355,492 TL ve bilançolarının 75,729,528 TL olduğunu belirtir. Buna göre yabancı bankalar koydukları sermayeden ziyade mevduat ile muamelelerini yürütmektedirler. Burada yabancı bankalardan kredi işlerinde daha geniş davranmaları beklenmekteydi. Yine Merkez Bankası kurulana kadar yabancı bankaların az olan sermayelerini arttırarak, hiç sermayesiz halkın mevduatı ile kazandıkları menfaati Türkiye’ye sermaye koymakla arttırmaları temenni olunmaktadır¹⁵⁷⁷.

Bu dönem genel olarak yabancı şirketlere ve özel olarak yabancı bankalara karşı izlenen politikayı kısaca ele almakta fayda vardır. Ele aldığımız süreçte yabancı şirketlerde Türkçe konuşulması yönünde düzenlemeler yapılmakta, yerli ve yabancı şirketler denetlenmekteydi¹⁵⁷⁸. II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet’in ilk döneminde uygulanan iktisat politikası arasında benzerlikler vardır. Yabancı şirketlerde Türk memurların istihdam edilmesi, şirketlerde yazışma dilinin Türkçe olması ve Türkçe konuşulması, her türlü tabelanın Türkçe yazılması gibi düzenlemeler II. Meşrutiyet döneminde uygulanmıştı. II. Meşrutiyet’in ilanından itibaren İttihat ve Terakki, Milli İktisat politikası izlemiş ve Osmanlıların ticarete ve zanaata özendirilmesi ile birlikte açılan demir yolu memurları, vergi memurları, dışçı, doktor muavinleri mektepleri sayesinde Türk ve Müslüman unsurun eğitilerek yabancıların çalıştığı kuruluşlara yerleştirilmesi planlanmıştı. Şirketlerde Türkçe konuşulması yönündeki düzenleme aslında şirketlerin içerisine Türkçe bilen Türk insanının yerleşmesini de sağlamayı amaçlamıştır¹⁵⁷⁹.

Bu dönemde şirketler genellikle kendi aralarındaki ve müşterileri ile yaptıkları yazışmaları Fransızca olarak yapmaktaydılar. Bunun bir nedeni de ülkede bir iktisat dili ve terminolojisi meydana getirilememiş olmasıydı. İttihat ve Terakki döneminde

¹⁵⁷⁷ Alâettin Cemil, ss. 5679-5681.

¹⁵⁷⁸ “Şirketlerde Türkçe”, **Milliyet**, 5 Mart 1926.

¹⁵⁷⁹ Elmacı, Kapitülasyonlar, ss. 129-130.

Nafia Müdürlüğü yabancı şirketlere yazışmalarında ve müşterileri ile olan ilişkilerinde Türkçe kullanmaları yönünde talimat gönderilmişti. Özellikle 1915’den itibaren bu yönde çalışmalar yoğunlaşmış¹⁵⁸⁰, yasal düzenlemeler için temel hazırlanmıştır. Nafia ile ilgilenen şirketlerde ve imtiyazsız şirketlerde muhasebat ve muamelatın Türkçe yapılması hakkında kanun 10/23 Mart 1332/1916’da Mebusan ve Ayan Meclislerince kabul edilip Padişahın iradesi ile tasdik edilmiştir. Söz konusu kanunla yabancı şirketlerin kendilerine verilen süre içerisinde her türlü haberleşmelerini ve işlemlerini Türkçe yapmaları zorunlu tutulmuştur¹⁵⁸¹.

Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke dönemlerinde bu kanun yetkili makamlar tarafından uygulama alanı bulamamıştır. Cumhuriyetle birlikte her alanda olduğu gibi bu alanda da daha etkin bir savaş verilecekti. Burada işin bir yönü yine Meşrutiyet döneminde olduğu gibi, işsizlik ve yoksullukla boğuşan Türk-Müslüman halkın istihdam ettirilmesi idi. Bu duruma bir son vermek için İktisat Vekili Temmuz 1922’de Bakanlar Kurulunu 1916 tarihli anlaşmanın uygulanması konusunda göreve çağırdı. Şubat 1923’te de İktisat Vekili aynı yönde bir tebligatı İstanbul Şehremanetine gönderdi. Tebligatın verilmesinin ardından Reji ve Düyûn-ı Umumiye Yunanlı çalışanlarının bir kısmının işine son verdiyse de yerlerine Türklerin yerleştirilmesi aşaması gerçekleştirilemedi. İstanbul Vilayeti, Anadolu ve Şark Demiryolları, Tramvay, Elektrik, Rıhtım Şirketleri ile İstanbul, Üsküdar, Kadıköy Su Şirketlerine ve Üsküdar Gaz Şirketine birer tezkere göndererek işlemlerini Türkçe yapmaları gerektiğini hatırlattı. İstanbul işgal altındaydı. Dolayısı ile şirketler bu kararları tam olarak uygulamadılar. Dahası şirketler karşılaştıkları her sıkıntıyı devam etmekte olan Lozan Konferansının gündemine taşıdılar ve muhalefette bulundular. Bu şirketlere verilen tebligattan hemen sonra şirketlerde Türkçe kullanılmasını öngören bir kanun teklifi Meclise de sunuldu. Bununla birlikte Lozan Konferansı döneminde teklif sürüncemede kaldı¹⁵⁸².

¹⁵⁸⁰ İttihat Terakki’nin ve Nezaretin 1915 yılındaki konuyla ilgili çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Sakal, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası”, **XIV, Türk Tarih Kongresi, (Ankara 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt:II, Kısım:II, Ankara, 2005, ss.1082-1085, 1091.

¹⁵⁸¹ **Düstur**, Tertip: 2, Cilt: 8, ss.775-776; **Takvim-i Vekayi**, 18 Mart 1332, No: 2484.

¹⁵⁸² Özkan, ss. 1136-1150.

1923 Aralığında TBMM'ye tüm şirketlerde Türkçe konuşulmasına dair kanun teklifi sunuldu. Oysa konuyla ilgili doğrudan yürürlükte olan bir kanun vardı. Bu nedenle bir kanun yapmak o dönem için söz konusu olmadı¹⁵⁸³.

Türkçe meselesi gündemdeki yerini korudu. 1924 yılında çıkartılan Belediye Vergi ve Resimleri Kanunun on dördüncü maddesinde tabelaların Türkçe olmasına yer verildi¹⁵⁸⁴. 1925'te Bursa Belediyesi Türkçe konuşmayı zorunlu kılarak kozmopolit bir görünüme sahip olan İzmir'de, İzmir Türk Ocağı, kentteki yabancı dilde yazılı tabelaları Türkçeleştirmeye başladı¹⁵⁸⁵. Aynı yıl İzmir'de Belediyenin tebliği ile satıcı, hamal gibi esnafın halka açık yerlerde Türkçe dışında bağırımları yasaklandı. Tüm şirketlerde halka verilecek makbuz ve faturaların Türkçe yazılması zorunluluğu getirildi. Dâhiliye Vekâleti de bütün vilayetlere gönderdiği tamim ile benzer direktifleri verdi¹⁵⁸⁶. Bu dönemde tabela ve levhalarda Türkçe dışında isim kullananlardan dört misli fazla vergi alınmaktaydı. İlerleyen dönemde bunun on misline çıkartılması gündeme gelecekti. Yine Türkçe dışında bir dilde bağırان satıcıların takip olunmaları Belediye memurlarına tebliğ edilmişti¹⁵⁸⁷.

¹⁵⁸³ **TBMM.ZC.** D: 2, C: 4, İS: 1, İ: 77, 31 Kanun-ı Evvel 1339, ss.572-577. Ayrıca bkz. Özkan, ss. 1150-1151.

¹⁵⁸⁴ Kanunun ayrıntıları için bkz. Sakal, s. 1089; **Düştur**, Tertib:3 Cilt:5, ss.642- 656;

Resmi Gazete, 6 Mart 1924, Sayı: 63;

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200423.pdf. (21.03.2018).

¹⁵⁸⁵ Rıfat Bali, **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, (Serüveni) s. 108.

¹⁵⁸⁶ Koraltürk, Erken, s. 270; Özkan, ss. 1151-1152.

¹⁵⁸⁷ “Emanette”, “Tabelalar”, “Ecnebi Lisanlarla Yazılanlardan On Misli Resim Alınacak”, “Satıcılar Başka Lisanla Bağırmayacaklar”, **Milliyet**, 19 Mayıs 1929. Şirketlerde Türkçe konuşulması ve Türk memur çalıştırılması konularının düzene girmesi ise zaman aldı. Konuyla ilgili en dikkat çekici örnek Şubat 1933'de Uluslararası Yataklı Vagonlar Şirketi Vagon Li'nin Beyoğlu Şirketi Müdürünün, şubede görevli Türk memuru Türkçe konuştuğu için görevinden uzaklaştırması ile yaşandı. Bu olay 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulduğu, Türkçeyi ulusal bir dil düzeyine çıkarmak için dil çalışmalarının hızlandığı bir zamanda gerçekleşmişti. Söz konusu olay basın ve üniversite gençliğinin büyük tepkisine neden oldu. Basında yer alan haberler arasında söz konusu şirketin diğer ülkelerde açtığı şubelerin müdürlerinin o ülke vatandaşlarından seçildiği halde Türkiye'de bunun geçerli olmadığı yer almıştı. Yaşanan gelişmeler üzerine yabancı müdür görevden alınıp ‘Türklüğe hakaretten’ dava açıldıysa da Cumhuriyet’in 10.yılı dolayısıyla hazırlanan genel afthan yararlanarak affedildi. Bkz. Şaduman Halıcı, “Vagon Li Olayı - Türkçe'ye Yapılan Hakarete Basının ve Gençliğin Tepkisi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı:11, 2007, ss. 63-77. Bu olay kamuoyunun konuyla daha yakından ilgilenmeye başlaması için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Öğrenciler, İstanbul'da bulunan yabancı isimleri değiştirmek ve Türkçeyi hâkim dil yapmak adına dernekler kurmuşlar, yabancı isimler taşıyan işletmelere Türkçe isim almalarını isteyen mektuplar göndermişler bazı belediyeler de sokak satıcılarının Türkçe dışında bir dilde bağırımlarını yasaklamıştır. Bkz. Hakan Uzun, “Cumhuriyet Gençliğinin Misyonu Çerçevesinde 1933 Yılı Vagon Li ve Razgrad Olayları”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı:3, 2009, s.64; Bali, Serüveni, s. 166.

1926 yılında Ticaret Vekâleti, 1927 yılından itibaren defterlerin Türkçe tutulması ve tüm muamelelerin Türkçe yapılması adına kanun teklifi sundu¹⁵⁸⁸. Kanun teklifi TBMM tarafından 10 Nisan 1926'da kabul edildi. Buna göre Türk tabiyetindeki her çeşit şirket ve kurum Türkiye'deki her türlü işlem, anlaşma ve haberleşmesini Türkçe yapmaya ve hesap defterlerini Türkçe tutmaya mecburdur edildi. Yabancı şirketler için Türkçe kullanımı, Türk kurumları ve Türkiye tebasından olan kişilerle her türlü ilişkilerinde ve devlete sunmak zorunda bulundukları her türlü evrak ve defterler için zorunlu hale getirildi. Kanuna aykırı hareket edenlere cezai yaptırım söz konusuydu. Kanun 1 Ocak 1927 itibariyle yürürlüğe girecekti¹⁵⁸⁹. 1 Kasım 1928 tarihli "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki" hakkındaki kanula Latin harflerine geçildi. Latin harflerinin kullanımı tüm alanlarda zorunlu hale geldi¹⁵⁹⁰.

Yabancı şirketlerin karşılaştığı bir diğer mesele tescil işlemi oldu. 1922 sonunda yabancı şirketlere tebligatta bulunularak Aralık 1914'de çıkartılan Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ve Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun gereğince şirketlerini tescil ettirmeleri ve Ankara'daki İktisat Vekâleti ile iletişime geçmeleri istendi. Yüksek komiserler ise kapitülasyonlar devam ettiği müddetçe tescil istenemeyeceğini belirtecek ve şirketlerle toplantı düzenlenecekti. Burada savaş ilanının ardından pek az şirketin sicile kayıtlı olduğu ortaya çıktı. Şirketler arasında ise kanunun uygulanıp uygulanmaması konusunda görüş ayrılıkları vardı. Toplantıda mevcut hassas durumda kanunun tanınmayacağı görüşü yinelandı. Yine de bu karar Müttefik Güçlerin kanunu tanımayan şirketleri koruyup korumamasına bağlıydı. Yüksek Komiserler resmen protestoda bulunmaya karar verdiler. Aralık 1914 tarihli kanunun barış anlaşması imzalanana kadar uygulanmamasını istediler. Yabancı yetkililerin rahatsız olduğu bir diğer uygulama

¹⁵⁸⁸ "Şirketlerde Türkçe", **Vakit**, 31 Mart 1926.

¹⁵⁸⁹ **TBMM.ZC.** D: 2, C:24, İS:3, İ:85, 10 Nisan 1926, ss. 92-94; **Düstur**, Tertip:3, Cilt: 7, s. 719;

Resmî Gazete, 22 Nisan 1926, Sayı:353;

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400805.pdf (21.03.2018). İktisadi kurumlarda Türkçe kullanılmasına dair 805 numaralı kanunun değerlendirilmesi ve konuya ilişkin ilerleyen dönemlerdeki gelişme ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Alışkan, "İktisadi Müesseselerde Türkçe Kullanma Zorunluluğu", **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı:1-2, 2005, ss. 349-377; Özkan, ss. 1152-1153.

¹⁵⁹⁰ **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 10, ss. 3-5; **Resmî Gazete**, 3 Kasım 1928, Sayı: 1030; https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc007/kanuntbmmc007/kanuntbmmc00701353.pdf. (21.03.2018).

Harp kazançlarının vergilendirilmesi uygulamasıydı¹⁵⁹¹. İngiliz yetkililerin endişesi Türklerin savaş içinde Türkiye’de iş yapmış yabancı şirketlerden ve vatandaşlardan harp kazançları vergisi almasıydı. İstanbul’da 110 Yunan, 21 Ermeni şirketi kapanmış birçok yabancı şirket ithalatını kısıtlamıştı. Bir İngiliz sigorta şirketi de yabancı şirketlerin tescil ettirilmesine dair kanun sebebiyle Türkiye’den çekilmeyi düşünmekteydi. İngiliz yetkililer, Türkiye’de gayrimüslim aracı ve komisyoncuların tasfiye edildiğini, Türk kanunlarına uymayan ve Türkçe kullanmayan yabancı şirketlerin boykot edildiğini belirtmekteydi. Bu anlamda Türkiye’nin uyguladığı milliyetçi program İngiltere için son derece tehlikeli gözükmekteydi¹⁵⁹².

Türk memurların bankalar dâhil her türlü kurumda çalıştırılması zorunluluğuna dair uygulamalar yabancı devletleri rahatsız etmekteydi. Osmanlı döneminde banka personeli ve bankacı denildiği zaman yabancılar akla gelmekteydi. Cumhuriyetin ilk on yılını takiben banka çalışanları aşamalı olarak Türkleştirildi. Günümüzde ise bazı bankaların çalıştırdığı sınırlı sayıda yabancı uzman dışında bankacılık sektöründe yabancı eleman bulunmamaktadır¹⁵⁹³.

Osmanlı dönemindeki yabancı bankalarda üst düzey idareciler yabancıdır. Gayrimüslim unsurlar yabancı dil bilmelerinden ötürü banka yönetiminde bulunan yabancılarla iletişimde Müslümanlara göre avantajlı olduklarından tercih sebebidirler. En çok personele çalıştıran banka olan Osmanlı Bankasına baktığımızda Bankada ara kademe oluşturuların Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler olduğu görülmektedir. Banka çalışanlarının en alt kesiminde çalışanlar, getir-götür işlerini yapanlar, bekçiler, hademeler, kapıcılar Türk-Müslümanlardır. En yüksek maaşı İngiliz-Fransızlar alırken Türk-Müslümanların maaşı Bankanın ortalama personel maaşının üçte biridir¹⁵⁹⁴. Bu durum sadece bankalar için de geçerli değildi. Sigorta şirketlerinin yanı sıra su, hava, gazı, elektrik, telefon, tramvay, tünel gibi kentsel hizmetler ve demiryolları, madenler,

¹⁵⁹¹ Aralık 1919’da Harp kazançlarını vergilendirmeye yönelik kanun çıkmıştır. Verginin tahsiline Milli Hükûmet zamanında 25 Ekim 1920’de çıkartılan kanunla başlanmış ve bu tahsilat 1925’e kadar devam etmiştir. Bkz. V.Eldem, Harp, ss.92-94. 43 numaralı Harp Kazançları Vergisinin Tahsiline Dair Kanun için bkz. **Resmi Gazete**, 21 Mart 1921, Sayı:7.

¹⁵⁹² Şimşir, Atatürk V, ss.336-341; Ali Satan, **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1922)**, çev. Ayşegül Angı, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2011, ss. 155-163.

¹⁵⁹³ Yüzgün, Tarihsel, s. 159.

¹⁵⁹⁴ Koraltürk, Erken, ss. 180-181. Bali, dönemin basınında yer alan polemiklerde gayrimüslim memurların uzun yıllardan beri çalıştıklarından daha deneyimli olduklarını, buna karşılık Türk memurların ya hiç ya da daha az deneyime sahip olduklarının gözardı edildiğini bu bakımdan maaşın liyakata göre verildiğini belirtir. Bkz. Bali, Serüveni, s. 221.

tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeydi ve buralarda yönetici ve birinci sınıf memur olarak Müslüman-Türk unsur çalıştırılmıyordu. Hükûmetle iyi geçinmek için bazı ayrıcalıklı Müslüman-Türk unsurun çalıştırılması söz konusu olduysa da bunlar Osmanlı Bankasında olduğu gibi etkin olmayan görevlerdeydiler. Genellikle doğrudan çalışmaz, sadece aylıklarını alırlardı.

1922 yılında İstanbul piyasasında faaliyet gösteren tüccarların ne kadarının Müslüman-Türk ne kadarının diğer unsurlardan oluştuğunu saptamak için İktisadi Tetkikat, Neşriyat ve Muamelat A.Ş. kurulmuştu. İthalat-ihracat işleri, liman işleri ve daha birçok alanda olduğu gibi esham ve kambiyo borsası da Müslüman-Türklerin azınlıkta olduğu bir alandı. Borsada, mubayaacı ve simsarların ancak %5'i Müslüman-Türklerden oluşmaktaydı. Yine Türklerin elindeki bankalar yukarıda görüldüğü üzere küçük ölçekliydi¹⁵⁹⁵.

Esasen Lozan sürecinden beri yabancı şirketlerde Türk memurların çalıştırılması yönünde adımlar atılmaktaydı. Lozan'da imtiyazlar meselesinin tartışıldığı ve imtiyazlı şirketlerin Ankara'da Türk Hükûmeti ile görüşmeye geldiği süreçte bu mesele de masaya yatırılmış, şirketler Türk memur istihdamına mecbur bırakılmıştı¹⁵⁹⁶. Fenerler İdaresi, Dersaadet Telefon Şirketi, Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi gibi imtiyazlı yabancı şirketlerle yapılan anlaşmalarda iş gücünün Türkleştirilmesi yönünde maddeler bulunmaktaydı. Yapılan anlaşmalarda bu yönde maddeler bulunmayan şirketlere Nafia Vekâleti Türklerin istihdamı talebinde bulunmuş¹⁵⁹⁷, Hükûmet yabancı şirketlerin Türk memur çalıştırması ile ilgili teşebbüslere girişmişti¹⁵⁹⁸. Ankara'daki bu gelişmeler yabancı bankaları, stratejilerini değiştirmeye mecbur bırakmıştı. Selanik Bankasının bu dönemde Hükûmetin de siyasetiyle paralel biçimde bünyesinde Türk memurlarını çalıştıracığını ve bu

¹⁵⁹⁵ Koraltürk, Erken, ss. 126-127.

¹⁵⁹⁶ “Şirketlerde Türk Memurlar”, **Vakit**, 1 Haziran 1923. Basın bu süreci yakından takip etmekteydi. *Vakit*'in haberine göre yabancı şirketler Türk memurları alırken hile yapmaktaydılar. Türk memur çalıştırmak zorunda bırakılan şirketler, yabancı memurlara verdikleri maaşın yarıya yakınını Türklere teklif etmekte ve dolayısıyla Türklere red cevabı almaktaydılar. Dahası kendilerinin iş teklif ettiği ve Türk memurun bunu reddettiğine dair yazı kaleme alınmasını zorunlu tutuyorlar ve bunu Hükûmete karşı vesika olarak kullanıyorlardı. *Vakit*, Hükûmet böyle bir cevaba maruz kaldığında, muhakkak reddin nedenini sormalı demektedir. Bkz. “Şirketlerin Hilesi, **Vakit**, 25 Haziran 1923. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi de *Vakit*'te yer alan bu haberi oldukça önemli bulmuş ve birkaç gün sonra aynen sütunlarına taşımıştır. Bkz. “Şirketler ve Türkler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Haziran 1923.

¹⁵⁹⁷ Koraltürk, Erken, ss.232-237, 258.

¹⁵⁹⁸ “Ecnebi Şirketleri”, **Vakit**, 11 Teşrin-i Evvel 1923.

memurların gelecekte bankacılık yöntemlerine uyum sağlayıp faydalı olacaklarını açıklayıp bunu eyleme geçirdiğini görmekteyiz¹⁵⁹⁹.

Osmanlı Bankasında da durum diğer yabancı şirketlerde olduğu gibiydi. Üst düzey yöneticiler yabancı ülke vatandaşı; orta kademe Osmanlı vatandaşı gayrimüslim; alt kademe ise Müslüman-Türklerden oluşmaktaydı. Müslüman-Türklerin maaşı Bankanın ortalama personelinin maaşının üçte biri kadardı. Banka büyüdükçe yerli çalışanların sayısı da artmıştı. Bununla birlikte en kalabalık yabancı unsurlar İngiliz ve Fransızlardan ziyade İtalyan ve Yunanlılardı. Osmanlı Bankası ile personelinin Türkleştirilmesine dair anlaşma yapılırken aynı zamanda Banka 1924 itibariyle bir yıl içerisinde hem muhasebesinde hem iç yazışmalarında Türkçe kullanımını kabul etti¹⁶⁰⁰.

Osmanlı Bankası ile 1924'te imzalanan anlaşmada Bankadaki Müslüman memurların sayısının üçüncü senede %30, beşinci senede %50'yi bulması yer almıştır. Türk- Müslüman memurlarının maaşlarının ise üç sene sonunda genel maaş toplamının % 15'ine; beşince senede %25'ine; yedinci senede %30'una eriştirilmesi yer almıştır. Hükûmet özellikle Banka içinde Türklerin konumlarının yükselmesini istemektedir. 1925 tarihli anlaşma ile oranlar yükseltilmiş, 1930 itibariyle Türk-Müslüman çalışanların %60 oranında olması ve maaşlarını %40'ı bulması kararlaştırılmıştır. Osmanlı Bankası belirtilen tarihlerde bu hedeflere ulaşmıştır¹⁶⁰¹. Eylül 1927'de Müslüman-Türk personelin oranı % 29.75'e, maaşları %23.46'a ulaştı. Bir yıl sonra bu oranlar %41.60 ve %28.14'tü. Eylül 1930'da ise % 58.20 ve % 40.10'du. 1952'de hem oranlar hem maaşlar % 80'di¹⁶⁰².

İlerleyen süreçte Hükûmet diğer bankalar için gerekli adımları atmıştır. 1926'da Banco Italiano Commerciale'de on iki Türk olduğu tespit edilmiş konuyla ilgili Bankaya tebligat gönderilmesi planlanmıştı¹⁶⁰³. İstanbul'da 1929'da 102 yabancı şirket tespit edilmişti. Bunların çoğunda Türk memur sayısı çok azdı. Yalnızca 6 şirkette %30, 20 şirkette %25 oranındaydı. Kalanında ise Türk memurlar % 5

¹⁵⁹⁹ Berke, s. 57.

¹⁶⁰⁰ E.Eldem, Osmanlı, ss. 415-420.

¹⁶⁰¹ Koraltürk, Erken, ss. 184-187; Bali, Serüveni, s. 223; E.Eldem, Osmanlı, ss.474-476. Osmanlı Bankası ile Türkiye Hükûmeti arasındaki 1924 ve 1925 yılı anlaşmalarının tam metinleri ve 22 Nisan 1925 tarihli Osmanlı Bankasının imtiyaz müddetinin temdidini hakkında kanun için bkz. **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 6, ss.262-265; **Resmi Gazete**, 29 Nisan 1925, Sayı: 98.

¹⁶⁰² E.Eldem, Osmanlı, ss. 435-436.

¹⁶⁰³ "Şirketler ve Türkler", **Milliyet**, 2 Mart 1926.

civarındaydı. Bu nedenle konu masaya yatırılmıştı¹⁶⁰⁴. İstanbul’da bulunan yabancı bankalardan bünyelerindeki memurların listelerini Ticaret Müdürlüğüne iletmeleri talep edilmişti. Buna göre üçü Fransız, üçü İtalyan, ikisi Alman, biri İngiliz, biri Hollandalı, biri Amerikan, biri Romen ve biri Sovyet olan toplam on üç yabancı bankada istihdam ettirilen Türk memur sayısı oldukça azdı. Daha önce Türk memur sayısının asgari %30 olması yönünde tebligat yapılmış ama iki Fransız bankasından başka hiçbir banka buna uymamıştı.

Tablo 20: Yabancı Banka Çalışanlarının Tâbiyetleri

	Yabancı	Yerli Gayri Türk ¹⁶⁰⁵	Türk
İtalyan bankaları	138	58	38
Fransız bankaları	163	116	66
Amerikan bankası	24	30	14
Romen bankası	27	7	7
Alman bankaları	121	87	82
Hollanda bankası	49	37	22
İngiliz bankası	13	13	6
Sovyet bankası	13	4	6

Kaynak: “Bankalarda Türk Memur”, “Hükûmetin Şedit Tedbirler Alması İcbediyor”, **Milliyet**, 6 Mayıs 1929; “Doyçe Oryant Bankın Açığa Çıkardığı Türk Memurlar”, **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1929.

Sermayeleri yabancı olan ama esasen Türk şirketi olarak geçen Osmanlı ve Selanik Bankalarında da Türk memur sayısı azdı. Yabancı bankalarda Türklerin hademelik, kapıcılık gibi işlerde çalıştırılmaları, yüksek maaşlı işlerde diğer unsurların çalıştırılması basında en çok tartışılan konuydu. Ticaret Müdüriyeti, Deutsche Orient Bankın Türk memurlarının bir kısmını işten çıkartması üzerine meseleye ehemmiyet vermiş ve tahkikata başlamıştı. Deutsche Orinet Bank, Ticaret Müdüriyetine verdiği

¹⁶⁰⁴ “Ecnebi Şirketlerinde Türk Memurlarının Miktarı”, **Milliyet**, 1 Mayıs 1929.

¹⁶⁰⁵ Burada, “Yerli Gayri Türk” tanımı içerisine Ermeni, Rum gibi unsurlar girmektedir. Bu dönemde şirketlerdeki yapıya ilişkin değerlendirmelerde çeşitli sınıflandırmalar görülmektedir. Bazen sadece ‘Türk ve Ecnebi’ sınıflandırması yapılırken bazen yukarıda görülene ilave olarak, ‘Müslüman, Gayrimüslim, Ecnebi’, ‘Türk Müslüman, Türk Gayrimüslim, Ecnebi’ olarak üçlü sınıflandırmalar da görülmektedir. Bu sınıflandırmalar çoğaltılabilmektedir. Bkz. Koraltürk, Erken, s. 247.

cevapta elli memuru işten çıkartmak gerektiği halde on dokuz memurun çıkartıldığını bunlardan biri hademe üçü memur olmak üzere dört Türk'ün, diğerlerine nazaran yeni olmaları dolayısıyla, işten çıkartıldığını belirtmekteydi. Konuyla ilgili alınan sağlam malumata göre Bankadaki yüz seksen iki memurdan Bankanın gösterdiği gibi kırk dokuzu değil sadece on yedisi Türk'tü. Banka hademelerini de memur olarak gösterip işi karıştırmaktaydı. Bankanın Türk memurları 45-60 lira maaş alırken diğer unsurlar 120-140 lira maaş almaktaydı. Deutsche Bankın en mühim birimlerinin müdürleri ise Yunanlı idi¹⁶⁰⁶.

Yabancı Şirketler Komiserliği konuyla ilgili bir rapor hazırlayıp Ticaret Müdüriyetine ulaştırmıştır. Raporda Bankanın verdiği rakamlar üzerinden yüz yetmiş üç memurdan kırk sekizinin Türk olduğu ve bu oranın diğer unsurlara göre çok az olduğu tespit edilmiştir. Buna paralel olarak Türk yerine Yunanlı memur istihdam eden sigorta kumpanyaları hakkında da tahkikat yapılmaktaydı¹⁶⁰⁷.

İngiliz Elçisi Lindsay'in İngiliz Dışişleri Bakanına gönderdiği rapora göre polis ve belediye yetkilileri, yazılı olarak tebliğ etmedikleri emirlerinde, ticari kurumlarda, dükkânlarda ve bankalarda çalışan personel sayısının en az %75'inin Müslüman Türklerden oluşmasını emretmişlerdi. Lindsay'e göre Cumhuriyet yönetimi Türk olmayan unsurlara karşı derin bir güvensizlik içerisindeydi. Bu da büyük devletlerin yıllardır Türkiye'ye uyguladıkları politikanın bir sonucuydu. Bu dönemde İngiliz sermayeli şirketler Türkleştirme faaliyetlerinden yakınıyorlardı¹⁶⁰⁸. Türkçe kullanımını ve Türk memur istihdamını zorunlu hale getirmek gayrimüslimlerin işine son verilmesini beraberinde getirdi. Bu dönemde resmi makamların, banka, sigorta şirketleri ve tüccarları dolaşıp çalıştırdıkları gayrimüslim personelin işlerine son vermeleri yönünde uyarılarda bulunmalarına şahit olundu. İşten çıkartılan gayrimüslimlerin Milletler Cemiyetine başvuruları bile söz konusu oldu. Müslüman-Türk tüccarlara ait işletmelerde becerilerine ihtiyaç duyulan gayrimüslimlerin işlerine son verilmediği görüldü¹⁶⁰⁹.

¹⁶⁰⁶ “Bankalarda Türk Memur”, “Hükûmetin Şedit Tedbirler Alması İcabe ediyor”, **Milliyet**, 6 Mayıs 1929; “Doyçe Oryant Bankın Açığa Çıkardığı Türk Memurlar”, **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1929.

¹⁶⁰⁷ “Ecnebi Banka ve Şirketlerdeki Türk Memurlar”, **Milliyet**, 14 Mayıs 1929.

¹⁶⁰⁸ Ayhan Aktar, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan “Türkleştirme” Politikaları”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 156, 1996, ss. 329-330; Koraltürk, Erken, ss. 244, 261; Bali, Serüveni, s.214.

¹⁶⁰⁹ Bali, Serüveni, ss. 206-216; Koraltürk, Erken, ss.236-243, 259-260. İmtiyazlı yabancı sermayeli şirketlerde istihdam edilenlerdeki değişime ilişkin rakamlar için bkz. . Koraltürk, Erken, ss. 238-243.

Haziran 1932’de bir ileri adım atılarak “Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun” ile borsada mubayaacılık, devlet tekeline sahip madenlerin satıcılığı ve daha birçok meslek Türk vatandaşı olmayanlar için yasaklandı¹⁶¹⁰.

Yukarıda da belirtildiği üzere bu dönemde yabancı sermaye aleyhine tutum takınılmazken en önemli değişiklik ekonomiyi Türkleştirme adına yabancı sermaye ile ilişkileri sağlayan aracı rolündeki gayrimüslimlerin yerini Müslüman-Türk unsurun alması olmuştu¹⁶¹¹.

3.5.2. 1929 Ekonomik Buhranı, Bankalar Konsorsiyumu ve Merkez Bankasının Kurulması

Ekonomik buhran ve Merkez Bankasının kurulması meseleleri TMB’nin kapatılması ile doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle bu sürece de kısaca bakmak gerekmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrası, 1919 - 1921 arası dönem hızlı bir iktisadi gelişme dönemi olarak karşımıza çıkar. Bu durum özellikle ABD ve İngiltere için geçerlidir. Bu dönemde savaşan ülkeler, savaş sırasında yok olmuş ve eksilmiş olan malları ile sermaye stoklarını karşılamaya yönelmişlerdir. Bu stokların karşılanması ve talebin azalması ile 1921 yılında fiyatlarda hızlı bir düşme görülmüş ve savaş sonrasının ilk krizi yaşanmıştır. 1922-1925 yılları arasında ise dünya ekonomisinde tekrar bir canlanma görülmüştür. 1929 Ekim’inde ise ekonomik buhran önce ABD’de patlak vermiş ardından ise dünyaya yayılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ardından ABD ekonomik dengesini büyük ölçüde yabancı ülkelere verdiği borçlarla sağlarken, Avrupa ülkeleri de kendi dengelerini

¹⁶¹⁰ **Resmi Gazete**, 16 Haziran 1932, Sayı: 2126; **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 13, ss.649-650; Koraltürk, Erken, s.277; https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc011/kanuntbmmc011/kanuntbmmc01102007.pdf (21.03.2018). Millileştirme konusu yabancı şirketler ve ekonomi özelinde kalmamış, "Vatandaş Türkçe Konuş!" sloganıyla toplumsal hayatta Türkçenin egemenliğinin sağlanması, okullarda Türk tebaalı öğretmenlerin çalıştırılması, eğitim dilinin Türkçeleşmesi uygulamaları ile eğitim hayatını kapsamış, sanayi alanına, devlet personel rejimine, mesleklere özel hukuka kadar uzanan bir dilime yayılmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için, Bali; ss. 131-148, 185-196. Aktar, ss. 324- 338.

¹⁶¹¹ Koraltürk, Erken, ss. 106- 107, 252; Tezel, Cumhuriyet, ss. 181, 185.

ABD'den borç alarak sağlıyorlardı. ABD'nin buhran dolayısıyla, dışarıya olan para akımını kesmesi buhranın diğer ülkelere yayılmasıyla sonuçlanmıştır¹⁶¹².

Bu şekilde Türk İngiliz ticari ilişkilerinin sınırlılığının bir diğer nedeni de bu şekilde dünyadaki ve İngiliz ekonomisindeki gelişmelerdi. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte İngiltere dünyanın en büyük alacaklı devleti olmaktan çıkmıştı. Dahası dünyanın yeni en büyük alacaklı devleti haline gelen ABD'ye karşı borç yükü altına girmişti. İngiltere 1919'dan itibaren durumunu düzeltmeye başlamıştı. TMB'nin yeniden canlanması da görüldüğü üzere bu döneme denk gelmekteydi. İngiltere'nin 1925'deki görünümü oldukça iyiydi. Bununla birlikte 1929 buhranı ve II. Dünya Savaşı İngiltere'nin 1913'deki durumunu tekrar elde etme hayalini suya düşürdü¹⁶¹³.

Birinci Dünya Savaşının ardından yabancı sermaye ihracı konusunda da bir değişim yaşanmıştır. İngiltere'nin, sermaye ihracı konusundaki egemenliğini ABD'ye kaptırması söz konusu olmuştur. 1921-1929 yılları arasında ABD'nin yaklaşık 6 milyar dolar İngiltere'nin ise yaklaşık 3,4 milyar dolar yıllık net yabancı sermaye ihracı vardı. Buhran dolayısıyla 1930 yılından itibaren yabancı sermaye akımının durması ile karşı karşıya kalındı. Toplam yabancı sermaye varlığı konusunda İngiltere birinci sıradaki yerini uzun müddet korudu. 1929'da ABD'nin ülke dışında sahip olduğu yatırımların toplamı 14,6 milyar dolarken, İngiltere'nin 16,8 milyar dolardı. Sanayileşmiş ülkeler bu tarihten sonra diğer ülkelere sermaye akıtmayacaklardı. Aksine varlıklarını tasfiye edeceklerdi. Bu konuda en yüksek rakam yine ABD'ye aitti. İngiltere ise 1930-1938 arası yaklaşık 900 milyon dolar sermayesini geri çekmişti¹⁶¹⁴.

1929 ekonomik krizi bankacılık sektörünü etkileyen önemli bir gelişme oldu. 1929 buhranı dolayısıyla dünyada pek çok banka kapanmak durumunda kaldı. ABD kaynaklı buhranda ABD'de bankacılık sistemi çöküntüye uğradı. 1924'de yirmi dört bin olan bankadan 1930-1932 yılları arası beş bin doksan altısı iflas etmişti. Büyük bankalar, yatırımların azalması ve fiyatların düşmesinin yanı sıra kendilerinin de katkıları olduğu borsa spekülasyonlarından doğrudan etkilenmişlerdi. Yine bankadan kredi alanların buhran yüzünden borçlarını ödeyememeleri bankaları doğrudan etkilemiş, genel panik havası içinde mevduatlar bankadan çekilmeye başlamıştı¹⁶¹⁵.

¹⁶¹² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, (1929), ss. 3, 13.

¹⁶¹³ Hobsbawm, s. 140.

¹⁶¹⁴ Bulutoğlu, ss. 50-52.

¹⁶¹⁵ Silier, s. 501.

Ekonomik kriz dolayısıyla Türkiye'deki yabancı sermaye yatırımlarında da büyük oranda gerileme görüldü 1929'da 12,000,000 TL olan yabancı sermaye yatırımları 1931'de 1,000,000 TL'nin altına düştü. Türkiye'de çalışan yabancı şirketlerin sayısı 1927'de yüz on üçten 1933'de yetmiş bire indi. En büyük küçülme yabancı sigorta şirketleri ve bankalarda yaşandı. 1930'ların başında ülkedeki yabancı bankalar şubelerini kapatmak durumunda kaldı. Türkiye'deki yabancı bankaların şube sayısı 1929 yılında altmış dokuzdan 1939 yılında kırk beşe geriledi¹⁶¹⁶. Yabancı bankaların şubelerini kapatması sık sık basında yer aldı. Türkiye'den çekilen bankalardan biri de Bank Rus Kommers Etranje idi. Banka, Şubat ayı başında Hükûmete başvurarak Türkiye'deki muamelesini tasfiye etme kararını bildirmişti¹⁶¹⁷. *Cumhuriyet*'te de isim vermeden yabancı bankaların son zamanlarda Türkiye'yi terk ettikleri yer almıştı. Türk basınında zaten Türkiye'deki ecnebi bankaların sermayelerinin pek az olduğu, bu bankaların Türkiye'deki mevduatlarını sermaye gibi işlettikleri yazılmıştı. Bu mevduatı da çoğunlukla imtiyazlı şirketlerin mevduatları teşkil etmekteydi. Mevcut dönemde imtiyazlı şirketler mevduatlarını yine imtiyazlı şirketlere yatırdıklarından bu durum yabancı bankaları daha zor duruma düşürmüştü¹⁶¹⁸.

Memalik-i Şarkiye Fransız Bankasının Eylül 1930'da Adana, Mersin, Beyoğlu şubelerini kapattığı, Galata'daki şubesinden de çoğunluğu Türk olmak üzere çalışanlarını işten çıkartma yoluna gittiği görülmektedir¹⁶¹⁹. Banka, Aralık 1931'de ise İstanbul şubesini kapatmıştır. İstanbul şubesinin işlemleri Galata şubesinde görülecektir¹⁶²⁰. Ocak 1932'de kapatılan bir diğer banka Ticaret ve Sanayi Bankası idi¹⁶²¹. 1931 senesinde İstanbul'da faaliyette bulunan yabancı bankalar ve şirketler memur kadro ve maaşlarında indirimle gitmişlerdi. Yabancı bankalardan bazıları banka müdürlerinin maaşlarını da indirmişlerdi. Üstelik Türkiye'den çekilme kararı alan

¹⁶¹⁶ Tezel, *Cumhuriyet*, s. 240.

¹⁶¹⁷ "Bank Rus Kommers Etranje", *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1930.

¹⁶¹⁸ "Ecnebi Bankalar", *Milliyet*, 31 Kanun-ı Evvel 1931.

¹⁶¹⁹ Koraltürk, Erken, s. 188.

¹⁶²⁰ "Bir Banka Şubesi Kapandı", *Cumhuriyet*, 14 Kanun-ı Evvel 1931.

¹⁶²¹ Bu banka Cenevre Bankasına bağlıydı. Almanya'da mali buhran başladığında Cenevre Bankası da işlemlerine ara vermek zorunda kalmış, Ticaret ve Sanayi Bankası da bu nedenle zor duruma düşmüştü. Sonuçta Banka durumunu düzeltememiş, tasfiye kararı vermiştir. Bkz. "Ticaret ve Sanayi Bankası", *Milliyet*, 8 Kanun-ı Sani 1932.

sadece yabancı bankalar değildi; basında yabancı şirketlerin Türkiye’den çekilme haberlerine rastlanmaktaydı¹⁶²².

1923 yılında ülkede on üç yabancı banka bulunmaktadır. 1928’de bu rakam on sekiz iken, 1933’de ona ve 1938’de dokuz düşmüştür. 1923 yılında ülkede on sekiz olan ulusal banka sayısı, 1928’de otuzdokuza, 1933’de kırk yediye ve 1938’de kırk bire ulaşmıştır¹⁶²³.

Bu şekilde 1924-1950 yılları arası yabancı sermayenin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri açısından en çok gerilediği sektör bankacılık olmuştur. 1924’te yabancı sermayeli bankalarda beş bin beş yüz olan mudi sayısı 1929’da altı bin dört yüze çıkarken 1924’te Türk sermayeli bankalarda beş bin olan mudi sayısı 1929’da elli üç bin iki yüze çıkmıştır. Yabancı bankaların Türkiye’deki toplam mevduat içerisindeki payı 1924’te % 78 iken bu oran 1924-9’da % 57’ye, 1930-4’de % 30’a, 1935-8’de % 22’ye düşmüştür. Yabancı bankalarındaki düşüşe karşın toplam mevduattaki payda özel ve devlete ait Türk bankalarında devamlı bir artış söz konusu olmuştur. Toplam kredilerdeki yabancı bankaların payı 1924’te % 53’iken bu oran 1924-9’da % 47’ye, 1930-4’de % 32’ye, 1935-8’de % 25’e düşmüştür. Yine özel ve devlete ait Türk bankalarında ise devamlı bir artış vardır¹⁶²⁴.

1929 buhranının yerli bankaları hiç etkilemediğini söylemek yanlış olur. Bu dönemde ülkede ihtisas bankaları kurulmasına yoğunlaşılrken Anadolu’daki bankaların sayılarında azalma yaşanmıştır. 1932-1938 arası dönemde Türk Ticaret ve Sanayi Bankası, Karaman Çiftçi Bankası, İstanbul Esnaf Bankası, İstanbul Bankası, Aksaray Halk Bankası, Karaman Milli Bankası, Trabzon Bankası, Karadeniz Bankası, Kastamonu Bankası, Kayseri Milli İktisat Bankasından oluşan on banka kapanmıştır. 1930-1931 yılları arası kurulan beş yerel banka 1938-1940 yılları arasında kapanmıştır. Bu bankaların kapanmasının nedeni kötü ürün yılları ve fiyatlardaki düşme nedeniyle devlet bankalarına göre daha yüksek faiz oranıyla aldıkları kredileri vatandaşın ödeyememesi olmuştur¹⁶²⁵.

Bakıldığında Birinci Dünya Savaşı sırasında dünya para sistemi istikrarını tamamen kaybetmişti. Sistemi istikrara kavuşturma yöntemi olarak dünya para

¹⁶²² “Ecnebi Şirketler Hakkındaki Rapor”, **Milliyet**, 5 Şubat 1932.

¹⁶²³ Yüzgün, Tarihsel, s.161; Ekren, s. 181.

¹⁶²⁴ Verilerin ayrıntılı dökümü için bkz. Tezel, Cumhuriyet, ss. 147-149.

¹⁶²⁵ Yüzgün, Tarihsel, s.159.

sisteminin “altın standardına” dönüştürme esası kabul edilmişti. Uluslararası bir standartla, aşırı yükselme ve çökmeden korunabilirdi. Bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için de Merkez Bankası olmayan ülkelerin bu bankaları kurmaya gitmesi, Merkez Bankasına sahip olan ülkelerin de bu bankaları hükümet etkisinden arındırması gerekmektedir. Savaş sonrası özellikle yenilen devletlerin paraları kıymet kaybetmiş, kambiyo buhranı gerçekleşmişti. Aynı süreçte çeşitli uluslararası toplantılarla konu çözümlenmeye çalışılmaktaydı. Bu toplantılarda, her memleketin kendi parasının kıymetini tespit etmesi, ülkelerin merkez ihraç bankaları kurmaları esası ve altının tek ortak nakit ölçüsü olduğu kabul edilmişti¹⁶²⁶.

Ticaret bankalarının banknot çıkartması yetkilerine devlet tarafından son verilip bu yetkinin tek bir bankaya verilmesine dayanan emisyon bankacılığı olarak da adlandırılan merkez bankası uygulaması pek çok Avrupa ülkesinde XIX.yüzyılda faaliyete geçmişti. Merkez bankası mevcut olmayan ülkelere yukarıda belirtilen çağrının yapılmasının ardından İran, Yunanistan, Meksika, Kanada, Hindistan gibi ülkelerin 1928-1935 yıllarında kendi merkez bankalarını kurmaya giriştiklerini görüyoruz. İlerleyen yıllarda diğer ülkeler de kendi merkez bankalarını tesis etmişlerdir¹⁶²⁷.

Merkez bankalarının görevleri nakit para mevcudunun ihtiyaçlara göre ayarlanması; bankacılık ihtiyatlarının korunması; ticaret bankalarının mevcutlarını, reeskont ve avans yoluyla ihtiyat parasına çevirmek suretiyle genel likiditenin idamesi; banknot ihracı; para piyasasını tanzim etmek; hükümetin mali temsilciliği ve veznedarlığı görevini yerine getirmek; çeklerin tahsilini, takas ve mahsuba tâbi tutulmasını temin edecek gerekli mekanizmanın oluşturulması şeklinde sıralanabilir¹⁶²⁸.

Dünyanın merkez bankalarına yöneldiği süreçte Türkiye de aynı yolu izleyecekti. 1924-1930 devresinde Türk parası herhangi bir merkezi idareden mahrumdu. Ülkenin ihtiyaçlarına göre para hacmini ayarlayacak bir mekanizma yoktu. Devlet, para işlerine müdahale etmemekteydi. Özellikle 1929’da Türk parası borsa dışında büyük düşüşler göstermişti. Döviz karşısı aşırı bir talep vardı. Türk parasındaki düşüşün nedenleri arasında dış ödeme yüklerinin fazlaşması da gösterilmekteydi.

¹⁶²⁶ Tekeli ve İlkin, Merkez, ss. 242-244.

¹⁶²⁷ Tarlan, ss. 108-109.

¹⁶²⁸ Ulutan, ss. 309-310.

Osmanlı devlet borcu kuponlarının ödemesinin ilk taksitinin bu döneme denk gelmesi de süreci zorlaştırmıştı. Para üzerindeki spekülasyonlar¹⁶²⁹ da önemli bir etkendi. Pek çokları İngiliz lirası almaya yöneldi ya da İngiliz lirası üzerine oynayarak Türk parasının düşme seyrini hızlandırdı. Tüm bunlardan dolayı 1929 senesi ortasından itibaren Türk lirası İngiliz lirasına oranla değer kaybetmeye başladı ve bir kambiyo buhranı meydana geldi. İsmet Paşa da Aralık 1929'da TBMM'de yaptığı konuşmasında Türk parasının değer kaybetmesinde bu nedenlere değinmekteydi¹⁶³⁰. 1929'un ikinci yarısında dünya ekonomik buhranının da patlak vermesi Türk ekonomisini oldukça zorlayacaktı.

Ekonomik buhran döneminde tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de planlama ön plana çıktı ve Türkiye, ekonomisini düzenleyecek kurumların oluşturulması yoluna gidildi. Ticaret ve Sanayi odası yeniden düzenlenirken, Ali İktisat Meclisi¹⁶³¹, İstatistik Umum Müdürlüğü ve 1928'de Ekonomi Bakanlığı kuruldu¹⁶³². Yerli malı kullanımına ve tutumlu olmaya teşvik etme amacıyla İsmet Paşa'nın da yönlendirmesi ile 1929 yılında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kuruldu¹⁶³³.

Türkiye'nin bu dönemde yaptığı düzenlemelerden biri de millileştirmeler oldu. 1923-1950 sürecinde Türkiye yirmi dört imtiyazlı yabancı şirketi millileştirdi. Bunlardan yirmi biri 1933-1945 döneminde gerçekleşti. Millileştirmelerin büyük bir kısmı demiryolları, limanlar, belediye hizmetleri ile ilgili oldu¹⁶³⁴.

¹⁶²⁹ Spekülasyon "Türk Parasının Kıymetini Koruma" ya dayanarak 1933'te çıkartılan on numaralı kararnamede "1447 numaralı kanunun yirmi dokuzuncu maddesi uyarınca düzenlenen ihtiyaç listesine uygun olmayan veya borsa, banka ya da Maliye Vekâletinden mezuniyet almış bankerler dışında, açıktan yapılan kambiyo ya da yabancı para alım satımı" olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Köklü, s. 36; Tekeli ve İlkin, Merkez, ss. 236-237.

¹⁶³⁰ Köklü, ss. 34-35; Kuruç, Cilt: I, s.36.

¹⁶³¹ Yüksek İktisat Meclisi 1927 yılında kurulmuş bir danışma organıdır. İktisadi gelişmeleri teşvik, tespit ve bu konuda önerilerde bulunmakla görevlidir, daha ziyade simgesel bir kuruluştur. Bkz. Kuruç, Cilt: I, s.125; Çakmak, s 266.

¹⁶³² Bkz. Tekeli ve İlkin, 1929, ss. 57-63.

¹⁶³³ Bkz. İlkin ve Tekeli, 1929, ss. 92-98; Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, s.104

¹⁶³⁴ Tezel, Cumhuriyet, s. 242. Başlıcaları şu şekildedir: 1933'de İzmir Rıhtım Şirketi, 1934'te İzmir Kasaba Demir Yolu Şirketi, 1934'de İstanbul Rıhtım Şirketi, 1935'te Aydın Demir Yolu Şirketi satın alınmıştır. Bu satın almalar %7,5 faizli 1933 Türk borcu tahvilleri ile karşılanmıştır. Bkz. N. Sayar, s.299; Kömürçan, ss.152-153. 1928'de Anadolu Demir Yolu, Haydar Paşa Limanı, Mersin-Tarsus-Adana Demiryolları, 1936'da Şark Demiryolları, 1938'de İstanbul Elektrik Şirketi, İstanbul Tramvay Şirketi, İzmir Telefon Şirketi, 1939'da İstanbul Tünel Şirketi, Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi ve Adana Elektrik Şirketi; 1943'de İzmir Tramvay ve Elektrik Türk Anonim Şirketi, 1944'de İzmir Suları Anonim Şirketi kamulaştırılmıştır. *Türk borcu* adını taşıyan tahvillerle bunların ödenmesi 1948'e kadar tamamlanmıştır. Bkz. İnce, ss.188-189; Tuncer, ss. 70-72.

Bu süreçte ekonomiyi toparlamak adına bir dizi kanun bir birini izledi.1929 kambiyo buhranı karşısında ilk olarak Mayıs 1929'da "Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu" çıkartıldı¹⁶³⁵. Devletin ülkeye girecek, çıkacak dövize müdahalesi amacıyla Şubat 1930'da "Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun" çıkartılacaktı¹⁶³⁶.

1930'lu yıllarda Cumhuriyet yönetimi yeni ve olağanüstü vergiler koymaya girişmişti. 1932 yılında çıkartılan İktisadi Buhran Vergisi buna örnektir. Yine kazanç, muamele, iç tüketim vergileri çeşitli değişimler geçirerek uygulanmıştır¹⁶³⁷. 1930'da Tütün Tekeli Hakkında Kanun, yine aynı yıl Ticarete Tağışı Men ve İhracatın Mürakabesi Hakkında Kanun çıkartıldı. Devam eden yıllarda da Dâhili İstikraz Kanunu, Mevduatı Koruma Kanunu, Ödünç Para Verme Kanunu kabul edildi. Devlet Sanayi Ofisi, Türkiye Sanayi Kredi Bankası, Etibank, Sümerbank kuruldu¹⁶³⁸. 1934 ve 1936 yıllarında beş yıllık kalkınma planları uygulandı¹⁶³⁹.

Döviz piyasasında alınan tüm bu önlemler istikrarı sağlamada tam anlamıyla başarılı olamamıştı. Bu nedenle ülkede merkez bankasının kuruluşu tamamlanincaya kadar kambiyo alım satımını düzenlemek ve spekülasyonu engellemek amacıyla bankalar konsorsiyumu kurulacaktı¹⁶⁴⁰.

¹⁶³⁵ Bu kanunla kambiyo ve para işinde spekülasyon yasaklanıyor; kişilerin ve kurumların ihtiyaçları dışında doğrudan veya dolaylı olarak kambiyo veya para alıp satamayacakları; yapacakları işlemleri kimler namına yapacaklarının bildirilmesi ve ihtiyaçlarının kanıtlanması zorunluluğu getiriliyordu. Bankalar ve bankerlerin ise yabancı kambiyesunu veya parasını karşılık göstererek Türk lirası üzerinden avans yapmalarını engelliyor ilaveten bankalarla bankerlerin Türk parası ile yapılan ödemeyi ihtiyaç haricinde hiçbir şekilde yabancı kambiyesi veya parası ile değiştirmeyeceklerini belirtiyordu. Bkz. Köklü, ss. 35-36; Tekeli ve İlkin, Merkez ss. 230-231; Alanay, ss.11-15; **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 10, ss. 614-621;

Resmi Gazete, 30 Mayıs 1929, Sayı: 1203;

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc007/kanuntbmmc007/kanuntbmmc00701447.pdf (09. 02. 2018). Meclisteki görüşmeler için ayrıca bkz. Kuruç, Cilt: I, ss.43-47.

¹⁶³⁶ Bu kanunla Bakanlar Kurulu, kambiyo, para, esham ve tahvil alım satımı ve memlekettten ihracının düzenlenmesi ve para kıymetinin korunması için karar alınmasında yetkilendiriliyordu. Aynı zamanda yasa, yetkiyi güçlendirecek cezalar da getirmekteydi. Bakanlar Kurulu bu hakkını kullanarak, beliren ihtiyaçlar çerçevesinde 1930-1937 yılları arasında on iki kararname çıkartmıştır. Bkz. Köklü, ss. 36-37; Tekeli ve İlkin, Merkez, ss. 235-236. Kararnamelerin tam metni için bkz. Alanay, ss.112-168. Türk parasının değerini koruma kanunu için bkz. **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 11, ss. 68-69;

Resmi Gazete, 25 Şubat 1930, Sayı: 1433;

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc008/kanuntbmmc008/kanuntbmmc00801567.pdf (09. 02. 2018).

¹⁶³⁷ Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, ss.38-40. İktisadi Buhran Vergisi hakkında kanun için bkz. **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 13, ss. 14-17.

¹⁶³⁸ Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, s.106.

¹⁶³⁹ Koraltürk, ss.590-591.

¹⁶⁴⁰ Tekeli ve İlkin, Merkez, ss. 237-238

Şubat ayında kambiyo alım ve satımını idare etmek ve spekülasyonu engellemek amacıyla milli ve ecnebi bankaların katılımı ile bir teşekkül meydana getirilmesine karar verilmişti. Başlangıçta on bankanın katılımı kararlaştırılmıştı. Her biri 50,000'er İngiliz lirası ile sermayeye katılacaktı. Bu şekilde 500,000 sterlin sermaye ortaya koyulmuş oluyordu. Katılımcı banka direktörlerinden oluşan bir komite teşkil edilecekti. Bu komite Âli İktisat Meclisi Kâtip-i Umumisi Nurullah Esat Bey'in başkanlığında toplanacak ve kambiyo alım ve satımı ile meşgul olacaktı. Kambiyo komitesi, piyasadaki kambiyo işlemlerini takip ederek fazla olduğu zaman kambiyo alacak ve lüzum görüldükçe piyasaya kambiyo arz edecekti. Komite Hükûmet kontrolünde çalışacaktı. Bu dönemde hangi bankaların ne kadar sterlin sattıklarına dair de haberler çıkmaktaydı¹⁶⁴¹.

Mart ayı başında milli ve yabancı banka direktörlerinin katılımı ile Nurullah Esat Bey'in başkanlığında genel bir toplantı yapıldı. Toplantıya katılan on banka şunlardı; İş Bankası, Ziraat Bankası, Selanik Bankası, Banca Commerciale Italiana, Banco di Roma, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Hollanda Bankası (Banque Hollandsche pour la Mediterranee), Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası (Banque Française des Pays d'Orient), Amerikan Express Bankası. Bu on banka kambiyo komitesine katılıma onay vermişlerdi. Bununla birlikte Banco di Roma ve Amerikan Express, süreçten yeni haberdar olduklarını bildirerek merkezden izin almaları gerektiğini bildirmişlerdi. Osmanlı Bankası herhangi bir katılım talebinde bulunmamıştı¹⁶⁴².

Banca Commerciale Italiana ve Selanik Bankası direktörleri Maliye Vekili ile de konuyu görüşmüşlerdi. Bu görüşmede, 500,000 sterlinin bankalar tarafından 500,000 sterlinin de Maliye Vekâleti tarafından koyulması kararlaştırılmıştı¹⁶⁴³. İlerleyen günlerde Rus Sovyet ve bir Fransız bankası olan Umumî Ticaret-i Hariciye Bankası da konsorsiyuma katılmıştı¹⁶⁴⁴. 10 Mart'tan itibaren konsorsiyum kesin olarak

¹⁶⁴¹ "Milli Parayı Korumak için Bir Numaralı Kararname Reiscümhur Hz.nin tasdikine iktiran etti", "Bankalar Kambiyo işini tedvir için birleşiyor", **Milliyet**, 27 Şubat 1930.

¹⁶⁴² "Borsada Spekülasyonu Men ve Kambiyo Alım ve Satımını İdare İçin On Bankanın Direktörleri Dün İçtima Etti", "Kambiyo Alım Satımını Teshil ve Tedvir için", **Milliyet**, 2 Mart 1930; "Kambiyo", "Banka Mümessilleri Dün Toplandılar", **Cumhuriyet**, 2 Mart 1930.

¹⁶⁴³ "İhtiyaca Karşı Bir Milyon Sterlin Hazır Bulundurulacak", "Spekülasyona Karşı Tedbirler", **Milliyet**, 4 Mart 1930; "Konsorsiyom 1 Milyon İngiliz Lirası Sermaye ile Teşekkül Ediyor", **Cumhuriyet**, 5 Mart 1930.

¹⁶⁴⁴ "2 Banka daha Konsorsiyoma Girdi", **Milliyet** 9 Mart 1930; "Banka Direktörlerinin İçtima", "Konsorsiyomun Tarzı Mesaisi Hakkındaki Proje Dün Kat'î Şekli Aldı", **Cumhuriyet**, 9 Mart 1930.

kurulmuştur. İş ve Ziraat Bankaları 100,000'er ve Selanik Bankası, Banca Commerciale Italiana, Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası ve Rus Sovyet Bankası 50,000'er sterlinle katılım sağlamışlardır. Diğer bankalar merkezlerinden haber beklemekteydiler. Konsorsiyumun icra komitesi de oluşturulmuştu. Başkan Nurullah Esat Bey'di. İcra Komitesi de İstanbul İş Bankası Müdürü Muammer Bey, Banca Commerciale Italiana Müdürü M. Pomi, Selanik Bankası Müdürü Logren, Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası Müdürü M. Dö Buton'dan oluşmaktaydı. Yedek aza İstanbul Ziraat Bankası Direktörü Cevdet Bey ve Rus Sovyet Bankası Müdürü Azovski olmuştu¹⁶⁴⁵.

Daha önce konsorsiyuma katılımları söz konusu olan altı yabancı banka taahhüte girmek söz konusu olduğunda merkezlerinden talimat beklediklerini bildirmişlerdi. Basın, bankaların konsorsiyuma katılmamalarının bu mali müesseselerin Türk iktisadı ve Türk parası aleyhine cephe almaları ve memlekette faaliyetlerini devam etmeye ihtiyaç görmedikleri anlamına geldiğini belirtmiştir¹⁶⁴⁶. Siirt mebusu Mahmut Bey de milli paranın korunması için yapılan bir birleşmeye bütün bankaların katılması gerektiğini, bunun hem vazifeleri hem de menfaatleri icabı olduğunu belirtmiştir¹⁶⁴⁷. Türkiye'de iş görmek isteyen bankaların bu teşebbüse kayıtsız kalmamaları vurgulanmıştır¹⁶⁴⁸. Sonuçta Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Hollanda Bankası, Banco di Roma ve Amerikan Express de merkezlerinden olumlu yanıt almalarının ardından konsorsiyuma katılmış ve bu şekilde konsorsiyuma katılan banka sayısı on bir olmuştur. İcra Komitesine Deutsche Bank Müdürü Goldenberg seçilmiştir. Ziraat bankası Müdürü Cevdet Bey, Amerikan Express Müdürü Berjan, Banco di Roma Müdürü Parodi, Hollanda Bankası Müdürü Gaster ve Deutsche Bank Müdürlerinden Haym yedek aza seçilmişlerdir¹⁶⁴⁹.

Konsorsiyumun 1930 sonuna kadar devam etmesi planlanmıştır; nitekim bir devlet bankası kurulması planlanmaktadır. Devlet bankasının kurulmasından sonra milli paranın istikrarı için gerekli tedbirleri bu Devlet Bankası üstlenecektir.

¹⁶⁴⁵ “Konsorsiyumun İcra Komitesi Dün İntihap Edildi”, “Bankalar Konsorsiyomu Dün Teşekkül Etmıştır”, **Milliyet**, 11 Mart 1930.

¹⁶⁴⁶ “Konsorsiyom İcra Komitesi İşe Başladı; Hariçte Kalan Ecnebi Bankaların Vaziyeti Ne Merkezde”, **Milliyet** 12 Mart 1930.

¹⁶⁴⁷ “Konsorsiyom”, **Milliyet**, 13 Mart 1930.

¹⁶⁴⁸ “Bankalar Konsorsiyomu”, **Milliyet**, 15 Mart 1930.

¹⁶⁴⁹ “Beş Banka Daha Girdi”, “Konsorsiyom 11 Bankadan Teşekkül Etti”, **Milliyet** 16 Mart 1930; “Beş Banka daha Konsorsiyoma Dahil Oldu”, **Cumhuriyet**, 16 Mart 1930.

Konsorsiyum, Ticaret Odasında çalışmasına başlamıştır. Bundan sonra basında Osmanlı Bankası gibi başka bankaların da konsorsiyuma katılmak için müracaat ettikleri yer almıştır¹⁶⁵⁰. 18 Mart'ta Osmanlı Bankası da resmi olarak Maliye Vekâletine konsorsiyuma katılma talebini iletmiştir¹⁶⁵¹. 24 Mart'tan itibaren konsorsiyum icra komitesi her gün toplanarak kambiyo dalgalanmalarını takip ederek icap eden tedbirleri alacaktır¹⁶⁵². Rus Ticaret-i Hariciye Bankası da konsorsiyuma katılmış¹⁶⁵³ Osmanlı Bankasının katılımı ile katılım sağlayan banka sayısı on üç olmuştur.

Tablo 21: Bankalar Konsorsiyumuna Katılan Bankalar

HİSSEDAR	STERLİN
Maliye Bakanlığı	500,000
Türkiye İş Bankası	100,000
Türkiye Ziraat Bankası	100,000
Osmanlı Bankası	100,000
Selanik Bankası	50,000
Memalik-i Şarkıye Fransız Bankası	50,000
Deutsche Bank	50,000
Deutsche Orient Bank	50,000
Banco di Roma	50,000
Banca Commerciale Italiana	50,000
S.S.C.İ. Ticaret-i Hariciye Bankası	50,000
Hollanda Bankası	25,000
Amerikan Express	25,000
Umumî Ticaret-i Hariciye Bankası	15,000
TOPLAM	1, 215,000

Kaynak: Köklü, s. 39; Alanay, s.22.

¹⁶⁵⁰ “Konsorsiyom Mukavelesi Bugün Teati Ediliyor Osmanlı ve Diğer Bankalar Konsorsiyuma Girmek için Müracaat Ettiler”, **Milliyet**, 17 Mart 1930.

¹⁶⁵¹ “Osmanlı Bankası Konsorsiyuma Girmek için Vekalet Müracaat Etti”, “Konsorsiyum Mukavelesi Yarın Teati Edilecektir”, **Milliyet**, 19 Mart 1930; “Konsorsiyom İcra Komitesi Dün İctima Etti”, **Cumhuriyet**, 18 Mart 1930.

¹⁶⁵² “Bankalar Konsorsiyomu”, **Milliyet**, 24 Mart 1930.

¹⁶⁵³ “İcra Komitesi Faaliyette”, **Milliyet**, 25 Mart 1930.

Yabancı bankaların konsorsiyuma büyük oranda katılımı ile birlikte spekülasyon faaliyetleri devamlı şikayet konusu olan bu bankalar, Hükûmet ve milli bankalarla birlikte çalışmaya yönlendirilmiştir¹⁶⁵⁴. Konsorsiyuma katılan bankalar içinde TMB'nin ismi geçmemektedir. Alanay, "...konsorsiyuma katılmayan banka kalmadı, zaman zaman faaliyetlerine son veren bankaların konsorsiyumdan doğal olarak çekildikleri görüldü, bazı bankaların da sonradan katılmaları söz konusu oldu" demektedir¹⁶⁵⁵.

Bankalar Konsorsiyumunun esas amacı Merkez Bankasının kambiyo piyasasını düzenleme konusundaki görevini yerine getirmek, Maliye Bakanlığının verdiği direktiflere göre paranın değerinin dalgalanmasını önlemektir. Konsorsiyum kendisinden bekleneni yapmış, faaliyete başlamasının ardından borsadaki başlıca döviz olan İngiliz lirasında fazla değişiklik gözlemlenmemiş büyük ölçüde sabitlenmiştir¹⁶⁵⁶. Mart sonunda artık Konsorsiyumun piyasaya müdahalesi gerekmemiştir. Kambiyo fiyatlarında dalgalanma olmaması ithalat ve ihracatçıları memnun etmiştir¹⁶⁵⁷. Bankalar Konsorsiyumunun yetkisi üç kez uzatılarak Merkez Bankası kuruluncaya kadar görev yapması sağlanmıştı¹⁶⁵⁸. 1 Ocak 1932'de konsorsiyum kaldırıldı. Borsa işlemleri artık tamamen Merkez Bankası tarafından takip edilecekti¹⁶⁵⁹.

Bankalar Konsorsiyumu sınırlı kalmıştır. Konsorsiyumun döviz arzının fazla olduğu durumlarda fazlayı satın alacak parası yoktu. Döviz talebi fazla olduğunda elde bulunan dövizleri satarak düzenleyici rol oynayabiliyordu; ancak döviz arzı arttığı zaman bu dövizleri piyasadan çekecek parası bulunmuyordu¹⁶⁶⁰. Artık ülkede bir Merkez Bankasına ihtiyaç vardı

Bir zamanlar banknot çıkartma imtiyazına ve devletin maliyesini kontrol etme tekeline sahip olan Osmanlı Bankasının statüsü, 1920'li ve 1930'lu yıllarda yapılan anlaşmalarla yavaş yavaş değişikliğe uğramıştı. Yenilenen anlaşmalarla, 1863 ve 1875

¹⁶⁵⁴ Tekeli ve İlkin, Merkez, s. 240.

¹⁶⁵⁵ Alanay, s.21.

¹⁶⁵⁶ 1 sterlin= 1030 kuruşa endekslenmiştir. Bkz. Köklü, ss. 39-40.

¹⁶⁵⁷ "Konsorsiyom", "Piyasada Muvazene Teessüs Ediyor", **Cumhuriyet**, 30 Mart 1930; "Kambiyo Vaziyeti İstikrar Kesbediyor", **Milliyet**, 2 Nisan 1930.

¹⁶⁵⁸ Tekeli ve İlkin, Merkez, s.241.

¹⁶⁵⁹ Alanay, s.21; "Konsorsiyom Kalktı", **Milliyet**, 3 Kanun-ı Sani 1932; "Konsorsiyom İlga Edildi", **Cumhuriyet**, 3 Kanun-ı Sani 1932.

¹⁶⁶⁰ Köklü, ss. 41-42.

imtiyazlarında yer alan devletin kâğıt para ihracı hakkını yasaklayan, hazinedarlık hakkını içeren maddeleri başta olmak üzere pek çok maddesi kaldırılmıştı. Türkiye'ye istediği zaman bir merkez bankası kurma hakkını tanımıştı. Üstelik Banka İş Bankasına kredi açmayı kabul etmişti. 1925 yılında Bankanın imtiyaz müddeti 1935'e kadar uzatılmıştı¹⁶⁶¹. Bundan sonra yapılan düzenleme ile Bankanın imtiyaz müddeti 1952'ye kadar uzatılmıştı; ancak banknotların haiz olduğu tedavül mecburiyeti, imtiyaz müddeti sona ermeden devletin istediği tarihte kaldırılabilirdi. En sonunda banknot çıkartma hakkı 1952'de kaldırılarak Banka, devlet kontrolüne tabi bir ticaret Bankası halini alacaktı¹⁶⁶².

Osmanlı Bankası ile de gerekli düzenlemelerin yapılmasının ardından 1927'den itibaren merkez bankası şeklinde bir devlet bankasının kurulması fikri hız kazandı. Bu dönemden itibaren konuyla ilgili yabancı uzmanlar ve heyetlerle irtibat halinde olunmuş ve raporlar alınmıştır. İş Bankasının merkez bankası şeklinde biçimlendirilmesi de gündeme gelmiş, bu fikir Celal Bayar tarafından savunulsa da merkez bankasının başından beri bağımsız bir kurum olmasında ısrar eden İnönü tarafından bu fikir desteklenmemiştir. Bundan sonra merkez bankasının kurulması hakkında Mecliste bir tasarı oluşturulmuştur. Burada çıkarılacak hisse senetlerinin halka, Türk ve yabancı bankalara, imtiyazlı ve yabancı şirketlere satılması yer almıştır. Bankalar Merkez Bankasının kurulması ile likitlerini arttırmayı umarken bu maddeyle Merkez Bankasının nakit ihtiyacını karşılamak için kendi fonlarına göz dikmesi ile karşı karşıya kalmışlar ve bu karara karşı çıkmışlardır. Merkez Bankası tasarısını değerlendirmek için görüşüne başvurulmuş uzmanlardan biri olan Morf, yabancı şirketleri Merkez Bankası hisse senetlerini almaya mecbur eden maddeyi şirketlere koyulan ek bir vergi gibi görmüştür¹⁶⁶³.

Sonuçta 11 Haziran 1930 tarihli yasa ile kurulan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası banknot ihracı imtiyazına sahip karma yapılı bir anonim şirket olarak teşkilatlanmıştır. Banknot ihracı imtiyazı ile Ekim 1931'de faaliyete başlamıştır. Banka, iskonto fiyatını tespit etmek, para piyasasını ve tedavülünü düzenlemek, hazine muamelelerini gerçekleştirmek, Hükûmetle birlikte Türk evrak-ı nakdiyesinin istikrarı

¹⁶⁶¹ Ulutan, s. 147; E.Eldem, Osmanlı, ss. 384-392; 474-476.

¹⁶⁶² Köklü, ss. 9-10; E.Eldem, Osmanlı, ss. 408,477-480.

¹⁶⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli ve İlkin, Merkez, ss. 253-290; Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, ss.74-91.

için önlem almakla görevlendirilmiştir. Söz konusu kanunla ileride ulaşmayı hedeflediği altın standartlı para sistemine geçmeyi kolaylaştırmaya çalışılmaktadır. Kanunun ilgili maddesine göre A sınıfı hisseler Hükûmete aitti. B sınıfı hisseler, Türkiye'deki milli bankalara ayrılmıştı. Azami 15,000'lik C sınıfı hisse milli bankalar dışındaki bankalar ve imtiyazlı şirketlere ayrılmıştı. D sınıfı hisse senetleri Türk ticaret müesseseleri ve Türk tabiiyetindeki şahıslara ayrılmıştı¹⁶⁶⁴.

Merkez Bankası kurulurken hisse senetlerinin satışını temin etmeye çalışmıştır. İlk olarak devlet memurlarının hisse senetleri alabilmesini sağlamaya yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Basın da bu konuda yönlendirici bir tutum sergilemiştir¹⁶⁶⁵. Maliye Vekâleti, ülkedeki tüm bankalara gönderdiği yazıda, halkı Merkez Bankasına katılmaya teşvik etmeleri konusunda yardımlarını istemekte ve müşterilerine Banka senetleri hakkında bilgi vermelerini istemektedir. Aynı şekilde ülkedeki yabancı banka ve şirketlerle C sınıfı hisseler yoluyla Bankaya sermayedar olmaları için yoğun temaslar yapılmıştır. Merkez Bankası ilerleyen dönemde bir tesis heyeti oluşturmuştur. Heyette milli bankaları temsilen Ziraat Bankası ile Sanayi ve Maadin Bankasından bir idareci, yabancı bankaları temsilen Banca Commerciale Italiana'dan bir temsilci, İmtiyazlı Şirketleri temsilen İstanbul Elektrik ve Tramvay Şirketi Müdürü ve ihtisas erbabı olarak Türkiye İş Bankası, Osmanlı ve Ziraat Bankası yetkilileri bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda hisse senetleri ile ilgili kayıt esasları saptanmış ve işlemleri yürütmek için on dokuz banka görevlendirilmiştir. Bunlar: Türkiye İş

¹⁶⁶⁴Tekeli ve İlkin, Merkez, ss. 291- 304; Köklü, ss. 41-42. 1715 sayılı merkez bankası kanunu için bkz. **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 11, ss. 614-621; **Resmî Gazete**, 30 Haziran 1930, Sayı: 1533; https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc008/kanuntbmmc008/kanuntbmmc00801715.pdf (09.02.2018).

¹⁶⁶⁵ Merkez Bankası kanunun kabulünden itibaren, bankanın hisse senetleri, idare heyeti, bankanın faaliyete geçiş hazırlıkları ve bu sürecin basına yansımaları ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mehmet Özdemir, **Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Banknot Matbaası, Ankara, 1997. Ayrıca bkz. "Cumhuriyet Merkez Bankasına Memurlar Hissedar Olacaklar", **Milliyet**, 13 Teşrin-i Evvel 1930; "Devlet Bankası", **Milliyet** 14 Teşrin-i Evvel 1930; "Cumhuriyet Merkez Bankası ve Ticarlar", "Oda Tüccarların Bankaya Hissedar Olmalarını Tavsiye Ediyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Teşrin-i Evvel 1930; "Cumhuriyet Merkez Bankası İçin", "Bankamız Amerika'da da Alaka Uyandırdı", **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Teşrin-i Sani 1930; "Cumhuriyet Merkez Bankası İçin", "Hissedar Olmak Alakası Pek Geniştir", **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Teşrin-i Sani 1930; "Cumhuriyet Merkez Bankası", "Şimdiye Kadar 12,484,700 Liralık Hisse Temin Edildi", **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Mart 1931; "Cumhuriyet Merkez Bankası", "Yalnız Beş Milli Müessesemiz Beş Milyon Liradan Fazla Hisse Aldı", **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Nisan 1931; "Cumhuriyet Merkez Bankası", "Milletin ve Ecnebi Müesseselerin Rağbeti Büyüktür", **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Nisan 1931; "Devlet Bankasına Rağbet", "Yerli ve Ecnebi Bütün Mali Müesseseler Bankaya Hissedar Oluyor", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1931; "Merkez Bankası", "Milli Müesseseler Ne Kadar Hisse Aldı", **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1931; "Cumhuriyet Merkez Bankası Sermayesi Tamamen Temin Edildi", **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Mayıs 1931.

Bankası, Türkiye Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası, Banca Commerciale Italiana, Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Hollanda Bankası, Credit Lyonnais, Banco di Roma, Banque Generale Pour le Commerce Etranger, Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası, SSCI Ticaret-i Hariciye Bankası, Selanik Bankası, Emlak ve Eytam Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası, Commercial Bank of Near East, Amerikan Express, Emniyet Sandığı'dır¹⁶⁶⁶.

Yabancı bankalara ve imtiyazlı şirketlere C sınıfı hisse olarak 1,500,000 ayrılmıştı. Bu grup hisse senetlerine büyük ilgi göstermiştir. Osmanlı Bankası 1,000,000 lira, Banca Commerciale Italiana 500,000 lira, Deutsche Bank 100,000, Deutsche Orient Bank 100,000, Selanik Bankası 100,000, Hollanda Bankası 100,000, Banco di Roma 100,000, Amerikan Express 50,000, Credit Lyonnais 50,000, İstanbul Elektrik Şirketi 60,000 lira hisse senedi talep etmiştir. Bu sınıfın talebi sınırı çok aştığı için talepler % 63 oranında azaltılmıştır¹⁶⁶⁷. Yine TMB'nin adı Merkez Bankasına sermaye yatıran bankalar arasında geçmemektedir. Marian Kent, 11 Nisan 1931'de sona gelindiğini belirtir; nitekim Ankara'dan gelen talebin Merkez Bankasının kurulduğu ve Türkiye'de faaliyet gösteren tüm bankaların kendi sermayeleri oranında Merkez Bankası sermayesine katılım yapmaları yönünde olduğunu belirtir. Bu olmadığı takdirde bankalardan bir yıl içinde kendilerini tasfiye etmeleri beklenmektedir¹⁶⁶⁸. İşte bu gelişmeden sonradır ki zaten faaliyetini büyük ölçüde durdurmuş olan TMB, tasfiye sürecine girmiştir.

3.5.3. Türkiye Milli Bankasının Tasfiye Edilmesi

TMB, Cumhuriyet sonrası yeni Türkiye'nin iktisadi hayatında umduğu yeri bulamamıştı. Bankanın adı Lozan'dan kalan borçların ödenmesi meselesi dışında anılmamaktaydı. Banka, çok erken bir tarihten, 1922 yılından beri kâr payı dağıtmamaktaydı¹⁶⁶⁹.

Basında bankanın geleceği konusunda şaibeler yer almaktaydı. Kasım 1923'te *Vatan* gazetesinde bir haber yer almıştı. Burada zabıta memuru tarafından polis

¹⁶⁶⁶ Tekeli ve İlkin, Merkez, ss.313-315.

¹⁶⁶⁷ Tekeli ve İlkin, Merkez, s. 315; "Cumhuriyet Merkez Bankası", "Milletin ve Ecnebi Müesseselerin Rağbeti Büyüktür", **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Nisan 1931.

¹⁶⁶⁸ Kent, Bank, s.388.

¹⁶⁶⁹ "Proposed New National Bank of Turkey", "Loan on Imperial Treasure", **The Times**, 9 Mart 1928.

müdüriyetine verilen bir rapora yer verilmişti. Buna göre raporda bir önceki gün TMB ve Banka di Roma'ya mevduatlarını geri almak üzere pek çok müracaat olduğu ve bu müracaatların adeta bir saldırı mayietinde olduğu, bu durumun araştırılmasına rağmen sebebinin anlaşılmadığı yer almıştı¹⁶⁷⁰. Ertesi gün ise aynı gazete, konuyu araştırdıklarına ve bu araştırmaları sonucunda raporun içeriğinin tamamen asılsız olduğu sonucuna vardıklarına sütunlarında yer vererek, haberi tekzip edecekti¹⁶⁷¹.

İtalyan Büyükelçiliği ise haberden rahatsız olmuştu. 30 Kasım da Büyükelçilik, Dışişleri Temsilcisi Adnan Bey'e gönderdiği yazıda 7 Kasım'da birçok yabancı uyruklu vatandaşın Banka di Roma'dan depozitolarını geri çekmekte olduklarına dair, 8 Kasım tarihli *Vatan* gazetesinde yer alan haberden ve ilaveten *Yeni Gün Gazetesi*'nin 9 Kasım tarihli, Anadolu Ajansı'nın, yabancı uyruklu yatırımcıların, Banka di Roma'dan yatırımlarını geri çektiklerine ve bu geri çekmenin, bu işletmenin iflasıyla bağıntılı olarak ortaya çıktığına dair söylentiye ilişkin resmi mektubundan bahsetmişti. Büyükelçilik Türkiye Cumhuriyeti'nin yarı resmi ajansı tarafından yayınlanan haberin istisnai bir önem oluşturduğunu belirtmektedir.

İtalya, Banka di Roma'nın bu asılsız ve yanlış haber dolayısıyla ciddi zararlara uğrayabileceği düşüncesindeydi ve Büyükelçilik Doktor Adnan Bey'den bu haberin hangi kaynaktan geldiğini öğrenmesini ve sorumlularının cezalandırılması adına, bir soruşturma açtırmasını rica etmekteydi¹⁶⁷².

TMB'nin durumuna dikkat çekecek olursak, 1924 yılında İngiliz Ticaret Korporasyonundaki gelişmeler olumluydu, kabullerde artış olduğu görülmekteydi; nitekim Dawes Anlaşmasının¹⁶⁷³ Avrupa para istikrarı için olumlu bir etkisi olmuş, ülke ticaretinde artış gerçekleştiği gündeme gelmişti. Levant Kumpanyası İdare Müdürü Harold Lloyd'un belirttiğine göre aynı olumlu durum kurumun Yakındoğu ayağı Levant Kumpanyası için geçerli değildi. TMB için de durum benzerdi. TMB'nin maliyet fiyatı 243,745 sterlindi; ancak banka için 325,000 sterlin tutarında bir meblağ ayrılmıştı. İTK'nın olağan toplantısında Faringdon'un açıklamasına göre yabancı bir ülkede bankacılık yapmak hiçbir zaman kolay bir iş olmamıştı, Türkiye'de de oldukça

¹⁶⁷⁰ "İki Bankadaki Mevduat", *Vatan*, 8 Teşrin-i Sani 1923.

¹⁶⁷¹ "Banko di Roma ve Bank Nasyonel" *Vatan*, 9 Teşrin-i Sani 1923.

¹⁶⁷² **BOA. HR.İM.** Dosya No:48, Gömlek No: 277.

¹⁶⁷³ Almanya'nın savaş borcunu ödemesini düzenleyen 14 Ocak 1924 tarihli plan. Fransa'nın Ruhr'dan çekilmesi ve Almanya'nın savaş tazminatını gümrük, demir yolu, sanayi alanları dışındaki gelirlerden ödemesi kabul edildi. ABD'nin Almanya'ya borç vermesinin de önü açıldı. Bkz. Tekeli ve İlkin, 1929, s. 9.

zordu. Faringdon, Türk Hükûmetinin şimdiye kadar yabancı kuruluşlarla paylaştığı kendi ulusal hak ve ayrıcalıklarını geri istediğini; ancak Hükûmetin, Türkiye gibi bir ülkenin büyük doğal kaynaklarının geliştirilmesi için yardıma muhtaç olduğunu fark edene kadar burada bankacılığın devam ettirilmesinin zor hatta imkânsız olduğunu belirtmekteydi. Bu nedenle TMB'nin faaliyetleri azaltılmıştı ve eğer daha cazip olduğuna karar verilirse daha fazla kurban vermeden işlerini durdurma kararı alınabilirdi¹⁶⁷⁴.

İTK'nın 1925 yılı için ortaya koyduğu raporlar gösteriyordu ki TMB'a yapılan yatırımların tasfiye edilmesiyle bilanço tablosu güçlendirilecekti. TMB, 243,745 sterlin değerinde, her biri £ 10'luk 97,060 hisse içermekteydi ve diğer yatırımlar dışında 325,000 sterlin civarında bir rezerv vardı¹⁶⁷⁵. TMB'nin durumu İTK'nın 1919'da Bankanın hisselerini satın almasının ardından bile düzelmemişti. Banka, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Kurtuluş Savaşı'nın neden olduğu sıkıntılardan oldukça etkilenmişti. İngiltere nezdinde Türkiye'nin siyasi ve ekonomik vaziyeti istikrar arzetmiyordu. İlaveten Osmanlı Bankasının mevkiisi çok sağlamdı. TMB girişimi İngiliz Dışişlerinin beklentisini karşılayamamıştı. Bu olumsuz tecrübe, Dışişlerinin Türkiye'deki diğer İngiliz mali kurumlarını teşvik etmede çekimser davranmasına neden olmuştu. TMB, ödenmiş sermayesinden fazlasını yitirmekle karşı karşıya kalmıştı. Kârla devam eden faaliyetlerine rağmen varlıklarının değer kaybını karşılamak için 325,000 sterlini bir kenara ayırması gerekiyordu. TMB'nin elinde önemli ölçüde Avusturya kronu ve Alman markı vardı ve daha önce belirtildiği üzere bu paralar savaş öncesi kurdan Berlin ve Viyana'ya gönderilmişti. Bununla birlikte paraya çevrilmeleri resmi kısıtlamalarla karşılaşmıştı. TMB zarardaydı. Lord Farringdon Şubat 1925'te Dışişlerine sadece vatani sebeplerle, zararına Bankayı işletemeyeceğini, yardım sağlanmazsa Bankayı kapatacaklarını bildirdi. Dönemin Dışişleri Bakanı Chamberlain'e göre TMB başından beri politik bir hataydı ve mevcut dönemde tamamen gereksizdi, Farringdon'a destek verilmemeliydi¹⁶⁷⁶.

1925 yılı boyunca TMB'nin işleri azalmıştı. Banka yeni faaliyetlere girişini durdurmuştu. Devamlı müşterilerinden bakiyelerini ve yatırılan paralarını geri

¹⁶⁷⁴ “The British Trade Corporation”, “The Levant Company”, “Banking in Turkey”, **The Times**, 5 Mart 1925.

¹⁶⁷⁵ “British Trade Corporation Figures”, **The Times**, 16 Şubat 1926.

¹⁶⁷⁶ Kent, Bank, ss.388-389.

çekmelerini talep etmişti. Çalışmasını genel olarak likidasyon işlemi ile sınırlamıştı. İTK artık kesin biçimde Bankadaki tüm çıkarlarını ayırmaya karar vermişti. Bundan sonra Bankanın yükümlülükleri, hisselerle eklenerek satın alanlara geçecekti. İTK'nın diğer kaynaklarına tecavüz etmeden satışı gerçekleştirecek gerekli rezervi vardı. Yükümlülüklerden kurtulmak için bu rezervi kullanacaktı¹⁶⁷⁷.

1926 yılında İTK da artık isimden fazlası değildi. 1925 yılında bir Amerikan şirketi, Korporasyonun %25'ini almaya kalktıysa da İngiliz Hükûmeti olumlu yanaşmayacaktı; çünkü bu Korporasyon, İngiliz ticaretini desteklemek için Kraliyet imtiyazına sahipti ve özel bir durumdaydı. Bunu takip eden yıl, İngiltere Bankası, Anglo-Avusturya Bankası ile bir birleşme ayarlayarak korporasyonu kurtardı. Bu şekilde 1926'da İTK ile birleşti ve *Anglo-International Bank* ismini aldı. 1931 krizinden çok etkilenen bu bankanın Almanya ve Avusturya'daki işleri gerileyecekti. 1961'de ise banka kapanacaktı¹⁶⁷⁸.

TMB ise önce İstanbul sonrasında da Galata-Beyoğlu şubelerini kapatacaktı¹⁶⁷⁹. Mayıs 1925'te TMB'nin, Türkiye'deki bankacılık sektöründe süregelen durağanlık ve ülkedeki işlemlerin yüksek maliyetli olması yüzünden daha fazla Türkiye'deki rutin işlerini devam ettiremeyeceği kamuoyuna duyurulmuştu. Mevcut şartlarda hemen bir düzelme beklentisi olmadığından Banka, bir takım işlerine son verecekti. Müşterilerinden cari ve vadeli hesaplarını çekmelerini istemişti ve işlemlerini finansal nitelikli işlerle sınırlamıştı. İngiliz basını, TMB'nin Türkiye'deki mevcut olumsuz koşullarla yüzleştiği yorumunu yapmıştı. TMB, kâr ile bankacılık işlemlerini yürütememede yalnız değildi. Buna göre Türkiye'de tüccar topluluğun bel kemiğini oluşturan Hristiyan unsurun Türkiye'den çekilmesi ticaretin daralmasına neden olmuştu. Türkiye ise ekonomik kaynakların gelişmesine destek olmayarak son derece dar görüşü bir politika izlemekteydi¹⁶⁸⁰.

Vakit'te yer alan habere göre Bankanın en parlak zamanı mütareke dönemiymiş. Bununla birlikte Banka, altın ve İngiliz lirası üzerinde oynadığı oyunlardan dolayı iflasa yakın bir duruma gelmişti. Hem ülke işgal altında olduğundan dolayı hem de

¹⁶⁷⁷ “British Trade Corporation”, “National Bank of Turkey”, **The Times**, 25 Şubat 1926; “British Trade Corporation Prospect”, **The Manchester Guardian**, 25 Şubat 1926.

¹⁶⁷⁸ Jones, British, ss.228-231.

¹⁶⁷⁹ Cumhuriyet gazetesi TMB ile İtibar-ı Milli Bankalarının karıştırılmaması gerektiğini ikinci bankanın faaliyetlerine devam ettiği uyarısında bulunmuştu. Bkz. “Türkiye Milli Bankasının Seddi Etrafında”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1925.

¹⁶⁸⁰ “City Notes”, **The Times**, 20 Mayıs 1925.

Banka aslen İngiliz firması olduğundan dolayı Bankanın kurtarılmasına karar verilmiş, yapılan yardımlarla TMB borçlarını kapatabilmişti; fakat vaziyeti oldukça kötü olduğundan, daha sonra İş Bankasının eline geçicek olan, İstanbul şubesini kapatmış ve Galata şubesi ile yetinir olmuştu. Bu nedenle de pek çok memurunu işten çıkartmak zorunda kalmıştı. Bankanın tasfiye kararını alması durumunu düzeltmemesine bağlanmıştı. Bankanın mevduatlarını sahiplerine vererek hesaplarını tasfiye etmesi sonra da gişelerini kapatması planlanmıştı¹⁶⁸¹.

Birkaç gün sonra gazetelerde Bankanın kapanmadığı sadece tecdid-i muameleye karar verdiği yer almıştır. Banka azalan işleri yüzünden önce memurlarının sayısını azaltmış sonra da kalan miktar üzerinden tekrar azaltmaya gitmişti¹⁶⁸².

1926 yılına gelindiğinde Türkiye Milli Bankası, İstanbul'da yeniden bir merkez oluşmuştur. Ticaret Müdüriyeti de bilgilendirilmiştir¹⁶⁸³. TMB'nin Anadolu-Bağdat Demir Yolu Şirketinin Galata'daki merkezinde Mart 1927'de yapılan genel kurul toplantısında Bankanın tasfiyesi meselesi tartışılmış ve tasfiye komisyonu tarafından ortaya koyulan rapor incelenmiştir. TMB'nin bu toplantısında Bankanın önceden almış olduğu Türkiye'den çekilme kararının değiştirilmesi gündeme gelmiştir. 28 Mart'taki toplantıda bazı hissedarlar idare kuruluna sundukları önergede faaliyetlerinin durdurulmasına karar verdikleri şartlar ile Türkiye'nin içinde bulunukları dönemdeki şartları arasında büyük değişiklikler olduğunu bildirerek Bankanın tekrar faaliyete başlamasını talep etmişlerdir. Aynı zamanda Türkiye ile İngiltere arasındaki ticari ve iktisadi ilişkilerin de günden güne gelişme gösterdiğinden bahsederek TMB'nin piyasadan çekilmesini doğru bulmadıklarını ilan etmişlerdir. Bu konu lehinde ve aleyhinde uzun tartışmalar olmuş sonuçta Bankanın ve Türkiye'nin mevcut durumu hakkında tetkikte bulunmak üzere bir komisyon teşkil edilmiştir¹⁶⁸⁴.

Bununla birlikte Bankanın pek bir faaliyette bulunmadığı, adının daha çok süren hukuki davalarda geçtiği yukarıda görülmüştür. TMB'nin faaliyetlerini durdurmasında Türk ve dünya ekonomisinin içerisinde bulunduğu durum, Türkiye'nin ekonomik alanda korumacı bir çizgi izlemek istemesi, Türk-İngiliz ekonomik

¹⁶⁸¹ "Türkiye Milli Bankası Faaliyet Sahasından Çekiliyor", **Vakit**, 20 Mayıs 1925. Bkz. EK 16.

¹⁶⁸² "Türkiye Milli Bankası Ne Yapacak", **Vakit**, 29 Mayıs 1925.

¹⁶⁸³ "Köprü Varidatı", **Milliyet**, 29 Nisan 1926.

¹⁶⁸⁴ "Türkiye Milli Bankasının Umumi İctimanda", "Evvelce Verilmiş Tatil-i Faaliyet Kararından Vaz Geçiliyor, İktisadi Vaziyetimiz Tedkik Edilecek", **Vakit**, 29 Mart 1927.

ilişkilerinin yetersizliğinin etkisi vardır. Burada göze çarpan durum 1926 yılında yabancı şirketlerin büyük bir bölümünün kendilerine karşı uygulanan politika çerçevesinde çalışmayacaklarını belirterek Türkiye'yi terketmeleridir. Giderken de sermayelerinin bir kısmını ya da tamamını beraberlerinde götürmüşlerdir¹⁶⁸⁵. Yukarıda da değinildiği üzere 1926'dan 1930'lara geçen süreçte pek çok banka şubelerini kapama sürecine girmiştir. TMB da bunlardan biridir.

1931 yılında Merkez Bankasının kurulması ardından Türkiye'de faaliyette bulunan yerli- yabancı bankalardan ve şirketlerden Merkez Bankasına sermayeleri oranında katılmaları istenmiştir. TMB, ya diğer yabancı bankalarla birlikte Merkez Bankasının sermayesine katılacak ya da katılmama kararı alıp bir yıl içinde kendisini tasfiye edecektir. TMB, bunlardan ikincisini seçmiştir¹⁶⁸⁶.

1,100,000 Türk lirası sermayeli¹⁶⁸⁷ TMB hissedarlarının olağanüstü genel kurul toplantısının 28 Aralık 1931 Pazartesi günü Galata-Mertebani sokaktaki yazıhanede yapılmasına karar verilmişti. Toplantının gündeminde Türk Ticaret Kanunun ilgili maddesi gereğince Bankanın bir an önce tasfiyesine karar vermek ve yine Türk Ticaret Kanunun ilgili maddesi uyarınca tasfiye görevlilerini atamak ve onların yetkilerini tespit etmek vardır¹⁶⁸⁸. Toplantıya Apıkyan Efendi başkanlık yaparken memur olarak Pears ve Elyakim seçilmiştir. Gerçekleşen toplantıda “Türkiye Milli Bankasının bugünden itibaren feshi, ve dâhili nizamnamesinin 45'nci maddesile ticaret kanunun 441'nci maddesinin üçüncü fıkrasına binaen şirket müddetinin inkizasından evvel bankanın tasfiyesi” teklifi ilaveten tasfiye memurlarının tayini ve vazifelerinin tespiti oya sunulmuştur. Yapılan oylamada 28 Aralık'tan itibaren Bankanın kapatılması yoluna gidilmesine karar verilmiştir.

W.J. Perking ve V. Azuavour tasfiye görevlileri olarak atanmışlardır. Bu isimler birlikte ya da tek başlarına görev yapmak üzere Bankaya ait işlerin tamamlanmasına, borçların tasfiyesine, taahhütlerin icrasına, şirket alacaklarının

¹⁶⁸⁵ Silier, s. 502.

¹⁶⁸⁶ Kent, Bank, s. 388.

¹⁶⁸⁷ Bu meblağdan ödenen sermaye 1917'de 275,000'dir. 1930'da ise tamamı ödenmiştir. Bkz. Ökçün, Bankalar, s.413.

¹⁶⁸⁸ “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, **The Times**, 2 Aralık 1931. Türk Ticaret Kanununun 442 ile 461 arasındaki maddeleri anonim şirketlerin tasfiyesi ile ilgilidir. Mevcut dönemde yürürlükte bulunan 1926 tarihli 865 numaralı Türk Ticaret Kanunu ile ilgili bkz. **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 7, ss. 1217-1369; **Resmi Gazete**, 28 Haziran 1926, Sayı: 406; https://www.kanunum.com/files/kanun_tbmm_c004_00865.pdf (erişim tarihi, 07.02. 2018).

tahsiline, mevcutların nakte çevrilmesine ve ilişiksiz bir hale getirilmesine, tasfiye halinde bulunan Bankayı mahkemede temsil etmeye ve sulhe kavuşturmaya, Bankanın menkul ve gayrimenkulünü satışa yani kanunların tasfiye memuruna bahşettiği yetkilerin ifasına ve TMB'nın biran önce tasfiyesine yönelik muameleyi yapmakla görevli kılınmışlardır. Kapatma süreci boyunca Kocaeli Mebusu Reşid Saffet Bey'in hesap kontrolörü olarak atanmasına karar verilmiştir. Türk Ticaret Kanununa uygun olarak TMB'nın alacaklıları taleplerini ortaya koymak için en geç bir yıllık bir zaman dilimi içinde ilgili birime müracaata davet ediliyorlardı. TMB tasfiye görevlileri Galata'daki Ticaret Han, numara 21'de çalışmalarını sürdüreceklerdi¹⁶⁸⁹. 28 Aralık 1931'de olağanüstü olarak toplanan hissedarlar heyeti umumiyesince şirketin kendisini feshetmesinin kararlaştırılması ardından tasfiyeye koyulduğu ve toplantı zabıtnamesinin 7 Ocak 1932 tarihinde tescil olunarak 14 Ocak 1932 tarihli Sicili Ticaret Gazetesinde yayınlandığı görülmüştür¹⁶⁹⁰.

Bankanın 14 Mart 1932 tarihli genel kurulunda, tasfiye müddetince tasfiye memurlarının aldıkları ücretin vergiler dâhil Bankaya ait olmak üzere altın-sterlin üzerinden yapılması kabul edilmiştir¹⁶⁹¹. Bankanın genel kurul toplantıları tasfiyenin ardından da devam etmiştir. Bundan sonraki genel kurul toplantılarında tasfiye memurunun ve denetçinin görev sürelerinin sürdürülmesi¹⁶⁹², tasfiye memurlarının ve denetçilerin raporlarının görüşülmesi, bir önceki yılın tasfiye hesaplarının tetkiki ve kabulü ve tasfiye memurlarına ibra itası konuları görüşülmüştür. Genel kurula katılmak isteyenlerin hisse senetlerini İstanbul'da Galata/Büyük Tünel Han'a veya Londra'da Lombard Caddesi 24/28 adresindeki Anglo-International Banka sunmaları bildirilmiştir¹⁶⁹³.

Tasfiye işlemleri Banka ile Hükûmet arasındaki anlaşmazlık yüzünden 1931'den 1941'e kadar sürmüştür. 18 Ocak 1940'da hissedarlar heyeti yine Galata'da Büyük Tünel Han'da Likidatör Perkins'in yazıhanesinde toplanmışlardır. Toplantıda 100,000 hisseden 97,888'ini temsil eden hissedarlar hazır bulunmuşlardır. Bu

¹⁶⁸⁹ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı: 1526; "National Bank of Turkey Notice of Liquidation", **The Times**, 6 Ocak 1932; 7 Ocak 1932.

¹⁶⁹⁰ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı: 1526.

¹⁶⁹¹ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 21 Mart 1932, Sayı: 1580.

¹⁶⁹² **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 16 Nisan 1934, Sayı: 2201; 6 Nisan 1935, Sayı: 2494; 7 Mayıs 1936, Sayı: 2821.

¹⁶⁹³ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 15 Kanun-ı Sani 1937, Sayı: 3032; 11 Teşrin-i Sani 1938, Sayı: 3329; 6 Şubat 1939, Sayı: 3648; 22 Şubat 1940, Sayı: 3963

toplantıda Bankanın, 2999 sayılı Bankalar Kanunun¹⁶⁹⁴ ilgili maddesince sahipleri tarafından talep edilmemiş 7,901,67 Türk liralık bakiyeyi Cumhuriyet Merkez Bankasına tevdi ettiği yer almıştır. Bankanın evrak ve defterinin muhafazası için bir yed-i adil tayini zımında Ticaret Mahkemesine gidilmesine de karar verilmiştir¹⁶⁹⁵. Bundan sonra Banka tasfiye edilip, sicili iptal edilmiştir.

¹⁶⁹⁴ Bankalar Kanunu 1 Haziran 1936 yılında kabul edilmiştir. Türkiye’de şubesi olan veya şube açacak olan Türk ve yabancı bankalar bu kanuna göre hareket edecektir. Kanunun kırk birinci maddesine göre tasfiye sürecine giren bankalar bu durumu gazetede ilan etmelidirler. Elllerinde bulundurdıkları mevduat ve matlubatı da iki ay zarfında iade etmelidirler. Sahibi müracaat etmeyenlerin mevduat ve matlubatını da Maliye Vekâleti emrine TC Merkez Bankasına tevdi etmelidirler. Bkz. **Düstur**, Tertip:3, Cilt: 17, ss. 395-505; **Resmi Gazete**, 9 Haziran 1936, Sayı: 3325, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3325.pdf> (6. 3. 2018)

¹⁶⁹⁵ **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 7 Kanun-ı Sani 1941, Sayı: 4228. Bkz. EK 17.

SONUÇ

İngiliz sermayesi ile kurulmuş olan Türkiye Milli Bankası II. Meşrutiyet'in hemen ardından faaliyete geçmiştir. Son dönemde yapılan çalışmalar, konuyla ilgili anılar ve döneme tanıklık edenlerin demeçlerinden edindiğimiz bilgiler Bankanın kurulmasına dair teklifin İttihatçılardan geldiğini ortaya koymaktadır. İttihat ve Terakki, eski rejimle bağlantılı gördükleri Deutsche Bank ve Osmanlı'nın dışa bağlı bir ekonomiye sahip olmasında en büyük sorumlulardan biri olarak gördükleri Osmanlı Bankası ile aralarına mesafe koymuşlar ve ülkenin imarı, kalkındırılması adına gerekli yatırımları yapacak bir alternatif bankaya ihtiyaç duymuşlardır.

İngiltere'ye baktığımızda bu ülkenin uzun bir süredir Türkiye'deki yatırımlarını azaltma, ülke ekonomisindeki ağırlığını Fransa ve Almanya'ya bırakma eğilimi göstermesi göze çarpmaktadır. Bunun Türk-İngiliz ilişkilerinden kaynaklı siyasi nedenleri ve İngiltere'nin dünya ölçeğinde izlediği ekonomi politikasının bir yansıması olduğu tez içerisinde işlenmiştir. Bu durumun tespiti Bankanın kurulduğu dönemde Türk-İngiliz ilişkilerini yorumlayabilmek açısından önemlidir. İngiltere'nin Osmanlı'daki etkinliğini azaltması ise Osmanlı Devleti ile ekonomik ilişkileri bulunan İngiliz uyrukluların başlıca şikâyet noktalarından biri olmuştur. Bu aşamada Türkiye Milli Bankasının kurulmasında göz ardı edilmemesi gereken bir nokta da henüz Banka kurulmadan önce Osmanlı ile ticaret ve iş ilişkisi olan İngilizler tarafından İngiliz uyruklu bir bankanın kurulması yönünde dile getirilen ihtiyaçtır. Özellikle bu konuda Düyûn-ı Umumiye'deki İngiliz temsilcisi Adam Block'un Osmanlı'da iş yapacak bir Bankanın kurulmasını, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesini İngiltere'ye gönderdiği memorandumlarda sık sık dile getirdiği tespit edilmiştir. Yine İngiliz basınının İngiltere'nin Osmanlı ekonomisindeki payının azalmasına daha sıklıkla vurgu yapmaya başladığı görülmüştür. İstanbul ve İzmir başta olmak üzere Osmanlı ekonomisinde önemli bir yere sahip olan Whittalllerin de İngiltere tarafından korunmaları adına ve İngiltere'nin bölgedeki ekonomik etkinliğini arttırması gerektiği yönünde yoğun çaba sarf ettiği görülmüştür. Bankanın kurucularından Cassel'in ise Türkiye'ye olan ekonomik ilgisi Mısır Milli Bankasının kurulması, Prens Sabahattin'in finanse edilmesi, II.Meşrutiyet'in ilanı sonrası alınan ilk avans olan 1908 avansına katılması gibi alanlarda kendisini göstermiştir. Türk-İngiliz ekonomik

ilişkilerinin gelişimini isteyen tüm bu isimlerin Türkiye Milli Bankası çatısı altında toplanması tesadüf değildir. Henüz Banka kurulmadan İngiliz Dışişleri Bakanı Grey'in de iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri Fransızları dâhil ederek de olsa geliştirmeye çalıştığı anlaşılmıştır. Bu nedenle Bankanın kurulması yönünde İttihatçılardan teklif gelmekle birlikte İngiliz sermayedarlar ve tüccarlar arasında da bu yönde bir ihtiyaç ve talep durumu söz konusudur. Bu anlamda bu çalışma Bankanın kuruluş talebinin geldiği tarafa ilişkin tartışmalara her iki cepheden de talep geldiği sonucuna ulaşarak katkı sağlamıştır.

Çalışmanın başlıca sonuçlarından bir tanesi de Türkiye Milli Bankasının kurulmasından kapatılmasına kadar olan tarihinin Türk-İngiliz ilişkilerinin dinamikleri ile doğrudan ilişkili olduğudur. II. Meşrutiyet'in ilanı Türk-İngiliz ilişkilerinde bir yakınlaşmaya sebep olmuş, bu yakınlaşmanın da etkisi ile İngiliz Hükûmeti Osmanlı'da bir İngiliz bankasının kurulmasını desteklemiştir. İki ülke ilişkilerinde bozulma belirtisinin görüldüğü 31 Mart isyanı sürecinde Cassel'in Türk-İngiliz ilişkilerindeki olumsuz seyri gerekçe göstererek Bankanın tesisini sürekli olarak ertelediği anlaşılmıştır. Adam Block'un ise İngiliz Hükûmeti nezdinde Bankanın ısrarla kurulmasını savunduğu tespit edilmiştir. Yine Bankanın tasfiyesinin gündeme geldiği 1914 yılında Block Bankanın Türk-İngiliz ekonomik ilişkileri bakımından önemi yönünde Hükûmeti uyarmıştır. Şimdiye kadar konuya ilişkin yapılan sınırlı sayıdaki çalışma Cassel, Babington Smith ve Gulbenkian'ın Bankanın kurulmasındaki ve gelişimindeki rolünü ortaya koymuştur. Bu çalışma ise Adam Block'un da Bankanın kurulmasından 1931 yılındaki tasfiyesine kadar Banka içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Block'un Bankanın gerekliliğini her mecrada savunmasının yanı sıra Türkiye'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarını da savunduğu tespit edilmiş, bu yönde örnekler ortaya koyulmuştur.

Yapılan çalışmalarda İngiliz Hükûmetinin Bankaya yönelik desteğinin derecesi hakkında çeşitli tartışmalar yer almıştır. İngiliz Hükûmeti, Babington Smith gibi İngiltere'de ve İngiltere'yi temsilen ülke dışında çeşitli görevler yapmış ve daha sonra İngiliz Bankasında görev yapacak olan bir ismin Bankanın genel müdürlüğüne getirilmesinde doğrudan etkili olmuştur. Bunun haricinde İngiliz Hükûmetinin vaat içeren birkaç söz dışında bu kurumu fazlaca desteklemediği hatta Bankanın 1910 devlet istikrazı, 1913 devlet istikrazı, Bağdat demir yolu, Türkiye Petrol Şirketi, Doğu

Nehirleri Taşımacılık Şirketi gibi girişimlerinden çekilmesine neden olduğu görülmüştür. Bu durumun büyük oranda Türkiye Milli Bankasının ticari bir girişim olarak Türkiye'deki işlerden menfaat sağlamayı beklerken İngiliz Hükûmetinin süreci İngiliz-Fransız ilişkileri, İngiliz-Alman ilişkileri ekseninde siyasi olarak değerlendirip diğer İngiliz şirketlerinin menfaatlerini dikkate alma zorunluluğundan kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Bu anlamda daha önce yapılan çalışmalarda yer alan Bankanın İngiliz Hükûmetinin temsilcisi olduğu yönündeki kanaat desteklenmemektedir.

Bankanın kadrosunda bulunan İngiliz uyruklu Block, Edwin Whittall, Cassel, Gulbenkian, Smith gibi isimler Türkiye ile yakın ilişkileri bulunan, ülkenin ekonomisine haiz, daha önce bu topraklarda çeşitli girişimlerde bulunmuş önemli isimlerdir. Bu durum Bankanın önemini arttırmasının yanı sıra Bankaya ilişkin yapılan çalışmaları daha ilgi çekici hale getirmiştir. Bu dönemde yabancı sermaye ile kurulan anonim şirket yapılanmasındaki kurumlarda belirli oranda Osmanlı vatandaşının da yer alması durumu söz konusudur. Buna uygun olarak Banka idaresinde aynı zamanda Hüseyin Cahit (Yalçın), Maliye Nazırı Nail Bey, Reşid Sadi gibi önemli devlet adamları da yer almıştır. Cavit Bey ise Bankanın kurulmasında doğrudan etkili olan bir isimdir. Özellikle bankanın tesisi aşamasında büyük çaba sarfetmiştir; fakat Maliye Nazırlığı görevine gelmesinin ardından Banka idaresinde yer almamıştır. Bununla birlikte kendisine kurucu hisse senedi ayrıldığı anlaşılmıştır.

Banka hem kuruluşunda İttihatçıların teşvikinin önemli bir etkisinin olması hem de idaresinde İttihat ve Terakki'den önemli isimlerin yer alması nedeni ile Parti ile sık sık ilişkilendirilmiş ve bu nedenle muhalefetin en önemli hedeflerinden biri olmuştur. Banka oldukça sınırlı sayıda girişimde bulunmakla birlikte 1909 devlet istikrazı, 1909 İstanbul belediye istikrazı, 1910 devlet istikrazı başta olmak üzere giriştiği sayılı işin hem Mecliste hem de basında sıkça eleştiriye konu olduğu görülmüştür. Muhalefet İttihat ve Terakki liderlerini, Bankayı kayırdıkları, Bankanın hak etmediği imtiyazları onlara verdikleri yönünde tenkit etmiştir. Bankadaki Osmanlı unsurlarının, Banka ile ilişkilerini daha sınırlı tuttukları örneğin Hüseyin Cahit'in 1910 istikrazı dışında Bankadan fazlaca bahsetmediği, Cavit Bey'in Cassel'i savunan Meclisteki birkaç konuşması dışında Bankaya ilişkin fazla bir açıklama yapmadığı görülmüştür. Bunun dışında İttihatçıların yurtdışı ile ilişki kurma arzuları

gerçekleşmiş, özellikle Cavit Bey Banka sermayedarları ve İngiliz devlet adamları ile İngiltere’de pek çok organizasyon vesilesi ile bir araya gelmiştir.

Banka ise olağan bir ticari kurum gibi hareket ederek İngiliz ya da Osmanlı Hükûmetinin menfaatlerini savunmaktan ziyade kendi ticari menfaatlerini ve Osmanlı ülkesinde birlikte iş yaptığı İngiliz uyrukluların menfaatlerini savunmuştur. Gerekli ödemelerin zamanında yapılmadığı durumda Bankanın protestoya başvurmakta beis görmemesi, Reşadiye gemisi dolayısıyla elde kalan son taksiti uzun bir müddet iade etmemesi buna en büyük örneklerdir. Bu anlamda Banka ile ilgili en önemli iddia ve belki de Bankanın en önemli avantajı İttihat ve Terakki’nin desteğine sahip olması iken aslında bu desteğin de zaman içerisinde kaybolduğu görülmüştür. Bankanın Genel Müdürü Babington Smith de son dönemde en çok bu durumdan şikâyet etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Cavit Bey bu kez doğrudan Türk sermayesine haiz bir banka olan İtibar-ı Milli Bankasını kuracaktır.

Türkiye Milli Bankası II. Meşrutiyet sürecinde sıradan bir yabancı sermaye bankası gibi hareket etmiştir. İngiltere’nin başlıca ilgi alanı olan Mezopotamya-Irak bölgesi Bankanın faaliyetlerini yoğunlaştırdığı bölge olmuştur. Bağdat belediye kredisi, bölgenin sulanmasına dair projeler, demir yoluna katılım konusundaki faaliyetleri, Türkiye Petrol Şirketinin kurulmasındaki rolü bu durumu teyit etmektedir. Bunun dışında çeşitli belediye ve devlet istikrazlarında ve alt yapı çalışmalarının finansmanında görev almıştır. Osmanlı’da 1908-1914 döneminde büyük imtiyazlar alan İngiliz girişimcilerin pek çoğu doğrudan Türkiye Milli Bankası ile çalışmışlardır. Liman inşası, baraj yapımı konusunda İngiliz girişimcilerin desteklenmesi bu girişimlerin desteklenmesi için tahvillerin piyasaya sürülmesi, Türkiye’ye yapılan yardımlar gibi içerisinde İngilizlerin bulunduğu başlıca ekonomik girişimler Türkiye Milli Bankası vasıtası ile yapılmıştır.

Bankanın Osmanlı ekonomisine katkısına gelecek olursak, Bankanın tahvil ihracı yöntemi ile yapılan borçlanmalar olan 1909 yılı istikrazındaki payı yaklaşık 400,000 sterlin civarında iken 1912 yılındaki Selanik Bankası ile ortaklaşa devlete verdiği avans 1,500,000 sterlindir. 1920 yılında ise bu kez Osmanlı Bankası ile ortaklaşa devlete verdiği avans 800,000 liradır. Belediye kredilerine gelinecek olursa 1909 İstanbul Belediye kredisi 1,000,000 sterlin miktarındadır. Bandırma Belediye

kredisi 10,000 Osmanlı lirası, Bağdat Belediye kredisi 30,000 sterlindir. 1920 yılı İstanbul belediye borçlanması 60,000 lira kıymetindedir.

Irak'ın sulanması için yine tahvil ihracı yöntemi ile 85,000 liralık avans verilmiştir. Yine tahvil ihracı yöntemi ile Reşadiye'nin satın alınması için gerekli 1,796,500 sterlin Banka vasıtasıyla elde edilmiştir. Reşadiye gemisine ilişkin hazine tahvillerini ödemede zorluk yaşamasının ardından yine TMB'dan 30,000 liralık bir avans almıştır. Banka bayındırlık işleri ile de ilgilenmiştir. Bankanın Menderes nehrinin ıslahı ve Samsun- Trabzon'a liman inşa edilmesi çalışmalarını yürüttüğü tespit edilmiştir. Bu iki imtiyaz için Osmanlı döneminde Banka ile ön protokoller ve keşif sözleşmeleri yapılmıştır. Banka bu girişimler için keşif masrafları yapmış, projeler hazırlamıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde bu imtiyazlar Bankaya verilmemiştir.

Banka, Cebeli Lübnan Su Şirketi, Türkiye Petrol Şirketi olarak tespit edilen şirketlerin kurulmasında doğrudan rol oynarken Müsterekülmenfaa Doklar Tersaneler Şirketi, Osmanlı Telefon Şirketi gibi önemli şirketlerin Bankacılık işlemlerini üstlenmiştir. Banka, Müsterekülmenfaa Doklar Şirketi için ilk etapta çıkartılan 6,000 sterlin değerindeki tahvillerin ihracındaki aracı kurumlardan biridir. Bankanın karşılaştığı önemli bir güçlük ise Osmanlı tahvillerine İngiltere'de yeterince talep olmamasıdır.

Türkiye Milli Bankası, Osmanlı ekonomisi içerisinde Deutsche Bank, Osmanlı Bankası, Selanik Bankası kadar etkili olamadı. Türkiye Milli Bankasının sermayesi sayılan bankalarla rekabet edebilecek düzeyde değildi. Bir de buna İngilizler ve Türkler tarafından başlangıçta vaat edilen desteği görmemesi ve Türk İngiliz ilişkilerinin olumsuz ilerleyişi eklenince Banka bir toplum dönüştürme aygıtı yerine “başarısız bir tecrübe” olarak değerlendirilmeye başlandı.

Birinci Dünya Savaşı da Bankanın faaliyetlerini olumsuz etkileyen bir diğer faktör olmuştur ve savaş süresince bu kurumun herhangi bir faaliyeti tespit edilememiştir. Savaşta kazanan tarafın İngiltere olması Bankada görece bir canlanmaya sebep olmuştur. Bu canlanma yine İngiltere'nin izlediği Birinci Dünya Savaşından önce yeterince eğilmediği sahalara yönelip bu bölgedeki Alman etkisini azaltmaya çalışma politikasının bir sonucudur. Türkiye Milli Bankasının ödenmiş sermayesi bu dönemde İngiliz Ticaret Korporasyonu tarafından alınmıştır. Bankanın iki büyük

sermayedarı Cassel ve Baring artık Türkiye Milli Bankasında yoktur. Bununla birlikte Bankada fazla bir değişim olmadığı söylenebilir; nitekim Bankanın en büyük sermayedarlarından Lord Farington bu kez İngiliz Ticaret Korporasyonun başındadır. Dolayısıyla Bankanın da başındadır demek doğru olur. Yine Babington Smith'in vefatına kadar İngiliz Ticaret Korporasyonu ile ilişkisi devam etmiştir. 1925 tarihinde İngiliz Ticaret Korporasyonunun Banka ile çıkarlarını ayırmasından sonra dahi Bankanın küçük hissedarlarının bir kısmının 1909'da kurulduğunda Bankada da yer alan isimler olduğu bilinmektedir. Adam Block ve Macaulay buna örnektir. Bu kez hisse sahipleri arasında Salah Cimcoz'a da rastlanmaktadır. Bu anlamda bir devamlılık olduğu söylenebilir.

Bankanın Meşrutiyet dönemindeki tek artışı İttihat ve Terakki'ye olan yakınlığıdır. Cumhuriyet döneminde ise bu avantajı da kaybetmiştir. Cumhuriyet kadrolarının gözünde Banka bir İngiliz bankasıdır. Türkiye'nin bu dönemde yabancı sermayeye karşı olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türk-İngiliz ilişkilerindeki olumsuz gidişin Bankanın Cumhuriyet Türkiye'sinde faaliyetlerini kısıtlamasını beraberinde getirdiği görülmüştür. Siyasi iktidarın ülke ekonomisi ile ilgili uygulamaları ülkede faaliyet gösteren şirketleri doğrudan etkilemektedir. Beklenen şekilde Cumhuriyet döneminde Türk Hükûmetinin milli bir ekonomi takip etmesi ülkedeki yabancı sermayeye dayalı şirketleri yakından ilgilendirmiştir. Meclisten şirketlerde Türk memur çalıştırılması, Türkçe konuşulması yönünde kanunlar birer birer geçerken gazeteler ülkedeki yabancı sermaye içerisinde büyük paya sahip yabancı bankaları mercek altında tutmuşlardır. Aynı süreçte 1929 ekonomik buhranı da patlak vermiştir. Tüm bunların üst üste gelmesi ülkedeki nispeten küçük ölçekteki yabancı bankaların kapanmasını beraberinde getirmiştir. Türkiye Milli Bankasının çalışmalarının azalmasında ve kapanma aşamasına gelmesinde tüm bu sayılan sebeplerin etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Banka 1920'lerden itibaren herhangi bir kredi veya imtiyaz üstlenememiştir. Buna rağmen Banka çeşitli vesilelerle basında yer almaya devam etmiştir. Bankanın Osmanlı döneminde başarılı olarak elde edebildiği sayılı imtiyazlar ve krediler, savaş koşulları dolayısıyla yükümlülüklerin yerine getirilememesi, tahvillerin karşılanmaması, -Reşadiye'ye el koyulması gibi- Türk İngiliz ilişkilerindeki gelişmelerden kaynaklı sorunlar nedeniyle Cumhuriyet döneminde Bankanın Türk Hükûmeti ile pek çok alanda davalık olmasını beraberinde

getirmiştir. Bu davaların ve anlaşmazlıkların büyük oranda 1930'ların başında sonuca bağlandığı tespit edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının kurulması ise Bankanın sonunu getirmiştir. Bu Bankaya kendisinden istenilen sermaye katkısını yapamayacak olması bir süredir Türkiye Milli Bankası hissedarlarının tartıştığı Bankanın kapatılması sürecini nihayete erdiren neden olmuştur. Türkiye Milli Bankası da bu şekilde Türk ekonomisine katkısından ziyade basındaki tartışmaları, davaları ile tarihteki yerini alan bir kurum olmuştur.

KAYNAKÇA

1) ARŞİV BELGELERİ

A)Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
3533	264927
3662	274585
3920	293932
3921	294045
3949	296120
4002	300139
4124	309289
4142	310604
4142	310577
4150	311212
4161	312040
4192	314388
4201	315026
4632	347392
4652	348833
4656	349157
4661	349526
4688	351549
4697	352222
4702	352601
4713	353420

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM.5. Şb.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
32	27

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
25	16
28 1	50
42	1
88	10
131	3
153	8
108 1	35
112 2	53
215	4

Dâhiliye Nezareti Mütenevvîa (DH. MTV.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
24	51
38	25
38	26

Dâhiliye Nezareti Muhâberat-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUİ.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
58	31
91 1	21
110	70
119	39
119	40
126	13
135	13

Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyat Müdürlüğü (DH. UMVM.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
94	12
99	49

99	52
164	95
165	52

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
96	47

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashı (HR. İM.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
20	58
24	13
24	23
48	277
103	86
109	62
111	18
111	64
114	75
117	66
146	77
147	45
153	7
166	75
167	24
183	41
209	3
226	9

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.)

<u>Dosya No</u>	<u>Gömlek No</u>
27	2

30	17
31	13
33	30
38	15
586	59
657	44
690	3
671	1
702	44
702	50
706	3

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
108	64
108	65
111	1

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
542	32

İradeler- Dahiliye (İ.DH.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
1482	31

İradeler- Dosya Usulü (İ. DUİT.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
84	27

İradeler- Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)**Dosya No:****Gömlek No:**

143

8

147

13

157

4

169

1

174

22

186

29

192

8

İradeler- Şehremaneti (İ.ŞE.)**Dosya No:****Gömlek No:**

25

11

İradeler- Ticaret ve Nafia (İ.TNF.)**Dosya No:****Gömlek No:**

19

28

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)**Dosya No:****Gömlek No:**

154

101

159

67

170

40

173

60

174

122

178

46

179

5

186

29

195

1

195

34

220

82

220

118

220	181
221	224
222	123
223	194
226	119
229	1
229	43
229	110
231	210
232	10
234	186
249	108

Sadaret- Divan Mukavelenameler (A.) DVN. MKL.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
48	17
52	5
55	19

Şura-yı Devlet (ŞD.)

<u>Dosya No:</u>	<u>Gömlek No:</u>
28	73
29	30

B) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü

<u>Fon No:</u>	<u>Yer No:</u>
30.1.0.0	134.872.3

Muamelat Genel Müdürlüğü

<u>Fon No:</u>	<u>Yer No:</u>
30.10.0.0	219.479.3

30.10.0.0

1.1.1

Bakanlıklar Arası Tayin Daire Başkanlığı

Fon No:

Yer No:

30.11.1.0

61.2.15

Kararlar Daire Başkanlığı 1920-1928

Fon No:

Yer No:

30.18.1.1

9.24.9

30.18.1.1

9.13.15

30.18.1.1

12.66.9

Kararlar Daire Başkanlığı 1928- -

Fon No:

Yer No:

30. 18.1.2.

14.67.3.

30. 18.1.2.

94.23.1.

30. 18.1.2.

95.48.8.

Nafia Vekâleti

Fon No:

Yer No:

230.0.0.0.

143.26.1

C) İngiliz Ulusal Arşivi (The National Archives- Public Record Office [PRO])

Foreign Office (FO.)

608/226/7.

608/226/9.

608/226/10.

608/226/12.

608/227/7.

800/80/3.

800/105/63.

800/105/64.

800/192/31.

800/192/33.

881/10259X.

Treasury (T.)

160/105/6.

160/105/7.

1/12287/4832.

1/12287/8032.

1/12287/8600.

1/12287/45067.

D) Osmanlı Bankası Arşivi (OBA.)

Londra (LA.)

24, 013001

24, 013003.

24, 013004.

24, 013005.

24, 013006.

2) RESMÎ YAYINLAR

A) Düstur

Düstur, (10 Temmuz 1324- 29 Teşrin-i Evvel 1935), Tertip: 2, Cilt: 1, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet, 1329.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1325- 31 Teşrin-i Evvel 1326), Tertip: 2, Cilt: 2, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet, 1330.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1326- 1 Teşrin-i Evvel 1327), Tertip: 2, Cilt: 3, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet, 1330.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1328- 31 Teşrin-i Evvel 1329), Tertip: 2, Cilt: 5, Matbaa-yı Amire, Dersaadet, 1332.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1329- 31 Teşrin-i Evvel 1330), Tertip:2, Cilt: 6, Matbaa-yı Amire, Dersaadet,1334.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1330- 31 Teşrin-i Evvel 1331), Tertip:2, Cilt:7, Matbaa-yı Amire, Dersaadet, 1336.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1331- 31 Teşrin-i Evvel 1332),Tertip: 2, Cilt: 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1332- 31 Teşrin-i Evvel 1333),Tertip: 2, Cilt: 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, (1 Teşrin-i Sani 1333- 9 Teşrin-i Evvel 1334), Tertip: 2, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, (10 Teşrin-i Evvel 1334- 15 Mart 1336), Tertip:2, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337),Tertip: 3, Cilt: 1, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1953.

Düstur, (11 Ağustos 1339-19 Teşrin-i Evvel 1340), Tertip:3, Cilt: 5, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul, 1931.

Düstur, (Teşrin-i Sani 1340-Teşrin-i Evvel 1341), Tertip: 3, Cilt: 6, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1953.

Düstur, (Teşrin-i Sani 1341- Teşrin-i Evvel 1926), Tertip: 3, Cilt: 7, Devlet Matbaası, Ankara 1944.

Düstur, (Kasım 1926- Ekim 1927), Tertip: 3, Cilt: 8, Devlet Matbaası, Ankara, 1955.

Düstur, (Teşrin-i Sani 1928- Teşrin-i Evvel 1929), Tertip: 3, Cilt: 10, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1953.

Düstur, (14 Teşrin-i Sani 1929- 15 Teşrin-i Evvel 1930), Tertip: 3, Cilt: 11, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1954.

Düstur, (Teşrin-i Sani 1931- Teşrin-i Evvel 1932), Tertip 3, Cilt: 13, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932.

Düstur, (Teşrin-i Sani 1935-Teşrin-i Evvel 1936), Tertip: 3, Cilt: 17, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1955.

B) Resmi Gazete

Resmi Gazete, 14 Şubat 1921, Sayı:2.

Resmi Gazete, 21 Mart 1921, Sayı:7

Resmi Gazete, 6 Mart 1924, Sayı: 63.

Resmi Gazete, 29 Nisan 1925, Sayı: 98.

Resmi Gazete, 22 Nisan 1926, Sayı: 353.

Resmi Gazete, 28 Haziran 1926, Sayı: 406.

Resmi Gazete, 15 Haziran 1927, Sayı: 608.

Resmi Gazete, 3 Kasım 1928, Sayı: 1030.

Resmi Gazete, 30 Mayıs 1929, Sayı: 1203.

Resmi Gazete, 25 Şubat 1930, Sayı: 1433.

Resmi Gazete, 30 Haziran 1930, Sayı: 1533.

Resmi Gazete, 16 Haziran 1932, Sayı: 2126.

Resmi Gazete, 9 Haziran 1936, Sayı: 3325.

C) Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre (D):1, Cilt (C): 1, İçtima Senesi (İS): 2, İnikad (İ): 23, 28 Kanun-ı Evvel 1325.

MMZC, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:34, 20 Kanun-ı Sani 1325.

MMZC, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:36, 25 Kanun-ı Sani 1325.

MMZC, D: 1, C: 2, İS: 2, İ:43, 6 Şubat 1325.

MMZC, D: 1, C: 2, İS: 2, İ: 44, 8 Şubat 1325.

MMZC, D: 1, C: 2, İS: 2, İ: 45, 9 Şubat 1325.

MMZC, D: 1, C: 3, İS: 3, İ: 50, 16 Şubat 1326.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, (TBMM.ZC.), Devre (D): 1, Cilt (C): 18, İçtima Senesi (İS):3, İçtima (İ): 1, 1 Mart 1338.

TBMM.ZC. D: 2, C: 4, İS: 1, İ: 77, 31 Kanun-ı Evvel 1339.

TBMM.ZC. D: 2, C: 6, İS: 1, İ: 105, 18. Şubat 1340.

TBMM.ZC. D: 2, C:24, İS:3, İ:85, 10 Nisan 1926.

D) Kanunlar

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100007.pdf (21.3.2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501055.pdf (10. 04. 2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200423.pdf (21.03.2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400805.pdf (21.03.2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc007/kanuntbmmc007/kanuntbmmc00701353.pdf (21.03.2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc011/kanuntbmmc011/kanuntbmmc01102007.pdf (21.03.2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc007/kanuntbmmc007/kanuntbmmc00701447.pdf (09. 02. 2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc008/kanuntbmmc008/kanuntbmmc00801567.pdf (09. 02. 2018).

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc008/kanuntbmmc008/kanuntbmmc00801715.pdf (09.02.2018).

3) GAZETELER

A) Türkçe Gazeteler

Yeni Gün, “Ecnebi Şirketlerle Cereyan Eden Müzakereler”, 26 Mayıs 1923.

Yeni Gün, “Şirketlerle Olan Müzakereler İlerliyor”, “Türkiye Milli Bankası”, 31 Mayıs 1923.

Yeni Gün, “Türkiye-İngiltere”, 8 Ağustos 1923.

Cumhuriyet, “Köprü Hasılatı”, “Times’ın Tuhaf Bazı Makalatı”, 13 Temmuz 1924.

Cumhuriyet, “Şehremini Son Müfteriyata Cevap Veriyor”, 20 Temmuz 1924.

Cumhuriyet, “Emanet Altın Değil Frank Verecek”, 21 Temmuz 1924.

Cumhuriyet, “Harici Sermaye”, 14 Kanun-ı Sani 1925.

Cumhuriyet, “Avrupa Sermayesi ve Biz”, 5 Mayıs 1925.

Cumhuriyet, “Türkiye Milli Bankasının Seddi Etrafında”, 24 Mayıs 1925.

Cumhuriyet, “Muhtelit Mahkemeler”, “Ne Zaman İşe Başlayacakları Meçhul”, 22 Haziran 1925.

Cumhuriyet, “Muhtelit Mahkemede”, “Perrier Bankasının Garip Bir İddiası”, 10 Eylül 1926.

Cumhuriyet, 22 Eylül 1926.

Cumhuriyet, “Muhtelit Hakem Mahkemesinde”, “Perrier Bankası Davası”, 14 Teşrin-i Evvel 1926.

Cumhuriyet, “Muhtelit Hakem Mahkemesinde”, “1909 Şehremaneti İstikrazı”, 14 Teşrin-i Evvel 1926.

Cumhuriyet, “Türk-İngiliz Muhtelit Mahkemesinde”, “İngiliz Şirketi Aleyhinde Bahriye Vekaleti Yedi, Seyrisefain İdaresi Üç Dava İkame Ettiler”, 22 Teşrin-i Evvel 1926.

Cumhuriyet, “Cemiyet-i Umumiye-yi Belediye”, “Köprü Müruriyesinin İlgası Tekrar Mevzu Bahis Olmuştur”, 26 Haziran 1927.

Cumhuriyet, “Türk-İngiliz Mahkemesi”, 30 Haziran 1927.

Cumhuriyet, “Ecnebi Sermayesi”, 1 Nisan 1928.

Cumhuriyet “Köprü İstikrazı”, 9 Mayıs 1928

Cumhuriyet “Eski Emanet İstikrazının Tasfiyesi”, 22 Mayıs 1928.

Cumhuriyet, “Emanetin Borcu”, 1 Nisan 1929.

Cumhuriyet, “Emanetin Borçları”, İtilafname Dün Emanette İmzalandı”, 30 Nisan 1929.

Cumhuriyet, “Cemiyet-i Belediyede”, “Emanetin Alacaklıları ile Aktettiği İtilafname bir Encümene Verildi”, “İtilafnamenin Mühim Maddeleri”, 2 Mayıs 1929.

Cumhuriyet, “Doyçe Oryant Bankın Açığa Çıkardığı Türk Memurlar”, 6 Mayıs 1929.

Cumhuriyet, “Emanetin Borçları”, “Yarın Cemiyet-i Belediye Fırka Grubu Toplanıyor”, 10 Mayıs 1929.

Cumhuriyet, “Cemiyeti Belediye Fırka Grubu Emanetin Borçları Mese’lesini Tetkik ve Halletti”, 12 Mayıs 1929.

Cumhuriyet, “Cemiyeti Belediyede”, “Borçlar İtilafnamesi Dün Kabul Edildi”, 13 Mayıs 1929.

Cumhuriyet “Emanet Borçlarının İlk Taksitini Ödüyor”, 31 Mayıs 1929.

Cumhuriyet “Borçlar İtilafnamesinde Tadilat Talep Edilmedi”, 1 Temmuz 1929.

Cumhuriyet “Şehremaneti 1929 İstikrazı”, 9 Temmuz 1929.

Cumhuriyet “Şehir İşleri”, “Şehremaneti Borçları”, 17 Eylül 1929.

Cumhuriyet “Reşadiye Dretnovtu”, “180 Bin İngiliz Lirasının İstirdadı için Hükûmet Mahkemeye Müracaat Etti”, 22 Eylül 1929.

Cumhuriyet “Emanet Borçlarının İlk Taksitini Tesviye Ediyor”, 2 Teşrin-i Evvel 1929.

Cumhuriyet “Reşadiyenin Taksiti”, “Davanın Rüyetine Devam Edildi” , 21 Teşrin-i Evvel 1929.

Cumhuriyet, “Bank Rus Komers Etranje”, 6 Şubat 1930.

Cumhuriyet, “Kambiyo”, “Banka Mümessilleri Dün Toplandılar”, 2 Mart 1930.

Cumhuriyet, “Konsorsiyom 1 Milyon İngiliz Lirası Sermaye ile Teşekkül Ediyor”, 5 Mart 1930.

Cumhuriyet, “Banka Direktörlerinin İctimar”, “Konsorsiyomun Tarzı Mesaisi Hakkındaki Proje Dün Kat’î Şeklini Aldı”, 9 Mart 1930.

Cumhuriyet, “Beş Banka daha Konsorsiyoma Dahil Oldu”, 16 Mart 1930.

Cumhuriyet, “Konsorsiyom İcra Komitesi Dün İctima Etti”, 18 Mart 1930.

Cumhuriyet, “Konsorsiyom”, “Piyasada Muvazene Teessüs Ediyor”, 30 Mart 1930.

Cumhuriyet, “Devlet Bankasına Rağbet”, “Yerli ve Ecnebi Bütün Mali Müesseseler Bankaya Hissedar Oluyor”, 7 Nisan 1931.

Cumhuriyet, “Merkez Bankası”, “Milli Müesseseler Ne Kadar Hisse Aldı”, 11 Nisan 1931

Cumhuriyet, “Bir Banka Şubesi Kapandı”, 14 Kanun-ı Evvel 1931.

Cumhuriyet “Konsorsiyom İlga Edildi”, 3 Kanun-ı Sani 1932.

Hakimiyet-i Milliye, “Şirket Mümessilleri”, “Evvelki Gece Şehrimize Gelenler”, 22 Mayıs 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Şirket Mümessilleri ile Müzakerat”, 3 Haziran 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Şimendiferler ve Tramvay İtilafnamesi”, 12 Haziran 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Şehremaneti İstikrazı”, 12 Haziran 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Şirketler Müzakeratı Bitti”, “Reji, Emlak, Telefon Şirketleri İtilafnameleri Heyet-i Vükeladadır”, 15 Haziran 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Tasdik Edilen İtilafnameler”, 16 Haziran 1923

Hakimiyet-i Milliye, “Reji Şirketi İtilafı”, 17 Haziran 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Şirketlerle İmzalanan İtilafnameler”, 18 Haziran 1923

Hakimiyet-i Milliye, “Tasdik Edilen İtilafnameler”, 19 Haziran 1923

Hakimiyet-i Milliye, “Dersaadet Telefon Şirketi İtilafnamesi”, 22 Haziran 1923

Hakimiyet-i Milliye, “Şirketler Mümessilleriyle Hâsıl Olan İtilafnameler”, 4 Temmuz 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Şirketler ve Türkler”, 28 Haziran 1923.

Hakimiyet-i Milliye, “Oda Tüccarların Bankaya Hissedar Olmalarını Tavsiye Ediyor”, 16 Teşrin-i Evvel 1930.

Hakimiyet-i Milliye, “Cumhuriyet Merkez Bankası İçin”, “Bankamız Amerika’da da Alaka Uyandırdı”, 6 Teşrin-i Sani 1930.

Hakimiyet-i Milliye, “Cumhuriyet Merkez Bankası İçin”, “Hissedar Olmak Alakası Pek Geniştir”, 29 Teşrin-i Sani 1930

Hakimiyet-i Milliye, “Cumhuriyet Merkez Bankası”, “Şimdiye Kadar 12,484,700 Liralık Hisse Temin Edildi”, 4 Mart 1931.

Hakimiyet-i Milliye, “Cumhuriyet Merkez Bankası”, “Milletin ve Ecnebi Müesseselerin Rağbeti Büyüktür”, 2 Nisan 1931.

Hakimiyet-i Milliye, “Cumhuriyet Merkez Bankası”, “Yalnız Beş Milli Müessesemiz Beş Milyon Liradan Fazla Hisse Aldı”, 5 Nisan 1931.

Hakimiyet-i Milliye, “Cumhuriyet Merkez Bankası Sermayesi Tamamen Temin Edildi”, 4 Mayıs 1931.

İkdam, “Milli Banka”, 9 Mart 1909.

İkdam, “Türk Milli Bankası”, 18 Mart 1909.

İkdam, “Türkiye Milli Bankası”, 1 Nisan 1909.

İkdam, “Şehremaneti Avansı”, 7 Eylül 1909.

İkdam, “Osmanlı Milli Bankası”, 10 Eylül 1909

İkdam, “Türkiye Milli Bankası”, 13 Eylül 1909

İkdam, “Osmanlı İstikrazı”, 13 Eylül 1909.

İkdam, “Osmanlı İstikrazı”, 24 Eylül 1909

İkdam, “Sir Ernest Cassel”, 25 Eylül 1909.

İkdam, “Şehremaneti İstikrazı”, 28 Eylül 1909.

İkdam, “İstikraz Meselesi”, 2 Teşrin-i Evvel 1909.

Yeni İkdam, “Son İstikraz Hakkında”, 8 Eylül 1910.

Yeni İkdam, “Devlet-i Osmaniye ve Fransa”, 13 Eylül 1910.

Yeni İkdam, “İstikraz”, 13 Eylül 1910

Yeni İkdâm, “Cavid Bey’in Beyanatı”, 2 Teşrin-i Evvel 1910.
Yeni İkdâm, “İstikraz Meselesi”, 3 Teşrin-i Evvel 1910.
Yeni İkdâm, “İstikraz ve Politika”, 10 Teşrin-i Evvel 1910
Yeni İkdâm, ; “İstikraz”, “İstikraz Şeraiti, Şeraitin Reddi”, 25 Teşrin-i Evvel 1910.
Yeni İkdâm, “Paris Borsası”, 28 Teşrin-i Evvel 1910.
Yeni İkdâm, “İstikraz Meselesi”, 1 Teşrin-i Sani 1910.
İkdâm, “Samsun ve Trabzon Limanları”, 18 Haziran 1913.
İkdâm, “Türkiye Milli Bankası”, 23 Temmuz 1914.

Milliyet, “Şirketler ve Türkler”, 2 Mart 1926.
Milliyet, “Şirketlerde Türkçe”, 5 Mart 1926.
Milliyet, “Muhtelit Mahkemelerde”, 13 Nisan 1926.
Milliyet, “Muhtelit Mahkemeler”, 20 Nisan 1926.
Milliyet, “Köprü Varidatı”, “Emanetin Borçlu Olduğu Bankaya Teslim Ediliyor, Bu Sene Ne Kadar Para Verilecek”, 29 Nisan 1926.
Milliyet, 22 Eylül 1926.
Milliyet, “Bir Milyon Lira”, “Emanet Vaktiyle Perrier Bankasından Aldığı Borçları Nasıl Ödeyecek?”, 8 Teşrin-i Evvel 1926.
Milliyet, “Emanetin Borçları”, “Türkiye Milli Bankası da Muhtelit Mahkemeye Müracaat Etti”, 18 Teşrin-i Evvel 1926.
Milliyet, “Köprü Müruriyesi Büsbütün Kaldırılmaz mı?”, 6 Kanun-ı Evvel 1926.
Milliyet, “Ecnebi Sermayesine Dair”, 25 Kanun-ı Evvel 1926.
Milliyet, “Ecnebi Sermayesi”, 18 Kanun- Sani 1927.
Milliyet, “Maltaya Teb’id Edilenler Haklarını İstiyor”, 10 Haziran 1927.
Milliyet, “Şehremaneti Aleyhindeki Dava”, 10 Haziran 1927.
Milliyet, “Emanet Davası”, “Avukat Biliotti Davayı Kazanmazsa Ne Alacak”, 15 Haziran 1927.
Milliyet “Muhtelit Mahakimin Kararları”, 19 Kanun-ı Sani 1928.
Milliyet, “Halledilebilecek mi?”, “Emanetle Türkiye Milli Bankası Arasındaki Müzakereye Devam Ediliyor”, 1 Mayıs 1928.
Milliyet, “Şehremaneti Aleyhindeki Dava”, 11 Mayıs 1928
Milliyet, “Şehremini Dün Ankara’ya Gitti”, 15 Mayıs 1928.

Milliyet, “Muhtelit Mahkemedeki Davalar”, 9 Haziran 1928.

Milliyet, “Malta Menfaları”, 3 Temmuz 1928.

Milliyet, “Emanette”, “Kaç Lira”, “13 Milyon Bu Emanetin Borcudur”, 6 Mart 1929.

Milliyet “Emanette”, Emanet Borcu”, 1 Nisan 1929.

Milliyet, “Ecnebi Şirketlerinde Türk Memurlarının Miktarı”, 1 Mayıs 1929.

Milliyet, “Emanette”, “Emanetin Borcu”, 2 Mayıs 1929.

Milliyet, “Bankalarda Türk Memur”, “Hükûmetin Şedit Tedbirler Alması İcabediyor”, 6 Mayıs 1929

Milliyet, “Emanet Borçları İtilafı”, 7 Mayıs 1929.

Milliyet “Borçlar İtilafnamesi”, 8 Mayıs 1929.

Milliyet “Emanette” “Belediye Meclisi”, 9 Mayıs 1929.

Milliyet “Emanette”, “Eski İstikraz”, “Yeni İtilaf Tasvip Edildi”, 12 Mayıs 1929.

Milliyet “Emanette”, “Borçlar İtilafı”, “Cemiyeti Belediyece İttifakla Kabul Edildi”, 13 Mayıs 1929.

Milliyet, “Ecnebi Banka ve Şirketlerdeki Türk Memurlar”, 14 Mayıs 1929.

Milliyet, “Emanette”, “Tabelalar”, “Ecnebi Lisanlarla Yazılanlardan On Misli Resim Alınacak”, “Satıcılar Başka Lisanla Bağırmayacaklar”, 19 Mayıs 1929.

Milliyet “Emanet Borcunu Ödeyor”, 31 Mayıs 1929.

Milliyet “Periye Bankası ile Müzakere Başlıyor”, 11 Haziran 1929

Milliyet “Emanet Borç Taksitini Bankaya Yatırıyor”, 13 Eylül 1929.

Milliyet, “Reşadiyenin Taksiti”, “Hükûmet Bankadan 180,000 İsterlinin İadesinin İstiyor”, 22 Eylül 1929.

Milliyet “Emanette”, “Borç İtilafı Türk İngiliz Mahkemesinde Dün Tescil Edildi”, 29 Eylül 1929.

Milliyet, “Milli Parayı Korumak için Bir Numaralı Kararname Reisicümhur Hz.nin Tasdikine İktiran Etti”, “Bankalar Kambyo İşini Tedvir için Birleşiyor”, 27 Şubat 1930.

Milliyet, “Borsada Spekülasyonu Men ve Kambyo Alım ve Satımını İdare İçin On Bankanın Direktörleri Dün İçtima Etti”, “Kambyo Alım Satımını Teshil ve Tedvir için”, 2 Mart 1930.

Milliyet, “İhtiyaca Karşı Bir Milyon Sterlin Hazır Bulundurulacak”, “Spekülasyona Karşı Tedbirler”, 4 Mart 1930.

Milliyet “2 Banka daha Konsorsiyoma Girdi”, 9 Mart 1930.

Milliyet, “Konsorsiyomun İcra Komitesi Dün İntihap Edildi”, “Bankalar Konsorsiyomu Dün Teşekkül Etmiştir”, 11 Mart 1930.

Milliyet “Konsorsiyom İcra Komitesi İşe Başladı; Hariçte Kalan Ecnebi Bankaların Vaziyeti Ne Merkezde”, 12 Mart 1930.

Milliyet “Konsorsiyom”, 13 Mart 1930.

Milliyet, “Bankalar Konsorsiyomu”, 15 Mart 1930.

Milliyet “Beş Banka Daha Girdi”, “Konsorsiyom 11 Bankadan Teşekkül Etti”, 16 Mart 1930

Milliyet, “Konsorsiyom Mukavelesi Bugün Teati Ediliyor Osmanlı ve Diğer Bankalar Konsorsiyuma Girmek için Müracaat Etiler”, 17 Mart 1930.

Milliyet, “Osmanlı Bankası Konsorsiyuma Girmek için Vekalet Müracaat Etti”, “Konsorsiyum Mukavelesi Yarın Teati Edilecektir”, 19 Mart 1930.

Milliyet, “Bankalar Konsorsiyomu”, 24 Mart 1930.

Milliyet, “İcra Komitesi Faaliyette”, 25 Mart 1930.

Milliyet “Kambiyo Vaziyeti İstikrar Kesbediyor”, 2 Nisan 1930.

Milliyet, “Cumhuriyet Merkez Bankasına Memurlar Hissedar Olacaklar”, 13 Teşrin-i Evvel 1930.

Milliyet, “Devlet Bankası”, 14 Teşrin-i Evvel 1930.

Milliyet, “Ecnebi Bankalar”, 31 Kanun-ı Evvel 1931.

Milliyet, “Konsorsiyom Kalktı”, 3 Kanun-ı Sani 1932.

Milliyet, “Ticaret ve Sanayi Bankası”, 8 Kanun-ı Sani 1932.

Milliyet “Ecnebi Şirketler Hakkındaki Rapor”, 5 Şubat 1932.

Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye/ La Defense Financiere et Economique, “Türkiye Milli Bankası”, 8 Nisan 1914.

Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye/ La Defense Financiere et Economique, “Türkiye Milli Bankası ile Selanik Bankasının Tevhidi”, 11 Mayıs 1914.

Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye/ La Defense Financiere et Economique, “La Fusion de la Banque Nationale de Turquie avec la Banque de Salonique”, 8 Haziran 1914.

Sabah, “Türk Bankası”, 22 Mart 1909.

Sabah, “Memleket-i Osmaniye ve İngiliz Ticareti”, 30 Mart 1909.

Sabah, “İngiliz Politikası Dönmüş”, 10 Nisan 1909.

Sabah, “Bir Milyon Lira İstikrazı”, 2 Haziran 1909.

Sabah, “Milli Osmanlı Bankası”, 4 Haziran 1909.

Sabah, “Bir Milyon Lira İstikrazı”, 6 Haziran 1909.

Sabah, “Bir Milyon Lira İstikrazı”, 10 Haziran 1909.

Sabah, “Milli Osmanlı Bankası”, 25 Haziran 1909.

Sabah, “Şehremaneti İstikrazı”, 18 Temmuz 1909.

Sabah, “Osmanlı Milli Bankası Reisi”, 10 Ağustos 1909.

Sabah, “Maliyede Neler Yapılıyor İstikraz”, 26 Ağustos 1909.

Sabah, “Şehremaneti Avansı”, 5 Eylül 1909.

Sabah, “Cavid Bey’in Beyanatı”, 22 Eylül 1909.

Sabah, “Sir Ernest Cassel”, 24 Eylül 1909.

Sabah, “Şehremaneti İstikrazı”, 28 Eylül 1909.

Sabah, “Milli Banka”, 29 Eylül 1909.

Sabah, “Yeni İstikrazımız Hakkında”, 30 Eylül 1909.

Sabah, “Sir Esmet Babington”, 30 Eylül 1909.

Sabah, “İstikraza Dair”, 2 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “İstikraz ve Müessesat-ı Maliye”, 4 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “Sir Ernest Cassel”, 5 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “İstikraz”, 7 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “Sir Ernest Cassel”, 8 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “İstikraz”, 13 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “İstikrazlar”, 14 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “Şehremaneti İstikrazı”, 25 Teşrin-i Evvel 1909.

Sabah, “Şehremaneti İstikrazı”, 3 Teşrin-i Sani 1909.

Sabah, “Şehremaneti İstikrazı”, 9 Teşrin-i Sani 1909.

Sabah, “Mebânî Belediye”, 5 Kanun-ı Evvel 1909.

Sabah, “Bir Daire-yi Emanet”, 5 Kanun-ı Evvel 1909.

Sabah, “Şehremaneti İstikrazı”, 6 Kanun-ı Evvel 1909.

Sabah, “Şehremaneti İstikrazı”, 8 Kanun-ı Evvel 1909.

Sabah, “İstikraz Hakkında”, 11 Eylül 1910
Sabah, “Sabah”, 13 Eylül 1910.
Sabah, “İstikraza Başka Rağbet Var Mı?”, 13 Eylül 1910.
Sabah, “Fransız Matbuatının Tevehhümü”, 14 Eylül 1910.
Sabah, “Tahvil-i Unvan”, 24 Eylül 1910.
Sabah, “İstikraz-ı Osmani”, 25 Eylül 1910.
Sabah, “İngiliz Sermayedarları”, 27 Eylül 1910.
Sabah, “İstikraz-ı Osmani”, 28 Eylül 1910.
Sabah, “Cavid Bey’in Beyanâtı”, 2 Teşrin-i Evvel 1910.
Sabah, “Osmanlı İstikrazı ve Politika”, 10 Teşrin-i Evvel 1910.
Sabah, “İstikraz Meselesi”, 25 Teşrin-i Evvel 1910.
Sabah, “İstikraz Hakkında”, 31 Teşrin-i Evvel 1910.
Sabah “Bağdat Şehri İstikrazı”, 3 Teşrin-i Sani 1910.

Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 2 Nisan 1930, Sayı: 986.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 25 Nisan 1931, Sayı: 1306.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı: 1526.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 21 Mart 1932, Sayı 1580.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 4 Nisan 1933, Sayı: 1894.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 16 Nisan 1934, Sayı: 2201
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 6 Nisan 1935, Sayı: 2494.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 7 Mayıs 1936, Sayı: 2821.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 15 Kanun-ı Sani 1937, Sayı: 3032.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 6 Mart 1937, Sayı: 3071.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 2 Mart 1938, Sayı: 3369.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 11 Teşrin-i Sani 1938, Sayı: 3529.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 6 Şubat 1939, Sayı: 3648.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 23 Mart 1939, Sayı: 3687.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 22 Şubat 1940, Sayı: 3963.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 18 Nisan 1940, Sayı: 4011.
Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 7 Kanun-ı Sani 1941, Sayı: 4228.

Şehrah, “Türkiye Milli Bankası Meclis İdare Azalığı”, 14 Mayıs 1911.

Şehrah, “Samsun ve Trabzon Limanları”, 3 Haziran 1911.

Şehrah, “Brom Madeni Hakkında”, 13 Haziran 1911.

Şehrah, “Yeni Limanlar”, “Türkiye Milli Bankası”, 16 Haziran 1911.

Hemrah, “Ziya’ Elim”, 12 Temmuz 1911.

Hemrah, 28 Temmuz 1911.

Takvim-i Vekayi, 18 Mart 1332, No: 2484.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 9 Kanun-ı Sani 1909.

Tanin, “Şehremaneti”, 15 Kanun-ı Sani 1909.

Tanin, “Milli Banka”, 23 Kanun-ı Sani 1909.

Tanin, “Milli Banka”, 24 Kanun-ı Sani 1909.

Tanin, “Sir Ernest Cassel”, 4 Şubat 1909.

Tanin, “Yeni İstikraz, Bank-ı Osmani’nin Delil-i İhtikarı”, 6 Şubat 1909.

Tanin, “Son İstikraz Son Yolsuzluk”, 7 Şubat 1909.

Tanin, “Hükûmet Bankası”, 21 Şubat 1909.

Tanin, “Osmanlı Milli Bankası”, 9 Mart 1909.

Tanin, “Milli Banka”, 18 Mart 1909.

Tanin, “Milli Banka”, 19 Mart 1909.

Tanin, “Milli Banka”, 1 Nisan 1909.

Tanin, “Milli Banka”, 4 Haziran 1909.

Tanin, “İngiltere’nin Siyaset-i Dostanesi”, 2 Ağustos 1909.

Tanin, “Milli Banka Riyaseti”, 10 Ağustos 1909.

Tanin, “İstikraz”, 3 Eylül 1909.

Tanin, “İstikraz”, 5 Eylül 1909.

Tanin, “Milli Osmanlı Bankası”, 7 Eylül 1909.

Tanin, “İstikraz Etrafında”, 9 Eylül 1909.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 14 Eylül, 1909;

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 19 Eylül 1909.

Tanin, “İstikraz Etrafında”, 20 Eylül 1909.

Tanin, “İstikraz Münasebetiyle”, 25 Eylül 1909.

Tanin, “Yedi Milyon Liralık İstikraz”, 25 Eylül 1909.

Tanin, “Sir Ernest Cassel”, 27 Eylül 1909.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 28 Eylül 1909.

Tanin, “İstikraz”, 29 Eylül 1909.

Tanin, “Sir Babington”, 30 Eylül 1909

Tanin, “İstikraz”, 2 Teşrin-i Evvel 1909.

Tanin, “İstikraz”, 7 Teşrin-i Evvel 1909

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 12 Teşrin-i Evvel 1909.

Tanin, “Yedi Milyon Liralık İstikraz”, 12 Teşrin-i Evvel 1909.

Tanin, “İstikraz”, 13 Teşrin-i Evvel 1909.

Tanin, “İstikraz”, 14 Teşrin-i Evvel 1909.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 15 Teşrin-i Evvel 1909.

Tanin, “Türkiye Ahval-i Maliyesi”, 6 Teşrin-i Sani 1909.

Tanin, “Bank-ı Osmanî”, 10 Teşrin-i Sani 1909.

Tanin, “Osmanlı İstikrazı”, 12 Teşrin-i Sani 1909.

Tanin, “Elli Bin Liralık İstikraz”, 19 Teşrin-i Sani 1909.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 3 Kanun-ı Evvel 1909.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 25 Kanun-ı Evvel 1909.

Tanin, “Şehremaneti ve Köprüler”, 3 Şubat 1910.

Tanin, “Vilayetlerin ve Belediyelerin İstikrazları”, 22 Şubat 1910.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 10 Mart 1910.

Tanin, “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, 20 Mart 1910.

Tanin, “1909 Senesi %5 Faizli Dersaaddet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, 21 Mart 1910

Tanin, “1909 Senesi %5 Faizli Dersaaddet Şehremanetinin 1,100,000 Osmanlı Liralık veya 1,000,000 İngiliz Liralık İstikrazı”, 22 Mart 1910.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 24 Mart 1910.

Tanin, “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, 22 Mayıs 1910.

Tanin, “Türkiye İstikrazı”, 24 Mayıs 1910.

Tanin, “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, 25 Mayıs 1910.

Tanin, “Şehremaneti Binası”, 7 Haziran 1910.

Tanin, “Bağdat Belediyesi İstikrazı”, 19 Haziran 1910.

Tanin, “Nazırların Seyahati”, 30 Haziran 1910.

Tanin, “Şehremini ile Mülakat”, 4 Temmuz 1910.

Tanin, “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, 13 Temmuz 1910.

Tanin, “İstikraz ve Bank-ı Osmani”, 11 Ağustos 1910.

Tanin, “Şehremaneti Tasavvurâtı”, “Bir Milyon Lira Ne Olacak”, 13 Ağustos 1910.

Tanin, “İstikraz Hakkında”, “Cavid Bey’in Beyanatı”, 23 Ağustos 1910.

Tanin, “İstikrazın Borsaya Kabulü”, 7 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz Meselesinde Doğru Bir Düşünce”, 11 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz Etrafında”, 23 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz-ı Osmani”, 23 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz Meselesi”, 25 Eylül 1910.

Tanin, “Tasarruf ve Vergi”, 25 Eylül 1910.

Tanin, “Türkiye ve Fransa”, 26 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz Etrafında”, 27 Eylül 1910.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası ve Bank-ı Osmani”, 27 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz Meselesi”, 27 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz Etrafında”, 28 Eylül 1910.

Tanin, “Fransızlar Ne İstiyor”, 29 Eylül 1910.

Tanin, “Umur-u Maliyede Politikamız”, 30 Eylül 1910.

Tanin, “İstikraz Etrafında” 2 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “Maliye Nazırı Cavid Bey’le Mülakat”, 3 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “İstikraz Etrafında”, 5 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “Osmanlı İstikrazı ve Politika”, 10 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “İstikraz Ne Oldu”, 10 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “İstikraz”, 14 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “Müzakeratın İnkıtâsı”, 25 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “İstikraz”, 25 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “Hakikati Söylemek İçin”, 29 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “Türk İstikrazı Münasebetiyle”, 31 Teşrin-i Evvel 1910.

Tanin, “Türk İstikrazı Münasebetiyle”, 2 Teşrin-i Sani 1910.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası Nizamnamesi”, 7 Teşrin-i Sani 1910.

Tanin, “İstikraz”, 8 Teşrin-i Sani 1910.

Tanin, “İstikraz”, 10 Teşrin-i Sani 1910.

Tanin, “Bir Ecnebinin Şehadeti”, 1 Kanun-ı Evvel 1910.

Tanin, “Sir Adam Block’un Raporu”, 21 Kanun-ı Evvel 1910.

Tanin, “Bir Ecnebinin Şehadeti”, 24 Kanun-ı Evvel 1910.

Tanin, “Türkiye ve Selanik Bankaları”, 17 Mart 1911.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 22 Mart 1911

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 26 Mart 1911.

Tanin, “Times’ın Makalesi Münasebetiyle”, 28 Mart 1911.

Renin, “Bir Cinayet-i Müessife”, 12 Temmuz 1911

Renin, “Cinayet-i Müessife Tahkikatı”, 13 Temmuz 1911.

Tanin, “Bankalar”, 30 Temmuz 1911.

Tanin “Samsun Trabzon Limanları”, 23 Ağustos 1911.

Tanin “İttihad-ı İslam ve Matbuat-ı Osmaniye”, 23 Eylül 1911.

Tanin, “Zeki Bey’in Dördüncü Mahkemesi”, 29 Teşrin-i Evvel 1911.

Tanin “Zeki Bey’in Beşinci Mahkemesi”, 8 Teşrin-i Sani 1911.

Tanin, “ Zeki Bey’in Yedinci Mahkemesi”, 26 Teşrin-i Sani 1911.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 25 Ağustos 1912.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 28 Ağustos 1912.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 4 Eylül 1912.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 16 Teşrin-i Evvel 1912.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 2 Şubat 1913.

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 15 Şubat 1913.

Tanin, “Şehremininin Beyanatı”, 29 Şubat 1913

Tanin, “Şehremaneti İstikrazı”, 3 Temmuz 1913.

Tanin “Hindiye Seddesi”, 2 Teşrin-i Sani 1913.

Tanin “Sir Adam Block”, 6 Kanun-ı Evvel 1913.

Tanin, “Mühim Bir Mukaddeme-i Islahat”, 7 Kanun-ı Evvel 1913.

Tanin “Reşadiye Taksiti”, 9 Kanun-ı Evvel 1913.

Tanin “Bağdat”, “Hindiye Seddi”, 11 Kanun-ı Evvel 1913

Tanin “Hindiye”, “Dün Resmi Küşadı İcra Edildi”, 13 Kanun-ı Evvel 1913.

Tanin “İngiliz-Türk Münasebat-ı Ticariyesi”, 7 Mayıs 1914.

Tanin, “Tersaneler”, 13 Haziran 1914.

Tanin, “Türkiye Milli Bankası”, 23 Temmuz 1914.

Tanin, “Sultan Osmana Dair”, 7 Ağustos 1914.

Tanin, “İngiltere’nin Son Hareketi”, 11 Ağustos 1914.

Vakit, “Ecnebi Şirketlerin Müracaatları”, 1 Mayıs 1923.

Vakit, “İngiliz Mümessilleri Salı Günü Gidiyorlar”, 21 Mayıs 1923.

Vakit, “Köprü Varidatı”, “Şehremaneti Köprüünün Varidatına Vaz-ı Yed Etti”, 30 Mayıs 1923.

Vakit, “Şirketlerle İtilaf”, 31 Mayıs 1923.

Vakit, “Şirketlerde Türk Memurlar”, 1 Haziran 1923.

Vakit, “Muhtelif Şirketlerle Müzakereler Müsait Bir Cereyan Takip Etmektedir”, 3 Haziran 1923.

Vakit, “Vali Haydar Bey’in Beyanatı”, 5 Haziran 1923.

Vakit, “Emanet İstikrazı”, “Türkiye Milli Bankası ile Bir İhtilafın Müzakeresi”, 7 Haziran 1923.

Vakit, “Şirketlerle Müzakereler”, “Tasdik Edilen İtilafnameler”, 7 Haziran 1923.

Vakit, “Şirketlerle İtilaf”, 12 Haziran 1923.

Vakit, “Şirketlerle İtilaf”, 15 Haziran 1923.

Vakit, “Şirketlerle İtilaf” 18 Haziran 1923.

Vakit, “Şirket Mümessilleri Avdet Ediyor”, 18 Haziran 1923.

Vakit, “Şirketlerle Müzakere”, “Lozan’da Nasıl Aksediyor”, 24 Haziran 1923.

Vakit, “Şirketlerin Hilesi”, 25 Haziran 1923.

Vakit, “Ecnebi Şirketleri”, 11 Teşrin-i Evvel 1923.

Vakit, “Türkiye Milli Bankası İhtilafı”, 17 Teşrin-i Evvel 1923.

Vakit, “Köprü Müruriyesi Kaldırılmalı mı Kaldırılmamalı mı?”, 19 Şubat 1924.

Vakit, “Şehremaneti”, “Bankalarla İhtilafını Nasıl Halledecek”, 19 Temmuz 1924.

Vakit, “Köprü Varidatı”, 20 Temmuz 1924.

Vakit, “Türkiye Milli Bankası Faaliyet Sahasından Çekiliyor”, 20 Mayıs 1925.

Vakit, “Türkiye Milli Bankası Ne Yapacak”, 29 Mayıs 1925.

Vakit, “Köprü Müruriyesi Kalkacak mı?”, 7 Haziran 1925.

Vakit, “Köprü Müruriyesi İlgası Meselesi”, 11 Haziran 1925.

Vakit, “Şirketlerde Türkçe”, 31 Mart 1926.

Vakit, “Ecnebi Sermayesine İhtiyacımız Var”, 10 Eylül 1926.

Vakit, “Türkiye Milli Bankası Umumi İçtimanda”, “Evvelce Verilmiş Tatil-i Faaliyet Kararından Vaz Geçiliyor, İktisadi Vaziyetimiz Tedkik Edilecek”, 29 Mart 1927.

Vakit, “Şehremaneti”, “Türkiye Milli Bankası ile İhtilafta”, 6 Nisan 1927.

Vakit, “Türk İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesinde”, “Dün Mühim Bir Dava Reviyyet Edildi”, 3 Mayıs 1927.

Vakit, “Şehremaneti”, “Muhtelit Mahkemede Bulunmak için Bir Fransız Avukat Tutuluyor”, 18 Mayıs 1927.

Vakit, “Şehremaneti Davası”, 10 Haziran 1927.

Vakit, “Emanet Aleyhine”, 17 Haziran 1927.

Vakit, “Emanet Aleyhine”, “Muhtelit Mahkemede Açılan Dava, 17 Haziran 1927.

Vakit, “Muhittin Bey”, 19 Mayıs 1928

Vakit, “Köprü Müruriyesi İlga Edilmeyecek Mi?”, 26 Haziran 1927.

Vatan, “İki Bankadaki Mevduat”, 8 Teşrin-i Sani 1923.

Vatan, “Banko di Roma ve Bank Nasyonel” 9 Teşrin-i Sani 1923.

B) Yabancı Gazeteler

Daily Express, “Financing Young Turkey”, “British Postal Office to Control New Bank”, 9 Ağustos 1909.

Daily Express, “World News in Brief”, 23 Ağustos 1911.

Daily Express, “The Constantinople Telephone Company”, 19 Şubat 1914

Daily Express, “Imperial Ottoman Docks, Arsenals and Naval Constructions Company”, 22 Temmuz 1914

Daily Express, “In the City”, “British Trade Move in the Near East”, “New Levant Company”, 13 Aralık 1918.

Daily Express, “British Trade Corporation”, 12 Şubat 1920.

Daily Express, “British Trade Corporation”, 3 Mayıs 1920.

Daily Express, “Constantinople Bond Advice”, 15 Nisan 1926.

Daily Express, “Mr. Five Per Cent –with millions- Dies”, 21 Temmuz 1955.

Daily Mirror, “No Turkish Loan”, 24 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Floating Debt”, “Scheme For The New Parliament”, 19 Kasım 1908.

The Manchester Guardian, “Sir E. Cassel’s Bank”, 3 Haziran 1909.

The Manchester Guardian, “Miscellany”, 24 Eylül 1909.

The Manchester Guardian, “The Task of Reform in Turkey”, “Financiers and The New Loan”, 14 Ekim 1909.

The Manchester Guardian, “Turkish Municipal Loan”, 21 Ekim 1909.

The Manchester Guardian, “ City of Constantinople Municipal 5 Per Cent Loan 1909”, 22 Mart 1910.

The Manchester Guardian, “The Money Market”, “Bank Rates”, 22 Mart 1910.

The Manchester Guardian, “The New Turkish Loan”, 24 Ağustos 1910.

The Manchester Guardian, “Mesopotamian Irrigation”, “An Extensive Scheme”, 12 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “To be Plected by Sir E. Cassel”, 21 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “Turkey and the Triple Alliance”, “German Comments on the Loan Question”, 22 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “Sir E. Cassel and the Turkish Loan”, “A London City Version”, 22 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “ French Doubts About Raising The Money”, 22 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Blackmail Against France”, 22 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Young Turks “Ingratitude”, 22 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Sir Cassel and Germany”, 22 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “ German Financiers and Sir E. Cassel”, 23 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “ No Contract Yet Signed”, 23 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “British Governments Atitute”, 23 Eylül 1910

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “ A Profit of £ 920,000 ”, 23 Eylül 1910

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Sir E. Cassel and the Foreign Office”, 24 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Satisfaction In Paris”, 24 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “ Some Factors and A Hinted Outcome”, 26 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “Efforts for Agreement”, 27 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “French and Turkish Loan”, “German Interests Menaced”, 27 Eylül 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, 4 Ekim 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Negotiations Continuing”, 24 Ekim 1910

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, 28 Ekim 1910

The Manchester Guardian, “The Turkish Laoan”, ”A Agreement with German Group”, 3 Kasım 1910.

The Manchester Guardian, “Turkish Loan”, “ The German Agreement”, 7 Kasım 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Secured By a German Syndicate”, “A Possible £ 21,000,000”, “Times Correspondent”, 10 Kasım 1910.

The Manchester Guardian, “Creditors on the Allert”, 11 Kasım 1910.

The Manchester Guardian, “The Turkish Loan”, “Composition of the German Syndicate”, 11 Kasım 1910.

The Manchester Gaurdian, “Zionism and Finance”, “Did Jews Hinder The Turkish Loan?”, 3 Mart 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 21 Mart 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 28 Mart 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 11 Nisan 1911

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 13 Haziran 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 27 Haziran 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 4 Temmuz 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 1 Ağustos 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 8 Ağustos 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 15 Ağustos 1911.

The Manchester Guardian, “Turkish Harbour Works”, “Probable Concession to an English Contractor”, 22 Ağustos 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 3 Ekim 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 24 Ekim 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 7 Kasım 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 14 Kasım 1911.

The Manchester Guardian, “The Constantinople Telephone Company”, 20 Kasım 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 21 Kasım 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 19 Aralık 1911.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 2 Ocak 1912.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 9 Ocak 1912.

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 16 Ocak 1912.

The Manchester Guardian, “Mesopotamian Irrigation Scheme”, “A Further Delay”, 22 Ocak 1912.

The Manchester Guardian, “British Financiers Loan to Turkey”, “A Change of Policy”, 24 Ocak 1912

The Manchester Guardian, “National Bank of Turkey”, 13 Şubat 1912.

The Manchester Guardian, “Mesopotamian Irrigation”, “British Firms Invited to Tender Again”, 21 Haziran 1912.

The Manchester Guardian, “Red Cross Units Leaving For the Front”, 19 Ekim 1912.

The Manchester Guardian, “Commercial and Financial Notes”, “Turkish Treasury Bills”, 14 Mart 1913.

The Manchester Guardian, “Near Eastern Enterprise”, 8 Eylül 1913

The Manchester Guardian, “The Water of Babylon”, 20 Aralık 1913.

The Manchester Guardian, “The Constantinople Telephone Company”, 19 Şubat 1914.

The Manchester Guardian, “Imperial Ottoman Docks, Arsenal and Naval Constructions Company”, 22 Temmuz 1914.

The Manchester Guardian, “The National Bank of Turkey”, “Home Office Notice”, 7 Kasım 1914.

The Manchester Guardian, “Turkish Banks in London”, “Terms of Licences Altered”, 4 Aralık 1914.

The Manchester Guardian, “Turkish Banks”, “Important Notification”, 14 Ocak 1915

The Manchester Guardian “Three Financial Envoys to Amerika”, 26 Ağustos 1915.

The Manchester Guardian, “British Trade Corporation”, 5 Şubat 1921.

The Manchester Guardian, “The Trade Corporation’s Losses”, 24 Mart 1922.

The Manchester Guardian, “Turkish Capitulations”, “The Foreign Trader’s Point of View”, “By an English Merchant”, 18 Kasım 1922.

The Manchester Guardian, “Another Lausanne Deadlock”, “The Ottoman Debt”, “Allied Delegates Await Instructions”, 4 Haziran 1923.

The Manchester Guardian, “Turks Peace Terms”, British Business Appeal From Angora”, 25 Haziran 1923.

The Manchester Guardian, “Constantinople Loan Coupons”, 10 Haziran 1925.

The Manchester Guardian, “British Trade Corporation Prospect”, 25 Şubat 1926.

The Manchester Guardian, “British in Turkey”, “Commercial Difficulties”, 24 Ağustos 1926.

The Manchester Guardian, “Constantinople Municipal Debt”, 18 Ağustos 1928.

The Manchester Guardian, “Mr. Calauete S. Gulbenkian”, “A Fortune Founded An Oil”, 21 Temmuz 1955.

The Observer, “The Turkish Loan Deadlock”, “Sir E. Cassel and The British Government”, “The Role of Conciliator” 25 Eylül 1910.

The Observer, “French Press and Sir E. Cassel”, “A Suggestion of Pressure”, 25 Eylül 1910.

The Observer, “Reticence in Berlin”, 25 Eylül 1910.

The Observer, “Turkish Loan Concluded”, 6 Kasım 1910.

The Observer, “The Constantinople Telephone Company”, 19 Kasım 1911.

The Observer ,“New Issues”, 19 Kasım 1911.

The Observer, “Another Failure at Lousanne”, “Turks Remain Obdurate”, 24 Haziran 1923

The Observer, “No More Tolls on the Golden Horn”, 1 Haziran 1930.

The Times, “Turkish Internal Affairs”, “Proposed National Bank”, 14 Kasım 1908.

The Times, “The Commercial Independence of Turkey”, 14 Aralık 1908.

The Times, “The Commercial Independence of Turkey”, 30 Aralık 1908.

The Times, “Proposed National Bank”, 27 Ocak 1909.

The Times, 3 Şubat 1909.

The Times, “The Proposed Anglo-Turkish Bank”, 1 Mart 1909.

The Times, “Anglo- Turkish Bank”, 18 Mart 1909.

The Times, “British Trade with Turkey”, 26 Mart 1909.

The Times, “The National Bank of Turkey”, 2 Nisan 1909.

The Times, “The Turkish Deputation”, “Arrival in London”, 19 Temmuz 1909.

The Times, “The National Bank of Turkey”, 9 Ağustos 1909

The Times, “Turkish Finance”, 27 Eylül 1909.

The Times, “A Municipal Loan”, 16 Ekim 1909.

The Times, “City of Constantinople Municipal 5 Per Cent Loan 1909”, 22 Mart 1910

The Times, “France and Near East”, “Reported Turco-Rumanian Military Convention”, 19 Eylül 1910.

The Times, “The New Turkish Loan”, “The Reported Agreement with Sir E. Cassel”, 21 Eylül 1910.

The Times, “The New Turkish Loan”, “Amount and Security of the Reported Bargain”, 22 Eylül 1910.

The Times, “The Reported Turkish Loan”, 22 Eylül 1910.

The Times, “The New Turkish Loan”, “The Franco British Aspect”, “Political Considerations”, 22 Eylül 1910

The Times, “The New Turkish Loan”, “Political Consideration”, 22 Eylül 1910.

The Times, “The New Turkish Loan”, “France and Sir Ernest Cassel’s Project”, 23 Eylül 1910.

The Times, “The Turkish Loan Negotiation”, 23 Eylül 1910

The Times, “The New Turkish Loan”, “The Ottoman Bank”, 24 Eylül 1910.

The Times, “The New Turkish Loan”, “ Sir Ernest Cassel and The French”, 24 Eylül 1910.

The Times, “The Turkish Loan”, “The French and Sir E. Cassel”, 26 Eylül 1910.

The Times, “The Turkish Loan”, 27 Eylül 1910.

The Times, “German Press Criticism”, 27 Eylül 1910.

The Times, “ The Turkish Loan”, “Attitude of France”, 1 Ekim 1910.

The Times, “The Turkish Loan”, “A Proposed Franco-British Issue”, 3 Ekim 1910.

The Times, “The Turkish Loan”, “Comment in Paris”, 24 Ekim 1910.

The Times, “The Turkish Loan”, “French Negotiations Broken Off”, 24 Ekim 1910

The Times, “The Turkish Loan”, “Attitude of German Finance”, 26 Ekim 1910

The Times, “ The Turkish Loan”, “Responsibility for the Rupture”, 27 Ekim 1910.

The Times, “The Turkish Loan The German Bank Syndicate”, 28 Ekim 1910.

The Times, “France”, “The Turkish Loan Rupture”, 4 Kasım 1910.

The Times, “The Turkish Loan”, “Terms of the Contract”, 8 Kasım 1910.

The Times, “The Turkish Loan”, “Signature of the Contract”, 10 Kasım 1910

The Times, “Imperial and Foreign Intelligence”, “Turkey and Russia”, 7 Ocak 1911.

The Times, “National Bank of Turkey”, 6 Mart 1911.

The Times, “Harbour Works in Asia Minor”, “Agreement with a British Firm”, 22 Ağustos 1911.

The Times, “Samsun and Trebizand Harbour Works”, “The British Concession”, 26 Ağustos 1911.

The Times, “The Constantinople Telephone Company”, 20 Kasım 1911.

The Times, “National Bank of Turkey”, 27 Kasım 1911

The Times, “Mesopotamian Irrigation”, “Tender For £ 15,000,000 Contract” 22 Ocak 1912.

The Times, “Turkish Treasury Bonds”, “Contract for New Issue Signed”, 15 Şubat 1912

The Times, “Irrigation Schemes in Mesopotamia”, 21 Mayıs 1912.

The Times, “The Murder of Zeki Bey”, 27 Mayıs 1912.

The Times, “Turkish Securities”, “ Municipal, Railway and Industrial Investment”, 14 Ekim 1912.

The Times, “Lady Lowther’s Relief Fund”, 26 Ekim 1912.

The Times “The British Red Cross”, “Turkey”, 6 Kasım 1912.

The Times, “The Turkish Refugees”, 28 Kasım 1912.

The Times “British Relief Work at Constantinople”, 25 Aralık 1912.

The Times, “National Bank of Turkey”, 17 Ocak 1913.

The Times, “Help For Starving Horses”, 5 Mart 1913.

The Times, “The Constantinople Telephone Company”, 19 Şubat 1914.

The Times, “Imperial Ottoman Docks, Arsenal and Naval Construction Company”, 22 Temmuz 1914

The Times, “Turkish Banks and the War”, “Licence to Carry on Business”, 7 Kasım 1914.

The Times, “Trading with the Enemy Act”, Rules as to Property and Suspected Coupons”, 13 Ocak 1915.

The Times, “New Levant Company”, “British Trade Enterprise in the Near East”, “A Spearhead of Influence”, 12 Aralık 1918.

The Times, “Trade in the Near East”, 12 Aralık 1918.

The Times, “Directors of the New Levant Company”, 13 Aralık 1918.

The Times, “Company Meeting”, “British Trade Corporation”, 7 Şubat 1919.

The Times, “Company Meeting”, “British Trade Corporation”, “The Subsidiary Companies”, “Levant Company Limited”, 7 Şubat 1919.

The Times, “City News in Brief”, “Sir Babington Smith’s New Role”, 20 Aralık 1919.

The Times, “British Trade Corporation Result”, 24 Ocak 1920.

The Times, “British Trade Corporation”, “Currency and Exchange”, “Development of Branches”, “The Assets”, 12 Şubat 1920.

The Times, “British Trade Corporation”, “National Bank of Turkey”, 12 Şubat 1920

The Times, “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, 27 Temmuz 1920.

The Times, “Wrangel’s Refugees”, 24 Kasım 1920.

The Times, “Decorative English and French Furniture”, 17 Ocak 1921.

The Times, “A Chaotic Financial Situation”, “The Nationalist Regime”, “Nationalist in Anatolia”, 28 Ocak 1921.

The Times, “National Bank of Turkey”, 28 Ocak 1921.

The Times, “British Trade Corporation”, “Position at Constantinople”, 24 Şubat 1921.

The Times, “Decorative Furniture”, 7 Mart 1921.

The Times, “Greece and Turkey”, 14 Eylül 1921.

The Times, “Constantinople Loan Committee”, 27 Ekim 1921.

The Times, “The Crisis in the Near East”, 2 Kasım 1921.

The Times, “British Trade Corporation”, “Bills Discounted”, 30 Mart 1922.

The Times, “Cosntantinople Interest Payment”, 27 Nisan 1922.

The Times, “The Imperial Ottoman Bank”, “Lord Goschen’s Review”, 27 Temmuz 1922.

The Times, “British Trade Corporation”, “Unsettled Conditions”, “The Directorate”, 10 Nisan 1923.

The Times, “Galata Tolls”, “Bondholders Money Taken By Turks”, “British Request For Explanation”, 1 Haziran 1923.

The Times, “Galata Bridge”, 6 Haziran 1923.

The Times, “Galata Bridge Tolls”, “New Turkish Demands”, “No Gold Payments”, 14 Haziran 1923.

The Times, “Slow Bargaining at Angora”, 19 Haziran 1923.

The Times, 12 Temmuz 1923.

The Times, “Galata Bridge Tolls”, “An Audacious Claim”, 9 Ekim 1923.

The Times, “British Trade Corporation”, “Lord Faringdon on Trade Prospect”, 28 Şubat 1924.

The Times, “The Galata Tolls”, 3 Mart 1924.

The Times, “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, 26 Mart 1924.

The Times, 8 Temmuz 1924.

The Times, “The British Trade Corporation”, “The Levant Company”, “Banking in Turkey”, 5 Mart 1925.

The Times, “City Notes”, 20 Mayıs 1925.

The Times, “The Committee of Bondholders of the City of Constantinople Five Per Cent Municipal Loan 1909”, 10 Haziran 1925.

The Times, “Miscellaneous Notices”, 1 Temmuz 1925.

The Times, “Points From Letter”, “Galata Bridge Tolls”, 3 Ağustos 1925.

The Times, “Austrian National Bank’s Adviser”, 9 Ocak 1926.

The Times, “British Trade Corporation Figures”, 16 Şubat 1926.

The Times, “British Trade Corporation”, “National Bank of Turkey”, 25 Şubat 1926

The Times, “City Notes”, “Constantinople Debt Development”, 17 Nisan 1926.

The Times, “Constantinople Debt Service”, 24 Nisan 1926.

The Times, “The Constantinople Default”, 6 Eylül 1926.

The Times, “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, 9 Mart 1927.

The Times, “Constantinople Loan Judgment”, 22 Haziran 1927.

The Times, “The Constantinople Default”, 13 Ocak 1928.

The Times, “Proposed New National Bank of Turkey”, “Loan on Imperial Treasure”, 9 Mart 1928.

The Times, “Constantinople Debt Scheme”, 11 Mayıs 1929.

The Times, “Constantinople Municipal Five Per Cent Loan,1909”, Terms of Settlement”, “Bondholders Approval”, “Lord Revelstoke’s Review of the Position”, “A Question of Terms”, “Essential Features of The Scheme”, “Drawings and Coupon Payments”, 15 Mayıs 1929.

The Times, “Constantinople Municipal Five Per Cent Loan,1909”, “Work of the Committees”, Legal Procedure Difficulties”, 15 Mayıs 1929.

The Times, “Constantinople Loan Postponement”, 12 Eylül 1929.

The Times, “City of Constantinople 5 per cent Loan 1909”, 25 Ekim 1929.

The Times, “Constantinople Loan Payment”, 25 Ekim 1929.

The Times, “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, 27 Ocak 1930.

The Times, “City News in Brief”, 28 Ağustos 1930.

The Times, “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, 9 Şubat 1931.

The Times, “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, 2 Aralık 1931.

The Times, “Company Meeting Notices”, “National Bank of Turkey”, 6 Ocak 1932.

The Times, “National Bank of Turkey Notice of Liquidation”, 6 Ocak 1932

The Times, “National Bank of Turkey Notice of Liquidation”, 7 Ocak 1932.

The Times, “Mr Robert Kay”, 17 Ocak 1936.

The Times, “Obituary”, “Mr. F.E. Whittall”, “British Trade in the Levant”, 6 Mart 1953.

The Times, “Mr. C.S. Gulbenkian”, 21 Temmuz 1955.

Le Capitaliste, “Crédit Foncier National Ottoman”, 28 Ocak 1909.

Le Capitaliste, “Crédit Foncier Ottoman”, 23 Eylül 1909.

Le Journal des Débats, “L’Emprunt turc”, 26 Eylül 1910

Le Journal des Débats, “La Question de L’emprunt”, 28 Eylül 1910.

Le Journal des Finances, “Fonds Turcs”, 25 Eylül 1909.

Le Journal des Finances, “Fond Otomans”, 9 Ekim 1909.

Le Journal des Finances, “Fonds Ottomans”, 16 Ekim 1909.

Le Journal des Finances, “Valeurs Turques”, “Banques, établissements de crédit”, “Banque Nationale De Turquie”, 9 Aralık 1911

Le Temps, “Turquie”, 2 Şubat 1909.

Le Temps, “Concurrence”, 12 Eylül 1910.

Le Temps, “L’emprunt Turc”, 25 Eylül 1910.

Le Temps, “Banque Ottomane”, 11 Ocak 1911

Le Sémaphore algérien, “Banque Ottomane”, 1 Mart 1911.

4) ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

A) Kitaplar

Ahmad, Feroz. **İttihat ve Terakki 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.

Ahmad, Feroz. **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Akgüç, Öztin. **100 Soruda Türkiye’de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992.

Akkaya, Rukiye. **Prens Sabahattin**, Liberte Yayınları, Ankara, 2005.

Akşin, Sina. **Seriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı**, İmge Kitapevi, Ankara, 1994.

Ali Haydar Mithat, **Hatıralarım (1872-1946)**, Mithat Akçit Yayını, İstanbul, 1946.

Armaoğlu, Fahir. **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Atasagun, Yusuf Sami. **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası**, Kenan Basımevi ve Kılış Fab., İstanbul, 1939.

Atatürk, Mustafa Kemal. **Nutuk**, Haz. İsmet Zeki Eyüpoğlu, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1999.

Autheman, Andre. **Bank-ı Osmanî-i Şahane**, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002.

Avcıoğlu, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001.

Avcıoğlu, Doğan. **31 Martta Yabancı Parmağı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969.

Aybar, Celal. **Osmanlı İmparatorluğu Ticaret Muvazenesi 1878-1913**, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1939.

Balcı, Ramazan ve İbrahim Sırma. **Ticaret ve Ziraat Nezareti, Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri**, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012.

Balcıoğlu, Mustafa ve Sezai Balcı. **Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu**, Erguvani Yayınevi, Ankara, 2017.

Bali, Rifat. **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Baster, Albert Stephen James. **International Banks**, P.&S. King & Son, London, 1935.

Bayraktar, Bayram. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014.

Bayraktar, Bayram. **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2009.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt: I, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt: I, Kısım: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılap Tarihi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının Paylaşılması için Anlaşmalar, 1911 Başından Balkan Savaşına Kadar**, Cilt: II, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılap Tarihi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının Paylaşılması için Anlaşmalar, Paylaşmalar**, Cilt: II, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılap Tarihi, Fikir Cereyanları, İnkılâp Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlaması**, Cilt: II, Kısım: IV, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Berke, Metin. **Selanik Bankası'ndan İnterbank'a 110 Yıllık Mazi**, Interbank ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 2000.

Berkes, Niyazi. **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Berridge, G.R. **İngiliz Gizli Belegelerinde “Yahudi Dönmesi İttihatçılar” Gerald H. Fitzmaurice Türkiye’deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı’nın Anıları**, çev. Utku Umut Bulsun, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2011.

Birdal, Murat. **Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in the Late 19. Century**, Tauris Academic Studies, London, 2010.

Black, Edwin, **Banking on Baghdad, Inside Iraq’s 7,000-Year History of War, Profit and Conflict**, John Wiley & Son, Inc. New Jersey, 2004.

Blaisdell, C. Donald. **Düÿûn-ı Umûmiyye Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008.

Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2015.

Buçukcu, Öner, **1908-1913 Osmanlı Dış Politikası Buhran-ı Meşrutiyet**, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Bulutoğlu, Kenan. **100 Soruda Türkiye’de Yabancı Sermaye**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970.

Burak, Durdu Mehmet. **Birinci Dünya Savaşı’nda Türk İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Babil Yayınları, Ankara, 2004.

Butler Rohan ve E. L. Woodwardss. **Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Adriatic and the Near East 1919 - February 1920**, Seri: I, Cilt: IV, H.M. Stationery Office, London, 1952.

Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt: I, Yay.Haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt: II, Yay.Haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt: III, Yay.Haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Cemal Paşa. **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Conlin, Jonathan. **Mr Five Per Cent: The Many Lives of Calouste Gulbenkian, The World's Richest Man**, Profile Books, London, 2019.

Çankaya, Mücellidoğlu Ali. **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, III. Cild 1860-1923**, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.

Çetinkaya, Doğan. **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Doğan, Atilla ve Haluk Alkan. **Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Du Velay, A. **Türkiye Maliye Tarihi**, Der. Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, Ankara, 1978.

Earle, Edward Mead. **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.

Ediger, Volkan. **Osmanlı'da Neft ve Petrol**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003.

Ekren, Nazım. **Uluslararası Bankacılık ve Türkiye Örneği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986.

Eldem, Ethem. **Osmanlı Bankası Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999.

Eldem, Ethem. **Gülbenkianların İzinde**, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Eldem, Vedat. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Elmacı, Mehmet Emin. **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.

Erim, Nihat. **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953

Feis, Herbert. **Europe The World's Banker 1870-1914, An Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy Before the War**, Yale University Press, New York, 1930.

Fromkin, David. **Barışa Son Veren Barış; Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı**, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Kitapevi, İstanbul, 2004.

Gencer, Ali İhsan. **Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Geyikdağı, Necla. **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye**, Hil Yayın, İstanbul, 2008.

Gooch, G.P. ve Harold Temperley. **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Anglo- Japanese Alliance and the Franco-British Entente**, Cilt: II, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, London, 1927.

Gooch, G.P. ve Harold Temperley. **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Near East, The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9**, Cilt V, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, London, 1928.

Gooch, G.P. ve Harold Temperley. **British Documents on the Origins of War 1898-1914, Anglo-German Tension, Armaments and Negotiation, 1907-12**, Cilt: VI, Reprinted with the permission of the Controller of Her Britannic Majesty's Stationery Office, London, 1930.

Gooch, G.P. ve Harold Temperley. **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Balkan Wars, The Prelude; The Tripoli War**, Cilt: IX, Kısım: I, Reprinted with the permission of the Controller of Her Britannic Majesty's Stationery Office, London, 1933.

Gooch, G.P. ve Harold Temperley. **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Near and Middle East on the Eve of War**, Cilt: X, Kısım: I, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, London, 1936.

Gooch, G.P. ve Harold Temperley. **British Documents on the Origins of War 1898-1914, The Last Years of Peace**, Cilt: X, Kısım: II, Reprinted with the permission of the Controller of Her Britannic Majesty's Stationery Office, London, 1938.

Gottlieb, Wolfram Wilhelm. **Studies in Secret Diplomcy during the First World War**, George Allen & Unwin Limited, London, 1957.

Graves, Philip. **İngilizler ve Türkler Osmanlı'dan Günümüze Türk İngiliz İlişkileri 1789-1939**, çev. Yılmaz Tezkan, Yay. Haz. Mustafa Everdi, 21.yy Yayınları, Ankara, 1999.

Gulbenkian, Calouste. **La Transcaucasie et La Peninsule d'Apcheron Souvenirs de Voyage (1890)**, Hachette Paris, 1891.

Gulbenkian, Nubar. **Portrait in the Oil, The Autobiography of Nubar Gulbenkian**, Simon and Schuster, New York, 1965.

Gülenaz, Nursel. **Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011.

Gürsoy, Ufuk ve Bayram Nazır, **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2009.

Güvenç, Serhat. **Birinci Dünya Savaşına Giden Yolda Osmanlıların Drenot Düşleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Hançerlioğlu, Orhan. **Ekonomi Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993.

Hasan Ferid, **Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Bankacılık**, Cilt:III, Haz. Mehmet Hakan Sağlam, T.C.Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 2008.

Hewins, Ralph. **Mr Five Per Cent, The Story of Clouste Gulbenkian**, Rinehart & Company, Inc., New York, 1958.

Hobsbawm, E.J. **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2003.

Issawi, Charles. **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.

İktisadî Tedkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, **Türk Ticaret Salnâmesi**, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1340-1341/1924-1925.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600**, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.

İnce, Macit. **Devlet Borçlanmaları ve Türkiye**, Gazi Kitapevi, Ankara, 2001.

İnuğur, Nuri. **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitapevi, İstanbul, 1982.

İsmail Kemal Bey'in **Hatıratı**, Yay. Haz. Gürol Konca ve Ahmet Akşit, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Jones, Geoffrey. **Banking and Empire in Iran, The History of the British Bank of the Middle East**, Cilt: I, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

Jones, Geoffrey. **Banking and Oil, The History of the British Bank of the Middle East**, Cilt: II, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Jones, Geoffrey. **British Multinational Banking 1830-1990**, Clarendon Press, Oxford, 1993.

Kabacalı, Alpay. **Türkiye'de Siyasal Cinayetler**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1993.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, Cilt IX, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

Karpat, Kemal. **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967.

Kazgan, Haydar, Murat Öztürk ve Murat Koraltürk. **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, Creative Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Kazgan, Haydar. **Osmanlı Finansında Galata Bankerleri**, Yay. Haz. Mustafa Dönmez ve Ertuğrul Tokdemir, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2014

Kent, Marian. **Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**, Macmillan Press, London, 1976.

Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk. **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003.

Kıray, Emine. **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Kocatürk, Önder. **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)**, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Kocatürk, Önder. **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914), İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler**, Birinci Cilt (1911-1912), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.

Kocatürk, Önder. **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914), Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması**, İkinci Cilt (1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2013.

Koraltürk, Murat. **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Koraltürk, Murat. **Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)**, Denizler Kitapevi, İstanbul, 2002.

Koraltürk, Murat. **Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler**, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997.

Köklü, Aziz. **Türkiye’de Para Meseleleri, 1914-1946 Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1947.

Kömürçan, Kırkor, **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyûn-u Umumiye Tarihçesi)**, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1948.

Kuran, Ahmet Bedevi. **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Kurat, Akdes Nimet. **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayını, Ankara, 1953.

Kurmuş, Orhan. **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.

Kuruç, Bilsay. **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, Cilt: I (1929-1932), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988.

Kuruç, Bilsay. **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, Cilt: II (1933-1935), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993.

Kuruç, Bilsay. **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

Kutay, Cemal. **Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihad ve Terakki**, Tarih Yayınları, İstanbul, 1964.

Kürkçüoğlu, Ömer. **Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

Lenin, Vladimir İlyiç. **Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, çev. Cemal Süreyya, Eriş Yayınları, 2003.

Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğusu**, çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Longrigg, Stephen Hemsley. **Oil in the Middle East, It's Discovery and Development**, Oxford University Press, London, 1968.

Mahmud Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, Yay. Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1999.

Medlicott, W. N., Douglas Dakin ve M. E. Lambert. **Documents on British Foreign Policy 1919-1939, The Aftermath of Locarno 1925-26**, Seri: I A, Cilt: I, H.M. Stationery Office, London, 1966.

Medlicott, W.N., Douglas Dakin ve Margaret Esterel Lambert. **Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Greece and Turkey 1922-23**, Seri: I, Cilt: XVIII, H.M. Stationery Office, London, 1972.

Mehmed Cavid Bey. **İktisat İlmi**, Yay. Haz. H.Kürşad Karpuzlu, Liberte Yayınları, Ankara, 2001.

Meram, Ali Kemal. **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969.

Meray, Seha. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Üçüncü Komisyonun Tutanakları ile Raporları (İktisat ve Maliye Sarunları)** Birinci Takım, Cilt: III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Meray, Seha. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, 1 Şubat- 22 Nisan 1923 Görüşmelerine İlişkin Belgeler**, Birinci Takım, Cilt: IV, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Meray, Seha. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar- Belgeler, Konferansın İkinci Dönemine İlişkin Tutanaklar İle Belgeler (23 Nisan- 24 Temmuz 1923)** İkinci Takım, Cilt: I Kitap: II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Meray, Seha. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Konferansda İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923)**, İkinci Takım, Cilt: II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Miller, Geoffrey. **Straits: British Policy Towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign**, University of Hull Press, London, 1997.

Noviçev, A.D. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979.

Oktay, Tarkan. **Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi, İstanbul Şehremaneti**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

Okumuş, Ali. **Osmanlı Coğrafyası'nda Petrol Mücadelesi, Kalust S. Gülbenkian ve Türk Petrol Şirketi**, Taşmektep Yayınları, İstanbul, 2015.

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt:I-II, Yay. Haz. Recep Karacakaya ve diğerleri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.

Ökçün, Gündüz. **Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1968

Ökçün, Gündüz. **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Ökçün, Gündüz. **Yabancıların Türkiye’de Çalışma Hürriyeti**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1998.

Öke, Mim Kemal ve Erol Mütercimler. **Sultan Osman**, E Yayınları, İstanbul, 1991.

Özçelik, Selahattin. **Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti**, TTK Basımevi, Ankara, 2000.

Özdemir, Biltekin. **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2010.

Özdemir, Mehmet. **Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Banknot Matbaası, Ankara, 1997.

Özyüksel, Murat. **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Pamuk, Şevket. **19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt: I, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Parvus Efendi, **Türkiye’nin Mali Tutsaklığı**, Haz. Muammer Sencer, İleri Yayınları, İstanbul, 2005.

Parvus Efendi, **Türkiye'nin Can Damarı Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı**, Haz. Filiz Dığıroğlu, Taş Mektep Yayınları, İstanbul, 2014.

Platt, D.C.M. **Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914**, Clarendon Press, Oxford, 1971.

PTT Genel Müdürlüğü, **İstiklal Harbimizde PTT**, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009.

Ramsour, Ernest Edmondson. **Genç Türkler ve İttihat Terakki**, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul, 2013.

Rathmann, Lothar. **Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişı**, Haz. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

Satan, Ali. **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)**, çev. Burak Özsöz, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2010.

Satan, Ali. **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1921)**, çev. Sevtap Demirci, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2011.

Satan, Ali. **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1922)**, çev. Ayşegöl Angı, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2011.

Satan, Ali. **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1923)**, çev. Sevtap Demirci, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2012.

Satan, Ali. **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1924)**, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2013.

Sayar, Ahmed Güner. **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2013.

Sayar, Nihad. **Türkiye İmparatorluk Devri Askeri, İdari ve Mali Olayları**, İstanbul, 1977.

Soysal, İsmail. **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, TTK Basımevi, Ankara, 1983.

Şimşir, Bilal. **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e 1921-1922**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilal. **Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Şimşir, Bilal. **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ekim 1921- Ekim 1922**, Cilt: IV Ekim 1921- Ekim 1922, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Şimşir, Bilal. **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ekim 1922- Aralık 1925**, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Şimşir, Bilal. **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ocak 1926-Aralık 1929**, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Tabakoğlu, Ahmet. **Osmanlı Mali Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

Tahsin, Hamit ve Remzi Saka. **Sermaye Hareketi**, İstanbul Amedi Matbaası, İstanbul 1930.

Tarlan, Selim. **Tarihte Bankacılık**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1886.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara, 1997.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Tezel, Yahya. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Ticaret ve Ziraat Nezareti. **Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri**, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1334.

Tökin, İsmail Hüsrev. **İsmet İnönü Şahsiyeti ve Ülküsü**, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, Cilt:I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Tuncer, Baran. **Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

Turan, Şerafettin. **Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, Kitap: III, Bölüm: I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013.

Uluğbay, Hikmet. **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, De Ki Basım Yayın Ltd.Şti. Ankara, 2008.

Ulutan, Burhan. **Bankacılığın Tekamülü**, Ankara 1957.

Ülgener, Sabri. **İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri**, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951.

Toprak, Zafer. **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

von Moltke, Helmuth. **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1969.

Yazgan, Teoman. **Türkiye'de Bankacılığın Gelişimi**, Baylan Basımevi, Ankara, 1969.

Yenal, Oktay. **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Yeniay, Hakkı. **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964.

Yeniay, Hakkı. **Osmanlı Borçları Tarihi**, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936.

Yerasimos, Stefanos. **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap:2, Tanzimattan I.Dünya Savaşına**, çev. Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Yergin, Daniel. **Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.

Yılmaz, Faruk. **Osmanlı Borçları Tarihi (Duyûn-u Umûmiye)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

Zarakolu, Avni. **Para ve Banka**, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1965.

Ziraat Bankası, **Cumhuriyetimizin Ellinci Yılında T.C. Ziraat Bankası 1923-1973**, Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1973.

Zürcher, Erik Jan. **Milli Mücadelede İttihatçılık**, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

B) Makaleler

Ahmed Şuayb, Mehmed Cavid ve Rıza Tevfik, “Mukaddime ve Program”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâîye Mecmuası**, Cilt: I, Ed.-çev. Mehmet Kanar, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, ss.5-11.

Aktar, Ayhan. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan “Türkleştirme” Politikaları”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 156, 1996, ss. 324-338.

Al, Hüseyin. “Osmanlı Bankacılığı Üzerine Bir Kaynak Taraması”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2003, ss.171-188.

Alâettin Cemil, “Bizde Ecnebi Bankaları”, **Ayın Tarihi**, Cilt: 21, Sayı: 71, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, ss. 5679-5681.

Alışkan, Murat. “İktisadi Müesseselerde Türkçe Kullanma Zorunluluğu”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı:1-2, 2005, ss. 349-377.

Alşan, Reşat. “Cumhuriyet’in Kuruluşu ve İlk Onbeş yılında PTT İşletmesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 17, 1990, ss. 391-419.

Aydın, Veli. “Osmanlı Devletinde Yarım Kalmış Bir Devlet Bankası Kurma Girişimi: Türkistan Bankası”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 62, 1999, ss. 53-58.

Baskıcı, Murat. “Sevr ve Lozan Antlaşmalarının Başlıca İktisadi Hükümlerinin Karşılaştırılması”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: XXVIII, Sayı: 242, 2004, ss. 109-126.

Baster, Albert. “The Origins of British Banking Expansion in the Near East”, **The Economic History Review**, Cilt: 5, Sayı: 1, 1934, ss.76-86.

Bayrakdar, Bayram. “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 6-7, 1996-1997, ss.117-129.

Baytal, Yaşar. “Samsun Limanı İnşası”, **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun**, Cilt: I, Ed. Osman Köse, Samsun, 2013, ss. 385-402.

Baytal, Yaşar. “Trabzon Limanı İnşası”, **International Journal of History**, Cilt:5, Sayı:3, 2013, ss. 21-35.

Besbelli, Saim. “Meşrutiyet Donanması”, **Donanma Dergisi**, Cilt: 75, Sayı: 437, 1962, ss. 67-108.

Besbelli, Saim. “Reşadiye, I. Sultan Osman Fatih Muharebe Gemileri”, **Derya Dergisi**, Sayı: 52, 1972, s.17.

Boyar, Ebru. “Türk- İngiliz İlişkilerinde Prestij Faktörü”, **Belleten**, Cilt: LXXVIII, Sayı:283, 2014, ss. 1157-1194.

Boyar, Ebru. “Savaş ve Basın: Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı ve İngiliz *The Times* Gazetesi (1919-1922)” **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı: 36, 2009, ss 291-324.

Burman, John. “Politics and Profit: The National Bank of Turkey Revisited” **Oriens**, Cilt: 37, 2009, ss. 225-236.

Conlin, Jonathan. “Debt, Diplomacy and Dreadnoughts: The National Bank of Turkey, 1909–1919”, **Middle Eastern Studies**, Cilt:52, Sayı:3, 2016, ss. 525-545.

Çakmak, Fevzi. “Atatürk ve Sonrasında Cumhuriyet’in Uyguladığı İktisadi Politikalar”, **Cumhuriyetin Kazanımları**, Ed. Bülent Çukurova ve Fevzi Çakmak, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2017, ss. 263-314.

Çulfalı, Mustafa. “Çanakkale Krizi ve Lord George’un İktidardan Düşmesi: Eylül-Ekim 1922”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XV, Sayı: 45, 1999, ss. 801-820.

Earle, Edward Mead. “The Turkish Petroleum Company--A Study in Oleaginous Diplomacy”, **Political Science Quarterly**, Cilt: 39, Sayı: 2, 1924, ss. 265-279.

Ekinci, Nejdett. “İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış”, **Belleten**, Cilt: LV, Sayı: 214, 1991, ss. 757-796.

Elmacı, Mehmet Emin. “1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri”, **Kebikeç**, Sayı: 5, 1997, ss. 155-162.

Fişek, Kurthan, “Osmanlı Dış Borçları Üstüne Düşünceler”, **Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 3, 1967, ss. 157- 168.

Fleet, Kate. “Money and Politics: The Fate of British Business in The New Turkish Republic”, **Turkish Historical Review**, Cilt: 2, 2011, ss.18-38.

Fleet, Kate. “Geç Osmanlı Erken Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Yabancılar Verilen Ekonomik İmtiyazlar”, **Kebikeç**, Sayı: 39, 2015, ss.343-362.

Gökgöz Gurbet ve Ahmet Yılmaz. “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Liman ve Liman İşletmelerini Millileştirme Süreci ve Karadeniz Limanları”, **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun**, Cilt: I, Ed. Osman Köse, Samsun, 2013.

Gulbenkian, Calouste. “La Peninsule d’Apcheron et le Petrole Russe”, **Revue des Deux Mondes**, Sayı: 105, Mayıs-Haziran 1891, ss.366-397.

Hale, William. “1923 Yılından Sonraki Türk-İngiliz Ticaret İlişkileri: Tecrübeler ve Sorunlar”, **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, ss.93-112.

Halıcı, Şaduman. “Vagon Li Olayı - Türkçe'ye Yapılan Hakarete Basının ve Gençliğin Tepkisi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı:11, 2007, ss. 63-77.

Hamilton, Keith. “Diplomatists, Not Men of Business: The Constantinople Quays Company in Edwardian Economic Diplomacy”, **Diplomacy & Statecraft**, Cilt: 25, 2014, ss. 41-60.

Hertner, Peter. “German Banks Abroad Before 1914”, **Banks as Multinationals**, Ed. Geoffrey Jones, Routledge, London, 1990, ss.99-119.

İnan, Huricihan. “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 23, Birikim Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 9-38.

Jones, Geoffrey. “Competitive Advantages in British Multinational Banking since 1890”, **Banks as Multinational**, Ed. Geoffrey Jones, Routledge, London, 1990, ss.30-61.

Karabulut, Irmak ve Bayram Bayrakdar. “İkinci Meşrutiyet Döneminde İstikraz Politikası Üzerine bir Basın Tartışması: “Londra İstemez Berlin Yapamaz”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 35, 2017, ss. 39-84.

Karabulut, Irmak ve Bayram Bayrakdar. “Türkiye Milli Bankası ile Türk Hükûmeti Arasında Osmanlı Borçlarına İlişkin Bir Anlaşmazlık: Reşadiye Gemisi Meselesi”, **Izmir Democracy University Social Sciences Review**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2018, ss. 1-30.

Karagöz, Rıza. “Osmanlı Devleti’nde Yunan Mallarına Karşı Uygulanan Ticari Boykot 1910”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı:8, 2003, ss. 45-74.

Kent, Marian. “Moguls and Mandarins: Robinson ang Gallagher and British Interests and Policies in the Ottoman Empire in the Early Twentieth Century”, **Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in Britsh Foreign Policy 1900-1940**, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1993, ss.7-33.

Kent, Marian. “British Policy, International Dipomacy and the Turkish Revolution”, **Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in Britsh Foreign Policy 1900-1940**, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1993, ss.98- 125.

Kent, Marian. “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu 1900-1923”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss.199-237.

Kent, Marian. “Agent Of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy”, **The Historical Journal**, Cilt: 18, Sayı: 2, 1975, ss. 367- 389.

Kırmızı, Abdülhamit. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Maliye Nazırları (1838-1922)”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2003, ss.97-114.

Kürkçüoğlu, Ömer. “Türk-İngiliz İlişkileri (1920’lerden 1950’lere)”, **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, ss. 75-92.

McClean, David. “Finance and "Informal Empire" Before the First World War”, **The Economic History Review**, Cilt: 29, Sayı: 2, 1976, ss. 291-305.

Mehmed Cavid, “Ticaret Odaları”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası**, Cilt:I, Ed.-çev.Mehmet Kanar, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, ss.131-151.

Mehmed Cavid, “Düÿûn-i Umumiye-yi Osmaniye”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâîye Mecmuası**, Cilt:II, Ed.-çev.Mehmet Kanar, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, ss.328-336.

Mehmed Cavid “Ba’de’l-İnkılab İstikrazlarımız”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâîye Mecmuası**, Cilt:II, Ed.-çev.Mehmet Kanar, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, ss. 5-15.

Mehmed Cavid, “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye 4”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâîye Mecmuası**, Cilt:II, Ed.-çev.Mehmet Kanar, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, ss. 79-86.

Mehmet Cavid, “İstikrazat İtibar-ı Umumi”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâîye Mecmuası**, Cilt:III, Ed.-çev.Mehmet Kanar, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, ss. 160-178.

Mennevée, Roger. “Sir Henry Deterding et Calouste S. Gulbenkian, deux maîtres du pétrole de la ‘Puissance inconnue’”, **Les Documents politiques, diplomatiques et financiers**, Yıl : 16, Sayı : 2, Paris, 1934, ss. 45-66.

Oktar, Suat ve Arzu Varlı. “İttihat ve Terakki Dönemi’nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”, **Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVII, Sayı: II, 2009, ss. 1-20.

Okyar, Osman. “Fethi Okyar’ın 1922 ve 1934-39 Yıllarında Londra’da İki Kez Görevlendirilmesinin Işığında, Türk-İngiliz İlişkilerinin Savaş Arası Dönemdeki Gelişimi”, **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, ss. 61-74.

Ökçün, Gündüz. “1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, ss. 409-484.

Ökçün, Gündüz. “Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı:2, 1970, ss. 15-56.

Örsten Esirgen, Seda. “Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XXVIII, Sayı: 83, 2012, ss. 87-114.

Özkan, Asaf. “Millî Mücadele’den Sonra ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi”, **Belleten**, Cilt: LXXVIII, Sayı: 238, 2014, ss. 1135-1156.

Özyüksel, Murat. “II.Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 38, 2008, ss. 239-264.

Pamuk, Şevket. “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914” **ODTÜ Geliştirme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı, ss. 131-162.

Pamukciyan, Kevork. “Doğumunun 125. Yıldönümünde Petrol Kralı Kalust Bey Gülbenkyan (1869-1955)”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:22, Sayı:130, 1994, ss.38-40.

Quataert, Donald. “Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiye’sinde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu”, çev. Salih Kış, **Seçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29, 2011, ss.461-482.

Rooney, Chris. “The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-1914”, **Middle Eastern Studies**, Cilt: 34, Sayı: 1, 1998, ss. 1-29.

Sakal, Fahri. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası”, **XIV, Türk Tarih Kongresi, (Ankara 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt:II, Kısım:II, Ankara, 2005, ss.1082-1088.

Siirt Mebusu Mahmut, “Yabancı Sermaye”, **Ayn Tarihi**, Cilt: 21, Sayı: 71, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, ss. 5677-5678.

Silier, Oya. “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, ss. 485-535.

Syrett, Elena Frangakis. “Banking in Izmir in The Early Twentieth Century”, **Mediterranean Historical Review**, Cilt: 24, Sayı: 2, 2009, ss.115–132.

Tezel, Yahya. “Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 1, 1970, ss.239-251.

Tezel, Yahya. “Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi?: Chester Ayrıcalığı”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 4, 1970, ss. 287-318.

Thane, Pat. “Financiers and the British State: The Case of Sir Ernest Cassel”, **Business History**, Cilt: 28, Sayı: 1, 1986, ss. 80- 99.

Thobie, Jacques. “Finance et politique: le refus en France de l’emprunt ottoman 1910”, **Revue Historique**, Cilt: 239, Sayı: 2, 1968, ss. 327-350.

Toprak, Zafer. “70.yılında İzmir İktisat Kongresi”, **Görüş**, Sayı:8, 1993, ss. 64-69.

Uzun, Hakan. “Cumhuriyet Gençliğinin Misyonu Çerçevesinde 1933 Yılı Vagon Li ve Razgrad Olayları”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı:3, 2009, ss. 57-81.

Wallerstein, Immanuel. “The Ottoman Empire and The Capitalist World Economy”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Der. Osman Okyar ve Halil İnalçık, Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 1980, ss. 117-122.

Yakut, Kemal. “II.Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 36, Sayı: 211, 2001, ss. 21-30.

Yazıcı, Nevin. “1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 14, 2011, ss. 133-179.

C) Ansiklopediler

Alpar, Cem. “Yabancı Sermaye”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.507-518.

Encyclopedia Britannica, Cilt: 5, ABD, 1965.

Encyclopedia Britannica, Cilt: 10, ABD, 1965.

Giz, Adnan. “Osmanlı Devleti’nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.748-752.

Gürsel, Seyfettin. ”Dış Borçlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.470-485.

Gürsel, Seyfettin. “Osmanlı Dış Borçları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 672-687.

Huyugüzel, Ömer Faruk. “Yalçın, Hüseyin Cahit”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 43, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 300-301.

İleri, Selim. “Cavid Bey, Mehmed”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 175-176.

Kazgan, Haydar, “Galata Borsası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.173- 178.

Kazgan, Haydar. “Galata Bankerleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 762-764.

Kazgan, Haydar. “Düyûn-ı Umumiye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 691-716.

Keyder, Çağlar. “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 642- 652.

Koraltürk, Murat. “Türkiye Ekonomisi (1923-1960)”, **Türkler**, Cilt 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 581-597.

“Selanik Bankası”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, Haz. İsmet Alkan ve Aslan Tufan Yazman, Cilt: VIII, İTA Yayınları, İstanbul, 1953, s. 222.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. “TC Merkez Bankası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 146-154.

Thobie, Jacques. “Osmanlı Bankası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 775-781.

Thobie, Jacques. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 724-739.

Toprak, Zafer. “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.760-770.

Yüzgün, Arslan. “Ziraat Bankası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.771-774.

Yüzgün, Arslan. “Türk Bankacılığının Tarihsel Gelişimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.155-170.

D) Tezler

Güncü, Mustafa. **Zeki Bey Suikasti ve Basın**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2015.

Güven, Cemal. **Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa’nın Yabancı Asker, Siyasi Temsilci ve Gazetecilerle Temas ve Görüşmeleri (Mondros’tan Mudanya’ya Kadar)**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.

Heller, Joseph. **British Policy Towards Ottoman Empire 1908-1914**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), London School of Economics, London, 1970.

Malhut, Mustafa. **Meclis-i Mebusan’da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları (1908-1914)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Mayak, Faysal. **Tanin Gazetesine Göre II.Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2008.

Özcan, Özlem. **İstanbul Tarihinde Bankacılık Faaliyetlerinin Gerçekleştiği Yapılar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Özgün, Cihan. **İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti (1844-1914)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011.

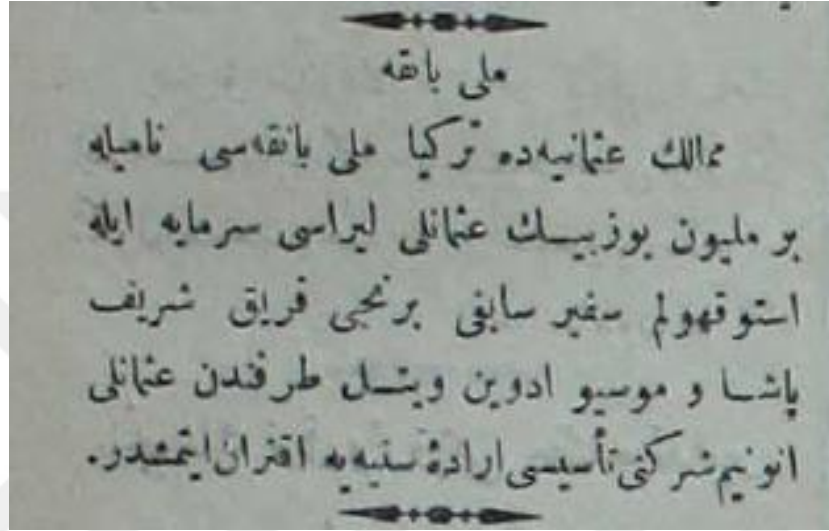
Topal, Coşkun. **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2001.

E) İnternet Kaynakları

Bali, Rıfat. “Yirmi Yüzyılın Başlarında İstanbul Fuhuş Aleminde Yahudilerin Yeri”, <http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/mahrem3.pdf>, (26.01.2019), ss.1-37

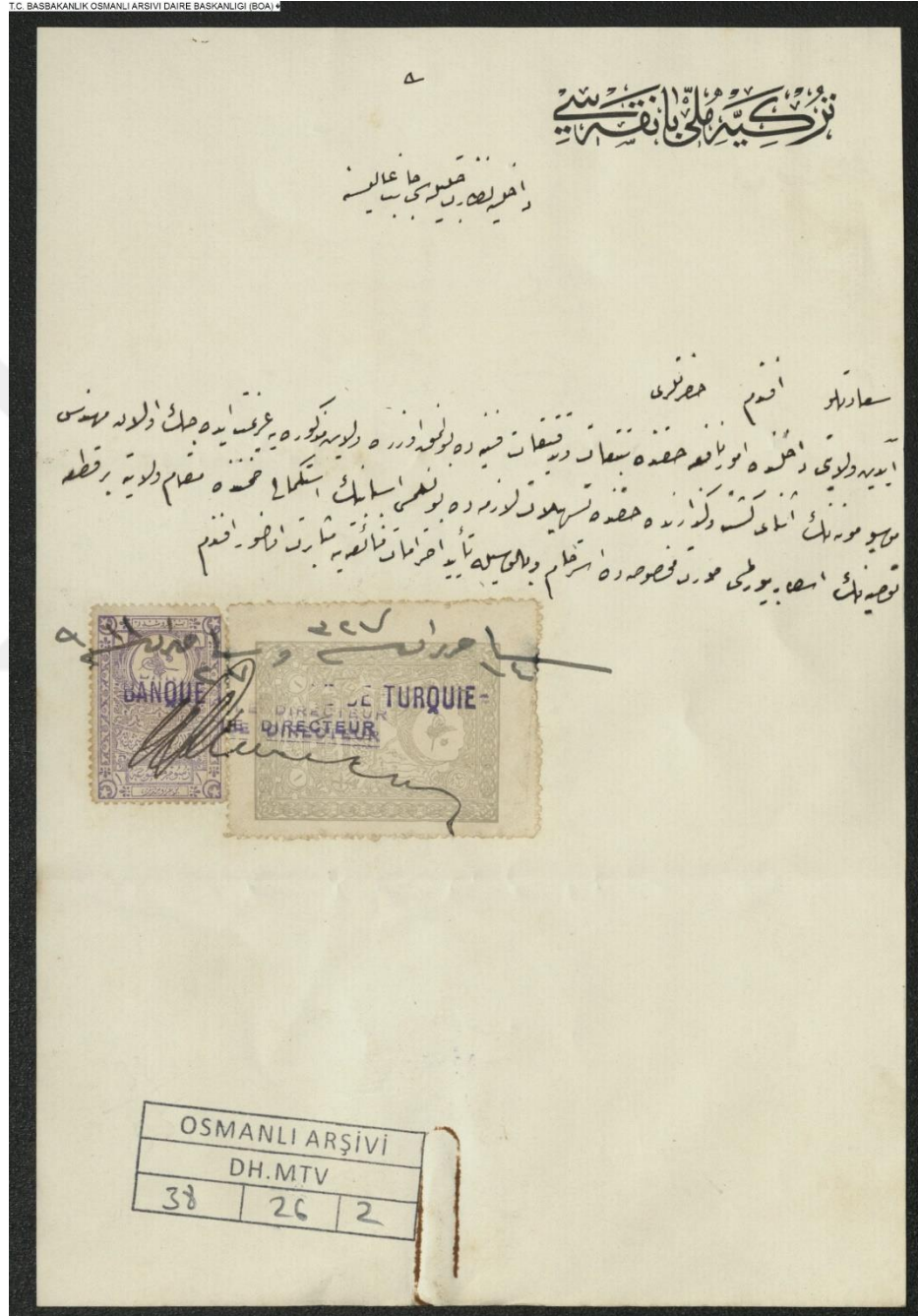

EK 1: Türkiye Milli Bankasının kurulmasına dair *Tanin* gazetesinde yer alan haber

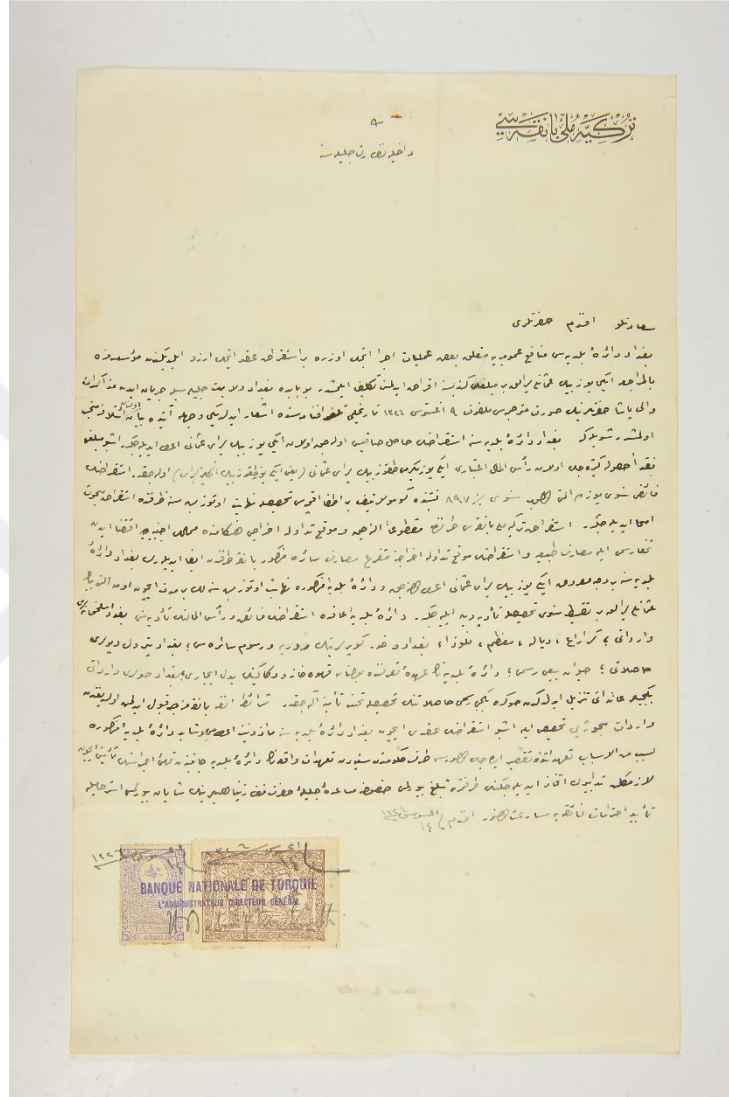
Kaynak: **Tanin**, 1 Nisan 1909.

EK 2: Banka mühendisinin Aydın'da incelemede bulunmasına yardım edilmesi konusunda Türkiye Milli Bankası tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen resmi yazı.

Kaynak: **BOA. DH. MTV.** Dosya No: 38, Gömlek No: 26.

EK 3: Banka genel müdürü Babington Smith tarafından Bağdat Belediye kredisine ilişkin Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı.

Kaynak: **BOA. ŞD.** Dosya No:29, Gömlek No: 30.

EK 4: Türkiye Milli Bankasının İngiltere ve Türkiye’de yayınlanan gazete ilanlarının örneği

NATIONAL BANK OF TURKEY

Subscribed Capital £1,000,000; Paid up £250,000

President:
Mr HENRY BABINGTON SMITH, K.C.B., C.S.I.
Head Office: CONSTANTINOPLE.
Manager: H. P. KINGHAM.

London Committee:
THE HON. SIDNEY PEEL, Chairman.
The Hon. Hugo Baring. | **G. S. Gulbenkian, Esq.**
E. Blocher, Esq., C.M.G. | **R. H. Macaulay, Esq.**
E. N. Meyer, Esq.

LONDON AGENCY 50, CORNHILL, E.C.
Manager: R. HECHT.

General Banking Business Transacted.

Kaynak: The Manchester Guardian, 21 Mart 1911.

Kaynak: Tanin, 2 Şubat 1913.

Kaynak: La Defense Financiere et Economique/ Müdafaa-i Milliye ve İktisadiye,
8 Nisan 1914.

**EK 5: Bank of England tarafından 9 Temmuz- 3 Ağustos 1915 tarihleri arasında
Reşadiye gemisi tahvil hamillerine ödenen meblağı gösteren çizelge**

IMPERIAL OTTOMAN GOVERNMENT 5% TREASURY BILLS ("REŞADİYE") - PURCHASED o/a R.M. GOVERNMENT.																															
Date of Purchase	Presented by	amount due as on the 14th September 1914										Interest 14th September 1914 to date of purchase & 4%						Total Net amount Paid													
		Capital		Unpaid Coupons due 14th Sept. 1914		Interest		Total		Days	amount		Tax & 4% to 14th 6		Net																
		Nominal amount	@ 94 1/2 ✓	£	s	£	s	£	s		£	s	£	s	£	s															
1915 July 9	London Joint Stock Bank, Louthbury	499,000	✓ 499,004	-	21,940	-	4108	6	61,156	15	4	296,740	15	4	296	47,129	6	2	4334	10	5	22,764	7	11	499,000	1	5				
"	Leasard Brothers & Co.	32,800	✓ 31,611	-	410	-	24	3	4	375	16	8	31,966	16	8	296	1,044	12	2	130	11	6	914	-	8	32,800	17	4			
"	The Charter Trust & Agency, Ltd.	124,800	✓ 120,076	-	1,060	-	130	-	-	1,430	-	-	121,706	-	-	296	3,974	12	5	496	16	6	3,477	15	9	125,185	15	9			
"	A. G. Schuff & Co.	16,400	✓ 15,405	10	-	205	-	17	1	8	197	18	4	15,593	8	4	296	523	4	-	65	0	9	457	-	5	16,400	6	7		
"	Johannesburg Consolidated Investment Company, Ltd.	8,000	✓ 7,710	-	100	-	8	6	8	91	13	4	7,801	13	4	296	254	15	8	31	16	11	228	16	9	8,004	10	1			
"	J. & R. Dewhurst, Ltd.	32,800	✓ 31,611	-	410	-	34	5	4	375	16	8	31,966	16	8	296	1,044	12	2	130	11	6	914	-	8	32,800	17	2			
"	Cohen, Cassmore & Co.	10,100	✓ 9,753	17	6	126	5	-	10	10	5	115	14	7	296	321	13	4	-	0	2	291	9	3	10,151	1	5				
"	Seligman Brothers	32,800	✓ 31,611	-	410	-	34	5	4	375	16	8	31,966	16	8	296	1,044	12	2	130	11	6	914	-	8	32,800	17	4			
"	Swiss Bankverein	40,000	✓ 46,380	-	800	-	50	-	-	530	-	-	46,910	-	-	296	1,539	15	11	191	1	6	1,357	12	3	48,147	12	3			
"	Reumann Lenz & Co.	16,000	✓ 15,405	-	200	-	16	13	4	183	6	8	15,603	6	8	299	509	11	3	62	15	10	445	17	5	16,049	4	1			
"	National Bank of Turkey	25,000	✓ 24,055	15	-	312	10	-	26	-	10	286	9	2	24,390	4	2	298	795	5	11	99	10	5	694	13	6	25,076	17	8	
10	Vickers Ltd.	227,500	✓ 219,053	2	6	9,843	15	-	256	19	7	2,606	15	5	221,659	17	11	299	7,269	14	2	908	14	3	6,360	19	11	228,020	17	10	
"	The National Discount Company, Ltd.	8,000	✓ 7,710	-	100	-	8	6	8	91	13	4	7,801	13	4	299	255	10	5	31	19	1	293	13	8	8,025	6	9			
"	London County & Westminster Bank, Ltd., Foreign Branch	40,000	✓ 38,500	-	500	-	41	13	4	456	6	8	39,006	6	8	299	1,278	3	9	159	15	5	1,119	8	4	40,126	15	-			
"	Barling Brothers & Co., Ltd.	32,800	✓ 31,611	-	410	-	34	5	4	375	16	8	31,966	16	8	299	1,048	0	5	133	-	3	917	2	-	32,903	15	8			
"	National Bank of Egypt	6,400	✓ 6,168	-	80	-	6	13	4	73	6	8	6,241	6	8	299	204	10	2	25	11	3	176	10	11	6,430	6	7			
12	The National Bank of South Africa, Ltd.	10,400	✓ 10,073	-	130	-	10	16	5	119	3	4	10,142	3	4	301	854	11	-	41	16	4	292	14	8	10,424	16	-			
"	Salomon Barak & Joel	16,000	✓ 15,400	-	200	-	16	13	4	183	6	8	15,603	6	8	301	814	15	11	64	6	6	450	7	3	16,033	13	11			
"	Swiss Bankverein	8,000	✓ 7,710	-	100	-	8	6	8	91	13	4	7,801	13	4	301	257	6	11	32	3	4	215	3	7	8,016	16	11			
13	The British South Africa Company	16,000	✓ 15,400	-	200	-	16	13	4	183	6	8	15,603	6	8	303	516	8	1	64	11	-	451	17	1	16,055	5	9			
14	Swiss Bankverein	8,000	✓ 7,710	-	100	-	8	6	8	91	13	4	7,801	13	4	303	259	1	1	32	7	7	226	15	6	8,026	6	10			
16	P. W. Green	5,600	✓ 5,397	-	70	-	5	16	8	64	3	4	5,461	3	4	305	188	10	9	22	16	4	159	14	5	5,600	17	9			
"	P. C. Wild	8,000	✓ 7,710	-	100	-	8	6	8	91	13	4	7,801	13	4	305	260	13	4	32	11	11	228	3	5	8,029	16	9			
19	London City & Midland Bank, Ltd., Threadneedle Street, E.C.	6,300	✓ 6,071	12	6	78	15	-	6	11	3	72	3	9	6,143	16	3	306	207	7	5	25	10	5	191	9	-	6,335	5	3	
22	National Provincial Bank of England, Ltd.	800	✓ 771	-	10	-	-	16	8	9	3	4	780	3	4	312	26	15	6	-	3	6	23	6	9	803	10	1			
Aug. 3	London Joint Stock Bank, Ltd., Louthbury	6,400	✓ 6,168	-	80	-	-	6	15	4	73	6	8	6,241	6	8	325	220	10	6	27	12	3	133	6	3	6,434	12	11		
		2946,100	✓ 2915,426	17	6	410,576	5	-	2981	7	✓	29,694	17	11	✓	2925,135	15	5	✓	227,037	0	1	23,379	12	9	432,607	12	8	2948,741	10	9
<i>Bank of England August, 1915.</i>																															

Kaynak: PRO.T. 160/105/6.

EK 6: Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında Samsun ve Trabzon'da liman inşa edilmesine dair imzalanan muamele-i kat'ının tercümesi

Samsun ve Trabzon Limanları İnşasına Ait Mukavele-i Kat'î dir

Bir taraftan Hükûmet-i Osmaniye namına hükm eden Ticaret ve Nafia Nazırı devletlü Hulusi Bey Maliye Hazretleri ile diğer taraftan Türkiye Milli Bankası nam ve hesabına hareket eden mezkur banka Meclis İdaresi Reisi Sir Henry Babington Smith ve Meclis İdare Azasından Ahmed Cemal Bey Efendi beyninde mevad-ı âtîye tekrâr etmiştir.

Birinci Madde: Meclis-i Umumi tarafından bir kanun-u mahsusi ile tasdik olunmak kaydıyla Hükûmet-i Osmaniye işbu mukavelename ile merbut şartname ahkâmına tevfikân biri Samsun diğeri Trabzon'da tesis olunmak ve her biri sefaînin doğrudan doğruya rıhtıma yanaşmasına ve asakir-i Osmaniye ile mühimmatın ve yolcularla emtianın doğrudan doğruya tahmil ve tenziline ve emtianın mağazalarla antrepolara vaz'ı müsait hububat mağazaları ile diğer tesisat-ı müterakkiye ile mücehhez bulunmak üzere iki adet iki adet limanın inşa ve işletilmesi imtiyazını Türkiye Milli Bankasına i'tâ' ve mezkûr banka dahi işbu imtiyazı kabul eyler. Şurası mukarrerdir ki Samsun ve Trabzon'a müntehi olacak demir yollarının hini inşasında mezkûr demir yollarıyla liman hususu yekdiğerine iltizak ettirilecektir.

İkinci Madde: Müddet-i imtiyaz işbu mukavelename ile merbutu şartnamenin bir kanun-u mahsusi ile tasdik edildiği tarihten itibaren doksân dokuz senedir.

Üçüncü Madde: Sahip-i imtiyaz kezaîk işbu mukavelename ve merbutu şartnamenin bir kanun-u mahsusi ile tasdik edildiği tarihten itibaren altı mah müddet zarfında kavanin ve nizamat-ı Osmaniye tevfikân bir Osmanlı anonim şirketi teşkil etmeye ve yine müddet-i mezkûre zarfında ameliyata bil-ibtidar tarih-i mezkûrdan itibaren nihayet beş sene müddet zarfında ameliyat-ı mezbureyi ikmal eylemeye mecburdur.

Şu kadar ki esbab-ı mecbure dolayısıyla ameliyat takarrür müddeti tatil olunursa bâlâda zikr olunan ameliyat müddeti dahi ol kadar temdid edilebilecektir. Şu kadar ki sahip-i imtiyaz esbab-ı mecbureden münbais ahvalin keyfiyet ve mahiyetini resmen ve tahrîren derhal Hükûmet-i Meclise ile Ticaret ve Nafia Nezaretine ihbar eyleyecektir.

Dördüncü Madde: İşbu mukavelenamenin mevzunu teşkil eden limanlar ile müştemilatı bil’cümle mesarifi ve zaruriyatı kendisine aid olmak üzere sahip-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirketin tensib edeceği usul ve şeraitle inşa olunacaktır.

Beşinci Madde: İmalat ve müştemilatının tesisi için lüzumu olup da ahalinin taht-ı tasarrufunda bulunan mebani ve arazinin mebâliğsi hususunda sahip- imtiyaz veya makamına kaim olacak şirketle ashab-ı emlak ve arazi beyinde itilaf hasıl olamadığı takdirde mebani ve arazi-i mezkure kanun-u mahsusuna tevfikana istimlak edilecektir.

İnşaat esnasında muvakkaten işgali lazım gelen arazi sahip-iimtiyaz veya makamına kaim olacak şirket tarafından ashabına tazminat i’tâ’sı şartıyla Hükûmet-i Meclise canibinden kendisine teslim edileceği gibi imalat ile müştemilatın tesisine muktezi mahaller meyanında arazi-i emiriye-yi haviye bulunduğu takdirde bunlar dahi meccanen terk edilecek ve ameliyatın devamı müddetince muvakkaten işgali icap eden bu nevi arazinin bila-bedel muvakkaten işgaline müsaid olunacaktır.

İstimlak yahud arazinin muvakkaten işgali için cereyan edecek muamelat sahip-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket tarafından bu husus hakkında i’tâ’ olunacak istid’â-nâme tarihinden itibaren nihayet üç ay müddet zarfında ikmal edilecektir.

Sahip-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket mürûr-u ubûre sekte getirmemek ve ameliyat hitam buldukça turuk-i ammeyi eski haline ircâ’ etmek şartıyla turuk-i mezkure üzerinde bila-bedel hutût-u cedide-i muvakkata ferş ve ameliyat için muktezi kum ve graviye “granviel” ve malzeme-i saire-yi denizin Bahriye Nezareti tarafından men olunmayan nukatından meccanen ihraç edilebilecektir.

Altıncı Madde: İnşaatın kısım kısım ikmaliyle üçüncü maddede beyan edilen beş sene müddetin inkızâ’sını müteakib icra edilecek olan umumi kabul muvakkat muamelesinden akdem ikmal edilmiş aksamın kabul muvakkat muamelatının ifa ve tedricen işletme umuruna ibtidar olunabilmesini teminen vücuda getirilecek imalat şirket tarafından sunûfa taksim ve maliyat-ı inşaiyye münasip bir sıra takip edilmek suretiyle icra edilebilecektir. Umumi kabul muvakkat muamelesinden bir sene sonra umumi kabul kat’î muamelesi icra edilecektir. Zikr olunan kabul muamelatı harcırah ev mesarif rahiyesi şirkete aid olmak üzere Nafia Nezaretinden mensup bir fen

komisyonu tarafından bil-muayene tanzim ve i'tâ' edilecek rapor üzerine Nezaret-i Müşârün-ileyh canibinden icra edilecektir. Kabul-ü kat'î muamelesinden sonra mddet-i imtiyaz zarfında tadilat veya ilave vücuda getirilecek imalatın kâffesi bervech-i muharrer muamelat-ı kabuliyeye tâbi' olacaktır.

Yedinci Madde: Şirket kabul muvakkatları icra edildiği tarihten itibaren Samsun ve Trabzon limanlarıyla bunların müştemilatını bil-cümle mesarif ve zarar ve hasarı kendisine aid olmak üzere tensib edeceği usul ve vesaitle işleyecektir.

İşbu iki limanın varidat-ı gayri safiyesi birleştirilerek cem edilecektir. Gerek işletme ve taşırat-ı mütemadiye mesarifi ve gerek işletme temettü olarak şirketçe senevi ikraz olunacak meblağ "f" harfiyle irae olunduğuna göre meblağ-ı mezbur

f=0130 s

düsturuyla hesap edilebilecektir.

İşbu düsturda "s" harfi limanlarla bunların müştemilatının varidat-ı seneviyye-yi gayri safiye irae eder.

Şartnamenin ikinci maddesinde tayin olunan ameliyat heyet-i umumiyenin işletilmesine bed edildiği tarihten itibaren üç sene mürurdan sonra gerek nezaret ve gerek şirket tarafından sâlif-üz-zikr işletme düsturunun taadili talep edilebilecektir. Bu takdirde tarafeyn tecrübe netayicine ve tayin edecek ihtiyacata nazaran bil-ittifak yeni bir işletme düsturu tertip edeceklerdir.

Şurası muharrerdir ki işbu işletme düstur-u cedidi senevi hasıl olacak varidat-ı safiye-yi hakikiyeden tabir-i ahirle işletme mesrif-i hakikiyesi ba'de-l-tenzil varidat-ı gayri safiyeden şirkete vasatı yüzde on nispetinde bir temettü senevi bırakmaya müsait olacak ve fakat işbu temettü senevi dahi iki bin Osmanlı lirasından dûn bulunmayacaktır. Düstur-u cedidin tayini hususunda Nezaretle şirket arasında ihtilaf zuhurunda düstur-u mezkur işbu mukavelenamenin on birinci maddesinde fıkra-yı ahiresi ahkamına tevfikân nasb olunacak üç hakem tarafından tanzim edilecektir.

Mer'i olan işletme düsturu her on senede bir şerait-i anife ile tarafeyn-i akidinden birinin talebi üzerine tadil olunabilecektir. Varidat-ı gayri safiye-i seneviyyenin fazlası yani seneviyye ile işletme düsturu mucibince taayyün edecek işletme mesarifi beynindeki fark varidat-ı safiye-i seneviyyeyi teşkil edecektir.

Sekizinci Madde: Limanlarla bunların müştemilatının yedincimaddede tayn olduğu veçhile hesap edilecek varidat-ı safiye-yi seneviyyesi tesisat-ı ibtidâiyye ve

ameliyat-ı mütemmimime sermayesinin yüzde beş faiz ve amortismanına muktezi meblağın hususuna ve müddet-i imtiyazın hitamına değin şirkete aid olacaktır.

Samsun için 30,000,000 (otuz milyon) ve Trabzon için 15,000,000 (on beş milyon) frankı tecavüz etmeyecek olan tesisat ibtida sermayesi olan tarihte şirkete tevdi' olunan projelerde musarrah ameliyatın icrası için sarf olunup hissedaran hayat-ı umumiyesi tarafından tasdik olunan bilançolarda gösterilecek meblağı saniyen inşaatın müddet-i devamınca işbu meblağa senevi yüzde beş hesabıyla işletilecek faizi şamil olacaktır. Ameliyat-ı mütemmimime sermayesine gelince mezkur sermaye Nafia Nezareti canibinden icrasına ruhsat verilen ameliyat-ı mütemmimenin vücuda getirilmesi için şirketçe sarf olunup hissedaran heyet-i umumiyesi tarafından tasdik olunan bilançolarda gösterilecek meblağıden ibaret olacaktır.

Dokuzuncu Madde: Yedinci maddenin fıkra-yı ahiresinde mevzu bahis olan varidat-ı safiye-yi seneviyye tesisat-ı ibtidâiyye ve ameliyat-ı mütemmimime sermayesinin yüzde beş faiz ve amortismanına muktezi meblağdan dün olduğu takdirde Hükûmet-i Osmaniye zuhur edecek noksanı emtianın kıymet-i muhammenesi üzerinden alınan yüzde üç resm münzam ile ileride Hükûmet-i Osmaniyece gümrük rüsumatına vaz' olunabilecek zammıyat dâhil olmamak şartıyla Samsun gümrüğü varidatıyla ikmal ve itmâm edilecektir.

Samsun gümrüğü varidatı Hükûmet canibinden tediye olunacak mârr-üz-zıkr noksanı ikmal edemediği takdirde işbu noksanın tesviyesine muktezi meblağ varidat-ı saire-yi devletten ifraz ve ifa olunacaktır.

Ânif-ül-beyân faiz ve re's-ül-mâl itfa akçesi mürettebatının vakt ve zamanıyla ikmal ve itmâmı emrinde Samsun gümrüğü hasılatının ve lede-l-hâce varidat-ı saire devletten ifası lazım gelecek meblağın Türkiye Milli Bankasına suret-i tediyesi hakkında Maliye Nezareti ile şirket beyninde akd-i itilaf edilecektir. Husule geldiği sene nihayetinde ikmal edilemeyen noksanlara mezkûr sene nihayetinden itibaren tesfiye edileceği tarihe kadar senevi yüzde dört hesabıyla faiz-i basit yürütülecektir.

Hükûmet-i Osmaniyece gerek gümrük varidatından ve gerek varidat-ı saire-yi devletten şirkete tediye edilecek meblağ "Hükûmet avansları" namıyla bir hesap-ı mahsusa geçirilecek ve işbu hesaba senevi yüzde dört faiz-i basit yürütülecektir.

Şurası mukarrerdir ki Hükûmet-i Osmaniye canibinden faiz ve re's-ül-mâl itfâ akçesini teminen i'tâ' edilen avanslar şirketin temettuat melhuza-yı âtiyesiyle

Hükûmete iade olunacağına binâen son senenin hulûlünde Hükûmetin bu yolda bir matlubu bulunduğu takdirde imtiyazın inkızâ' müddetinden naşı temin-i temettü ihtimali kalmayacağından Hükûmet bu babda şirketten hiçbir şey talep etmeyecektir.

Varidat-ı safiye-yi seneviyyeden tesisat-ı ibtidâiyye ve amelîyat-ı mütemmîme sermayesinin yüzde beş fazi ve amortismanına muktezi meblağ ba'de-l-tenzil fazla kalırsa işbu fazla temettü-ü seneviyi teşkil edecektir. Temettü-ü senevi her şeyden akdem Hükûmet avansları hesabının tasfiyesine tahsis edilecektir. Hesap-ı mezbur tasfiye edildikten sonra temettü Hükûmet-i Osmaniye ile şirket beyninde münasafeten taksim olunacaktır.

Onuncu Madde: El-hâletü hâzihi gerek Samsun ve gerek Trabzon'da liman rûsumat ve sıhhiye idareleri tarafından şgal edilmekte olan arsa ve emâkin inşa olunacak her iki limanda şirketin bu idarelere tahsis edeceği arsa ve devaire mukabil bila-harc ve mesarîf idare-i şirket namına devr ve ferağ edilecektir.

Sâlif-üz-zikr arsalarla emâkin ve imla suretiyle denizden kaznılıp mevzu bahis olan iki limanın işletme umuruna veya devair-i resmiyye-yi saireye tahsis edilmeyen mahaller ve dâhil-i daireyi imtiyaz bulunan arazi-i emiriyye-yi haliye kavanin ve nizamat haliye ve müstakbele-yi devlete tâbî' olmak üzere işbu mukavelenamenin altıncı maddesi mucibince icra edilecek umumi kabul muvakkat tarihinden itibaren nihayet on beş sene-yi müddet zarfında şirket tarafından kâmilten fûrûht edilmiş olacaktır. Bu maksada binaen zikr olunan mahallerde arazinin kâffesi meccanen ve bila-harc ferağ şirket namına idare-i kayd edilecektir.

Mütenevvi arsa aksam ve ebniyelerin satılmasından hâsıl olacak meblağ-ı safiye varidatı gayrı safiye hesabına irad kayd edilecektir. İşbu meblağ peyderpey zaman-ı ba'ide henüz tasfiye edilmeyen Hükûmet avansları hesabının tesfiyesine hasr ve tahsis olunacaktır. Hesap-ı mezkurun tasfiye dilmiş olduğu bir zamanda sâlif-üz-zükr emâkinden biri veyahut mezkur arsalar aksamının bir parçası satılacak olursa bunun gayrı-ı ez mesarîf bedel-i beyi Hükûmet-i seniyye ile şirket beyninde münasafeten taksim edilecektir.

Şurası mukarrerdir ki sahip-i imtiyaz emâkin veya arazi-i mebhuseye dair efrada icra edeceği her bey' muamelesinin şeraiti vali-i vilayete iş'âr ve izbar edecek ve tarih-i iş'ârından itibaren bir ay müddet zarfında şerait-i mütesâvî ile emâkin veya

arazi-i mezkurenin mübâyaasını muvafık gördüğü takdirde Hükûmet-i Osmaniye'nin sair taliplere hakk-ı rüchânı olacaktır.

On Birinci Madde: Samsun ve Trabzon limanlarının kabul-ü kat'î muamelelerinin icrası tarihinden itibaren on beş sene mürurundan sonra Hükûmet her ne vakt arzu ederse mezkûr limanlar imtiyazını mübâyaa eylemek salahiyetine haizdir.

Emr-i mübâyaa şirketin rey ve tasvibine göre âfide muharrer iki şıktan birine tevfikân icra olunacaktır.

Şıkk-ı Evvel: imtiyazın mübâyaaı takdirinde şirkete tediyat-ı âtiye icra olunacaktır.

Evvela: İmtiyazın iştirâ'sından itibaren müdet-i imtiyazın inkızâ'sına kadar olan her senenin nihayetinde mübâyaanın icra olunacağı seneden evvelki son beş senenin varidat-ı safiyesi mikdarı vesait-i senevisine müsâvî bir taksit i'tâ' kılınacaktır. Şu kadar ki işbu taksit-i mübâyaanın icra edildiği seneden evvelki senenin varidat-ı safiyesi miktarı vesait-i senevisine müsavi bir taksit i'tâ kılınacaktır. Şu kadar ki işbu taksit-i mübâyaanın icra edildiği seneden evvelki senenin varidat-ı safiyesinden dûn olmayacaktır.

Her senenin varidat-ı safiyesi bir nevi varidat-ı gayrı safiyeden zirde muharrer mebalîğin tenziliyle tahakkuk edecektir.

A) İşletme muamelatı ve imalatın alet ve edevatın hüsn-i hâlde muhafaza ve tecdidi için ihtiyar edilip hissedaran heyet-i umumiyesi canibinden tasdik edilen bilanço mucibince resmen tahakkuk eden mesarif-i seneviyye

B) Temettüatın taksimi dolayısıyla dokuzuncu maddede beyan edildiği veçhile Hükûmetin hissesine icap eden mebalîğ tesisat-ı ibtidâiyye ve ameliyat-ı mütemmimeme mesarife ait faiz ve re's-ül-mâl itfâ' akçesi bi-t-tab' mesarif meyanına idhal edilmeyecektir.

Hükûmet isterse imtiyazın mübâyaaı için tediye edeceği tekasit-i seneviyyeyi yüzde beş hesabıyla sermayeye def'aten tesviye eylemek hakkını muhafaza eder.

Saniyen: Dördüncü maddede beyan edilmiş imalatın kabul-ü kat'î muamelesinin ifasını müteakip mübâyaanın icra edileceği seneden evvelki on beş sene müddet zarfında usul-ü dairesinde tatbik ve icra ve mübâyaa esnasında mevcut olan inşaat-ı mütemmimeden her birinin tesisi için şirketçe sarf olunup miktarı (sekizinci maddede beyan edildiği veçhile) tayin edilecek olan sermayeden işbu inşaat-ı

mütemmimenin ikmalinden itibaren mürur eden her bir sene için on beşte bir nispetinde tenzilat ba'de-l-icra baki kalacak miktara müsavi bir meblağ i'tâ' olunacaktır.

Bundan başka Hükûmet, şirket tarafından tedarik edilip mağazalarında mevcut olan veyahut yolda bulunan alet ve edevat ve malzeme ve mstahzaratı mübâyaa edecektir. İşbu eşyanın bedeli bil-italaf tayin ve uyuşmadığı takdirde ehl-i hibre marifetiyle takdir olunacak ve esmânı Hükûmete tarih-i teslimlerinden itibaren nihayet altı ay müddet zarfında tesviye kılınacaktır.

Şıkk-1 Sani: İmtiyazın mübâyaaası halinde şirket kendisine tediye ve i'tâ' olunacak tazminatın âtîde beyan edildiği veçhile tayin edilmesini dahi talep edebilir. Şöyle ki tesisat-ı ibtidâiyye ile miktarı sekizinci maddede beyan edildiği veçhile tayin edilecek olan ameliyat-ı mütemmime re's-ül-mâlından tesviye edilmiş olan amortisman miktarı ba'de-l-tenzil mütebaki meblağ sahip-i imtiyaza verilecektir. Devlet arzu eder ise müddet-i imtiyazın inkızâ' sına değin her sene bervecch-i muharrer taayyün edecek olan meblağı yüzde beş faiz ile imha için icap eden taksit-i seneviye müsavi bir meblağ tediye eylemek suretiyle ifa-yı deyn etmek hakkını muhafaza eder.

Bundan başka Hükûmet, sahip-i imtiyaz tarafından tedarik edilmiş olup mağazalarında bulunan yahud derdest nakl olanalet ve edevat malzeme ve müstahzaratı mübâyaa edecektir. İşbu eşyanın bedeli bil-italaf ve uyuşulamadığı takdirde ehl-i hibre marifetiyle takdir edilecek ve emani Hükûmete tarih-i tesliminden bil-itibar nihayet altı ay müddet zarfında tesviye olunacaktır.

Şurası da mukarrerdir ki şirket emr-i mübâyaa hakkında şıkkından herhangiisini ihtiyar ederse etsin

Evvela: Dokuzuncu maddenin fikea-yı ahiresinde beyan edildiği veçhile avanslar hesabı mübâyaa zamanında tasfiye edilmemiş bulunursa bundan dolayı Hükûmet şirketten bir gûnâ mütalebede bulunmayacak.

Saniyen: İşbu mukavelenamenin onuncu maddesi mucibince şirkete verilip zaman-ı mübâyaaada henüz satılmamış emakin ve arsalar bedelatı ehl-i hibre tarafından takdir olunacak ve zaman-ı mübâyaaada Hükûmet avansları tasfiye edilmemiş bulunsa bile bedelat-ı mezkurenin nısfı Hükûmet tarafından şirkete tediye edilecek ve buna mukabil emakin ve arazi-yi mebhuse Hükûmetin uhde-i tasrifine intikal eyleyecektir. İşbu maddede mevzu bahis olan ehl-i hibre ile yedinci maddede zikr olunan

hakemlerin adedi üç olacak ve bunlardan birisi canib-i Hükûmet-i seniyyeden diğeri şirket tarafından ve üçüncü dahi Hükûmet ve şirket tarafına bil-italaf ve uyuşulamadığı takdirde şirketin tercihine ta'liken Meclis-i Ayan veya Meclis-i Mebusan veyahut Mahkeme-yi Temyiz reislerinden biri tarafından intihab edilecektir. Tarafeyn-i âkideynden her biri intihab ettiği ehl-i hibre veya hakem mesarifini kendi tesfiye edeceği gibi üçüncü ehl-i hibre veya hakem mesarifi de münâsafaten tarafınca tediye ve ifa olunacaktır.

On İkinci Madde: Şirket elyevm mer'î bulunan ve ileride mevki'-i tatbiki vaz' edilecek olan kavânîn ve nizâmâta tâbi' olmak şartıyla

Evvela: bir gûnâ inhisarı tazammum etmemek ve işbu imtiyaza dahil olmamak üzere umumi mağazalar ve gümrük antrepoları inşasıyla işletebilecek ve bunların hasılat ve mesarifati imtiyaza ait varidat ev sarfiyat hesaplarına idhal edilmeyecektir.

Saniyen: kezalik şirket bir gûnâ inhisar tazammum etmemek şartıyla Samsun ve Trabzon limanlarında gemi tamirine mahsus kızak ve havuzlar inşa edebilecektir.

On Üçüncü Madde:Müddet-i imtiyaz hitamında imalatın kaffesi her türlü düyûn ve taahhüdattan azade olarak bila-bedel Hükûmete teslim edilecektir. Şu kadar ki Hükûmete şirket tarafından tedarik edilmiş olan alet ve edevat ve malzeme müstahzaratın umumunu veyahut münasip göreceği mikdar ve aksamını mübâyaa eylemek hakkına haizdir. Mübâyaa edilecek eşyanın bedeli bil-italaf veyahut ehl-i hibre marifetiyle tayin edilecek esmani eşyanın Hükûmete teslim olduğu tarihten itibaren nihayet altı ay müddet zarfında şirkete tesviye kılınacaktır.

Hükûmet müddet-i imtiyazın hitamından iki sene evvel muamelatın inkızâ'a duçar olmamasını teminen lüzum göreceği tedabiri ittihaz eyleyecektir. Bundan dolayı şirket bir gûnâ tazminat talep edemeyecek ve maa-hazâ Hükûmet tedabiri mezkurenin ittihazı dolayısıyla şirketin alâ-kadr-ilimkân muamelatın sektedar olmamasına itina edecektir. İşbu maddede mavzu bahis olan ehl-i hibre on birinci maddenin fıkra-yı ahiresi ahkamına tevfikân intihab ve tayin olunacaktır.

On Dördüncü Madde: Sahip-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket taahhüdâtının ifasını teminen işbu mukavelename ve merbutu şartnamenin bir kanun ile tasdik edildiği tarihten itibaren nihayet bir mah müddet zarfında nakden veya fiyatın tenzilinden tevellüd edecek noksanın ikmal olunacağı taahhüt ettirilmek şartıyla Hükûmet tahvilatı olarak devletçe muteber bir bankaya elli bin Osmanlı lirası tevdi'

edecektir. Teminat akçesinin tevdi' için Hükûmetçe kabul edilen banka bir ecnebi bankası olduğu takdirde işbu banka sâlif-üz-zikr teminat akçesinden mütevellid deavide Osmanlı muhakemesinde hakk-kaza'sı tanılacağına dair mensub olduğu sefaretten musaddık bir beyanname i'tâ' edecektir. İmalatın kabul-ü kat'î muamelesi ifa olunmasını müteakib teminat akçesi tevdi' edilmesine işbu imtiyaz kâne lem yekun ad edilecek ve şirket tarafından yapılan keşfiyat bila-bedel Hükûmet-i Osmaniye'nin malı olacağı gibi sâlif-üz-zikr banka tazminat olarak hazine-yi devleti on bin Osmanlı lirası tediye edeceğini taahhüt eyleyecektir.

On Beşinci Madde: Şirket bir gûnâ esbab-ı mücbireye müstenid olmaksızın işbu mukavelenameden münbais taahhüdâtını ifa eylemediği takdirde hukuk-u imtiyaziyesinden sakıt olacak iskat hukuk muamelesi kendisine resmen ihbar edildiği tarihten itibaren üç ay sonra icra edilecektir.

Eğer tamirat-ı mütemadiye ciheti ihmal ediliyor ve işletme muamelatı kısmen veya umumen duçar-ı tatil olursa işbu tamirat-ı mütemadiye ile işletme muamelesi mesarif ve zarar ve hasarı sahip-i imtiyaza ait olmak ve henüz iade edilmemiş ise teminat akçesinden sarf edilmek üzere Hükûmet tarafından ifa edilecektir.

Ticaret ev Nafia Nezareti bu babda icab eden tedbiri ittihaz eyleyecek ve hizmet-i mezkurenin icrasına tekrar mübaşeret eylemesi zımında bir müddet tayin eyleyerek şirkete tebligat-ı resmiye ifa edecektir.

Şayet bâlâdaki ikinci fıkrada beyan edilmiş ahvalde tayin kılınmış olan müddet zarfında şirket vâkî' olan tebligat-ı resmiyeye tevfik hareket eylemeyecek olursa hukukundan iskât edebilecektir.

On Altıncı Madde: Sahip-i imtiyaz hukuk-u imtiyaziyesinden sakıt olduğu takdirde protesto keşidesine vesair muamele-yi kanuniye icrasına hacet kalmaksızın kefalet akçesi ile projeler Hükûmet tarafından zabt edilerek henüz fûruht edilmemiş olan araziye vücuda getirilmiş olan imalata ve tedarik edilmiş bulunan alet ve edevat ve malzeme ve müstahzarata ve işbu imtiyazdan münbais menafî ve taahhüdata fiyat takdir edilerek bunlar müzayedeye konulacaktır. İşbu takdir-i fiyat husûsî sahip-i imtiyazın intimam mütealasıyla Nafia Nezareti canibinden icra edilecektir.

Müzayedeye dâhil olmak isteyenler işbu mukavelenamede muharrer mikdarda teminat akçesi tevdi' eylemek kaydıyla Nafia Nezaretince tensib ve intihab olunacaktır.

Üzerinde müzayede takarrür eden müteahhidin işbu mukavele ahkâmına tevfikân hareket eylemesi meşrut ve müteahhid-i mûmâ-ileyh hukukundan sakıt olan sahip-i imtiyazın bilcümle hukukuna malik olup bunun her türlü taahhüdâtını ifaya mecburdur. İnd-el-müzayede takarrür edecek olan bedel bu babdaki kâffe-yi mesarîf tenzil olunduktan sonra evvelki sahip-i imtiyaza i'tâ' edilecektir. Eğer birinci müzayede bir neticeye iktirân eylemez ise bir gûnâ fiyat takdir edilmeyerek altı ay müddet zarfında ikinci bir müzayede daha icra edilecektir. Şayet bu ikinci müzayede de neticesiz kalır ise sahip-i imtiyaz suret-i kat'îyyede bilcümle hukukundan sâkıt olarak imalat ve alet ve edevat ve malzeme ve müzstahzarat bila-bedel Hükûmet ait olacaktır.

On Yedinci Madde: Esna-yı inşaatında muamele-yi kabulîyenin ifasına değin ameliyatın ve imtiyaz müddetince imalatın hüsn-i hâlde muhafaza ve işletmeye müteallik muamelat Ticaret ve Nafia Nezaretinden mahsub komiserlerin taht-ı nezaretinde bulundurulacaktır. Şirket işbu imtiyazın kat'îyyet eylediği tarihten itibaren müddet-i imtiyazın inkızâ'sına değin mesarîf-i teftişîye olarak mâhbemâh ikide biri tediye olunmak üzere Ticaret ve Nafia Nezaretine beher liman için senevi (360) Osmanlı lirası i'tâ' edecektir.

On Sekizinci Madde: Şirket Ticaret ve Nafia Nezaretine her sene işletme muamelatına dair istatistik cedvelleri her nevi varidat ve sarfıyatı müşîr ve Hükûmet komiseri tarafından musaddık cedâvili ve hissedaran heyet-i umumiyesi tarafından tasdik olunan bilançoları i'tâ' edecektir.

On Dokuzuncu Madde: Tesisat-ı ibtidaiyye muktezi olup şirketin Memalik-i Osmaniye dâhilinde tedarik veya diyar-ı ecnebiyyeden celb eyleyeceği taş, ahşap muadilinden mahrukat vesaire malzeme ile alet ve edevat bir gûnâ dahili ve gümrük resmine tâbî' olamayacaktır.

Müddet-i imtiyaz zarfında imalatın müessis bulunduğu arazi ile imalattan istîfâ'-yı rûsûm olunmayacağı gibi bizzat imtiyaz sermaye ve hasılatı da hiçbir rûsuma tâbî' bulunmayacağı ve fakat şirket tarafından ihraç olunacak hisse senedatı resm-i damga kanununa tâbî' tutulacaktır.

Şirkete aid arazi ve şirket tarafından inşa edilip işletme muamelatına aid bulunmayan bilcümle meblağ ve müessesat ve şirket umum memuriyet ve

müstahdemini Memalik-i Osmaniye’de elyevm mevki’-i tatbikte bulunan ve atiyen vaz’ edilecek olan bilcümle rûsûma tâbi’ olacaktır.

Yirminci Madde: Şirket gerek inşaatın icrası ve gerek işletme hizmetinin ifası için istihdam eyleyeceği memurin ve ameleyi tâbiyyet-i Osmaniye’de bulunanlardan intihaba mecburdur. Maa-hazâ sahip-i imtiyaz teba’-yı Osmaniye meyanında bulunamayacağı memurin-i fenniye teba’-yı ecnebiyyeden istihdam edebilecektir.

Sahip-i imtiyaz bu suretle celb eyleyeceği memurin esbab-ı mucibeleri bir kıt’a cedvelini Hükûmete tevdi’ edecektir. Herhangi tâbiyyette bulunursa bulunsun bilcümle memurin canib-i Hükûmetten tayin edilecek kıyafette bulunacaktır.

Yirmi Birinci Madde: Devlet hulûl’-i imtiyaziye dâhilinde münasip gördüğü mevâki’de mesarifi kendisine aid olmak üzere tabya ve istihkamat inşa ettirebilecektir.

Yirmi İkinci Madde: Ameliyat inşasında keşfedecek eşya-yı masnua ve asar-ı atîka ve hazâin-i meknuze nizamat-ı mahsusasına tâbi’ olacaktır.

Yirmi Üçüncü Madde: Şirket hudud-u imtiyaziye dâhilinde işletme muamelatına muktezi muhaberat ve muhaverata mahsus olmak üzere telgraf ve telefon alet ve hututu tesis ve tahdid edilebilecektir. Lakin hutut-u mezkure işletme muamelatına taalluk eylemiş muhaberat hususiyede isti’ mâl edilemeyecektir.

Hükûmet-i Osmaniye her an Posta ve Telgraf Nezaretinden tayin edilecek müfettişler marifetiyle şirketin kendisine ait hutut ile icra eylediği bilcümle muhaberatı teftiş ettirmek hakkına haizdir. Hükûmet bir telgraf teli tesis hususunda şirketin direklerinden istifade edebileceği cihetle işbu direkler şirketin tellerinden mâ-adâ icabında işbu fazla tellerde tahammül edebilecek metanette tesis olunacaktır.

Hükûmet icabında mesarifi kendilerine aid olmak üzere ayrıca direl reks edebileceği gibi Hükûmete aid telgraf hututunun münkatı’ olması veya bozulması halinde işletme muamelatını sekte dar etmemek üzere şirketin hututu ile mühim ad eylediği telgrafnameleri keşide ettirebilecek ve bu babda telgraf merakizine telgraf memurini ikame eyleyebilecektir.

Yirmi Dördüncü Madde: Şirket sıfat-ı tâbiyyeti itibariyle devair-i Hükûmet ile vuku’ bulacak bilcümle muhaberat ve muamelatında Türkçe lisan ile mükâtebe edecektir.

Yirmi Beşinci Madde: İşbu mukavelename ve merbutu şartnamede hakeme müracaatı müstelzem olduğu muharrer olan ahkâm müstesna olmak üzere mezkûr

mukavele ve şartnamenin tefsirinden dolayı Hükûmetle sahip-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket beyinde tahaddüs edebilecek ihtilafat Şura-yı Devlette ve sahip-i imtiyaz veya makamına kaim şirketle efrad-ı ahali miyanesinde zuhur edebilecek dava dahi aid olduğu muhakim-i Osmaniye’de hal ve reviiyet edilecektir.

İşbu mukavelename üç nüsha olarak Dersaadette tanzim kılınmıştır.

8 Ağustos 1327/ 21 Ağustos 1911

İmza: Ticaret ve Nafia Nazırı

Türkiye Milli Bankası Namına Genel Müdür Babington Smith yerine
Müdür H.P. Kingham

Meclis-i İdare Azasından Ahmed Cemal

Meclis-i İdare Azasından E. Whittall

Kaynak : **BOA. A. } DVN.MKL.** Dosya No: 52, Gömlek No: 5; **BOA. İ.MMS.**
Dosya No: 143, Gömlek No: 8; **BCA.** Fon No: 230.0.0.0., Yer No: 143.26.1.

EK 7: Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezareti arasında imzalanan Samsun ve Trabzon'da liman inşa edilmesi imtiyazına ait şartnamenin tercümesi

Samsun ve Trabzon Limanları İmtiyazına Ait Şartnamedir

Birinci Madde: İşbu şartnamenin mevzuu olan imtiyaz biri Samsun diğeri Trabzon'da iki liman inşasıyla hüsn-i hâlde muhafazasından ve işletilmesinden ibarettir.

İkinci Madde: Ameliyat tarihli mukavele-i ibtidaiyenin ikinci maddesi ahkâmına tevfikân Ticaret ve Nafia Nezaretine tevdi' ve Nezaret-i Müşârün-ileyhçe tasdik olunan projeler mucibince icra olunacaktır. Şirket, Ticaret ve Nafia Nezaretinin müsaade ve tasdikiyle esna-yı ameliyatta işbu projelerce fayda göreceği tadilatı ifa edecektir.

Üçüncü Madde: Şirket, Hükûmet-i Osmaniye'ye ait olup icrası icap eden ameliyat dolayısıyla hadımına lüzum görülen rıhtım iskele vesaire için hiçbir gûnâ tazminat ita etmeyecektir. Efrad-ı nasa ait olan imalata gelince bunlar mukavelenamenin beşinci maddesi mucibince istimlak edilecektir.

Dördüncü Madde: Şirket limanlar muamelatının temini zımnında icap eden yolları inşa eyleyecek ve Samsun ve Trabzon şehirleri yollarıyla limanın ittisalatını temin edecektir.

Beşinci Madde: Şirket gerek imla edilmiş olan araziden ve gerek mürtefi mahallerden gelen yağmur suları ile miyah-ı sairenin alelumum limanın inşaatından dolayı mecrası tıkanan veya ceryanınca inkıta veya tebeddülât husulüne sebebiyet verilmiş olan miyahın temin-i cereyanı zımnında lüzum görülen lağımlar ve oluklar ve imalat-ı saireyi tesis ve inşa eyleyecektir. Sahib-i imtiyaz zikr olunan suları gerek şehrin ve gerek limanın ahval-i sıhhiyesine iras hâlel etmeyecek surette denize isale etmeye mecburdur.

Altıncı Madde: İstimâl edilecek malzeme iyi cinsten olacak ve ameliyat ve inşaat mukteza-yı fenne muvafık olmak üzere icra edilecektir.

Yedinci Madde: ikinci madde mucibince esna-yı inşaatda usulü dairesinde tasdik edilmiş olan projelerce tadilat icrasına lüzum görüldüğü halde tadilat-ı mezkure evvel emirde Ticaret ve Nafia Nezaretine tasdik ettirileceği gibi imtiyaz müddeti esnasında icra edilecek ilave inşaatın dahi nezaret müşârün-ileyhe tasdik ettirilmesi

meşrut ve Ticaret ve Nafia Nezareti dahi ya haliyle veya icab eden tadilatın ifasıyla işbu tasdik muamelesini üç ay müddet zarfında icra eylemeye mecburdur.

Sekizinci Madde: Şirket hudut-u imtiyaziyye dâhilinde vücuda getireceği ameliyatın metanetinden mesuldür. Gerek zeminin fenalığından veya projenin nevakısından veyahut imalatın kusurlu bulunmasından mütevellit ve gerek fırtına ve şiddetli rüzgâr ve harik vukuu gibi ahvalden münbais olup ilerleme duvarı, sed duvarı, rıhtı duvarları veyahut mebaninin çökmesi veya inhidamı gibi imtiyaz müddetince vukua gelebilecek ve şirketin bu gibi hususat için Hükûmete vuku bulacak müracaatı katiyen nazar-ı itibara alınmayacaktır.

Ticaret ve Nafia Nezaretince projenin tasdiki ve teftişat icrası hiçbir veçhile şirketin mesuliyetini tahfife medar olamaz.

Dokuzuncu Madde: Şirket imalatın icrasından ve âdem-i metanetinden ve madde-i sabıkada tadat edilmiş usulden dolayı imtiyaz müddetince efrad-ı ahaliye terettüb edecek hasaratı tazmine mecburdur.

Onuncu Madde: Şirket dâhil daire-i imtiyazı bulunan bilcümle imalatı suret-i daimede hüsn-i hâlde bulundurmaya mecbur olduğu gibi umur-u zabıt vesaire için inşa eyleyeceği mebaninin tamirat-ı mütemadiyesi de mebani-i mezkureye ait kabul muvakkat muamelesinin tarih-i icrasından itibaren iki sene müddetle şirkete ait olacaktır.

On Birinci Madde: Şirket kısmen ve katiyen vuku bulacak kabul muamelelerini müteakip imalatın icraat resimlerini havi bir albüm tanzim ve Nafia Nezaretine tevdî' edeceği gibi imtiyaz müddetince ibtidai projede tadilat veya ilavat vücuda getirecek imalata ait resimleri de takdim eyleyecektir.

On İkinci Madde: Ameliyatın ikmalini müteakip şirket mesarifi kendilerine ait olmak ve Hükûmetin taht-ı teftişinde bulunmak üzere hudut-u imtiyaziyyeyi tayin ve lazım gelen sınır taşlarını vaz eyleyeceği gibi mukavelenamenin onuncu maddesi mucibince edilecek olan arazi ile umuma ait araziye kemal itina ile tahdid ve bir kat'î kadaastro haritasını tanzim edecektir.

İşbu umumi tahdid muamelatının ifasından sonra limanın temin-i ihtiyacı zımnında görülecek lüzum üzerine Hükûmetçe arazi istimlakına müsaade olundukça bervech muharrer tahdid-i hudut muamelesine tâbi' olacak ve bu gibi hususat için tanzim edilecek olan haritalar dahi Nafia Nezaretine tevdî' edilecektir.

On Üçüncü Madde: İmalatın muamele-i kabuliyesinin ifa edildiği tarihten itibaren imtiyaz müddetinin inkızâ'sına değin istifâ' edilebilecek olan ücret atideki azami tarifede muharrer makadir ile tayin ve tahdid kılınmış olmakla Hkümet-i Osmaniye'den istihsal müsaade eylemeksizin şirket ücret-i mezkureyi hiçbir suretle tezyid edemeyecektir.

Şirket azami tarife ücretince tenzilat icra edebilecek ise de bu takdirde tanzim eyleyeceği tarifeyi evvel emirde Ticaret ve Nafia Nezaretine tasdik ettirecektir. Nezaret-i Müşârün-ileyh şirket tarafından takdim edilmiş tarifeyi bir ay müddet zarfında ya tasdik veya red eyleyecektir. Tenzil edilmiş olan tarifeler Ticaret ve Nafia Nezaretinin müsaadesiyle had-i azamilerini tecavüz etmemek şartıyla yine tezyid edilebilecektir. Tarife ücretince tadilat icrası takarrür eylediği halde tadilat vaki tenzil ücretine dair ise la-akall üç gün ve terfi ücretine müteallik ise la-akall bir mah müddet evvel şirket tarafından ilan edilerek ahaliye bildirilebilecektir.

(1) Numaralı Tarife

Limanda lenger endaz olan veya resen bend halinde bulunan veya tevakkuf eden gemilerden istifa edilecek ücrete dair.

On Dördüncü Madde: (1) Liman Resmi: Balık kayıklarıyla mavnalar ve limanda alelade tevakkuf eden merakib-i bahriye müstesna olarak limana giren bilcümle vapurlarla yelken gemilerinden yevm-i muvasalat ve hareketleri dâhil olduğu halde limanda sekiz gün müddetle tevkif eylemek hakkına haiz olmak üzere resmen mukayyed bulunan hacm-i istiablarına nazaran hesap edilmek şartıyla tonilato başına yirmi para resm ahz edilecek ve müddet-i mezkurenin mürurundan itibaren limanda tevkif eyledikleri beher gün için tonilato başına fazla olarak dört para resm istifâ' olunacaktır.

Fırtına dolayısıyla limana iltica eden sefain eşya tahmil veya tahliye eylememek ve fırtına kesb-i sükûn eder etmez müfârekat eylemek şartıyla bir gûnâ liman resmîne tabî tutulmayacaktır.

(2) Sahib-i imtiyaz liman haricinde vaki olup vücuda getirilmiş imalat ile muhafaza edilmiş olan mıntaka dâhilinde şamandıra vaz' edilebilecektir. Limana dâhil olmayarak mârr-üz-zikr mıntaka dâhiline sahip-i imtiyaz tarafından vaz' edilmiş

şamandıralara palamar bend olan sefainden birinci fıkrada tayin edilmiş ücretin rub'u istifâ' kılınacaktır.

(3) Rıhtımlar ile limanın bir noktası veyahut limanda lenger endaz bir şefine beyninde yolcu ve eşya nakline mahsus mavnalarla marakib-i saireler müstesna olmak üzere rıhtıma muvasalat ve hareketleri dâhil hesap olmak şartıyla nihayet sekiz gün rıhtıma resen bend olacak beher vapur veya yelken gemisinden birinci fıkrada muayyen olan resmden fazla olarak resmen mukayyet bulunan hacm-i istiablarına nazaran hesap edilmek şartıyla tonilato başına yirmi para resmî ahz edilecek ve müddet-i mezkurenin mürurundan itibaren rıhtımda tevkif eyledikleri beher gün için fazla olarak tonilato başına dört para palamar resmî istifâ' olunacaktır.

Rıhtıma resen bend olacak sefain-i karin karine rıhtımına yanaştığı halde yolcular ile emtiasını doğrudan doğruya rıhtım üzerine çıkarabilecek ve kıptan yanaştığı halde şirket rıhtımı ile ittisalatı temin eylemek üzere sefine-i muvazi dubalar vaz' etmek suretiyle tahmil ve tahmil muamelatını temin eyleyecektir.

(4) Hükûmet-i Osmaniye ile Hükûmet-i müttefike ve mütehâbbenin sefain-i harbiye ve nakliyeleri liman ve palamar rüsumundan muaf olduğu gibi Osmanlı Seyr-i Sefain idaresine ait sefinelerden dahi bir gûnâ liman ve palamar resmî istifâ' olunamayavaktır.

(5) Liman haricinde lenger endaz olan bir sefineden yolcu ve eşya nakleden veyahut mezkur sefineye yolcu ve eşya götüren mavnalar ile merakib-i bahriye icra eyledikleri beher beher seferde nakletmiş oldukları eşyanın beher tonilatosuna mukabil yirmi para hesabıyla palamar resmî i'tâ' edeceklerdir.

(6) Limanda tevkif eden sefain veya merakib-i bahriyeden senevi âtîde muharrer rüsum ahz ve istifâ' kılınacaktır. Şöyle ki;

Evvela: vapur ve römorkörler ve oto kano gibi merakibden 100 kuruş

Saniyen: mavnalardan 50 kuruş

Salisen: merakib-i bahriyeden 15 kuruş

(2) Numaralı Tarife

Yolculara Dairdir

On Beşinci Madde: Evvela: Rıhtıma yanaşmış olan sefaine binecek veya sair mezkureden incek yolcular

Birinci sınıf yolculardan beher yolcu için 5 kuruş

İkinci sınıf yolculardan beher yolcu için 3 kuruş

Üçüncü sınıf yolculardan beher yolcu için ½ kuruş

Saniyen: Rıhtıma yanaşmış olan bir sefinden inecek veya sefine-i mezkureye binecek yolcular

Birinci sınıf yolculardan beher yolcu için 2,50 kuruş

İkinci sınıf yolculardan beher yolcu için 1,50 kuruş

Üçüncü sınıf yolculardan beher yolcu için 0, 25 kuruş

On yaşına vasıl olmamış olan çocuklar ile hal-i hazırı ce seferide gerek münferiden ve gerek müctemian seyr ve sefer eden asakir-i berriye ve bahriye ve zaptiye ve jandarmalarla polis memurları ve mahbûsîn ve bunların refakatinde bulunacak muhafızlar işbu 2 numaralı tarifede muharrer ücrattan müstesnadır.

Rıhtım rüsumunun bilet esmanına zammı suretiyle ahz ve istifâ'sı hususunda şirket ile seyr-i sefain kumpanyaları beyninde itilaf hâsıl olamadığı takdirde yolcular rüsum-u mezkureyi doğrudan doğruya sahip-i imtiyaza tediye edeceklerdir. Yolcuların beraberlerinde bulunan eşya-yı zatîyeleri bir gûnâ tahmil ve tahliye rüsumuna tâbi' olmayacaktır.

(3) Numaralı Tarife

Esham, nukud ve zikıymet eşyanın tahmil ve tahliyesine dairdir.

On Altıncı Madde: Altın veya gümüş akçe grupları ile eshamı havi paketlerden ber-vech-i atı ücûrât ahz ve istifâ' kılınacaktır. Şöyle ki:

Evvela: 5,000 Osmanlı lirasına kadar nukud ve esham için beherin liradan "15" kuruş

Saniyen: 5,000 ilâ 10,000 Osmanlı lirası kıymeti bulunan nukud ve eshamdan ilk 5,000 lira için "50" kuruş ve bundan yukarısı için beher 1,000 lirada "5" kuruş.

Salisen: 10,000 lirayı mütecâviz nukud ve eshamdan ilk 10,000 lira için 70,000 ve fazlasından beher 1,000 lirada "2,5" kuruş ahz v istifâ' kılınacaktır. Şu kadar ki mezkur nukud ve eshamın beher paketinden la-akall "2" kuruş ücret alınacaktır.

Mücevherat ve zikıymet ahcar, halis altın tel ve altın veya gümüş külçe altın ve eşya-yı masnû' cibre ve platini muhtevi paketlere gelince bunlar bâlâda zikr olunan

ücretle tâbi' olacak şu kadar ki beher paketten alınacak ücret 5 kuruştan dñn olmayacaktır.

Zîkıymet eşyayı havi paketler müstesna olmak üzere beher koli postaldan bir kuruş ahz edilecektir. İşbu tarifede tayin edilmiş ücrete hamaliye ücreti de dâhildir.

(4) Numaralı Tarife

Arabalar ve edevat-ı müteharrikenin tahmil ve tahliyesine dairdir.

On Yedinci Madde: Bir beygirli 2 veya 4 tekerlekli arabalarda beherinden 35 kuruş

Yol ve el arabalarıyla fayton vesaireden araba edevatı mesellü sıklet üzerinden ücret ahz ve istifâ' kılınacaktır.

(5) Numaralı Tarife

Hayvanat, taylar ve yumurtaların tahmil ve tahliyesine dairdir.

On Sekizinci Madde: Beygir, ester, öküz ve ineklerden beher re's için 15 kuruş

10 beygirden dñn olmamak üzere müctemian nakledilen beher re'sden 5 kuruş

Merkep, tay ve danadan beher re's için 5 kuruş

Yirmi addeden ibaret olmak üzere müctemian nakledilen merkep, tay tanenin beher re'sinden 2,50 kuruş

Yirmi addedden dñn olmamak üzere müctemian nakledilen merkep, tay tanenin beher re'sinden 2 kuruş

Koyun, keçi ve kuzuların beher resinden 2 kuruş

On ilâ yirmi adet olmak üzere müctemian nakledilen canavar, koyun, keçi ve kuzunun beher res'inden 5 para

Yirmi ilâ yüz aded olmak üzere müctemian nakledilen canavar, koyun, keçi ve kuzunun beher esinden 5 para

Yüzü mütecaviz olmak üzere müctemian nakledilen koyun, keçi ve kuzuların beher re'sinden 4 para

Canlı taylar kafesi başına 3 kuruş

Yumurta beher denkten 3 kuruş

Bâlâda yazılı olan ücûrâtta tahmil ve tahliye mesarifi de dâhildir. Doğrudan doğruya Hükûmete ait olan hayvanat işbu tarifede meyan olan ücretten muaftır.

(6) Numaralı Tarife

Eşyanın tahmil ve tahliyesine dairdir.

On Dokuzuncu Madde: Rıhtımda eşyanın tahmil ve tahliyesi münhasıran sahip-i imtiyaz tarafından icra edilecektir.

Manifestoları Samsun ve Trabzon için muharrer olan eşya ile işbu iki limandan ihraç edilecek eşyanın kâffesi sahip-i imtiyaz tarafından inşa kılınacak rıhtımlardan geçmeye mecbur tutulacaktır.

Eşya-yı mezkure şerait-i âtîyeye tâbî' olacaktır:

Evvela: Gayrı kabil-i inkisam olup sıkleti 1,500 kilogramdan fazla olan eşya rıhtımdan tahmil veya tahliye edileceği takdirde beher 1,000 kilogramdan ücret-i âtîye ahz ve istifâ' kılınacaktır. Şöyle ki:

Maun Ağacı	16 50
Hâmız-ı kibrit	9
İnşaat için çelik ve demir	9
Sandık vesaire derininde çelik	22
İğne	44 50
İspirto	22
Kibrit	22
Kanarya yemi	11
Kav	16 50
Nişasta	16 50
Meyve ağacı	22
Arduvaz taşı	11
Kehribar işlenmiş veya ham	55 50
Şab	9
Kil	2
Esliha ve av edevatı	33 50
İtriyyât	55 50
Fotograf edevatı	44 50
Asfato	9

Yulaf	9
Müşemma' örtü	33 50
Çubuk “çerçeve için”	28
Süpürge	9
Terazi	33 50
Sandal	11
Boş fiç1	3 50
Çorab	44 50
Baskül	33 50
Ârî tereyağı	22
Hâlis tereyağı	33 50
Bisiklet	55 50
Fıç1 derununde bira	11
Şişe derununde bira	22
Bisküvi	22
Taklid mücevherat	44 50
Zift	9
Buğday	6 50
Çivit	1650
Kereste ağacı	6 50
İşlenmiş ağacı	28
Doğrama ağacı	16 50
Boya ağacı	11
Zikıymet ağacı	44 50
İspirtolu meşrubat (fıç1 derununde)	28
İspirtolu meşrubat (şişe derununde)	44 50
Kutu	28
Boş damacana	11
Çorapçı eşyası	44 50

Tıpa	33 50
İspermeçet mumu	22
İplik yumağı	33 50
Boş şişe	11
Bağırsak “kuru ve tuzlanmış”	28
Tuğla “yerli ve ecnebi”	6 50
Ateş tuğlası	6 50
Tunç	22
Boya fırçaları	28
El arabası	28
Şimşir	11
Çerçeve	28
Kahve	33 50
Çakıl taşı	3 50
Kayık	5 50
Boş sanduk “veya iade edilen”	4 50
Hasse bezi	28
Kanepe	33 50
Lastik “ham”	44 50
Lastik “işlenmiş”	55 50
Çikolata “kakao”	33 50
Kafuru	44 50
Baston	33 50
Matbaa hurûfâtı	33 50
Harnup	11
Pencere camı	11
Araba edevatı	22
Oyun kâğıdı	33 50
Adi mukavva	11
Mukavva “katranlı”	16 50
Kaşmir	33 50

Kastor	33 50
Hayvar “siyah”	44 50
Havyar “kırmızı”	16 50
Kuşak	28
Kül	1
Hububat gayrı musarrah	6 50
Sandalye	28
Sandalye masa ve demirden mamul eşya	27
Üstübeç	16 50
Yağ mumu	22
Kenevir ham	22
Kenevir işlenmiş	33 50
Hasır şapka	44 50
İpek veya keçe şapka	55 50
Canavar etinden mamul sucuk vesaire	28
Maden kömürü	1 50
Kereste ağacı	6 50
Ayakkabları	44 50
Kireç çuval derununde	6 50
Meşe ağacı	11
Paçavra	11
Kazan	28
Sigara “yaprak”	55 50
Çimento	6 50
Sigara “hazır”	11 50
Bal mumu	33 50
Makas ve bıçakçı edevatı	22
Çivi	16 50
Koza	44 50

Kırmız böceği	33 50
Kasa	28
Konyak “müskirata müracaat”	-
Tutkal	22
Balık tutkalı	16 50
Konserve “kutu derununde”	33 50
Şekerleme	28
Konsol yaldızlı	55 50
Kok kömürü	3
İp	22
Boynuz	9
Korniş	11
Pamuk “ham”	22
Pamuk “muhtelif renklerde akmışe”	33 50
Küfe “boş”	6 50
Boya “toz veya parça halinde”	11
Boya “yağlı”	16 50
Boya “anilin ve buna mümasil”	33 50
Bıçak	22
Keten bezi	33 50
Örtü yün	28
Pamuk ve pikeden	28
Kurşun kalemi	33 50
Kunduracı levazımı	33 50
Billur edevatı	28
Kıl ham hayvan kılı	28
Kıl işlenmiş	33 50
Kalbur	22
Kösele ham	28
Kösele işlenmiş	33 50

Bakır ham	22
Bakır işlenmiş	28
Hurma	22
Koza ve ipek (hurde)	22
Kenevir ve pamuk (hurde)	33 50
Yağ ve yağhanede kullanılan	22
Ecza-yı tıbbiye ve mevad-ı ispençiyariye	28
Dantela	44 50
Fil dişi	55 50
Astarlık akmişe	28
Çuha	33 50
Attariye	33 50
Kuş tüyü	55 50
Maden suları	11
Abanoz	16 50
Ağaç kabuğu boya için	22
Ağaç kabuğu debbâğ için	9
Mahfaza	55 50
Zımpara kâğıdı	6 50
Mürekkeb yazı ve matbaa için	22
Sünger	55 50
Salyangoz	11
Bakkaliye	28
Ruhlar	55 50
Terebentin ruhu	22
Kalay çubuk	28
Akmişe yünlü damasko	33 50
Akmişe pamuklu	28
Akmişe yerli mevkiden	28
Akmişe yün	33 50

Akmişe ipek	55 50
Çini	16 50
Un irmil	10
Teneke	16 50
Teneke işlenmiş	22
Demir ham	9
Demir parça ve levha ve çubuk	11
Demir gayrı musarrah	11
Demir dökme	16 50
Demir işlenmiş	22
Fırça imalatına mahsus nebati elyaf	22
Sicim	22
İncir kuru	11
Pamuk ipliği	28
Demir tel	22
Yün iplik	33 50
Keten iplik	33 50
Sim ü zer tel	33 50
Fanila	33 50
Çiçek suni	55 50
Keçe	22
Fes	33 50
Kuru ot ve nebati kıl	6 50
Dökme demir “font”	16 50
İpek mendiller	55 50
Kürk	44 50
İpek lıka	33 50
Peynir	16 50
Meyve kuru	11 50
Meyve şekerlemesi	33 50

Gübre	4 50
Fıçı boş	3 50
Gemi peksimeti	16 50
Lastik ayakkabı	33 50
Eldiven ipek veya deriden	55 50
Kırmız boyası	16 50
Ayna ve aynacılığa müteallik eşya	22
Buz ve kar	6 50
Zamk	33 50
Katran	1
Pamuk tohumu	9
Çehre tohumu	11
İpek böceği tohumu	55 50
Tohum gayrı musarrah	9
Helva	22
Ot tebâbette müsta'mel	22
Saatçi edevatı ince iş	55 50
Saatçi edevatı adi iş	22
Zeytin bağı	16 50
Keten bağı	22
Susam yağı	22
Balık yağı	22
Hind yağı	22
Yağlar sair	22
Çivit otu sair	44 50
Alet cerrahiye ve ayniyye	55 50
Alet musikiyye	55 50
Oyuncak	28
Pirinç işlenmiş	28
Pirinç yaprak	27

Yün ham	22
Lamba ve lambacı edevatı	22
Domuz yağı	28
Sebze çuval derununde konserve	11
Sebze kutu derununde konserve	33 50
Kitapçılığa ait edevat	33 50
Mantar	28
Çamaşır mâmûl	44 50
Eğce	22
Karyola demir	22
Kitap	33 50
Dikiş makinesi	28
Yazı makinesi	55 50
Makine gayrı musarrah ve tulumbar	22
Madampol	28
Madrier	6 50
Mısır	9
Mermer ham	8
Sahtiyan	44 50
Bulama Şeker tortusu	11
Madeniyyât “ham” işbu tarifiede beyan olunanlardan gayrı	33 50
Madenniyât işlenmiş	44 50
Eşya-yı beytiye cedid	33 50
Değirmen taşı	9
Bal	9
Darı	9
Maden cevheri	9
Ayna aynacı edevatı	22
Hâreli akmeşe	33 50

Mendil	33 50
Muslin	33 50
Hardal	33 50
Neft yağı	11
Hasır	11
Kuru ceviz	11
Hindistan cevizi	16 50
Mazı	28
Kuru fındık	11
Çekirdek	22
Ceviz ağacı	11
Zeytin	11
Şemsiye	44 50
Afyon	55 50
Arpa	6 50
Kemik	9
Kaba hasır	11
Saman	6 50
Boş sepet	16 50
Denk kâğıdı	11
İnce kâğıt	22
Cam kâğıdı ve zımpara kâğıdı	16 50
Adi kâğıt	16 50
Sigara kâğıdı	22
Duvar kâğıdı	22
Parafin ve serezin	22
Pasementeri şeritci eşyası	44 50
Pastırma	28
Hamurdan mamul mevad-ı gıdâî	16 50
Kaldırım taşı	3 50
Ham deri	28

İşlenmiş deri	44 50
Demir kürek	11
Çekirdek kavun karpuz vesaire meyvelerin	22
Petrol gazı	11
Kireç taşı	3 50
Duvarcı taşı	3 50
Kesme taşı	3 50
Litografya taşı	16 50
Fırça taşı	28
Pike akmişe	28
Tahta inşaat için	6 50
Tahta saire	11
Nebâtât	22
Alçı çuval derininde	6 50
Alçı yerli	6 50
Kurşun külçe halinde	16 50
Kurşun işlenmiş	16 50
Kuş tüyü ziynet için	55 50
Demir kalem	44 50
Kalem ağaç kalem	22
Soba “çini”	16 50
Mid karfiçe	16 50
Tuzlu balık	11
Biber	22
Patates	5 50
Tulumba gayrı musarrah makineler	12
Porselen	16 50
Potas	16 50
Çanak çömlek adi	11

	5 50
Müşemma' eşya örtmeye mahsus	3350
Mevad ve müstahzarat-ı mahsusa-yı ispençiyariye	44 50
Hırdavat	22
Ray	9
Kuru üzüm	11
Rakı	22
Rende	22
Ustura	28
Reçine	9
Rom meşrubat-ı küûliyye mürâca'at	-
Pirinç	16 50
İpek şerit	55 60
Sair şerit	33 50
Kum	3 50
Boş ve cedid çuval	16 50
Salep	28
Sülük	44 50
Sardalye varil derininde	9
Saten akmişe	33 50
Adi sabun	16 50
Kokulu sabun	22
Çavdar	6 50
Tuz	9
Nişadır ruhu	22
Eğerci eşyası	44 50
Kilit	22
Susam "tane"	11
Ham ipek	55 50

Canavar kılı	28
İpek eşya	55 50
Kepek	6 50
Hamam taşı	33 50
Soda	11
Kükürt	11
İspirtolar hayrı musarrah meşrubat-ı küûliyye mürâca'at	-
Şeker	16 50
İç yağı	16 50
Sülfat fıçı içinde	11
Yaprak tütün	28
Kıyılmış tütün	44 50
Masa eşya-yı beytiye	33 50
Resim levhaları	55 50
Talk	9
Elek	44 50
Halı	33 50
Özlü toprak lülecî çamuru	3 50
Elastiki dokuma kumaş	55 50
Çay	33 50
Yabani kekik	22
Pamuk bezi	28
Keten bezi	44 50
Müşemma'	28
Denk bezi	16 50
Yelken bezi	16 50
Siyah sac	11
Galvenizli ve dalgalı sac	16 50
Kiremit "ecnebi"	6 50
Kiremit "yerli"	6 50

Tömbeki	28
Bakır boru	28
Künk	9
Palamut	15 60
Pamuk kadife	33 50
İpek kadife	55 50
Burçak	6 50
Hazır elbise	44 50
Zücaciye	16 50
Bardak “zücaciye”	16 50
Ayna camı kristal	28
Cila vernik şişe veya kutu derininde	22
Adi renkli boncuk mamulat-ı zücaciye-yi adiyeye	21
Tuzlu etler	28
Hurda bakır	22
Hueda demir	6 50
Sirke	11
Şarap şişe derininde	28
Şarap fıçı derininde	22
Şarap yerli ve Cezayir bahr-i sefidin	22
Vida tahtaya mahsus	22
Çinko levha	16 50
Külçe çinko	16 50

Eşya-yı vinçten olup rıhtıma vaz’ ettirmek veya rıhtımdan rıhtıma verilmek masrafı işbu tarifedeki ücrete dâhildir.

Sânîyen: vinçleri olmayan veyahut olduğu halde kuvve-i kâffede bulunmayan sefainden tahliye kılınacak eşyanın gemi ambarından ve vinç vasıtasıyla ihracı ücreti birinci fıkrada gösterilmiş tarifelere dâhil olmadığından şayet rıhtıma yanaşan

gemilerin vinçleri yok ise veyahut kuvve-i kâffeden değilse bu gibi gemilerden rıhtıma ihraç veya rıhtımdan gemilere idhal edilecek eşyadan birinci fıkrada gösterilen ücretten mâ-adâ işbu maddenin onuncu fıkrasında gösterilen vinç ücreti ahz ve istifâ' olunacaktır.

Ancak hamaliyeye aid olan yedinci tarifeye mavna ve sandaldan eşya ihracı veya rıhtımdan bu gibi mavna ve sandala eşya tenzili ücreti dâhil olduğundan rıhtıma yanaşan mavna ve sandallardan ihracı ve buralara tenzil edilmiş eşyadan vinç ücreti ahz olunmayacaktır.

Sâlisen: 1,500 kiloyu mütecaviz sıklıette bulunan gayrı kabil inkisam eşya hakkında birinci fıkrada gösterilen tarife ücûrâtı taz'if edilecektir.

Râbian: Tarifede zikr edilmiş eşya:

İşbu tarifede suret-i hususiye veya umumiyyede zikr edilmemiş olan eşyadan tarifede musarrah olup işbu eşya ile veznen ve hacmen en ziyade müşahebeti olan eşya için muayyen ücûrâtın aynı istifâ' kılınacaktır.

Hâmisen: muhtelif eşyayı hâvî denkler:

Muhtelif denkler yani muhtelif tarifeler ücûrâtına tâbî' bulunan eşyayı hâvî denkler için aksi ispat edilinceye kadar konşimento mündericatına itibar edilecektir.

Sâdisen: Hükûmete aid eşya:

Alet-i harbiye ve mühimmat ve müstahzarat ve kömür ve Hükûmetin malı olan diğer eşya işbu tarifeden müstenid tutulacağı gibi posta çantaları dahi tarifeye tâbî' olmayacaktır.

Sâbian: Aktarma:

İki sefinden biri limanda bulunmak şartıyla rıhtıma çıkarılmaksızın bir sefinden diğer sefineye aktarma edilen emtiadan birinci fıkrada gösterilmiş tarife ücretinin nısfı istifâ' kılınacak ve sefinelerden hiçbir limanda bulunmadığı halde hiçbir ücret ahz ve istifâ' kılınmayacaktır.

Sâminen: Transit eşya:

Rıhtım üzerine ihraç edilip tekrar gemilere tahmil olması lazım gelen ve transit eşyadan gerek tahliye ve gerek tahmil ücreti dahil olmak üzere % 25 zammıyla işbu tarife ücreti istifâ' kılınacaktır.

Tâsian: Sıklet küsuratı:

İşbu tarifede muayyen ücret ki gayrı münkasım olmak üzere 25 kilogram sıklet üzerinden ahz ve istifâ' kılınacaktır.

Âşiren: Alet-i ref'iyyenin isticarı vinç aletinin isticarına mukabil şirket tarafından zîrde gösterilen ücretler ahz edilecektir. Şöyle ki:

Evvela- 1,500 kilografa kadar olan denklerden beher tonilato başına beşer kuruş ahz edilecek fakat denkler bir veya birkaç adet olup da sıklet mecmuası bir tonilatodan aşağı olursa alınacak ücret beş kuruştan dîn olmayacaktır.

Sâniyen- 1501 kilogramdan beş bin kilografa kadar sıklette olan denklerin beher tonilatosu için yirmi kuruş ahz edilecek ve fakat alınacak ücret yüz kuruştan dîn olmayacaktır.

Sâlisen- 5001 kilogramdan 12000 kilografa kadar sıklette olan denklerin beher tonilatosu için kırk kuruş ücret alınacak ve fakat ahz edilecek ücret üç yüz kuruştan dîn olmayacaktır.

Râbian- Sıkleti on iki bin kilogramı tecavüz eden denklerden alınacak ücret şirket ile alakadaran beyinde bilâ-ıtilaf kararlaştırılacaktır.

(7) Numaralı Tarife

Tahmil, tahliye, nakliyata dairdir.

Yirminci Madde: Evvela- ahkam-ı umumiye:

Rıhtım üzerinde vuku bulacak tahmil ve tahliye muamelatıyla gümrük kapısına veya şirketin mağazalarına veya limanın demiryollarına kadar veyahut gümrük kapısından veya sahib-i imtiyazın mağazalarından veya limanın demir yollarından rıhtıma kadar vuku bulacak nakliyata mukabil beher tonilato başına on kuruş ücret istifâ' kılınacak ve ücret-i mezkure ki gayrı münkasım olmak üzere beher yirmi beş kilogram üzerinden istifâ' edilecek ve yirmi beş kilogramdan dîn olan küsurat yirmi beş kilogram itibar edilecektir. Tahmil ve tahliye ve nakliye muamelatının kâffesi için asgari olarak ahz ve istifâ' kılınacak ücret bir luruş olacak ve muamelat-ı mezkure münhasıran sahib-i imtiyaz tarafından icra edilecektir.

Sâniyen- kömür için şerait-i mahsusa:

Kömür ithal ve ihraç eyleyen zevat fıkra-yı sabıka ahkâmına muhalif olarak tahmil ve tahliye muamelatı ile nakliyatı bizzat icra edebilecek ve bu takdirde birinci

fıkra da gösterilmiş tonilato başına on kuruş ücrete mukabil sahip-i imtiyaza beher tonilato için yirmi para resm i'tâ' edilecektir.

Sâlisen- posta çantaları:

Posta çantaları hiçbir nakliye resmîne tâbî' tutulmayacaktır.

(8) Numaralı Tarife

Eşyanın nizamen muayyen olan müddetlerden ziyade bir rıhtım üzerinde kalmalarından dolayı i'tâ' edilecek ücrete dair.

Yirmi Birinci Madde: Eşya kırk sekiz saatten fazla rıhtım üzerinde kalamayacak ve şayet kırk sekiz saatten fazla bir müddet kaldığı takdirde tonilato başına ücret-i âtiye ahz ve istifâ' kılınacaktır.

Evvela: üstü kapalı sundurmalar altına vaz' edilmiş eşyadan bir hafta için 5 kuruş

Eyyam-ı müteakibinin beheri için 1,50 kuruş

On birinci günden itibaren beher fazla gün için 3 kuruş

Üstü kapalı sundurmala raltına vaz' edilmemiş olan eşyadan mârr-ül-beyân ücûrâtın salisi ahz ve istifâ' kılınacak ücûrât tonilato üzerine ahz ve istifâ' kılınacak ve tonilatonun küsuratı tam tonilato itibar edilecektir.

(9) Numaralı Tarife

Eşyanın setrine dairdir

Yirmi İkinci Madde: rıhtım üzerine vaz' edilmiş eşyayı örtmek üzere bekçilik ücreti dahi dâhil olduğu halde beher gün için tonilato başına 20 para ücret ahz ve istifâ' kılınacaktır. Tonilato küsuratı tam tonilato itibar edilecektir.

(10) Numaralı Tarife

Ambar resmîne dairdir.

Yirmi Üçüncü Madde: mağazalara vaz' edilen eşyanın beher yüz kilogramdan ayda mikdar-ı vasatîsi buçuk kuruşu tecavüz etmemek üzere ambar resmî ahz ve istifâ' kılınacak ve bu babda ayın küsuratı tam ay olmak üzere itibar edilecektir.

Mukavelenamenin kesb-i kat'îyyet ettiği tarihten itibaren bir sene müddet zarfında sahip-i imtiyaz işbu on numaralı tarife hakkında bir tarife-i tefâzuliye tanzim ve berayı tasdik Nafia Nezaretine tevdi' edilecektir.

Nakliye ve istif veya istifi bozmak masrafı işbu resmde dâhil olmayıp mesarifi i mezkure eşyayı depozito edenlere ait olacaktır.

(11) Numaralı Tarife

Kantar resmîne dairdir.

Yirmi Dördüncü Madde: Kantar yerinden kaldırılmak şartıyla tahmil ve tahliye muamelatı icra edildiği halde beher tonilatodan veya tonilato küsuratından on para ücret ahz edilecektir.

(12) Numaralı Tarife

Liman dâhilinde üstü kapalı veya açık arsaların icarına dairdir.

Yirmi Beşinci Madde: sahası la-akall üç yüz metre murabba' dan ibaret olan üstü kapalı arazinin beher metre rub'u için senevi azami olarak yüz kuruş tediye kılınacaktır. Sahası la-akall üç yüz metre murabba' dan ibaret olan üstü açık arazinin beher metre murabba' için senevi azami olarak elli kuruş tediye kılınacaktır.

Hükûmet icar müddetini tayin etmek ve icar kontratlarına şerait-i feshiye derç ettirmek hakkını muhafaza eder. Rüsumat idaresi muamelatının tevsî'ne binaen mukarrer olan tesisat kifayet etmediği takdirde atîyen ya sahip-i imtiyazın ambarlarının bir kısmını icar veya sahip-i imtiyaza ait arazi üzerine masârifi kendilerine ait olmak üzere mebanî-i cedide inşa eyleyebilecektir.

(13) Numaralı Tarife

Hutût-u cedidiye tarifesine dairdir.

Yirmi Altıncı Madde: A: Eşya hakkındadır

Evvela: Sahip-i imtiyaz tarafından Mürsel veya Mürsel-ün ileyhler canibine olarak vagonlara icra kılınacak tahmil ve tahliye için bittabi yedi numaralı tarifede mezkur olan nakliye ücretinden mâ-adâ tonilato başına dört kuruş ahz ve istifâ' kılınacaktır. Sıleti 1,500 ile 3,000 kilogram arasında bulunan gayrı münkasım eşya için

işbu ücret taz'îf edilecek ve sıklığı 3,000 kilogramdan fazla olan gayrı münkasım eşya için tediye kılınacak ücret tarafeynce bilâ-tilaf tayin edilecektir.

Saniyen: Demir yolu idaresine i'tâ' edilecek olan ücretten mâ-adâ liman sahipliği imtiyazına tediyesi iktiza eden ücret-i müruriye tonilato başına bir kuruştur. İşbu ücret ki gayrı münkasım olmak üzere beher yüz kilogram üzerinden bil-hesap ahz edilecektir.

B: Sağ hayvanat hakkındadır

Evvela: tahmil veya tahliye ücreti: Tahmil veya tahliye ücreti o gûnâ öküz, beygir, ester ve devenin beher re'sine 1 ½ kuruş

Dana, canavar ve merkeb beher re'müctemsinden ¾ kuruş

Koyun, keçiden beher re's için 10 para

Saniyen: liman hutûtu üzerinde icra edilecek nakliyata mukabil müruriye resmî

Öküz, beygir, ester ve deveden beher re'sinden 1 kuruş

Dana, canavar ve merkebin beher re'sinden ½ kuruş

Koyun ve keçinin beher re'sinden 10 para

İşbu on üçüncü tarifeden dolayı ahz edilecek ücret bir kuruştan dîn olmayacaktır.

(14) Numaralı Tarife

Su ahzına dairdir.

Yirmi Yedinci Madde: Liman idaresine ait su me'haz ve hortumlarının isti'mâli ile alınan suyun beher tonilatosu için "5" kuruş ahz edilecektir. (İşbu hortumların dolu haddi azami olarak 40 metredir. Su geminin güverte küpeştesinde teslim ediliyor.)

(15) Numaralı Tarife

Sefain tamirine mahsus havuzlara dairdir.

Yirmi Sekizinci Madde: Sefaini icra-ı tamiratı zımnında ileride tesis edilecek havuzlar için tayin kılınacak ücret beher sefidde bulunan başlıca limanlarda merî ve mukayyed olan ücret-ı mümâsileyi tecavüz etmeyecektir.

Para ve kuruşun kıymetine dairdir.

Yirmi Dokuzuncu Madde: Bâlâdaki tarifelerin hâvî olduğu ücurat ile atiyen tanzim olunacak tarifelerde gösterilecek ücuratın hin-i istifâ'sında para kuruşun kırkta bir cüz'ü ve kuruş dahi Osmanlı lirasının yüzde bir cüz'ü itibar olunacaktır.

Ancak sahip-i imtiyaz Memalik-i Osmaniye'de mütedavil sair meskûkâtı hazine-i devletçe tayin olunan fiyatla ahz ve istifâ' etmekle mecburdur.

Ücuratın tatbikine dairdir.

Otuzuncu Madde: Ücurat-ı mukarrere hiç kimse hakkında muamele-i istisnaiye icra eylemeyerek herkesten aynı veçhile ahz ve istifâ' edilecek ve maa-hazâ yalnız bir veya birkaç kimseye mahsus olmak üzere musaddık tarife ücuratınca tenzilat icrasına dair mukavele akdolunmayacaktır. Ancak işbu memnûât Hükûmet ile şirket idaresinde bâlâ-ıtilaf devair-i resmiye ile muhtacın için icra edilebilecek tenzilata şümulü olacaktır.

Ambar ve mağazalarla alet ve edevatın tevsî' ve tezyidine dairdir.

Otuz Birinci Madde: Ambarlarla mağazaların veya alet ve edevatın miktarı muamelat-ı ticariyenin ihtiyacına kifayet etmediği takdirde şirket işletme muamelatının hüsn-i suretle icrası zımında Ticaret ve Nafia Nezareti canibinden ayin edilecek vüs'at ve adette müceddeden ambar ve mağazalar inşa ve alet ev edevat tedarik ve ihzar eylemekle mecbur olacak ve bu babda Nezaret-i Müşârün-ileyh ile şirket beyninde itilaf hâsıl olmadığı takdirde keyfiyet mukavelenamenin on birinci maddesinin fıkra-yı ahiresine tevfiқан tayin olunacak hükümler tarafından kararlaştırılacaktır.

Şirket tarafından ihtiyârî olarak icra edilecek hizmet ve ahkâm-ı saire beyanındadır.

Otuz İkinci Madde: Şirket arzu ederse bir gûnâ hak inhisarı tazammum etmemek ve limanın olan işletme muamelatından kâmilten ayrı bulunmak üzere kılavuzluk icrası ve römorkör icarı ve sefaının tamiri gibi hizmet-i saireyi de ifa edebilecek ve bu takdirde gerek hususat-ı mezkureye ait tesisat-ı ibtidâîye ve gerek mesarif-i tamiriyye ile istihsal edilecek hasılat noktayı nazarından hizmet-i mezkure işbu imtiyazın haricinde ad ve itibar edilecektir.

Otuz Üçüncü Madde: Şirket vücuda getirmiş olduğu müessesat veyahut aletten bazı aksama müteallik bir veya bir kaçının işletmesini Ticaret ve Nafia Nezaretinin mezuniyetiyle müteahhid-i sanilere tevdi' edebilecek ise de sahip-i imtiyazın herhalde işbu şartname ahkâmından münbais ve işletme umuruna müteallik bilcümle taahüdatın temami ifası umurunda gerek Hükûmet-i Osmaniyye ve gerek ahaliye karşı mesuliyeti bâki kalacaktır.

Otuz Dördüncü Madde: Hükûmet şirket tarafından vaki olacak müracaat üzerine sefaînin rıhtımda tevakkuf edebileceği müddeti ve tahmil ve tahliye muamelatınca gözetilmesi lazım gelen derece-i sür'atı ve kendisine teslim edilen emtiadan dolayı şirkete terettüb edebilecek olan mesuliyetin rüchâniyyetin ve imtiyaza müteallik imalat ve araziden istifade eyleyen eşhas ile şirketin yekdiğerine karşı vezaifini ve tarife ve tarife ücuratının süver-i tatbikasını tayin etmek üzere icap eden işletme nizamâtını vaz' eyleyecektir. Rıhtımlar, ambarlar ve mağazalar ile limanın müessesat-ı sairesi gümrük nizamâtına tâbi' olacak ve gümrük memurlarının taht-ı nezaretinde bulunacaktır.

İşbu şartname üç nüsha olarak Dersaadette tanzim ve teati kılınmıştır. 21 Ağustos 1911/ 8 Ağustos 1324

İmza: Ticaret ve Nafia Nazırı

Türkiye Milli Bankası namına Babington Smith yerine Müdür H.P. Kingham

Meclis İdare Azasından E. Whithall ve

Meclis İdare Azasından A. Cemal

Kaynak: **BOA. A. } DVN.MKL.** Dosya No: 52, Gömlek No: 5; **BOA. İ.MMS.** Dosya No: 143, Gömlek No: 8; **BCA.** Fon No: 230.0.0.0., Yer No: 143.26.1.

EK 8: Türkiye Milli Bankası ile Nafia Nezaretî arasında imzalanan Samsun ve Trabzon Limanları keşfiyatına ait muamele-i ibtidâiyyenin tercümesi

Samsun ve Trabzon Limanları Keşfiyatına Ait Muamele-i İbtidâiyye

Bir taraftan Hükûmet-i Seniyye-i Osmaniye namına hareket eden Ticaret ve Nafia Nazırı devletlü Hulusi Bey Efendi Hazretleri ile diğer taraftan Türkiye Milli Bankası nam ve hesabına hareket eden mezkur banka Meclis İdaresi Reisi ve Müdür-ü Umumisi Henry Babington Smith ve Meclis İdare Azasından Ahmed Cemal Bey Efendi beyninde mevad-ı âtiye tekarrür etmiştir.

Birinci Madde: Hükûmet-i Osmaniye Samsun ve Trabzon limanlarına ait keşfiyatın icrası için Türkiye Milli Bankasına ruhsat i'tâ' eder ve mezkûr banka dahi işbu keşfiyatı yapmayı kabul eder.

İkinci Madde: Keşfiyat projeleri işbu mukavelenamenin tarih-i teatisinden itibaren nihayet on sekiz ay müddet zarfında berî muşammâ' üzerine tersim edilmek üzere dörder nüsha olarak tanzim ve Nafia Nezaretine tevdi' edilecektir. İşbu limanların beheri için tanzim ve tevdi' kılınacak projeler evrak-ı âtiyyeyi ihtiva eder.

Evvela: Münasip bir mıntıka dâhilinde sahilin ve ka'r-ı deryanın birer metre tefâzul-i irtifa alâ tesviye minhanıyelerini havi olmak üzere limanın 1/1000 mikyasında telsim edilmiş bir harita-yı umumiyesi

İşbu haritada vücuda getirilecek imalat doldurulacak aksam-ı arazi ve inşa edilecek hangar ve gümrük ve polis ve antrepo gibi mebani ve kaldırım ve şose ve inşa edilecek satırlar, su yolları, lağımlar, parmaklıklar ve palamar babaları, halat halkaları, nerdibanlar, iskeleler ve demir yolları gösterilecektir.

Mezkûr haritanın on ikide bir mikyasında küçültülmüş bir nüshası dahi i'tâ' olunacaktır.

Saniyen: Sed, mendirek ve rıhtımların nümûne mukatta'ları

Sâlisen: Nedirbanların, iskelelerin, palamar babalarının halat halkalarının vesairenin 1/100 ve icabına göre 1/50 mikyasında resimleri

Râbian: Zahire ambar ve mağazalarının ve hangarların 100,000 ile âhire mebani sairenin ve ihâta duvarının 1/100 ve icabına göre 1/50 mikyasında tanzim edilmiş olan mukatta' vechleri

Hâmisen: Muhtelif makinelerle alet ve edevatın, demiryollarının makine vesairenin heyet-i umumiyesini ve teferruatını gösterir münasip mikyasta resimleri

Banka tertibat-ı mutassavverenin izahat ve tafsilatını havi bir muhtıra tanzim ve işbu muhtırayı ber-vech muharrer dörder nüsha olarak tevdî' edeceği resimlere ilave eyleyecektir. Mezkûr muhtıra melfufat-ı âtiyeyi muhtevi olacaktır.

Evvela: Taht-el arz ve arazinin cinsini tayine ve inşat-ı muhtelif için icrası muktezi temel ameliyatı hakkında karar ittihazına medar olacak adedde icra edilmiş foraj ameliyatını müşir bir kat'î resim grafik ile rapor

Saniyen: inşa edilecek liman havalinde hübûb eden rüzgâr vukua gelen cereyanlar ve bunların tesiriyle sahil boyunca hâsıl olan kurreler, imlalar hakkında tetkikatı havi fenni bir rapor

Sâlisen: Vücuda getirilecek imalata verilmiş eb'adın metanet-i lazımayı haiz olduğu müeyyid mukavemet hesapları

Râbian: Limanın muhtemel olan ticareti hakkında bir rapor

Hâmisen: İmalatın mufassal keşif cetvelleri ile tesisat-ı ibtidaiyye mesarifinin mikdar-ı tahminiyesini mübeyyin bir rapor

Mârr-üz-zikr resimlerin, projelerin ve raporların kâffesi 31 X 21 santimetre ebadında bükülecek ve bunlara sıra numarasıyla tevdî' olundukları tarihi vaz' ve zirleri bankanın müdür-i umumisi veya vekili tarafından imza edilecektir.

İşbu evrakın her birine üçer kuruşluk birer maktu' pul bil-ilsak cümlesi ale-l-usul iptal olunacaktır.

Üçüncü Madde: Tevdî' olunacak projeler Nafia Nezaretine tarih-i tevdî'inden itibaren nihayet üç ay müddet zarfında bi-t-tedkik ya haliyle veya icab eden tadilatın icrasıyla tasdik kılınacaktır. İşbu projelerin birer nüsha-yı musaddıkası bankaya iade ve tevdî' olunacaktır.

Dördüncü Madde: Merbut mukavelename-i kat'î ile şartname ahkâmına tevfikân Samsun ve Trabzon limanları imtiyazını kabul edip etmeyeceğini tayin için banka ber-minvâl-i muharrer projelerin birer nüsha musaddıkasının tevdî' edildiği veyahut üçüncü maddede tayin olunan üç ay müddetin münkazi olduğu tarihten itibaren iki ay müddetle hak ihiyarî haiz olacaktır ve kabul ettiği takdirde mârr-ül-beyân mukaele-i kat'îyye ile şartnamenın bir kanun-u mahsusı ile tasdik edilmesi kaydıyla mezkûr banka sahip-i imtiyaz olacaktır.

Beşinci Madde: Banka dördüncü maddede tayin olunan müddet zarfında imtiyazı kabul etmediği takdirde Hükûmet-i Osmaniye mezkûr bankaya “6,000” altı bin Osmanlı lirası i’tâ’ edecek ve mukabilinde evrak-ı keşfiyye-i mevdûaya mutasarrıf olacaktır. Bu takdirde Hükûmet-i Osmaniye münasip göreceği şeraitle mezkûr limanların ikisini birden veya her birini münferiden mevki’ münâkasaya vaz’ etmekle muhtardır.

Münâkasa icrası halinde banka bu münâkasanın ahkâm ve şeraitine tâbi’ olmak ve gûnâ hak rüchânı bulunmak şartıyla mezkûr münâkasaya dâhil olabilecektir.

Altıncı Madde: Banka mevad-ı sabıka ahkâmı veçhile projelerin tanzim ve tevdî’ine aid taahhüdâtın ifa edeceğini teminen kendi veznesine on bin Osmanlı lirası teminat akçesi vaz’ ettiğine dair Nafia Nezaretince muteber bir vesika-yı resmiyye ibraz eyleyecektir. İşbu projelerin Ticaret ve Nafia Nezaretine tevdî’ edildiği ve mevad-ı sabıka ahkâmı dairesinde tanzim olunduğunun tahakkuk eylediğini müteakib sâlif-üz-zikr vesika-yı resmiye mezkûr bankaya iade kılınacaktır.

Banka beşinci maddede muharrer hak ihtiyârini isti’ mâl eylemek istediği yani imtiyaza talip olup da imtiyazın tarafından kabul edildiği hakkında vaki olacak tebligat tarihinden itibaren on iki mah müddet zarfında mukavele-i kat’îyye ile merbutu olan şartname meclis-i umumiye mevki’ müzakereye vaz’ edilmediğinden veya edilip de müzakeresi ikmal olunamadığından dolayı Samsun ve Trabzon limanaları imtiyazının vakt ve zamanıyla bankaya i’tâ’ edilmemesi halinde mezkur mukavele-yi kat’îyye ve merbutu şartname hakkında meclis-i umumiyece bir karar-ı kat’î ittihaz olunmasına murakkaaben taahhüdâtında sebat veya münasip gördüğü taahhüdât vakiasından feragat etmek üzere mezkur banka imtiyazın kabulü dolayısıyla deruhte etmiş olduğu taahhüdâtını îfâ veya adem-i îfâsında muhayyer kalacaktır. Banka ya bervech muharrer taahhüdât vakiasından feragat ettiği veyahut mukavele-i kat’îyye ile merbutu olan şartname meclis-i umumiyece reddedildiği halde Hükûmet-i Osmaniye bankaya ücret ve mesarif-i keşfiye olarak on iki bin Osmanlı lirası tediye edecek ve buna mukabil bervech muharrer tanzim ve tevdî’ olunan projelere sahip olunacaktır.

Yedinci Madde: esbab-ı mücbire müstesna olmak üzere banka müddet-i muayyene zarfında ve mevad-ı sabıka ahkâmı dairesinde projeleri tanzim ve tevdî’ etmediği takdirde protesto keşidesine ve bir gûnâ muamele-i kanuniye-yi saire ifasına

hacet kalmaksızın altıncı maddede muharrer olan on bin Osmanlı lirası derhal Hükûmet-i Seniyye emrine tediye kılınacaktır.

Sekizinci Madde: İşbu mukavelenamenin ahkâmından tevellüd edebilecek bilcümle ihtilafat Şûrâ-yı Devletce hal olunacaktır.

İşbu mukavelename üç nüsha olarak Dersaadet'te tanzim kılınmıştır.

21 Ağustos 1911/8 Ağustos1911

İmza: Ticaret ve Nafia Nazırı

Türkiye Milli Bankası namına Babington Smith yerine Müdür H.P.

Kingham

Meclis İdare Azasından E. Whittall

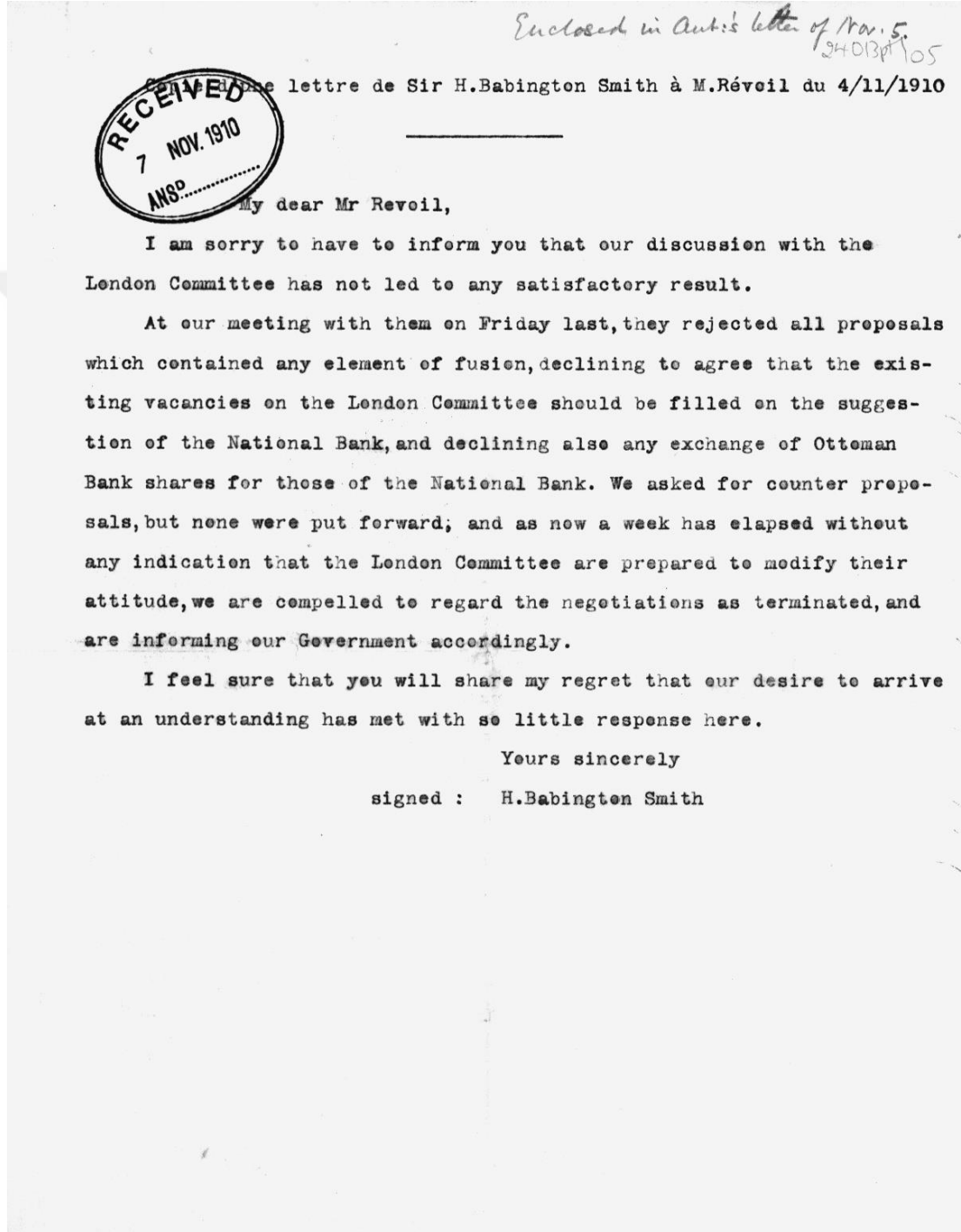
Meclis İdare Azasından Ahmed Cemal

Kaynak: **BOA. A. } DVN.MKL.** Dosya No: 52, Gömlek No: 5; **BOA.**

İ.MMS. Dosya No: 143, Gömlek No: 8; Fon No: **BCA.** Fon No: 230.0.0.0., Yer No:

143.26.1; **Düstur**, Tertib:2, Cilt:3, Dersaadet 1330, ss. 723-727.

EK 9: Türkiye Milli Bankası ile Osmanlı Bankasının arasında yürütülen görüşmelerinin kesildiğine dair Babington Smith tarafından Revoil'e gönderilen 4 Kasım 1910 tarihli mektup

Kaynak: OBA. LA. 24, 013001.

EK 10: Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye Milli Bankasının faaliyetlerinin denetim altında devam edeceğine dair *The Manchester Guardian* gazetesinde yer alan haber

THE NATIONAL BANK OF TURKEY

HOME OFFICE NOTICE.

The Home Secretary has caused to be posted on the door of the National Bank of Turkey in London a notice under the Aliens Restrictions Consolidated Order permitting the institution to carry on business in the United Kingdom subject to certain conditions, which include the placing of the transactions under the supervision and control of a person to be appointed for the purpose by the Treasury.

Kaynak: *The Manchester Guardian* 7 Kasım 1914.

EK 11: Türkiye Milli Bankası Londra Şubesinden İngiliz Dışişlerine, Bankanın İstanbul şubesinin yeniden faaliyete geçmesine dair gönderilen 15 Kasım 1918 tarihli mektup

Copy
(189317)

NATIONAL BANK OF TURKEY,
LONDON,

TREASURY November 15th, 1918.
45067
25 NOV 1918

Sir:-

I am directed by my Board of Directors to approach you on the subject of the National Bank of Turkey, and therefore beg leave to submit the following for your consideration.

This Bank was founded in 1909 with the full approval and encouragement of His Britannic Majesty's Government, with the object of furthering British Trade and enterprise in the Turkish Empire.

The Bank had already during the years 1909/1914 done something to fulfil the objects of its foundation and was steadily consolidating its position in spite of the adverse influences which then reigned in Constantinople. The outbreak of War of course put a stop to its activities, but my Board are anxious to resume the work as early as possible in the altered circumstances.

I am to add that arrangements are being made now, by which the control of the Bank will pass at once to the British Trade Corporation.

I am directed by my Board to ask you to give permission for a representative of the Bank to proceed at once to Constantinople to take over the Office there, which has in the interim been carried on by such of the local Staff as have been permitted to remain. My Directors

The Secretary of State
for Foreign Affairs.

hope

hope that they may thus be in a position to forthwith render assistance to His Britannic Majesty's Government by acting as bankers to any Government Department which may, in the present state of things, require to keep an account there, or in any other manner.

Pending more definite arrangements, it is proposed that, if approved by His Britannic Majesty's Government, Mr. A.G. M. Dickson, Manager of the British Trade Corporation, should proceed to Constantinople at an early date.

Mr. Dickson has an extensive knowledge of the Near East and has had many years of practical banking experience in Turkey, Greece and Egypt - where he was Sub-Governor of the National Bank of Egypt. It is suggested therefore, that His Britannic Majesty's Representatives in Constantinople might find it useful to consult him on the many difficult questions of Finance and Currency now arising in Turkey.

I am, &c.,

(Signed)

Manager.

FOR THE NATIONAL BANK OF TURKEY.

Kaynak: PRO. T. 1/12287/45067.

[illegible]

ek s. 54

EK 13: İngiliz Ticaret Korporasyonunun *The Times* gazetesinde yer alan ilanı

British Trade Corporation.
Incorporated by Royal Charter.
13 & 14, AUSTIN FRIARS, LONDON, E.C.2.
Telegrams: "TRABANQUE, LONDON." Telephones: LONDON WALLS 2947-2948.]

CAPITAL : Authorised	-	-	-	-	-	£10,000,000
Subscribed and Paid up	-	-	-	-	-	£2,000,000

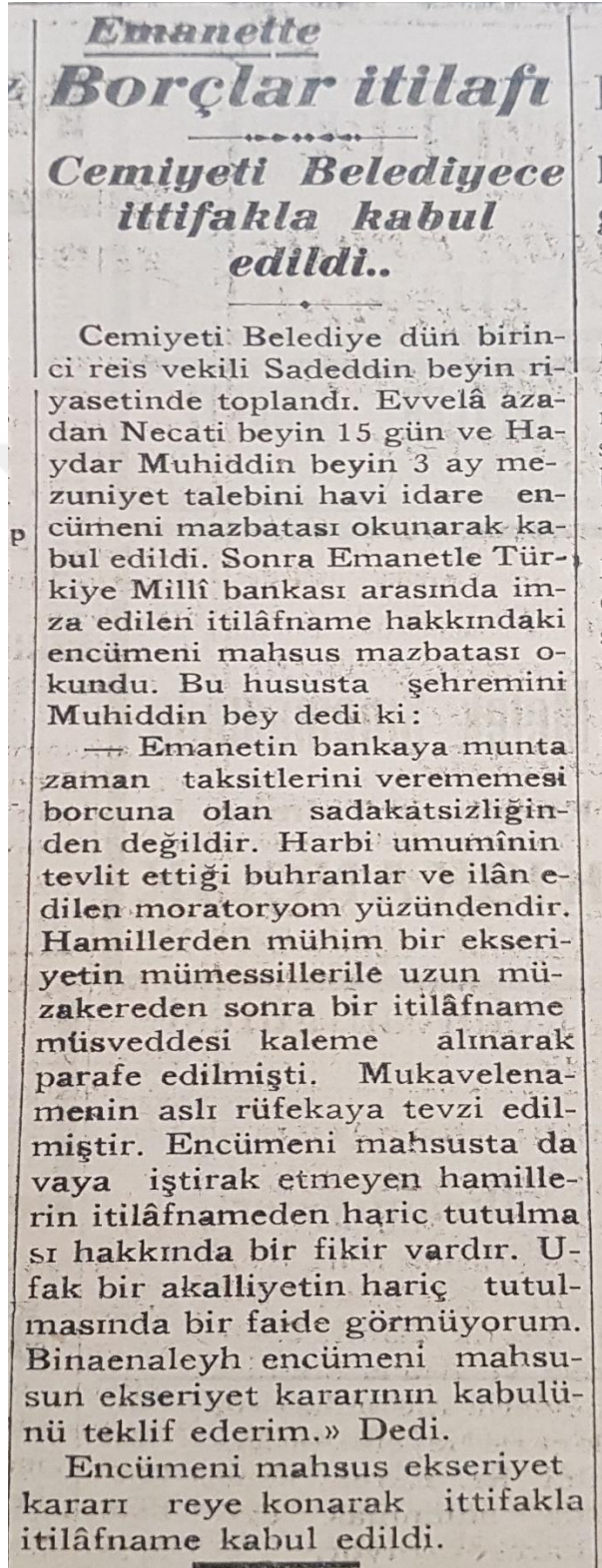
Branches : BATOUM. BELGRADE. DANZIG.
Affiliated Companies : THE NATIONAL BANK OF TURKEY, Constantinople and Branches.
THE TRADE INDEMNITY COMPANY, LIMITED,
Established with the object of assisting British Merchants and Manufacturers in developing their Business by the Insurance of Accounts.

Governor: The LORD FARINGDON.
Deputy Governor: SIR HENRY BABINGTON SMITH, G.B.E., K.C.B., G.S.I.
Manager: A. G. M. DICKSON. London Manager: P. C. WEST. Secretary: G. de B. BROUNLIE.

The Corporation is prepared to assist in the development of the Trade of the British Empire in every part of the world and offers exceptional financial facilities to British Manufacturers and Merchants for the increase of their export and import trade.
It has Agents and Correspondents in all parts of the world, and transacts Banking Business of every description.
It invites enquiries and will endeavour, where necessary, to put expert advice at the disposal of correspondents regarding the financing of their foreign and overseas business.
Monies received on fixed deposit. Terms on application.

Kaynak: *The Times*, 28 Ocak 1921.

EK 14: Türkiye Milli Bankası ile İstanbul Belediyesi arasındaki itilafın sonuçlandırıldığına dair *Milliyet* gazetesinde yer alan haber

Kaynak: **Milliyet**, 31 Mayıs 1929

EK 15: Türkiye Milli Bankasının İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına kaydını gösteren evrakın tercümesi

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

Sicil Numarası

15273

Şirket ve müessesenin unvan-ı ticarisi:	Türkiye Milli Bankası
Şirket veya müessesenin nevi (anonim, kollektif, komandit) :	Anonim
Adres:	Şehir: İstanbul Semt-i meşhur: Galata Sokak: Perşembe Pazarı Han veya Daire: Ticarethanı Numara: 21 Telefon Numarası: 117
Tarih-i tesisi:	1909
Mahal-i tesisi:	İstanbul
Nizamname veya mukavelenamesinin tarihi tanzim ve akdi:	1909
Şirket veya müessesenin tabiiyeti:	Türk
Şirket veya müessesenin müddeti:	Doksan dokuz sene
Ecnebi hisseli komandit, limited, anonim, kooperatif şirketlerde Ticaret Vekaletince icra-yı muameleye mezuniyet beyannamesinin tarihi numarası:	Yoktur
Hisseli, komandit, limited şirketlerde şirket mukavelename ve nizamnamesinde muayyen olan şirket sermayesi	Bir milyon yüz bin Türk lirası

Limited ve anonim şirketlerde ve resmi müessesat-ı ticariye ve sanaiye ve maliyede:	Teşkil sermayesi: İki yüz yetmiş beş bin Türk lirası Tediye olunan sermaye miktarı: Bir milyon yüz bin Türk lirası Odanın bulunduğu mahale mevzu sermaye miktarı: Yoktur Sermayenin merkez ve şubelere suret ve mikdar-ı tevzi: Yoktur
Şirket veya müessesenin muameleye başladığı tarih:	1909 senesi
Mukaddema tatil-i tediye eylemiş ise ne tarihte tekrar tediye başladı:	Yoktur
Meşgul olduğu muamelelerin nevîleri:	Bilcümle bankacılık muamelatı
Toptancı veya perakendeci olduğu:	Yoktur
Tediye eylediği kazanç vergisinin senelik miktarı:	Banka bir seneyi mütecaviz tatil-i faaliyet etmiş olduğundan ancak damga vergisi vermiştir.
Yerli şirket ve müesseselerin:	Merkezi: Bervech-i bala Şubeleri: Yoktur İmalathaneleri: Yoktur,
Ecnebi şirket ve müesseselerde:	Alakadar değildir

Kaynak: İTO Arşiv

EK 16: Türkiye Milli Bankasının faaliyetini sonlandıracağını bildiren *Vakit* gazetesinin haberi

Kaynak: **Vakit**, 20 Mayıs 1925.

EK 17. Türkiye Milli Bankasının kesin suretle tasfiyesine dair Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli 'nde yer alan haber

Sene: 15 No: 4228 SALI 7 Kanunusani 1941

Sicilli Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli

İSTANBUL TİCARET VE SANAYİ O DASI TARAFINDAN TATİL GÜNLERİNDEN BAŞKA HERGÜN NEŞROLUNUR

Seneği 10 Alın aylığı 5 lira NOSHASI KURUŞ Müdürü: TAIP SERVET TUNA

SİCİLLİ TİCARET İLÂNLARI

(Sicil No: 15273)
Adliye Sicilli Ticaret Memurlarından:
İstanbul vilâyetinde Galata semtinde Billur sokagında Büyük tünel hanının 2 ci katında 10-11 numaralı mahalli ikametgâhi ticari ittihaaz ederek Eas muakevesinde yazılı işi ile işgal eden Adliye Sicilli Ticaret dairesinde ve Ticaret ve Sanayi odasında 15273 sicil numarasında mukayyet Hali tasfiyede Türkiye Milli bankası unvanı ticarisi haiz bulunan anonim şirketin Beyoğlu 6 cı noterliğinde tasdikli 10395 sayılı ve 24-12-940 tarihli karar süretinin kanunu ticaretin ahkâm ve mevâdî mahsusasına tevfiğin Sicilli Ticaret dairesince mahfuz vesaka müteninden 3042-940 tarihinde tesvil edilmiş olduğu ilân olunur.

İlan No: 13
(Hali Tasfiyede) Türkiye Milli Bankası - İstanbul Galata B'llur sokagında Büyük Tünel hanında 18 Birinci kânun 1940 da toplanan hissedarlar fevkalâde umumî heyetinde hazır bulunanlar.
Hissedarların ismi:
Construction Company Limited Selânik bankası.
Bay W. W. Brabner.
Corstruction Company Limited
Sir Adam Black
Bay A. G. M. Dickson
Bay Naci Ali Morali
W. J. Perkins
Tevdi edilen hisselerin miktarı:
95.088 Doksan beş bin seksen sekiz adet.
1.400 Bin dört yüz adet
230 İki yüz otuz adet
250 İki yüz elli adet
230 İki yüz otuz adet
230 İki yüz otuz adet
230 İki yüz otuz adet
230 İki yüz otuz adet
Rey Adetli Vekâlet adresi:
10 Büyük Tünel han, Galata.
10 Selânik bankası, Galata.
4 Boskurt han, Galata.
4 Büyük Tünel han, Galata.
4 Büyük Tünel han, Galata.
4 Boskurt han, Galata.
4 Bağdat caddesi, Kadıköy.
4 Büyük Tünel han, Galata.
İsmi ve imzası:
W. J. Perkins: Beyoğlu 6 cı noter 29-11-940 No: 12686.
M. Elyakim: Selânik bank 11-12-940
Hasan Tahsin Ayni Beyoğlu 6 cı noter 29-11-40 No: 12689
W. J. Perkins Vekâleten 12687
Ferit Askenazy 6 cı noter 12684
K. Çobangil 6 cı noter No: 12685
Naci Ali Morali A. Morali.
W. J. Perkins Asaleten.
Başkan: (İmza) H. Tahsin Ayni.
Yazıcı: (İmza) Ferit Askenazy
Rey toplama memur: (İmza) W. J. Perkins
Rey toplama memur: (İmza) M. Elyakim

(İmza) Reşit Saffet
Ticaret Vekâletleri komiseri: (İmza) İhsan Altunaley.
Bu örnek Perkins tarafından getirilen ve bir örneği dairede alâkonularak yine getirene iade edilen imzalı nushaya uygun olduğunu tasdik ederim. Bin dokuz yüz kırk senesi Birinci Kânun ayının otuzuncu Perşembe günü.
Örnek Zabıtname
(Hali Tasfiyede) Türkiye Milli Bankası hissedarlar heyeti umumiyeli fevkalâdesi usulü dairelerinde vukubulan davet üzerine 18 Birinci kânun 1940 tarihine müsadif çarşamba günü saat 10.30 da Galatada Büyük Tünel hanında Likidatör Bay W. J. Perkins yazıhanesinde toplanmıştır.
İçimada hazırlan cetvelinde isimleri yazılı hissedarlar bızat veya vekâleten hazır bulunuyorlardı. Mezkur liste esaleten hazır bulunan hissedarlar tarafından imza edilmiş ve vekâleten hazır bulunanların vekâletleri de mezkur listede rabt edilmiştir.
Ticaret Vekâletini temsilen imza edilen komiser Bay İhsan Altunaley ile mürakıp Bay Reşit Saffet Atabinden de hazır bulunmakta idiler.
Toplantıda sermayeyi temsil eden 100.000 hissedar 97.888 hisse sahipleri hazır bulunduğu ve bızat nam aleyh Nisab Balıgı mevcut olduğu cihetle fevkalâde heyeti umumiyeli içtiman usul ve kanununa uygun olduğu anlaşıldıktan sonra heyeti umumiyeye başkanlık etmek üzere Bay Hasan Tahsin Ayni ve rey toplamağa da en ziyade rey sahipleri olan bay W. J. Perkins ve Bay Elyakim intihap edilmişlerdir. Yazıcılık vazifesinde Bay Ferit Askenazy'ye verilmiştir.
Bu muameleatin ifasından sonra başkan ruza namei müzakerata geçildiğini beyan ile likidatörün ve mürakıbin raporlarını, bilanço ve kâr zarar hesaplarını kıraat etti. Beyanatında, Likidatörün raporundan anlaşıldığı üzere 1931 senesinden beri devam etmekte olan tasfiye muameleatinin bitirilmesi manî teşkil eden yegâne engel Yani Masliyenin banka aleyhindeki iddia ve talebi davle şurası canibinden verilen kararlarla kati surette mürtefi ve zail olduğunu ve 4 Haziran 1940 tarihinde Likidatöre tebliğ edilen en muşhar karar evvelkiler gibi Banka lehinde olduğunu ve tarifi mezkûrdan beri bankanın umur ve muameleatı tasfiye etmek için icabeden tedbirler alınmış olduğunu izah etti.
Banka aleyhindeki bilcümle mütalebat teviye edilmiş ve mütenasır mudilleri tarafından talep edilmiş ve 7.901.67 Türk lirasında ibar mülhim bir meblağda 2999 sayılı kanunun 4 n maddesi mucibince Türkiye Cumhuriyeti Merkez bankasına tevdi edilmiş olduğunu da izah etti.
İzahat vakia kâfi ve kanaat bahş görünmek hazır bulunan hissedarlar mürakıp tarafından tasfiye edildiği vecihle takdim edilen hesabatın tevrip ve kabulüne ve Likidatör tasfiye muameleatından ve idarei vakıasından dolayı zimmetinin ibasına ittifakla karar verildi.
Bankanın evrak ve defterinin muhafazası için

bir yedi adil tayini zımmında ticaret mahkemesine muracaat edilmesi hususunun bay Hasan Tahsin Ayni'den rica edilmesi ve Likidatör raporunda mevzu bahis 5.40 Türk lirasının mahalline tevsiye için kendisine tevdi edilmesi ittifakla karargir oldu. Muzakere edilecek başka bir şey kalmadığından toplantıya nihayet verildi.
Rey toplanmış memur: İmza: W. J. Perkins.
Mürakıp İmza: Reşit Saffet.
Başkan İmza: H. Tahsin Ayni.
İmza: N. A. Morali.
K. Çobangil.
Yazıcı: F. Askenazy
Rey toplamağ memur: İmza: M. Elyakim.
Ticaret Vekâletleri komiseri: İhsan Altunaley
Bu örnek Perkins tarafından getirilen ve bir örneği dairede saklanarak yine getirene iade edilen zabta uygun olduğunu tasdik ederim. Bin dokuz yüz kırk senesi K. evvel ayının yirmi dördüncü Salı günü.
24-12-1940
Noter mühür ve imzası

Kaynak: Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli, 7 Kanun-ı Sani 1941, Sayı: 4228.

EK 18: Türkiye Milli Bankasının 1910-1921 yılları arasında İstanbul'daki merkez şubesi olarak kullandığı Yeni Postahane karşısındaki Kınacıyan Han

Resim, 26 Ekim 2018 tarihinde çekilmiştir

EK 19: Türkiye Milli Bankasının 1924 yılından sonra İstanbul'daki merkez şubesi olarak kullandığı Union (Tütün) Han

Resim, 26 Ekim 2018 tarihinde çekilmiştir

EK 20: Türkiye Milli Bankasının 1931-1935 yılları arasında gerçekleşen genel kurul toplantısına katılan hissedarlar ve hisseleri

5 Mart 1931 tarihli genel kurulda hazır bulunanlar:

Hissedarların İsimleri	Bulundukları Şehir	Tevdi Edilen Hisse Senedi Miktarı	Oy Miktarı	Vekillerinin İsmi
The Construction Co. Ltd.	Londra	94,280	10	H.E. Pears
Adam Block	Londra	230	4	H.E. Pears
A.G.M. Dickson	Londra	230	4	H.E. Pears
W.W. Brabner	Londra	230	4	H.E. Pears
J.H.Roe	Londra	230	4	H.E. Pears
Maurice de Bunsen	Londra	230	4	H.E. Pears
G. Brounlike	Londra	230	4	H.E. Pears
H.E. Pears	İstanbul	230	4	Kendi
W.J.Perkins	İstanbul	230	4	Kendi
Salah Cimcoz	İstanbul	230	4	Kendi
Selanik Bankası	İstanbul	1,400	10	M. Elyakim
Nisim Mazliah	İstanbul	230	4	Kendi
TOPLAM		97,980		

Kaynak: **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 25 Nisan 1931, Sayı: 1306.

28 Aralık 1931 tarihli genel kurulda hazır bulunanlar:

Hissedarların İsimleri	Bulundukları Şehir	Tevdi Edilen Hisse Senedi Miktarı	Vekillerinin İsmi
The Construction Co. Ltd.	Londra	94,280	H.E. Pears
Adam Block	Londra	230	H.E. Pears
A.G.M. Dickson	Londra	230	H.E. Pears
R.H. Macaulay	Londra	230	H.E. Pears
W.W. Brabner	Londra	230	H.E. Pears
J.H.Roe	Londra	230	V. Azuavour
Maurice de Bunsen	Londra	230	H.E. Pears
Osman Nizami Paşa	Viyana	230	Kirkon Apikan Efendi
H.E. Pears	İstanbul	230	Kendi
W.J.Perkins	İstanbul	230	Kendi
Selanik Bankası	İstanbul	1,400	Elyakim
Construction Company	Londra	150	H.E. Pears
TOPLAM		97,900	

Kaynak: **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 14 Kanun-ı Sani 1932, Sayı: 1526.

14 Mart 1932 tarihli genel kurulda hazır bulunanlar:

Hissedarların İsimleri	Bulundukları Şehir	Tevdi Edilen Hisse Senedi Miktarı	Vekillerinin İsmi
The Construction Co. Ltd.	Londra	95,088	H.E. Pears
Adam Block	Londra	230	Ferid Askenazi
A.G.M. Dickson	Londra	230	H.E. Pears
R.H. Macaulay	Londra	230	V. Azuavour
W.W. Brabner	Londra	230	H.E. Pears
J.H.Roe	Londra	230	H.E. Pears
G. Brounlike	Londra	230	H.E. Pears
Osman Nizami Paşa	Viyana	230	V. Azuavour
H.E. Pears	İstanbul	230	Kendi
W.J.Perkins	İstanbul	230	Kendi
Salah Cimcoz	İstanbul	230	Kendi
Selanik Bankası	İstanbul	1,400	M. Elyakim
Ali Naci Bey	İstanbul	230	Kendi
TOPLAM		99,018	

Kaynak: **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 21 Mart 1932, Sayı: 1580.

26 Şubat 1933 tarihli genel kurulda hazır bulunanlar:

Hissedarların İsimleri	Bulundukları Şehir	Tevdi Edilen Hisse Senedi Miktarı	Oy Miktarı	Vekillerinin İsmi
The Construction Co. Ltd.	Londra	95,088	10	H.E. Pears
Adam Block	Londra	230	4	V. Azuavour
A.G.M. Dickson	Londra	230	4	H.E. Pears
W.W. Brabner	Londra	230	4	Ferid Askenazi
J.H.Roe	Londra	230	4	H.E. Pears
Maurice de Bunsen	Londra	230	4	W.J. Perkins
G. Brounlike	Londra	230	4	H.E. Pears
H.E. Pears	İstanbul	230	4	Kendi
W.J.Perkins	İstanbul	230	4	Kendi
Salah Cimcoz	İstanbul	230	4	Kendi
Selanik Bankası	İstanbul	1,400	10	Elyakim
R.H. Macaulay	Londra	230	4	Ferid Askenazi
Osman Nizami Paşa	Viyana	230	4	V. Azuavour
Naci Ali Bey	İstanbul	230	4	Kendi
The Construction Co. Ltd.	Londra	250	4	H.E. Pears
TOPLAM		99,498		

Kaynak: **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 4 Nisan 1933, Sayı: 1894.

26 Şubat 1934 tarihli genel kurulda hazır bulunanlar:

Hissedarların İsimleri	Tevdi Edilen Hisse Senedi Miktarı	Oy Miktarı	Vekillerinin İsmi
The Construction Co. Ltd.	95,088	10	H.E. Pears
Selanik Bankası	1,400	10	Eliyakim
W.W.Brabner	230	4	Ferid Askenazi
A.G.M. Dickson	230	4	H.E. Pears
G. Brounle	230	4	W.J. Perkins
Adam Block	230	4	W.J. Perkins
Osman Nizami Paşa	230	4	H.E. Pears
Salah Cimcoz	230	4	Kendi
Naci Ali Bey	230	4	Kendi
H.E. Pears	230	4	Kendi
J.W. Perkins	230	4	Kendi
The Construction Co. Ltd.	250	4	H.E. Pears
TOPLAM		98,808	

Kaynak: **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 16 Nisan 1934, Sayı:
2201.

11 Mart 1935 tarihli genel kurulda hazır bulunanlar:

Hissedarların İsimleri	Tevdi Edilen Hisse Senedi Miktarı	Oy Miktarı	Vekillerinin İsmi
The Construction Co. Ltd.	95,088	10	H.E. Pears
Selanik Bankası	1,400	10	Eliyakim
W.W.Brabner	230	4	W.J. Perkins
A.G.M. Dickson	230	4	Ferid Askenazi
G. Brounle	230	4	Feridun Fikri
Adam Block	230	4	W.J. Perkins
General Osman Nizami	230	4	Feridun Fikri
R.H. Macaulay	230	4	Feridun Fikri
Salah Cimcoz	230	4	Kendi
Naci Ali Bey	230	4	Kendi
H.E. Pears	230	4	Kendi
J.W. Perkins	230	4	Kendi
The Construction Co. Ltd.	250	4	H.E. Pears
TOPLAM		99,038	

Kaynak: **Sicili Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli**, 6 Nisan 1935, Sayı:

2494.